

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-3 Issue-5

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-3

Issue-5

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Executive Editor

Dr. Suresh Rajaram Bhosale

I/C Principal

Sangola College Sangola

Editor

Dr. Mahesh Tanaji Ghadage

Head, Department of History

Co-Editor

Dr. Hanmant Balkrishna Nagane

Mr. Amol Vishwanath Aiwale

Mr. Mahadeo Shravan Gaikwad

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde

Dr. M. B. Potdar

Dr. P. K. Pandey

Dr. L. R. Rathod

Mr. V. P. Dhulap

Dr. A. G. Koppad

Dr. S. B. Abhang

Dr. S. P. Mali

Dr. G. B. Kalyanshetti

Dr. M. H. Lohgaonkar

Dr. R. D. Bodare

Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	मौखिक इतिहासलेखन पद्धती डॉ. सुरेश वसंत शिखरे	1-13
2	कष्टक-यांचे कैवारी – सत्यशोधक नारायण मेघाजी लोखंडे डॉ. दत्तात्रय पांडुरंग खराडे	14-17
3	भारतातील वंचितांसाठी मोफत व सक्तीचे शैक्षणिक धोरण – ऐतिहासिक अभ्यास (इसवी सन १९१० ते इसवी सन २०१०) प्रा. डॉ. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा	18-21
4	पंढरपूर तालुक्यातील सहकारी चळवळ डॉ. तानाजी जनार्दन फुलारी, श्री. रवींद्र पांडुरंग शिंदे	22-26
5	मौखिक इतिहासलेखन पद्धती सातारचे श्री छत्रपती शिवाजी वस्तुसंग्रहालय : एक अभ्यास प्राचार्य डॉ. संतोष तुकाराम कदम	27-30
6	“आंबेडकरी चळवळीतील वंचित कार्यकर्त्यांचे योगदान” – एक अभ्यास” प्रा. डॉ. रसाळ दशरथ किसन	31-34
7	गोवामुक्ती संग्रामातील दिनांक १८ जून १९४६ ची सत्याग्रह चळवळ श्री. निलेश भाऊसो वळकुंजे	35-37
8	वार्षी लाईट रेल्वेमुळे आध्यात्मिकपंढरपूरचा झालेला विकास प्रा.डॉ.चौधरी दत्तात्रय मल्हारी	38-39
9	कलेचा आश्रयदाता व कलाउपासक : इब्राहिम आदिलशहा (दुसरा) गणेश रेवणसिद्ध वाघमारे	40-43
10	सोलापूर जिल्हातील मांग समाजाच्या धार्मिक स्थितीचा ऐतिहासिक अभ्यास गायकवाड बाळू भिमराव	44-45
11	भारतात सर्वप्रथम 'मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण कायदा'करणारे दूरदृष्टी असलेले राजे -"महाराजा सयाजीराव गायकवाड" गीता बाबुराव ढाकणे	46-48
12	सांगोला तालुक्यातील ग्रामीण भागाचा शैक्षणिक विकास : रयत शिक्षण संस्था सातारा संदर्भात डॉ. योगेश महादेव माळी	49-51
13	महाभारतातील ब्रह्मवादिनी 'विदुला' प्रा.डॉ.भारती कुमार सुडके	52-54
14	भारतीय राष्ट्रध्वजाचा इतिहास Dr. MadhukarVithobaJadhav	55-58
15	परधान आदिवासी जमात : एक ऐतिहासिक अभ्यास नील जनार्दन नागभिडे, प्रा. डॉ. विष्णू बब्रुवान वाघमारे	59-61
16	कामगार चळवळीची वाटचाल प्रा. डॉ. मोकाटे नाथा रामभाऊ	62-69
17	धार्मिक सांस्कृतिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय इतिहासातील पूण्यक्षोक अहिल्याबाई होळकरांचे महत्वपूर्ण कार्य डॉ. प्रमोद नानाजी घ्यारः उज्वला वाल्मीक नगराळे	70-73
18	हेमाडपंती मंदिरे : सांगली जिल्ह्याच्या इतिहासाचा ऐतिहासिक वारसा नितीन दत्तात्रय वनकुद्रे	74-77
19	विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर : एक उपेक्षित क्रांतिकारक प्रा.डॉ. शशिकांत महादेव मोहिते	78-83

20	“प्राचीन भारतीय संस्कृतीतील महान विदुषी-सावित्री”	प्रा. वटाणे कल्याण राजेंद्र	84-89
21	प्रतिसंस्कार मधील स्त्रियांचे कार्य विशेष संदर्भ क्रांतिवीरांगणा हौसाताई पाटील	प्रा.शीला बाळासाहेब इंगवले.	90-93
22	शेतकरी व हरितक्रांती	राजपूत गणेश आसाराम	94-95
23	कोल्हापूर जिल्ह्यातील दूध आंदोलन आणि परिणाम	कु वनिता देवगोंडा पाटील	96-99
24	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महाराष्ट्रातील नक्षलवादी चळवळीचा ऐतिहासिक अभ्यास.	श्री. शिवाजी धनाजी माने	100-102
25	स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील महाराष्ट्र शासनाच्या विविध शैक्षणिक योजनांचा स्त्रि जीवनावरील सामाजिक परिणाम : एक ऐतिहासिक अभ्यास	श्री. सुजित आप्पासाहेब लोखंडे	103-105
26	कामगार आणि शेतकरी चळवळी	संताजी महादेव गावकरे	106-109
27	स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचे योगदान	सहा. प्रा. सौ. रेश्मा विनायक काळेल	110-114
28	मराठ्यांच्या इतिहासात दूरगामी परिणाम करणारा सांगोला करार	प्रा.डॉ. स्वाती घाटुळे- चौगुले	115-119
29	अण्णा भाऊ साठेच्या साहित्यातील बंडखोर स्त्री.	प्रा . जालिंदर पांडुरंग वाघ	120-121
30	सन १९४२ च्या 'छोडो भारत' चळवळीमध्ये महत्वाची कामगिरी बजावणारे हेरवाड मधील स्वातंत्र्यसैनिक कै. श्री. आदगोंडा आण्णा पाटील	डॉ. दिपक वामनराव सुर्यवंशी	122-123
31	कॉंग्रेस के. के. शैलजा: वंचित समूह गटातील एक सक्षम महिला नेतृत्व	डॉ. जमीर तांबोळी	124-127
32	पश्चिम महाराष्ट्रातील वंचित, उपेक्षित घटकांच्या उन्नतीसाठी कार्य करणाऱ्या संस्था	प्रा. डॉ. बाळकृष्ण हरी माळी	128-131
33	पश्चिम महाराष्ट्रातील लोकप्रिय अख्खा मसूर : एक चिकीत्सक अभ्यास	प्रा.किरण माणिकराव चौगुले	132-134
34	"अनुसूचित जातीचा सामाजिक, शैक्षणिक विकास व राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे कार्य" : एक अभ्यास	मनोज दामोदर वाघमारे . प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव सुंडकर	135-139
35	औंध वस्तुसंग्रहालय आणि पर्यटन	सौ सुजाता सचिन देशमुख	140-145
36	21व्या शतकातील पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून माणदेशातील ऐतिहासिक बाणूरगड किल्ल्याचा अभ्यास	प्रा. सतिश सावता फुले.	146-149
37	वंचितांचा इतिहास : इतिहास लेखन क्षेत्रातील नवीन प्रवाह	डॉ. विकास विलासराव शिंदे	150-153
38	भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामातील पंढरपूर शहर आणि गोफण साप्ताहिकाचे योगदान: एक अभ्यास	डॉ. उमेश अशोक साळुंखे	154-156
39	मराठीत चित्रपटात सवाल्टर्ण जाणीवा निर्माण करणारा निर्माता: नागराज मंजुळे	डॉ. नारायण भोसले	157-161

40	स्त्री सबलीकरणासाठी इंदोर संस्थानने केलेले विवाहविषयक कायदे - एक अभ्यास प्रा. डॉ. शिवाजी वाघमोडे	162-165
41	जागतिक महामंदी आणि भारतीय शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा(१९२९-१९३९): एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. संदिप भैरू जाधव	166-169
42	इ.स. 1761 चा पानिपत रणसंग्राम व मल्हारराव होळकर डॉ.माने ए. एस.	170-171
43	इंचगिरी सांप्रदाय मधील श्री. स्वामी समर्थ रत्नाकर महाराज यांचे योगदान प्रा. रावसाहेब तुळशिराम गडहिरे	172-174
44	मराठवाडा मुक्तीसंग्रामाच्या जनजागृतीमध्ये कर्मयोगी गोविंदभाई श्रॉफ यांचे योगदान प्रा. सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे	175-176
45	वैदिक साहित्यातून दिसून येणारे पाण्याचे महत्व आणि संरक्षण मुळीक वसुदेव प्रभू	177-181
46	हाशिए का समाज शिक्षा व्यवस्था और हिंदी उपन्यास डॉ.मालोजी अर्जुन जगताप	182-184
47	"मराठ्यांच्या उत्तर भारताच्या राजकारणामध्ये होळकर घराण्याने दिलेले योगदान अभ्यासणे" डॉ. महेशकुमार अरुण घाडगे	185-188
48	पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी कातकरी समाज व संस्कृती प्रा. संपत ब्रम्हांडे	189-192
49	सोलापूर जिल्ह्यातील दलित चळवळीचे नेतृत्व : एक अभ्यास ऐवळे अमोल विश्वनाथ	193-195
50	आंबेडकरोत्तर कालखंडातील दलित पँथरचे योगदान : एक दृष्टीक्षेप प्रा.महादेव श्रावण गायकवाड	196-199
51	प्राचीन भारतीय राज्यसंस्थेच्या उत्पत्तीचा सिद्धांत आणि त्याचे उत्तरदायित्व : एक अभ्यास डॉ. हणमंत बाळकृष्ण नागणे	200-204
52	प्रत्यक्ष लोकशाहीची आधुनिक राजकीय व्यवस्था : ग्रामसभा श्री जोतिराम विलास माने	205-207
53	हरित क्रांती: सोलापूर जिल्ह्याच्या ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून डॉ.महेश तानाजी घाडगे	208-213
54	महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे अस्पृश्यता निवारणामधील योगदान सौ.अर्चना महादेव भोसले प्रा. डा०. साळूखे यू.ए.	214-215
55	ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून वस्तुसंग्रहालय आणि पर्यटनाचे महत्त्व डॉ. युवराज सुरवसे	216-220
56	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ प्रा.डॉ.राजू लोखंडे	221-225
57	द्राक्ष वाण संशोधक कृषीभूषण दत्तात्रय नानासाहेब काळे- एक अभ्यास प्रा. प्रकाश संभाजी जमदाडे. डॉ.संजय सदाशिव गायकवाड	226-228
58	मराठ्यांच्या इतिहासाचा मूक साक्षीदार मंगळवेढ्याचा भुईकोट किल्ला प्रा. डॉ. अनिल भीमराव कुंभार	229-231
59	सबाल्टर्न स्टडीजचे इतिहास लेखनातील योगदान प्रा.डॉ.बाळासाहेब नानासाहेब देवकात	232-234
60	भूमिगत चळवळीतील उषा मेहता यांचे योगदान प्रा.मोरे बजरंग वामन, डॉ. निकम आर.डी.	235-236

61	सातवाहन कालीन शैक्षणिक व्यवस्था- एक दृष्टीक्षेप मानव किसन कांबळे	237-238
62	भारतीय कृषी अर्थव्यवस्था प्रा. रमेश महादेवराव भगत	239-241
63	माण तालुक्यातील किल्यांचा इतिहास - एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा.शिंदे कोंडिबा सिद्राम. डा०.पवार सज्जन उध्दव	242-243
64	कामगारांच्या विकासामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान संतोष मारुती लोंढे	244-246
65	सातारा जिल्ह्यातील 3 शिल्लेखातून दिसणारा सातारा भागातील धार्मिक व सांस्कृतिक इतिहास किरण शहाजी वऱ्हाडे	247-249
66	Historical Drought Events and Farm Income in India Dr. Satish Vyavahare, Mr. Sambhaji Shinde	250-254
67	Innovative Irrigation System for Agriculture Development in Droughtprone Area - A Case Study in Sangola Tahsil of Solapur District Mr. S.G. Patil, Prof. S. S. Kambale	255-259
68	Fantasy, Magical Realism in Ian McDonald's Mars Series Bhagyashri Ramrao Deshmukh	260-262
69	Weather History And Its Application For Flood Management In Krishna River: Geoinformatics Approach Dr. Baban S. Gaikwad, Dr. Amol M. Pawar	263-267
70	The Myxomycetes Of South-East Maharashtra (India) Tembhurne R. R.	268-270
71	Consequences And Governments Agricultural Price Policy Dr. Santosh Maruti Bhosale	271-274
72	India's Export Opportunity In Floriculture Sector-An Analytical Study Dr. Vedapathak Macchindra Damaji	275-279
73	School Libraries in Sangola City: A Survey Mr. Narendra Girdhar Patil	280-283
74	" Economics of Floriculture Production in Solapur District" Mr. Godase Prashant Dattatray	284-286
75	The Art of Ancient Ship Dr. Ravikiran Jadhav, Dr. Javed Tamboli	287-290
76	Histroy And Relief Of Drought: A Case Study Of Manganga River In Solapur District (Maharashtra) S.S. Kambale	291-293
77	Impact Of Land Utilisation On Agricultural Production And Productivity In Solapur District Sonal Shashikant Bhunje	294-299
78	Annual Rainfall Variability In Solapur District: A Geographical Study (MH) Mr. Vikas Milind Ubale, Dr. Sikandar M. Mulani	300-304
79	ICT and its uses for Language and Literature Mr. S.A. Navale.	305-309
80	Determination of Total Phenolic Content of Green Tea Antioxidant Activity Effects of Infusion and Storage Swati Sadashiv Lokare, Prof. Khandagale Sangeeta Rajaram	310-313
81	Samajshastra And Samaj Jeevan Prof. Surekha N. Battul	314-317

मौखिक इतिहासलेखन पद्धती

डॉ. सुरेश वसंत शिखरे

इतिहास विभाग प्रमुख, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर, महाराष्ट्र

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Corresponding Author- डॉ. सुरेश वसंत शिखरे

DOI-10.5281/zenodo.7397304

प्रस्तावना:

इतिहासलेखन व आधुनिक संदर्भ साधनांचे क्षेत्र अधिक विस्तारत आहे. इतिहासलेखनात नवनविन विचार प्रवाहांचा अंतर्भाव झालेला आहे. वंचितांचा इतिहास, अँनल्स, संरचनावादी, स्थानिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, खाद्य संस्कृतीचा इतिहास इत्यादी नवनवीन प्रकारचे इतिहासलेखन प्रवाह एकाच घटनेचे विविध अंगांनी इतिहास लेखन करताना दिसतात. या नविन विचारप्रवाहांनीनव्याने ऐतिहासिक साधनांचे महत्व, चिकित्सा, विश्लेषण अथवा प्रचलित साधनांचा नव्या पद्धतीने वापर करण्यास सुरुवात केलेली आहे. यामध्ये मौखिक परंपरा आणि साधनां अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे. मौखिक साधने किंवा मौखिक इतिहास म्हणजे इतिहास लेखनासाठी उपयुक्त ठरणाऱ्या व्यक्तिगत, कौटुंबिक, समूहिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि दैनंदिन जीवनातील महत्त्वपूर्ण घटनांसंबंधी मौखिक स्वरूपातील माहितीचा संग्रह आणि अभ्यास होय. लिखित साधनांपेक्षा मौखिक साधनांची विश्वासार्हता कमी मानली जात असली, हे जरी खरे असले तरी जेथे लिखित साधनांचा अभाव असतो तेथे मौखिक साधने काळजीपूर्वक उपयोगात आणता येतात. मानवी समाजात काही समूहाकडे-जमातीकडे लिखित साधनांचा अभाव होता अथवा त्यांना लेखन कलेची माहिती नव्हती. त्याचप्रमाणे लेखन कलेची माहिती असून देखील काही समूहांनी आपली माहिती मौखिक परंपरेनेच पिढ्यानपिढ्या संक्रमित केली आणि पाठांतराद्वारे पिढ्यानपिढ्या त्यांचे जतन देखील केले. अशा पद्धतीने ज्ञान, स्मृति, भूतकालीन घटना, पारंपारिक कथा-गाणी, पारंपारिक कायदे यांचे ग्रहण, संवर्धन आणि संक्रमण होत राहिले. पारंपारिक कथा, दंतकथा, मिथके, म्हणी, पोवाडे, ओव्या, गाणी इत्यादींचा अंतर्भाव मौखिक परंपरेत केला जातो. मौखिक परंपरेतून मिळालेल्या माहितीची लिखित अथवा पुरातत्त्वीय साधनांशी पडताळणी करून इतिहासकार त्या माहितीचा वापर करतात. अशा पडताळणीमुळे माहितीच्या सत्यासत्यताची तपासणी करता येते. ऐतिहासिक घटना किंवा घडलेले प्रसंग बऱ्याच वेळा लिहून ठेवलेले नसतात किंबहुना ते त्यांना शक्यही नव्हते. कारण प्राचीन काळापासून साक्षरतेचे प्रमाण अल्प होते. त्यामुळे त्या घटना किंवा प्रसंगांची नोंद झाली नाही. परंतु मौखिक साधनांच्या मधून ते प्रतिबिंबित झालेले दिसते. मौखिक परंपरेत प्रसंग किंवा घटना सारखीच असते परंतु सांगणारी व्यक्ती वेगळी असते, त्यामध्ये तो स्वतःची भर घालून अधिक रंजकता आणण्याचा प्रयत्न करत असतो किंवा केलेला असतो. त्यामुळे घटना व प्रसंग सारखाच असतो परंतु त्यातील नावे वेगवेगळी असतात. तो प्रसंग किंवा घटना अनेक मौखिक साधनांच्या माध्यातून वर्षानुवर्षे सांगण्याचे काम चालू असते. त्यामुळे प्रसंगातील वस्तूनिष्ठता लुप्त होते. परिणामी मौखिक साधनांचा इतिहास लेखनामध्ये फारसा उपयोग होत नाही, त्याचे महत्वही राहत नाही, हे जरी खरे असले तरी अशा मौखिक साधनांच्या माध्यमातून जी माहिती प्राप्त होते अथवा त्यामधून जो अर्थबोध होतो त्या माहितीच्या आधारे पूर्वी घडलेल्या घटनांच्या ऐतिहासिक सत्यापर्यंत जाता येते. जेव्हा एखाद्या महत्त्वाच्या घटनेविषयी कोणताही लिखित अस्सल पुरावा किंवा साधन उपलब्ध होत नाही तेव्हा अशा मौखिक साधनांच्या आधारे काही अंशी त्या घटनेवर प्रकाश टाकणे शक्य होते. मौखिक साधनांच्यामधून मिळालेल्या ऐतिहासिक माहितीची तर्क संगत दृष्टीकोणातून चिकित्सा किंवा अभ्यास करून त्या संबंधित घटनेचा उचित अन्वयार्थ काढता येतो. मौखिक साधनांच्या माध्यमातून परंपरागत चालत आलेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय इतिहासावर प्रकाश टाकण्यास मदत होते. त्याचबरोबर तत्कालीन आचार-विचार, रुढी-परंपरा, आहार-विहार इत्यादी संबंधी माहितीही मिळते.

मौखिक इतिहासाची संकल्पना:

ऐतिहासिक घटनांमधील साक्षीदारांकडून त्यांच्या स्मृतींवर आधारित माहिती गोळा करणे व त्यांचे विश्लेषण करणे म्हणजे मौखिक इतिहास होय. ही क्रिया एका

पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे मौखिकपद्धतीने जात असते. असंरचित मुलाखतीच्या माध्यमातून व्यक्तीकडून एखाद्या

घटनेची, कार्यक्रमाची किंवा क्रियेची माहिती गोळा करण्याची ही पद्धती होय. मौखिक इतिहास हा व्यक्तिच्या आठवणींवरती आधारित असतो. भूतकाळात घडलेल्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक या घटना व्यक्ती तिच्या आठवणींच्या आधारे एखाद्या सांगतो व ऐकणारा त्या आठवणींच्या आधारावरून विश्लेषण करित असतो. मौखिक इतिहासपद्धती ही ऐतिहासिक दस्तऐवजीकरणासाठी वापरात येणारी सर्वात जुनी पद्धती मानली जाते. एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यात युरोपियन समाजात प्रामुख्याने अशिक्षित-सर्वसामान्य समाजावरील संशोधनात मौखिक इतिहासपद्धतीचा वापर केला गेला. मौखिक इतिहासपद्धतीचा वापर ब्रिटनमधील कामगारांची परिस्थिती समजून घेण्यासाठी केला गेला. पहिल्या व दुसऱ्या जागतिक युद्धांतील साक्षीदारांकडून युद्धाच्या आठवणी जाणून घेण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर या पद्धतीचा वापर करण्यात आला.^१

मौखिक इतिहास हे एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीच्या विधानांची, अनुभवांची आणि आठवणींची एक पद्धतशीर संकलन आहे, जे इतिहासकारांनी सादर केले आहे. एक मौखिक इतिहासकार प्राप्त केलेल्या मौखिक माहितीची तपासणी, परीक्षण आणि विश्लेषण करतो. कारण मौखिक इतिहास वैयक्तिक विधानांच्या स्मृतीवर आधारित असतात. त्यामुळे त्यात विचलन होण्याची शक्यता आहे. म्हणूनच कागदपत्रे आणि अभिलेखावर आधारित इतिहासकार त्यावर टीका करतात. त्यांच्या मते मौखिक इतिहास म्हणजे एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीचे वैयक्तिक असते. म्हणून अशा प्रकारचा इतिहास बऱ्याच मर्यादित आणि अरुंद असू शकतो. मात्र हे हे पूर्ण सत्य नाही.^२

औद्योगिकीकरणाच्या अगोदर मौखिक परंपरा समाजांचे एक महत्वाचे अंग होते. जगभरात या काळात शिक्षण व तंत्रज्ञान प्रसार पाहिजे तेवढा झालेला नव्हता. इतिहासाच्या निर्मिती, संप्रेषण आणि संवर्धनात मौखिकतेची भूमिका महत्त्वपूर्ण होती. हेरोडोटस, कल्हन, इब्र बतुता, अल्बेरुनी, बर्नियर मध्याकालीन प्रवाशांचे लेखन आधुनिक इतिहासकारांच्या लेखनाचे प्रमुख साधन आहे, मात्र आपण हे लक्षात ठेवले पाहिजे की यांचे लिखन मौखिक माहितीवर आधारित आहे. आपण जर फाह्यान, हूनत्संग आणि मार्को पोलो यासारख्या प्रवाशांच्या लेखनाबद्दल बोललो तर त्यांनी त्यांच्या प्रवासात भेटलेल्या सर्वसामान्य लोक, शेतकरी, व्यापारी, कलाकार, राज्यकर्ते आणि अधिकारी इत्यादींचे अनुभव जाणून घेतल्यानंतरच ते लिपीबद्ध केले आहेत, या अर्थाने जर आपण याचा विचार केला तर एक प्रकारे हा मौखिक इतिहासच आहे. या दृष्टीकोणातून पहिले तर मौखिक इतिहास आणि लेखी इतिहास परस्पराना पूरक आहेत. त्या दोघांमध्ये एक समान

धागा आढळतो. कधीकधी मौखिक इतिहास चुकीचा असू शकतो आणि लिहिलेला इतिहास चुकीचा अथवा विपरित देखील असू शकतो. उदा. प्राचीन भारताचा इतिहास लिहिण्यासाठी जर आपण वेदांचा साधन म्हणून उपयोग केला तर ते स्पष्टपणे मौखिक परंपरावर अवलंबून आहे. कारण वेद लिखित येण्यागोदर ते मौखिक होते.

युरोपीय इतिहासकार मिशलेट आणि बर्कहार्ड सारख्या इतिहासकारांच्या मते १९ व्या शतकापर्यंत इतिहासलेखनात मौखिकता महत्त्वपूर्ण होती. परंतु संस्थात्मक व्यावसायिक इतिहासकारांनी या पद्धतीला धक्का दिला कारण त्यांना कागदपत्रे महत्वाची वाटत होती एका अर्थाने ते 'no documents, no history' या विधानावर काम करत होते त्यामुळे त्यांना असे वाटत होते की मौखिक इतिहासलेखन हे कागदपत्रे अथवा दस्तऐवजांवर आधारित नाही. १९४८ मध्ये डॅलन नेवील व पॉल थॉमसन यांनी मौखिक इतिहासाचा वापर सुरू केला. या पद्धतीवरती पॉल थॉमसन यांनी १९८७ मध्ये लिहिलेले 'द वॉइस ऑफ द पास्ट-ओरल हिस्ट्री' हे अतिशय मूलभूत पुस्तक आहे. १९७० च्या दशकात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मौखिक इतिहासाला प्रोत्साहन देण्याचे काम पोल थॉमसनने यांनी केले. "ब्रिटीश ओरल हिस्ट्री सोसायटी" च्या माध्यमातून मौखिक इतिहासाला प्रोत्साहन देण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. १९७० च्या दशकात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आणखी एक महत्वाची भूमिका मायकेल फ्रिसच यांनी बजावली. त्यांच्या "अमेरिकन स्टडीज ऑफ हिस्ट्री" मध्ये त्यांनी असा एक प्रश्न उभा केला की, खरोखरच मौखिक इतिहासाच्या माध्यमातून जो इतिहास पुढे आलेला आहे तो खरोखरच घडला आहे किवा काय? हा प्रश्न मौखिक इतिहास जगभरातील इतिहासकारांचा आणि संस्थांचा चर्चा विषय झाला होता^४

इतिहासलेखनाची बदलती संकल्पना आणि मौखिक इतिहास:

इतिहास म्हणजे गाडलेले मुडदे उकरून काढणे, इतिहास म्हणजे राजा आणि राणी, इतिहास म्हणजे युद्ध, इतिहास म्हणजे गतकालीन राजकारण, इतिहास म्हणजे नेत्यांची चरित्र असा एक समज सर्व सामान्यांच्या मध्ये आहे. इतिहासकार 'नो डॉक्युमेंट नो हिस्ट्री' या विधानावरती श्रद्धा ठेवत असल्याने ते या परीघाच्या बाहेर पाहावयास तयार नव्हते आणि नाहीत. इतिहासाचे पारंपरिक स्वरूप मर्यादित आहे. २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धामध्ये जे-जे घडले ते-ते लिहणे अथवा पुराभिलेखागारातील कागदपत्रांच्या सहाय्याने कागदपत्रात ज्या घटनांचे प्रतिबिंब उमटले आहे त्याची मांडणी करण्याची संकल्पना रूढ होती. पुराभिलेखागारातील कागदपत्रांच्यामध्ये प्रतिबिंबित झालेला राजे-राजवाडे, युद्ध,

घटना व अभिजनवादी घटकांचा इतिहास लिहिण्याचा हा प्रकार जोमत सुरू होता. पुराभिलेखागारातील कागदपत्रांच्यामध्ये जतन करून ठेवलेला इतिहास नेमका कोणाचा इतिहास सांगतात हा प्रश्न त्याकाळातील इतिहासकारांना पडला नाही. मात्र इतिहास लेखनाचा हा पारंपरिक दृष्टीकोण आता मागे पडत आहे. इतिहास म्हणजे राजा आणि राणी असे समीकरण न राहता, इतिहास म्हणजे मानवी समाजाची सर्वांगीण कहाणी या अर्थाने 'मनुष्य' हा इतिहासलेखनाच्या केंद्रस्थानी आलेला आहे. मानवी जीवनाशी संबंधित सर्वच अंगोपांगांचा ऊहापोह आता इतिहासात आणि इतिहासलेखनात होणे अपेक्षित आहे. इतिहासातील नव-नवीन दृष्टीकोन व प्रवाहाच्यामुळे इतिहासलेखन समृद्ध बनत आहे. इतिहासातील या विविध दृष्टीकोनाच्याबरोबर इतिहासाची आंतरविद्याशाकीय (Interdisciplinary)मांडणी होवू पाहत आहे. अॅनाल्स परंपरा इतिहासलेखनात रूढ झाल्यानंतर आंतरविद्याशाकीय मांडणी अधिक बळकट झाली. इतिहासात केवळ समग्रलक्ष्यी(Macro History) इतिहासाला महत्व नसून अंशलक्ष्यी (Micro History) इतिहासही तितकाच महत्वाचा बनला आहे. यातून 'स्थानिक इतिहासलेखन' परंपरा अथवा पद्धती विकसित झाली.^५ स्थानिक इतिहास लेखन हे अॅनाल्स परंपरेचे फलित आहे. सद्य स्थितीत जगभरात समकालीन,स्थानिक आणि मौखिक इतिहासलेखन परंपरेला चालना मिळालेली आहे. समकालीन आणि स्थानिक इतिहास लेखनात मौखिक परंपरांची भूमिका तितकीच महत्वाची आहे.

इतिहास म्हणजे काय हा प्रश्न जेव्हा आपल्या समोर येतो तेव्हा भूतकालीन राजकारण, थोरामोठ्यांची चरित्रे, वर्गसंघर्ष, विविध घटनांचा अन्वयार्थ आणि चिकित्सा अशा अनेक धारणा समोर येतात.मात्र इतिहासाची ही धारणा आणि संकल्पना कालक्रमात कशी बदलली आहेयाची साक्ष देणारी अनेक उदाहरणे देता येतील. इतिहास म्हणजे राजा, लढाया, स्वातंत्र्य-आंदोलनाचे वृत्तांत इथपर्यंतच मर्यादित राहिलेला नाही. मानवी समाजाची सर्वांगीण कहाणी वनू पाहत आहे. इतिहासलेखनाच्या केंद्रस्थानी माणूस आल्याने मानवी जीवन व समाजाशी निगडित सर्वच घटकांची चर्चा इतिहासलेखनाच्या वर्तुळात आणि कक्षेत होऊ लागली आहे. स्थानिक ते वैश्विक (Local to Global) आणि वैश्विक ते स्थानिक (Global to Local) असा सर्वस्पर्शी इतिहास आविष्कृत होत आहे. नव-नवीन लेखनप्रवाह आणि दृष्टीकोणामुळे(Resent trends or Approaches) इतिहासलेखन समृद्ध बनत आहे. ऐतिहासिक संशोधनपद्धतीत आमूलाग्र बदल घडून आलेला आहे. नव-

नवीन प्रवाह अथवा दृष्टीकोणामुळे आलेला बदल इतका विलक्षण आहे की, इतिहास या विद्याशाखेचा आणि इतिहासलेखनाचा चेहरामोहरा बदलून टाकला आहे. इतिहास हा विषय मानवाच्या अस्तित्वाइतका प्राचीन आहे. इतिहास म्हणजे मानवाची कहाणी असे असली तरी ती वर्तमानातील गरजेतून साकारलेली असते. जसे प्रत्येक व्यक्तीचे नाव, गाव, कुटुंब, प्रदेश, राष्ट्र यांतून तिची ओळख निर्माण होते, तशी मानवी समाजाची व्यापक ओळख इतिहासातून होते. इतिहास व्यक्तीला/समूहाला अस्मिता प्रदान करतो व आत्मभानही देतो. इतिहासलेखन ही मानवी समाजाची मानसिक व बौद्धिक गरज आहे. मानव इतिहास घडवतो आणि इतिहासलेखनातून आपल्या अस्तित्वाचे, मानवी जीविताचे श्रेयस तो शोधत असतो.भूतकाळाचा संदर्भ सोडून जगणे आपल्याला शक्य होईल का? आर्थर मार्किट या तत्त्वज्ञाने म्हटले आहे, इतिहासाविना मानवी समाजाची अवस्था स्मृतिभ्रंश झालेल्या माणसासारखी होईल.^६

इतिहास शब्दाचे प्रयोजन दोन अर्थानी केले जाते. इतिहास म्हणजे घडून गेलेला भूतकाल आणि भूतकालाविषयीचे लेखन. इतिहासलेखन या दोन गोष्टींना सांधण्याचे काम करते. इतिहास हे एक शास्त्र आहे. इतिहास कसा लिहिला जातो? या विद्याशाखेची म्हणून एक संशोधनपद्धती आहे. इतिहासलेखनाची परंपरा जगभरात प्राचीन काळापासून होती. मात्र मानव्यविद्येतील एक विद्याशाखा म्हणून इतिहासाची उत्क्रांती पाश्चिमात्य देशांत प्रबोधनकालापासून (Renaissance) घडून आली. इतिहास म्हणजे भूतकालाविषयीचे ज्ञान. हे शास्त्रीय पद्धतीने कसे निर्माण करायचे? इतिहासाचे लेखन ऐतिहासिक साधनांशिवाय करणे अशक्य आहे.^७

इतिहासलेखनशास्त्रमध्ये साधनांना अथवा पुराव्याला कच्चा माल (Raw material) म्हटले जाते. आपणास ज्या काळाचा शोध घ्यायचात्या काळात निर्माण झालेली ही साधने इतिहासलेखनाची प्राथमिक साधने असतात. ज्या घटितांचा अभ्यास करायचा, त्यांचा प्रत्यक्ष पुरावा या साधनांपासून मिळतो. नंतरच्या काळात निर्माण झालेले ग्रंथ इतिहासलेखनाची दुय्यम साधने मानली जातात. प्राथमिक साधनांचा खरेपणा आणि विश्वासाहता सिद्ध केल्यावरच त्याचा साधन म्हणून वापर केला जातो. साधनांमधून जी तथ्ये किंवा घटिते दिसतात, त्यावरून इतिहास जसा घडला तसा मांडणे, हे इतिहासकाराचे कर्तव्य आहे, असे लियोपोल्ड फॉन रांके (१७९५-१८८६) यांचा विचार होता. इतिहासलेखन वस्तुनिष्ठपणे (Objectively) केले पाहिजे हे इतिहासलेखनाचे ध्येय असले पाहिजे, हा

विचार ज्ञानोदयकालापासून (Enlighten) प्रभावी ठरू लागला. युरोपमध्ये राष्ट्र-राज्य (Nation-state) ही संकल्पना युरोपीय राजकारणावर प्रभाव गाजवत होती, त्या काळात रांके ज्या काळात ही इतिहासविषयक मांडणी करत होता. हेगेल, रांकेसह सर्वच विचारवंतांची अशी धारणा आणि श्रद्धा होती की, मानवी समाजाची प्रगती होण्यासाठी राष्ट्र-राज्य हे महत्त्वाचे आहे. याच काळात राष्ट्र-राज्याशी निगडित महत्त्वपूर्ण दस्तऐवजांचे जतन करण्यासाठी अभिलेखागार स्थापन होऊ लागले. 'इतिहास म्हणजे गतकालीन राजकारण' ही इतिहासविषयक संकल्पना प्रभावी बनली. 'दस्तऐवजांमध्ये जे नसते, ते अस्तित्वात नसते,' असे रांकेने जाहीर केले. रांकेची ही धारणा युरोपीय इतिहासकारांच्या तीन पिढ्यांनी प्रमाण मनाली.

भारतामध्ये इतिहासलेखनाची ही शास्त्रशुद्ध परंपरा वासाहतिक काळापासून सुरू झाली. भारतातील इतिहासलेखनावर तब्बल दीडशे वर्षे रांकेच्या इतिहासलेखन परंपरेचा प्रभाव होता. इतिहास म्हणजे राजकीय संघर्ष ही धारणा युरोपीय आणि भारतातील इतिहासलेखनाचे समान सूत्र असलेले दिसते. युरोप व भारतातील प्रारंभीचे इतिहासलेखन पाहिले तर लढाया, संघर्ष, एकंदरीत राजाची गोष्ट इथपर्यंतच इतिहास सीमित असलेले दिसते.

औद्योगिकक्रांतीनंतर मानव्यविद्यांतील संशोधनासाठी शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे अशा विचार मूळ धरू लागला. शास्त्रीय संशोधनपद्धतीत अनुभवजन्य पुरावा, प्रयोग, अनुमान, निगमन व विगामी तर्कपद्धत (Deductive and Inductive Method) या गोष्टींना महत्त्व आहे. विवेकनिष्ठा (Reason) व प्रत्यक्षप्रमाणवाद (Empiricism) हे शास्त्रीय संशोधनासाठी अत्यावश्यक घटक बनले. या संशोधनपद्धतीने काही गृहीतके निर्माण केली. वस्तुनिष्ठ असे वास्तव अस्तित्वात असते. माणसाची सदसदविवेकबुद्धी व ज्ञानेंद्रिये यांच्या सम्यक उपयोगाने या वास्तवाचे / बाह्य जगाचे वस्तुनिष्ठपणे आकलन करणे शक्य आहे. मानवी स्वभाव हा वैश्विक असतो. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला होणारे आकलन सारखेच असते आणि म्हणून ज्ञान हे वैश्विक असते. ऑगस्ट कॉम्त (१७९८-१८५७) याच्या प्रत्यक्षार्थवादाने (Positivism) ऐतिहासिक घटितांच्या अभ्यासातून मानवी समाजाविषयीचे नियम/सिध्दांत (laws) मांडता येतात, अशी मांडणी केली.^१

रांकेप्रणीत इतिहासलेखनपद्धतीची आणि ऑगस्ट कॉम्तच्या प्रत्यक्षार्थवादाची चिकित्सा १८ व्या शतकापासून सुरू झाली. मात्र हेन्री बेर, (१८६३-१९५४) ल्युसिन फेब्र

(१८७८-१९५६) व मार्क ब्लॉक (१८८६-१९४४) यांनी इतिहास म्हणजे राजकीय घडामोडी आणि वर्णनात्मक इतिहास या संकल्पनांना अतिशय प्रभावीपणे आणि पद्धतशीरपणे विरोध केला. घटिते म्हणजे समाजातील घडामोडींचा केवळ दृश्य भाग असतो. इतिहासाच्या हिमनगाचा अदृश्य भाग शोधून काढायचा तर अधिक सखोल दृष्टिकोनाचा अवलंब केला पाहिजे. ख-या अर्थाने मानवी इतिहास शोधून काढायचा असेल तर घटितांना प्रभावित करणारे, युगानुयुगे मानवी जीवनास आकार देणारे घटक सामाजिक रचना, पर्यावरण, आर्थिक उलाढाली, सांस्कृतिक पैलू अशा सर्वच विषयांचे विश्लेषण केले पाहिजे; मानवी जीवनाला व्यापून राहणा-या सर्वच पैलूंचा समावेश करणा-या समग्र इतिहासाची मांडणी केली पाहिजे, असे एनाल्स परंपरेने अधोरेखित केले. इतिहास विषयाला आंतरविद्याशाखीय (Interdisciplinary) करण्याचे श्रेय एनाल्स परंपरेला दिले जाते. विविध विद्याशाखांच्या संशोधनपद्धती, संज्ञा-संकल्पना आयात करून ऐतिहासिक संशोधनासाठी त्यांचा अभिनवपणे वापर करण्याचा प्रारंभ केला. इतिहास या विषयाची एक नवी संशोधनपद्धती यातून विकसित झाली. दस्तऐवजांप्रमाणेच साहित्य, कथा, लोकसाहित्य, गाणी, मौखिक परंपरा यांचे इतिहासलेखनात अतिशय महत्त्वपूर्ण योगदान असू शकते, याचे दिग्दर्शन त्यांनी केले. एनाल्स परंपरेचा इतिहासलेखनावर खोल प्रभाव पडला. यातूनच स्थानिक इतिहास, पर्यावरणाचा इतिहास, खाद्यसंस्कृतीचा इतिहास आणि मौखिक इतिहास हे नवे इतिहासलेखन प्रवाह विकसित झाले. केवळ समग्रलक्ष्यी इतिहासमहत्त्वाचा नसून अंशलक्ष्यी इतिहासअथवा विशेष अभ्यास (Case Studies) हेही तेवढेच महत्त्वपूर्ण आहेत, या भूमिकेतून नवनवे संशोधन पुढे आले.^{१०}

मौखिक इतिहासलेखन आणि संशोधन पद्धती:

इतिहासलेखन व पुर्नलेखनासाठी अनेक प्राथमिक व दुय्यम संदर्भ साधनांचा आधार घ्यावा लागतो. याशिवाय इतिहासलेखन परिपूर्ण होत नाही. प्राचीन व ऐतिहासिक घटना व व्यक्तीच्या संदर्भात संशोधन करताना काही घटना किंवा व्यक्तीच्या संबंधी-परिपूर्ण माहिती अथवा साधने उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे आशा ऐतिहासिक घटना किंवा व्यक्तीचा इतिहास लिहिताना काही वेळा पोकळी राहिलेली दिसते. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक किंवा सांस्कृतिक इतिहास संदर्भ साधनांच्या शिवाय परिपूर्ण होवू शकत नाही. संदर्भ साधनांच्या कमतरतेमुळे निर्माण झालेली ही पोकळी भरून काढण्याचे काम मौखिक साधने काही प्रमाणात पूर्ण करतात. मौखिक साधने म्हणजे पिढ्यान-पिढ्या एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे मौखिक स्वरूपात

आलेले साहित्य होय. साहित्यामध्ये देखील मौखिक साहित्यनावाचा स्वतंत्र प्रकार आहे. असे साहित्य लिहिलेले नसते व त्याचा कर्ता बऱ्याच प्रसंगी अज्ञात असतो, परंतु ते पिढ्या-दर -पिढ्या मौखिक स्वरूपात परंपरेने चालत आलेले असते. यामध्ये लोककथा, दंतकथा, पुराणकथा, पोवाडे, खंडकाव्य, वीरगीते, ओव्या, जात्यावरची गाणी, म्हणी व वाक्प्रचार इत्यादी चा समावेश होतो. वास्तविक पाहता मौखिक इतिहास अथवा इतिहासलेखनाचा मुख्य उद्देश संभाषणाद्वारे एखादी घटना अथवा किंवा घटनाक्रमाचे विश्लेषण करणे किंवा त्यांचे वर्णन करणे हा आहे. या मध्ये मुख्यतःजे मुख्य प्रवाहात सामील होत नाहीत त्यांचा आवाज सामील करून घेण्याची प्रक्रिया आहे. त्यांना एक व्यासपीठ उपलब्ध करून देते. ज्यामध्ये ते आपला मुद्दा मांडू शकतात. यामध्ये त्याचा आधार म्हणजे लोकांची थेट मुलाखत. मौखिक इतिहासाने लोकांच्या वृत्ती आणि अनुभवांचा इतिहासात समावेश करून इतिहासात बदल घडवून आणले. मौखिक साधनाचे ऐतिहासिक संशोधनाच्या दृष्टीने, ढोबळ मानाने दोन प्रकार पडतात, एकमौखिक परंपरा आणि दूसरा मुलाखत. मौखिक परंपरा म्हणजे, परंपरेने, एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होणारी विभिन्न स्वरूपातील मौखिक माहिती होय, याला आपण मौखिक वाङ्मय देखील म्हणू शकतो.

सिडनी हुक, 'द हिरो इन हिस्ट्री' या ग्रंथात मौखिक इतिहास लेखांनासंबंधी असे म्हणतात की, 'इतिहासकारांच्या दृष्टीकोणातून इतिहासाचे स्पष्टीकरण आणि कथनापेक्षा मौखिक इतिहासाची संशोधन पद्धत अधिक क्लिष्ट आहे. मौखिक इतिहासात मुलाखत अधिक तथ्यात्मक आणि विश्लेषणात्मक असणे आवश्यक आहे. त्यांच्याकडे एखाद्या घटनेचा किंवा परिस्थितीचा प्रत्यक्ष अनुभव असावा लागतो. अशा मुलाखतींचा उपयोग युद्ध, व्यवसाय, शेती, पत्रकार, स्थलांतर, कामगार, महिला, क्रीडा, संगीत, परोपकार, मानवाधिकार चळवळी, विज्ञान, साहित्य, नृत्य आणि परदेशी संबंध इतिहासावर प्रकाश टाकण्यासाठी केला जाऊ शकतो. इतर अनेक विषयांप्रमाणे, ऐतिहासिक परिस्थितीवर प्रकाश टाकण्यासाठी, त्याचे विश्लेषण आणि त्यांचे वर्णन करण्यासाठी मौखिक इतिहासाची स्वतःची संशोधन पद्धत आहे. हे सामूहिक गट, व्यक्ती आणि समुदायाच्या मानवी स्मरणशक्तीशी संबंधित अभ्यासाचा विषय आहे. मौखिक इतिहासावर आधारित आख्यायिके कथा सामान्य माणसाचे जीवन आणि कथा, ऐतिहासिक ज्ञानाचा एक भाग म्हणून त्यांची निराशा आणि आकांक्षा प्रस्तुत करतात. अशा प्रकारेमौखिक इतिहास सध्याच्या आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी एक उदयास

येणारी शिस्त म्हणून व्यावहारिक उपयुक्त आहे'.^{११}

मौखिक इतिहासाचे आणखी एक अभ्यासक रीची डोनाल्ड यांनी आपल्या 'रेकॉर्डिंग ओरल हिस्ट्री' ग्रंथात मौखिकइतिहासलेखांना संबंधी, 'सामाजिक शास्त्राच्या इतर क्षेत्रांप्रमाणे मौखिक इतिहासाची संशोधन पद्धत पद्धतशीर आणि सर्वसमावेशक आणि कथात्मक असावी लागते. मौखिक इतिहासकलेखकांचा असा विश्वास आहे की इतिहासकारांनी दिलेल्या व्याख्या आणि कथनांपेक्षा त्यांचा इतिहासातील अनुभव अधिक जटिल आहे. एखाद्या ऐतिहासिक घटनेशी संबंधित मुलाखतीद्वारे क्वचितच ऐतिहासिक पुरावे मिळू शकतात. परंतु, कधीकधी अशा घटनेत इतिहासाच्या कोणत्याही शाखांविषयीच्या आपल्या कल्पनांमध्ये बदल घडण्याची क्षमता असते' असे रीची यांनी नमूद केले आहे.^{१२} मौखिक इतिहासामध्ये आंतरिक टीका, बाह्य टीका, निर्णयाचे मूल्य कमी करणे आणि सामान्यीकरण यासारख्या वैज्ञानिक इतिहासाच्या लेखनासाठी अंगीकृत संशोधन पद्धती स्वीकारली जाऊ शकते. मौखिक इतिहासाची वर्गवारी आणि वैचारिक बांधिलकी देखील आहे. त्याचे निर्मूलन ही एक कठीण प्रक्रिया आहे. हे मुख्यतः सामाजिक विज्ञान म्हणून इतिहासाच्या वाढीमुळे होते. सामाजिक विज्ञान म्हणून ते केवळ एक तथ्यात्मक कथनच नाही तर तथ्यांचे वैज्ञानिक स्पष्टीकरण देखील आहे.^{१३}

समकालीन इतिहास लेखन आणि मौखिकता (मुलाखत)

समकालीन इतिहास लेखनासाठी अत्यंत उपयुक्त तंत्र म्हणून मुलाखत पद्धतीचा वापर केला जातो. व्यक्तीगत अथवा सामूहिक पद्धतीने मुलाखत घेवून इतिहासकार त्याचा उपयोग समकालीन इतिहास लेखनासाठी करू शकतो. स्वातंत्र्योत्तर भारतात एकाच कळात नागरी क्रांती, औद्योगिक क्रांती, हरितक्रांती, धवलक्रांती, लोकशाही सशक्तीकरण, राजकीय स्थिरीकरण आणि अभिसरण, सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक बदल मोठ्या प्रमाणात झालेले आहेत. मात्र ह्या मूलभूत स्थित्यंतरांचा राष्ट्र, प्रदेश, जात, वर्ग, लिंग आणि आर्थिक दृष्टीकोणातून इतिहास व विश्लेषणात्मक दृष्टीकोणातून लिखाण करणे हे महत्त्वाचे आहे. स्वतंत्र भारतातील जातिव्यवस्थेवर साहित्यिक अथवा राजकीय उद्देशाने लिहिलेले शेकडो ग्रंथ पहावयास मिळतात, मात्र काही अपवाद वगळता स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतातील जातिव्यवस्थेचे विश्लेषण करणारा अथवा उत्क्रांती अभ्यासणारा इतिहास लिहीला गेला नाही. त्यासाठी समकालीन इतिहास लेखन गरजेचे आहे, आणि ते मौखिक (मुलाखत) साधनाच्या माध्यमातून सहज शक्य आहे.

समकालीन इतिहास संशोधकाला पारंपारिक साधनांच्याबरोबर अपारंपारिक संदर्भ साधनाचा मोठ्या

प्रमाणावर आपल्या लेखनासाठी वापर करून घेवू शकतो. विशेषतः मौखिक इतिहास, कारण समकालीन इतिहासल लेखकाला फक्त लिखित पुराव्यावर भिस्त ठेवून चालत नाही, त्यासाठी मौखिक हा पर्याय राहतो. ज्या घटनांच्या, व्यक्तींच्या, समूहाचा इतिहास लिखित स्वरूपात मागे राहिलेला नाही किंवा जे घटक समूह शांतच राहिले. त्यांच्या इतिहासाची पुर्नप्राप्ती करण्याचे मौखिक साधन हे उत्तम आहे मात्र मौखिक इतिहासाच्या मर्यादा व धोके लक्षात घेऊन त्याचा सावध उपयोग करणे गरजेचे ठरते. या संबंधी बॅलार्ड यांनी आपल्या 'न्यू मुमेंट्स इन द स्टडीअँड टिचिंग ऑफ हिस्ट्री' या ग्रंथात 'मौखिक इतिहास लेखनपद्धतीत मुलाखत अधिक तथ्यात्मक आणि विश्लेषणात्मक असणे आवश्यक आहे. त्यांच्याकडे एखाद्या घटनेचा किंवा परिस्थितीचा प्रत्यक्ष अनुभव असणे आवश्यक आहे. खरं तर त्यांच्या मुलाखतींचा उपयोग युद्ध, व्यवसाय, शेती, पत्रकारिता, लोकसमूहांचे स्थलांतर, कामगार, महिला, क्रीडा, संगीत, परोपकार, मानवाधिकार चळवळी, विज्ञान, साहित्य, नृत्य आणि परदेशी संबंध इतिहासावर प्रकाश टाकण्यासाठी केला जाऊ शकतो. भूतकाळातील मौल्यवान माहिती मौखिक साधनांच्या माध्यमातून पुन्हा जमा केली जावू शकते. १४

मौखिक इतिहासाचा वापर समकालीन इतिहासकाराने खुबीने आणि आंतरविद्याशाखीय दुवा वापरून करणे गरजेचे आहे. नूतन इतिहासायाचेविषय उदाहरणार्थ सबाल्टर्न (वंचित) अथवा स्त्रीवादी इतिहासलेखनासाठी ऐतिहासिक साधनेप्राप्तहोणे अवघड. इतिहासकार कोणतीही 'आवाज नसलेल्या' (Voiceless) तळागाळातील लोकांच्या किंवा सामान्य स्त्रियांचा इतिहास लिहू शकत नाही. अशा परिस्थितीत समकालीन इतिहासकारांनी ह्या लोकांच्या मौखिक इतिहासाच्या शास्त्रानुसार मुलाखती घेऊन त्या टंकलिखित करून त्यांचे एक साधन म्हणून वापर करणे व साधन तयार करणे क्रमप्राप्त होते, असे केल्यास भविष्यकाळातील इतिहासकारांना एक मौलिक ऐतिहासिक साधन मिळण्याची शक्यता निर्माण होते. घटना किंवा परिस्थितीबद्दल चांगली स्मरणशक्ती किंवा ज्ञान सर्वच व्यक्तींची मुलाखत घेणे शक्य नाही. काही प्रातिनिधिक स्वरूपात घटनेत प्रत्यक्ष सहभागी, स्वतःच्या डोळ्यांनी एखादी घटना पहिली असल्यास, प्रवर्तक आणि वैचारिक मांडणी केलेल्या व्यक्तींची निवड महत्वाची असते. मात्र अशा व्यक्तींच्या अनुपस्थितीत, परंपरा, वारसा किंवा प्रथा कायम ठेवणाऱ्या समुदायाची स्मृतीची निश्चित मदत घेतली जावू शकते.

आठवण, स्मृती आणि मौखिक इतिहास:

मौखिक इतिहासाचा वापर १९८० मध्ये 'इतिहास' व 'आठवणी' यांच्या सहसंबंधातील उदयामुळे मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागला. आठवण ही मौखिक इतिहासाचा खूप मोठा आधार आहे. आठवण ही सामाजिक उत्पादनाचे प्रभावी साधन मानता येत; कारण आठवणीतून दैनंदिन जीवनातील भूतकाळ व वर्तमानकाळ यांना जोडणारे ज्ञान तयार होत असते. मौखिक इतिहासपद्धतीमुळे दुर्लक्षित घटकांची जाणीव, संवेदना समजून घेण्यास मदत होते. मौखिक इतिहास हा सत्ताधारी घटकाकडून न येता, तो थेट भोगलेल्या व्यक्तीच्या तोंडून बाहेर येत असतो. ग्लक यांच्या मते, 'ज्या स्त्रियांनी औपचारिक शिक्षण घेतले नाही किंवा ज्या स्त्रियांना संवाद साधण्यास जमत नाही, अशा स्त्रियांची माहिती घेण्यासाठी व त्यांना सशक्त बनविण्यासाठी मौखिक इतिहास महत्वाचे साधन आहे. १५

इतिहास जेवढा ग्रंथांच्यामध्ये आहे तेवढेच इतिहासाच्या बाहेर सुद्धा आहे? जेव्हा एखाद्या व्यक्तीच्या आठवणी जगतात आणि ज्या कोठेही नोंदवल्या गेलेल्या नसतात. एखाद्या व्यक्तीने एखाद्या घटनेची आठवण कशी जगावावी हे त्याचे स्वतःचेच वर्णन असते, की जे दुसऱ्यापेक्षा पूर्णपणे भिन्न असते. विस्थापित, शोषित, पिडीत, बलात्कार अथवा पुनर्वसित यांचे स्वतःचे अनुभव असतात. सार्वजनिक आठवणींमध्ये नोंदलेल्या अशा घटनांकडे दुर्लक्ष करून कोणत्याही जाती, समाज किंवा राष्ट्राचा संपूर्ण इतिहास आपण जाणू शकतो का, यात मला शंका आहे. आठवणी कोण, काय, कोण आणि कसे संग्रहित करतात यावर बरेच काही अवलंबून आहे. असे असूनही, एखाद्या वांशिक गट किंवा व्यक्तीस एखाद्या घटनेची आठवण कशी होते, कोणाकडे, ज्याच्या समोर ती सांगितली जाते, मुख्य घटनेबद्दल किंवा तिच्या कोणत्याही उप-घटनेबद्दल त्याचा-त्याचा दृष्टिकोन काय आहे, हे ऐतिहासिक तथ्यांशी समांतर होते की नव्हते याचे उत्तम ज्ञात असले पाहिजे.

वैयक्तिक आठवण आणि स्मृती मौखिक इतिहासाची महत्त्वपूर्ण बाजू आहेत. मुलाखत घेणाऱ्याला तांत्रिक कौशल्य आणि अनुभव आवश्यक असतो. मुलाखत घेणाऱ्या व्यक्तीकडून काय शोधायचे आहे आणि काय काढायचे आहे याविषयी माहिती असणे आवश्यक आहे. प्रश्नांचा संबंध परस्पर संबंधित क्षेत्रावर केंद्रीत असला पाहिजे. जेणे करून अधिक अंतरदृष्टीने समशेवर प्रकाश टाकता येईल. मौखिक इतिहासकार त्यासाठी व्यावसायिकदृष्ट्या सुसज्ज आणि अनुभवी असणे गरजेचे असते. ऐतिहासिक घटनेच्या कोणत्याही पैलूवर त्यांचे प्राथमिक ज्ञान असणे आवश्यक आहे. १६ या संबंधी बर्खहार्ड, आपल्या 'जजमेंट्स इन हिस्ट्री अँड हिस्टोरीन्स' या ग्रंथात म्हणतो की, मौखिक इतिहास

केवळ स्मृतीवर आधारित आहे. म्हणून मुलाखत घेणाऱ्याने घटनेची किंवा प्रथेची चांगली स्मरणशक्ती ठेवली पाहिजे. घटनेची तारीख किंवा तपशील कदाचित बरोबर असू शकत नाहीत आणि त्या तपासण्यासाठी किंवा अस्सल लिखित स्रोतांद्वारे तपासले जाणे आवश्यक आहे. मुलाखत किंवा त्याच्या आत्मचरित्राची कोणतीही घटनेची नोंद अथवा डायरी देखील त्याच्या कथनात किंवा अनुभवासाठी पूरक म्हणून वापरली जाऊ शकते. अशा परिस्थितीत मुलाखतदारास मुलाखती घेणाऱ्या उपक्रम, योगदान आणि सहभागाची चांगली माहिती असणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, संगीतकार आणि साहित्य यासारख्या क्षेत्रांवर सामाजिक कार्यकर्त्यांकडून माहिती गोळा करण्याचा अर्थ नाही, जोपर्यंत तो त्या क्षेत्रांमध्ये काम करणारे आणि प्रत्यक्ष अनुभवी असत नाहीत तो पर्यंत त्याला काही अर्थ उरत नाही.^{१७} आठवण, स्मृती आणि मौखिक इतिहास या संदर्भात आपण 'द सीन्स वुइ मेडन ओरल हिस्ट्री अँ - ऑफएक्स्पेरिमेंटल थिएटर इन मुंबई'^{१८} हे शांता गोखलेयांच्या ग्रंथाचे एक उत्तम उदाहरण म्हणून देवू शकतो. याशिवाय आपण नेहरू स्मारक संग्रहालयाने १९६६ मध्ये जी मौखिक इतिहासाचा प्रकल्प सुरू केला त्याचाही उल्लेख विशेषकरून करावा लागेल. या मध्ये त्यांनी १३५१ विविध महत्त्वपूर्ण व्यक्तींच्या मुलखीत घेवून त्याचे या पैकी ८८२ प्रतिलेख नेहरू स्मारक संग्रहालयाच्या वाचनालयात उपलब्ध आहेत.^{१९}

मौखिक इतिहास अनुभवाच्या अधिक व्यक्तिपरक पैलू प्रकट करतो. आयुष्याचा दीर्घ अनुभव असलेला एखादा माणूस म्हणजे त्याच्या जीवनातील अनुभवांमधील एक महत्त्वाचा स्रोत सामग्री किंवा मौल्यवान दस्तऐवज. त्याचे जतन केवळ मौखिक इतिहासाद्वारे शक्य आहे. मौखिक इतिहासाच्या रूपातील असे अनुभव मौखिक इतिहासाच्या योग्य संग्रहात जतन केले जाणे आवश्यक आहे. त्यांची सामग्री, नाव, व्यवसाय, कालावधी आणि महत्त्व यासारख्या तपशीलांसह दस्तऐवजीकरण केले जाऊ शकते. दुर्दैवाने, भारतीय आणि सरकारी संस्था अशा दोन्ही संस्थांना मौखिक इतिहास अभिलेखाचे किंवा अशा प्रकल्पांचे उपनगरीय गट किंवा उपेक्षित विभागांचा इतिहास नोंदविण्याचे महत्त्व कळले नाही. मौखिक इतिहास एखाद्या रस्त्याच्या इतिहासातील लोकांना मदत करतात.^{२०}

प्रादेशिक, स्थानिक इतिहास आणि मौखिकता:

प्रादेशिक किंवा स्थानिक इतिहासामध्ये कुटुंबांची भूमिका प्रमुख आहे. कौटुंबिक इतिहासाचे लेखन ही प्रादेशिक किंवा स्थानिक इतिहासाच्या पुनर्रचनेची एक परिपूर्ण आवश्यकता आहे. दुर्दैवाने आपल्या शैक्षणिक कामांमध्ये असा नवीन प्रवाह समोर आला नाही. मौखिक परंपरा आणि व्यक्तींच्या स्मृती अशा लिखाणांसाठी सिंहाचा वाटा पुरवतात. या दिशानिर्देशातील मुलाखती स्थलांतर,

शेती, उद्योग, संस्कृती आणि कौटुंबिक प्रणालीशी संबंधित मुद्यांना उजाळा देऊ शकतात. सेटलमेंट पॅटर्न, परस्परावलंबन, सामाजिक संबंध, विवाह संबंध कौटुंबिक इतिहासात आढळू शकतात. येथे तथ्यात्मक कथन आणि स्मरणशक्तीच्या आधारे माहिती एकत्रित केली जाऊ शकते. महिला मुलाखतदारांना कौटुंबिक रीतिरिवाज, कौटुंबिक संसाधनांचा वापर, स्थानिक भांडणे आणि संघर्ष यासंबंधी अधिक तपशीलवार माहिती प्रदान करण्यात मदत होईल. स्थानिक कार्यक्रम राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय घडामोडींशी कसे जोडले जातात हे सामान्य लोक शिकतात. ऐतिहासिक चौकशीच्या प्रकाराबद्दल लोकांशी संवाद साधण्याची ही संधी आहे. समाज किंवा आदिवासी गट किंवा उपेक्षित विभाग यांच्या एकत्रित स्मृती मौखिक इतिहासकारांनी त्यांचे प्रथा, शिष्टाचार, विधी आणि सामान्य अनुभव प्रकाशात आणण्यासाठी अथवा करण्यासाठी नोंदवल्या जाऊ शकतात. येथे, पुरुष किंवा स्त्रिया किंवा आदिवासी किंवा स्थलांतरितांचा विशिष्ट गट त्यांचे सामान्य अनुभव सार्वजनिक करू शकतात. कोणतीही अतिशयोक्ती किंवा अनुमानानुसार अथवा अतिअंदाजीत असल्यास त्या समुहा अथवा गटांकडूनच दुरुस्त होण्याची शक्यता आहे. समुदायाची स्मरणशक्ती किंवा सामूहिक स्मरणशक्ती निश्चित करण्यासाठी एकत्रित मुलाखतीचा किंवा समुदायाचा मुलाखत घेण्याचा दृष्टीकोन म्हणजे एखाद्या विशिष्ट सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीत त्यांच्या अनुभवांशी संबंधित असलेल्या एखाद्या समुदायाचा किंवा आदिवासींच्या मौखिक इतिहासाचा मागोवा घेण्यासाठी योग्य पद्धत आहे. मौखिक इतिहासाद्वारे, भूतकाळाच्या तथ्यांचे संपूर्ण विश्लेषण करण्यासाठी, संस्कृतीचे मौखिक रूप आणि ज्ञान पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला जातो, अनेक अर्थाने मौखिक इतिहास अनेक समाजांच्या भूतकाळाच्या पुनर्रचनेत अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

मौखिक इतिहासची पारंपरिक साधने:

पाश्चात्य देशात आंतरविद्याशाखीय अभ्यास प्रगतावस्थेस पोहचलेले आहेत. मौखिकतेसंबंधीचा विचार प्रथम त्यांच्याकडे मांडला गेला. मिलमन पॅरी यांचे होमरविषयक संशोधन, आल्बर्ट लॉर्ड यांचे 'द सिंगर ऑफ टेल्स', रूथ फिनेगन यांचा 'ओरल पोएट्री: इटस् नेचर, सिग्निफिकन्स अँड सोशल कॉन्टेक्ट', वॉल्टर ऑग यांचा 'ओरॅलिटी अँड लिटरसी' हे ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत. भारतीय मौखिक साहित्य आणि साधनांचा शोध घ्यायला इंग्रजांनी सुरुवात केली. इंग्रजांनी वसाहतीवादा संबंधी जे धोरण स्वीकारले होते त्यानुसार ज्या ठिकाणी राज्य करावयाचे तेथील लोक लोकजीवन, भूतकाळ, वाङ्मय, चालीरीती,

प्रथा,परंपरा,आचार, विचार,समजूती यांची बारकाई अभ्यास करण्यास प्रारंभ केला,त्यांच्या राजकीय धोरणाचा तो एक महत्त्वाचा भाग होता. येथील लोकसंस्कृतीचा परिचय करून घेण्याचा एक मार्ग म्हणून त्यांनी येथी समाजजीवन, धर्मजीवन, सांस्कृतिक जीवन यांचे अवलोकन करण्यास सुरुवात केली. मौखिक वाङ्मयाचाही त्यांनी अभ्यास करण्यास सुरुवात केली. विल्यम् जोन्स यांच्या प्रेरणेने आणि प्रयत्नाने 'एशियाटिक सोसायटी ऑफ बंगाल' या संस्थेची कलकत्ता येथे १८७४ मध्ये स्थापना करण्यात आली. या संस्थेनेच प्रथम लोकसाहित्याच्या संशोधन आणि संकलनास सुरुवात केली. भारतातील इंग्रज अधिकारी आणि ख्रिस्ती धर्मोपदेशक यांचे भारतीय लोकसंस्कृती विषयक कुतुहल जागे झाले आणि ते भारतीय लोकसाहित्याच्या अभ्यासाकडे वळले. कर्नल टॉड हे राजस्थानचे रेसिडेंट असताना राजस्थानी लोकसंस्कृती आणि लोकसाहित्याचा त्यांनी अभ्यास केला. राजस्थानी मौखिक वाङ्मयातील कथा-गीते आणि पोवाडे त्यांना मिळाले. १८२९ साली कर्नल टॉड यांनी या अभ्यासाला प्रारंभ केला आणि 'एनल्स अँड एंटिक्विटिझ ऑफ राजस्थान' हा मौलिक ग्रंथ साकार केला. १८५४ साली रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मुखपत्रातून जे. एलट यांनी 'पंजाबची वीरगाथा' हा लेख लिहिला आणि पंजाबी लोकजीवनात प्रचलित असलेल्या पराक्रमाची गाथा शब्दरूप केली.^{२१} प्रो. व्हीस डेव्हिड्स यांनी 'द बुद्धिस्ट स्टोरीज' हे देखील यातील उत्तम उदाहरण आहे.

मेरी फ्रिअरचे 'ओल्ड डेक्कन डेज' (१८६८), चार्ल्स ग्रोवरने 'दक्षिण भारतातील लोकगीते' (१८७१), डॉल्टनचे 'डिस्क्रिप्टीव्ह एन्थोलॉजी ऑफ बंगाल' (१८७२), तारादत्त यांचे 'हिंदुस्थानातील पोवाडे आणि दंतकथा' (१८८२), लाल लालबिहारी डे यांनी लिहिलेले 'बंगालच्या लोककथा' (फोकटेल्स ऑफ बंगाल) (१८८३), सर रिचर्ड कारनॅक टेंपल यांचे 'पंजाबच्या लोककथा', (लीजंड ऑफ द पंजाब) (१८८४), इ. जे. रोबिन्सन यांचे 'दक्षिण भारतातील लोकगीते व लोककथा' (१८८५), ग्रियर्सन यांनी लिहिलेला 'भोजपुरी गीते' (१८८६), कुक यांनी लिहिलेला 'पॉप्युलर रिलिजन अँड फोक लोअर ऑफ नॉर्दन इंडिया' (१८९६), थर्स्टन याचे 'ओमेन्स अँड सुपरस्टिशन ऑफ सदरन इंडिया' आणि 'कास्टस् अँड ट्राइब्स ऑफ सदरन इंडिया' इत्यादी ग्रंथ भारतीय मौखिक आणि लोक साहित्याच्या दृष्टीकोणातून मौलिक स्वरूपाचे आहेत.^{२२} मराठी लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न वि. का. राजवाडे यांनी

केला. १९२५ साली त्यांनी 'सज्जनगडावरील लोकगीत' आणि 'सूर्यनारायणची कहाणी व सूर्यव्रत' या शीर्षकाने 'आदित्य राणुबाईची कहाणी' हस्तलिखितवरून असे दोन लेख प्रकाशित केले प्रकाशित केली. डी. डी. कोसंबी यांचे 'मिथ अँड रियलिटी' शं. गो. दाते यांनी 'लोककथा' (१९३०), दुर्गा भागवत यांनी 'सातपुड्यातील गोंड जमातीची लोकगीत' (१९५०), इत्यादी भारतीय अभ्यासकांनी या संबंधी महत्वपूर्ण काम केले आहे. याच बरोबर भारतीय हिन्दी लेखकांनी भारतीय मौखिक आणि लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला प्रारंभ केला. डॉ. दिनेशचंद्र सेन, रायबहादूर शरचंद्रराय, रामन त्रिपाठी, देवेन्द्र सत्यार्थी वगैरेंचा प्रामुख्येने उल्लेख होतो.^{२३}

१) पोवाडे:

पोवाडा म्हणजे एखाद्या घटनेवर अथवा व्यक्तीवर आधारीत काव्य स्वरूपात आवेशयुक्त भाषेत निवेदन करणारे कवन. गायनाद्वारे मनोरंजनात्मकदृष्ट्या पोवाडा सादर करणाऱ्या व्यक्तीस 'शाहीर' असे म्हणतात. बहामनी राज्याच्या अमलापासून 'शाहीर' हे नाव अरबी-फारसी भाषेतून मराठीत रुढ झाले. पोवाडा हा विरांच्या पराक्रमाचे, विद्वानांच्या, बुद्धिमत्तेचे, सामर्थ्याचे, गुण-कौशल्याचे काव्यात्मक वर्णन अथवा स्तुती स्वरूपात असते. पोवाड्यामधील अनेक वर्णन ऐतिहासिक सत्याला धरून असल्यामुळे त्याचा एक मौखिक साधन म्हणून वापर केला जातो. बखरीपेक्षा पोवाड्यास वरचे स्थान असावे असे मत वि. का. राजवाडे यांनी व्यक्त केलेले आहे. पोवाड्याचे छत्तिसगडी पोवाडे, कच्छमधील भाट व वादी यांचे पोवाडे, सिंधचे पोवाडे, मराठी पोवाडे इत्यादी प्रांतिक भाषेनुसार प्रकार आढळतात. मराठी भाषेतील ३०० ऐतिहासिक पोवाडे उपलब्ध असून त्यापैकी शिवकालीन ०४, शाहूकालीन ०३, पेशवेकालीन १५० व उर्वरित इंग्रजी कालखंडातील आहेत. मराठ्यांच्या इतिहासावरील पोवाड्यांचे संकलन इत्यादी संपादन शाळीग्राम, य.न.केळकर यांनी केलेले आहे, दिनेशचंद्र सेन यांनी 'Ballads of Eastern Bega Mai Manisng' या ग्रंथात बंगाल प्रांतातील पोवड्यांचे संकलन आहे.

इतिहासाचे साधन म्हणून पोवाड्यांचा मर्यादीत प्रमाणात उपयोग होतो. राजकीय इतिहासापेक्षा तत्कालीन सांस्कृतिक जीवनाचे प्रतिबिंब पोवाड्यातून ठळकपणे उमटलेले दिसते. अफझल खानचा वध, सिंहागडाची स्वारी, सवाई माधवरावाचा मृत्यु, संभाजी महाराज, महाराणी ताराबाई, तुळाजी आंग्रे, संताजी-धनाजी, बाजीप्रभू देशपांडे, तानाजी मालुसरे व पहिला बाजीराव यांच्यावरील पोवाडे उपलब्ध आहेत. पेशव्यांच्या काळात अनंत फंदी (१७४४-

१८५३), शाहीर परशराम (१७५४-१८४४), रामजोशी (१७५८-१८१३), प्रभाकर (१७६९-१८४३), सगनभाऊ (१७७४-१८४०) व होनाजी बाळा इत्यादी प्रसिद्ध शाहीर होवून गेले. पोवाड्यांची परंपरा मौखिक पद्धतीने एका-पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जात असल्याने बऱ्याच वेळा मूळ पोवाड्यातील काही कडवी विसरली जाऊन त्या ठिकाणी दुसरी कडवी आलेली दिसतात. शिवाय पोवाडे हे मनोरंजनाचे साधन असल्याने त्यामध्ये रंजकता आणण्यासाठी अतिशयोक्ती, पाल्हाळ, दंतकथा, विभूतीपूजा ज्याच्यावर पोवाडा रचावयाचा आहे त्याच्या विषयी वाटणारा आदर किंवा आकस यामुळे पोवाड्यातून त्याचा विपर्यास झालेला दिसतो. तरी ही पोवाडे हे एक ऐतिहासिक साधन म्हणून महत्त्व आहे.

२) म्हणी आणि वाक्प्रचार:

लौकिक अर्थाने अनेक म्हणी व वाक्प्रचार बोली भाषेच्या रूपाने व्यवहारात प्रचलित असतात. त्यापैकी काही म्हणी व वाक्प्रचार ऐतिहासिक घटना व प्रसंगावर आधारित असतात. वाक्प्रचार आणि म्हणी हा मौखिक वाङ्मयाचा अमोल ठेवा आहे. कणभर शब्दात मणभर आशय प्रकट करणे हे या म्हणींचे वैशिष्ट्य आहे. भाषिक इतिहासाच्या दृष्टीने वाक्प्रचार आणि म्हणींचे महत्त्व आहे. वाक्प्रचार व म्हणी हा जीवनातील अनुभवांचा अर्क असतो. तो एक भाषिक, अल्पाक्षरी जीवनानुभव असतो. एखादा विशिष्ट प्रसंग लोकांच्या मनावर चांगलाच परिणाम घडवून आणतो. हा प्रसंग जितका संस्मरणीय असेल, त्या प्रमाणात त्यावर आधारीत एखादी म्हण अथवा वाक्प्रचार अस्तित्वात येतो व बराच काळ अस्तित्वात राहतो. ऐतिहासिक प्रसंगावरून किंवा पुरुषांच्या नावावरून तयार झालेल्या म्हणी पुढे काही शतके जनमानसावर प्रभाव टाकतात. म्हणीला भाषा संप्रदाय यांचे मर्यादीत स्थान असते. एखादी म्हण अथवा वाक्प्रचार एखाद्या गावापूरता किंवा भौगोलिक प्रदेशापुरता मर्यादीत असतो. म्हणी साधारणतः दंतकथा, पुराणकथा किंवा विशिष्ट ऐतिहासिक प्रसंगावर आधारीत असतात. काही म्हणींचा अर्थ सरळ असतो तर काहींचा अर्थ विरोधी, उपरोधी अथवा निषेधी स्वरूपाचा असतो.

शिवकालीन प्रसंगावर आधारीत काही म्हणी आजही टिकून आहेत. उदा. 'होता जीवा म्हणून वाचला शिवा', 'गड आला पण सिंह गेला', 'आधी लगीन कोंडाण्याचे मग रायबाचे', 'बचेंगे तो और भी लढेंगे' इत्यादी याशिवाय काही म्हणी व वाक्प्रचार ऐतिहासिक दंतकथेवर आधारीत असतात, उदा: 'हा सुर्य हा जयद्रथ', 'सतीचे वाण' (ही म्हण/वाक्प्रचार दासकन्या सतीच्या दंतकथेवर आधारीत आहे.) म्हणीप्रमाणे काही वाक्प्रचारही ऐतिहासिक घटनेवर आधारीत असतात. उदा. 'लष्कराच्या भाकरी भाजणे', 'तोफेच्या तोंडी देणे', 'सुळावर देणे', 'सुळावरची पोळी',

'हुतात्मा होणे', 'इतथ्री होणे' इत्यादी स्वरूपाच्या म्हणी व वाक्प्रचारातून काही ऐतिहासिक प्रसंग तत्कालीन न्यायनिवाडा, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रथा परंपरांच्यावर प्रकाश टाकतात. वाक्प्रचार आणि म्हणींतून जातिव्यवस्थेवरही प्रकाश पडतो. उदा. 'पाटलाचा घोडा, महाराला भूषण', 'पाटलाची घोडी, महाराला बढाइ', 'गाव तेथे महारवाडा' या म्हणी या संदर्भात बोलक्या आहेत. 'महार मेला आणि विटाळ गेला' सारख्या म्हणींतून अस्पृश्यतेचे दर्शन घडते. 'चांभाराच्या देवाला खेटराची पूजा, चांभार चतुराई' बामनाला दिली वसरी, हळूहळू पाय पसरी', यामधून मानवी स्वभावाचे दर्शन घडते.

म्हणी व वाक्प्रचार यांचेही संकलन करण्याचा पहिला प्रयत्न म्हणून 'ज्ञानसिंधू' छापखान्याने सन १८४२ मध्ये केला. म्हणीचा पहिला संग्रह 'कुडूकवही' (फुडक वही) या नावाचा काढला. सदाशिव विश्वनाथ यांनी 'सर्व देशांतील निवडक म्हणी' या नावाने चार हजारांवर म्हणींचा संग्रह सन १८५८ मध्ये प्रसिद्ध केला 'सर्व देशांतील' असे म्हटले असले तरी मुख्यत्वे इंग्रजी व मराठी म्हणींचा संग्रह हेच त्याचे स्वरूप आहे. गंगाधर गोविंद सापकर ह्यांनी १८७२ मध्ये 'मराठी प्रचारातील म्हणी' चा एक संग्रह प्रकाशित केला. रेव्हंड ए. मॅनवॉरिंग यांच्या 'मराठी प्रोव्हर्ब' (Marathi Proverbs) या मराठी म्हणींच्या संग्रहातून येथील जनसामान्यांची विचारपद्धती व स्वभावधर्म यांवर चांगला प्रकाश पडतो. गुणवत्तेच्या दृष्टीने मॅनवॉरिंगचे हे काम अधिक वाखाणण्याजोगे आहे. यानंतर सन १९०० मध्ये म्हणींचा पहिला कोश गणेश नारायण देशपांडे यांनी तयार केला. २४

३) लोकपरंपरा : (लोककथा/दंतकथा आणि प्रथा परंपरा)

पारंपारिक सांस्कृतिक आशय असलेली व मौखिक परंपरेने जतन केली जाणारी कथा म्हणजे 'लोककथा' होय. समग्र लोक साहित्याप्रमाणे लोककथा ही सुध्दा समूहनिर्मित व समूहरहित असते. मौखिक परंपरेने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ती संक्रमित होत असते व पिढ्यातून पिढ्यातून जतन केली जाते. लोक कथा या प्रवाही व परिवर्तनशील असतात आणि भौगोलिक प्रदेशानुसार त्यांची रूपेही बदलतात. वि. का. राजवाडे यांनी पारंपारिक कथासाठी सर्वप्रथम 'लोककथा' हा शब्द वापरला. लोककथांना विविध सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व पारंपारिक रूढी परंपरांचे आशय असतात. उदा. ब्रह्मकथा, पंचतंत्र, जातककथा, वेताळ पंचविशी इत्यादी. मेरी फ्रिअरचे 'ओल्ड डेक्कन डेज' (१८६८), मध्ये काही पारंपारिक

लोककथाचे संकलन केलेले आहे. तर रिचर्ड टेंपल यांनी राजपूताना व पंजाबमधील पारंपारीक मौखिक लोककथा 'लीजण्ड्स ऑफ पंजाब'या ग्रंथात संकलित केलेल्या आहेत. दंतकथा ही संज्ञा स्थानिक अथवा ऐतिहासिक आख्यायिकांना वापरली जाते. इंग्रजीतील 'Legend'या शब्दाला मराठीत 'दंतकथा'हा समानार्थी शब्द जातो. दंतकथा म्हणजे असंबद्ध व पुष्कळदा विस्मृत इतिहास असे लोकसाहित्याचे विशारद मानतात. हे जरी खरे असले तरी दंतकथेत इतिहासाचा अगदी सूक्ष्म का असेना भाग अथवा धागा असतो. श्रीधरांनी लिहिलेल्या 'पांडवप्रताप'या ग्रंथात प्रथम 'दंतकथा'हा शब्द वापरला. श्रीधरांनी दंतकथा हा शब्द 'तोंडो-तोंडी'सांगितलेल्या गोष्टी ज्यांना पुराव्याचा लेखी आधार नाही या अर्थाने वापरलेला आहे. दंतकथेचा प्रभाव जनमानसावर कायम राहतो. दंतकथेमध्ये सत्य व कल्पित यांची अशी सरमिसळ केलेली असते की, वस्तुस्थिती त्यापेक्षा वेगळी असते. शंकर गणेश दाते "लोककथांत कथांचा तर समावेश होतोच, पण नाना तऱ्हेच्या लौकिक समजुती, लोकाचार, लग्नविधी, अंत्यविधी वगैरेसंबंधी विधिविशेष यांचीही यातच गणना होते. भुताखेतांसंबंधी गोष्टी, जुनाट गाणी, अंगार्ई गीते, भाकड कथा, म्हणी, लोकवचने या सर्वांचा लोककथाशास्त्र सामग्र्याने विचार करतेजातीजातींमधील व वंशावंशांमधील संबंधाचा कित्येक वेळा या गोष्टींनी उलगडा होतो. केव्हा केव्हा या क्षुल्लक गोष्टींनी भाषाशास्त्रावर महत्त्वाचे उपकार केले आहेत. समाजशास्त्राचा व लोककथाशास्त्राचा अत्यंत निकटचा संबंध आहे"^{२५} दाते यांच्या लोककथा भाग १ व २ संग्रहाच्या पहिल्या भागात अकरा लोककथा, आठशे भाकड कथा, शेहेचाळीस लोकगीते आहेत, तर दुसऱ्या भागात चौदा लोककथा आणि चार गीते आहेत. दोन्ही भागांस त्यांनी शब्दकोश जोडला आहे.

राघोबा मोरोबा यांनी सन १८५५ मध्ये केलेले 'Tales of King Vikrama of Ujjain' प्राकृत भाषेतील हरिदास यांच्या पुस्तकाचे इंग्रजीत केलेले भाषांतर हे मराठी माणसाने केलेले गोष्टींचे पहिले संकलन असले तरी, भारतातील मौखिक कथांच्या मौखिकता आणि लोकसाहित्य संकलनाचा पाया मेरी फ्रिअर हिने घातला. सन १८६८ मध्ये तिने 'ओल्ड डेक्कन डेज' या आपल्या पुस्तकास भारतातील कथांचे प्रातिनिधिक स्वरूपाचे संकलन केले. त्यातून महाराष्ट्रातील काही ऐतिहासिक दंतकथा आणि काही लोककथा हाती लागतात. या पुस्तकास सर बार्टल यांनी प्रस्तावना लिहिली आहे. सर बार्टल फ्रिअर यांनी आपल्या प्रस्तावनेत "Collections of this kind are specially desirable as regards the popular non-

Brahmanical superstitions of the lower orders" असा आपला अभिप्राय दिला आहे. मौखिक संकलनामधून तत्कालीन निम्नस्तरीय समाजाचा ब्राह्मणी कर्मठपणाला असणारा विरोध प्रकटत असे. बार्टल यांचे निरीक्षण मार्मिक आहे. ते म्हणतात की, "Few, even of those who have lived many years in India and made some inquiry regarding the external religion of its inhabitants, are aware how little the popular belief of the humbler classes has in common with Hinduism of the Brahmins and how much its differs in different provinces and in different races and classes in the same province."^{२६}

सेतूमाधवराव पगडी यांनी अशाच दंतकथेवर आधारित 'इतिहास व कल्पित'हा ग्रंथ लिहिलेला आहे. ना. गो.चापेकरांनी 'बदलापूर'या पुस्तकामध्ये चंद्रहासाची कातोडी दंतकथा संकलित केलेली आहे. त्र्य. श.शेजवलकरांनी वि. ग. भिडे यांच्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत मोत्याच्या कणिसाची दंतकथा दिलेली आहे. भटक्यायहुश्याच्या मीडसच्या दंतकथेच्या धर्तीवर श्री शं. ग. दाते यांनी 'लोककथा व लोकगीते'या ग्रंथात 'राजा धिंग माया शिंग'ही दंतकथा संकलित केलेली आहे. याशिवाय राजपूतान्यामधील 'खेमरोजी आभलदे'राजा हुण व त्याची पत्नी पिंगला यांच्यावरील 'पिंगलेची कथा'इत्यादी प्रसिद्ध ऐतिहासिक दंतकथा आहेत. दंतकथेचा उगम वस्तुस्थितीत असला तरी त्या वस्तुस्थितीला अधिक उठाव किंवा रंजकता यावी म्हणून त्या घटना अथवा व्यक्तीला दैवत्व किंवा देवतास्वरूप देण्याचा प्रयत्न केलेला असतो असे सरोजिनी बाबर यांचे मत आहे. दंतकथेच्या आधारे इतिहासलेखन करताना अधिक खबरदारी घेतली जाते. जरी दंतकथेतून काही ऐतिहासिक घटनांचा बोध होत असला तरी दंतकथा या विषयत असतात. प्रत्येक भाग, जिल्हा, तालुका व त्या तालुक्यातील गावा-गावात अशा काही दंतकथा प्रचलित असतात, की त्यांचा संदर्भ काही ऐतिहासिक घटनेशी असतो. बऱ्याच दंतकथा वंशपरंपरेने चालत आलेल्या असतात. अशा दंतकथांचा शोध घेवून त्यांचा ऐतिहासिक अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न केल्यास नवीन इतिहास समोर येण्याची शक्यता असते.

आर्थर क्रॉफर्डचे 'लीजंड्स ऑफ कोकण' (१९०९) हे पुस्तक दंतकथांचा सुरेख संग्रह आहे. यात अगदी जुन्या पुराणकथा व शिवाजीच्या, पेशव्यांच्या व इंग्रजांच्या सत्तेच्या अनुषंगाने निर्माण झालेल्या नव्या दंतकथा यांचे गमतीदार मिश्रण आहे. भाषाविज्ञान, लोकसाहित्य व

सामाजिक इतिहास या दृष्टींनी या संग्रहाचे महत्त्व विशेष आहे.^{२७}जेम्स कॅम्बेलचे 'स्पिरिट बेसिस ऑफ बेलीफ अँड कस्टम' (१८८५) हे पुस्तक 'इंडियन अँटिक्वरी' मधून क्रमशः टिपणांच्या स्वरूपात पहिल्यांदा प्रसिद्ध झाले. कॅम्बेलचे हे काम म्हणजे तत्कालीन उच्चवर्णीय व कनिष्ठवर्णीय हिंदू प्रजेच्या मनात खोलवर रुजलेल्या समजुतीचा शोध आणि विश्लेषण आहे. कॅम्बेलने हिंदूमधील प्रथाप्रघातांचे निरीक्षण करताना विशेषतः जन्म, विवाह, स्त्रीत्व, गरोदरपण, अंत्यसंस्कार यांवर विशेष भर दिला आहे.^{२८}

बी. ए. गुप्ते यांनी लिहिलेले 'हिंदू हॉलिडेज अँड सेरेमोनीज, विथ डेजरटेशन ऑन ओरिजन, फोल्क्लोरे अँड सिंबोल' (१९१०) Hindu Holidays and Ceremonies, with dissertations on origin, folklore and symbols हे पुस्तक महाराष्ट्रातील हिंदू जातीजमातीत त्या काळी प्रचलित असणाऱ्या व्रतवैकल्यांची, उपवास तापासांची, सणाउत्सवांची माहिती आहे. या अनुषंगाने लेखकाने अनेक कहाण्यांचे भाषान्तर केले आहे. श्रावणी रविवार, आजपाडवा, चैत्रगौरी, चंपाषष्ठी आणि आदित्यराणुबाईची कहाणी, खंडोबा आणि बनाईची कहाणी, गोपझाची कहाणी व गोपाद्यपूजा, महालक्ष्मीची कथा आणि महालक्ष्मीचे व्रत, सोमवाराचे व्रत, नागपंचमीचे व्रत व नागपंचमीची कथा यांसारख्या अनेक तपशिलांनी युक्त असणारे हे पुस्तक सांस्कृतिकदृष्ट्या मौल्यवान माहिती पुरविते.^{२९} ए. एम. टी. जॅक्सन आणि आर. ई. एन्थोवेन यांच्या Folklore of konkan (१९१५) for Folk-Lore of Bombay (१९२४) निर्देश येथेच करावयास हवा. जॅक्सनचा नाशिकला वध झाल्यावर लोकसाहित्याच्या संकलनाच्या कामाची जबाबदारी एन्थोवेन यांच्यावर येऊन पडली. जॅक्सन यांची टाचणे (Folklore notes on the Konkan and Gujarat) एन्थोवेन यांनी इंडियन अँटिक्वरीत दोन लेखांत प्रसिद्ध केली. त्यानंतर त्यांनी स्वतंत्रपणे हे काम पुरे केले असे एन्थोवेननी नमूद केले आहे. या संकलनामागील त्यांची भूमिका कॅम्बेलना अनुसरणारी आहे. एन्थोवेन लिहितात , " the elaborate rites practiced by Hindus at the time of pregnancy, birth, adolescence, marriage, and death, Campbell aims at proving that the basis of these practices in spirit scaring. It will be found that the materials contained in the present volume lend a considerable measure of support to Campbell's theory." ^{३०}

सी. ए. किंकेड यांचे Deccan Nursery Tales

(१९१४) हे पुस्तक पुराणातील, मध्ययुगीन व स्थानिक स्वरूपाच्या अनेक गोष्टींचा संग्रह आहे. मुलांना आकर्षक वाटतील अशा गोष्टींच्या या संग्रहातील कथानिवेदन व शैलीही वेधक आहे. रविवार, सोमवार, मंगळवार, बुधवार आणि गुरुवार, शुक्रवार, शनिवार अशा वारांच्या गोष्टी, महालक्ष्मी व दोन राण्या, बेटावरील राजवाडा, नागोबा-सापांचा राजा, सोनेरी मंदिर यांसारख्या एकंदर सतरा गोष्टी येथे आहेत.

४) लोकगीते:

मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या अनेक विविध गीतप्रकारांचा समावेश 'लोकगीते'या संज्ञेत होतो. पारंपारिक गीतांना लोकगीते हा शब्द प्रयोग सर्व प्रथम वि. का. राजवाडे यांनी वापरला. प्राचीन काळापासून प्रचलित असलेला 'गाथा' प्रकार हा लोकगीताचाच प्रकारमनाला जातो लोकगीताचाच एक प्रकार मानला जातो. लोकगीत अथवा लोकगाथा हा मौखिक परंपरेने चालत आलेला प्रदीर्घ कथनपर गीत काव्याचा प्रकार वि. का. राजवाडे यांनी 'सज्जनगडचे एक लोकगीत' Flock Song of Sajjangad' हा लेख लिहून लोकगीतातून आलेली ऐतिहासिकता अथवा इतिहासाचे अंग शोधण्याचा प्रयत्न केला. यानंतर लोकगीताच्या माध्यमातून सामाजिक इतिहासाचे संशोधन ठरण्याच्या उद्देशाने सन १९१५-२५ या काळात भारत इतिहास संशोधन मंडळाने वार्षिक माध्यमातून लोकगीतांचा संग्रह प्रसिद्ध केला. यामध्ये वि. का. राजवाडे व श्री मुंडले यांनी धनगरांच्या ओव्या इत्यादी संपादन केले आहे. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातील धनगरांच्या दोन मौखिक ओव्यांचा अभ्यास प्रा. अँन फेल्डहाउस आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी केला आहे. ह्या ओव्यांचे ध्वनिमुद्रण प्रसिद्ध जर्मन अभ्यासक गुंथर सोन्थायमर यांनी इ.स. १९७० मध्ये केले होते. ओवी धनगर लोकांच्या विरोबा आणि धुळोबा ह्या देवांबद्दल आहेत. या ओव्यांचा सखोल अभ्यास करून धनगर लोकांचे जीवन अनुभव, सामाजिक चालीरीती, मूल्यं, संकल्पना, भौतिक परिस्थिती व मानसिकते बद्दल महत्त्वाची आंतरदृष्टी मिळते. धनगरांचा भौगोलिक प्रदेश, त्यांची अर्थव्यवस्था, जात आधारित श्रम-विभागणी आणि त्यांचे राजकीय जीवन याचे संदर्भ कळतात. मौखिक साधनांचा अभ्यास करून प्रा. अँन फेल्डहाउस यांनी धनगर समूहाचे जग आणि जीवन वाचकासमोर प्रकट केले आहे.^{३१}

ना. गो. चापेकरांनी महाराष्ट्रातील मुसलमान स्त्रियांच्या ओव्या इत्यादी संपादन केले आहे. ना. गो. चापेकरांनी महाराष्ट्र साहित्य पत्रिके मध्ये वासुदेव गीते, गोसावी गीते, इत्यादी संकलन केलेले आहे. एखाद्या ऐतिहासिक घटनेवर अथवा प्रसंगावर व व्यक्तिवर आधारित

भारतातील विविध प्रांतिक भाषेतील मौखिक परंपरेने चालत आलेली लोकगीते आजही मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहेत. या लोकगीतातून तत्कालिन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, रूढी, परंपरा इत्यादी संबंधी माहिती मिळण्यास मदत होते. लोकगीतामधून प्रतिविधीत झालेला इतिहास खरा असेलच असे ठाम सांगता येत नाही यामध्ये काही प्रमाणात विपर्यस्त माहिती येण्याची शक्यता असते.

मौखिक परंपरेचे धोके

युरोपमधील बऱ्याच पत्रकारांनी आणि इतिहासकारांनी समकालीन इतिहासलेखनात साहित्य म्हणून अशी अनेक पुस्तके दिली आहेत ज्यामुळे आपल्याला इतिहास पुन्हा समजण्यास भाग पाडले आहे. इतिहासाची मौखिक परंपरा दीर्घकाळ टिकणारी आहे, परंतु ती कधीतरी नोंदविली जाणे देखील आवश्यक आहे. अशा स्त्रोतांचा धोका देखील कमी नाही, कारण बऱ्याच वेळा लोक आपल्या समुदायाचा अभिमान बाळगण्यास अतिशयोक्तीही करतात. पण त्यात सत्याचा काही अंश नक्कीच आहे. हा तुकड्याची चाळण करून तो समोर आणण्याची जबाबदारी इतिहासकारांची आहे.

समारोप :

इतिहासाचे पारंपरिक स्वरूप मर्यादित आहे. मात्र इतिहास लेखनाचा हा पारंपरिक दृष्टीकोण आता मागे पडत आहे. इतिहास म्हणजे राजा आणि राणी असे समीकरण न राहता इतिहास म्हणजे मानवी समाजाची सर्वांगीण कहाणी या अर्थाने 'मनुष्य' हा इतिहासलेखनाच्या केंद्रस्थानी आलेला आहे. मानवी जीवनाशी संबंधित सर्वच अंगोपांगांचा ऊहापोह आता इतिहासात आणि इतिहासलेखनात होणे अपेक्षित आहे. इतिहासातील नव-नवीन दृष्टीकोन व प्रवाहाच्यामुळे इतिहासलेखन समृद्ध बनत आहे. इतिहासातील या विविध दृष्टीकोनाच्याबरोबर इतिहासाची आंतरविद्याशाकीय मांडणी होवू पाहत आहे. इतिहासात केवळ समग्रलक्ष्यी इतिहासाला महत्व नसून अंशलक्ष्यी इतिहासही तितकाच महत्वाचा बनला आहे. त्याचबरोबर सध्यस्थितीत स्थानिक पातळीवरील दुर्लक्षित व वंचित घटकाचा सर्वांगीण अभ्यास होण्याची संधी नव संशोधकांना संशोधनासाठी उपलब्ध झाला आहे. स्थानिक इतिहासकारांनी मौखिक साधनांचा उपयोग लेखी साधनांनी देलेल्या माहितीची खात्री करण्यासाठी करावा आणि लेखी साधनांचा उपयोग मौखिक साधनांची विश्वासाहता तपासण्यासाठी करावा. मौखिक साधनांचा वापर इतिहासकारांना लोकांच्या भावना आणि माणुसकी याबद्दलची जाणीव देतो. तत्कालीन लोकांच्या प्रेरणा, प्रवृत्ती, स्वप्ने समजून घ्यायची असतील तर आपल्याला त्यांच्या मुलाखती आणि मौखिक परंपरा समजून घेणे आवश्यक ठरते.

संदर्भ सूची आणि एंड नोट :

- १) <https://marathivishwakosh.org/38066/>
- २) https://www.academia.edu/35476194/Oral_history_Hindi
- ३) कित्ता.
- ४) <https://marathivishwakosh.org/38066/>, https://www.academia.edu/35476194/Oral_history_Hindi
- ५) कोठेकर, शांता, इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान, नागपूर, २००५ पृ. क्र. २२
- ६) बांबूरकर, जास्वंदी., (संपा.) इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड प्रकाशन, २०१४, प्रस्तावना, पृ. क्र. पाच-सहा, व <http://prahaar.in> इतिहास स्थानिक ते वैश्विक
- ७) कित्ता, पृ. क्र. सहा
- ८) कित्ता, पृ. क्र. सहा- सात
- ९) कित्ता, पृ. क्र. सात
- १०) कित्ता, पृ. क्र. आठ
- ११) हुक, सिडनी., द हिरो इन हिस्ट्री., न्यूयार्क, १९५०, पृ. २२
- १२) रीची, डोनाल्ड. ए., रेकॉर्डिंग ओग ओरल हिस्ट्री, न्यूयार्क, १९५०, पृ. १९
- १३) टीकेकर, एस, आर., ऑन हिस्ट्री, मुंबई, १९६४, पृ. २६
- १४) बॅलार्ड, एम., न्यू मुमेंट्स इन द स्टडी ऑफ टिचिंग ऑफ हिस्ट्री, लंडन १९७०, पृ. २२
- १५) <https://marathivishwakosh.org/38066>
- १६) बार्नेस, एच, इ., ए हिस्ट्री ऑफ हिस्टॉरिकल रायटींग, न्यूयार्क, १९५०, पृ. ३४
- १७) बर्खहार्ड, जे., जजमेंट्स इन हिस्ट्री अँड हिस्टोरीन्स, लंडन १९५८, पृ. ९
- १८) शांता गोखले यांनी या पुस्तकाची प्रस्तावना केली आहे. संपादिकेने जाणीवपूर्वक एक वेगळी संकल्पना राबवली आहे. त्या काळाच्या मुंबईतली, रंगभूमीसाठी महत्त्वाच्या असलेल्या तीन महत्त्वाच्या 'जागा/स्थळे' त्यांनी निवडली आहेत आणि त्या अनुषंगाने या इतिहासची संरचना केली आहे. स्वाभाविकच या पुस्तकात त्या काळातले रंगकर्मी जे बोलतात त्यातले जवळजवळ कोणीच या रंगभूमीच्या स्वरूपाबाबतच्या तत्त्वचिंतनात जात नाहीत आणि त्यामागचे कारण शांताबाईंच्या या नोंदीतच आढळते. प्रा. गो. पु. देशपांडे यांचे, 'एक्स्पेरिमेंटल थिएटर : व्हॉट

वॉज दॅट' या शीर्षकाखाली लिहिलेले लेखवजा प्रास्ताविक मात्र अशी कुठलीही डोळेझाक न करता, या संपूर्ण कालखंडाचा एक उत्तम चिकित्सक आढावा घेते. या लेखाची सुरुवातच गो. पुं. नी त्या काळातल्या प्रायोगिकतेमागे सामाजिक-राजकीय प्रेरणा होत्या किंवा कसे याबाबत शंका घेऊन केली आहे. त्याचप्रमाणे छबिलदास वा इतरही दोन स्थळे, या चळवळीच्या केंद्रस्थानी होती काय -कारण 'घाशीराम कोतवाल'सारखी महत्त्वाची प्रायोगिक नाटके तिथे झालेली नाहीत-हे ही ते नोंदवितात. त्या काळाची इतिशी का झाली असावी याबद्दलचे त्यांचे विवेचनही सामाजिक अंगाने थोडक्यात असले तरी खूपच अधिक खोलात जाणारे आहे. मौखिक इतिहासाचा पहिला टप्पा येतो तो भुलाभाई देसाई मेमोरियल इन्स्टिट्यूटच्या अवकाशाबाबत. या प्रकरणात गार्सन डा कुन्हा, प्रफुल्ल डहाणूकर, अकबर पदमसी, अलेक पदमसी, गिरीश कर्नाड, श्याम बेनेगल, कुसुम हैदर, सत्यदेव दुबे आणि पुह सयानी यांच्या मुलाखती आहेत. या जागेबद्दल सर्वांच्याच मांडणीतून सर्वात महत्त्वाचे काय जाणवत असेल तर त्या ठिकाणी अनेक कलांचे आणि त्यातील कलाकारांचे एकत्र येणे! ही बाब दुर्दैवाने आता कुठेही होताना दिसत नाही. 'आषाढ का एक दिन', 'तुघलक' ते 'मिस ज्यूली', 'अॅण्टिगनी', 'एन्ड्राइस' अशा नाटकांच्या आठवणी या प्रकरणात आहेत. एखादे अवकाश वा वास्तू, त्यात वावरणाऱ्या माणसांना कशी घडवते त्याचे दर्शन आपल्याला या पुस्तकातून घडते; त्याची पहिली चुणूक येथे मिळते. दुसरे प्रकरण वालचंद टेरेस या वास्तूभोवती गुंफलेले आहे. या जागेतली रंगभूमी विशेषतः सत्यदेव दुबे आणि अरिवद देशपांडे या दोन रंगकर्मीभोवती फिरली. 'हयवदन', 'आधे-अधुरे', 'वल्लभपूरची रूपकथा', 'ययाती', 'अंधारयात्रा', 'उद्ध्वस्त धर्मशाळा', 'अवध्य' अशा नाटकांच्या जन्मकथा या जागेशी थेट वा आडवळणाने निगडित आहेत. या प्रकरणात अमोल पालेकर, सुनील शानबाग, सरयू दोशी, गार्सन डा कुन्हा, गिरीश कर्नाड, श्रीराम लागू, अलेक पदमसी, श्याम बेनेगल, गो. पु. देशपांडे, दिलीप कोल्हटकर, सुनीला प्रधान, हेमू अधिकारी, दीपा श्रीराम, अच्युत वझे, कमलाकर सारंग, सत्यदेव दुबे, मीना नाईक, रत्ना पाठक शहा इत्यादींच्या मुलाखती आहेत. पुस्तकाची मुख्य मर्यादा ही म्हणता येईल की संपादकाने प्रयत्न करूनही बहुतेक मुलाखती अॅनेकडोट्स आणि स्मरणरंजनात कमी-अधिक प्रमाणात प्रमाणात अडकलेल्या आहेत. एकंदरीने पहाता, मुंबईच्या संस्कृतीच्या दृष्टीनेच हा महत्त्वाचा दस्तऐवज आहे. सांस्कृतिक जीवनात रस असणाऱ्या सर्वांसाठीच हे पुस्तक संग्रा आहे.

१९) नेहरु स्मारक संग्रहालय एवं पुस्तकालय की मौखिक इतिहास परियोजना की परिकल्पना शोध परियोजना के रूप में की गई थी। इस दिशा में पहला कदम 1966 में उठाया गया था। आज की तारीख में नेहरु स्मारक संग्रहालय एवं पुस्तकालय द्वारा 1351 व्यक्तियों के संस्मरण रिकॉर्ड किए जा चुके हैं और इन साक्षात्कारों के 882 प्रतिलेख नेहरु स्मारक संग्रहालय एवं पुस्तकालय अभिलेखागार के वाचनालय (Reading Room) में अध्येताओं के प्रयोग हेतु उपलब्ध है। जिन व्यक्तियों ने इसके तहत अपने संस्मरण रिकॉर्ड कराए हैं उनमें खान अब्दुल गफ्फार खान, आचार्य जेकूपलानी .बी ., रेणुका राय, कमला देवी चट्टोपाध्याय, सुशीला नायर, ईनम्बूदरीपाद .एस .एम ., एचकामत .वी ., एजैन .पी ., नवाब छत्तारी, जीवराज मेहता, आरनेहरु .के ., एचपटेल .एम ., ज्योति बसु, आई .पी .गुजराल तथा वी .के . सिंह शामिल हैं। जिन वैज्ञानिकों के साक्षात्कार रिकॉर्ड किए गए हैं, उनमें एसचन्द्रशेखर तथा नामी खगोल . भौतिक वैज्ञानिक और प्रोफेसर, सत्येन बोस शामिल हैं। इसके अतिरिक्त जवाहरलाल नेहरु अथवा भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन पर जिन विदेशी हस्तियों को रिकॉर्ड किया गया है उनमें लूई माउंटबैटन, फेन्नर ब्रॉकवे, होरेस अलैक्जेंडर, जेम्स कैमरून, यहूदी मेनूहिन, श्रीमती मार्टिन लूथर किंग, विली ब्रैनडट, चांसलर क्रीडस्की (आस्ट्रिया), पीअरे मेंडीस (फ्रांस), चेस्टर बोल्स, टीबोर मेंडे, फैज़ अहमद फैज़ और बहुत से अन्य व्यक्ति शामिल हैं।

20) Gottschalk. L., Generalization in the Writing of History, Chicago, 1963, p.45

२१) विद्या, व्यवहारे, लोकसाहित्य आणि लोक संस्कृती, प्रतिमा प्रकाशन, 2002, पृ. ३७

२२) कित्ता, पृ. ३८-४२

२३) ढेरे, रा. चि., पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २००९, लोकसाहित्य: शोध आणि समीक्षा, पृ. १२९, खोले, विलास, मराठीतील मौखिक साहित्याचे संकलन, मौखिता आणि लोकसाहित्य (संपा.) वाकोडे मधुकर, करोगल सुषमा, साहित्य अकादमी, २००८, पृ. ३५

२४) खोले, विलास, उपरोक्त, पृ. ३८

२५) कित्ता, पृ. ४५

२६) कित्ता, पृ. ३५-३८

२७) कित्ता, पृ. ३८

२८) कित्ता, पृ. ३५-३८

कष्टक-यांचे कैवारी – सत्यशोधक नारायण मेघाजी लोखंडे

डॉ. दत्तात्रय पांडुरंग खराडे

इतिहास विभाग प्रमुख बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी.

Corresponding Author- डॉ. दत्तात्रय पांडुरंग खराडे

Email :- dattatrayakharade@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397320

प्रस्तावना

आपल्या देशात औद्योगिकीकरणाची सुरुवात गिरण्या कारखान्यांच्या निर्मितीने झाली आणि कामगारांचा वर्ग निर्माण झाला तेव्हा देशावर इंग्रजांची सत्ता होती. आणि त्यावेळी कोणतेही कामगार कायदे अस्तित्वात नव्हते. आपल्या न्याय हक्कासाठी कामगारांनी संप केला तर त्यांना तुरुंगात पाठविले जात असे. आणि त्यांच्याकडून नुकसान भरपाई वसूल करण्याचा अधिकार मालकाला होता. अशा प्रकारच्या अन्यायामुळे कामगारांमध्ये जागृती झाली आणि आपण सर्वांनी एकत्र येणे गरजेचे आहे अशी त्यांची मानसिकता तयार झाली. त्यावेळी कामाचे तास ही निश्चित नव्हते. मालकाला जसे वाटेल तसे काम करून घेतले जात असे. मालक लोकांचेच राज्य होते. त्यामुळे कामगारांना असे वाटू लागले की आपण एकत्र आलो तरच आपल्या प्रश्नांचे निराकरण होईल पण एकत्र येणाऱ्या प्रयत्न केला की मालक कामगारांना नोकरीवरून काढून टाकायचा, यामुळे कामगारांना कळून चुकले होते की एकजुट केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. म्हणून कामगारांची युनियन बनविण्याचा अधिकार, कामाचे तास, आपल्या न्याय मागण्यांसाठी संप करण्याचा अधिकार इत्यादी हक्कांसाठी लढा देण्याचा निश्चय केला. यावेळी गोरगरीब कष्टकरी बहुजन समाजामध्ये जागृती करून नवसमाज निर्मितीसाठी निःस्वास्थ्यी व त्यागी वृत्तीने प्रयत्न करणारे नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी त्याकाळातील प्राप्त परिस्थितीत जो लढा उभारला आणि संघटित शक्ती निर्माण करण्याचा जो पहिला यशस्वी प्रयत्न केला त्याचेच फलित म्हणजे आजच्या संघटित कामगार वर्गाला मिळालेल्या कामगार कल्याणाच्या व सामाजिक सुरक्षिततेच्या विविध सोयी व सवलती. आजची संघटित कामगार चळवळ उभी राहण्याचे श्रेय निश्चितपणे नारायण मेघाजी लोखंडे यांना द्यावे लागेल. म्हणूनच आज आपण कामगार चळवळीचे जनक (प्रणेते) असा त्याचा उल्लेख करतो.¹

नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे घराणे मुळचे पुणे जिल्ह्यातील खेड तालुक्यातील कन्हेरसर गावचे जातीने फुलमाळी समाजातील असल्यामुळे फुले-फळे, भाजीपाला विकून उदरनिर्वाह करण्यासाठी त्याचे वडील ठाण्यात स्थाईक झाले असावेत. त्यामुळे त्याचा जन्म 13 ऑगस्ट 1848 साली ठाणे येथे एका गरीब माळी कुटुंबात झाला.² 1848 हे वर्ष अनेक अंगानी कसे महत्त्वाचे आहे मे 2005 मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी सांगितले. 1848 साली महात्मा फुले यांनी पुणे येथे मुलीची शाळा काढली तसेच 1848 साली कार्ल मार्क्स आणि फ्रेडरिक एंजेल यांनी “कम्युनिष्ठाचा

जाहीरनामा” प्रसिध्द केला. तसेच 1848 साली स्त्री उध्दारच्या कार्याची अमेरिकेतील न्युयार्क शहरातील वेल्सियन चर्च येथे सुरुवात झाली.³ हा एक योगायोग आहे. कारण स्वतः नारायण लोखंडे यांनी आपले आयुष्य कार्ल मार्क्स व एंजेल यांचे कामगार वर्गाचे हित व महात्मा फुलेंच्या स्त्री शिक्षणातून उध्दार या बाबींसाठी खर्ची घातले. नारायण लोखंडे यांचे मॅट्रिक पर्यंतचे शिक्षण ठाणे येथे झाले. घरच्या गरीबीमुळे लोखंडे यांना नोकरी करणे भाग होते. यावेळी फाजलभाई नानशी या खोजा व्यापा-यांशी त्याचे संबंध चांगले असल्यामुळे त्यांनी प्रथम रेल्वेत नोकरी केली त्यानंतर पोस्टात नोकरी केली. त्यानंतर 1870 सोली मांडवी मिलमध्ये स्टोअर

किपर म्हणून नोकरीस लागले.⁴ लोखंडे हे चौकस व करारी व्यक्तिमत्वाचे होते. समाजाचे अज्ञान चालीरिती, शिक्षणाची गरज या विषयी त्यांची स्पष्ट व परखड अशी मते होती. मांडवी मिलमध्ये स्टोअर कीपर म्हणून काम करताना त्यांनी कामगारांची दयनीय स्थिती केवळ जवळून पाहिली नव्हती तर ती प्रत्यक्षात अनुभवली होती. यातूनच पुढे कामगार चळवळीची मुहुर्तमेढ उभी राहू लागली.

नारायण लोखंडे यांचा या दरम्यानच्या काळात मुंबईतील काही सामाजिक कार्यकर्त्यांमार्फत महात्मा फुलेंच्या सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीशी संबंध आला आणि त्यातूनच पुढे मुंबईत सत्यशोधक समाजाची स्थापना करण्यासाठी त्यांनी 1 डिसेंबर 1873 ला ताडदेव येथे महात्मा फुले यांचे जाहीर व्याख्यान ठेवले होते. त्यानंतर जानेवारी 1874 मध्ये म. फुले यांच्या मुंबईतील परळ, वरळी, माझगाव, मांडवी, भायखळा, लालबाग, चिंचपोकळी, शिवडी, नायगाव, कुर्ला या कामगार वस्त्यांमध्ये अनेक सभा लावल्या व कामगारांमध्ये सत्यशोधक समाजाचा विचार पसरविण्याचे प्रयत्न केले. या काळात मुंबईतील गिरणी कामगारांचे, स्त्रियांचे कसे अमानुष शोषण होते ते नारायण लोखंडे यांनी महात्मा फुल्यांना समजावून सांगितले.⁵ त्यानंतर फुल्यांनीच लोखंडेना मुंबईतील गिरणी कामगारांमध्ये काम करण्याचा सल्ला दिला. नंतर लोखंडे कामगार कष्टक-यांच्या समस्या, प्रश्न समजावून घेऊ लागले, व कामगारांना संघटित करण्याचा प्रयत्न सुरू केला.

बहुजन समाजाच्या हितासाठी ब्राह्मणेत्तराचे पहिले वृत्तपत्र कृष्णराव भालेकर यांनी 1877 मध्ये 'दीनबंधू' या नावाने पुण्यामध्ये सुरू केले.⁶ अनेक अडचणीचा मुकाबला करत सातत्याने 3 वर्षे हे वृत्तपत्र भालेकरांनी मोठ्या जिद्दीने चालविले. परंतु जेव्हा सर्व बाजूनी नाईलाज झाला तेव्हा भालेकरांना दीनबंधू पत्राची जबाबदारी सोडावी लागली. 'दीनबंधू' चालू ठेवणे सर्वानाच आवश्यक वाटत होते. म्हणूनच नारायण लोखंडे आणि रामजी संतुजी आवटे यांनी दीनबंधू मुंबईत आणला आणि मुंबईत दोघांनी भागीदारीत हे वृत्तपत्र सुरू केले. यावेळी संपादनाची मुख्य जबाबदारी लोखंडे यांच्याकडे होती. 9 मे 1880 रोजी मुंबईहून 'दीनबंधू' चा पहिला अंक प्रसिद्ध झाला. 'दीनबंधू' च्या मुखपृष्ठावर 'Journal

devoted to the interest of working class' असे छापलेले असे यावरून 'दीनबंधू' हे कष्टकरी वर्गाच्या हिताचे वृत्तपत्र असल्याचे स्पष्ट होते. तसेच मुखपृष्ठाखाली "दीनबंधू हेतु सेतु व्हावेत दीन सुमतीचेप करीता विनंती परतुनी खंडन करणे त्वरीत दुमतीचा।" असा श्लोक लिहिला असे. तसेच संपादकीय पानावर "अज्ञाने महिमाजिदीनं अवघे सर्वोपरि गांजले। विद्याधर्म तथा न सेव्य म्हणुनि स्वार्थी बहु माजले। धूर्तहि मनी मत्सरास धरुनि केली अशी दुर्दशा। जाणेनि बहुमान योग्य करोनी विद्येप्रति व्हा वशा।।"⁷ राजकीय, सामाजिक आणि शिक्षणासाठी इत्यादी संबंधीचा श्लोक छापलेला असे. लोखंडे यांचे संपादकीय लिखाण हे अतिशय प्रभावी आणि रांगड्या मराठीत असे. एखाद्या मुद्यावर आपली मते मांडताना अतिशय रोखठोक आणि निर्भिडपणे प्रतिपक्षाच्या एकेक मुद्याचा धुव्वा / उडवावा असे बोली भाषे सारखे त्यांचे लिखाण असे त्यांचे लिखाण वाचताना ते स्वतः आपल्यासमोर उभे राहून आपलेच दुःख मांडत असल्याचे चित्र उभे करायचे. देशाचे भवितव्य हे कष्टक-यांच्या श्रमावर, उत्पादकतेवर अवलंबून असल्यामुळे, सरकारने त्यांच्या शिक्षणासाठी वाहुन घ्यायला हवे अशा आशयाचे लिखाण तत्कालीन परिस्थितीत करून तसे सरकारला करावयास भाग पाडणारे निर्भिड पत्रकार हा एक अत्यंत महत्त्वाचा पैलू त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा दिसून येतो.

नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे कामगार क्षेत्रातील योगदान म्हणजे ज्वलंत ऐतिहासिक कामगार चळवळच होय. कापड गिरणीमध्ये स्वतः काम करत असल्यामुळे तेथील अमानवी स्थितीची चीड त्यांच्या मनात होती. नारायण लोखंडे यांनी यावेळी स्वतः कापड गिरण्यामध्ये जाऊन कामगारांना संघटित करून बॉम्बे मिल हँडस असोसिएशन ही कामगारांच्या प्रतिसादातून देशातील पहिली कामगार संघटना स्थापन केली.⁸ मुंबई सरकारने 1881 च्या फॅक्टरी अँक्ट मध्ये सुधारणा करण्यासाठी 1884 मध्ये कलेक्टर डब्ल्यु. बी. मुलक यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या कमिशनला कामगारांच्या मागण्या सादर करता याव्यात यासाठी पहिली ऐतिहासिक जाहीर सभा नारायण लोखंडेच्या अध्यक्षतेखाली 23 सप्टेंबर

1884 रोजी सुपारी बाग परळ येथे सुमारे 4000 कामगारांच्या उपस्थितीत पार पाडली. यावेळी या युनियनच्या वतीने त्यांनी कामगारांची मजुरी वाढविणे, त्यांच्या कामाचे तास कमी करणे, कायम कामाची हमी, जेवणाची सुट्टी, स्त्री कामगारांना संध्याकाळी सहा नंतर काम करण्यास मनाई, सोळा वर्षाखालील मुलांना कामावर ठेवू नये मुलांच्या शिक्षणाची सोय करावी. कामगारांना भर पगारी हक्काची रजा मिळावी, पगार वेळेवर मिळावा कामगारांना तडकाफडकी कामावरून काढता कामा नये, रविवारी कामगारांना हक्काची रजा मिळावी, सुधारित फॅक्टरी अॅक्टची कडक अंमलबजावणी करण्यात यावी इत्यादी तत्कालीन कामगारांच्या महत्त्वाच्या मागण्यांचा पाठपुरावा नारायण लोखंडे यांनी आपल्या असोसिएशन मार्फत केल्या.⁹ दुसरी जाहीर सभा 26 सप्टेंबर 1884 रोजी भायखळा येथे घेण्यात आले. या सभेला ही कामगारांचा मोठा प्रतिसाद मिळाला. या दोन्ही सभेतील ठराव कामगारांसाठी नेमलेल्या कमिशन समोर 15 ऑक्टो. 1884 रोजी भायखळा येथे घेण्यात आले. या सभेलाही कामगारांचा मोठा प्रतिसाद मिळाला. या दोन्ही सभेतील ठराव कामगारांसाठी नेमलेल्या कमिशन समोर 15 ऑक्टो. 1884 रोजी सादर करण्यात आले. यातूनच पुढे कामगारांनी तीव्र आंदोलन उभारले. 24 एप्रिल 1890 रोजी लोखंडे यांच्या अध्यक्षतेखाली कामगारांचा सभा महालक्ष्मीच्या रेसकोर्स मैदानावर घेण्यात आली. या सभेला दहा हजार कामगार उपस्थित होते. विशेष म्हणजे दोन कामगार स्त्रियांनी या सभेत भाषणे करून आपल्या व्यथा समाजापुढे मांडल्या.¹⁰ ही घटना म्हणजे लोखंडेच्या कामगार चळवळीने समाज जागृतीचा एक टप्पा पूर्ण केल्याचे प्रतिक होते. या सभेने मुंबईच्या कामगार वर्गात प्रचंड जागृती निर्माण झाली होती. त्याचप्रमाणे गिरणी मालक व सरकारलाही कामगारांच्या सामर्थ्याचे महत्त्व कळले होते. त्यानंतर मिलओनर्स असोसिएशनची सभा झाली या सभेत 10 जून 1890 रविवारची सुट्टी मंजूर करण्यात आली. भारतातील कष्टकरी शक्तीच्या एकजुटीने मिळविलेला हा पहिला महत्त्वपूर्ण विजय होता.¹¹ हा विजय म्हणजे कामगार चळवळीचा आत्मविश्वास वाढीस लागून कामगार चळवळ अधिक सक्षम होण्यास व तिची व्याप्ती वाढण्यास कारणीभूत ठरला असे म्हटले तर वावगे ठरू नये.

25 सप्टेंबर 1890 मध्य सर्वसमावेशक लेबर कमिशनची नियुक्ती झाली. इतकेच नव्हे तर या कमिशनवर मदतनीस म्हणून सरकारने नारायण लोखंडे यांची नियुक्ती केली. 1 जानेवारी 1892 रोजी नवा फॅक्टरी अॅक्ट उदयास आला. सत्यशोधक चळवळीतून लोखंडे यांनी कामगार चळवळीची प्रेरणा घेतली होती.¹² कामगारांची शोषणापासून मुक्ती व्हावी. कामगार शिक्षित व्हावा. जातीभेद रूढी व अंधश्रद्धे पोटी करीत असलेल्या उधळपट्टीतून मुक्त होवून, शिक्षण, सहकार, लोकशाही व समता या आधुनिक मुल्यांची ओळख अशिक्षित कष्टकरी समाजाला व्हावी, हे या कामगार चळवळी मागचे नारायण लोखंडे यांचे ध्येय होते.

महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची निर्मिती करून त्यांनी शुद्रातिशुद्रांच्या विकासाचे नवे तत्वज्ञान मांडले. नारायण लोखंडे यांनी या तत्वज्ञानावर आधारित कष्टक-यांची चळवळ उभारली. तसेच 1887 साली इंग्रज सरकारने हिंदू समाजातील अनिष्ट रूढी व चालीरितीचा विचार करण्यासाठी वर्डस्वर्थ कमिटी नेमली होती. ह्या निमित्ताने हिंदू समाजाला भेडसावणा-या अनिष्ट चालिरितीसंबंधी विचारमंथन होऊन लागले. केशवपनाची समस्या ही ब्राह्मण वर्गाची होती. ही दुष्ट चाल बंद व्हावी म्हणून 24 मार्च 1890 रोजी लोखंडे यांनी नाभिक समाजाची सभा घेतली होती.¹³ त्या सभेला 500 हून अधिक नाभिक जमले होते. लोखंडे यांच्या कार्याबद्दल मामा परमानंद यांनी लोखंडे यांचे अभिनंदन केले. 1893 मध्ये मुंबईमध्ये पहिली हिंदू - मुस्लीम दंगल झाली. त्यात मोठ्या प्रमाणात कष्टकरी माणसे मारली गेली होती. यावेळी गोदी, गिरण्या बंद पडल्या होत्या, सर्वत्र दहशतीचे भीतीचे वातावरण होते कष्टक-यामधला हा धार्मिक उद्रेक सत्यशोधकांना धक्का देणारा होता. यावेळी मजुरांमध्ये शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी लोखंडे यांनी निकराचे प्रयत्न केले. लोकांना धीर देवून शांती प्रस्थापित केली. 1 ऑक्टो. 1893 रोजी राणीच्या बागेतील मैदानात एकोपा मेळाव्याचे आयोजन करण्यात आले.¹⁴ चळवळीमध्ये काम करताना एकात्मतेचे भान ठेवणे आणि प्रसंगी जातीय दंग्याच्या वणव्यात शिरून शांतता प्रस्थापित करण्याचे धाडस लोखंडे हेच दाखवू शकले. राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रणेते म्हटले तर ते वावगे होणार नाही. लोखंडे यांच्या या कार्याची दखल घेवून सरकारने

त्यांना 'रावबहादूर' हा किताब. 1896 च्या अखेरीस दिला. मुंबई परिसरामध्ये प्लेगच्या साथीने थैमान घातले होते. या भीषण आपत्ती मध्ये गोरगरीबांना औषधोपचार मिळावेत म्हणून लोखंडे यांनी भायखळा येथे 'मराठा हॉस्पिटल' सुरू केले.¹⁵ हॉस्पिटलची उभारणी व रोगग्रस्ताची देखभाल यात लोखंडे यांची प्रचंड दगदग झाली व त्यातुनच त्यांनी प्लेगची बाधा झाली. त्यातच 9 फेब्रुवारी 1897 रोजी त्यांचे निधन झाले. नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी संपूर्ण आयुष्यभर अशिक्षित कष्टकरी बहुजान समाजामध्ये जागृती करून नवसमाज निर्मितीचा सातत्याने प्रयत्न केला. म्हणूनच मे 2005 मध्ये भारत सरकारच्या पोस्ट खात्याने याची दखल घेवून नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या वरील टपाल तिकिटाचे प्रकाशन केले. हा प्रकाशन सोहळा तत्कालीन पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांच्या हस्ते संपन्न झाला. त्यावेळी ते म्हणाले - "कामगार चळवळीचे पितामह नारायण मेघाजी लोखंडे हे केवळ कामगाराचे नेते नव्हते तर गोरगरीब कष्टकरी महिला यांचे जीवन समृद्ध करण्यासाठी तसेच हिंदू-मुस्लिम ऐक्यासाठी कार्य करणारे समाजसुधारक होते."¹⁶

समारोप :-

नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य उपेक्षित, गोरगरीब, कष्टकरी, बहुजन समाजाच्या हितासाठी वेचले. त्यांच्या लढा, त्यांची चळवळ ही विषमते विरुद्ध आणि शोषण मुक्त समाजाकडे होती. आज कष्टकरी कामगारांच्या आयुष्यात ज्या काही कमी अधिक प्रमाणात सोई-सुविधा दिसून येतात. त्यापाठीमागे नारायण लोखंडे यांच्या त्यागाचा आणि कर्तृत्वाचा इतिहास आहे. तेव्हा त्यांचा लढा हा समग्र सामाजिक परिवर्तनाचा लढा होता. त्यांच्या आदर्शवत कार्याचा आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या लढ्याचा दृष्टीकोन सध्याच्या कामगार चळवळीतील नेत्यांनी आणि कार्यकर्त्यांनी अधिक व्यापक प्रमाणात आत्मसात करून कामगार चळवळ अधिक सक्षम करण्याची काळाची गरज आहे.

संदर्भ सूची

- 1) माळी मा. गो., भारतीय कामगार चळवळीचे आद्य जनक : रावबहादूर मेघाजी लोखंडे, गारगोटी (कोल्हापूर), पृष्ठ क्र. 9.
- 2) कित्ता पृष्ठ क्र. 27.
- 3) नारायण मेघाजी लोखंडे स्मृती विशेषांक - महाराष्ट्र श्रमविज्ञान संस्था 2005, पृष्ठ क्र. 4.
- 4) कदम मनोहर, भारतीय कामगार चळवळीचे जनक : नारायण मेघाजी लोखंडे, राज्य मागासवर्गीय विद्युत कर्मचारी संघटना प्रकाशित, नागपुर, 1995, पृष्ठ क्र. 67.
- 5) फडके य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र खंड 1, विद्या प्रकाशन पुणे, 1989, पृष्ठ क्र. 178.
- 6) लेले रा. के., मराठी वृत्तपत्राचा इतिहास, पुणे, पृष्ठ क्र. 37.
- 7) कित्ता पृष्ठ क्र. 39.
- 8) कदम मनोहर, नारायण मेघाजी लोखंडे, अक्षर प्रकाशन, पुणे, 2002 पृष्ठ क्र. 71.
- 9) उपरोक्त - माळी मा. गो. भारतीय कामगार चळवळीचे आद्य जनक, पृष्ठ क्र. 87.
- 10) कदम मनोहर, नारायण मेघाजी लोखंडे, अक्षर प्रकाशन, पुणे 2002, पृष्ठ क्र. 176.
- 11) कित्ता पृष्ठ क्र. 194.
- 12) कदम मनोहर - भारतीय कामगार चळवळीचे जनक : नारायण मेघाजी लोखंडे लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, 1995, पृष्ठ क्र. 103.
- 13) राजाराम सूर्यवंशी, सत्यशोधक कामगार नेते - नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे चरित्र, माळवाई प्रकाशन, शिरूर, पुणे पृष्ठ क्र. 167.
- 14) कित्ता पृष्ठ क्र. 189.
- 15) कित्ता पृष्ठ क्र. 203.
- 16) उपरोक्त - नारायण मेघाजी लोखंडे स्मृती विशेषांक, 2005, पृष्ठ क्र. 1.

भारतातील वंचितांसाठी मोफत व सक्तीचे शैक्षणिक धोरण – ऐतिहासिक अभ्यास (इसवी सन १९१० ते इसवी सन २०१०)

प्रा. डॉ. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा

Corresponding Author- प्रा. डॉ. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा

ईमेल – govardhan.docs@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7397324

गोषवारा :

आधुनिक भारताच्या इतिहासाची व आधुनिक शिक्षण पद्धतीचा सुरुवात ईस्ट इंडिया कंपनीच्या आगमनापासून सुरुवात होते असे म्हटले जाते. कंपनी व ब्रिटिश पार्लमेंट या देशात शैक्षणिक धोरण राबविताना भारतीयांना शिक्षण देणे हे आपले कार्य तथा कर्तव्य नाही अशी भूमिका घेतली होती. इंग्लंडने त्यांच्या देशात इसवी सन १८७०, १८७६ आणि १८८० मध्ये त्यांच्या देशातील नागरिकांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण कायदा करून शासनाच्या वतीने शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून दिली. याच धरतीवर बडोद्याचे सयाजीराव गायकवाड महाराज बडोद्यात मोफत व सक्तीचे शैक्षणिक धोरण यशस्वीपणे राबविले. नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी तत्कालीन सभागृहात दोनदा भारतातील वंचितांसाठी इंग्लंडप्रमाणे शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून द्यावे असे विधेयक सादर केले होते. विठ्ठलभाई पटेल यांच्या पुढाकाराने संपूर्ण भारताऐवजी बॉम्बे प्रांतापुरते मोफत व सक्तीचे शिक्षण कायदा करून घेतले होते. त्यानुसार देशातील इतर प्रांत त्यांच्या सोयीनुसार मोफत व सक्तीचे शिक्षण कायदा करून घेतले. असा हा मोफत व सक्तीचे शिक्षण कायद्याचा प्रवास इसवी सन १९१० सुरू झाला आणि इसवी सन २०१० मध्ये म्हणजे स्वतंत्र भारतानंतर तब्बल ६३ वर्षांनी व नामदार गोखले यांची मागणी १०० वर्षांनंतर पूर्ण झाली.

सूचनक शब्द (Key-Words)–मोफत व सक्तीचे शिक्षण कायदा, सदभावना, १८६० चा सोसायटी

कायदा, वूडचा खलिता

भारतातील आधुनिक शिक्षण पद्धतीचा थोडक्यात आढावा

भारतात ईस्ट इंडिया कंपनीचे आगमन झाल्यानंतर तत्कालीन काळात भारतात भारतातील जे काही विद्वान ज्या ज्या विषयात विद्वत्ता प्राप्त केली होती. त्यानुसार भारतातील काही ठराविक घटकातील नागरिकांनाच शिक्षण मिळत होता. परंतु या शिक्षणाला कोणतेही असे आधुनिक प्रमाणे पदवी व क्रमिक शिक्षणासारखे दर्जा नव्हता. जे काही शिक्षण दिले जाते ते धार्मिक स्वरूपाचे होते. ईस्ट इंडिया कंपनीने पहिल्या टप्प्यात इसवी सन १६०० ते इसवी सन १७५७ पर्यंत फक्त व्यापारी हेतूने कामकाज केले होते. याकाळात भारतातील धार्मिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक बाबतीत कोणतेही दखल

घेतली नव्हती. परंतु त्यानंतर इसवी सन १७५७ ते इसवी सन १८५८ पर्यंतच्या कालावधीत दुसऱ्या टप्प्यात मात्र साम्राज्यवादी दृष्टीने भारतावर राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करून भारतातील धार्मिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक बाबतीत दखल घेतली होती. या काळात त्यांनी भारतात इंग्लंड प्रमाणे आधुनिक पद्धतीचे शिक्षण देण्यासाठी ख्रिश्चन मिशनरी यांना सवलत दिली. या ख्रिश्चन मिशनाऱ्यांनी भारतातील सर्व प्रकारच्या नागरिकांना आधुनिक पद्धतीचे शिक्षण द्यायला सुरू केली. त्यातूनच आधुनिक शिक्षण प्राप्त केलेल्या भारतीय नागरिकांनी शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार होणेसाठी सदभावनेच्या हेतूने ज्या त्या स्थानिक परिसरात उदारमतवादी भूमिकेने लोकसहभागताून

आर्थिक देणगी प्राप्त करून घेऊन शैक्षणिक संस्था उभारले. या नाना जगन्नाथ शंकर शेठ अग्रेसर होते. त्यानंतर महात्मा फुले यांनी वंचितांसाठी शिक्षण प्राप्त व्हावे म्हणून सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकार्याने अनेक शाळा स्थापन केल्या.^२ अशा रितीने भारतात आधुनिक शिक्षण पद्धतीचा पाया घातला गेला.

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळातील शिक्षणासाठी केलेले कायदेशीर तरतूद

ब्रिटिश संसदेने ईस्ट इंडिया कंपनीसाठी इसवी सन १८१३ मध्ये जो कायदा केला होता. त्यात भारतीयांना शिक्षण देण्याच्या हेतूने रुपये एक लाख तरतूद केले असल्याचे उल्लेख केला होता. परंतु सदर तरतूद इसवी सन १८३३ च्या नवीन कायदा होई पर्यंत कोणतेही अंमलबजावणी केले होते. त्यानंतर इसवी सन १८३३ च्या कायद्यात भारतीयांना त्यांच्या मातृभाषेत शिक्षण द्यायचे किंवा इंग्रजी भाषेत शिक्षण द्यायचे यावर मोठ्या प्रमाणावर चर्चा होऊन शेवटी इंग्रजी भाषेत शिक्षण द्यायचे ठरले.^३

इसवी सन १८५३ चा कायदा होई पर्यंत भारतीयांना कंपनीच्या वतीने इंग्रजी भाषेत शिक्षण दिले गेले. शिक्षणावरील खर्च कंपनीला पेलवत नसल्यामुळे कंपनीने भारतीयांना शैक्षणिक धोरणावर दुजाभावाचे भूमिका घ्यायला सुरुवात केली. कंपनीने इसवी सनाच्या १८५३ च्या कायद्यातून इसवी सन १८५४ मध्ये वूडचा खलिता पास करून खाजगी उदरमतवादी संस्थांना शैक्षणिक शाळा स्थापना करण्यास आव्हान केले. त्या संस्थांना अनुदान व आर्थिक दुर्बल घटकांना शिष्यवृत्ती देऊन शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार करण्यासाठी प्रोत्साहित केले होते.^४ असे असले तरी भारतीयांना पाहिजे तसा शिक्षण प्राप्त होत नव्हता.

तिसऱ्या टप्प्यात कंपनीचे राज्य जाऊन इसवी सन १८५८ पासून ब्रिटिश पार्लमेंट किंवा राणीचे साम्राज्य सुरू झाले होते. या काळात वूडच्या खलितानुसार भारतातील शिक्षणाचा किती विकास झाला याचा आढावा घेण्यासाठी इसवी सन १८८२ मध्ये हंटर कमिशन नेमले होते.

भारतातील सर्व प्रकारच्या भारतीयांना शिक्षण देणेसाठी वूडच्या खलितानुसार खाजगी उदरमतवादी संस्थांना शैक्षणिक शाळा स्थापना

करण्यास आव्हान केले होते. परंतु त्यानुसार भारतीयांना पुरेपूर व दर्जेदार शिक्षण मिळणार नाही याचा अनुभव घेतलेले महात्मा फुले आणि दादाभाई नौरोजी यांनी या हंटर कमिशन^५ समोर पहिल्यांदा इंग्लंडच्या धरतीवर इसवी सन १८७०, १८७६ आणि १८८० च्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या कायद्यानुसार^६ भारतातील सर्व प्रकारच्या भारतीयांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळावे यासाठी मागणी केलेली होती. हंटर कमिशनने या मागणीचा कोणताही विचार केला नाही.

मोफत व सक्तीचे शैक्षणिक धोरणाचे यशस्वी प्रयोग

इंग्लंडने इसवी सन १८७०, १८७६ आणि १८८० मध्ये मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा पास करून घेतला होता. त्यांनी त्यानुसार तेथे त्यांच्या सर्व प्रकारच्या नागरिकांसाठी धोरण राबविले होते. याच धरतीवर आपल्या देशात असा प्रयोग यशस्वी होईल का नाही या विचाराने सर्व प्रथम बडोद्याचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी त्यांच्या संस्थानातील अमरोली तालुक्यातील दहा ग्रामीण भागात गांवामध्ये मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा पास करून अंमलबजावणी केली होती. त्याचा उत्स्फूर्त प्रतिसाद पाहून संपूर्ण तालुक्यासाठी इसवी सन १९०१ मध्ये अंमलबजावणी केली. त्यानंतर इसवी सन १९०६ संपूर्ण संस्थानात ६ ते १२ वयाच्या मुलांसाठी आणि ६ ते १० वयांच्या मुलींसाठी यशस्वीपणे मोफत व सक्तीचे शैक्षणिक धोरण राबविले.^७

त्यानंतर याप्रमाणे इसवी सन १९१७ मध्ये कोल्हापूर मध्ये छत्रपती शाहू महाराजांनी यशस्वीपणे आपल्या संपूर्ण संस्थानात मोफत व सक्तीचे शैक्षणिक धोरण राबविले.^८

भारतातील वंचितांसाठी मोफत व सक्तीचे शैक्षणिक धोरण

इसवी सन १९०५ दरम्यान भारतात स्वदेशी चळवळ मोठ्या प्रमाणात सुरू झाली होती. यातच भारतातल्या प्राथमिक तथा एकूणच शिक्षणाच्या विकासाबाबत चर्चा सुरू झाली होती. त्यात असे निदर्शनास आले की, इंग्रजांच्या १५० वर्षांच्या ब्रिटिश राज मध्ये आज अखेर केवळ ६% भारतीयांनी शिक्षण घेतले. इंग्रजांच्या भारतीय नागरिकांच्या शिक्षणाच्या धोरणाबाबत सर्व स्तरातून मोठ्या प्रमाणावर टीका होण्यास सुरू

झाली. अशावेळी नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या त्यांनी यशस्वीपणे राबविलेल्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचे प्रेरणा घेतली तसेच इंग्लंडने इसवी सन १८७०, १८७६ आणि १८८० मध्ये पारित केलेल्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षण कायद्याचे अंमलबजावणी व्हावे असे सर्वप्रथम अधिकृतपणे विधिमंडळाच्या कायदे सभागृहात दि. १८ मार्च १९१० मध्ये ठरावाचे प्रस्ताव सादर केला. सदर ठरावातील जे स्वीकारण्या योग्य आहेत ते ब्रिटिश शासनाने स्वीकारून ठरावाच्या प्रस्ताव मागे घेण्यास भाग पाडले.

एका वर्षानंतर नामदार गोखले यांनी दि. १६ मार्च १९११ रोजी त्याच सभागृहात स्वतंत्रपणे संपूर्ण भारतीयांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळावे याकरिता एक खाजगी विधेयक सादर केले. सदर विधेयकावर मोठ्या प्रमाणावर चर्चा झाली. चर्चा होऊन विधेयक पास व्हावे किंवा नाही यासाठी सभागृहात मतदान घेण्यात आली. विधेयकाच्या विरोधात ३८ सदस्यांनी मतदान केले आणि १३ सदस्यांनी विधेयकाच्या बाजूने मतदान केले. एवढे होऊनही नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी संपूर्ण भारतीयांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळावे यासाठी शेवटपर्यंत आग्रही होते. नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे इसवी सन १९१५ मध्ये निधन झाले. त्याच काळात पहिले महायुद्ध सुरू झाल्याने सर्व भारतीयांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण बाबतचे विषय काही काळासाठी बाजूला पडले होते.

इसवी सन १९१७ मध्ये विठ्ठलभाई पटेल यांनी बॉम्बे विधी मंडळात यांनी किमान बॉम्बे म्यूनिसिपल प्रांतात तरी मोफत व सक्तीचे शिक्षण धोरण राबविण्यात यावे असे विधेयक सादर केले होते. सदर विधेयकास मंजूरी मिळाली. त्यानुसार भारतातल्या इतर प्रांतातील प्रांतीय शासनकर्ते अशा प्रकारचे प्रांतापुरती मोफत व सक्तीचे शिक्षण कायदा करून वंचितांसाठी व पर्यायाने सर्व नागरिकांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण धोरण राबविले गेले.^९

दुसऱ्या महायुद्धामुळे मोफत व सक्तीचे शिक्षण धोरण पाहिजे तसा अंमलबजावणी झाली नाही. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीच्या लढ्यामुळे संपूर्ण भारतीयांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण धोरण मागे पडले. असे धोरण भारताच्या स्वातंत्र्यानंतरही राबविण्यात इसवी सन २०१०

पर्यंत अपयश आले. भारतीय संविधानातील मूलभूत कर्तव्य अंतर्गत इसवी सन २००२ मध्ये सुधारणा करून सर्व भारतीयांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण विधेयक संसदेमध्ये इसवी सन २००९ मध्ये मंजूर करण्यात आले.^{१०} त्याची अंमलबजावणी आजअखेर जेमतेम असले तरी भविष्यात मात्र या कायदानुसारसर्व भारतीयांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळेल अशी आशा बाळगण्यास हरकत नाही.

संशोधन पद्धती

उपरोक्त संशोधन लेखासाठी अभिलेख, विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. याकरीता प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा अभ्यास केलेला आहे.

संशोधन आणि चर्चा

ईस्ट इंडिया कंपनीने व पर्यायाने ब्रिटिश संसदेने भारतीयांना शिक्षण देणेबाबत आपले कार्य किंवा कर्तव्य नाही अशा प्रकारचे भूमिका घेऊन शासकीय शाळा व महाविद्यालये अधिकाधिक न स्थापन करता तसेच खर्च न करण्याचे धोरण स्वीकारले होते. त्यांनी इसवी सन १८५४ मध्ये वूडचा खलिता पास करून ज्या भारतीय नागरिकांना सदभावना व उदारमतवादी भूमिका आहे त्यांनी १८६० च्या सोसायटी कायदानुसार शैक्षणिक संस्था स्थापन करावे आणि त्यांनी भारतीयांना शिक्षण द्यावे त्यासाठी आम्ही अनुदान देऊन अशी भूमिका घेतली होती. परंतु सदर धोरण अयशस्वी झाल्याने पुढील काळात भारतात सर्व भारतीयांना इंग्लंडच्या मोफत व सक्तीचे शिक्षण कायद्याच्या धरतीवर महात्मा फुले, दादाभाई नौरोजी आणि नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी आवाज उठवला. या अशा महनीय कार्याचे ऐतिहासिक अभ्यास होणे आवश्यक होते म्हणून संशोधक संशोधन लेखासाठी उपरोक्त विषय निवडला आहे.

निष्कर्ष :

वस्तुतः शिक्षणाबाबतीत वस्तुनिष्ठपणे पाहता शिक्षण हे कोणत्याही देशातील नागरिकांना त्या देशाने मोफत व सक्तीचे देणे आवश्यक आहे. जर त्या त्या देशातील नागरिकांना उच्च दर्जाचे व चांगले शिक्षण मिळत नसेल तर त्या देशाचा कोणत्याही प्रकारचा विकास होत नाही. किंवा अतिरिक्त विकास

जरी झाला असला तरी ते पुढे व्यवस्थित सांभाळ व्हावे याकरिता शिक्षण महत्त्वाचे आहे. असे आज अखेरच्या जगभरातील प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत अनेक ऐतिहासिक घटनांमधून निदर्शनास आले आहे. त्यामुळे मोफत व सक्तीचे शिक्षण भारतीयांना प्राप्त व्हावे यासाठी महात्मा फुले, दादाभाई नौरोजी आणि नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी आवाज उठवला होता. त्याचे फलस्वरूप म्हणून इसवी सन २००९ मध्ये सर्व भारतीयांसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण कायदा किमान वयाच्या ६ ते १४ पर्यंतच्या मुलांसाठी पारित केले आहे. आणि ते भारतीय संविधानाच्या कलम २१ अ मध्ये समाविष्ट केले आहे.

संदर्भ :

१) Ghosh S. C., Education policy in India since Warren Hastings, Calcutta, India: NayaPrakash, 1989

२) फडके य. दि., महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९१,

३) Naik J. P., A review of modern education in India (1813-1942), Poona, India, The Aryabhushan Press, 1943

४) https://en.wikipedia.org/wiki/Wood%27s_dispatch

११) Education Act 2009

५) Juneja N., Constitutional amendment to make education a fundamental right: issues for a follow-up legislation, New Delhi, India: National Institute of Educational Planning and Administration, 2003

६) <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/livinglearning/school/overview/1870educationact>

७) Netsan G. A., Speeches of Gopal Krishna Gokhale, 2nd Edi., Madras, 1916

८) KeerDhananjay, Shahu Chhatrapati: A Royal Revolutionary, Popular Prakashan, Bombay, 1976

९) AjitMondal, Free and Compulsory Primary Education in India Under the British Raj: A Tale of an Unfulfilled Dream, Sage Publication, July-Sept. 2017

१०) The Right of Children Free and Compulsory E

पंढरपूर तालुक्यातील सहकारी चळवळ

डॉ. तानाजी जनार्दन फुलारी¹ श्री. रवींद्र पांडुरंग शिंदे²

¹इतिहास विभाग प्रमुख, विज्ञान महाविद्यालय, सांगोला,

²संशोधक विद्यार्थी, इतिहास विभाग, पु. अ. होळकर, सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

Corresponding Author- डॉ. तानाजी जनार्दन फुला

DOI-10.5281/zenodo.7397344

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून सहकार हा मानवी संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा भाग बनला आहे. मानवाच्या शिकारी अवस्थेपासून आजच्या प्रगत अवस्थेपर्यंतचा विचार केला तर असे आढळते की, एकत्रितपणे विचार करणे व काम करणे ही मानवाची सहज आणि नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. त्यातून त्याला सुखी आयुष्य जगण्याची प्रेरणा मिळते. त्यातूनच त्याच्या आर्थिक आणि सामाजिक आयुष्यात पुढे क्रांतीकारक बदल घडून आले. सहकार ही मानवी सहजीवनाच्या कल्पनेची एक प्रगत अवस्था आहे. यामध्ये मानवास आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी आणि अन्याय निवारण्यासाठी एकत्र येण्याची प्रखर इच्छा निर्माण होते. मानवाच्या जीवनप्रणालीचा इतिहास हा सहकाराचा इतिहास आहे. त्यामुळे आधुनिक अर्थव्यवस्थेत सहकाराला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. सहकार म्हणजे एकमेकांना मदत करणे, कौटुंबिक व सामाजिक जीवनात एकत्रित राहणे व काम करणे. सहकार आणि मानवी सहजीवन यांचा जवळचा संबंध आहे. सहकारामध्ये व्यक्तींनी एकत्रित राहण्याबरोबरच एकमेकांना मदत करण्यासाठी केलेल्या सामूहिक प्रयत्नांचाही समावेश होतो. सर्वांनी मिळून एकमेकांच्या मदतीने सर्वांच्या हितासाठी, एकत्रित काम करणे याला सहकारात विशेष महत्त्व आहे.

सहकाराला इंग्रजीमध्ये Co-operation असे म्हणतात. Co-operation हा मूळ शब्द लॅटिन भाषेतील Cooperari या शब्दापासून आला आहे. या शब्दात co म्हणजे 'सह' किंवा एकत्र व operari म्हणजे कार्य करणे असा या शब्दाचा अर्थ आहे. त्यामुळे Co-operation म्हणजे एकत्रितपणे काम करणे होय. कोणतेही काम एकत्रितपणे करावयाचे असल्यास त्यासाठी इतर व्यक्तींची मदत घेणे आवश्यक असते. लोकांना स्वतःच्या ज्या गरजा वैयक्तिकरित्या पूर्ण करता येत नाहीत अशा गरजा एकमेकांच्या साहाय्याने सहकारात पूर्ण केल्या जातात. सहकार म्हणजे समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व्यक्तींनी एकत्रित येऊन एकमेकांच्या मदतीने आपल्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्थापन केलेली संस्था होय.

व्याख्या: अनेक विचारवंतांनी सहकाराच्या किंवा सहकारी संस्थेच्या केलेल्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे.

१) एच. कॅल्व्हर्ट- "मानवी भूमिकेतून व्यक्तींनी स्वेच्छेने एकत्र येऊन आपल्या वृद्धीसाठी समानतेच्या तत्त्वावर स्थापन केलेली संघटना म्हणजे सहकारी संस्था होय."

२) श्री. बैकुंठलाल मेहता (भारतीय सहकारी चळवळीचे प्रणेते) - "समान गरजा असलेल्या व्यक्तींनी एकत्र येऊन आपल्या समान आर्थिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी स्वेच्छेने स्थापन केलेला संघटन प्रकार म्हणजे सहकारी संस्था होय.

३) भारतीय सहकार कायदा (१९१२) - "सहकारी तत्त्वांना अनुसरून आपल्या सभासदांचे आर्थिक हितसंबंध वृद्धीगंत करण्याचे ज्या संस्थेचे उद्दिष्ट असते तिला सहकारी संस्था असे म्हणतात".

४) सहकार नियोजन समिती (१९४६) - "सहकार हा व्यवसाय संघटनेचा एक प्रकार असून व्यक्ति आपल्या हितरक्षणासाठी समानतेच्या तत्त्वावर स्वेच्छेने एकत्र येतात." ५) प्रा. पॉल लॅम्बर्ट - "स्वतःच्या उपयोगासाठी व्यक्तींच्या समूहाने निर्माण केलेली आणि दिग्दर्शित केलेली, लोकशाही नियमानुसार चालविलेली, सभासद व एकूण समाज यांच्या सेवेसाठी स्थापन झालेली व्यवहार संस्था म्हणजे सहकारी संस्था होय."

पंढरपूरचे भौगोलिक स्थान :

पंढरपूरचे भौगोलिक स्थान 17° 41' ते 39° उत्तर अक्षांश आणि 75° ते 19' 49" पूर्व रेखाक्षांशी सीमित आहे. पंढरपूरचे क्षेत्रफळ साधारणता १,३०३.६ चौ. किमी आहे. समुद्र सपाटीपासून पंढरपूरची उंची ४६५.१२ मी आहे. पंढरपुरातील महसुली गावांची संख्या १०१ आहे.

भारतीय सहकारी चळवळ :

१८ व्या शतकात इंग्लंडमध्ये झालेल्या औद्योगिक क्रांतीमुळे वस्तूंचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होऊ लागले. पक्क्या मालाची हक्काची बाजारपेठ व कच्च्या मालासाठी भारताच्या

भूप्रदेशाचा वापर ब्रिटिशांनी केला. औद्योगिक क्रांतीचा दुष्परिणाम व ब्रिटिशांच्या कूटनीतीमुळे भारतातील लघु व कुटीरोद्योग बंद पडले. कारागीर व कामगार बेकार झाले. रोजगारासाठी ते शेतीकडे वळले. परिणामी शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांची संख्या वाढली. शेतीवरील अतिरिक्त भार, दुष्काळ यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती दुर्बल झाली. शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढला. शेतकऱ्यांवरील कर्जाचा बोजा वाढून ते सावकारी पाशात अडकले. शेतकऱ्यांना सावकारी पाशातून मुक्त करण्यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करण्याच्या दृष्टीने कायदेशीर उपाय योजले. मुंबई प्रांतातील बडोदा येथे भारतातील पहिली सहकारी पतपुरवठासंस्था ५ फेब्रुवारी, १८८९ रोजी स्थापन झाली. प्रा. विठ्ठल लक्ष्मण कवठेकर यांनी अन्योन्य सहाय्यकारी मंडळी' या नावाने पहिली पतपुरवठा संस्था स्थापन केली. ब्रिटिश सरकारने भारतातील सहकारी चळवळीस मूर्त स्वरूप देणारा पहिला सहकार कायदा सन १९०४ मध्ये संमत केला. भारतीय शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनास नवे वळण देणारा हा कायदा होता. हा कायदा फक्त पतसंस्था स्थापन करण्यापुरताच मर्यादित होता. सन १९०४ च्या कायद्यातील त्रुटी व उणिवा दूर करण्यासाठी सन १९१२ मध्ये दुसरा सहकार कायदा संमत केला. या सहकार कायद्यामुळे सहकारी संस्थांची स्थापना सर्वक्षेत्रात होऊ लागली. भारतातील सहकारी चळवळीची प्रगती व त्रुटी अभ्यासण्यासाठी सन १९१४ साली ब्रिटिश सरकारने एडवर्ड मॅक्लेगन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीने सहकारी चळवळीच्या भविष्यातील वाटचालीबाबत मौलिक सूचना केल्या. पहिल्या महायुद्धानंतर सन १९१९ मध्ये ब्रिटिश सरकारने 'मॉन्टफोर्ड सुधारणा कायदा' मंजूर केला. या कायद्यामुळे सहकार हा विषय केंद्र सरकारकडून प्रांतिक सरकारांच्या अखत्यारित आला. त्यानुसार सर्वप्रथम मुंबई प्रांताने सन १९२५ मध्ये सहकार कायदा संमत केला. सहकारी चळवळीची पुनर्रचना करण्यासाठी ज्या विविध समित्या नियुक्त केल्या होत्या त्यांच्या शिफारशीवरून भारतात रिझर्व्ह बँकेची स्थापना १ एप्रिल, १९३५ रोजी करण्यात आली. या बँकेने शेती पतपुरवठा विभाग सुरू केला. यानंतरच्या काळात केंद्र सरकारने सहकाराच्या विकासासाठी प्रा.धनंजयराव गाडगीळ यांच्या अध्यक्षतेखाली 'कृषी अर्थपुरवठा समिती' (१९४४) व श्री.आर.जी.सरैय्या यांच्या अध्यक्षतेखाली 'सहकार नियोजन समिती' (१९४५) नियुक्त केली. बँकिंग सोयी व सुधारणासाठी सरकारने श्री. पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास यांच्या अध्यक्षतेखाली 'ग्रामीण व बँकिंग चौकशी समिती' (१९४९) नेमली. सन १९५१ मध्ये ग्रामीण कर्जपुरवठ्याचा अभ्यास करून शिफारस करण्यासाठी 'अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी समितीची' डॉ. ए. डी. गोरवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्ती केली होती.

सन १९५४ मध्ये या समितीने आपला अहवाल सरकारकडे सादर केला. या समितीने आपल्या अहवालात असे मत नोंदविले की, 'सहकार अयशस्वी ठरला आहे तथापि तो यशस्वी झालाच पाहिजे.' स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारत सरकारने सन १९५१ पासून पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणण्याचे धोरण स्वीकारले. पंचवार्षिक योजना दरम्यान सहकारी चळवळीचा विकास व सहकारी चळवळीत लोकांचा सहभाग वाढविणे यावर भर देण्यात आला.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ;

महाराष्ट्र हे सहकार क्षेत्रातील पुढारलेले राज्य असून राज्यभरात सहकारी संस्थांचे मोठे जाळे पसरले आहे. सहकारी पतपुरवठा संस्था, बिगर कृषी पतपुरवठा संस्था, विपणन सहकारी संस्था, ग्राहक सहकारी संस्था, प्रक्रिया सहकारी संस्था, सेवा सहकारी संस्था, मजूर सहकारी संस्था, गृहनिर्माण सहकारी संस्था अशा विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांची स्थापना झाली. त्या यशस्वीपणे कार्यरत असल्यामुळे महाराष्ट्रातील सामान्य नागरिक, शेतकरी या ना त्या कारणामुळे सहकारी संस्थेच्या संपर्कात आला. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीला सुमारे शंभर वर्षांहून अधिक काळाचा इतिहास आहे. मुंबई जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी संस्थेची स्थापना सन १९२३ मध्ये झाली. या बँकेचे पुढे राज्य शिखर बँकेत रूपांतर होऊन ती सध्या 'महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक लिमिटेड' म्हणून कार्यरत आहे. महाराष्ट्रामध्ये सहकारी पतपुरवठ्याबाबत त्रिस्तरीय रचना स्विकारलेली आहे. प्राथमिक स्तरावर प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था, जिल्हा स्तरावर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, तर राज्य स्तरावर राज्य सहकारी बँक (शिखर बँक) कार्य करते. स्वातंत्र्यानंतर सन १९५१ मध्ये प्रा.धनंजयराव गाडगीळ व पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखेपाटील यांच्या मार्गदर्शनामुळे प्रवरा सहकारी साखर कारखाना लि., प्रवरानगर जि. अहमदनगर येथे महाराष्ट्रातील पहिला सहकारी साखर कारखाना स्थापन झाला. महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांनी सहकारी चळवळीचे एक नवे पर्व सुरू केले. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० या कायद्यानुसार सहकारी संस्थांचे नियमन व नियंत्रण केले जाते. सन १९६१ मध्ये महाराष्ट्रात विविध प्रकारच्या ३१,५६५ सहकारी संस्था होत्या. मार्च २०१८ अखेर ही संख्या १,९८,२५२ पर्यंत पोहोचली. सहकारी संस्थांच्या संख्येत जसजशी वाढ झाली तसतशी सहकारी संस्थांच्या सभासद संख्येत, भागभांडवल, कर्ज, ठेवी यामध्ये वाढ झाली.

सोलापूर जिल्हातील सहकारी चळवळ :

सोलापूर जिल्ह्यात सहकारी चळवळीचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. या चळवळीचा या जिल्ह्याच्या

दृष्टीने विचार केला असता असे दिसून येईल कि, सहकारी सोसायटी अस्तित्वाचा कायदा १९०४ साली करण्यात आला. १९०५ साली बार्शी तालुक्यामध्ये 'तडवळे' या गावी पहिली सहकारी सोसायटी स्थापन झाली. सोलापूर जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीचा विस्तार पंचवार्षिक योजनेच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर झाला पहिली पंचवार्षिक योजना सुरू होण्याच्या पूर्वी या जिल्ह्यात 471 सहकारी सोसायटी होत्या आणि त्यांच्या सभासदांची संख्या 83 हजार 700 होती व खेळते भांडवल अडीच कोटी रुपयांचे होते इसवी सन 59 60 अखेर जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची संख्या 1294 झाली, तसेच या सोसायटीचे खेळते भांडवल रुपये 6.91 कोटी होते.

सोलापूर जिल्ह्यातील या चळवळीच्या विकासाची खऱ्या अर्थाने सुरुवात ती म्हणजे सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मर्या सोलापूर या बँकेच्या स्थापनेने झाली या बँकेची स्थापना दिनांक 8 मार्च 1818 रोजी झाली या बँकेच्या वाढीस प्रारंभी सोलापूर शहरातील रा ब जी के साठी व्ही एस जोग एम आर गोडबोले जी डी पुंडे जे इकुलकर्णी जी आर कुंभकोणी या मान्यवरांनी योगदान दिले बँकेच्या सभासदात्वास ग्रामीण भागात वाव मिळू लागला तेव्हापासून शेतकऱ्यांमधील व जिल्ह्यातील नेतृत्व या बँकेस मिळू लागले त्यामध्ये गणपतराव साठी सहकार महर्षी शंकरराव मोहिते पाटील नामदेवराव जगताप यांनी या बँकेच्या उद्देशास शेतकऱ्यांच्या कारागिरांच्या घरापर्यंत पोचविण्यास व जिल्ह्यामध्ये सहकारी साखर कारखान्याच्या स्थापनेस व वाढीस सिंहाचा सिंहाचा वाटा उचललेला होता सामान्य शेतकरी आणि सहकारी संस्था बळकट करण्यासाठी या बँकेची स्थापना झाली स्थापनेपासून ही बँक शेतकऱ्यांच्या उन्नतीचे कार्य करते गाव पातळीवर शाखा स्थापन करून शेतकऱ्यांच्या दारापर्यंत अर्थसाहाय्य घेऊन जाणारी ही महत्त्वपूर्ण बँक आहे सोलापूर जिल्ह्यात साधारणता इस 1904 ते 1918 या कालावधीत सुमारे 100 पेढे स्थापन झाल्या होत्या या पतपेढ्यांना मुंबई सेंट्रल बँकेकडून कर्ज पुरवठा होत असेल त्याकाळी जिल्हा गॅरंटी युनियनसमार्फत कर्ज मिळत असे अशा युनियन्स कुई म्हैसगाव टेंभुर्णी व पापरी येथे स्थापन झाल्या होत्या.

पंढरपूर तालुक्यातील सहकार चळवळ :

पंढरपूर हे सोलापूर जिल्ह्यामधील महत्त्वाचे असे तालुक्याचे ठिकाण आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर भारतात कृषि विकास, औद्योगिक विकास आणि शैक्षणिक विकासासाठी पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून व सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून स्थानिक भागाच्या विकासास सुरुवात झाली. अत्यंत कमी पाऊस पडत असलेल्या या क्षेत्रामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात पारंपरिक पद्धतीने शेती व उद्योग केले जात होते. स्वातंत्र्योत्तरकाळानंतर व सहकारी चळवळीच्या विकासानंतर तालुक्यातील पीक पद्धतीत मोठ्या प्रमाणात

बदल होऊन ऊस, कापूस, डाळिंब, द्राक्षे यासारखी नगदी पिके घेतली जाऊ लागली. या बदलत्या पीक पद्धतीमुळे सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून विविध सहकारी संस्थांची स्थापना झाली. सहकार क्षेत्राने पंढरपूर तालुक्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये आमूलाग्र बदल केला, क्रांती घडविली, सामान्य माणसाला उभे करण्याचे काम केले. पंढरपूर तालुक्यात विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांची स्थापना झालेली आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने वि. का. सेवा सहकारी संस्था, सहकारी साखर कारखाने, नागरी सहकारी बँका, पतसंस्था, पगारदार सेवकांच्या पतसंस्था, अर्बन बँका, पणन संस्था, शेतीमाल प्रक्रिया संस्था, ग्राहक भांडार, मजूर संस्था, बलुतेदार संस्था, औद्योगिक वसाहती, सूतगिरण्या, हातमाग विणकर संस्था, यंत्रमाग विणकर संस्था, देखरेख संघ, शेती साधन पुरवठा संस्था, गृहनिर्माण संस्था, वाहतूक संस्था इत्यादी विविध प्रकारच्या सहकारी सह. संस्थांची स्थापना झाली आहे.

पंढरपूर तालुक्यातील पहिली प्राथमिक शेती पतपुरवठा सहकारी संस्था (वि.का.सेवा.सह.संस्था) दिनांक ३ नोव्हेंबर १९११ रोजी भाळवणी ता. पंढरपूर या ठिकाणी स्थापन झाली. या सहकारी संस्थेचे नाव भाळवणी वि. का. सेवा. संस्था मर्या. भाळवणी असे असून तिचा नोंदणी क्रमांक एसयुआर / पीआरआर / आरएसआर/ एसआर / २७६३ असा आहे. दुसरी वि. का. सेवा सहकारी संस्था दिनांक १५ जानेवारी १९१३ रोजी स्थापन झाली. या सहकारी संस्थेचे नाव करकंब नं. १ वि. का. सेवा सह संस्था मर्या, करकंब असे आहे. तर तिचा नोंदणी क्रमांक एसयुआर / पीआरआर / आरएसआर / एसआर / ५३७ असा आहे. इ.स. १९११ ते इ.स. २००४ या कालखंडात एकूण १२८ वि. का. सेवा, सह. संस्था. पंढरपूर तालुक्यात कार्यरत होत्या. पंढरपूर तालुक्यातील दुसरी सहकारी संस्था व पहिली बँक दिनांक १९ नोव्हेंबर १९१२ रोजी पंढरपूर अर्बन को-ऑप बँक लि पंढरपूर या नावाने स्थापन झाली. या संस्थेचा नोंदणी क्रमांक एसयुआर / बीएनके / (ओ) / ५१० असा आहे. ' नोकरदारांच्या पत पुरवठा सहकारी संस्थेमध्ये पंढरपूर नगरपरिषद नं.१ कर्मचारी सहकारी पत संस्था मर्या; पंढरपूर ही संस्था दिनांक २० मार्च १९१८ मध्ये स्थापन झाली. इ.स. २००४ पर्यंत या प्रकारच्या सहकारी संस्थांची संख्या २७ इतकी होती.

इतर नागरी पत पुरवठा सहकारी संस्थामध्ये (ग्रामीण) यशवंतराव चव्हाण ग्रामीण बिगर शेती सह. पत संस्था मर्या, गुरसाळे या संस्थेची स्थापना १६ जानेवारी १९८६ रोजी झाली. या प्रकारच्या सहकारी संस्थांची संख्या इ.स. २००४ पर्यंत २५ इतकी होती. इतर नागरी पत पुरवठा सहकारी संस्था (नागरी) या प्रकारच्या सहकारी संस्थामध्ये श्री शिवप्रताप नागरी सहकारी पत संस्था मर्या. पंढरपूर या संस्थेची स्थापना दिनांक १४ जानेवारी १९८९

रोजी झाली. इ.स. २००४ पर्यंत या प्रकारच्या सहकारी संस्थांची संख्या ११ एवढी होती. दिनांक ९ जुलै १९५१ रोजी पंढरपूर तालुका सहकारी खरेदी-विक्री संघ मर्या पंढरपूर या संस्थेची स्थापना झाली. असून तिचा नोंदणी क्रमांक २४०६० इतका आहे. या संस्थेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या मालाला बाजारपेठ उपलब्ध झालेली आहे. दिनांक १७ एप्रिल १९८९ रोजी श्री विठ्ठल फळ उत्पादक सहकारी संस्था मर्या. पंढरपूर या संस्थेची स्थापना झाली. पंढरपूर तालुक्यात दोन सहकारी साखर कारखाने कार्यरत आहेत त्यापैकी श्री विठ्ठल सहकारी साखर कारखाना लि. वेणुनगर गुरसाळे या कारखान्याची स्थापना ०५ मार्च १९७४ रोजी झाली असून त्याचा नोंदणी क्रमांक एसयुआर/पीआरजी (ओ) / ४ असा आहे तर चंद्रभागा (स.शि.व. काळे) सहकारी साखर कारखाना भाळवणी या सहकारी साखर कारखान्याची पीआरआर/पीआरजी / (अ)/ २९ / (एस) असा आहे.

सामुदायिक शेती संस्थांमध्ये दिनांक ७ डिसेंबर १९६४ रोजी शिंगला गिरीजन मागासवर्गीय सामुदाई शेती सहकारी संस्था मर्या, बादलकोट नेमतवाडी या संस्थेची स्थापना झाली तर २१ ऑगस्ट १९६९ रोजी शेगांव दुमाला मागासवर्गीय सामुदाई शेती सहकारी संस्था मर्या; शेगांव दुमाला या संस्थेची स्थापना झाली. तेल घाण्या सहकारी संस्थांमध्ये दिनांक १८ डिसेंबर १९५६ रोजी करकंब तेल उत्पादक सहकारी संस्था मर्या. करकंब या संस्थेची स्थापना झाली. ताडगुळ सहकारी संस्थांमध्ये दिनांक १२ ऑक्टोबर १९५६ रोजी पंढरपूर विभाग निरा ताड पदार्थ उत्पादक सहकारी संस्था मर्या; पंढरपूर या संस्थेची स्थापना झाली. दिनांक ८ ऑगस्ट १९९१ रोजी पंढरपूर गटपातळीवरील बहुउद्देशीय औद्योगिक सहकारी संस्था मर्या पंढरपूर या संस्थेची स्थापना झाली. दिनांक ७ जानेवारी १९६० रोजी मेवा मिठाई उत्पादक सहकारी संस्था मर्या, पंढरपूर या संस्थेची स्थापना झाली असून तिचा नोंदणी क्रमांक एसयुआर / पीआरआर / पीआरडी / (आय) / ५४३० इतका आहे. दिनांक ०७ मार्च १९९३ रोजी श्री. विठ्ठल खत उत्पादक सहकारी संस्था मर्या; पंढरपूर या संस्थेची स्थापना झाली. दिनांक ५ डिसेंबर १९९० रोजी श्री, विठ्ठल सहकारी संस्था सूत गिरणी मर्या; पंढरपूर या सहकारी सूत गिरणीची स्थापना झाली. दिनांक २९ नोव्हेंबर २००० रोजी श्री रूक्मिणी सहकारी औद्योगिक वसाहत मर्या, पंढरपूर या संस्थेची स्थापना झाली, प्राथमिक ग्राहक भांडार सहकारी संस्थांमध्ये पंढरपूर किराणा भुसार सहकारी ग्राहक भांडार संस्था मर्या. पंढरपूर या संस्थेची दिनांक १ ऑक्टोबर १९४८ रोजी स्थापन झाली असून तिचा नोंदणी क्रमांक एसयुआर / पीआरआर / सीओएन / ११५५ असा आहे. इ.स. २००४ पर्यंत अशा प्रकारच्या सहकारी संस्थांची संख्या ८ इतकी होती. गृहनिर्माण सहकारी संस्था (ग्रामीण) मध्ये दिनांक १२ ऑगस्ट १९९७ रोजी श्री विश्वकर्मा गुमास्ता सह गृहनिर्माण संख्या मर्या कासेगांव या संस्थेची स्थापना

झाली. तर नागरी भागात दिनांक १४ नोव्हेंबर १९५६ रोजी सिद्धार्थ बैकवर्ड क्लास सह. गृहनिर्माण संस्था मर्या पंढरपूर या संस्थेची स्थापना झाली मजूर सहकारी संस्थांमध्ये दिनांक २७ ऑगस्ट १९५७ रोजी पंढरपूर वडार समाज मजूर सहकारी संस्था मर्या पंढरपूर या संस्थेची स्थापना झाली असून तिचा नोंदणी क्रमांक एसयुआर / पीआरआर / १२४ पीआरडी / (एल) ३९३० असा आहे. इ.स. २००४ पर्यंत अशा प्रकारच्या सहकारी संस्थांची संख्या ७८ इतकी होती, वाहतूक सहकारी संस्थांमध्ये दिनांक २९ सप्टेंबर १९९८ सुधाकरपंत परिचारक वाहतूक सहकारी संस्था मर्या पंढरपूर तर दिनांक २२ मार्च २००१ रोजी श्री चंद्रभागा कृषि उद्योग ऊस तोडणी वाहतूक सहकारी संस्था मर्या भाळवणी या इ.स. संस्थेची स्थापना झाली. पाणी वापर सहकारी संस्थांमध्ये दिनांक ३० मार्च १९७९ रोजी श्री. विठ्ठल कालवा पाणी वापर सह. संस्था मर्या, शंकरगांवनळी या संस्थेची स्थापना झाली. २००४ पर्यंत पंढरपूर तालुक्यातील अशा प्रकारच्या सहकारी संस्थांची संख्या ३२ इतकी होती. उपसा जलसिंचन प्रकारच्या संस्थांमध्ये दिनांक २७ सप्टेंबर १९९१ रोजी श्री गणेश पाणी पुरवठा सहकारी संस्था मर्या करकंब या संस्थेची स्थापना झाली. दिनांक १६ जून १९९४ रोजी पंढरपूर तालुका कृषि पदवीधर सहकारी संस्था मर्या, पंढरपूर या संस्थेची स्थापना झाली. शेती सेवा साधन पुरवठा सहकारी संस्थांमध्ये दिनांक १ फेब्रुवारी १९९३ रोजी ज्योतिर्लिंग रासायनिक खते बि-बियाणे सह.संस्था मर्या, अजनसोंड या संस्थेची स्थापना झाली. सहकारी औद्योगिक वसाहती संस्थेमध्ये दिनांक २९ नोव्हेंबर २००० रोजी श्री रूक्मिणी सहकारी औद्योगिक वसाहत मर्या पंढरपूर या संस्थेची स्थापना झाली असून तिचा नोंदणी क्रमांक एसयुआर / पीआरआर / आरएसआर / १०७१ असा आहे. इ.स. १९०४ ते इ.स. २००४ पर्यंतच्या कालखंडात पंढरपूर तालुक्यातील विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांची संख्या ७७२ एवढी होती.

संदर्भ :

1. कामत (डॉ.) गो. स. सहकार तत्त्व, व्यवहार आणि व्यवस्थापन, समाज प्रबोधन सं पुणे, १९६४ 2) महाराष्ट्राचे जिल्हे, सोलापूर, प्रसिद्धी विभाग महाराष्ट्र सरकारम, मुंबई १९६० 3) डॉ. रणनवरे जयश्री
2. ज्ञानदेव, पंढरपूरचे सांस्कृतिक वैभव, अक्षरलेखन प्रकाशन, सोलापूर, २००६ 4) बहिरट भा.प., प्र. ज्ञा. भालेराव, वारकरी संप्रदाय उदय व विकास, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती जुलै १९८८
3. पारेकर दशरथ, सहकारी साखर उद्योग उत्कर्ष आणि वाताहत, तेजस पब्लिकेशन कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, जानेवारी २०१५

4. देशमुख गोपाळ, सोलापूर जिल्ह्याचा इतिहास (इ.स. १६०० ते १८५०), मराठा कालखंड, रेवू प्रकाशन, पंढरपूर, प्रथमावृत्ती, फेब्रु २००९
5. जोशी सी. जे. सहकाराचा विकास तत्त्व व व्यवहार, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९१ 8) चव्हाण यशवंतराव, युगांतर निवडक भाषणे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९९९
6. डॉ. चौधरी दत्ता पंढरपूर नगरीचा इतिहास (प्राचीन ते इसवी १९९०), मुक्ता पब्लिशिंग हाऊस, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती फेब्रु. २०१५
7. कवडे सुधाकर; झुंज, सहकार शिरोमणी वसंतराव काळे यांचे चरित्र, विठार्ई प्रकाशन, पंढरपूर प्रथमावृत्ती, फेब्रुवारी २०१४
8. Benare Gopal; Lord Vitthal and Pandharpur, Pune, 2000
9. Mathur B.S.; Co-operation in India, Sahitya Bhavwan, Agra, 1980 7. Noel Deen, History of sugar, vol-I, chapman and Hall Ltd. 100001

मौखिक इतिहासलेखन पद्धती सातारचे श्री छत्रपती शिवाजी वस्तुसंग्रहालय : एक अभ्यास

प्राचार्य डॉ. संतोष तुकाराम कदम

इतिहास विभाग प्रमुख, श्रीमंत भैर्यासाहेब राजेमाने महाविद्यालय, म्हसवड
ता. माण, जि. सातारा.

Corresponding Author- प्राचार्य डॉ. संतोष तुकाराम कदम

E-Mail – stkadam75@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397346

प्रस्तावना:-

इतिहास अभ्यास व संशोधनासाठी वस्तुसंग्रहालयाचे महत्वाची भूमिका पार पाडत असतात. एखाद्या कालखंडाचा राजघराण्याचा अभ्यास करित असतांना ज्या ठिकाणी लिखित माहिती कमी प्रमाणात उपलब्ध असते वा माहिती मिळत नाही अशावेळी वस्तुसंग्रहालये उपयोगी पडतात वस्तुसंग्रहालयातील विविध वस्तूच्या अभ्यासाने आपल्याला त्या काळातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक परिस्थिती, कला व स्थापत्य, शस्त्रात्रे,पोषाख, दागदागिने, कलात्मक वस्तु, हत्यारे, नाणी इ. माहिती मिळते व त्याचा अभ्यासासाठी उपयोग होतो. इतिहासाची एक शाखा म्हणून वस्तुसंग्रहालयाकडे पाहिले जाते. आधुनिक काळात देखील संग्रहालयाच्या अभ्यासाचे महत्व कमी झालेले नाही. तर ते दिवसेंदिवस वाढतच आहे तसेच वस्तुसंग्रहालयांचा विकास झालेने त्याचे पर्यटनाच्या दृष्टीने महत्व वाढत चाललेले आहे. "मानवी जीवनाच्या भूत-वर्तमान व भविष्यकाळातील सर्व व्यवहारासंबंधी वस्तूंचे हेतुनिष्ठ शास्त्रीय संग्रहण करून त्यांचे तत्व या उद्देशानुसार जनतेच्या सर्वच विशिष्ट वर्गासाठी पद्धतशीर वर्गीकरण, प्रदर्शन व संरक्षण करून मनोरंजन व ज्ञान या साधनांनी मानवी प्रगतीच्या कडा रुंदावण्यास मदत करणारी संस्था म्हणजे संग्रहालय होय". प्रस्तुत शोधनिबंधात श्री छत्रपती शिवाजी वस्तुसंग्रहालय सातारा यावर अल्पसा प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

'वस्तुसंग्रहालय' संकल्पना :-

जगाच्या सांस्कृतिक इतिहासाचा मागोवा घेतला असता असे आढळून येते की, निरनिराळ्या वस्तूंमध्ये काही शक्ती असते. पूर्वी राजे-महाराजे, संस्थानिक सरदार, जहागिरदार, जमीनदार इत्यादी लोक वस्तुसंग्रह करित पारंपरिक तसेच कलाकुसरीच्या दुर्मिळ व मूल्यवान वस्तूंचा, आपल्या पराक्रमाचे प्रतिक म्हणून जंगली प्राण्यांचा संग्रह करित असत. आपल्या संग्रही चमत्कारिक, अचंबा वाटणाऱ्या व सामान्यपणे कधी न दृष्टीस पडणाऱ्या वस्तू असाव्यात यासाठी एकप्रकारची चुरस असे. सामान्य लोक अशा वस्तू पाहून स्तमित होत, त्या गोष्टीचे कौतुक करित व अशा वस्तुसंग्रहालयास 'अजबखाना' किंवा जादूगार म्हणून संबोधित असत. अशा संग्रहालयात फक्त राजघराण्यातील व्यक्ती त्यांचे नातेवाईक, मित्रमंडळी, परदेशी पाहुणे वगैरे विशिष्ट लोकांनाच प्रवेश मिळत असे. किंवा राज्यारोहणाचे प्रसंगी, धार्मिक अगर इतर उत्सवावेळी राज्यातील प्रतिष्ठित नागरिक, शास्त्री पंडित, संशोधक, अशा मंडळींना प्रवेश मिळत असे. "म्युझियम या शब्दाचा उगम ग्रीसमध्ये झाला. ग्रीक पुराणात 'म्युझेस या देवतांना मुद्धी व कलेची देवते समजत. या देवतांच्या दाट

झाडीतील निवासस्थानास उद्देशून प्लेटोने 'म्युझिऑन' या शब्दाचा उपयोग केला. 'म्युझिऑन' या शब्दापासूनच इंग्रजी 'म्युझियम' हा शब्द तयार झाला. प्रारंभीच्या काळात ज्या संस्थेत तत्वज्ञान, साहित्य व कला या विषयांचा अभ्यास होत असे, त्या संस्थेस 'म्युझियम' हा शब्द वापरला जाई. आधुनिक वस्तुसंग्रहालयातूनही ज्ञानसत्र चालविले जाते. त्यामुळेच डॉ. क्लार्क यांनी अशा संग्रहालयांना बौद्धिक महत्वाकांक्षा पूर्णत्वास नेणारे पवित्र मंदिर असे गौरवाने म्हटले आहे.

आधुनिक काळातील संग्रहालयाचे स्वरूप पाहता त्याची साधारण व्याख्या करणे शक्य आहे. ती अशी मानवी जीवनाच्या भूत वर्तमान, भविष्यकाळातील सर्व व्यवहारासंबंधी वस्तूंचे हेतुनिष्ठ शास्त्रीय संग्रहण करून त्यांचे तत्व वा उद्देशानुसार जनतेच्या सर्व वा विशिष्ट वर्गासाठी पद्धतशीर वर्गीकरण, प्रदर्शन व संरक्षण करून मनोरंजन व ज्ञान या साधनांनी मानवी प्रगतीच्या कडा रुंदावण्यास मदत करणारी संस्था म्हणजे संग्रहालय होय. युनेस्कोनेही संग्रहालयाची केलेली व्याख्या महत्त्वाची वाटते. ती अशी, [A museum is a permanent establishment administred in the general intrest. for the purpose

of preserving, studying, enhancing by various means and in the particular of exhibiting to the public for its delection and Instruction groups of objects and specimens of cultural value, artistic, historical, scientific and technological collections, botanical and zoological and aquariums etc.") (Public libraries and public archival institutions maintaining permanent exhibition rooms shall be considered to be the museums") महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री (मुंबई इलाख्याचे पंतप्रधान) बा. गं. खरे यांनी १८ फेब्रुवारी १९४७ रोजी लॉर्ड रे महाराष्ट्र औद्योगिक संग्रहालयासंबंधी मुंबई विधानसभेत विधेयक मांडताना संग्रहालयाच्या शैक्षणिक कार्याबद्दल आपले मत व्यक्त केले होते. से म्हणतात (In the past a museum was known merely as a collection of monuments of antiquity of other objects interesting to the scholars and men of science, arranged and displayed in accordance with scientific method. I am giving the accepted definition of a museum is more than that. the modern museum is veritable domical of learning, a college of education. It is a teaching institution and entitled to be recognized as a university which through its various branches is functioning for the advancement of education.) पद्धतशीर अवलोकन, अनुभव व प्रयोग यांनी निर्माण केलेल्या मानवी जीवाच्या कोणत्याही संग्रहित ज्ञानविभागाला संग्रहालय म्हणतात.

श्री छत्रपती शिवाजी वस्तुसंग्रहालय, सातारा :-

पूर्वी सातारा ही मराठी साम्राज्याची राजधानी होती. या शहराला समृद्ध राजकीय वारसा लाभलेला आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या निधनानंतर मराठेशाही खालसा होईपर्यंत महाराजांच्या पुढील पिढ्या मधील राजकीय वारसदारांनी येथूनच मराठी साम्राज्याची धुरा संभाळण्याचा प्रयत्न केला. सन १८३९ मध्ये ब्रिटिशांनी सातारा संस्थान खालसा केले. त्यानंतर देखील छत्रपतींचे वंशज आजतागायत याच राजधानीच्या शहरात वास्तव्य करून आहेत. छत्रपती शिवाजी महाराजांपासून ते त्यानंतरच्या सर्व राजघराण्याशी संबंधित वस्तूंचे जतन व्हावे व वस्तू पुढील पिढ्यांना पाहाता याव्यात व अभ्यासात याव्यात, या प्रमुख उद्देशाने या वस्तुसंग्रहालयाची उभारणी करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र पुरातत्व विभागाने या कामी विशेष पुढाकार घेतला. सातारा एस टी स्थानकापासून केवळ १०० मीटर अंतरावर, पोवईनाक्याकडे जाताना उजव्या हाताला दुमजली इमारत

बांधून त्यात त्या संग्रहालयाची निर्मिती करण्यात आली आहे. या इमारतीची पायाभरणी र १९६६ मध्ये करण्यात आली त्या नंतरच्या चार वर्षांच्या कालावधीत या इमारतीचे बांधकाम व वस्तुसंग्रहालय रचना पूर्ण झाली. सदर वस्तुसंग्रहालयाचे उद्घाटन दि. १३ जानेवारी १९७० रोजी तत्कालीन केंद्रीय गृहमंत्री कै. यशवंतराव चव्हाण यांचे शुभहस्ते झाले. हे वस्तुसंग्रहालय उभारण्याच्या कामी राजमाता सुमित्राराजे भोसले यांचे आशीर्वाद व बहुमूल्य सहकार्य मोलाचे ठरले.

या वस्तुसंग्रहालयात प्रामुख्याने छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या स्वतःच्या तसेच, त्यांच्या घराण्यातील राज पुरुषांनी वापरलेल्या वस्तू, साधने, शास्त्रे आणि वैविध्यपूर्ण पोषाखांचा संग्रह आहे. या संग्रहालयात १७ व्या व १८ व्या शतकातील विविधतेने नटलेले राजकीय संस्कृतीचे दर्शन घडते. या संग्रहालयातील प्रत्येक वस्तू छत्रपती शिवाजी महाराज आणि त्यांच्या वंशजांच्या पराक्रमाची व शौर्याची साक्ष पटवते. या संग्रहालयात महाराजांनी प्रस्थापित केलेल्या हिंदवी साम्राज्याचा सुवर्णकाळ अनुभवता येतो.

या संग्रहालयाचे प्रमुख दोन भाग आहेत. एक वस्तुप्रदर्शन आणि दुसरे कला संस्कृती प्रदर्शन. वस्तुसंग्रहालयाचे पुन्हा चार उप-विभाग आहेत. - (१) शत्र दालन. (२) शिलालेख दालन, (३) चित्र दालन आणि (४) वस्त्र दालन.

(अ) वस्तु प्रदर्शन :-

१) शस्त्र दालन :-

या दालनात आपल्याला त्या काळात युद्धात वापरली जाणारी विविध प्रकारची शस्त्रास्त्रे पाहाता येतात. ती खालीलप्रमाणे : भाल्ये, फिलनळ, चिलखते, अंकुश, तीरकमठा (धनुष्यबाण), जेडची मूठ, बंदुकांचे विविध प्रकार, कट्यारी, उष्ट्रनळ, तलवारी, परशू, सोनसळी पट्टे, विचवा, संगीनी (ब्रिटिश गन्स), खंजरे, शिरस्त्राणे, तोफगोळे, गुप्त्यांचे अनेक प्रकार, ढाली, वाघनखे, पिस्तुले.

याशिवाय प्रत्यक्ष युद्धात वापरल्या गेलेल्या ब्रिटिश बंदुका, किल्ल्याचा दिंडी दरवाजा व तटबंदी भेदण्यासाठी हत्ती कडून वापरावयाची विविध हत्यारे, रणशिंगे, पालख्या व मेण्यांच्या दांड्यांवरील विविध सोने-चांदीतील राजकीय मानचिन्हे असे विविध प्रकारचे युद्ध-साहित्य व उपयुक्त साधने येथे आकर्षक रीतीने प्रदर्शित केली आहेत. प्रत्येक वस्तूजवळ त्याच्या नावाची पाटी व साल असल्यामुळे आपल्याला त्यांची उपयुक्तता, महती व त्या वस्तूचा कालावधीत लक्षात येतो.

याच दालनात दर्शनी बाजूला राजांचे आसनस्थ होण्याचे तखत अतिशय आकर्षक व हुबेहुब पद्धतीने मांडले आहे. कोरीव नक्षीकाम केलेले चकचकीत कृष्णवर्णी शिसवीचे खांब, विविध आकारातील मेघडंबऱ्या, मखमली पडदे, भरजरी

वस्त्राने आच्छादित लोड व तक्के, काचेच्या विविध दीपदाण्या व हंड्या आपल्या डोळ्यांचे पारणे फेडतात. सर्व सजावटीवर कलात्मक पद्धतीने टाकलेले रंगीत विद्युत प्रकाशझोत इतके परिणामकारक व नेत्रदीपक आहेत की, क्षणभर आपल्याला प्रत्यक्ष महाराजांच्या राजदरबारात वा महालातच आपण उभे असल्याचा भास होतो. या सजावटीच्या एका बाजूला आकाशातून दिसणाऱ्या किल्ले राजगडाची प्रतिकृती आपली नजर आकर्षून घेते. शस्त्र दालनात सर्वात डावीकडे पोलादी चिलखत आणि शिरस्त्रान (शिरटोप) ठेवले आहे. चिलखत म्हणजे पोलादी सळ्यांपासून तयार केलेला सदरा होय. ज्याचा उपयोग युद्धात व गोपनीय राजकीय गाठी-भेटीच्या वेळी, दगाफटक्यापासून स्वसंरक्षण करण्यासाठी कपड्यांच्या आत विशेष केला जात असे. शिवाजी महाराजांनी स्वतः वापरलेली तलवार येथे सुरक्षित ठेवण्यात आली आहे. या तलवारीच्या चांदीच्या म्यानावर सोन्याचा मुलामा दिलेला असून, तलवारीची मूठ हिरे व रत्नजडित आहे

२) शिलालेख दालन :-

या दालनात महाराजांचे सुमारे ३५ शिलालेख हस्तलिखित स्वरूप भिंतीवर आकर्षकरित्या लावण्यात आले. संशोधनाच्या हेतूने या शिलालेखांचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. त्यामुळे इतिहास संशोधकांसाठी हे दालन बघणे म्हणजे एक पर्वणी ठरू शकते.

३) चित्र दालन :-

चित्र दालनात अतिशय दुर्मिळ व उत्तमोत्तम तैलरंगातील चित्रांचा संग्रह करण्यात आला आहे. या चित्रामध्ये प्रामुख्याने शिवाजी महाराज आणि त्यांच्या वारस राजांची आकर्षक व आपल्याला मंत्रमुग्ध करणारी अनेक चित्रे आहेत. त्यावरून महाराजांच्या आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाची आणि त्यांच्या राजेशाही वारसदारांची जणू प्रत्यक्ष ओळख आपल्याला येथे होते. येथे अनेक पारंपरिक धार्मिक चित्रे तसे शास्त्रीय राग-रागिणीवर आधारित महान कलाकारांनी आपल्या कुंकल्यातून रेखाटलेली चित्ताकर्षक, बोलकी चित्रे आपल्याला त्या काळात घेऊन जातात. तसेच येथे लावलेली काही इतिहासकालीन चित्रे अभ्यासकांचे लक्ष खास वेधून घेतात. कागदांवरील चित्रांसोबतच येथील काचेवरील चित्रे, भिंतीचित्रे अतिशय सुरेख आहेत.

४) वस्त्र दालन :-

वस्त्र दालनात ठेवलेल्या विविध प्रकारच्या वस्त्रा वरून त्या काळी राजघराण्यातील पुरुष व स्त्रिया वापरत असलेल्या पोषाखांची कल्पना येते. या अंतर्गत अंगरखा, बख्तर-बाहू आच्छादने, तुमानी, फेटे, विविध प्रकारच्या पगड्या, शेले, जरी-बुट्टी केलेले कपडे, पैठण्या, भरजरी शालू, साड्यांचे विविध प्रकार अशा बहुरंगी वस्त्रांचा समावेश होतो.

ब) कला-संस्कृती प्रदर्शन :-

श्री छत्रपती शिवाजी वस्तुसंग्रहालयाचा दुसरा भाग आहे मराठी कला व संस्कृती प्रदर्शन, यामध्ये मराठी कला व संस्कृती संबंधित अनेक वस्तू व साधनांचा समावेश होतो. त्यामधील काही महत्त्वाच्या उपयुक्त व दुर्मिळ वस्तूंमध्ये - अनेक प्रकारचे बुद्धिबळ पट व सोंगट्या, सारीपाटांचे पट व फासे, गंजिफा, मुद्रा, अनेक प्रकारचे मुखवटे व मूर्ती, उदबत्तीची कलात्मक घरे, देवघरातील विविध प्रकारची भांडी व उपकरणे, घोड्यांची खोगीरे व लगाम, तेल साठविण्याचे चामड्याचे बुधले, इत्यादी अनेक प्रकार येथे आपल्याला प्राचीन मराठी संस्कृतीचे व कलेचे दर्शन घडवितात. या संग्रहालयातील भिंतीवर काही दुर्मिळ पण महत्त्वपूर्ण गोष्टी आपल्याला पाहावयास व वाचावयास मिळतात. येथे प्रदर्शित केलेली सर्वात महत्त्वपूर्ण गोष्ट म्हणजे छत्रपती श्री शिवाजी महाराजांच्या वंशावळीचा तक्ता अर्थात वंशवृक्ष येथे शिवाजी महाराजांचे पणजोबा बाबाजीराजे भोसले यांपासून ते आजच्या पिढीतील शिवरायांचे तेरावे वंशज श्री उदयनराजे भोसले यांच्यापर्यंतच्या राजवंशातील सर्व राजांची नावे व कालावधी वंशवृक्ष स्वरूपात दिलेली आहेत.

अशा प्रकारे, साताऱ्यातील श्री छत्रपती शिवाजी वस्तुसंग्रहालय हे संग्रहालय म्हणजे शिवशाहीशी संबंधित वस्तू व चित्रांचा समृद्ध ठेवा आहे. या संग्रहालयातील प्रत्येक वस्तू व चित्र पुरातत्व विभागातर्फे योग्यप्रकारे जतन व प्रदर्शित केले आहे येथे विद्युत - प्रकाशझोतांच्या आधारे वस्तू व चित्रांना चित्ताकर्षक पणे प्रदर्शित करण्यात आले आहे. हे वस्तुसंग्रहालय पाहताना आपण काही काळ शिवसृष्टीत वावरत असल्याचा भास निश्चितच निर्माण होतो. हे वस्तू चित्र वस्तुसंग्रहालय म्हणजे श्री छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या भोसले घराण्याच्या पराक्रमाची व तत्कालीन मराठा संस्कृतीची साक्ष देणारे संग्रहालय आहे, असे आवर्जून नमूद करावेसे वाटते. संग्रहालयाला सोमवारी सुटी असते. इतर दिवशी मात्र ते सकाळी १० ते दुपारी १ वाजेपर्यंत व दुपारी १.३० ते ५ अशा वेळेत सर्वांसाठी खुले असते. प्रौढांसाठी प्रत्येकी ३ रुपये व आठ वर्षांच्या आतील बालकांसाठी केवळ १ रुपया इतके अल्प प्रवेश शुल्क आकारले जाते.

समारोप :-

आधुनिक काळात शिक्षणाच्या आणि ज्ञानाच्या कक्षा प्रचंड रूदावल्या आहेत. आज कोणत्याही शास्त्राचा स्वतंत्रपणे कोणत्या तरी विषयाशी संबंध प्रस्थापित झालेला असतो. त्यामुळे तशाच पद्धतीने संशोधक आपल्या संशोधनाचे कार्य करीत असतो. उदा. आपणास गुप्तकालीन आर्थिक स्थितीचा आढावा घ्यावयाचा असेल, तर वस्तुसंग्रहालयातील संग्रहित केलेली नाणी मोठ्या प्रमाणात उपयुक्त ठरतात. थोडक्यात, वस्तुसंग्रहालयामध्ये वस्तू मिळविणे, त्या मांडणे, त्यामधून एक सूत्र तयार करणे ही महत्त्वाची भूमिका असते वस्तुसंग्रहालय हे ठिकाण शिक्षण, संशोधन, राष्ट्रीय उदात्तीकरण व सांस्कृतिक

वारसा यांचा अभ्यास करण्याचे ठिकाण आहे. त्यामुळेच वस्तुसंग्रहालयाकडे शिक्षणाचे व प्रबोधनाचे एक प्रभावी साधन म्हणून पाहिले जाते. तसेच ती अविरोधपणे ज्ञानदान करण्याचे महत्त्वपूर्ण काम करित असतात.

संदर्भसूची :-

- 1.) जोशी पं. महादेवशास्त्री, भारतीय संस्कृतिकोश खंड -8, पान-५३२
- 2.) केतकर श.म., संग्रहालय परिचय, मुकुंद प्रकाशन, पुणे १९६२ पान- ४-५
- 3.) Dhongde Ramesh (dr.), Oxford English - marathi Dictionary 2011 P-924
- 4.) लांजेकर जगदीश रामचंद्र (डॉ), सातारा जिल्ह्यातील प्रेक्षणीय स्थळे, विद्यादीप प्रकाशन, 2004
- 5.) गाठाम एस. एम. (डॉ), इतिहास शाखा, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, 2015 पान- 109, 110
- 6.) सरदेसाई बी. एन. (डॉ), इतिहास लेखन परिचय, फडके प्रकाशन कोल्हापूर 2006 पान – 151 ते 155
- 7.) गणेश डी. आर, भारत के विविध संग्रहालय, पीपल्स ग्रीम्स पब्लिकेशन वाराणसी 2006 पान- 180
- 8.) दै. पुढारी (अमृतसिद्धी) दि. 2 जाने 2014 पान- 12

आंबेडकरी चळवळीतील वंचित कार्यकर्त्यांचे योगदान” – एक अभ्यास

प्रा. डॉ. रसाळ दशरथ किसन

सहाय्यक प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख, लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर

Corresponding Author- प्रा. डॉ. रसाळ दशरथ किसन

ईमेल - rasaldk@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397356

प्रस्तावना -

१८ व्या व १९ व्या शतकापासून आपल्या अस्तित्वासाठी या देशात अनेक चळवळी झाल्या. त्यात काही चळवळी परकीयांच्या विरोधात झाल्या तर काही चळवळी ह्या स्वकीयांच्या विरोधात झालेल्या आपणास दिसून येतात. या अनेक चळवळीमध्ये शेतकरी चळवळी, कामगारांच्या चळवळी, आदिवासींच्या चळवळी, शोषितांच्या चळवळी, महिलांच्या चळवळी झालेल्या आपणास दिसून येतात. परंतु डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर या महामानवांच्या विचारसरणीतून प्रेरणा घेऊन या देशात व विशेषतः महाराष्ट्रात अशा अनेक चळवळीपैकी प्रभाव पाडणारी जी चळवळ झाली तिला 'आंबेडकरी चळवळ' असे म्हणतात. या चळवळीत लाखो कार्यकर्त्यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचाराने प्रभावित होऊन आपल्या अस्तित्वासाठी चळवळीत सहभाग घेतला. दुर्बल समाजासाठी अहोरात्र कार्य केले. अशा अनेक कार्यकर्त्यांच्या योगदानाची माहिती भावी पिढीला मिळावी. मात्र त्यांच्या कार्याची नोंद आज म्हणावी तशी घेतलेली दिसून येत नाही. या चळवळीमध्ये हजारो कार्यकर्ते सहभागी होते.त्यातील काही कार्यकर्ते महत्वाचे आहेत की, त्यांच्या योगदानाची ओळख पुढील पिढीला नाही. त्यामध्ये आंबेडकरी चळवळीत कार्यरत असणारे श्री. केरू रामचंद्र जाधव सोलापूर, श्री. श्रीपती शिंदे, दलितमित्र श्री. नामदेवराव व्हटकर, भाऊ बापू नारायणगावकर, श्री. देविदासराव कांबळे ई. अनेक कार्यकर्त्यांचा समावेश होतो.अशा वंचित राहिलेल्या कार्यकर्त्यांच्या कार्याची ओळख आजच्या आंबेडकरी चळवळीतील कार्यकर्त्यांला व्हावी. व त्यातून त्यांनी प्रेरणा घेऊन आंबेडकरी चळवळ वेगाने पुढे जावी. ही सामान्यातल्या सामान्य लोकांची अपेक्षा आहे. हाच या शोध निबंधामागचा प्रामाणिक उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) समग्र आंबेडकरी चळवळीतील कार्यकर्त्यांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
- २) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चळवळीत अनेक समाजातील कार्यकर्त्यांचा समावेश होता.याचा अभ्यास करणे.
- ३) आंबेडकरी चळवळीत अनेक मातंग समाजातील वंचित असलेल्या कार्यकर्त्यांचे योगदान पाहणे.
- ४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सर्व सत्यागृहात आणि लढ्यात अनेक कार्यकर्त्यांचा समावेश दिसून येतो.
- ५) आंबेडकरी चळवळीचे यश म्हणजे सर्व समुहातील घटकांचे योगदान होते.
- ६) आंबेडकरी चळवळीतील वंचित असलेल्या कार्यकर्त्यांचे योगदान पाहून प्रेरणा घेणे.
- ७) आंबेडकरी चळवळीत असलेल्या कार्यकर्त्यांच्या कार्याचा अभ्यास करून चळवळीला पुढे नेणे.
- ८) वंचित समुहातील निष्ठावान विश्वासू नेत्यांच्या व कार्यकर्त्यांच्या कर्तृत्वाचा चळवळीसाठी उपयोग करून घेणे.

संशोधनाची पद्धत :-

वरील संशोधनासाठी ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

१) श्री. केरू रामचंद्र जाधव – सोलापूर :-

सोलापूर येथील मातंग समाजातील श्री. केरू रामचंद्र जाधव हे धडाडीचे नेते होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार व कार्याने प्रभावित झालेल्या केरू जाधव यांनी आयुष्यभर आंबेडकरी चळवळीचा विचार सोलापूर परिसरात व महाराष्ट्रातील मातंग समाजाच्या मनात पेरण्याचा प्रयत्न केला. यांच्या कार्याची नोंद घेणे हे सर्व कार्यकर्त्यांचे कर्तव्य आहे. केरू रामचंद्र जाधव हे त्याकाळातील आंबेडकरी चळवळीला वाहून घेतलेले एक निष्ठावान कार्यकर्ते होते. मात्र आज त्यांच्या कार्याची ओळख आजच्या कार्यकर्त्यांना म्हणावी तशी घेता आली नाही. ही एक खंत आहे. केरू जाधव हे मातंग समाजातील एक निष्ठावान, प्रामाणिक कार्यकर्ते होते. तसेच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा सहवास लाभलेले ते एक विश्वासू कार्यकर्ते होते.१ ज्या-ज्या वेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सोलापूर दौऱ्यावर येत असत. तेव्हा केरू जाधव हे त्यांच्या स्वागतासाठी रेल्वे स्टेशनवर जात असत. तसेच ३० मे १९३६ मध्ये नायगाव (मुंबई) येथे आयोजित केलेल्या

अखिल मुंबई इलाखा मातंग परिषद संपन्न झाली.२ त्यावेळी श्री.केरू रामचंद्र जाधव यांनी सोलापूरहून ५००० लोकांना घेऊन गेले होते.आणि त्यांनी या परीषदेत धर्मातराचा ऐतिहासिक ठराव मांडला.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ज्या-ज्या सत्यागृहाचे नेतृत्व केले.त्या सर्व ठिकाणी केरू जाधव यांची उपस्थिती आपल्या अनुयायासह होती. त्यांच्या सोबत आप्पाराव दणाणे, बी. वाय. सरवदे, सीताराम लांडगे हे देखील चळवळीत सक्रीय होते. अशा प्रकारे अत्यंत महत्वाचे कार्य केरू जाधव यांनी केलेले दिसून येते. मात्र त्यांचे हे कार्य प्रकर्षाने पुढे आलेले दिसून येत नाही. त्यांचा इतिहास पुढे आल्यास आंबेडकरी चळवळीला खऱ्या अर्थाने आणखी बळ मिळेल यात शंका नाही. तेव्हा अशा अनेक वंचित कार्यकर्त्यांमध्ये केरू जाधव यांची नोंद घेणे ही काळाची गरज आहे.

२) श्री. देविदासराव नामदेव कांबळे :-

श्री. देविदासराव नामदेवराव कांबळे (निजाम स्टेट) या मातंगसेवक विद्यार्थ्यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना पत्र पाठऊन अनेक प्रश्न उपस्थित केले होते. त्यातील प्रमुख प्रश्न असा होता की, बाबासाहेब हे फक्त बौद्ध लोकांनाच जवळ करित असतात. त्यांनी हे धोरण सोडून देऊन सर्व अस्पृश्य समाजातील जमातीसाठी त्यांनी कार्य करावे. त्यांच्यातील समाजसेवकांना जवळ करावे. या पत्रातील मुद्यांना बाबासाहेबांनी उत्तरे दिली. त्या उत्तरात त्यांच्या दुःखित भावनांचे आणि संतापजनक उद्वेगाचे प्रतिबिंब मिळतेच पण त्यांचा इतर समाजसेवकाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन तसा नव्हता. याचेही चित्र पहावयास मिळते. त्यांचे हे उत्तर एक उत्कृष्ट नमुना आहे. श्री. नामदेवराव कांबळे यांचे हे पत्र १४/६/१९४१ च्या जनतेत (पा.५) वर छापलेले होते. व बाबासाहेबांचे उत्तर अग्रलेख म्हणून अंकात छापलेले होते.३ श्री. देविदासराव कांबळे यांच्या मते, मातंग समाजाच्या सुधारणेची सर्वस्वी जबाबदारी माझ्या शिरावर आहे. मी आपणास सामान्य विद्यार्थी या नात्याने पत्र पाठवीत नसून निजाम स्टेटचा मातंग समाजाचा भावी पुढारी म्हणून पत्र पाठवीत आहे. म्हणून उत्तर देण्यास अनुमान करू नये. ज्यू लोकांमध्ये जसा 'मोझेस' तसे मातंग समाजात आपण आहात.हे आपल्या भाषेवरून उघड आहे. या वरून आपणास असे दिसते की, मातंग समाजाच्या उद्धारासाठी बाबासाहेबांनी त्याकाळात अनेक परिषदा घेऊन मातंग समाजाच्या उद्धाराचे कार्य केल्याचे दिसून येते. परंतु आपली खंत त्या विद्यार्थ्यांनी व्यक्त केलेली दिसून येते. हे आपणास या विद्यार्थ्यांच्या पत्रावरून दिसून येते. असे अनेक कार्यकर्ते त्याकाळी आंबेडकरी विचारसणीत कार्यरत असल्याचे दिसून येतात. तेव्हा अशा कार्यकर्त्यांची दखल घेणे गरजेचे वाटते.

३) दलित मित्र श्री. नामदेवराव व्हटकर :-

महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा महापरिनिर्वाण दिवस म्हणजे ६ डिसेंबर १९५६ होय. अन्याविरुद्ध, विषमते विरुद्ध अंगार कडाडणारी तोफ शांत

झाली होती. नऊकोटी जनता क्षणात पोरकी झाली होती. प्रत्येकाच्या पायातील युगायुगाचा गुलामगिरीचा साखळदंड आपल्या विद्वत्तेने तोडणारा तो करोडोंचा कैवारी आता निघून गेला होता. त्याचं दिल्लीत महापरिनिर्वाण झाल्याची बातमी वाऱ्यासारखी देशभर पसरली. आपल्या लाडक्या नेत्यांच्या अंत्ययात्रेला अवघा देश लोटला. जस कळेल तसं शहरातून, खेडोपाड्यातून पाऊल मुंबईच्या दिशेने पडू लागली होती. या अंत्ययात्रेच्या उसळलेल्या जनसागराच्या आसवाने मुंबईचा रस्ता ओलाचिंब झाला होता. या सगळ्यात समांतर एक गोष्ट घडत होती. या गोष्टी पुढे यायच्या सोडून काळाच्या ओघात गडप झाल्या. त्या शेवटच्या क्षणांना कायमच कैद करणारे श्री. नामदेवराव व्हटकर हे होत,त्यासाठी आपल राहत घर आणि आपला छापखाना विकणारे नामदेवराव व्हटकर आजही सर्वासाठी वंचितच आहेत.४ ही माहिती म्हणावी तशी पुढे आली नाही ही खूप मोठी शोकांतिका आहे.

दलितमित्र श्री. नामदेवराव व्हटकर यांचा परिचय :-

माजी आमदार, दलित मित्र श्री. नामदेवराव व्हटकर यांच्या विषयी बऱ्याच जणांना माहिती नसावी. त्यांचा जन्म २४ ऑगस्ट १९२१ मध्ये कोल्हापूर जिल्यातील मसूद मालेगाव या गावी झाला. एकाच वेळी त्यांनी संपादक, साहित्यिक, नाट्यरंग चित्रपट नभोवाणी, स्वातंत्रसैनिक, प्रगतीशील शेतकरी, अशा पंधरा हून अधिक क्षेत्रात त्यांनी उल्लेखनीय योगदान दिलेले आहे. बालपणापासूनच बसलेल्या जातीयतेच्या चटक्यामुळे त्यांनी संपूर्ण आयुष्यभर अस्पृश्यता निवारण्याचे काम केले. असा एक प्रसंग आहे की, एकदा दाढी करित असताना नाव्ह्याने विचारले की, तुम्ही कोणत्या जातीचे यावेळी त्यांनी दलित म्हणून उत्तर दिले. त्यावेळी या उत्तराने नाव्ह्याचा वस्तरा गाल कापून गेला. तो चेहऱ्यावरचा डाग घालवता येणार नाही पण या देशावरचा अस्पृश्यतेचा डाग मला पुसून काढावा लागेल. असा पण करून त्यांनी अख्ख आयुष्य त्यासाठी खर्ची घातल होत.५ अशाप्रकारे वर सांगितलेल्या सर्व क्षेत्रातून त्यांनी या अस्पृश्यतेच्या विरोधात आवाज उठविला. त्यांच्या या कामाची दखल घेऊन त्यांना पहिला 'दलित मित्र'पुरस्कार देऊन सन्मानित केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अंत्ययात्रेचे चित्रीकरण :-

६ डिसेंबर १९५६ रोजी नामदेवराव व्हटकर हे मुंबईतच होते. त्यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचं महापरिनिर्वाण झाल्याच समजल्यानंतर त्यांना अतीव दुःख झाल. त्यांची अंतिमयात्रा चित्रित करून ठेवावी असे त्यांच्या मनात आले.त्याकाळात चित्रपट, नाटक यामुळे त्यांच्या अनेकांशी ओळखी होत्या त्यांनी अनेकांना विचारल पण कुणी तयार होत नव्हत, काहींनी तर 'त्याच आम्हाला काय, तो तुमचा नेता आहे, अस्पृश्याचा नेता आहे आम्ही करणार नाही' असे स्पष्ट शब्दात उत्तर दिल. कुणीतरी हे काम करेल अशी त्यांची भावडी आशा फोल ठरली होती. येणाऱ्या काळासाठी या चित्रीकरणाच महत्व त्यांनी ओळखल होत. कुणी मदत करो नं करो, मी स्वतःकरतो असे त्यांनी ठरविल.

पण ही इतकी सहजसोपी गोष्ट नव्हती. त्याकाळी व्हिडीओ रेकॉर्डिंगसाठी कॅमेरा आणि त्यासाठी रील इतक्या खर्चिक गोष्टी होत्या की, त्यांचा आज अंदाज देखील लावता येत नाही. अंदाजे तीन हजार फुट निगेटीव्हची रील, कॅमेरा आणि कॅमेरामन यासाठी जवळपास १३०० ते १४०० रुपये खर्च येईल असा अंदाज त्यांनी बांधला.५ आता पैसे कोठून उभे करायचे हा मोठा प्रश्न होता. काही किरकोळ कारणासाठी काहीतरी वस्तू तारण ठेऊन ते एका मारवाड्या कडून पैसे घेत असत. पण यावेळी रक्कम मोठी होती. त्यासाठी त्यांना आपला एकमेव छापखाना गहाण ठेवावा लागला.६ त्यांना याच्या बदल्यात एकूण दीड हजार रुपये मिळाले.आणि ते धावत-पळत शंकरराव सावेकर या कॅमेरामनकडे गेले. त्यांनी १५० रु. प्रतिदिवस भाड्याने एक कॅमेरा आणला.आणि रात्री १०-११ च्या सुमारास राजगृह गाठले. आणि बाबासाहेबांचे पार्थिव पहाटे आले. एका ट्रकवरून अंत्ययात्रेला सुरुवात झाली. याच ट्रकवर कसाबसा कॅमेरा लावून उभा राहण्याची जागा मिळाली.पहिला शॉट खोदादाद सर्कल वर घेण्यात आला. यानंतर अंत्यदर्शनासाठी लोटलेल्या अलोट गर्दीच दिवसभर चित्रीकरण सुरुच होते. सायंकाळी पार्थिव दादर चौपाटीवर पोहोचल.या ठिकाणी शाही मानवंदना देण्यात आली. चंदनाच्या लाकडावर पार्थिव ठेवण्यात आले. त्यांच्या मुखाजवळ शेवटच लाकुड ठेवण्यापर्यंत चित्रीकरण सुरुच होत. बाबासाहेबांचा शेवटचा चेहरा या ठिकाणी चित्रित झाला.चितेला अग्नी दिल्यानंतरही चित्रीकरण करण्यात आले.

अशाप्रकारे या सगळ्या चित्रीकरणासाठी एकूण २ हजार ८०० फुट रील संपली होती. दुसऱ्या दिवशी बॉम्बे फिल्म लॅबोरेटरी ही फिल्म प्रोसेसला देण्यात आली. आता ही फिल्म धुणे, दुसऱ्या पॉझिटीव्हवर रिप्रिंट काढणे आणि एडिटिंग करणे यासाठी अडीच ते तीन हजार रुपये खर्च येणार होता. त्यासाठी पुन्हा त्याच मारवाड्याकडे जाऊन त्यांनी राहत घर गहाण ठेऊन तीन हजार रुपये आणले. पुढे या तारण ठेवलेल्या मिळकती सोडविता आल्या नाहीत. त्यामुळे त्या कायमच्या गेल्या. व त्यांना मुंबई सोडावी लागली. परंतु मालमत्ता गेली तर गेली. पण बाबासाहेबांच्या शेवटच्या स्मृती जप्त आल्या. त्यांच्या उघड्या चेहऱ्याचा जगातील शेवटचा क्षण युगायुगांसाठी कैद करता आला. याच समाधान त्यांना होत. केवढी ही निष्ठा या कार्यकर्त्यांकडे होती. हे आपणास श्री. नामदेवराव व्हटकर यांच्या कार्यावरून दिसून येते. आज आपण पाहतोय त्या शेवटच्या क्षणाची नामदेवराव यांनी केलेल हे जगातील एकमेव चित्रफित आहे. मात्र या गोष्टीच त्यांनी कधीही श्रेय घेतला नाही. किंवा याच भांडवल केल नाही. अशा एका वंचित कार्यकर्त्यांचे कार्य आजच्या कार्यकर्त्यांला नक्कीच उभारी देऊ शकते. हे सर्व चित्रीकरण आणि त्यावेळच्या आठवणी हा संदर्भ त्यांच्या 'कथा माझ्या जन्माची' या आत्मचरित्रातून घेतला आहे. म्हणूनच श्री. नामदेवराव व्हटकर समजून घ्यायचे असतील तर हे आत्मचरित्र प्रत्येकानी नक्की वाचले पाहिजे. व त्यांना नतमस्तक झाले

पाहिजे. असे हे वंचित राहिलेले आंबेडकरी चळवळीतील कार्यकर्ते होते. बाबासाहेबांवर काढलेला लघुचित्रपट, १९५६ च्या ऑक्टोबर महिन्यात एक महत्वाची गोष्ट घडली. ती म्हणजे दुसऱ्याला नागपूरला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदू धर्म त्यागून धर्मांतर केले. ते बौद्ध झाले. आमचा छापखाना नायगावच्या महार वस्तीच्या आगारातच होता. डॉ. बाबासाहेबांनी स्विकारलेला धर्म तरी कसा, बौद्ध धर्मात काय आहे. असे विचारायला दररोज छापखान्यात अनेक जन येऊ लागले. त्यावेळी 'बौद्ध धम्मदीप' या नावाचे लहान पुस्तक केवळ आठ-दहा दिवसात आमच्या छापखान्यातच छापून आम्ही तयार केले. हे केवळ एक रुपयाचे पुस्तक दररोज छापखान्यातून विकले जाऊ लागले. असे हे नामदेवराव व्हटकर म्हणजे आंबेडकरी चळवळीतील एक मोठे कार्यकर्ते होते.

४) शंकरराव आवळे - उर्फ बाबा :-

राजर्षी शाहू महाराजांचा पुरोगामित्वाचा वसा आणि वारसा कोल्हापुरात चालविला तो मातंग समाजाच्या शंकरराव आवळे उर्फ बाबा यांनी होय. फुले-शाहू आंबेडकर अण्णाभाऊ या महापुरुषांच्या तत्वज्ञानाचा प्रचार-प्रसार बाबा आवळे यांनी केला. अल्पशिक्षित असूनही सामाजिक बांधिलकी या गुणामुळे बाबा आवळे आंबेडकरी चळवळीचे मोठे नेते गणले जात होते. भाई माधवराव बागल यांनी १९५० मध्ये कोल्हापूरच्या बिंदू चौकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा त्यांच्या हयातीत पुतळा उभारला. म्हणून भाईंच्या कर्तुत्वाने शंकरराव आवळे ही आरपार बदलले.७ अस्पृश्य जातीत आंतरजातीय विवाह झाले पाहिजेत रोटीबेटी शिवाय जातीअंत होणार नाही. सर्वांनी संघटीत झाल्याशिवाय आपली प्रगती होणार नाही. असे व्यापक पुरोगामी विचार मांडत असत. बाबा आवळे यांनी भाई माधवराव बागल यांच्या कडून बौद्धधर्माची दीक्षा घेतलेली होती. मी आता बौद्ध आहे याचा त्यांना सार्थ अभिमान वाटत असे. पॅन्थरच्या चळवळीत असताना बाबा आवळेच्या अध्यक्षतेखाली निगवे दुमाला, बेलवले, घोटवळे, प्रयाग चिखली, साजणी, इचलकरंजी अशा विविध ठिकाणी मोठमोठे कार्यक्रम पार पडले. दत्ता जाधव, प्रकाश हुलस्वार, बाबा वडगावकर या सारख्या तरुणांना पंथर म्हणून घडविण्यात बाबा आवळे यांचा मोठा वाटा होता. बुद्धत्व स्वीकारलेल्या या मातंग नेत्यांच्या प्रबोधन कार्याचा गौरव म्हणून त्यांना अखेर 'दलितमित्र' पुरस्काराने गौरविण्यात आले.८ असे हे एक मातंग समाजातील आंबेडकरी चळवळीतील वंचित असलेले कार्यकर्ते होते.

निष्कर्ष :-

कोणत्याही चळवळीचा अभ्यास केल्यास आपणास दिसून येते की, आपल्या अस्तित्वासाठी चळवळ करणे भाग पडते. त्यासाठी कोणत्यातरी विचारधारेतून अनेक कार्यकर्ते घेऊन एका विचारसरणीतून चळवळीचा जन्म होत असतो. अशाच प्रकारे भारतात एक चळवळ सुरु झाली. तिला 'आंबेडकरी चळवळ' असे म्हणतात. या

चळवळीचा पाया फुले-शाहू-आंबेडकर यांच्या विचारातून आलेला आहे. समाजातील वंचित, दुर्लक्षित समूहाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारधारेतून १९ व्या शतकात महाराष्ट्रात एक पुरोगामी विचाराने आपले अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी आंबेडकरी चळवळ अस्तित्वात आली. तिचे खूप मोठे परिणाम आजही दिसून येतात. मानवाच्या जीवनात कोणतेही हक्क व अधिकार मिळविण्यासाठी चळवळीशिवाय आज पर्याय राहिलेला नाही. तेव्हा चळवळ जिवंत ठेवणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. भारतात झालेल्या अनेक चळवळीपैकी 'आंबेडकरी चळवळ' ही प्रामुख्याने एक प्रभाव पाडणारी व आपले हक्क व अधिकार मिळविण्यासाठी सतत संघर्षरत असणारी या देशातील एक मोठी चळवळ आहे. तेव्हा या चळवळीत कार्य केलेले परंतु वंचित राहिलेले अनेक कार्यकर्ते आहेत. ज्यांच्या कार्यावर अजून म्हणावा तसा प्रकाश पडलेला नाही. तेव्हा अशा वंचित राहिलेल्या कार्यकर्त्यांच्या कार्याची सर्वांनी दखल घेऊन त्यातून प्रेरणा घेऊन आंबेडकरी चळवळ जोमाने पुढे जावी. हाच या शोधनिबंधाचा मुख्य हेतू आहे.

संदर्भ सूची :-

- १) कदम सोमनाथ - २० व्या शतकातील मातंग समाज, सवांद प्रकाशन, कोल्हापूर. प्रथम आवृत्ती - २०१८ पृ.क्र.७१
- २) उपरोक्त - पृ.क्र.७३
- ३) सोशल मिडिया सर्च
- ४) सोशल मिडिया सर्च - Namdevrao Vhatakar - 6 December (Mahaparinirvan - Din)
- ५) सोशल मिडिया सर्च
- ६) ढावरे ज्ञानेश्वर - डॉ. आंबेडकरांच्या आठवणी - सुगावा प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती ऑक्टोबर २०१६, पृ.क्र.१५७
- ७) गायकवाड शरद - प्रबोधन चळवळीतील मातंगाची शौर्यगाथा - प्रथम आवृत्ती - २०२१ नागनालंदा प्रकाशन, इस्लामपूर. पृ.क्र.१७१
- ८) उपरोक्त - १७३

गोवामुक्ती संग्रामातील दिनांक १८ जून १९४६ ची सत्याग्रह चळवळ

श्री. निलेश भाऊसो वळकुंजे

सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, रा. छ. शाहू कॉलेज, कोल्हापूर.

Corresponding Author- श्री. निलेश भाऊसो वळकुंजे

E-mail: walkunjenilesh10@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397365

प्रस्तावना:

आधुनिक भारताच्या इतिहासात म. गांधी प्रणीत सत्याग्रह या कृती कार्यक्रमास अनन्य साधारण महत्त्व आहे. सत्याग्रहाच्या तत्व प्रणालीमुळे व स्वरूपामुळे सामान्यातील सामान्य नागरिक कोणत्याही सत्तेच्या विरोधात संघर्ष करण्यासाठी एकत्र येऊ शकत होता. त्यामुळे या कृती कार्यक्रमाच्या माध्यमातून गांधीजींनी भारतातील सर्व वर्गातील लोकांना ब्रिटीशांच्या विरोधात संघर्ष करण्यासाठी एकत्र केले. सत्याग्रह चळवळीच्या माध्यमातून त्यांनी लोकांच्या मनात ब्रिटीशांच्या विरोधात असंतोष निर्माण केला. परिणामी ब्रिटीशांच्या विरोधातील भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यास यश प्राप्त झाले. सत्याग्रह चळवळीच्या मुळे प्राप्त झालेल्या या यशामुळे तत्कालीन कालखंडात सत्याग्रहाच्या तत्व प्रणालीचा मोठा प्रभाव भारतातील प्रत्येक राजकीय नेतृत्वावर व नागरिकांच्यावर होता. या प्रभावातूनच गोव्याच्या मुक्ततेसाठी सत्याग्रहाच्या मार्गाचा स्वीकार करण्यात आला. याची सुरुवात दिनांक १८ जून १९४६ पासून झाली. दिनांक १८ जून १९४६ रोजी भारतीय समाजवादी पुढारी राम मनोहर लोहिया यांनी गोव्यातील सामान्य गोमंतक नागरिकाला घटनात्मक अधिकारप्राप्त व्हावे यासाठी पोर्तुगीज सत्तेच्या विरोधात सत्याग्रहाच्या माध्यमातून संघर्षाचे अस्त्र उचलले. यासाठी दिनांक १८ जून रोजी लोहिया यांनी मडगाव येथील लोहिया मैदानात (सध्याचे नाव) पहिला सत्याग्रह केला. या पहिल्या सत्याग्रहाच्या नंतर गोव्याच्या मुक्ततेसाठी सत्याग्रह चळवळीच्या नवीन अध्यायाची सुरुवात झाली. पुढे या सत्याग्रह चळवळीच्या माध्यमातून गोव्याचा लढा सामान्यातील सामान्य भारतीयांच्या पर्यंत पोहोचला. भारतातील प्रत्येक नागरिक प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे या चळवळीशी जोडला गेला. परिणामी ब्रिटीशांच्या प्रमाणेच गोव्यातील लढ्याला यश प्राप्त झाले. त्यामुळे गोवा मुक्तीच्या लढ्यात दिनांक १८ जूनच्या सत्याग्रह चळवळीस अनन्य साधारण महत्त्व आहे. सदरच्या संशोधन लेखात या सत्याग्रह चळवळीचा आढावा घेण्यात येणार आहे.

दिनांक १८ जून १९४६ ची सत्याग्रह चळवळ:

सन १९४२ साली ब्रिटीशांच्या विरोधात भारतीय काँग्रेसने 'छोडो भारत' ही चळवळ सुरू केली. या चळवळीची सुरुवात होण्यापूर्वीच काँग्रेसच्या अनेक महत्त्वाच्या नेत्यांना ब्रिटीशांनी अटक केली. यामुळे या चळवळीचे नेतृत्व समाजवादी विचारांचा प्रभाव असलेल्या नेतृत्वाकडे गेले. या नेत्यांनी अहिंसक पण दहशतप्रधान अशी भूमिगत चळवळ सुरू केली. या भूमिगत चळवळीचे नेतृत्व डॉ. राममनोहर लोहिया, अरुणा असफअली, जयप्रकाश नारायण यांसारख्या कित्येक समाजवादी नेत्यांनी केले. चळवळीमध्ये केलेल्या भूमिगत कार्यामुळे लोहियांना ब्रिटीशांनी दिनांक १९ मे १९४४ रोजी अटक करून त्यांना ११ एप्रिल १९४६ पर्यंत कारागृहात ठेवले होते. या दरम्यानच्या कालावधीमध्ये ब्रिटीशांनी त्यांचा कारागृहात शारीरिक छळ मोठ्या प्रमाणात केला. त्यामुळे कारागृहातून सुटका झालेनंतर त्यांना शारीरिक विश्रांतीची नितांत आवश्यकता होती. यासाठी ते दिनांक १० जून १९४६ रोजी गोव्यातील त्यांचे मित्र डॉ. मिनेझिस यांच्या असोळणे येथील घरी गेले. मिनेझिस व त्यांची मैत्री ही विद्यार्थी दशेपासूनची होती. दोघेही जर्मनीतील बर्लिन विश्वविद्यालयात शिक्षणासाठी एकत्रित होते. यामुळेच

त्यांनी विश्रांतीसाठी गोव्यात जाण्याचे निश्चित केले. १९४२ च्या 'छोडो भारत' लढ्यातील कार्यामुळे लोहियांची प्रसिद्धी या लढ्यातील प्रमुख नेते व म. गांधीजींचे अनुयायी अशा प्रकारची झाली होती. त्यामुळे ते असोळणे या ठिकाणी आल्याची माहिती कळताच त्यांची गोव्यातील अनेक प्रमुख राजकीय नेत्यांनी भेट घेतली. यामध्ये रोजिजिन्यू आल्मेद, वसंत वैकुंठ कारे, पुरुषोत्तम काकोडकर इ. नेत्यांचा समावेश होता. या नेत्यांनी लोहिया यांना गोव्यातील पोर्तुगीजांच्या संपूर्ण वसाहतवादी व्यवस्थेची माहिती दिली. एका फॅसिस्ट राजवटीची गोवा ही एक वसाहत आहे. सरंजामशाहीच्या काळाला शोभेल अशी येथील राजकीय परिस्थिती व शासन व्यवस्था आहे. येथे मुद्रण व भाषण स्वातंत्र्य नाही. सभा भरविण्याचा अधिकार नाही. अशा प्रकारची माहिती त्यांना भेटायला येणाऱ्या प्रत्येक नेत्यांनी व नागरिकांनी त्यांना सांगितली. या कथनातून लोहियांना गोव्यातील एकंदर सर्व परिस्थिती समजून आली. या नंतर लोहियांनी दुसऱ्या दिवशी पुरुषोत्तम काकोडकर यांच्याशी प्रदीर्घ चर्चा करून १८ जूनला सत्याग्रह करून; भाषणबंदीचा कायदेभंग करण्याचा निर्णय घेतला. यानंतर दोन दिवसांनी मडगाव येथील दामोदर विद्याभूवनात गोमंतकातील सर्व महत्त्वाच्या राजकीय

नेत्यांची एक बैठक घेण्यात आली. ही बैठक पूर्णपणे गुप्त स्वरूपाची होती. या बैठकीला श्री. पुरुषोत्तम काकोडकर, गोपीनाथ कृष्ण कुराडे, वसंत वैकुण्ठ कारे, केशवबाब नाईक, डॉ. वी. ना. मयेकर, विश्वनाथ लवंदे यांच्यासह १५ ते २० मंडळी हजर होती.^२

या बैठकीच्या सुरुवातीस काकोडकरांनी डॉ. लोहीयांशी बैठकीपूर्वी झालेल्या भेटीतील संपूर्ण संवादाचा गोषवारा सांगितला. ते म्हणाले की, 'डॉ. लोहिया यांचे म्हणणे हे की आपणगेल्या चार दिवसांत निरीक्षण करून जे अनुभवले त्यावरून गोव्याची सध्याची राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिकपरिस्थिती अत्यंत खराब व केविलवाणी असल्याचे आपले मत आहे. हिंदुस्थानात कोठेही नाही असा नागरिकस्वातंत्र्याच्या संपूर्ण अभाव या ठिकाणी आपणास दिसला व तो पाहून धक्काच बसला. नागरिक स्वातंत्र्याच्या अभावामुळेच येथील सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक जीवन साचलेल्या डबक्याप्रमाणे कुजट व संकुचित बनले असून नागरिक स्वातंत्र्यावरील सर्व बंधने झुगारून देणे हे आपले व गोमंतकियांचे सर्वप्रथम कर्तव्य आहे आणि म्हणून येत्या मंगळवारी दि. १८ जून रोजी मडगाव येथे संध्याकाळी चार वाजता नागरिक स्वातंत्र्याची मागणी करून आपण सत्याग्रह करणार आहोत. गोमंतकीयबंधूनी आपल्याबरोबर या लढ्यात त्या दिवशी सामील व्हावे अशी त्यांनी अपेक्षा व्यक्त केल्याचे सांगितले. काकोडकरांनी पुढे असेही सांगितले की, डॉ. लोहिया यांनी हे पाऊलनिर्धारपूर्वक उचलले असून कुठल्याही परिस्थितीत या निर्णयात बदल होणार नाही, कोणीही बरोबर न आल्यास म. गांधीजींचे नाव घेऊन आपण एकटाच पुढे जाईन असे निश्चून सांगितले आहे.'^३ काकोडकरांच्या या विधानांच्या नंतर बैठकीत दोन मत प्रवाह निर्माण झाले. यातील एका पक्षाचे मत होते की, लोहियांनी हा निर्णय विचारपूर्वक घेतला नसून तो अनाटायी स्वरूपाचा आहे. संघटना उभी केल्याशिवाय अशा प्रकारच्या सत्याग्रहाला सुरुवात करणे योग्य नाही. त्यामुळे हा लढा दोन महिने पुढे ढकलावा. तर दुसरा पक्ष हा लोहियांचा निर्णय योग्य असून हा लढा दोन महिने पुढे ढकलण्याचा युक्तिवाद हा कातडीबचाव धोरण असल्याची टीका केली. यामुळे या बैठकीत मोठ्या प्रमाणात वादंग मजला. हा वादंग सुरू असतानाच विश्वनाथ लवंदे एकदम मध्येच उठून उभा राहिले आणि म्हणाले, 'चर्चा बस झाली. डॉ. लोहियांना एकटे जाऊ देण्यात गोमंतकियांची शान ती काय राहिल? निदान मी तरी त्यांना एकटे जाऊ देणार नाही. त्यांच्याबरोबर सत्याग्रह करून तुरुंगात जाण्याचे मी ठरविले आहे. आणि तसे मी या ठिकाणी जाहीर करित आहे.'^४ लवंदे यांच्या या विधानाने बैठकीचा सूर एकदम बदलला व आणखीन आठ जणांनी आपली नावे या सत्याग्रहासाठी दिली. यामध्ये डॉ. पुरुषोत्तम काकोडकर, व्यंकटेश वेरेकर, डॉ. विनायक मयेकर, डॉ. जे. काव्हॅल्यो,

निळकंठकारापूरकर, सौ. प्रमिलाबाईजांबावलीकर, जयवंत मांजरेकर व वसंत कारे यांचा समावेश होता.^५

यानंतर १६ जून १९४६ रोजी पणजी येथेही लोहियांची या सत्याग्रहाच्या संदर्भात एक बैठक झाली. या बैठकीत या सत्याग्रहाच्या फलश्रुतिबाबत शंका व्यक्त करण्यात आली. भारत देश अजून पूर्णपणे स्वतंत्र झालेला नाही. आपला कार्यक्रम आपणास व आम्हांसही जाचक होण्याचा संभव आहे. याचा आपण विचार केला आहे काय? स्वातंत्र्य संपादन करण्यासाठी कष्ट व झीज सोसलीच पाहिजे याची जाणीव आम्हांस आहे. परंतु आमची शक्ती कमी आहे. यासाठी आपली व आपल्या भारतीय मित्रमंडळींची मदत व नेतृत्व आम्हाला नेहमी मिळत जाईल अशी आशा करता येईल काय? पणजीतील लोकांचे असे प्रश्न विचारण्याचे मागचे कारण गोव्याच्या बाबतीत काँग्रेसचे असलेले धोरण कारणीभूत होते. सन १९२८ साली डॉ. कुन्हा यांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसला संलग्न असलेली 'गोवा नॅशनल काँग्रेस' या नावाची एक शाखा गोव्यात स्थापन केली. त्यांना या कमी पं. नेहरू यांचे सहकार्य लाभले होते.^६ मात्र १९३५ च्या अधिवेशनात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने आपले कार्यक्षेत्र ब्रिटीश भारता पुरते मर्यादित केले. परिणामी गोव्यात स्थापन झालेली काँग्रेसची शाखा बंद झाली. याच प्रकारचा अनुभव या सत्याग्रह चळवळीच्या बाबतीत येऊ शकेल अशी शंका असल्याने पणजीत लोहियांना वरील प्रश्न विचारण्यात आले. मात्र लोहियांना या सर्व प्रश्नांच्यावर ठाम उत्तर दिले की, 'तुम्हाला शक्य तितकी सर्व मदत मी पुरवीन.'^७ प्रत्यक्ष सत्याग्रहाच्या दिवशी ते थांबलेल्या रिपब्लिक हॉटेल मध्ये त्यांची भेट अॅड. जुझेइनासियू दे लॉयोल यांनी घेतली. या भेटीत त्यांनी लोहियांच्याकडे मागणी केली की, किमान सहा महिने आपण हा सत्याग्रह पुढे ढकलावा. मात्र लोहियांनी यास साफ नकार दिला. मग तो कार्यक्रम तीन महिने किंवा किमान एक महिना तरी पुढे ढकलावा अशी विनंती लॉयोल यांनी केली. मात्र ही पण त्यांची मागणी लोहियांनी उडवून लावली.^८

वरील काही लोकांचा अपवाद वगळता या सत्याग्रह चळवळीच्या बाबतीत गोव्यात सर्वत्र पूरक असे वातावरण तयार झाले होते. सर्वांनी या व्यवस्थेच्या विरोधात लढा देण्याचा निर्धार केला. यातूनच १८ जून १९४६ रोजी मडगाव येथील मैदानात (आजचे लोहिया मैदान) पहिला सत्याग्रह यशस्वी झाला. १८ जून च्या या लढ्याचे गोव्यात इतके वातावरण तयार झाले होते की, संपूर्ण गोव्यातील विविध भागातून लोक सत्याग्रह पाहण्यासाठी आले होते. १८ जूनच्या या वातावरणाचे वर्णन डॉ. नारायण भेंब्रे यांनी दिनांक १८ जून १९७१ रोजी दैनिक गोमंतकला दिलेल्या मुलाखती मध्ये केले आहे. "१८ जूनचा तो दिवस मंगळवार होता. पाऊस जोरात पडत होता. अशा भर पावसात मडगावच्याचौकीपासून नगरपालिकेपर्यंत सर्व मैदान हजारो माणसांनी भरून गेले होते. पोर्तुगीज दडपशाहीच्या काळात एवढ्या मोठ्या संख्येने लोक जमलेले पाहून आमचा भ्रमनिरास झाला.

स्वातंत्र्यलढ्याला जनता सिद्ध होती. आम्ही कार्यकर्तेच मागे होतो. ते या घटनेने सिद्ध झाले. जनतेला निर्भीड नेतृत्व देणारे नेते हवे होते व तेच नेते त्या काळात नव्हते, हे त्या दिवसाच्या घटनेने कळून चुकले.”^{१०} डॉ. भेंब्रे यांच्या या वर्णावरून या सत्याग्रह चळवळीचे महत्त्व विशद होते. म्हणूनच १८ जून १९४६ च्या सत्याग्रह चळवळी पासून गोव्याच्या मुक्ती संग्रामाची सुरुवात झाली असे म्हणतात.

सत्याग्रह करून पोर्तुगीज कायदा मोडला म्हणून लोहियांच्या बरोबरीने डॉ. मिनेझिश, लक्ष्मीदास बोरकर, डॉ. विनायक मयेकर, व्यंकटेश वेरेकर, त्रिविक्रम वि. वैद्य, निळकंठकारापूरकर, कु. वत्सला किर्तनी व इव्हाग्रियू जॉर्ज यांना अटक करण्यात आली.^{११} कु. वत्सला किर्तनी हिची अटकेतून सुटका करावी यासाठी साठ स्त्रियांचा मोर्चा मडगाव पोलीस स्टेशनवर गेला. किर्तने हिची सुटका करा नाही तर आम्हाला पण अटक करा अशी मागणी या मोर्चातील स्त्रियांनी केली. स्त्रियांच्या या मागणीला पाठिंबा देणेसाठी मडगावातील सुमारे ३००० लोक पोलीस स्टेशनाच्या बाहेर जमले.^{१२} हा समुदाय अतिशय स्फोटक प्रतिक्रिया व्यक्त करित होता. यामुळे पोर्तुगीज पोलिसांनी लोहियांना विनंती केली की जमाव आपल्या सर्वांच्या सुटकेसाठी स्टेशनवर हल्ला करू शकतो. आपण त्यांना असे न करण्या बाबतीत सूचना द्याव्यात. यानंतर स्वतः लोहिया स्टेशन मधून बाहेर आले. त्यांनी जमावाला शांत राहण्याची सूचना केली. तसेच आपआपल्या घरी निघून जाण्याबद्दल विनंती केली. लोहियांच्या विनंतीला मान देऊन लोकांनी एक मिरवणूक काढली आणि सभा भरवून सरकारचा निषेध करून आपले आंदोलन संपवले. १८ जून रोजी अटक केलेल्या लोहियांची पोर्तुगीज सरकारने २० जून रोजी सुटका करून त्यांना गोव्याच्या सरहद्दीबाहेर पाठविले.^{१३}

समारोप:

गोव्याची पोर्तुगीजांच्या अंमलातून सुटका व्हावी यासाठी दिनांक १८ जून १९४६ रोजी भारतीय समाजवादी पुढारी डॉ. राम मनोहर लोहिया यांनी गोव्यात सत्याग्रह केला. अचानक झालेल्या या सत्याग्रह चळवळीचे गोवा मुक्ती संग्रामात अनन्य साधारण महत्त्व आहे. कारण या सत्याग्रह चळवळी नंतरच खऱ्या अर्थाने गोव्यातील लढ्यास व्यापक अर्थाने सुरुवात झाली. या लढ्याची ओळख अखिल भारतीय पातळीवर होण्याबरोबरच याची दखल भारतातील सर्व नेत्यांनी घेतली. परिणामे गोवा मुक्ती संग्रामाला अखिल भारतीय पातळीवरून पाठिंबा मिळत गेला. पुढे गोव्याच्या मुक्ततेसाठी अनेक लहान मोठ्या चळवळीची गोव्यात झाल्या. या चळवळीच्या माध्यमातून सामान्य नागरिक या लढ्यासाठी पुढे आला. सामान्य नागरिकांच्या या सहभागाचा परिणाम भारताच्या तत्कालीन राजकीय सत्ताधारी वर्गावर झाला. सामान्य नागरिकांच्या या दबावामुळेच तत्कालीन असणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या परिणामाचा विचार न करता भारत सरकारने लष्कराच्या सहाय्याने गोव्याची मुक्तता केला.

दिनांक १८ जून या सत्याग्रह चळवळीचे आणखीन एक यश म्हणजे या चळवळी नंतर गोमंतक लोकांच्यामध्ये संघटीतकार्यकरण्याची प्रेरणा जागृत झाली. या सत्याग्रह चळवळीच्या अगोदर पोर्तुगीज सत्तेच्या विरोधात अनेक उठाव गोव्यात झाले होते. मात्र हे उठाव तत्कालीन असलेल्या प्रश्नांच्यासाठी मर्यादित होते. त्यामुळे त्या प्रश्नांचे निराकरण झाल्यास त्या उठावास पूर्ण विराम मिळत असे. मात्र या सत्याग्रह चळवळी नंतर संघटन निर्माण केल्या शिवाय गोव्याच्या लढ्यास यश प्राप्त होणे अशक्य आहे याची जाणीव निर्माण झाली. या जाणिवेतूनच पुढे नॅशनल काँग्रेस (गोवा) या संघटनेची स्थापना झाली. या संघटनेच्या माध्यमातूनच पुढे गोव्याच्या संबंधित असलेली सत्याग्रह चळवळ चालविली गेली. या राजकीय जागृती बरोबरच लोकांच्या अधिकाराच्या बाबतीत ही जागृती झाली. जनतेला काय हवे याची खासगी रीतीने पोर्तुगीज सरकारकडून विचारणा होऊ लागली. यामुळे लोकांच्या मनात राजकीय स्वातंत्र्याची भावना निर्माण झालीच, पण राजकीय स्वातंत्र्यहिदृष्टीपथात आले अशी भावना निर्माण झाली. त्यामुळे गोवा मुक्ती संग्रामात दिनांक १८ जून १९४६ च्या सत्याग्रह चळवळीस अनन्य साधारण महत्त्व आहे.

संदर्भ :

१. दाण्डेकर गोपाल नीलकंठ, गोवे स्वातंत्र्यसंग्रामाचा इतिहास, दैनिक केसरी, विविध विषय विभाग, १० फेब्रुवारी १९५७, पृ. ५.
२. लवंदे विश्वनाथ, १८ जूनचे संस्मरणीय अवतारकार्य, नवे पर्व, जुलै-सप्टेंबर अंक, १९८०.
३. कित्ता, लवंदे विश्वनाथ, जुलै-सप्टेंबर अंक, १९८०.
४. कित्ता, लवंदे विश्वनाथ, जुलै-सप्टेंबर अंक, १९८०.
५. मुलाखत, वसंत कारे, दैनिक गोमंतक पणजी, १८ जून १९७१.
६. एकलव्य, गोमंतकाच्या स्वातंत्र्यलढ्याची पार्श्वभूमी, दूधसागर पाक्षिक, मुंबई, १८ जून १९५५.
७. नार्वेकरशशिकांत, डॉ. टी. बी. कुन्हा, दूधसागर दिवाळी विशेषांक, १९५९, पृ. २०.
८. एकलव्य, गोमंतकाच्या स्वातंत्र्यलढ्याची पार्श्वभूमी, दूधसागर पाक्षिक, मुंबई, १८ जून १९५५.
९. Jorge Evagrio, Goa Awakening, Panaji, 1971, p.n. 1.
१०. मुलाखत, डॉ. नारायण भेंब्रे, दैनिक गोमंतक, १८ जून १९७१, पृ. २.
११. लवंदे विश्वनाथ, १८ जूनचे संस्मरणीय अवतारकार्य, नवे पर्व, जुलै-सप्टेंबर अंक, १९८०.

१२. सातोस्कर बा. द., गोमंतकः प्रकृती आणि संस्कृती, खंड
३, शुभदा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९८७, पृ. २८१.
१३. तरुण भारत (बेळगाव), १ ऑक्टोबर १९४६, पृ. १.

बार्शी लाईट रेल्वेमुळे आध्यात्मिकपंढरपूरचा झालेला विकास

प्रा.डॉ.चौधरी दत्तात्रय मल्हारी

[सहाय्यक प्राध्यापक] कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर

Corresponding Author- प्रा.डॉ.चौधरी दत्तात्रय मल्हारी

Email: chaudhridattatray@mail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397372

प्रास्ताविक :-

पंढरपूर हे महाराष्ट्रातील प्रमुख धार्मिक तीर्थक्षेत्र, संतांचे माहेरघर, वारकरी संप्रदायाचे अध्यपीठ, 'दक्षिणकाशी' व 'दक्षिणद्वारका' म्हणून या तीर्थक्षेत्राचा उल्लेख केला जातो. या आध्यात्मिक पंढरपूरच्या विकासात बार्शीलाईट रेल्वेचा वाटा मोठ्या प्रमाणात आहे. त्याच प्रमाणे बार्शीलाईट रेल्वेने पंढरपूर शहराला अनेक ठिकाणी जोडून विकासाच्या वाटा निर्माण केल्या. त्याच बरोबर पंढरपूरच्या यात्रेला भक्त-भाविकांना आणण्याचे महत्वाचे कामही या रेल्वेने केले. इ.स. १८५३ मध्ये ठाणे ते मुंबई दरम्यान पहिली रेल्वे धावली आणि त्या नंतरच्या काळात भारतात खाजगी रेल्वे कंपनी निर्माण झाल्या. इंग्लंडमधील उद्योजक मंडळी आणि भारतातील संस्थानिक मंडळी यांच्या मदतीने जी.आय.पी., बी.बी.सी.आय., सदर्न मराठा रजपुतना, पंजाब, सिंध इत्यादी रेल्वे कंपन्यांनी संपूर्ण देशभरात रेल्वेचे जाळे निर्माण केले. संपूर्ण देशात नॉरगेज, मीटरगेज, ब्रॉडगेज आशा वेगवेगळ्या प्रकारात रेल्वेमार्गांचे विभाजन झाले. इ.स. १८८५ च्या सुमारास इंग्लंड मध्ये बार्शी लाईट कंपनीची स्थापना झाली. महाराष्ट्रातील सोलापूर आणि लातूर, सांगली, डफळापूर या संस्थानांच्या प्रांतातून हि बार्शी लाईट रेल्वे धावणार होती. लातूर आणि बार्शी या सारखी व्यापारी केंद्रे, पंढरपूर सारखे धार्मिक तीर्थक्षेत्र व जत, बेंबळी, ढालगाव या सारख्या मागासलेल्या भागाला एकत्रित आणण्याचे काम बार्शीलाईट रेल्वे करणार होती. यामुळे पंढरपूरला येणाऱ्या यात्रेकरूंची चांगली सोय होणार होती.

बार्शी लाईट रेल्वे कंपनीची स्थापना : इ.स. १८८५ च्या सुमारास इंग्लंड मध्ये बार्शी लाईट कंपनीची स्थापना झाली. महाराष्ट्रातील सोलापूर आणि लातूर, सांगली, डफळापूर या संस्थानांच्या प्रांतातून हि बार्शी लाईट रेल्वे धावणार होती. लातूर आणि बार्शी या सारखी व्यापारी केंद्रे, पंढरपूर सारखे धार्मिक तीर्थक्षेत्र व जत, बेंबळी, ढालगाव या सारख्या मागासलेल्या भागाला एकत्रित आणण्याचे काम बार्शीलाईट रेल्वे करणार होती. यामुळे पंढरपूरला येणाऱ्या यात्रेकरूंची चांगली सोय होणार होती. बार्शी लाईट रेल्वे कंपनीने सर्वप्रथम कुर्डूवाडीच्या जी.आय.पी. रेल्वेस्टेशन पासून बार्शी टाऊनपर्यंत नॉरगेज मार्गाची उभारणी केली ७ एप्रिल १८९३ पासून हा लोहमार्ग प्रवाशी वाहतुकीसाठी खुला झाला. या लोहमार्गाच्या उभारणीसाठी कंपनीने एक लाख चाळीस हजार पौंडचे कर्ज रोखे उभारले होते. या प्रवाशी गाडीला चांगला प्रतिसाद मिळाला. या मुळे बार्शी लाईट रेल्वे कंपनीला चांगला फायदा झाला. या नंतर बार्शी लाईट रेल्वे कंपनीने पुन्हा कुर्डूवाडी ते पंढरपूर या एकतीस मैलाच्या नॉरगेज रेल्वेमार्ग बांधणीला सुरुवात केली. २५ मे १९०५ रोजी या रेल्वेमार्गाच्या निर्मितीचा शुभारंभ करून तो लवकर पूर्ण करण्यात आला. २ डिसेंबर १९०६ मध्ये रेल्वेगाडी पंढरपूरच्या नदीपलीकडील स्टेशनपर्यंत येऊन

पोहचली. पण पंढरपुरात पोहचावयास मात्र इ.स. १९१५ सालापर्यंत कालावधी लागला.^१

या कामासाठी चंद्रभागानदीवर पूल बांधणे आवश्यक होते. त्यासाठी पुलाच्या बांधकामाचे कंत्राट वालचंद फाटक कंपनीला दिले. इ.स. १९१३ च्या डिसेंबर महिन्यात पुलाच्या बांधकामाची सुरुवात झाली. इ.स. १९१५ च्या जुलै महिन्यात पुलाचे बांधकाम पूर्ण झाले. २८ जुलै १९१५ रोजी मुंबई इलाख्याचे तत्कालीन गव्हर्नर लॉर्ड विलिंग्डन यांच्या हस्ते पुलाचे उद्घाटन करण्यात आले. त्यावेळी त्यांना पाच तोफांची सलामी देण्यात आली. ब्रिटीशांचे 'युनियन जॉक' फडकावून उद्घाटन करण्यात आले. या पूर्वी नदीपलीकडे थांबणाऱ्या रेल्वेने पंढरपूर शहरात प्रवेश केला. पुढे हि रेल्वे इ.स. १९२७ पर्यंत मिरज, डफळापूर, सांगली, बेंबळी आदी संस्थानांच्या भागातून प्रवास करित मिरजेला पोहचली.^२

बार्शीलाईट रेल्वे कंपनी १ जानेवारी १९५४ पासून भारतीय रेल्वेत विलीन झाली. सुरुवातीस इ.स. १९५४ ते इ.स. १९६६ पर्यंत मध्य रेल्वेत, इ.स. १९६६ ते १९७७ पर्यंत दक्षिण मध्य रेल्वेत, पुन्हा इ.स. १९७७ च्या ऑक्टोबरपासून मध्य रेल्वेच्या सोलापूर विभागात कार्यान्वित झाली.^३

ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतर होण्यासाठी जन आंदोलन : या नंतरच्या काळात छोट्या लोहमार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतरित व्हावे म्हणून जनांदोलन उभारली गेली. पंढरपुरचे माझी आमदार तात्यासाहेब डिंगर, अनिल बडवे इत्यादी मंडळींनी या छोट्या लोहमार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतरित व्हावे म्हणून वेळोवेळी आंदोलने केली. माजी आमदार तात्यासाहेब डिंगरे यांनी पंढरपुरच्या रेल्वेच्या ब्रॉडगेजचा भारताचे माजी पंतप्रधान कै. इंदिरा गांधी, तसेच भारताचे माजी राष्ट्रपती कै. शंकरदयाळ शर्मा या व्यक्ती ज्यावेळी पंढरपुरात आल्या त्या-त्या वेळी हा प्रश्न अग्रक्रमाने त्यांनी मांडला. तसेच वारकऱ्यांचा दिंडी मोर्चा, दंडवत मोर्चा, रेल रोको आंदोलन या सारख्या मार्गांचा अवलंब करण्यात आला. शेवटी भारताचे माजी राष्ट्रपती कै. शंकरदयाळ शर्मा यांच्या हस्ते ब्रॉडगेज या रेल्वे मार्गाच्या भूमिपूजाचा कार्यक्रम मोठ्या थाटात पार पडला. त्यानंतर कुईवाडी ते पंढरपुर हा लोहमार्ग ब्रॉडगेजमध्ये बदलण्यात आला. आज हा लोहमार्ग पूर्णपणे ब्रॉडगेज मध्ये बदलण्यात आला आहे. ४

रेल्वे वाहतुकीमुळे पंढरपुरच्या यात्रेला येणाऱ्या भक्त-भाविकांची झालेली वाढ : रेल्वे वाहतुकीमुळे पंढरपुरच्या यात्रेला येणाऱ्या भक्त-भाविकांची मोठ्या प्रमाणात झालेली वाढ हे खालील तक्त्या वरून दिसून येते.

इ.स	चैत्री	आषाढी	कार्तिकी	माघी
१८९०-९१	३१,५२२	४०,२२१	३०,२३१	२७,७३३
१९१०-११	३५,४२१	४५,४२१	३२,२२२	२९,३६८
१९२०-२१	४३,७२५	८०,८३३	६८,२३३	४१,५५२
१९३७-३८	४७,१०४	१,७६,११४	७०,२५९	४८,५६५

वरील तक्त्या वरून असे दिसून येते की पंढरपुरला येणाऱ्या वारकऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असलेली दिसून येते याचे कारण म्हणजे इ.स १९१५ पासून रेल्वे वाहतुकीचा झालेला विकास होय. आणि त्याचा बरोबर वारकरी संप्रदायाचा झालेला प्रचार आणि प्रसार होय.

मूल्यमापन :- पंढरपुर हे महाराष्ट्रातील प्रमुख धार्मिक तीर्थक्षेत्र असल्यामुळे प्रत्येक यात्रेला येणाऱ्या वारकऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असलेली दिसून येते. या आध्यात्मिक पंढरपुरच्या विकासात बार्शीलाईट रेल्वेचा वाटा मोठ्या प्रमाणात असलेला दिसून येतो. त्याच प्रमाणे बार्शीलाईट रेल्वेने पंढरपुर शहराला अनेक ठिकाणी जोडून विकासाच्या वाटा निर्माण केल्याचे दिसून येते. या रेल्वे वाहतुकीमुळे पंढरपुरच्या यात्रेला येणाऱ्या वारकऱ्यांची हि दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे वरील तक्त्या वरून दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथसूची:-

- १] चौधर दत्ता, पंढरपुर नगरीचा इतिहास, मुक्ता प्रकाशन, कोल्हापूर २०१५, पृ १८२
- २] नलवडे प्रताप, चंद्रभागा आहे साक्षीला, बार्शी २०००, पृ ७३
- ३] पंढरपुर नगरपालिका वार्षिक अहवाल, सन १९१४-१५ पृ ४७
- ४] पंढरपुर नगरपालिका वार्षिक अहवाल, सन १९२५-२६ पृ ४०
- ५] ३] पंढरपुर नगरपालिका वार्षिक अहवाल, सन १९३०-३१ पृ ५०

कलेचा आश्रयदाता व कलाउपासक : इब्राहिम आदिलशहा (दुसरा)

गणेश रेवणसिद्ध वाघमारे

संशोधक विद्यार्थी, शंकरराव मोहिते महाविद्यालय, अकलूज जि. सोलापूर

Corresponding Author- गणेश रेवणसिद्ध वाघमारे

ईमेल : ganeshwaghmare001@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397382

प्रस्तावना:

इब्राहिम आदिलशहा दुसरा हा आदिलशाही घराण्याचा पाचवा राजा यास 'जगद्गुरु इब्राहिम आदिलशहा' असेही ओळखले जाते. या आदिलशहाचा कालखंड इसवी सन 1580 ते 1627 असा राहिला आहे.¹ वयाच्या नवव्या वर्षी राजसिंहासनावर बसला तरी खरी राजसत्ता त्याला इ.स.1590 मध्ये वयाच्या विसाव्या वर्षीच मिळाली. दक्षिण भारतातील त्याच्या राज्यात मराठी, कानडी, काही प्रमाणात तेलुगु भाषिक प्रांत येत होता. या स्थानिक भाषांबरोबरच हिन्दी, दखनी, फारसी भाषेचा वापर या कालखंडात होत होता. इब्राहिम आदिलशहा (II) हा सत्ताधीश असला तरी माणूसच होता, माणूस म्हणून त्याच्यात जे गुण-दोष, ज्या आवडी-निवडी असतील; त्याचा परिणाम त्याच्या राज्यकारभारावर होणे अपरिहार्यच असते. त्याने काव्य, संगीत, चित्रकला, वास्तू निर्माण या क्षेत्रात विशेष लक्ष घातले. इस्लामांनी इराण व अरबस्थानातून आणलेले ज्ञान व कलाप्रकार आणि प्राचीन हिंदू संस्कृती यांचा प्रभाव इब्राहिम आदिलशहा (II) याच्याकालावधीत दिसून येतो.

पार्श्वभूमी

इ.स.1590 मध्ये इब्राहिम आदिलशहाने राज्यशक्तीची सर्व सूत्रे आपल्या हाती घेतली.² तो विद्याप्रेमी असून कवितेचा व संगीताचा विशेष चाहता आहे आणि स्वतः एक उत्तम गायक व गीतरचनाकार ही आहे' अशी त्याची कीर्ती आधीच सर्व दूर पसरलेली होती. तेव्हा त्या क्षेत्रातील लोकांना विजापूरच्या दरबाराचे आकर्षण वाटू लागणे साहजिकच होते. याच सुमारास अहमदनगर निजामशाहीमध्ये बरीच घडामोड होत होती. इब्राहिम निजामशाहाच्या आमदनीतील कारभारी एकलास खान हा परदेशी मुसलमानाचा तिरस्कार करी. त्यांच्या उघड उघड कत्तली त्यावेळेस होऊ लागल्या. तेव्हा कित्येक परदेशी विद्वान तेथील दरबारातून निघून विजापूर दरबारी येऊन दाखल झाले.³

त्याच्या आधी त्याचा चुलता अली आदिलशहाच्या कारकीर्दीत चार इस्लामी राजसत्तांनी एकत्र येऊन दक्षिणेतील विजयनगरचे राज्य बुडवले होते. विजयनगर ही एक राजकीय सत्ता होती हे खरेच; पण एक हिंदू विद्या-कलांचे मोठे आश्रयस्थानही होते. ते राज्य बुडाल्यावर तेथील विद्वान आणि कलाकार निराधार होऊन अनेक ठिकाणी पांगले गेले. त्यातील काही संगीतज्ञ विजापूरच्या दरबारीही आले असणार. अली आदिलशहाने विजय नगरचे राज्य बुडवण्यात पुढाकार घेतला असला, तरी तेथील कलाकारांशी वैर धरण्याचे काही कारण नव्हते. अली

आदिलशहा थोडा कर्मठ मुसलमान असला तरी फार क्रूरकर्मा नव्हता. तो व्यक्तीशः कुठल्याही कलेत पारंगत जरी नसला तरी त्याने अनेक कलाकारांना आपल्या दरबारात जागा दिल्या होत्या. यातच विजयनगर येथून आलेले काही संगीतज्ञही असणार. इब्राहिमला बालवयापासून त्यांचा सहवास लाभला असावा आणि त्यांच्याकडून त्याने या विद्येचे पहिले पाठ घेतले असावेत. सरस्वती पूजन वगैरे संस्कार त्याच्यावर या हिंदू गायकीमुळे झाले असणार. त्याच्या गीतातून त्याच्यावर हिंदू पुराणे, महाकाव्ये, हिंदूंचे आचार-विचार याचा केवढा मोठा पगडा होता हे स्पष्ट दिसते.⁴

साहित्य

इब्राहिम आदिलशहा (II) च्या दरबारात फारसीतून रचना करणारा सर्वात मोठा कवी 'झुहरी' हा होय. तो इ.स. 1580 मध्ये इराणमधून अहमदनगरला आला होता. तेथे मुर्तुजा निजामशाहाच्या पदरी राहून त्याने काव्यरचना केली. बुरहाण निजामशाहावरील 'साकीनामा'या काव्याबद्दल त्याला फार मोठी दिली बिदागी मिळाली होती. पण मुर्तुजा सुलतानाच्या मृत्यूनंतर अहमदनगरमध्ये त्याला सुरक्षितता वाटेना, म्हणून तो इ.स.1596 मध्ये विजापुरास इब्राहिम आदिलशहाकडे आला व वीस वर्षे त्याच्याच आश्रयाखाली राहिला. तो इ.स. 1616 मध्ये तो वयाच्या एक्याऐंशीव्या

वर्षी वारला. त्याने 30000 हून अधिक कविता केल्या. त्याचे लेखन त्यातील अलंकार प्रचुरतेसाठी प्रसिद्ध आहे.⁵

'झुहरी'चा सासरा 'मौलाना मलिक' हा ही जावयाप्रमाणे इराणातून अहमदनगर व तेथून विजापूराला आलेला होता. जोहरीच्या खालोखाल दर्जेदार अशी काव्यरचना त्याची असल्याचे दिसून येते.

ललितस्वरूपाच्या ग्रंथलेखनासही इब्राहिम आदिलशहाने उत्तेजन दिले. हिंदुस्थानातील मुसलमानी सत्तेच्या प्रारंभ पासून 17 व्या शतकाच्या पहिल्या दशकापर्यंतचा विस्तृत इतिहास प्रथम ह्याच सुलतानाच्या श्रेयाखाली प्रसिद्ध झाला. 'फेरीस्ता' नावाच्या इतिहासकाराने घेतलेला हा आढावा 'गुलशन-ए-इब्राहिम' किंवा 'नवरसनामा' म्हणून प्रसिद्ध आहे. हा एक बराच उपयुक्त असा साधनग्रंथ मानला जातो. इब्राहिमच्या सेवेतील 'रफिक उद्दीन शिराजी'ने लिहिलेला 'तजकिरात-उल-मुल्क' हाही एक ग्रंथ त्या काळाचा महत्त्वाचा इतिहासाचा ग्रंथ होय. याशिवाय 'सलामी' नावाच्या लेखकाने जगातील आश्चर्यकारक गोष्टींची माहिती देणारे 'मजमा-उल-घराईव' हे एक वैशिष्ट्यपूर्ण असे पुस्तक लिहिले. इब्राहिमकडे असलेला एक कवी स्वतःला 'देहलवी' म्हणून म्हणणारा व दिल्लीत राहणारा होता. मात्र त्याला अरबी किंवा फारसी भाषा येत नव्हती असे त्याने म्हटले आहे, आपल्याला फक्त 'हिंदूई' ही भाषा येते हे स्पष्ट करून याच भाषेत त्याने 712 वैयांके 'इब्राहिमनामा' हे दीर्घ काव्य लिहिले.

संगीत

इब्राहिम आदिलशहा(II) कवी तर होताच पण तो एक तितकाच किंवा त्याहून जास्त मोठा असा संगीतज्ञ होता. त्याने स्वतःसाठी 'जगद्गुरु' ही पदवी घेतली होती ती पदवी त्याला स्वतःला आत्मविश्वास आणि अभिमान होता त्या संगीत क्षेत्रात असलेल्या श्रेष्ठत्वाची निदर्शकच होती. एक जानकार गायक आणि वादक म्हणून त्याचा अधिकार त्याच्या दरबारी आलेल्या अकबर बादशहाचा वकील असदबेग, अकबरानंतर गादीवर आलेला मोगल बादशहा जहांगीर यांचे पासून तर त्याच्या राज्यातील शेकडो-हजारो सहगायक, त्याचे शिष्य, लाखो रसिक या सगळ्यांनीच मान्य केला होता. तेव्हा इब्राहिम ने स्वतः तशी पदवी घेणे म्हणजे केवळ पोकळ प्रौढी नव्हती.

इब्राहिम आदिलशहा(II) कृत रचित 'किताब-ए-नवरस' मध्ये तत्कालीन संगीतातील उच्च श्रेणी समजल्या जाणाऱ्या 'ध्रुपद' गायकीसाठी 59 गीते व 17 दोहरे दखनी भाषेत उपलब्ध आहेत.⁶ इब्राहिमने गायनात विपुलता मिळवण्यासाठी अगदी लहानपणापासून अतिशय परिश्रम

केले होते. रात्र-रात्र जागून तो रियाज करी अशी माहिती तत्कालीनांनी नोंदवलेली आहे. आपल्यालाही विद्या सरस्वती आणि गणपती यांच्या कृपेमुळेच मिळाली असे या गीतांतून तो वारंवार सांगतो.

इब्राहिम आदिलशाह गायन विद्येत प्रवीण झालाच पण त्याहून महत्त्वाची गोष्ट त्या कलेच्या प्रसारासाठी तो आटोकाट आमरण झटला. अनेक ठिकाणी माणसे पाठवून माहिती मिळवून तो अनेक गाणाऱ्यांना विजापुरात आणून बसवीत असे. हे काम निरंतरपणे चाललेले होते. त्यामुळे त्यांची संख्या सतत वाढत होती सुरुवातीला 900 मिळाले तर पुढे हा आकडा 4000 पर्यंत गेलेला दिसून येतो. या सगळ्यांच्या निर्वाहाचे जबाबदारी त्यांनी घेतली, कित्येकांना नियमित मासिक वेतन दिले जाई तर काहींना जमीन जुमला वगैरे स्वरूपात विदागी सुद्धा मिळत. विजापुरात रोजच्या रोज गाण्याच्या मैफिली झडत. राजवाड्याप्रमाणे बाहेरी ठिकठिकाणी जलसे होत. राज्यात अन्यत्रही संगीताच्या साधना होत रहाव्यात म्हणून तो प्रयत्नशील असे. काही ठराविक दिवशी मोठ्या प्रमाणावर मैफिलीचे कार्यक्रम आयोजित केले जात होते.

चित्रकला

संगीताच्या बरोबरीने चित्रकलेसाठीही इब्राहिम आदिलशहाची कारकीर्द उल्लेखनीय आहे. विजापूरच्या दरबारात चित्रकलेला अगदी पहिल्या आदिलशाहीपासून म्हणजे युसुफ आदिलशहापासून उत्तेजन मिळत आलेले दिसून येते. मात्र सुरवातीची काही वर्षे तरी दरबारात तुर्की, इराणी वगैरे बाहेरून आणलेल्या चित्रकारांची वर्णी लागत असे. आदिलशाही सुलतानाचे पोर्तुगीजांशी संबंध आले. पोर्तुगीज चित्रकारांना राजवाड्यातील किंवा अन्य इमारतीतील भिंतीवर चित्रे काढण्याचे काम दिले जाई. दुसऱ्या इब्राहिमच्या काळातही ते युरोपीय दरबारी सेवेत असल्याचे दिसते. विजयनगरच्या पाडावानंतर त्या दरबारातील काही चित्रकार ही विजापूराला आले आणि इब्राहिमच्या काळात निर्भयपणे त्यांना आपली कामेही करता आली तथापि इब्राहिमच्या दरबारी चित्रकारात हिंदू कलावंतांचे नाव आढळत नाही. इब्राहिमच्या आश्रयाखालील प्रमुख चित्रकार 'फारुख हुसेन' हा इराणमधून आलेला होता. दुसरा एक 'मुर्तुजा खान' तोही इराणीच असावा आणि तिसरा 'महंमद अली' हा मात्र कोण आहे हे कळत नसलं तरी फक्त मुसलमान होता हे स्पष्ट आहे. हे इराणी, पोर्तुगीज आणि हिंदू चित्रकार सामान्यतः आपल्याला भावणाऱ्या विषयावर आपापल्या शैलीने चित्रे रेखाटत असावेत. त्यांचा एकमेकांवर प्रभाव पडत नव्हता असे नाही पण त्यातूनही एक अगदी नवीन दक्षिणेशीली निर्माण झाली.⁷

दरबारी चित्रकार फारूक हुसेन यांने बादशाहच्या काढलेल्या चित्रात सुलतान आपल्या आवडत्या नवरस हत्तीवर बसलेला दाखवलेला आहे. काही चित्रात त्याचा

पोशाख पूर्ण तुर्की पद्धतीचा तर काही मध्ये तुर्की ईराणी अंगरखा तर डोक्याला दक्षिणी पागोटे असाही दिसतो. एका चित्रात त्याच्या हातात काठी आहे तर कधी हातात तलवार, तर आणखी एका चित्रात बागेत उभा राहून त्याच्या हातात एक वाद्य असून ते वाजवीत असल्याची दिसते. इब्राहिमच्या कारकिर्दीतले नदीकाठी बसलेली एक योगिनी, एक साधूंचा मेळावा, साठमारीचे दृश्य, प्रणययुगुल आणि मोहर आलेल्या आंब्याच्या फांद्यावरील दोन चिमण्या अशी वेगवेगळ्या विषयाची पुष्कळ सुंदर चित्रे इब्राहिमच्या काळात काढली गेली असे मानले जाते. या काळातील चित्रामध्ये इराणी शैलीतील गडद निळ्या व सोनेरी रंगांची छाप पडलेली दिसून येते. इब्राहिमच्या कारकिर्दीतले विजापुरातल्या सामाजिक जीवनाचे वर्णन असलेले असे एक हस्तलिखित पुस्तक व दुसरे पाकशास्त्रावरील एक पुस्तक यात काही चित्रे आहेत. एवढ्यावरून त्याकाळी 'सचित्र' हस्तलिखितांत बराच रस घेतला जात होता असे दिसून येते. सुरेख वळणदार अशा अलंकारिक अक्षरलेखनात इब्राहिमला खूप रस होता. विविध पद्धतीने आकर्षक अक्षररचना करणारे कित्येक लेखनिक त्याच्या सेवेत होते. तो स्वतःही ह्या अक्षरांच्या नक्षी कामात तरबेज होता असे तत्कालीनांनी नमूद करून ठेवले आहे. तो चांगला चित्रकार असल्याचेही जुहरीने म्हटले आहे. एकंदरीतच त्याच्या कारकिर्दीत चित्रकलेला फार चांगले दिवस आले.

वास्तुकला

इब्राहिम आदिलशहा(II)च्या कारकिर्दीत विजापूर आणि विजापूरबाहेरही राज्यात अनेक ठिकाणी पुष्कळ बांधकामे झाली. त्यात काही नवी झाली तर काहीमध्ये दुरुस्ती अथवा त्यात फेरफार करण्यात आले. त्याने आपल्या हाती सत्ता घेतली तेव्हा तो चांगला समजदार झाला होता इमारती कशा स्वरूपात बांधायच्या यासंबंधी निर्णय घेऊ शकत होता. सात मंझिल महल, दिलखुष महाल, हैदर (उपरी) बुरुज आणि मलिकजहां मज्जिद या इमारती 1583 ते 1587 या काळात उभ्या राहिल्या.

'आनंदमहल' ही वास्तु इ.स.1588 मध्ये बांधली गेली.⁸आनंद महल ही एक सुंदर चार मजली इमारत होती. गाणे बजावण्यासाठी सात मंझिल महलचा उपयोग केला जायचा पण मोठ्या मैफिलीसाठी इब्राहिमने पुढे मुख्यतः हीच जागा पक्की केली. किल्ल्यात मध्यभागी असलेल्या या महालात चोरवाटा, भुलभुलैय्या अशा काही अद्भुत गोष्टीही होत्या. 'अंदूमशीद'ह बहुमजली इमारत निश्चितपणे दुसरे इब्राहिमच्या सत्ता काळातीलच आहे. पण ती त्याच्या इतबारखान नावाच्या उमरवाने इ.स. 1608 मध्ये बांधली.⁹विजापुरातून 300हून अधिक मशिदी आहेत त्यातल्या वीस पंचवीस तरी प्रेक्षणीय म्हणता येतील अशा आहेत पण सुंदर नजर खेळून ठेवणारी मशिदीची इमारत

गणेश रेवणसिद्ध वाघमारे

म्हणजे हीच आहे. वास्तु निर्मितीच्या क्षेत्रातील इब्राहिमच्या कारकिर्दीतील सर्वात मोठे काम म्हणजे 'इब्राहिम रोजा' ही इमारत इ. ल. 1626 मध्ये पूर्ण झाली. याची रचना उद्यानाच्या मधोमध थोड्या उंचीवर दोन इमारती असून लांबून पाहिल्यावर त्या आकाराने व प्रकाराने ही सारख्याच भासतात पण प्रत्यक्षात त्या तथा नाहीत, हे जवळून पाहिल्यावर लक्षात येते. आपल्या अंतर्भागात राजघराण्यातील सहा कबरी सांभाळणारी ही वास्तु अतिशय देखणी आहे. प्रवेशाच्या कमानी व स्तंभावरील आकर्षक नक्षीकाम, सुडौल घुमट वगैरे सगळे मिळून ही कलाकृती अप्रतिम आहे. 'मलिक संदल' या प्रतिभाशाली अभियंत्याच्या देखरेखीखाली इमारतीचे काम हे काम पूर्ण झाले. हे काम पूर्ण व्हायला 36 वर्ष 11 महिने आणि 11 दिवस लागले आणि 6533 एवढे कामगार आणि 1,50,900हून इतका खर्च झाल्याचे आकडे शिलालेखात दिले आहेत.¹⁰

आथर महल, मेहतर महल, आपल्या राणीच्या नावाने ताजबावडी इत्यादि वास्तूंसह इ.स 1599 ते 1605 दरम्यान 'नवरसपुर' नावाचे अनोखे शहर वसवले. संस्कृत काव्यमीमांसेत 'नऊ रस' भावना दर्शविण्यासाठी मानले आहेत. कवी व गायक असणाऱ्या इब्राहिम आदिलशहा (II) याने आपल्या गीतांतून, काव्यांतून नऊ रसांचा आविष्कार व्हावा हाच हेतु असल्याचे दिसून येते. विजापूर शहराखेरीज अन्यत्रही काही बांधकामे इब्राहिम आदिलशहाच्या काळात होत होती. त्यात नळदुर्ग किल्ल्यातील 'पाणी महल' हे लक्षात घेण्यासारखे काम झाले आहे. किल्ल्यातून वाहणाऱ्या बोरी नदीचे पाणी अडवण्यासाठी खूप उंच आणि रुंद असा बांधारा बांधण्यात आला. त्यामध्ये 'पाणी महल' असून त्याच्या वरून पाणी जाते पण महालात मात्र एक थेंबही पाणी शिरत नाही. जल महालात बसून सुरक्षितपणे जलप्रवाहांचे खेळ पाहण्यासाठी केलेली ही योजना मोठी अद्भुत होती. याचे बांधकाम इ.स.१६१२-१३ झाल्याचे शिलालेखावरून दिसून येते.¹¹

याखेरीज कंधार, पन्हाळा या ठिकाणी इब्राहिमच्या काळात काही बांधकामे झाली. नवीन वस्तूंच्या उभारणी बरोबर जुन्या वस्तूंना नवीन रूप देण्याचा प्रयत्नही केलेला आहे. अलंकारिक अक्षर लेखनाच्या अभिरुचीमुळे इब्राहिम रोजातील स्तंभावर कुरणातील वचनांचे कोरीवकाम आकर्षक झाले आहे.

समारोप

सोळावे आणि सतरावे शतक म्हणजे लढाईच्या धामधुमीचा काळ होता. कोणता शत्रू केव्हा धाड घालील हे सांगणे कठीण असे, त्यामुळे कधी लहान-मोठ्या सत्ता संघर्षात तर कधी अंतर्गत कलहात लष्कर सतत तैनात

ठेवावे लागत असे. इब्राहिमने पूर्वीपासून असलेली राज्यव्यवस्था दक्षिणेमध्ये कायम ठेवली होती. इब्राहिम आदिलशहा (II) ची कारकीर्द शेवटच्या टप्प्यात भरभराटीची व प्रजेस हितावह अशीच झाली. विजापूरच्या सर्व शहरांमध्ये हा फार मोठा व यूसुफ आदिलशाहानंतर खूप पराक्रमी व लोकप्रिय झाला. इब्राहिम आदिलशहा (II) ची कीर्ती अशी की त्याला दक्षिणेतील अकबर म्हणत. धर्माच्या बाबतीत तो अकबरपेक्षा जास्त उदार होता.¹² अकबर बादशहा हा इब्राहिम आदिलशहाचा समकालीन होता त्यांचे समकालीनत्व 1590 ते 1605 एवढे 15 वर्षांचे धरता येईल. या दोन सत्ताधीशांमध्ये अनेक बाबतीत विलक्षण साम्यता दिसून येते दोघेही सहिष्णू आणि सर्वधर्मसमभाव मानणारे होते. दोघेही विद्या कलांचे चाहते होते आणि कलांचे आश्रय दातेही होते. महत्त्वाचे म्हणजे दोघेही संगीतात रस घेणारे होते. एकूण संगीताच्या विकासासाठी आणि प्रचारासाठी प्रसारासाठी त्यांनी जे योगदान दिले त्याला कलेच्या विश्वात इतिहासात निश्चित महत्त्वाचे स्थान लाभले आहे.

इब्राहिमचे सांस्कृतिक व्यक्तिमत्त्व प्रभावशाली होते. तो स्वतः उत्तम कवी व उत्कृष्ट गायक होता. त्याच्या सर्व विद्या-कलांना उत्तेजन देण्याच्या धोरणामुळे कित्येक ठिकाणचे अनेक विद्वान व कलाकार विजापुरात येऊन राहिले. खऱ्या अर्थाने तो कला उपासक व कलेचा उत्तम आश्रयदाता होता.

संदर्भ

1. सरदेसाई, गो. स., मुसलमानी रियासत (भाग पहिला): पृ. 267, प्रकाशक गणेश महादेव आणि कंपनी, पुणे (तृ. आ.), 1927
2. बेंद्रे, वा. सि., संपा. विजापूरची आदिलशाही, प्राकृत प्रकाशन, पुणे, 1968

3. आठवले, सदाशिव, जगद्गुरु इब्राहिम आदिलशहा: पृ. 115, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 1997
4. आठवले, सदाशिव, जगद्गुरु इब्राहिम आदिलशहा: पृ. 119, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 1997
5. आठवले, सदाशिव, जगद्गुरु इब्राहिम आदिलशहा: पृ. 116, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 1997
6. डॉ. प्रभूणे, अरुण, संपा. सुलतान इब्राहिम आदिलशाह दूसरा कृत किताब-ए- नवरस भाषांतर व आकलन, म. रा. साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, 2018
7. आठवले, सदाशिव, जगद्गुरु इब्राहिम आदिलशहा: पृ. 122, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 1997
8. Dr. Kolhar, Krishna, Bijapur : The Wonder Land, Page. 40, District Administration, Bijapur (II), 2007
9. Dr. Kolhar, Krishna, Bijapur : The Wonder Land, Page. 38, District Administration, Bijapur (II), 2007
10. आठवले, सदाशिव, जगद्गुरु इब्राहिम आदिलशहा: पृ. 126, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 1997
11. चौहान, देवीसिंग व्य., अब्दुल दिहलवीकृत इब्राहिमनामा: पृ. 23, संचालक पुरभिलेख व पुरातत्व विभाग, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई, 1973
12. सरदेसाई, गो. स., मुसलमानी रियासत (भाग पहिला): पृ. 269, प्रकाशक गणेश महादेव आणि कंपनी, पुणे (तृ. आ.), 1927

सोलापूर जिल्हातील मांग समाजाच्या धार्मिक स्थितीचा ऐतिहासिक अभ्यास

गायकवाड बाळू भिमराव

संशोधक विद्यार्थी भा. पा. महाविद्यालय, पंढरपूर, जि.सोलापूर

Corresponding Author- गायकवाड बाळू भिमराव

इमेल : balugaikwad@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397401

प्रस्तावना

सोलापूर जिल्हातील मांग मूलतः हिंदू आहेत.त्यामुळे त्यांचे धार्मिक जीवन हिंदूंचेच आहे.हिंदूंच्या परंपरेने चालत आलेल्या धारणा त्यांच्यात आहेत.ते निसर्ग पूजक आहेत.हिंदूंचे सर्व सण- उत्सव साजरे करतात. दसरा ,दिवाळी ,नागपंचमी ,पोळा ,संक्रात ,होळी हे सगळे हिंदूंच्या संस्कृतीतील परंपरेतील सण मांग साजरे करतात.दुर्गामाता ,मातंगी व महादेव हे त्यांचे देव आहेत. याशिवाय खंडोबा ,म्हसोबा ,विठोबा ,लक्ष्मीआई ,मरीआई ,जरीआई, या देवता शिवाय हिंदूंच्या इतर सर्व देवताची पूजा सोलापूर जिल्हातील मांग समाज करतो.याच्याशिवाय सोलापूर जिल्हातील मांग समाज इतर धर्मातील देवदेवताची पूजा उपासना करतात.

मांग आणि मातंगी –

मातंगी ही देवता केव्हा केव्हा रेणुके सारखी स्वतंत्रपणे पुजली जाते.तर कधी कधी रेणुका आणि मातंगी या दोन्ही देवता एकरूप होतात. मरीआई ही महार आणि मांग या दोन्ही जातीची प्रमुख देवता आहे.मातंगी देवीचे मुख्य ठिकाण माहूरला आहे.कर्नाटकातील मादिगा हे देखील मांगच असल्यामुळे मातंगी चे उपासक आहेत.मारम्मा ,मसाई,मातंगी,किंवा महालक्ष्मी अशीही या देवतेची नावे आहेत.तिला लक्ष्मीआई असेही म्हणतात .मारी किंवा मरीआई ही देखील मातंगीच आहे.माहूर येथे देवी रेणुका या नावाने अधिष्ठित आहे तीच मातंगी देवी आहे .^१

लक्ष्मी किंवा मरीआई –

मांग आणि मातंग यांच्या श्रद्धा,विश्वास,लक्ष्मी आई किंवा मरीआई या देवतेला फार महत्त्व आहे.लक्ष्मी आई किंवा लखाई ही आपली प्रमुख देवता असल्याचे मानतात.महाराष्ट्रात जवळ जवळ सर्व गावांत लक्ष्मीआईचे ठाणे आहे .लक्ष्मीआई चे ठाणे गावाबाहेर एखाद्या बाभळीच्या किंवा लिंबाच्या झाडा खाली ओठ्यावर असते.मांग किंवा मातंगी ही तर प्रमुख देवता आहे.हिला वाहिलेल्या किंवा हिची भक्ती स्वीकारलेल्या व्यक्तीला पोतराजाची दीक्षा दिली जाते.पोतराज हे बहुधा मांग आणि महार जातीचे असतात.केस राखून कपाळावर कुंकवाचा मळवट भरून आणि कमरेला खण खोचून आणि अजून खांद्यावर लक्ष्मीआई सोट घेऊन लक्ष्मीआई किंवा मरीआईची गाणी म्हणणारे पोतराज आज ही आढळतात. ^२

सोलापूर जिल्हातील लक्ष्मी दहिबडी येथे वैशाख महिन्यात जत्रा भरते.जिल्हातील सर्व पोतराज एकत्र येतात. पोतराज आपल्या कंबरेला आणि पायात विशिष्ट लयबद्धनाद करणाऱ्या घुंगरमाळा (वाकी)बांधतात.

पोतराजाच्या या वेशभूषेला “आभरान”असे म्हणतात.मांगच्या धार्मिक जीवनात लक्ष्मीआई किंवा मरीआईच्या या भगतला फार महत्त्व आहे.^३

मांग आणि केरसुणी :

मांग परंपरेने केरसुणी तयार करण्याचा व्यवसाय करतात. केरसुणी संबद्धी काही समजुती समाजात रूढ आहेत.. केरसुणी उभी ठेऊ नये.दिवाळीत लक्ष्मीपूजनाच्या दिवशी लक्ष्मी म्हणून केरसुणी विकत घेतात.केरसुणी ची पूजा म्हणजेच लक्ष्मीची पूजा आहे.मांगाचे लक्ष्मी आई किंवा लक्ष्मी हे दैवत आहे त्यामुळे मांगाचा केरसुणीशी संबध परंपरेने चालत आला आहे.^४

गावातील सण – उत्सवात मांगाचा सहभाग –

मांग गावगाड्यात पूर्णपणे एकरूप होऊ शकले नाहीत.त्यांना अलग ठेवण्यात आले.पूर्वास्पर्श्यामध्ये त्यांची स्थिती अतिशय दयनीय असल्याचे दिसते.त्यांना गावाची वतनदारी नव्हती.गावकुसाबाहेर वतनाची जमीन नसते.गावाच्या सार्वजनिक विधी-उत्सवात ,सण – समारंभात त्यांचा सहभाग महत्वाचा आणि आवश्यक मानला गेला आहे .पोळ्याच्या दिवशी बैलाचे खांदे मळण्यासाठी मोळ आणण्याचे काम परंपरेने मांगाकडे होते .मांगाने पहिल्यांदा वेसन घालून बैलाला कामाला जुंपले त्याचे स्मरण या प्रथेतून जागते ठेवण्यात आले आहे.पोळ्याच्या दिवशी वेशीला तोरण बांधण्याचे काम देखील मांगच करतात.^५

मांगीण मरीआई ची प्रतिनिधी –

गावाच्या सामुहिक विधीमध्ये मांगाची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते.आषाढाच्या महिन्यात मांग स्त्रीला वर्तस्थ बसावे लागते.तिची खणानारळाने ओटीभारतात . आषाढ वद्य अमावासेला तिची मिरवणूक काढून शिवे पर्यंत तिला

नेतात. यावेळी मिरवणूकी बरोबर मरीआई चा गाडाही असतो.हा सगळा कार्यक्रम सामुहिक रीतीने मोठ्या भक्तिभावे सगळे गावकरी मिळून करतात.लक्ष्मीआई किंवा मरीआईच्या या प्रतिवर्षी होणाऱ्याविधीत बलिदानाला विशेष महत्व असते .मरीआईच्या रूपाने ती गावाचे प्रतिवर्षी शुद्धीकरण करते.६

होळीची पूजा आणि मांग :-

मांग हे अग्नी पूजक आहेत. गावातील सार्वजनिक होळी पेटवण्यासाठी मांगाच्या घरून अग्नी आणावा अशी अनेक गावात रूढी आहे .पहिली गोवरी किंवा सनकाडी मांगाच्या घरून आणली जाते. होळीचा नारळ हे गावाचे यश मानला जातो. पूर्वी एका गावाचे मांग शेजारच्या दुसऱ्या गावातून नारळ बलपूर्वक आणीत असत. अशा वेळी हाणामारी होत असे .कधी कधी दुसऱ्या गावातून यशाचा नारळ आणण्याच्या प्रयत्नात मांगाचा बळीही जात असे.गावासाठी हुतात्मा झालेला हा मांगवीर सर्व समाजाला पूजनीय होत असे. ७

सुफलीकरणविधी आणि मांग :-

मांग जातीचे लोक प्राचीन काळापासून हिंदू जीवनशैली नुसार जीवन जगत आले आहेत. हिंदुच्या सांस्कृतिक जीवनात सुफलीकरणविधीला विशेष महत्व आहे .यासंबंधीत विधीत मांगाची अत्यंत महत्त्वाची भूमिका आहे. भाद्रपद मासातील महालक्ष्मीची पूजा किंवा जेष्ठा-कनिष्ठाची पूजा मांग स्त्रिया करतात. मडकी किंवा सुगडे घेऊन त्याला चुना लावून त्यावर नाक - डोळे काढतात. त्याच्या मुखवाठ्याची मखरात मांडणी करून सुशोभित अशी आरास करतात. हळदी-कुंकवानी मुखवाठ्याची पूजा करतात. महालक्ष्मीची पूजा किंवा जेष्ठा-कनिष्ठाची हा पूजाविधी सुफलीकरणविधी आहे.८

समारोप :-

मांगाचे धर्मिक जीवन विविधपूर्ण संमिश्र परंतु समृद्ध आहे. प्राचीनकाळापासून समाज अनेक जातीजमातीमध्ये विघटीत झाला आहे. जातीजमातीमध्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठ किंवा उच्च-निच्य भाव आहे. त्यामुळे जातीविशिष्ट संस्कृती जीवन प्रत्येक जातीचे लोक जगतात असे वरकरणी दिसते. मांग हे स्वतःला मातंगीचे पुत्र समजतात. ते मातंगीचे उपासक असतात. त्यामुळे मातृदेवत्येच्या उत्सवात मांगाचा सहभाग महत्त्वपूर्ण असतो. दसऱ्याला मातंगी परडी भरते. दसरा ,दिवाळी ,नागपंचमी ,पोळा ,संक्रात ,होळी हे सगळे हिंदुच्या संस्कृतीतील परंपरेतील सण मांग साजरे करतात.दुर्गामाता ,मातंगी व महादेव , खंडोबा ,म्हसोबा ,विठोबा ,लक्ष्मीआई ,मरीआई ,जरीआई, या देवता शिवाय हिंदुच्या इतर सर्व देवताची पूजा सोलापूर जिल्हातील मांग समाज करतो.याच्याशिवाय सोलापूर जिल्हातील मांग समाज इतर धर्मातील देवदेवताची पूजा उपासना करतात.सोलापूर जिल्हातील मांग समाज हा धार्मिक असून तो अनेक देवतावादी आहेत.मांग समाजामध्ये धर्माला फार महत्त्वाचे स्थान आहे.

संदर्भ साधने :-

- १) ढेरे रा.ची.मराठी लोकसंस्कृतीचे उपासक , १९६४ जानराज प्रकाशन , पुणे,पान क्र.९३
- २) खडसे बी.के.,मांग जात :एक समाजशास्त्रीय अध्ययन ,१९९० ,मंगेश प्रकाशन,नागपूर , पान क्र. ११४,
- ३) उपरोक्त , ढेरे रा.ची. पुणे,पान क्र.८५
- ४) जाधव आश्रू ,मातंग समाज विकासाच्या दिशेने ,२०११ नचिकेत प्रकाशन ,नागपूर ,पान क्र. ६९
- ५) मांडे प्रभाकर ,मांग आणि त्याचे मांगते ,१९९९ गोदावरी प्रकाशन , औरंगाबाद ,पान क्र.१२२
- ६) उपरोक्त, खडसे बी.के.पान क्र. ११७,
- ७) वानखेडे चंद्रकांत , मातंग प्राचीनता आणि समाज परिवर्तनाची दिशा ,२००६ ,सुगावा प्रकाशन , पुणे, पान क्र.९८
- ८) उपरोक्त, मांडे प्रभाकर, पान क्र. १२४

भारतात सर्वप्रथम 'मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण कायदा'करणारे दूरदृष्टी असलेले राजे -"महाराजा सयाजीराव गायकवाड"

गीता बाबुराव ढाकणे

संशोधक विद्यार्थी, शंकरराव मोहिते महाविद्यालय, अकलूज, जि. सोलापूर

Corresponding Author- गीता बाबुराव ढाकणे

ई.मेल-geetadhakne2210@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397409

प्रस्तावना:-

'शेतकऱ्याचा मुलगा ते राजा' यापुढे जाऊन महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी आपल्या विविध क्षेत्रातील सुधारणांमधून 'दूरदृष्टी असलेला समाजाभिमुख राजा' अशी महती निर्माण केली आहे. मध्ययुगीन काळातील पारंपरिक मानसिकतेत अडकलेल्या समाजावर प्रचलित आधुनिक दृष्टीने संस्कार करणे हे सरकारचे कर्तव्य आहे, असे त्यांचे मत होते. जागतिक पातळीवर भारताला स्थान मिळवायचे असेल तर काळाबरोबर चालावे लागेल या धारणेने त्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रातही आधुनिक दृष्टीने सुधारणा व कायदे केले. त्यांनी केलेले कायदे, विशेषतः 'प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे कायदा' हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राजवटीपेक्षाही प्रगत होता.

इतिहास:-

धर्मप्रसारासाठी म्हणून युरोपमध्ये प्रथम १५२४मध्ये मार्टिन ल्युथर यांनी सक्तीच्या शिक्षणाच्या कल्पनेचा विकास केला. १७१७ मध्ये प्रशियामध्ये सक्तीच्या शिक्षणाचा झालेला कायदा हा इतिहासातील पहिला आदर्श कायदा होय. भारतीय शिक्षण क्षेत्रात सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असावे ही संकल्पना पुढील चार टप्प्यांमध्ये विकसित झालेली पाहायला मिळते.

१. मुंबई इलाख्याचे सर्वेक्षण आयुक्त कॅप्टन विनगेट, गुजरात विभागाचे निरीक्षक टी.सी. होप यांनी सक्तीच्या शिक्षणाची शिफारस केली पण त्यावर ब्रिटिश सरकारने कोणतीही कार्यवाही केली नाही. त्यातूनच प्रेरणा घेऊन दादाभाई नौरोजींनी १८८२मध्ये भारतीय शिक्षण आयोगापुढे ही कल्पना मांडली. पण अहवालात त्याचा उल्लेख ही करण्यात आला नाही.

२. बडोदा संस्थानाचे अधिपती महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी १८९३ मध्ये अमरेली विभागात सक्तीचे व मोफत शिक्षण केले. त्या यशामुळे प्रोत्साहित होऊन त्यांनी १९०६ मध्ये सर्व संस्थानात हा कायदा लागू केला. यानंतर छत्रपती शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात २४ जुलै १९१७ रोजी हा कायदा लागू केला.

३. मुंबई महानगरपालिका विभागांमध्ये १९१८ मध्ये प्राथमिक शिक्षण कायदा करण्यात आला. त्यातही त्रुटी होत्या. कोठारी आयोगाने १९७५-७६पर्यंत प्राथमिक शाळेच्या पहिली ते पाचवी इयत्तांचे शिक्षण ६ ते ११ वर्षे वयाच्या मुलांना सक्तीचे करावे अशी शिफारस केली. भारत सरकारने ४ ऑगस्ट २००९च्या राजपत्रात Right of

children to free and compulsory education Act-2009 अंतर्गत ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील सर्व बालकांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण अधिनियम १ एप्रिल २०१० पासून सर्व भारतात (जम्मू कश्मीर सोडून) लागू केल्याचे नमूद केले.

पार्श्वभूमी:-

भारताच्या शैक्षणिक इतिहासात सयाजीराव गायकवाड महाराज यांच्या शिक्षण विषयक सुधारणांचा गौरवपूर्ण उल्लेख केला गेला पाहिजे. या राजाने आयुष्यभर शिकण्याचे व इतरांना शिक्षण देण्याचे व्रत सुरू ठेवले. आधुनिक भारताच्या शैक्षणिक जडणघणीचे शिल्पकार असलेल्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी ज्ञानाचे प्रबोधन करत सर्व पिढीसाठी कल्याणकारक असा 'मोफत व सक्तीचे शिक्षण' कायदा केला. आपल्या एका हुकमात महाराज म्हणतात, "निराधार मनुष्यास मदत करण्याचे सरकारचे कर्तव्य आहे. या न्यायाने अज्ञानी मनुष्य ज्ञानी करण्याचेही कर्तव्य आहे. लोकसंख्येपैकी बऱ्याच भागाची अज्ञानाची स्थिती पाहता, देशाच्या अनिष्ट स्थितीत शिक्षण हीच संजीवनी आहे, अशी आमची खात्री झाली आहे. त्यामुळे सर्व रयतेस शिक्षण फुकट देण्याची व शिक्षण रयतेकडून सक्तीने घेवविण्याची योजना सरकारकडून करण्यात आली."

प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे कायदा:-

सन १८९३मध्ये मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची सुरुवात प्रायोगिक तत्वावर बडोदा राज्याच्या अमरेली विभागात सुरू करण्यात आली. अमरेली मध्ये मिळालेल्या यशानंतर हळूहळू संपूर्ण बडोदा राज्यात सन १९०६ मध्ये मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षण कायदा मंजूर करण्यात आला भारतात सर्वप्रथम केलेला व अमलात आणलेला हा

कायदा होय.महाराज फक्त कायदा करून थांबले नाहीत तर वेळोवेळी या कायद्याच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी समजावून घेऊन त्या दूर करून हा कायदा आणखीन मजबूत करण्याकडे पुरेपूर लक्ष दिले. पुढे शिक्षण आयोगाच्या शिफारशी प्रमाणे तसेच हुजूर आदेशानुसार,१९१०-११मध्ये सक्तीच्या शिक्षणाची वयोमर्यादा वाढवून ती मुलांसाठी १२वर्षे तर मुलींसाठी ११ वर्षे करण्यात आली. शिक्षण क्षेत्रातील सर्व गोष्टींवर महाराजांचे विशेष असे लक्ष होते. पाठ्यपुस्तकांची गुणवत्ता दर्जेदार पुस्तक निर्मिती शिक्षक गुणवत्ता यावर त्यांनी वेळोवेळी लक्ष देऊन त्यात सुधारणा केल्या. हरगोविंद दास यांना लिहिलेल्या एका पत्रात महाराज म्हणतात,"विद्यार्थ्यांच्या तरुण बुद्धीला कोड्यात टाकतील अश्या प्रकारच्या बाबींचा समावेश त्यांच्या पुस्तकात अजिबात नसावा.विज्ञानाचे सर्व धडे हे तांत्रिक व किचकट भाषेऐवजी साध्या,सोप्या व सरळ भाषेत असावे". भारतातील उर्वरित भागातील लोकांच्या मनात मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणप्राप्तीचा विचार येण्याआधीच बडोद्यात तो अमलातही आणण्यात आला होता"सक्तीचेवमोफतप्राथमिकशिक्षणकायदाकरणारेबडोदाहे भारतातीलपहिलेसंस्थानआहेब्रिटिशभारतातहीहाकायदाअस्तित्वातनव्हताविशेषम्हणजेभारतातहाकायदालागूहोण्याआधी१०४वर्षेबडोद्यातीलप्रजेलासयाजीरावांनीयाकायद्याचा लाभकरूनदिला".

मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण कायद्यातील काही ठळक वैशिष्ट्ये:-

१) सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा संपूर्ण बडोदा राज्याला लागू करण्यात आलेला होता. कायद्याच्या कलम दोन नुसार काही अपवादात्मक परिस्थितीत महाराजा सयाजीराव गायकवाड एखाद्या विभागाला किंवा समुदायाला या कायद्यातून सूट देऊ शकत होते.

२) सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणासाठी कलम चार नुसार मुला मुलींसाठीचे वयोमर्यादा ७ ते १२ वर्षे अशी ठेवण्यात आली होती. कलम पाच नुसार निर्धारित केलेल्या वयातील मुला मुलींच्या पालकांवर आपल्या मुला मुलींना शाळेत पाठविण्याचे बंधन होते.

३)काही अपवादात्मक परिस्थितीत मुला-मुलींना शाळेत गैरहजर राहण्याची परवानगी देण्यात आली होती.४) सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या कायद्यानुसार वार्षिक परीक्षेच्या एक महिना अगोदर गावातील महसूल अधिकारी शाळेतील शिक्षकांच्या मदतीने शाळायोग्य वयाच्या विद्यार्थी विद्यार्थिनींची जनगणना करत असत आणि कलम ८ अन्वये यादी प्रसिद्ध केली जात असे.

५)यादी प्रसिद्ध झाल्यापासून ३० दिवसांच्या आत ज्या पालकांना यादीमध्ये दुरुस्ती संबंधी किंवा कायद्यातून सवलत मिळण्यासंबंधी अर्ज करावयाच्या असतील ते तसे अर्ज सादर करू शकत असत.

६)ज्या पालकांच्या मुला मुलींची नावे यादीमध्ये आहेत आणि ज्यांना कोणत्याही प्रकारचे सुट तरतुदी नुसार मिळाली नाही अशा पालकांची यादी प्रसिद्ध झाल्यापासून ३० दिवसांच्या आत मुला मुलींना शाळेत पाठवणे बंधनकारक होते.

७) कलम १२ नुसार मुख्याध्यापकांनी यादीत नाव असलेल्या मात्र शाळेत दाखल न झालेल्या मुला मुलींचा अहवाल दर महिन्याला सरकारला सादर करणे बंधनकारक असेल.

८)मुख्याध्यापकांकडून मिळालेल्या नावानुसार ग्रामपंचायत तहसील आणि जिल्ह्याच्या ठिकाणी मामलेदार संबंधित पालकांना नोटीस पाठवत असत

९)कलम १३ नुसार जोपर्यंत पालक मुलांना शाळेत पाठवत नाहीत तोपर्यंत प्रत्येक महिन्याला दंड आकारण्याची तरतूद केली होती. प्रत्येक विद्यार्थी महिन्यात कामाच्या एकूण दिवसा पैकी दोन तृतीयांश इतके दिवस शाळेत हजर असणे अनिवार्य होते.

१०)सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षण व शिक्षणाच्या वयातील विद्यार्थ्यांना कामावर ठेवणाऱ्या मालकांवर सुद्धा गुन्हा दाखल करण्याची तरतूद या कायद्यानुसार करण्यात आलेली होती.

११)जमा झालेली दंडाची रक्कम ही फक्त शिक्षणासाठी खर्च करण्यात येण्याची तरतूदही कायद्यानुसार केलेली होती.

वरील वैशिष्ट्ये लक्षात घेता,प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाच्या इमारतीचा मुख्य पाया आहे आणि तो जास्त मजबूत असला पाहिजे या दृष्टीने महाराजांनी अधिकाधिक लक्ष व निधी हा प्राथमिक शिक्षणासाठी उपयोगात आणला. बडोद्यात शिक्षणावर प्रतिव्यक्ती सात आणा इतकी रक्कम खर्च केली जात असे तर ब्रिटिश इंडियात हेच प्रमाण एक आणा इतके होते.महाराजांच्या या सर्व प्रयत्नांचा भाग म्हणून भारतातील इतर कोणत्याही राज्यापेक्षा बडोद्यात एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात शाळेत जाणाऱ्या बालकांचे प्रमाण जास्त होते.

समारोप:-

प्राथमिक शिक्षणाची व्याप्ती वाढावी समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत शिक्षण पोहोचावे म्हणून महाराजांनी अतिशय दूरदृष्टीने शिक्षण विषयक विचार मांडले होते.महाराज म्हणतात की,"शाळा ही गावातल्या प्रत्येक उपक्रमाचे केंद्रबिंदू झाली पाहिजे,तसेच ग्राम जीवनातील तो एक महत्त्वाचा भाग झाला पाहिजे" सयाजीराव गायकवाड यांनी आपल्या राजकीय कारकिर्दीत सर्वात जास्त लक्ष शिक्षण खाते सक्षम करण्यावर दिले,त्यातही प्राथमिक शिक्षणावर

विशेष भर दिला. प्रत्येकाला त्याच्या गरजेनुसार शिक्षण घेता यावे या दृष्टीने शिक्षण यंत्रणेचे नियोजन त्यांनी केले होते. भारत सरकारने २००९मध्ये याच 'समता' या मुद्द्यावर भर दिला,जे महाराजांनी शंभर वर्षांपूर्वीच केले होते.त्यांनी जगातल्या कोणत्याही शिक्षण व्यवस्थेचे अंधानुकरण केले नाही.आपल्यासमोर असलेल्या समाजाला,समाजातील व्यक्तींना.जे साजेल, रुचेल अशी शिक्षण व्यवस्था देण्याचा प्रयत्न महाराजांनी सतत केला.भारतातील बडोदा हे मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू करणारे पहिले राज्य होते,यावरून महाराजांच्या दूरदृष्टीची प्रचिती येते महाराज केवळ मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण हा कायदा करून थांबले नाहीत तर काळाबरोबर त्यामध्ये सतत परिवर्तन व बदल करण्यावरही भर दिला.विविध चौकशी समित्या नेमून त्यांच्या शिफारशीनुसार तसेच बदलत जाणाऱ्या काळानुसार त्यांनी योग्य ते बदल शिक्षण व्यवस्थेत केले . त्यांच्या या सर्व प्रयत्नांचा भाग म्हणून बडोदा संस्थानात शिक्षणाचे व एकूण स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण भारतातील इतर राज्यांच्या तुलनेत सर्वाधिक राहिले.

संदर्भ:-

- १) Naik J.P.,Elementary Education In India, Bombay, 1965
- २) संपादित बाबा भांड, सयाजीराव गायकवाड निवडक कायदे अर्थात हुजूर हुकूम, साकेत प्रकाशन, २०१९,पृ.४५
- ३) डॉ. तायडे विशाल,महाराजा सयाजीराव यांच्या सुधारणा शिक्षण भाग एक, महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती ,औरंगाबाद, २०२०,पृ.५०
- ४) संपादक डॉ.पगार एकनाथ, महाराजा सयाजीराव गायकवाड पत्रसंग्रह: भाग 3,महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती,औरंगाबाद, २०१७,पृ.४१५-४१६
- ५) हिंगुराव मंदा, महाराजा सयाजीराव आणि स्त्री शिक्षण,साकेत प्रकाशन,औरंगाबाद, २०१५
- ६) पाटीलदिनेश, महाराजासयाजीरावयांच्यासुधारणा-धर्मआणिसामाजिक-भाग७,महाराजासयाजीरावगायकवाडचरित्रसाधनेप्रकाशन समिती, औरंगाबाद २०२०, पृ.१४५
- ७) डॉ. तायडेविशाल,उक्त, पृ.४६-४७
- ८) डॉ. तायडे विशाल,उक्त, पृ.४६-४७
- ९) डॉ.मगर राजेंद्र, प्रज्ञावंत महाराजा सयाजीराव भाग चार,महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती, औरंगाबाद , २०२०

- १०) भांड बाबा, सयाजीराव गायकवाड यांची भाषणे खंड 1, साकेत प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती, २०१३
- ११) डॉ.मगर राजेंद्र, सयाजीरावांचे जागतिक वेगळेपण लेखसंग्रह,महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती, औरंगाबाद, २०२०

सांगोला तालुक्यातील ग्रामीण भागाचा शैक्षणिक विकास : रयत शिक्षण संस्था सातारा संदर्भात

डॉ. योगेश महादेव माळी

उपशिक्षक : सरदार शामराव लिगाडे विद्यालय व भाई. जगन्नाथराव लिगाडे ज्युनिअर कॉलेज ऑफ सायन्स (कृषी)

अकोला(वा.), ता. सांगोला, जि. सोलापूर,

Corresponding Author- डॉ. योगेश महादेव माळी

ई.मेल – shmaliy89@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397419

प्रस्तावना :

रयत शिक्षण संस्था ही आशियातील अग्रगण्य शैक्षणिक संस्थांपैकी एक आहे. सर्वसाधारणपणे शिक्षणातील त्यांच्या योगदानाचे मोल खूप मोठे आहे. सुरुवातीपासूनच समाजाचा एक मोठा भाग असलेल्या गरीब आणि अज्ञानी यांच्या शिक्षणावर भर देण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न केला आहे. संस्थेचे संस्थापक डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील हे शिक्षणासाठी सर्व तन-मन झोकून देणारे जनसामान्य होते. ४ ऑक्टोबर १९१९ रोजी मध्ये काले, ता. कराड, जि. सातारा येथे बोर्डिंग हाऊस सुरू करून रयत शिक्षण संस्थेचा पाया घातला.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

- १) सांगोला तालुक्यातील रयत शिक्षण संस्थेच्या शाखा स्थापनेचा आढावा घेणे.
- २) सांगोला तालुक्यातील रयत शिक्षण संस्थेच्या शाखेतील गुणवत्ता विकास अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :

सदर शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक व ग्रंथालयीन पद्धतीचा वापर केला असून शाखाइतिहास माहिती, संस्था वेबसाईट, संदर्भग्रंथ अशा विविध प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

शाखांचा इतिहास :

- १) सरदार शामराव लिगाडे विद्यालय व भाई. जगन्नाथराव लिगाडे ज्युनिअर कॉलेज ऑफ सायन्स (कृषी) अकोला(वा.)
शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही याची जाणीव झाल्यामुळे गावातील शिक्षणप्रेमी लोकांच्या अथक परिश्रमातून रयत शिक्षण संस्थेची शाखा अकोला या गावात १९५७ साली सुरू झाली. सांगोला या दुष्काळी तालुक्यातील अकोला या गावी विद्यालयाची स्थापना होण्यापूर्वी फक्त इयत्ता ७ वी पर्यंत शाळा सुरू होती. शिक्षणासाठी परिसरातील विद्यार्थ्यांना सांगोला या तालुक्याच्या ठिकाणी असलेल्या एकमेव हायस्कूलमध्ये जावे लागे. त्याकाळी पाऊसकाळ चांगला असल्याने नदीला पाणी असे. पावसाळ्यात नदीला पूर आल्यानंतर विद्यार्थ्यांना आपला जीव मुठीत घालून रेल्वेच्या जुन्या पुलावरून चालत

जावे लागे. यामुळे त्यांना ५ ते ६ किलोमीटरचा ज्यादा प्रवास करावा लागे. या गोष्टीमुळे शिक्षणाचे प्रमाण कमी होते. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण तर अगदी नगण्य होते. फक्त उच्चभू समाजातील हाताच्या बोटार मोजता येतील इतक्याच मुली हायस्कूलचे शिक्षण घेत असत. त्यामुळे या विद्यालयाची स्थापना झाल्याने अकोला पंचक्रोशीतील सर्वच मुलांच्या शिक्षणाची सोय झाली.

हे विद्यालय सुरुवातीला विठ्ठल मंडप देवळाची वावरी येथे भरत होते. नंतर शंकर भिमू खटकाळे यांच्या वाड्यात भरत होते. विद्यार्थी संख्या वाढत गेल्यावर इमारतीची कमतरता भासू लागली. याच गावातील सरदार शामराव लिगाडे यांच्या स्मरणार्थ त्यांच्या कन्या सत्वशीलादेवी पवार यांनी १३ एकर १२ गुंठे जमीन दान दिली. त्याच बरोबर गावातील शिंदे परिवार यांनी ५ एकर २० गुंठे व गव्हाणे परिवार यांनी ३ एकर २० गुंठे जमीन बक्षीस रूपाने दिली. तदंतर १९९६ साली दादा इंगोले यांनी जमिनीच्या पाण्याची गरज भागवण्यासाठी २ गुंठे जागा नदी कडेला दिली. त्या जागेत विहीर पाडल्याने त्याकाळी विद्यालयाची सर्व जमीन बागायत झाली. यामुळे साधारणपणे १९९५-९६ पर्यंत शेतात ऊस हे पीक घेतले जात होते.

सुरुवातीच्या काळात इमारतीचे बांधकाम गावातील त्या काळच्या मातब्बर व्यक्तींनी श्रमदानातून केले. बरेचसे काम श्रमदानातून झाल्याने इमारत अगदी कमी खर्चात झाली. जुनी कौलारू इमारत कमी पडू लागल्याने १९८५-८६ ला भाई. जगन्नाथराव लिगाडे व इतर मान्यवरांच्या मदतीने व रयत बँकेच्या सहकार्याने त्याकाळचे मुख्याध्यापक एम.डी.गायकवाड यांनी सात खोल्यांची स्लॅबची इमारत पूर्ण केली. त्यानंतर परिसरातील दानशूर व्यक्तींच्या मदतीतून व शाखांना लाभलेल्या मुख्याध्यापकांनी वरील सात खोल्यांचे बांधकाम पूर्ण केले.

रयत शिक्षण संस्थेचे तत्कालीन मॅनेजिंग कौन्सिल सदस्य व सध्याचे जनरल बॉडी सदस्य प्रा. नानासाहेब लिगाडे यांच्या सहकार्यातून व प्रेरणेतून २००८ साली ज्युनिअर कॉलेजची इमारत सुरु झाली. ती इमारत पूर्ण करण्यासाठी परिसरातील दानशूर व्यक्तींनी बहुमोल सहकार्य केले. २०१९ मध्ये इमारतीचे काम पूर्ण झाले. इमारत बांधकाम पूर्णत्वाकडे नेण्यामध्ये आजी-माजी विद्यार्थी, ग्रामस्थ, सर्व स्टाफ, विविध देणगीदार बहुमोलाचे योगदान लाभले.

२) श्री शिवाजी विद्यालय व ज्युनिअर कॉलेज महूद(बु.) :

श्री शिवाजी विद्यालय व ज्युनिअर कॉलेज महूद(बु.) या विद्यालयाची स्थापना महूद (बु.) परिसरातील शिक्षणाची जाणीव ग्रामस्थांनी या वटवृक्षाची पारंबी आपल्या गावात रुजावी म्हणून कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची भेट घेऊन विद्यालय येथे स्थापन करावे अशी मागणी केली. त्यांच्या होकारानंतर सन १९५९ मध्ये महूद (बु.) येथे श्री शिवाजी विद्यालय या नावाने कामकाजास सुरुवात झाली. प्रारंभी आधारस्तंभ म्हणून नारायण रामजी पाटील हे काम पाहत होते. परंतु विद्यालयास जागेची गरज होती. हे पाहता धोंडीरामजी मेटकरी, आबा मारुती मेटकरी व निवृत्ती आबा मेटकरी यांनी आपला भव्य वाडा विनामोबदला विद्यालयाच्या वापरासाठी दिला. सन १९६१ नंतर बंडू मार्तंड बाजारे, रामचंद्र बापू बाजारे व लक्ष्मण गणपत बाजारे यांनी स्वतःच्या मालकीची जमीन २ एकर १३ गुंठे रु.१८९ (रुपये एकशे एकोणनव्वद) या नाममात्र किमतीस संस्थेस कायमस्वरूपी खरेदी रूपात दिली. त्यामुळे विद्यालयाची भव्य इमारत या जागेवर उभी आहे. सन १९५९ पासून आज अखेर शाखेस लाभलेल्या सर्व सन्माननीय मुख्याध्यापक यांनी आपापल्या परीने शाळेच्या विकासास भरीव योगदान दिलेले आहे.

३) मांजरी हायस्कूल, मांजरी :

मांजरी हायस्कूल मांजरी या विद्यालयाची स्थापना होण्यापूर्वी मेथवडे, मांजरी, संगेवाडी व शिरभावी या गावातील मुलांना ७ वी पुढील शिक्षण घेण्यासाठी सांगोला-

पंढरपूर या ठिकाणी जावे लागत होते. त्यावेळी तालुक्याच्या ठिकाणी वाहतुकीची सोय नव्हती. त्यामुळे बहुतांश मध्ये शाळा सोडून देत होते. वास्तविक पाहता वाहतुकीची सोय नसल्यामुळे पालक मुलींना पाठवत नव्हते, शाळा सोडली की त्यांचे लग्न करून दिले जात असे आणि शिक्षणाला पूर्णविराम मिळत असे. शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून पंचक्रोशीतील काही शिक्षणप्रेमी नागरिकांनी एकत्र येऊन विद्यालय स्थापन करण्याचे ठरवले त्यातील मांजरी गावचे पी.एस. कुलकर्णी, मेथवडे गावचे तुकाराम गणपत खंडागळे व मांजरी गावचे कृष्णाजी आण्णाजी जगताप या तिघांनी एकत्र येऊन शिक्षणाचा प्रसार व्हावा व खेडेगावातील मुला मुलींची शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून शिक्षण संस्था स्थापन करण्याचा विचार केला. त्यांनी १९७१ साली शासनाकडे प्रस्ताव दिला प्रस्ताव मंजूर होऊन आल्यानंतर ७ जून, १९७२ रोजी मांजरी या गावात शाळा सुरु केली. प्रथम कृष्णाजी आण्णाजी जगताप यांनी स्वतःच्या वाड्यात इयत्ता आठवीचा वर्ग सुरु केला. आठवीच्या वर्गात पंचक्रोशीतील विद्यार्थी गोळा करून वर्गात पहिल्यांदा ३५ विद्यार्थी होते. नैसर्गिक तुकडी निर्माण झाली नंतर १९७३-७४ ला इयत्ता ९ वी ची तुकडी निर्माण झाली. १ ऑगस्ट १९८५ पासून विद्यालय मेथवडे फाटा या ठिकाणी भरवली जाऊ लागली. १ एप्रिल १९८९ पासून ही शाखा रयत शिक्षण संस्थेला जोडण्यात आली. ग्रामस्थ, शिक्षक मुख्याध्यापक यांच्या समन्वयाने गुणवत्ता विकासाचे कार्य सुरु आहे.

शाखांची सद्यस्थिती :

विद्यार्थ्यांचा

सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी संस्था विद्यार्थी पालक शिक्षक यांच्या सर्वसमावेशक प्रयत्नांनी विविध उपक्रम राबवून गुणवत्तापूर्ण शिक्षण प्रक्रिया राबवण्याचे कार्य विद्यालयामार्फत केले जाते. आज या ग्रामीण भागातील प्रत्येक शाखेत सरासरी हजार ते दीड हजार विद्यार्थी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण घेत आहेत. विद्यालयात विद्यार्थ्यांना संस्था, ग्रामस्थ, विद्यार्थी, शिक्षक यांच्या योगदानातून विविध सोई-सुविधा पुरवून शिक्षण प्रक्रिया सुलभ करण्याचे कार्य सुरु आहे. **विद्यालयातील विविध सोई- सुविधा :**

- १) सुसज्ज इमारत
- २) स्वतंत्र वर्गखोल्या
- ३) पिण्याच्या पाण्याची RO सुविधा
- ४) सुरक्षेसाठी CCTV कॅमेरे
- ५) स्वतंत्र संगणक कक्ष
- ६) अत्याधुनिक विज्ञान प्रयोगशाळा
- ७) भव्य क्रीडांगण
- ८) अत्याधुनिक ग्रंथालय
- ९) मुले व मुलींसाठी स्वतंत्र शौचालय

- १०) दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या अनुषंगाने आवश्यक सोई-सुविधा
- ११) अटल टिकरिंग प्रयोगशाळा (अकोला)
- १२) लॅपटॉप व LCD प्रोजेक्टर
- १३) नवनीत व चाणक्य सॉफ्टवेअर
- १४) गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांना मदत
- १५) मुले व मुलींसाठी स्वतंत्र सायकल स्टॅन्ड

गुणवत्तावाढीसाठी विविध उपक्रम/ प्रकल्प/ समित्या :

- १) अनिवासी गुरुकुल प्रकल्प
- २) दूरस्थ गुरुकुल प्रकल्प
- ३) शासकीय व अशासकीय स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन - ५ वी व ८ वी शिष्यवृत्ती परीक्षा, ५ वी नवोदय, ८ वी NMMS, ७ वी रयत प्रज्ञा शोध परीक्षा, ९ वी रयत ओलंपियाड परीक्षा, १० वी NTS परीक्षा, MTS परीक्षा, मंथन परीक्षा ई.
- ४) FALI प्रकल्प
- ५) CET मार्गदर्शन
- ६) उन्हाळी व हिवाळी सुट्टीत जादा तासिका
- ७) इन्स्पायर अवार्ड
- ८) RSP प्रकल्प
- ९) शालेय क्रीडा स्पर्धा
- १०) शैक्षणिक सहूल
- ११) क्षेत्रभेट आयोजन
- १२) बाह्य तज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शन
- १३) ग्रीन कॅम्पस प्रकल्प
- १४) कर्मवीर विद्यापाबोधिनी प्रमाणपत्र परीक्षा
- १५) चित्रकला परीक्षा मार्गदर्शन
- १६) रयत नॉलेज बँक
- १७) ROSE प्रकल्प
- १८) रयत कृतीपात्रिका
- १९) रयत विज्ञान प्रश्नमंजुषा
- २०) करीयर गाईडन्स
- २१) रयत विज्ञान प्रकल्प
- २२) गांधी रिसर्च फौंडेशन परीक्षा
- २३) मीना राजू मंच
- २४) हरितसेना
- २५) स्टाफ अकॅडमी
- २६) सेतू चाचणी प्रकल्प
- २७) बोटॅनिकल गार्डन
- २८) विद्यार्थी आरोग्य तपासणी/ लसीकरण
- २९) मोफत बस पास योजना
- ३०) सर्व शिक्षा अभियान

- ३१) प्रधानमंत्री पोषण आहार योजना
- ३२) रयत स्कूल ERP
- ३३) माता-पालक समिती
- ३४) महिला अत्याचार निवारण समिती
- ३५) स्थानिक स्कूल कमिटी
- ३६) शाळा व्यवस्थापन समिती
- ३७) शाळा व्यवस्थापन समिती व विकास समिती
- ३८) तक्रार निवारण समिती
- ३९) माजी विद्यार्थी संघ
- ४०) पालक शिक्षक संघ
- ४१) गुरुकुल पालक शिक्षक संघ

समारोप :

वेळोवेळी शासनाने शिक्षण सर्वापर्यंत पोहचवावे यासाठी विविध कायदे, उपक्रम व योजना राबवल्या परंतु गावपातळीवर ग्रामस्थ, विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या समन्वयातून शिक्षण प्रक्रियेत येणारे अडथळे ओळखून त्या सोडवण्याच्या दृष्टीने योग्य ते प्रयत्न करून आज या विद्यालयातून उच्च दर्जाचे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्याचे कार्य सुरु आहे. येत्या काळात बदलत्या शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थ्यांना शिक्षण पुरवण्याचे कार्य निश्चितपणे सध्या होईल हे यावरून सिद्ध होते.

संदर्भसूची :

- १) www.rayashikshan.edu
- २) www.erayat.org
- ३) शाखामाहिती इतिहास : सरदार शामराव लिगाडे विद्यालय व भाई. जगन्नाथराव लिगाडे ज्युनिअर कॉलेज ऑफ सायन्स (कृषी) अकोला(वा.), ता. सांगोला जि. सोलापूर.
- ४) शाखामाहिती इतिहास : श्री शिवाजी विद्यालय व ज्युनिअर कॉलेज महूद(बु.), ता. सांगोला जि. सोलापूर
- ५) शाखामाहिती इतिहास : मांजरी हायस्कूल मांजरी, ता. सांगोला जि. सोलापूर.

महाभारतातील ब्रह्मवादिनी 'विदुला'

प्रा.डॉ.भारती कुमार सुडके

सहायक प्राध्यापक {इतिहास विभाग } कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर, जि. सोलापूर.

Corresponding Author- प्रा.डॉ.भारती कुमार सुडके

Email : bhartibhuse@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397483

प्रस्तावना

भारतीय समाजाला प्रदीर्घ संस्कृतीचा वारसा लाभला आहे. प्राचीन काळात संहिता, ब्राह्मणके आरण्यके, उपनिषदे, पुराण, स्मृती ग्रंथ, महाकाव्य इत्यादी साहित्य निर्माण झाले. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने महाभारत काव्याचे महत्त्व अलौकिक आहे. भारतीय संस्कृती, परंपरा, नीती कल्पना, सामाजिक धारणा राजकारण, व्यवहार, जीवनाचे ध्येय इत्यादी गोष्टींचा महाभारताशी निकटचा संबंध आहे. १ महाभारत हा प्राचीन संस्कृत काव्यग्रंथ आहे मूळ महाभारत महर्षी व्यासांनी लिहिले. नंतर सौती व वैशंपायन यांनी महाभारतात अनेक कथा समाविष्ट केल्या. अशाप्रकारे एक लक्ष श्लोकांचे महाभारत काव्य तयार झाले. महाभारत मूळ ग्रंथ संस्कृत भाषेत आहे. महाभारताच्या कालखंडासंदर्भात इतिहासकारांमध्ये मत भिन्नता आढळते. महाभारत ग्रंथाचा भारतीय अर्थात भारतीय पंडितांनी अभ्यास केलेला आहे.. महाभारत महाकाव्यावर आधारित अनेक पुस्तके, नाटके चित्रपट तयार करण्यात आली आहेत. महाभारत महाकाव्यात न्याय, शिक्षण वैद्यकशास्त्र, धर्मशास्त्र, ज्योतिष, युद्धशास्त्र, योगशास्त्र, अर्थशास्त्र, वास्तुशास्त्र, शिल्प शास्त्र, इत्यादी विषयांवर तपशीलवार वर्णन पाहायला मिळते. महाभारताचा अभ्यास केला असता महाभारतातील मूळ कथानकात व उपकथनकात अनेक स्त्रियां त्यांच्या विद्वत्ता पूर्ण कार्यामुळे नावारूपास आल्या अशा स्त्रियांचा उल्लेख महाभारत कालीन विदुषी किंवा ब्रह्मवादिनी असा केला जातो. विविध विषयात प्राविण्य मिळवणाऱ्या स्त्रियांना विदुषी किंवा ब्रह्मवादिनी म्हटले जात होते. डॉ. मंजुला गुप्ते यांच्या मते महाभारत कालीन विदुषी स्त्रियांनी आपल्या प्राप्त विद्येच्या आधारे ब्रह्मचिंतन, अध्यात्म, राजकीय, धार्मिक तत्त्वज्ञान, युद्धशास्त्र, योगशास्त्र, अशा अनेक विषयावर उपदेश केल्याचे दिसते. महाभारत कालीन गांधारी, कुंती द्रौपदी, शकुंतला दमयंती सुलभा आशा काही विद्वान स्त्री व्यक्तिरेखांचा अभ्यास करण्यात आला आहे .परंतु महाभारतात वरील विदुषी व्यतिरिक्त आपल्या जीवनदर्शनातून आपली विद्वत्ता सिद्ध करणाऱ्या स्त्री व्यक्ती रेखाचा अभ्यास फारसा करण्यात आला नाही. सिंध राजापासून पराभूत होऊन निराश होऊन घरात बसलेल्या आपल्या पुत्राला युद्ध करण्याची प्रेरणा देणाऱ्या कर्तव्यदक्ष माता, महान तेजस्वी ब्रह्मवादिनी विदुलाचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते.

महाभारतातील उद्योग पर्वा मध्ये माता कुंतीने कृष्णाजवळ आपल्या प्रतापी पाच मुलांना संदेश देत असताना वीरमाता विदुलाच्या कथेचा उल्लेख केला आहे. भारतीय स्त्री ही माता म्हणून किती प्रेमळ असते पण तीच प्रसंगी किती कर्तव्य कठोर बनते याचे उदाहरण म्हणजे विदुला होय. महाभारत उपकथनकातील ब्रह्मवादिनी विदुला यशस्विनी कुलीन शास्त्र धर्मरात, दूरदर्शिनी, राज्यसभेत विख्यात होती व शास्त्र वचने ऐकून बहुश्रुत झाली होती. २ विदुलाचा मुलगा संजयचा सिंध राजाने पराभव केला होता. संजय दिन होऊन बसला होता. तेव्हा विदुलाने केलेला उपदेश अतिशय प्रेरक व मौल्यवान आहे. संजय युद्ध न करता घरात बसला आहे हे विदुलाच्या बुद्धीला मान्य नव्हते . विदुला संजय ला म्हणते “तुझ्या या कृतीमुळे तू शत्रूचा आनंद व माझे दुःख वाढवीत आहेस तुला स्वकल्याण साधायचे असेल तर कर्तव्याची धुरा हातात घे. स्वतःला कमी लेखू नकोस. स्वतःच्या नावाला

शोभेल अशी महत्त्वाकांक्षा बाळग. मनाला खंबीर कर तुझ्या मनातील भीतीचा पूर्णपणे त्याग कर छोट्या नदिला लवकर पूर येतो. त्याप्रमाणे भ्याड पुरुष थोडक्यात संतुष्ट होतात. तु मरण पत्कर प्राण संकटात पाड पण तुझा पराक्रम दाखव.” या ठिकाणी वीर माता विदुला नैराश्या अवस्थेत बसलेल्या मुलाच्या मनात आत्मविश्वास निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत असल्याचे दिसते कारण आत्मविश्वास हा विजयाचा पहिला टप्पा असतो याची जाणीव विद्वान विदुलाला असावी. तसेच विदुला संजयला निर्भर होण्यास सांगते स्वपराक्रमातून स्वतःचे कर्तृत्व सिद्ध करण्यासाठी सांगते. विदुलाला मुलाच्या जीवित पेक्षा त्याचा पराक्रम श्रेष्ठ वाटतो यावरून विदुलाच्या तेजस्वी क्षत्रिय पाण्याची कल्पना येते.

संजयला स्वाभिमान व कर्तव्यपरायणता याची जाणीव व्हावी म्हणून विदुला संजयला म्हणते “ शत्रू तुझ्या छातीवर पाय देऊन उभा आहे तरी तू असा धीर सोडून

बसला आहे. स्वाभिमानी जगायचे असेल तर स्वपराक्रमाने स्वतःचे कर्तृत्व सिद्ध करून दाखव. भीतीच्या अशाने कोंड्याच्या अग्नीप्रमाणे ज्वालाशिवाय तू धूसमत राहू नको. दीर्घकाळ धूसमत राहण्यापेक्षा क्षणभर पेटवून भस्म होणे चांगले. तू राजघराण्यात जन्माला आला आहेस. तु शौर्य दाखव किंवा मृत्यू पत्कर. जर तुला राजधर्माचे पालन करता येत नसेल तर तुझा जगून तरी काय उपयोग? विदुलाने संजयला जो उपदेश केला यावरून विदुलाला राजनीतीचे यथार्थ ज्ञान असावे असे दिसते. माता विदुलाचे आपल्या मुलावर आंधळे मात्र प्रेम नव्हते याची कल्पना येते. राजकारणातील अनेक डावपेचाचा आधार घेऊन यशस्वी राज्यकारभार करण्यास सांगणारी माता विदुला किती कर्तृत्वान व धोरणी असेल याचा प्रत्यय येतो. आपल्या पुत्राला युद्धासाठी व विजयप्राप्तीसाठी उत्साहीत करणे हा चतुर विदुलेचा हेतू होता. म्हणून ती संजयला म्हणते “ युद्धात मनुष्याला शोभणारा अत्यंत पराक्रम दाखवल्याने त्याला जरी विजय मिळाला नसला तरी तो धर्माच्या ऋणातून मुक्त होतो. व स्व निंदा टाळतो. कार्याच्या फलप्राप्तीत अनिश्चिता असते. सतत कर्म करणे आवश्यक आहे. तेव्हा तू एकतर पराक्रम दाखव किंवा अंत गतीस जा”.^३ या ठिकाणी विद्वान विदुलेने प्रयत्नातून यश प्राप्ती हा महत्त्वाचा विचार मांडल्याचे दिसते. यावरून विदुलेच्या प्रयत्नशील व उद्योगी बुद्धिमत्तेची कल्पना येते.

संजयची स्तब्धता पाहून पुढे विदुला संजयला म्हणते, “ आपणावर किती जरी संकट आली तरी आपण खचून जाऊ नये शेवटपर्यंत दम धरून राहणे हेच योग्य असते. तु धैर्य व अभिमान धर आपले पौरुष्य दाखव. राजाच्या शौर्याच्या आधारावर सामान्य लोक सुखी समृद्ध जीवन जगतात. स्वतःच्या भाऊबलाने या जगात मान मान्यता मिळवणाऱ्याचा विजय होतो.” या ठिकाणी विदुला संजयला दृढविश्वास कायम ठेवण्यास सांगते. तसेच धार्मिक गोष्टीचा आधार घेऊन संजयच्या अंगी धाडस निर्माण करायचा प्रयत्न करताना दिसते संजयच्या अंगी असणारी अल्पसंष्टता मिटवण्यासाठी माता विदुला संजयला म्हणते “ अल्प संतुष्ट व्यक्तीचा कधीही विकास घडवून येत नाही संजय तुझ्या या निबळेपणामुळे तू राज्यभ्रष्ट होशील. आमची राज्यातून हकालपट्टी होईल. आणि स्थान भ्रष्ट व द्रवहीन झाल्यामुळे आपली अवस्था दिन होईल म्हणून संजय तू अफाट विजयाची महत्त्वाकांक्षा बाळग. स्वराज्याचे, स्वजनाचे रक्षण कर. तू एक राजा आहेस राजाप्रमाणे जीवन जग. शूर तेज संपन्न व सिंहाप्रमाणे पराक्रमी राजा मरण पावला तरी त्याची प्रजा सुखी असते. जो आपल्या सुखाचा त्याग करून राज्याच्या विकासासाठी जगतो तो तोच खऱ्या अर्थाने जीवन जगतो”.^४ भविष्यात आपल्या राज्यावर येणारे संकट टाळण्यासाठी विदुला संजयला महत्त्वाकांक्षा बाळगून राज्याचा विकास करण्यास सांगते. यावरून विदुलेच्या दूरदर्शी विद्वत्तेची कल्पना येते.

माता विदुलाचे भाषण ऐकून संजय विदुलाला म्हणतो “ माझी आई इतकी निर्दयी कशी तू माझ्या राजवैभवाची काळजी करते. पण युद्धात मला मरण आले, मी तुझ्या दृष्टी आड झालो तर तुला राजवैभवाचा काय उपयोग?” यानंतर विदुलाने संजयला अतिशय शांतपणे दिलेले उत्तर मृताला संजीवनी देणारे आहे विदुला संजयला म्हणते “ संजय तू जे वात्सल्य, पुत्र प्रेम समजतोस किंवा माझे ठिकाणी जे असावे असे म्हणून समजतोस ते खरे वात्सल्य नव्हे माये पोटी पुत्राला पोटाशी कवटाळून बसणे मी अज्ञान समजते. आणीबाणीच्या वेळी तुला प्रेरणा देत नाही ते कसले वात्सल्य. माझ्या मते कुसंतांना पेक्षा नितांन बरे. पुत्राच्या कल्याणाची बुद्धी म्हणजेच खरे वात्सल्य असते.”^५ कर्तव्यपरायण माता विदुलाने केलेली पुत्र वात्सल्याची व्याख्या अतिशय सार्थ वाटते. यानंतर संजय विदुलाला म्हणतो “माझ्याजवळ पुरेसे सैन्यबळ नाही मदतीला मित्रही नाही. मग मी एकटा गेलेले राज्य कसे परत मिळवनाऱ” यानंतर विदुला संजयला म्हणते “ राजकारणात अनेक क्लुप्त्या असतात त्यांच्या साहाय्याने आपल्याला परिस्थिती हवी तशी बदलता येते. सिंध देशाच्या राजाचा तिरस्कार करणारे व त्यांच्या वैभवाचा हेवा करणारे सर्व लोक तुला वश होतील काही निरपेक्ष मित्रही तुला मदत करतील फक्त तुझ्याकडे आत्मविश्वास असणे आवश्यक आहे.” या ठिकाणी विद्वान विदुलाने चाणक्य नीति प्रमाणे अतिशय महत्त्वाचा राजकीय सल्ला संजयला दिल्याचे दिसते.

ब्रह्मवादिनी विदुलाला संजयला म्हणते “ ज्ञानी पुरुष सफलता व असफलता यांचा विचार झटकून सफलता मिळेलच असा संकल्प धरून कार्य करित असतात. क्षत्रियाला अभिप्रेत असलेला पुरुषार्थ संपादन करण्याची हीच वेळ आहे. आपला प्रतिपक्षी प्राणावर उधार झाला आहे हे एकदा का शत्रूला कळाले की मग शत्रू त्याला घाबरतो. शत्रू बलाढ्य आहे त्याला जिंकणे शक्य नाही हे जर समजले तर तो वक्तृत्व कुशल दूत शत्रूकडे भांडण मिटावे म्हणून पाठवतो. आपण शत्रूला पराभूत करण्याची इच्छा कायम बाळगावी. कोणतीही आपत्ती आली तरी राजाने कधी धैर्य सोडू नये कारण राजाचे धैर्य नष्ट झालेले पाहून त्याचे सर्व सैन्य व अमात्य यांचेही धैर्य नष्ट होते. तुझ्या अंगी तू सामर्थ्य पराक्रम उत्साह निर्माण कर. तुला विजय निश्चित मिळेल. या ठिकाणी विदुला राजाला विजयाची प्राप्ती कशी करता येईल याची पद्धतशीरपणे माहिती देत असल्याचे दिसते. वीरमाता विदुलाच्या प्रेरणादायी मार्मिक भाषणाचा संजय वर अपेक्षित परिणाम झाला. संजय माता विदुलाच्या सल्ल्याने सर्व बेत अखू लागला व मोठ्या उमेदीने पुढील कामाला लागला दिन होऊन बसलेला मुलाचा स्वाभिमान जागृत करून त्याला पराक्रम दाखवण्यास तिने प्रेरित केले राजकारणात अनेक वर्ष कामकाज पाहणाऱ्या राजकीय व्यक्तिमत्त्वाप्रमाणे विदुलेचे राजकीय ज्ञान होते शास्त्र धर्माप्रमाणे मुलाला वर्तन करण्यास ती सांगते. तिने केलेल्या उपदेशामुळे ती श्रेष्ठ विदूषी स्त्री म्हणून ओळखली जाते

विदुलेचा उत्साह युक्त उपदेश संसारातील विपत्ती ग्रस्त प्रत्येक व्यक्तीला प्रेरक ठरतो.६ विदुलेच्या उपदेशात व्यवहारातील व राजकीय परिस्थितीतील उदात्त व उत्साहायुक्त नीती भरलेली आहे असे दिसते. ब्रह्मवादिनी विदुलाच्या वरील उपदेशावरून तिच्या विविधांगी बुद्धिमत्तेची, व्यवहार कुशल, व राजनीति संपन्न विद्वत्तेची कल्पना येते.

संदर्भ :

- १) आठवले, अनंत दामोदर, महाभारताचे वास्तवदर्शन, श्री दामोदर प्रतिष्ठान, पुणे, पृ. क्र. ०२.
- २) वाळिवे, रा.श. संपादक, महाभारत खंड क्र. ४, विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे, प्रथम आवृत्ती-१९८४ उद्योग पर्व, अध्याय १३३ पृष्ठ.क्र.२९१.
- ३) प्रा. ह. भ. प. दांडेकर, श.वा. संपादक, भारतातील थोर स्त्रिया, ह. भ. प. प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, १९६३, पृष्ठ. क्र. १८२.
- ४) उपरोक्त, वाळिवे, रा.श. संपादक, पृष्ठ.क्र. २९३.
- ५) महामहोपाध्याय, हरदास बाळशास्त्री, भारतीय जीवनदर्शन, भाग १, चंद्रकांत प्रकाशन नागपूर, १९७६, पृष्ठ. क्रमांक.१२३.
- ६) वैद्य, चिंतामणी विनायक संपादक, महाभारताचा उपसंहार, सुरेखा प्रकाशन, मुंबई, १९९४, पृष्ठ. क्र.२५४

भारतीय राष्ट्रध्वजाचा इतिहास

Dr. Madhukar Vithoba Jadhav

Assistant Professor Department of History, Y.C. College, Halkarni, Tal-Chandgad,

Dist-Kolhapur University of Kolhapur

Corresponding Author- Dr. MadhukarVithobaJadhav

E-mail:- mvjhistory12@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397491

प्रस्तावना:

भारताला स्वातंत्र्य मिळून या वर्षी ७५ वर्ष पूर्ण होत आहेत. त्या निमित्ताने होणा-या सोहळ्याला 'आजादी का अमृत महोत्सव' असे नाव दिले आहे. या प्रसंगी भारत सरकारने 'हर घर तिरंगा' या मोहिमेची सुरुवात केली आहे. या अभियाना अंतर्गत १३ ते १५ ऑगस्ट या दरम्यान पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी प्रत्येक घरावर तिरंगा फडकवण्याचे आवाहन केले आहे. राष्ट्राभिमानाचे प्रतिक म्हणजे भारताचा राष्ट्रध्वज होय. भारताचा राष्ट्रध्वज भारतीय लोकांच्या आशा आणि आकांक्षांचे प्रतिनिधित्व करतो. राष्ट्रध्वज हा त्या देशाची ओळख असते. यशाचे, मानाचे व आदर्शांचे चिन्ह म्हणून ध्वजाचा वापर अगदी प्राचीन काळापासून केल्याचे दिसून येते. प्रत्येक देशाचा एक राष्ट्रध्वज असतो तो देशातील लोकांना एकत्र बांधतो. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जरीची झालर लावलेला भगवा ध्वज प्रसिद्ध व महत्वपूर्ण आहे. भारतीय प्रजासत्ताक दिन हा दिवस ध्वज दिन म्हणूनही साजरा केला जातो. हवेत फडकणारा तिरंगा हे आपल्या स्वातंत्र्याचे प्रतिक आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

१. राष्ट्रीय ध्वज आपल्या स्वातंत्र्याचे महत्व प्रकट करतो.
२. आपल्या देशाचा राष्ट्रीय ध्वज तिरंगा आपल्या देशाचा सांस्कृतिक वारसा, सभ्यता आणि इतिहास प्रतिबिंबित करतो.

गृहीतक: १. भारतीय राष्ट्रध्वजाचा इतिहास जगामध्ये सर्वश्रेष्ठ आहे.

मुख्य व सूचक शब्द: तिरंगा, राष्ट्रपिता, प्रतिक, मानचिन्ह, कॅप्टन, संहिता, सभ्यता, शौर्य

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. महत्वपूर्ण अशा प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. याचबरोबर वर्तमानपत्रे, मासिके, साप्ताहिके या साधनांचाही वापर करण्यात आलेला आहे.

विषय विवेचन: भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास जगामध्ये सर्वश्रेष्ठ आहे. भारतीय स्वातंत्र्यलढा वेगवेगळ्या आंदोलनांनी भरलेला आहे. या स्वातंत्र्यलढ्याचे मार्ग वेगवेगळे असले तरी लक्ष्य मात्र एकच होते. ते म्हणजे स्वातंत्र्य दि. २८/१२/१८८५ मध्ये अखिल भारतीय राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली. भारतातील सर्व स्वातंत्र्यप्रेमी संघटनांना एक व्यासपीठ मिळाले. परंतु राष्ट्रीय ध्वज मात्र वेगवेगळे होते. इ. स. १९०५-१९०६ च्या दरम्यानच्या कालखंडामध्ये भारतीय लोकांच्यामध्ये इंग्रजांचा युनियन जॅक जावून त्या ठिकाणी आपले राष्ट्रीय निशाण फडकले

पाहिजे अशी भावना निर्माण झाली. यातून आपापल्या कल्पनेनुसार राष्ट्रध्वजाचे रंग, रूप व आकार घेऊ लागले. कालखंडानुसार राष्ट्रध्वजाचे रंग, रूप बदलत गेले. २२ जुलै, १९४७ रोजी भारताने आपला राष्ट्रीय ध्वज स्वीकारला. भारतीय राष्ट्रध्वजात तीन रंग आहेत म्हणून त्याला तिरंगा असे म्हणतात. आपला राष्ट्रध्वज आपल्या देशाची बंधुता, एकता आणि मानवता दर्शवितो. याचबरोबर सत्य आणि एकात्म बद्दलचा आपला विश्वास वाढविण्यासही मदत होते. दरवर्षी १५ ऑगस्टला देशाचे पंतप्रधान व २६ जानेवारी या दिवशी देशाचे राष्ट्रपती ध्वजारोहन करतात. आपला राष्ट्रध्वज खादीच्या कपड्यांनी बनविलेला आहे. खादीशिवाय दुस-या कोणत्याही कपड्याचा ध्वज फडकविण्यास परवानगी नाही. ध्वजाची लांबी आणि रुंदी ३:२ या प्रमाणात आहे. इ. स. १९५० मध्ये राज्य घटना अस्तित्वात आल्यानंतर स्वतंत्र प्रजासत्ताकचा राष्ट्रध्वज म्हणून घोषित करण्यात आला. १९०४-०६ च्या दरम्यान राष्ट्रध्वज जनतेसमोर आला. या ध्वजाचे रंग पिवळे आणि लाल रंगाचे होते. ज्यामध्ये लाल रंग स्वातंत्र्याचे प्रतिक होता व पिवळा रंग विजयाचे प्रतिक होते. नंतर या ध्वजात थोडा बदल करण्यात आला. त्यात तीन रंग होते. भगवा, पिवळा व हिरवा रंग होता. ज्याला कलकत्ता ध्वज असे म्हणतात. दि. ०७ ऑगस्ट १९०६ रोजी कोलकत्याच्या पारशी बागान चौकात ग्रीन पार्क येथे पहिला राष्ट्रध्वज फडकविण्यात आला. लाल, पिवळा व हिरवा या रंगाचे तीन

पट्टे वरच्या लाल पट्ट्यावर एका रांगेत पांढरी आठ कमळे, पिवळ्या पट्ट्यावर निळ्या रंगात वंदे मातरम् ही अक्षरे आणि खालच्या हिरव्या पट्ट्यावर डावीकडे पांढ-या रंगात सूर्य, उजवीकडे चांदतारा अशी चिन्हे होती. मादाम कामा आंतरराष्ट्रीय समाजवादी परिषेदेला स्वतंत्र भारताच्या प्रतिनिधी म्हणून गुरुवार दि.२२ ऑगस्ट १९०७ रोजी जर्मनमधील स्टूटगार्ड येथे भरलेल्या परिषेदेला हजर होत्या. अभिनव सोसायटी तर्फे मादाम कामावर ही जबाबदारी टाकण्यात आलेली होती. मादाम कामांनी इंग्रज प्रतिनिधी रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांच्या विरोधाला न जुमानता त्या परीषेदेमध्ये भारताबद्दलचा प्रस्ताव मांडला. मादाम कामा यांनी मांडलेल्या प्रस्तावाला इंग्लंडमध्ये हिंडमन व फ्रान्सचे जीना ज्वारे यांनी मॅकडोनाल्डविरोधी जाऊन पाठींबा दर्शविला. इंग्रज प्रतिनिधींनी हा प्रस्ताव आंतरराष्ट्रीय समितीपुढे आधीच ठेवला गेला नसल्यामुळे तांत्रिक कारण दाखवून त्याला विरोध केला. तो प्रस्ताव या परिषेदेत मंजूर होऊ दिला नाही. मादाम कामा यांना भाषण करण्याची संधी मात्र देण्यात आली. देश स्वतंत्र करू इच्छिणा-या क्रांतिकारकांच्या त्या मेळाव्यात प्रत्येक देशाच्या राष्ट्रीय झेंड्याला अभिवादन करण्यात आले. स्वतंत्र राष्ट्राचा झेंडा कुठून असणार त्यावेळी कल्पनेनुसार तयार झालेला तिरंगा झेंडा मोठ्या धैर्याने त्या ठिकाणी फडकावून मादाम कामा उदगारल्या "माझ्या स्वतंत्र भारताचा हा तिरंगा झेंडा मी हातात धरून फडकवीत आहे. स्वातंत्र्यप्रेमी म्हणविणा-या या परीषेदेतील सदस्यांना माझे हे आव्हान आहे. जगातील एकपंचमांश मानव जात भारतात वास करीत आहे. एवढ्या मोठ्या मानव समूहाला इंग्रजांनी गुलामगिरीत खितपत पडण्याची पाळी यावी हि घटना स्वातंत्र्यप्रेमी लोकांना शोभा देणारी नाही. भारतातील मानव समूह स्वतंत्र झालाच पाहिजे. स्वतंत्र भारताचे मानचिन्ह असणारा हा तिरंगा ध्वज आपणास आव्हान देत येथे फडकवत आहे. या स्वातंत्र्याच्या ध्वजासाठी भारतीय तरुणांनी आपल्या रक्ताचे बलिदान करून त्याला पुनीत केले आहे. या ध्वजाला प्रणाम करा असे हृदयस्पर्शी स्फूर्तीदायक उदगार ऐकताच जगातील सर्व समाजवादी सदस्यांनी उभे राहून त्या ध्वजाला नम्रपणे वंदन केले". भारताच्या या झेंड्यावर हिरव्या, पिवळ्या व लाल रंगाचे पट्टे होते. त्यावर दाखविलेले उमलते आठ पाकळ्यांचे कमळ हे तत्कालीन भारतातील आठ प्रांताचे जणू प्रतिनिधित्व करणारे होते. वंदेमातरम् हे देवनागरी अक्षरामध्ये झेंड्यांच्या मध्यभागी लिहिले होते. झेंड्यावर काढलेले सूर्य व चंद्र ही हिंदू-मुस्लीम विश्वास दर्शविणारी चिन्हे होती. भारतात होमरूळ चळवळभरात आलेली असताना इ. स. १९१७ मध्ये ध्वजाचे तिसरे रूप प्रकट झाले. एक आड एक तांबडी व हिरवी पट्टी अशा नऊ पट्ट्या असलेल्या या ध्वजावर काठीजवळच्या डाव्या वरच्या कोप-यात युनियन जॅक, उजव्या कोप-यात चांदतारा, पांढ-या रंगात आणि खाली पांढ-याच रंगात सात तारे असे या ध्वजाचे रूप होते. राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी यांनी इ. स.

१९२१ मध्ये हिंदुस्थानातील सर्व धर्मांमध्ये ऐक्य निर्माण व्हावे या भावनेने पांढरा, हिरवा व लाल असे तीन रंग व ध्वजावर मध्यभागी चरखा असावा असे सुचविले. परंतु हा ध्वज काँग्रेस कमिटीने मान्य केला नाही. शीख संप्रदायांनी आपल्याही रंगाचा स्वतंत्र पट्टा ध्वजावर असावा. असा आग्रह धरल्याने दि. १ एप्रिल व २ एप्रिल १९३१ रोजी कराची येथे भरलेल्या अधिवेशनात एका समितीची नियुक्ती करण्यात आली. संपूर्ण केशरी ध्वज व त्यावर डाव्या वरच्या कोप-यात चरखा असावा असे या समितीने सुचविले. परंतु समितीने या ध्वजाचा स्वीकार केला नाही. इ. स. १९३१ मध्ये ध्वजावरील रंग हे जाती धर्माचे प्रतिनिधिक रूप नसून विविध गुणवाचक प्रतीकात्मक असावेत. असा संकेत धरून ध्वजाचे सहावे रूप समितीसमोर आले. हा ध्वज तिरंगीच होता. तीन समान रुंदीच्या अनुक्रमे केशरी, पांढरा व हिरव्या रंगांच्या पट्ट्या व मध्यभागी निळ्या रंगात असलेला पांढ-या पट्टीवरील चरखा असा ध्वज होता. मात्र हा ध्वज देखील समितीने राष्ट्रध्वज म्हणून स्वीकारला नाही. दि. २२ जुलै १९४७ रोजी घटना समितीने राष्ट्रध्वज म्हणून स्वीकारलेला ध्वज म्हणजे आजचा तिरंगा होय. या ध्वजावर केशरी, पांढरा व हिरवा या रंगांच्या पट्ट्या असून मध्यभागी पांढ-या रंगाच्या पट्टीवर निळ्या गडद रंगात अशोकचक्र आहे. ध्वजाची लांबी रुंदी ३:२ प्रमाणात असून हाच आपला विद्यमान तिरंगा राष्ट्रध्वज होय. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वतंत्र भारताचा राष्ट्रध्वज म्हणून तिरंगा गगनात फडकला व ध्वज निश्चितीकरण समितीने घटना समितीस हा ध्वज सादर केला. या समितीत सरदार वल्लभाई पटेल, पंडित जवाहरलाल नेहरू, मौलाना आझाद, सरदार तारासिंह, काका कालेलकर, डॉ. पट्टाभिसीतारामय्या व डॉ. ना. सु. हर्डीकर असे सात सदस्य होते. राष्ट्रीय ध्वज हे स्वातंत्र्यासाठी आणि राष्ट्रीय संपत्तीसाठीच्या दीर्घ लढ्याचे प्रतिनिधित्व करते. हे स्वतंत्र भारताच्या प्रजासत्ताकाचे प्रतीक आहे. १५ ऑगस्ट १९४७ ते २६ जानेवारी १९५० या काळात राष्ट्रध्वज भारताचे अधिराज्य म्हणून सादर करण्यात आला.

राष्ट्रध्वजाचा वापर आणि कार्यप्रदर्शन गुन्हे प्रतिबंधक कलम इ.स. १९५० आणि गुन्हेगारी प्रतिबंधक कलम इ.स. १९७१ साठी राष्ट्रीय सन्मान अंतर्गत विहित केलेले आहे. भारतीय ध्वज संहिता इ. स. २००२ मध्ये भारतीय ध्वजाच्या सन्मानासाठी सर्व कायदे, पद्धती आणि सूचनांचे नियमन करण्यासाठी स्थापन करण्यात आला आहे. आपल्या देशाचा राष्ट्रीय ध्वज तिरंगा आपल्या देशाचा सांस्कृतिक वारसा, सभ्यता आणि इतिहास प्रतिबिंबित करतो. राष्ट्रीय ध्वज आपल्या स्वातंत्र्याचे महत्त्व प्रकट करते. प्रत्येक स्वतंत्र देशाचा एक आपला ध्वज आहे. हा ध्वज त्या देशाची ओळख मानला जातो. आपल्या राष्ट्रध्वज हा विविधतेत एकतेचे प्रतिक मानला जातो. भारतीय राष्ट्रध्वज आयताकृती असून यात तीन मोठ्या पट्ट्या आहेत. सर्वांवर

केशरी, मध्य भागात पांढरा, सर्वात खाली हिरव्या रंगाची अशा तीन समान आकाराच्या पट्ट्या आहेत. राष्ट्रध्वजातील मध्यम पट्ट्यात निळ्या रंगाचे अशोकचक्र आहे. हे इ.स.पू.तिस-या शतकातील मौर्य शासक सम्राट अशोक यांच्या सारनाथ स्तंभातून घेतले आहे. हे चक्र जीवन चक्राचे व प्रगतीच्या गतीचे प्रतिक मानले जाते. तसेच जीवनातील विविध गोष्टींबाबत जीवनाचे चक्र निरंतर राहते याचे द्योतक अशोक चक्र मानले जाते. मच्छीपट्टणम जवळ जन्मलेल्या पिंगाली वेंकय्या यांनी तिरंग्याची रचना केलेली आहे. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी भारतीय राष्ट्रध्वजाच्या रचनेचे महत्व विषद केले आहे. भारतीय साहित्यात व राष्ट्रभक्ती गीतामध्ये ध्वजाचे महत्व स्पष्ट करण्यात आलेले आहे. भारतीय राष्ट्रगीताप्रमाणे ध्वजानेही भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या काळात व स्वातंत्र्य काळात ही भारतीयांना प्रेरणा दिलेली आहे. हिंदी कवी श्यामलाल गुप्त पार्षद याने लिहिलेल्या 'विजयी विश्व तिरंगा प्यारा झेंडा उंचा रहे हमारा' या गीतास १९३८ च्या काँग्रेस अधिवेशनात झेंडा गीत म्हणून स्वीकारले गेले. बा. भ. बोरकर व योगेश्वर अभ्यंकर यांनी स्वातंत्र्य लढ्यासाठी लिहिलेल्या प्रेरणादायी गीतातून ध्वजाचे महत्व स्पष्ट होते. 'हिंदुस्थान की कसम' या हिंदी चित्रपटातून व 'लग्नाची वरात' या मराठी चित्रपटातून ध्वजाचे महत्व गीतातून स्पष्ट केले आहे. राष्ट्रध्वजाचा वरचा भाग केसरी आहे. जे त्यागाचे प्रतीक आहे. देशप्राप्ती धैर्य व निस्वार्थीपणा दर्शवते. हिंदू, बौद्ध व जैन या धर्मातील हा अतिशय सामान्य आणि धार्मिक महत्वाचा रंग आहे. राष्ट्रध्वजाच्या मध्यवर्ती भागाची रचना पांढ-या रंगाने करण्यात आलेली आहे. जी राष्ट्राची शांतता, पवित्रता आणि प्रामाणिकपणा दर्शविते. भारतीय तत्वज्ञानानुसार पांढरा रंग शुद्धता आणि इनामदारी दर्शवतो. राष्ट्राला मार्गदर्शन करण्यासाठी ते सत्याच्या मार्गावर प्रकाश टाकते. हिरवा हा तिरंग्याच्या तळाशी असलेला रंग आहे. जो विश्वास, उर्वरता, सुख, समृद्धी आणि प्रगती दर्शवतो. भारतीय तत्वज्ञानानुसार हिरवा हा उत्सव आणि दृढतेचा रंग आहे. जो जीवन आणि आनंदाचे प्रतिनिधित्व करतो. संपूर्ण भारताच्या मातीतही हिरवाई दाखवतो. हिंदू धर्मानुसार पुराणामध्ये २४ क्रमांकाचे खूप महत्व आहे. अशोक चक्र हे धर्म चक्र मानले जाते. ज्याला वेळ चक्र ही म्हणतात. अशोक चक्राच्या मध्यभागी २४ प्रवक्ते आहेत. जे दिवसाच्या २४ मौल्यवान तासांचे प्रतिनिधित्व करतात. हे हिंदू धर्मातील २४ धर्म ऋषी देखील प्रदर्शित करते. हिंदू धर्मानुसार राष्ट्रध्वजाचे सर्व २४ प्रवक्ते जीवनाचे प्रतिनिधित्व करतात म्हणजेच धर्म जे खालील प्रमाणे आहे. प्रेम, शौर्य, संयम, शांती, उदारता, चांगुलपणा, विश्वास, सौम्यता, निःस्वार्थता, आत्मसंयम, आत्मत्याग, सत्यता, धार्मिकता, न्याय, दयाळूपणा, आकर्षकता, नम्रता, सहानुभूती, करुणा, धार्मिक शहाणपणा, नैतिक मुल्ये, धार्मिक समाज, देवाचे भय आणि

विश्वास.भारतीय ध्वजाच्या मध्यभागी अशोक चक्र असण्यामागेही मोठा इतिहास आहे. राष्ट्रध्वजाच्या पांढ-या पट्टीच्या मध्यभागी असलेले अशोकचक्र निळा रंग विश्वाचे सत्य दर्शवतो. हे आकाश आणि समुद्राचे रंग देखील दर्शवतो. भारतीय राष्ट्रीय ध्वजासाठीचे नियम दि. २६ जानेवारी २००२ मध्ये लिहिले गेले आणि भारतीय ध्वज नियम २००२ च्या रूपात लागू झाले. ते तीन भागात आहेत. पहिल्या भागात राष्ट्रध्वजाचे सामान्य वर्णन आहे. दुस-या भागात सरकारी, खजगी संस्था व शैक्षणिक संस्थांद्वारे त्याचा वापर करण्याबाबत मार्गदर्शक तत्वे देण्यात आली आहेत. तिस-या भागात केंद्र आणि राज्य सरकारे व त्यांच्या एजन्सीद्वारे त्यांच्या वापराबाबत सूचना देण्यात आलेल्या आहेत.

सारांश : आपला राष्ट्रध्वज म्हणजे आपल्यासाठी शौर्याचे व प्रेरणेचे प्रतिक आहे. प्रत्येक भारतीयांनी आपल्या राष्ट्रध्वजाचा आदर केला पाहिजे. भारतीय तिरंग्याचा इतिहास महत्त्वपूर्ण आहे. कोणत्याही स्वतंत्र देशाला राष्ट्र म्हणून स्वतंत्र ओळख मिळवण्यासाठी ध्वजाची आवश्यकता असते. भारतीय ध्वज हा राष्ट्राभिमानाचे प्रतिक आहे. जो लोकांच्या आकांक्षा व आशा दर्शवतो. आपला ध्वज संपूर्ण देशासाठी खूप महत्वाचा आहे. हिंदू, मुस्लिम, शीख, ख्रिचन आदी. भिन्न विचारधारा आणि धर्म असूनही ते सर्व धर्मांना एकाच मार्गावर घेऊन जाते आणि आपल्यासाठी एकतेचे प्रतीक आहे. त्यात असलेले तीन रंग आणि अशोक चक्र यांचा स्वतःचा अर्थ आहे. राष्ट्रध्वज हा भारताच्या अस्मितेचे प्रतिक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) विपीन चंद्र, इंडियाज स्टगल फॉर इन्डिफेन्स, दिल्ली, १९९०, पृष्ठ २९६.
- २) शिंदे व गव्हाणे, भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचा इतिहास, औरंगाबाद, २०१५, पृष्ठ २९८.
- ३) गोवर बी. एल, आधुनिक भारताचा इतिहास, नई दिल्ली, २००३, पृष्ठ ३९९.
- ४) दिक्षित न. सी. आधुनिक भारत, नागपूर, २००३, पृष्ठ ३२०.
- ५) रोडे सोमनाथ, आधुनिक भारत, नागपूर, १९९८, पृष्ठ २८८.
- ६) देवगिरीकर व्य. र. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास, नागपूर, १९८६, पृष्ठ २३२.
- ७) पांडेय रामदीन, प्राचीन भारत की संग्रामिकता, पटना, १९५७.
- ८) भारतीय ध्वज संहिता, भारत सरकार गृहमंत्रालय, दिल्ली, २००६.
- ९) भारतीय तिरंगे का इतिहास, मिचानी, दिल्ली, २००९.

- १०) जावडेकर रा. द. आधुनिक भारत, पुणे, १९३८, पृष्ठ ४५०.
- ११) फ्लैग कोड ऑफ इंडिया, गृह मंत्रालय भरात सरकार, दिल्ली, २००५.
- १२) Campbell Gordon, The Book of Flags, London, 1960.
- १३) Edwards T.J, Military Customs, London, 1954.
- १४) Kangle R.P, The Kautilya Arthasastra Parts-I, Bombay, 1960.
- १५) <https://mr.wikipedia.org/s/4o7>

परधान आदिवासी जमात : एक ऐतिहासिक अभ्यास

नील जनार्दन नागभिडे¹ प्रा. डॉ. विष्णू बब्रुवान वाघमारे²

¹सहा. प्राध्यापक व विभाग प्रमुख इतिहास विभाग रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय, उस्मानाबाद

² प्रोफेसर व विभाग प्रमुख पदवी व पदव्युत्तर इतिहास विभाग श्री शिवाजी महाविद्यालय, वार्शी, सोलापूर

Corresponding Author- नील जनार्दन नागभिडे

Email – nagbhide.nil@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397507

प्रस्तावना :-

भारतात प्रदेशनिहाय विभिन्न जमाती आढळतात, त्यांच्या भाषा, रूढी, परंपरा, वेशभूषा, आचरण पध्दती इ. मध्ये वेगळेपण आढळते. त्याच प्रमाणे महाराष्ट्रात सुद्धा आपणास एकूण 46 आदिवासी जमाती आढळतात. उदा. गोंड, परधान, भिल्ल, कोलाम, आंध्र, महादेव कोळी, कोरकू, ठाकर, हल्बा, कातकरी, पारधी, गावीत, तडवी इ. या आदिवासी जमाती मध्ये जमातनिहाय स्वतंत्र चालिरिती, प्रथा, परंपरा रूढ झालेली आढळते. एवढेच नव्हे तर प्रत्येक जमात एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्यास असलेली आढळते. उदा. सातपूडा पर्वत रांगांमध्ये आपणास महादेव कोळी, भिल्ल, कोकणा, गावीत, तडवी ही जमात आढळते तर सह्याद्रीच्या पर्वत रांगांमध्ये व कोकणात कातकरी, वारली, ठाकर, कोकणा, कोकणी, जमाती व विदर्भ – मराठवाडा या भागात गोंड, परधान, आंध्र, कोलाम, ह्या जमाती आढळतात. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील परधान जमातीचे निरीक्षण केले असता, आपणास ही जमात भारतात मुख्यत्वे चार प्रदेशात आढळते. उदा. 1) मध्यप्रदेश (सेवनी, मांडला, छिन्दवाडा, होशींगाबाद, बेतूल, बालाघाट आणि जबलपूर जिल्हा) 2) छत्तीसगढ (रायपूर व बिलासपूर जिल्हा) 3) तेलंगणा (आदिलाबाद जिल्हा) 4) महाराष्ट्र (विदर्भ, मराठवाडासह इतर प्रदेशात अल्प प्रमाणात). रसेल – हिरालाल यांच्या “ The Tribes and castes of the central provinces of India” या ग्रंथात तसेच स्टेफन फक्स, व्हॅरियर एल्विन, रेव्ह – हिस्लॉप, रिचर्ड टेंपल व ग्रिगसेन या सारख्या पाश्चात्य संशोधक – अभ्यासकांनी या जमातीचा सर्वांगीण अभ्यास करून ग्रंथ निर्मिती करून ठेवली आहे. तसेच डॉ. बी.एच.मेहता, इरावती कर्वे, डॉ. एस. आर. मुरकूटे, डॉ. गोविंद गारे, व्यंकटेश आत्राम व इतर काही अभ्यासक – संशोधकांनी लिहिलेल्या ग्रंथांमधून व शासकीय गॅझेटियर्स, वेगवेगळ्या आयोगांनी सादर केलेले रिपोर्ट्स इत्यादी मधून परधान जमाती विषयीचा तपशील प्रसिध्द झालेला आहे. भारत सरकारच्या 1981 च्या जनगणनेनुसार या जमातीची लोकसंख्या 11,16,919 तर महाराष्ट्रात 1981 मध्ये 98685 ऐवढी होती, तेव्हा या जमाती संदर्भात विविधांगी अभ्यास होणे अपेक्षित आहे.

उद्दिष्टे :-

- 1) परधान जमातीची उत्पत्ती व विकास – ऐतिहासिक आढावा घेणे.
- 2) परधान जमातीच्या सामाजिक व धार्मिक जीवनाचा आढावा घेणे.
- 3) परधान जमातीच्या आर्थिक व सांस्कृतीक जीवनाचा आढावा घेणे.

गृहितके :-

- 1) भारतातील आदिवासी या प्रचीन व मूळ समाजातील परधान ही एक जमात आहे.
- 2) आदिवासी समाजातील गोंड जमातीशी यांचा सहसंबंध आहे.

3) स्वातंत्र्य नंतरच्या कालखंडात या जमातीचा अध्यापही व्हावा तसा विकास झाला नाही.

संशोधन पध्दती:-

प्रस्तूत संशोधनासाठी ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा वापर केला गेला आहे, त्यासाठी प्राथमिक साधने, मुलाखती, सर्वेक्षण, सरकारचे विविध अहवाल, गॅझेटेअर, वृत्तपत्रातील विविध लेख इ. साधनांचा आधार घेण्यात आला आहे.

परधान – उत्पत्ती व विकास :-

परधान ही मुलतः गोंड जमातीची उप -शाखा आहे. परधान हा शब्द संस्कृतमधील “प्रधान” या शब्दाचे अपभ्रष्ट रूप असल्याचे मत रसेल – हिरालाल यांनी त्यांच्या “The Tribes and castes of the central provinces

of India” या ग्रंथात नोंदविले असून, शासन दरबारी, शालेय रेकॉर्डस व साहित्यात मात्र या जमातीची नोंद “परधान” अशीच झालेली आहे.

परधान जमातीच्या उत्पत्ती संदर्भात एक आख्यायिका किंवा मतप्रवाह आपणास असा आढळतो की, एका दिवशी सात गोंड भाऊ त्यांच्या देवाच्या पुजेसाठी बसले होते परंतु देवाने काही दर्शन दिले नाही. तेव्हा या सातपैकी एकाने लाकडापासून एक वाद्य बनविले जो किंगरी / किकरी या नावाने ओळखला जातो, तो वाजवू लागला तेव्हा देवाला हे वाद्य संगीत आवडून तो त्या सर्वांना दर्शन देण्यासाठी आला. तेव्हा पासून किंगरी वाद्य आणि देवाची पूजा करण्याचा मुख्य अधिकार या भावाला देण्यात आला, एकंदरित या सात गोंड भावांपैकी हा मोठा गोंड भावाचा मुख्य किंवा परधान (प्रधान) ठरला.

वरिल आख्यायिकेचा मुख्य विचार या सात गोंड भावांमध्ये अधिकाराचे विभाजन करण्याचा हेतू आहे. परधान ही जमात विशेषत्वाने गोंड राज्यात मुख्य प्रधान / मंत्री म्हणून गोंड राजाला सल्ला, मार्गदर्शन, धार्मिक विधी, लग्न विधी इत्यादी कार्ये पार पाडत असे.

सामाजिक व धार्मिक जीवन :-

परधान जमात ही महाराष्ट्रात मुख्यतः शेतमजूर व अल्पप्रमाणात शेती व बीगर शेती कामे करून आपला उदरनिर्वाह करित असल्याचे आपणास आढळून येते. या समाजाची आर्थिक परिस्थिती दयनीय असल्याने शिक्षणासंदर्भात उदासिनता दिसून येते. ही जमात मुख्यतः ग्रामीण असली तरी दारिद्र्याचा परिणाम म्हणून या समाजातील लोक शहराकडे स्थलांतरीत होतात.

विवाह पध्दत :-

विवाहासंदर्भात या जमातीत ‘देव - पध्दतीचा’ काटेकोर अवलंब केला जातो. विवाह विधी मुख्यतः मुलाच्या घरी होत असते. विवाहात ‘भोवला पध्दत’ प्रचलीत आहे. या मध्ये वधु आणि वर दोघे मातीने तयार केलेल्या चौकोनी बैठकी भोवती अनुक्रमे पाच फेऱ्या घेतात, यास भोवला पध्दत असे म्हणतात. या पध्दतीचा अवलंब करून विवाह विधी पार पडते, काही अंशी आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाह होतात परंतु या विवाहांना संमती मिळत नाही.

धार्मिक जीवन :-

परधान जमातीत “देव / पेण पध्दत” याचा अवलंब केला जातो, म्हणजे सात देव, सहा देव, पाच देव, चार देव या देवांवरून विशिष्ट आडनाव असलेल्यांचा एक समुह तयार होतो. उदा.

सात देव :-

- 1)मेश्राम 2)कनाके 3)सोयाम / शिंदे 4) मडावी 5) धुर्वे 6) पुरके 7)मरसकोले 8) पंधरे 9) जुमनाके 10) कुळसंगे 11) तिरणकर

सहा देव :-

- 1) गेडाम 2) आत्राम 3) उडके / केळकर 4) तोडसाम 5) कुडमेथे

पाच देव :-

- 1) डोंगरे / कुंभरे 2) घोडाम 3) किनाके 4) परचाके 5) आरके

चार देव :-

- 1)कोवे 2) केराम 3) सिडाम / चौधरी 4) मंगाम 5) पोयाम 6) नैताम 7) तलांडे 8) टेकाम

उपरोक्त देव पध्दतीच्या अनुषंगाने प्रत्येक देव समुहाचा एक विशिष्ट कुलदैवत असतो. उदा, शिव शंकर, कालिका, नाग देवता, अंबा, रेणुका, भीमदेव, लहान भीमदेव इत्यादी.

परधान जमातीत साधारणतः नोव्हेंबर ते जानेवारी या कालखंडात वनदेवतेची पूजा केली जाते. वनदेवतेच्या पूजेसाठी या जमाती मधील लोक सामुहिकरित्या दोन दिवसांसाठी जंगलात जाऊन पारंपरिक पध्दतीने ढोल, किंगरी, सुरनाई इत्यादी वाद्यांसह नृत्य - गायन करित आपल्या वनदेवतेच्या पूजेत बकरी, कोंबडा यांचा बळी देतात.

आर्थिक व राजकीय जीवन :-

महाराष्ट्रातील 2011 च्या जनगणनेनुसार एकूण आदिवासी लोकसंख्या 10510213 म्हणजे एकूण लोकसंख्येच्या 9.04% आहे तर आदिवासी मधील उप जमाती घटकांची लोकसंख्या 1981 च्या जनगणनेच्या आधारे परधान जमातीची लोकसंख्या 98685 होती आज त्या संख्येत वाढ झाली असली तरी परधान जमाती मध्ये शेती करण्याचे प्रमाण अल्प असल्याने व शेत मजुरी व बिगर शेतीय कामे करणे आणि दुय्यम स्तरीय प्रशासकीय नोकरीत काम करित असल्याने आर्थिक परिस्थिती निम्न वा हलाखीची आढळते, तसेच महाराष्ट्रातील परधान जमात ही लोकसंख्येच्या दृष्टीने अल्प असून तो विभिन्न प्रदेशात विभागलेला आहे. आर्थिक व शैक्षणिक मागासलेपणामूळे या जमातीत राजकीय जाणीवा प्रगल्भ झाल्या नाही.

सांस्कृतिक योगदान :-

आदिवासी समाजातील विभिन्न जमातीत त्यांची स्वतःची अशी विशिष्ट लोकगीते, लोककथा, लोकनृत्य व वाद्य संगीत आढळून येतात. त्याचप्रमाणे परधान जमातीत त्यांच्या बोली भाषेत लोककथा, लोकगीते यांची रचना झालेली आढळते. या जमातीमध्ये किंगरी व ढोल हा वाद्य लोकप्रिय असून, दिंडार व ढेमसा ही लोकनृत्य केली जाते.

झुलवे :- आदिवासी लोकगीतांच्या समृद्ध दालनाचा एक सुशोभित व आकर्षक कप्पा म्हणजे गोंड व परधान या दोन्ही जमातींच्या काव्य प्रतिभेतून झुलव्यांची उपज आहे. परधानांच्या मराठी भाषेतील झुलव्यांचे त्यांच्या रूपानुसार खालील प्रमाणे वर्गीकरण केले जाऊ शकते.

- 1) अध्यात्मिक धारा जोपासणारे झुलवे.
- 2) पौराणिक संदर्भ घेऊन आलेले झुलवे.
- 3) सांस्कृतिक दर्शन घडविणारे झुलवे.
- 4) समाज प्रबोधन करणारे झुलवे.
- 5) विनोदनिर्माती करणारे झुलवे.

सारांश :-

परधान जमातीची आर्थिक परिस्थिती निम्नस्तरीय असल्याने हा समाज शिक्षणापासून वंचित तसेच रहाणीमानाचा दर्जा निम्न, नियमित रोजगारापासून वंचित, अनिष्ट प्रथा, परंपरा यात भरकटलेला आहे. स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा अभाव असल्याने या जमातीत त्यांना दुय्यमत्व, एकंदरीत सामाजिक दृष्ट्या ही दुर्लक्षित, वंचित, उपेक्षित आहे.

आव्हाने :-

- 1) दारिद्र्य 2) शिक्षण 3) आरोग्य 4) अनिष्ट रूढी, प्रथेचे प्रचलन.

संदर्भग्रंथ सूची :-

- 1) Russell,V.R. and Hiralal, R.B., 'The Tribes and caste of the central provinces of India',Vol.IV,Rajdhani Book Center, Delhi,1975.
- 2) Raghvaiah,V., 'The Problems of Criminal Tribes', Popular prakashan, Mumbai.
- 3) Enthoven, R.E., 'The Tribes and Castes of Bombay', Cosmo Publication,Delhi,1975.
- 4) Murkute, S.R., 'Socio - Cultural Study of Scheduled Tribes : The Pradhan of Maharashtra', Mittal Publication, New Delhi,1990.
- 5) Census of India, 1981 Delhi: Government of India.
- 6) Maharashtra State Gazetteer.
- 7) मुलाखती :-

अ) रामदास मारोती कनाके,किनवट (नांदेड) वय 67 वर्ष.

ब) गणेश किशन डोंगरे, मांडवी (नांदेड) वय 56 वर्ष.

क) रामकिशन मारोती घोडाम(आदिलाबाद) वय 64.

ड) रामा खंडोबा कुंभरे, मांडवी(नांदेड) वय 71.

इ) लक्ष्मी जनार्दन मेश्राम, वय 62.

कामगार चळवळीची वाटचाल

प्रा. डॉ. मोकाटे नाथा रामभाऊ

इतिहास विभाग प्रमुख, बी. डी. काळे महाविद्यालय घोडेगाव, ता.- आंबेगाव, जि.- पुणे.

Corresponding Author- प्रा. डॉ. मोकाटे नाथा रामभाऊ

Email.Id- nathamokate@rediffmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397522

प्रस्तावना :

कामगार कोणास म्हणावे ? भारतात कामगार ही संकल्पना प्रामुख्याने मोठ्या उद्योगधंद्यात काम करणाऱ्या कामगारास उद्देशून वापरण्यात येतो. कारखान्यामध्ये काम करून वेतन मिळवणारा आणि त्यावर आपला उदारनिर्वाह करणारा मजूर किंवा श्रमिक म्हणजे कामगार होय. इ.स. 1764 मध्ये सूत काढण्याच्या यंत्राचा शोध लागला. तेथून औद्योगिक क्रांती सुरुवात झाली. मानवाचे उत्पादनाचे काम यंत्र करू लागले. उत्पादनाचा वेग वाढला या उद्योगधंद्यातील परिवर्तनाला औद्योगिक क्रांती असे म्हणतात. इंग्लंडमध्ये सुरु झालेली औद्योगिक क्रांतीचे लोन पूर्वेकडे आधुनिकतेची पायभरणी झाली

प्राचीन काळापासून भारतात उद्योग व्यवसाय अस्तित्वात होता. युरोपीयनांची भारतात आगमन भारतातील तयार झालेला पक्कामाल घेण्यासाठी ते भारतात येत होते. प्राचीन काळापासून भारतात कुटीर उद्योग मोठ्या प्रमाणात चालत होते. 18 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाल्याने भारतातील कुटीर उद्योग जवळपास संपत आले होते. भारतात फक्त कच्चा माल उत्पादन करणारा देश बनला. ¹

काळाच्या ओघात भारतातही उद्योग व्यवसाय सुरु झाला. तो साधारणतः सन 1850 ते 1870 या कालावधीत भारतात दळणवळण यंत्रणाचा मोठ्या प्रमाणात वापर सुरु झाला. भारतात सन 1853 पासून रेल्वे मार्ग सुरु झाला. रेल्वेच्या कामासाठी रूळ टाकण्यासाठी आणि यंत्रांना लागणारा कोळसा तयार करण्यासाठी हजारो मजूर काम करू लागले, त्यामुळेच भारतात कामगार वर्गाचा उदय घडून आला. रेल्वेशी संबंधित इतरही उद्योगांचा विकास होऊ लागला. भारतात कामगार चळवळीचा इतिहास साधारणतः कारखान्याच्या स्थापनेपासून सुरु होतो. भारतात

पहिली कापड गिरणी मुंबईला सन 1854 साली व तागाची गिरणी बंगालमध्ये सन 1855 मध्ये स्थापन झाली. यानंतर देशाच्या इतर भागात हळूहळू कापड गिरण्यांचा उदय झाला. सन 1882 ते 1890 या काळात मुंबई व मद्रास या इलाख्यात सुमारे 25 संप गिरणी व कारखान्यात काम करणाऱ्या कामगारांचे झालेले आढळून येते. ²

गिरण्यात व कारखान्यात काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या जशी वाढू लागली, तसे त्यांच्या हलकीच्या दैन्य परिस्थितीकडे समाज सुधारकांचे लक्ष वेधू लागले, आणि त्यांना कायद्याने संरक्षण मिळावे. यासाठी प्रयत्न सुरु झाले. सोराबजी शापूरजी बंगाली यांनी प्रथम प्रयत्न केला. बालमजुरा संबंधी ही एक ठराव मुंबई विधिमंडळात मांडण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला, परंतु त्यांना परवानगी नाकारण्यात आली. तेव्हा त्यांनी इंग्लंडमध्ये आपल्या मागणीचा प्रचार केला व त्यांच्या प्रयत्नाला यश येऊन, कॉमन्स सभागृहात सन 1879 साली भारतातील कारखान्यासंबंधी कायदे करण्याचा ठराव पास केला. यामुळेच सन 1881 साली भारत भारत सरकारने कामगारासंबंधी कायदा पास

केला. या कायद्यातील बालमजुरा संबंधीच्या तरतुदी अगदी तृपुंज्या असल्यामुळे व महिला कामगाराबाबत कोणतीच तरतूद त्यात नसल्यामुळे कामगारांच्या मागण्या सरकार पुढे मांडण्याची गरज कामगारांना जाणू लागली. या जाणिवेतूनच नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे पहिले कामगार नेतृत्व पुढे आले. त्यांनी मुंबईला कामगारांची सभा घेऊन कामगारांच्या मागण्यांचे निवेदन 5000 च्या वर कामगारांच्या सह्या घेऊन सरकारला सादर केले. तर रविवारी पगारी सुट्टी असावी कामाच्या दिवशी दुपारी अर्धा तास सुट्टी दिली जावी गिरणी सकाळी 6.30 वाजता सुरु होऊन संध्याकाळी बंद व्हावी, आणि काम करताना कामगाराला काही दुखापत झाल्यास तो पूर्ण बरा होऊ पर्यंत त्याला वेतन मिळावे किंवा अशा दुखापतीमुळे कामगाराला पुढे काम करणे अशक्य झाल्यास त्याच्या पोटापाण्याची तरतूद केली जावी. अशा मागण्या या निवेदनात मांडण्यात आल्या हे निवेदन 1884 साली स्थापन करण्यात आलेल्या फॅक्टरी कमिटीला सादर करण्यात आले, परंतु मालकांच्या विरोधामुळे या समितीच्या अहवालावर सरकारने कोणतीही कार्यवाही केली नाही. सन 1890 मध्ये बर्लिन येथे आंतरराष्ट्रीय कामगार परिषद झाल्यानंतर एका महिन्याच्या आत सुमारे दहा हजार कामगारांची मोठी सभा मुंबईत घेण्यात आली. त्यात कामगारांच्या मागण्यांना दोन महिला वक्त्याने वाचा फोडली 1890 साली कारखान्यातील कामगारांच्या परिस्थितीची पाहणी करून कामगार कल्याणच्या दृष्टीने योग्य त्या शिफारशी करण्यासाठी शासनाने एक समिती स्थापन केली, त्यांचे सदस्य सोराबजी बंगाली, रसिकलाल घोष हा म.जी. माने, क. जी. लोखंडे हे भारतीय होते, त्यांच्या काही शिफारशी 1891 साली मान्य करण्यात आल्या. त्यात स्त्रियांच्या कामाचा दिवस 11 तासाचा असावा व मध्ये दीड तासाची सुट्टी असावी. अशी तरतूद करण्यात आली कामाचे तास निश्चित करण्यात आले ही कामगारांची महत्त्वाची मागणी होती. सन 1910 रोजी कामगार "हितवर्धक सभा" स्थापन करण्यात आली. या सभेने कामाचा दिवस 12

तासाचा असावा. कारखान्यात काम करताना झालेल्या दुखापतीसाठी कामगारांना नुकसान भरपाई मिळावी. मजुरांच्या शिक्षणाची व्यवस्था करण्यात यावी. तसेच कामगारांना वैद्यकीय मदत उपलब्ध करून दिली जावी. अशा मागण्या केल्या या संस्थेने मालक मजूर तंटे सोडवण्याचा प्रयत्न केला तसेच "कामगार समाचार" नावाने साप्ताहिक चालविली. शेवटी 1911 सालाच्या कायद्याने पुरुषासाठी कामाचा दिवस 12 तासाचा व मुलांसाठी 6 तासाचा निश्चित करण्यात आला. कामगारांच्या परिस्थितीबाबत सरकार व भांडवलदाराची उदासीनता औद्योगिक कामगारांची संख्या वाढली. तरी कामगारांच्या कामाच्या परिस्थितीकडे सरकार किंवा भांडवलदार यापैकी कोणीही फारसे लक्ष देत नाही भारतीय कामगार निरक्षण व असंघटित होता, त्यामुळे त्यांची दखल घेण्याची कोणालाच आवश्यकता वाटत नव्हती. परिणामी औद्योगिक विकासाच्या सुरुवातीला कामगार वर्गाला अमानुष अशी वागणूक दिली जात असे. कामगाराचे कामाचे तास ठरवले नव्हते. त्यांना अत्यंत कमी वेतनावर राबवून घेतले जात असे. त्यांना कामाच्या ठिकाणी कोणतेही संरक्षण दिले जात नव्हते, किंवा त्यांना कामाची शाश्वती मिळत नव्हती. कामगार वर्गाची ही हलाखीची परिस्थिती सुधारावी म्हणून काही सुधारकांनी व सेवाभावी संस्थांनी थोडेफार प्रयत्न केले होते, परंतु त्यातून भरीव असे काहीच निष्पन्न झाले नव्हते. सरकारने केलेल्या कामगाराविषयी कायद्यात अनेक त्रुटी होत्या. त्यामुळे हे कायदे कामगारांना कसलेही संरक्षण देऊ शकत नव्हते.³

कामगार वर्गात जनजागृती

सन 1918 नंतर येथील कामगारात हळूहळू जागृती निर्माण होऊ लागली. पहिल्या महायुद्धाच्या परिणामी देशातील आर्थिक स्थिती अतिशय बिकट बनली. महागाई व बेकारी वाढू लागली, त्यामुळे महायुद्धोत्तर काळात अनेक उद्योग धंद्यात संपाची एकच लाट उसळली कामगार वर्ग संघटित होऊ

लागला. 31 ऑक्टो. 1920 रोजी ऑल "इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस" या संघटनेची स्थापना झाली

पहिल्या महायुद्धाच्या काळात भारतीय उद्योगधंद्यांचा विकास झाला. कारखानदारी वाढली कारखान्यात काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या वाढली 1914 साली भारतात 264 कापड गिरण्या होत्या, तर गिरणी कामगारांची संख्या 2,60,847 इतकी होती 64 ताग गिरण्या होत्या. कामगार 2,16,288 होते. कोळसा आणि खाणीत काम करणारे कामगार 1,51,367 होते. या कामगारांच्या अनेक समस्या होत्या, कामगार वर्गात जनजागृती घडवून आणण्याचे कार्य उच्च सुशिक्षित मध्यमवर्गीय सुशिक्षित तरुण करत होते. सन 1899 साली जी.आय.पी रेल्वेच्या कामगारांनी आपल्या मागण्यांसाठी संप पुकारला होता. 1905 साली बंगालच्या फाळणीस विरोध करण्यासाठी वंगभंग चळवळ सुरू झाली. या काळात स्वदेशी चळवळीस पाठिंबा देण्यासाठी कामगारांनी वेळोवेळी संप पुकारले होते. सन 1908 साली लोकमान्य टिळकांना सरकारने शिक्षा ठोकवली होती. त्यांच्या निषेधार्थ कामगारांनी संप पुकारला होता. अहमदाबाद येथील गिरणी कामगारांनी वेतन वाढीची मागणी केली होती. ती नाकारली त्यावेळी कामगारांनी संप पुकारला होता. गांधीजींचे नेतृत्व गिरणी कामगारांना मिळाले होते. सन 1917 साली रशियात साम्यवादी क्रांती झाली, या क्रांतीमुळे कामगारांना प्रेरणा मिळाली. कामगार संघटित होण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. म्हणून तर कामगारांच्या संघटना जगभर स्थापन होऊ लागल्या, त्याचे पडसाद भारतात उमटले कामगार संघटनांची स्थापना झाली.⁴

कामगार संघटनांची स्थापना कामगारांनी संघटित होऊन रशियात साम्यवादी क्रांती घडवून आणली, आपण जर संघटित होऊन संघर्ष केला, तर आपणास निश्चित परिस्थितीत बदल करता येईल, असे कामगारांना वाटू लागले. म्हणून 1918 साली मद्रास प्रांतात "मद्रास लेबर युनियन" या संघटनांची स्थापना झाली. ही संघटना रामानुजल नायडू व जी.

चलोपंथी चिट्ठी यांनी स्थापन केली. या संघटनेच्या माध्यमातून कामगारांचे प्रश्न सोडविले जाऊ लागले. ही कामगार संघटना प्रभावी ठरली, सरकारला देखील कामगारांची दखल घेणे भाग पडले. म्हणून सरकारने केंद्रीय कायदेमंडळात कामगारांचे प्रतिनिधी घेण्यास सुरुवात केली. ना. म. जोशी यांनी कामगारांचे प्रतिनिधी म्हणून कायदेमंडळात वर्षी लागली, त्यांनी कायदेमंडळात कामगारांच्या प्रश्नांवर आवाज उठविला. त्यामुळे कामगारांना न्याय मिळू लागला. सन 1920 सालापर्यंत भारतात अनेक कामगार संघटना निर्माण झाल्या. कामगारांच्या संघटना वाढू लागल्या परंतु कामगारांसाठी अखिल भारतीय पातळीवर काम करणारी राष्ट्रीय संघटना नव्हती ना.म. जोशी यांच्या प्रयत्नातून व इतर कामगार नेत्यांच्या मदतीने 1920 साली आय टक अर्थ अर्थात "ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेसची" स्थापना झाली. या संघटनेमुळे अखिल भारतीय पातळीवर कामगारांचे संघटन होण्यास मदत झाली. या संघटनेने फक्त कामगारांच्या समस्या सोडल्या नाही तर त्यांच्यात राजकीय जागृती निर्माण केली. आयटक ही कामगारांची राष्ट्रीय पातळीवरील शिखर संघटना होती. म्हणूनच कामगार चळवळीस वजन प्राप्त झाले. कामगारांचे प्रतिनिधी आंतरराष्ट्रीय कामगार परिषदेला जाऊ लागले. त्यामुळे जगभरातील कामगार चळवळीची माहिती भारतीय कामगारांना मिळू लागली. कामगार चळवळीची मदत कळत नकळत भारतीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनास होऊ लागली. म्हणूनच हिंदी नेते राष्ट्रीय सभेच्या व्यासपीठावरून कामगारांच्या समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न करू लागले. म. गांधी, विठ्ठलभाई पटेल, पंडित जवाहरलाल नेहरू, बॅरिस्टर जिना, लाला लजपत राय, इत्यादी सारखे अनेक हिंदी नेते कामगारांच्या प्रश्नासंबंधी बोलू लागले. कामगारांना स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात सहभागी करून घेतले पाहिजे. असे राष्ट्रीय सभेच्या नेत्यांना वाटत होते. म्हणूनच 31 ऑक्टोबर 1920 रोजी मुंबई येथे लाला लजपतराय यांच्या अध्यक्षतेखाली पहिले आयटकचे अधिवेशन भरले या

अधिवेशनात 100 कामगार संघटनांचा समावेश होता. 1800 कामगारांचे प्रतिनिधी उपस्थित होते. पंडित जवाहरलाल नेहरू बॅरिस्टर जिना आणि अॅनी बेझंट, न. ची. केळकर ना. म. जोशी हे नेते या अधिवेशनास उपस्थित होते. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष लाला लजपत राय हे होते. त्यांनी समाजवादाचे महत्त्व स्पष्ट करणारे अध्यक्षीय भाषण केले. तसेच कामगारांनी राष्ट्रीय आंदोलनास सक्रिय भाग घ्यावा असे आवाहन केले.⁵

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय जनतेच्या अपेक्षा वाढल्या, परंतु भारतीय अर्थकारणात स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर चलन फुकट यामुळे महागाईचे शिखर उभे राहिले. कामगारांच्या उत्पादनात व जीवनस्तरात घसरण होऊ लागली. तसेच सत्तेवर आलेल्या काँग्रेसने भांडवलदाराची जोपासना करण्यात सुरुवात केली. देशातील भांडवलदाराचा पाया मजबूत करण्याच्या उद्देशाने या काळात सत्ताधारी नियोजित अर्थव्यवस्था भारतात सुरू केली. त्यामुळे भारतातील संपत्ती पुन्हा "आहेरे" वर्गाकडे होत गेली. "नाहीरे" वर्ग अधिक अधिक दारिद्र्य होत गेला. आणि त्यामुळे कामगाराची हालाखी वाढत गेली. स्वातंत्र्य भारताच्या संसदेने 28 ऑगस्ट 1948 रोजी कारखान्यास विषयाच्या पूर्वीच्या कायद्याची मूळ चौकट कायम ठेवून एक एप्रिल 1949 पासून देशभर नवीन कायदा लागू केला इ.स. 1948 मध्ये कामगारांसाठी राज्य विमा कायदा पास करण्यात आला.⁶

राष्ट्रीय काँग्रेसने अखिल भारतीय ट्रेड युनियन काँग्रेस मधून बाहेर पडून आपली स्वतःची संघटना स्थापन केल्यामुळे साम्यवादी असलेल्या इतर कामगार कार्यकर्त्यांपुढे एक प्रश्न उभा राहिला तेव्हा काँग्रेसमध्ये समाजवाद्यांनी फेब्रुवारी 1948 मध्ये काँग्रेस मधून बाहेर पडून मार्च 1948 मध्ये समाजवादी पक्षाची स्थापना केली.⁷

मानवेंद्रनाथ राॅय यांच्या वर्चस्वाखाली "इंडियन फेडरेशन ऑफ लेबर" ही आधीच खिळखिळी झालेली. कामगार संघटना या हिंद मजदूर पंचायत मध्ये विलीन झाल्यामुळे डिसेंबर 1948 मध्ये हिंद मजदूर

सभा ही नवीन संघटना निर्माण केली. ही कामगार संघटना सरकार मालक तसेच राजकीय पक्षापासून स्वतंत्र असली पाहिजे. असे सुरुवातीच्या काळात म्हणत असले, तरी प्रत्यक्षात ती समाजवादी पक्षाची कामगार आघाडी बनवल्याशिवाय राहिली नाही.⁸

सोलापूरची जुनी गिरणी 1949 मध्ये डबघाईला आल्यामुळे काही काळ बंद पडली. त्यामुळे 13500 कामगार बेकार झाले. तेव्हा गोकुळदास मोरारका या मॅनेजिंग एजंटच्या गैरव्यवहाराची चौकशी करण्यासाठी रुस्तुम मेहता व दौलत जादा या दोन सदस्यांच्या समितीने एप्रिल 1949 च्या शेवटी सादर केलेल्या अहवालात सात कोटी रुपयाची तुट असल्याचे जाहीर केले. त्यामुळे शेवटी 17 जुलै 1949 रोजी जुनीगिरणी बंद करण्याची नोटीस काढण्यात आली. त्यामुळे अनेक कामगार बेकार झाले.⁹

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर खाजगी बँकांमध्ये कर्मचाऱ्याप्रमाणे सरकारी नोकरीतही संघटित होऊन वेतन महागाई भत्ता भविष्य निर्वाह निधी बोनस इत्यादी मागण्या करू लागले. तेव्हा बँक कर्मचारी आणि व्यवस्थापन यांच्यातील तंटा मिटवण्यासाठी भारत सरकारने 30 एप्रिल 1949 रोजी एक वटहुकू काढून न्याय. के. सेन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक औद्योगिक न्यायधिकरण जून 1900 49 मध्ये स्थापन केले, परंतु सेनेने घोषित केलेल्या निवडांवर बँक व्यवस्थापकांनी सर्वोच्चन्यायालयात अपील केले होते.¹⁰

सन 1952 मध्ये अखिल भारतीय "ट्रेड युनियन काँग्रेसचे" अधिवेशन कलकत्ता येथे भरले. या अधिवेशनात झालेली पडझड दुरुस्त करून ट्रेड युनियन संघटन सर्व पातळीवर पुन्हा उभे करण्याचे काम सुरू झाले.¹¹ जानेवारी 1952 मध्ये बँकांसाठी तिसरे न्यायधिकरण नेमण्यात आले. त्याने दिलेल्या दिलेला निवाडा बँक कर्मचारी आणि व्यवस्थापन यांना असमाधानकारक वाटल्यामुळे या दोन्ही पक्षांनी कामगारांसाठी असलेल्या अपील न्यायाधिकाराकडे दाद मागितली.¹²

तसेच सन 1954 मध्ये बेंगलोर येथे भरलेल्या भारतीय श्रम परिषदेच्या अधिवेशनात "किमान वेतन" समस्या चर्चेला आल्या. केंद्र सरकारचे तत्कालीन मजूर मंत्री व्ही. व्ही. गिरी यांनी नेहरू सरकारच्या बँक व्यवस्थापनास अनुकूल धोरणाचा निषेध म्हणून राजीनामा दिला होता. शेवटी जुलै 1955 मध्ये कर्मचाऱ्यांची काहीशी बाजू उचलू हा तंट मिटविला होता.¹³

सन 1957 मध्ये वाढत्या महागाईमुळे वाढत्या दराने महागाई भत्ता दिला जावा. तसेच बोनस म्हणून दिल्या. जाणाऱ्या रकमेत कपात करू नये, असे कामगार संघटनेचे म्हणणे होते. 30 मार्च 1957 रोजी कापड उद्योगासाठी जीजीभाय यांच्या अध्यक्षतेखाली केंद्रीय वेतन मंडळ नेमण्यात आले. त्यात गिरणी मालकाचे प्रतिनिधी म्हणून अरविंद मफतलाल व भरतराम कामगाराचे प्रतिनिधी म्हणून ए. आर. वासवडा व इटकचे जी. रामानुजम तर सरकारचे प्रतिनिधी म्हणून अशोक मेहता आणि प्रा. एम. पी. माथूर यांना घेण्यात आले.¹⁴

ऑगस्ट 1957 मध्ये भारत सरकारने आपल्या कर्मचाऱ्यांच्या मागण्यांचा अभ्यास करण्यासाठी दुसरा वेतन आयोग नेमला होता. या आयोगाचा अंतिम अहवाल 1959 मध्ये प्रकाशित झाला. त्यातील काही शिफारशी सरकारने फेटल्या तर काही शिफारशींमध्ये दुरुस्ती करून त्या स्वीकारल्या.¹⁵ तेव्हा केंद्रीय कर्मचाऱ्यांना जे लाभ मिळतात ते सर्व राज्य सरकारच्या कर्मचाऱ्यांना महापालिका, नगरपरिषदा, स्थानिक संस्थानातील कर्मचारी, रेल्वे, टपाल, तारखाते केंद्र, सरकारच्या संरक्षण विभागासह सर्वांना एकत्र येऊन संप लढविण्यासाठी एक संयुक्त कृती समिती स्थापन केली. एस. एम. जोशी, नाथ, पै. पीटर, या प्रजासत्ताकवादावादी पक्षाच्या कृती समितीत नेत्यांनी 11 जुलै 1960 च्या मध्यरात्रीपासून संप सुरू करण्याचे जाहीर केले. तेव्हा 7 जुलै 1960 रोजी तत्कालीन पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरूंनी नभोवाणी वरून संप न करण्याचे आवाहन केले. परंतु कृती समितीने त्याकडे दुर्लक्ष करून. 14 जुलै रोजी

लक्षणीय संप केला. मात्र त्यांचा बोजबारा उडाला होता.¹⁶

सन 1965 नंतर देशाची आर्थिक स्थिती खालवली. इ.स.1966 मध्ये रुपयाचे अवमूल्यन झाले. महागाई वाढली जीवन उपयोगी वस्तूंचे भाव वाढले. या आर्थिक परिस्थितीमध्ये असंतोष निर्माण झाला. ठिकठिकाणी संपाचे प्रमाण वाढू लागले. त्याचा परिणाम म्हणून 29 डिसेंबर 1966 रोजी महाराष्ट्र बंद पाळण्यात आला होता.¹⁷

सन 1970 मध्ये आयटक मधून बाहेर पडून C2 या नवीन कामगार संघटनेची स्थापना झाली. या काळात वाढीव बोनस, वेतनवाढ आंकसने केलेल्या कारवाया इत्यादी आर्थिक कारणांवरून बहुसंख्य क्षेत्रातील व औद्योगिक तंटे निर्माण झाले होते. त्यापैकी बरेच तंटे प्रमुख कापड निर्मिती केंद्रांमधून झाले. सरकारने केंद्रीय राखीव पोलीस दल तैनात करून व 144 कलमांतर्गत जमावबंदी जारी केली होती. तरीपण सरकारला कामगारांना संपापासून दूर करता आले नव्हते. तेव्हा 16 ऑक्टोबर 1971 रोजी संप कुठलीही मागणी ही पदरात न पडता कामगारांना मागे घ्यावा लागला होता. 18

सर्व क्षेत्रातल्या व सर्व स्तरातील कामगार कर्मचारी श्रमिक या सर्वांनी उद्योगात नफा क्षमतेची तत्त्व विचारात न घेता बोगस बंधनकारक ठेवावा. अशी मागणी केली होती. या परिस्थितीमध्ये सरकारने एप्रिल 1972 मध्ये बोनस पुनर्विचार समिती नियुक्त केली. यावेळी ईटक ए. आय. टी. यु. सी हिंद मजदूर सभा यांचे प्रतिनिधी या समितीवर नेमण्यात आले होते, परंतु C 2 ला वगळण्यात आले होते. या बोनस पुनर्विचार समितीची बोलणी करून सरकारने एक अंतिम निकाल जाहीर करून 15 जुलै 1972 पर्यंत 8 ते 33 टक्के बोनस देण्याचे तत्वतः मान्य केले.¹⁹

31 मार्च 1973 रोजी तीन वर्षांच्या विलंबनानंतर तिसऱ्या वेतन आयोगाचा अहवाल प्रकाशित झाला. मार्च 1977 मध्ये झालेल्या सार्वत्रिक लोकसभेच्या निवडणुकीत इंदिरा गांधी यांच्या

नेतृत्वाखाली काँग्रेस पक्ष पराभूत होऊन जनता पक्षाचे सरकार केंद्रात सत्तेवर आले. या सरकारने आणीबाणीच्या काळात बडतर्फ झालेल्या सर्व सरकारी नोकरांना पुन्हा कामावर रुजू करून घेतले. त्यानंतर केंद्रीय "ट्रेड युनियन" संघटनांनी एका राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन करून भारतीय कामगारांच्या प्रश्नांचा सर्वकश पद्धतीने विचार करून, त्यांची गराणी त्यांच्या समस्या त्यांच्या मागण्या याबाबत निवेदन जनता सरकारला देण्यात आले. त्यासाठी 18 सप्टेंबर 1977 रोजी दिल्लीच्या विज्ञान भवनात सहा अखिल भारतीय ट्रेड युनियन संघटना व काही स्वातंत्र्य कामगार संघटनांची फेडरेशन या सर्वांनी मिळून परिषद घेतली त्यात काही ठराव एक मुखाने घेण्यात आले. 20 तसेच 24 ते 30 ऑक्टोबर 1977 हा काळ देशातील कामगार संघटनांनी मागणी सप्ताह म्हणून पाळावा असा ठरावही परिषदेत मंजूर करण्यात आला. 21 त्यावर सरकारने 13 ऑक्टोबर 1977 रोजी भूतलिंगम यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली होती. या समितीत धर्म नारायण, अरविंद बुच व हितेंद्र भैय्या हे सदस्य होते या समितीने आपला अहवाल सरकारला मे. 1978 रोजी सादर केला होता. 22 परंतु अहवालातील शिफारशी फारच प्रतिगामी असल्यामुळे देशा देशभरातील एकूण एक कामगार संघटना त्या विरोधी लढायला तयार झाल्या. तेव्हा सर्व केंद्रीय ट्रेड युनियन संघटना, बँका विमायातील कर्मचारी संघटनांना कर्मचारी संघटना सर्वांनी मिळून एक मोठी ट्रेड युनियन परिषद 19 नोव्हेंबरला दिल्लीत घेतली. त्यात सरकारच्या श्रमकांच्या विरोधातल्या धोरणांना समर्थन प्रतिकार करण्याच्या तयारीचे दर्शन घडविले. तसेच या परिषदेने लोकसभेवर मोर्चा नेला होता. 23 जनता पक्ष सरकारच्या दडपणशाहीला न जुमानता आर. बी. आय. कर्मचारी असोसिएशनने 16 मे 1979 पासून आंदोलन सुरू करून नियमाप्रमाणे काम कार्यक्रम अमलात आणा. याचा संपूर्ण बँकिंग व्यवसायावर परिणाम झाला तेव्हा सरकारने 5 जुलै 1979 रोजी एक अध्यादेश जारी करून आर. बी. आय. मध्ये झालेला संप बेकायदा ठरवला. त्यावेळी जीवन

प्रा. डॉ. मोकटे नाथा रामभाऊ

विमा व जनरल इन्शुरन्स कर्मचारी यांनी 20 जुलै 1979 हा दिवस निषेध दिन म्हणून पाळून आपला पाठिंबा जाहीर केला. शेवटी 4 ऑगस्ट 1979 रोजी व्यवस्थापनाने वाटाघाटीची तयारी दाखविल्यानंतर असोसिएशनने आंदोलन मागे घेतले. 24

कलकत्ता येथे 4 ऑगस्ट 1979 रोजी C.2 यु. टी. यु. सी. टी. यु. सी. आर. इंटर या संघटनांनी भूतलिंगम समितीचा अहवाल औद्योगिक संबंध विधेयक 8- 33% बोनस वेतन गोठवून आणि द्वेष मुलं कारवया इत्यादी मागण्याच्या पूर्ततेसाठी 12 जुलै 1979 कमिटी नावाची एक समिती स्थापन केली होती याच काळात केंद्र सरकार व राज्य सरकार कर्मचारी रेल्वे कामगार यांनी बोनस साठी तीव्र लढा दिला. 25

13 नोव्हेंबर 1979 रोजी तेव्हाचे काळजीवाहू सरकारमधील अर्थमंत्री ऑल इंडिया रेल्वे फेडरेशन व नॅशनल फेडरेशन ऑफ इंडिया रेल्वे या संघटनांच्या नेत्यांशी चर्चा करून रेल्वे कामगारांना उत्पादना उत्पादकता निगडित बोनस मंजूर केल्याचे जाहीर केले त्यामुळे संप मागे घेण्यात आला होता. 26

1982 मध्ये मुंबई कापड गिरणी कामगारांचा संप दीर्घकाळ चालला साधारणपणे महाराष्ट्रातील औद्योगिक कामगारांमध्ये निरउत्साह व असमाधान वाढले एकूण उत्पादन त्यावरील कर त्यांचे नुकसान मुंबईत पसरलेली मंदीची छाया इत्यादी परिणाम दिसू लागले. त्यामुळे या समस्यांवर सरकारने उत्तर शोधून 13 गिरण्यांचे राष्ट्रीयकरण केले. त्यांच्या आधुनिकरणावर 140 कोटी रुपये खर्च मान्य केला. त्यांचे व्यवस्थापन हळूहळू कामगार प्रतिनिधीकडे देण्याचे ठरले ठरले. सन 1885 पासून नवे वस्त्र उद्योग धोरण लागू करण्यात आले. या धोरणांमुळे कृत्रिम धाग्यांवर भर आधुनिकरण स्वयंचलित स्वयंचलिकरण नावं स्वयंचलीकरणावर भर दिला. त्यामुळे परंपरागत सुती उद्योगास धक्का बसला, त्यामुळे खाजगी खाजगी क्षेत्रातील नोकर भरती ठप्प होऊन बेकारी वाढत गेली. 27

अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्लंडमध्ये औद्योगिककरणारा सुरुवात होऊन पुढे भारतातही

त्यांचा उदय विकास व विस्तार झाला. तेव्हापासून उदयास आलेल्या कामगार वर्गाने आपल्या समस्या सोडवण्यासाठी वेगवेगळे संप संघटना स्थापन झाल्या.²⁸

भारतातील कामगार चळवळीचे नेतृत्व बऱ्याच पुढार्यांनी केले. कामगारांना स्वालंबन व आत्मविश्वास काय असतो. हे त्यांनी आपल्या कृतीतून कामगारांना दाखवून दिले. अनेक पक्ष व अनेक कार्यकर्त्यांनी आपले कामगार संघ स्थापन केले.²⁹ या संघाच्या माध्यमातून संप मोर्चे हरताळ निदर्शने या मार्गाचा अवलंब करून कामगारांचा त्यांच्या त्या त्या वेळी असणाऱ्या समस्या सोडवण्यासाठी व मागण्या पदरात पाडून घेण्यासाठी मार्गदर्शन करून नेतृत्व केले परंतु या कामगार संघामध्येही अनेकदा पक्षीय राजकारण आडवे आल्याचे आपल्या निदर्शनास येता येते आपल्या निदर्शनास येते. त्यामुळे कामगारांची एक संघ कृती जी असली पाहिजे होती. ती आपण आपणास दिसून येत नाही, त्यामुळेच मालक सरकार कारखानदार यांनी या संघाचा फायदा घेऊन कामगारांच्या अनेक रास्त मागण्या बऱ्याच वेळा फेटाळून लावल्या आपणास दिसते त्या सर्व समस्यांवर मात करण्यासाठी कामगार वर्गाचे कामगार वर्गाचे आपली ताकद वाढवून चळवळीची प्रगती करणे आवश्यक आहे.³⁰

समारोप :-

आजपर्यंतची कामगार चळवळ परंपरागत मार्गाने चाललेली आहे. तिच्या कार्यपद्धती व उद्दिष्टांमध्ये बदल होणे आवश्यक आहे. आर्थिक विकासाच्या संदर्भात व बदलत्या काळानुसार कामगार वर्गाच्या हितसंबंधाचा जास्तीत जास्त विशाल दृष्टिकोन विचार करून, त्यानुसार आपली तात्विक भूमिका व कार्यपद्धती बनविण्याची जबाबदारी कामगार चळवळीवर आहे. या दृष्टिकोनातून कामगारांच्या हिताचा विचार करून कामगार चळवळीने कार्य केल्यास ही चळवळ निश्चित कामगारांसाठी उपयोगी ठरेल.

निष्कर्ष :-

1. कामगार चळवळीच्या स्थापनेचा उद्देश चांगला आहे.
2. कामगार चळवळीतील कामगार गरीब कर्जबाजारी आणि दारिद्र्य आहेत.
3. कामगार चळवळीतील कामगारांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे.
4. कामगाराला त्यांच्या श्रमाचे मूल्य योग्य पद्धतीने मिळण्याच्या मिळण्यासाठी
5. कामगार संघटना प्रयत्न करत आहे.
6. कामगार चळवळीतील भांडवलदार किंवा मालक वर्गाचे प्रभुत्व दिसून येते.
7. कामगार चळवळीवर राजकीय नेत्यांचे नेतृत्व वाढत चाललेले दिसून येते
8. कामगार चळवळीचे नेते हे स्वार्थी वृत्तीने वाटचाल करत आहे.
9. चळवळीत एकतेचा अभाव दिसून येत आहे.
10. कामगार चळवळीतील कामगार निरक्षर आहेत.
11. कामगार चळवळीचे प्रश्न योग्य पद्धतीने सोडविणे आवश्यक आहे.
12. कामगार भरतीची पद्धत सदोष असल्याने सर्व कामगार या चळवळीत
13. सहभागी होत नाही.
14. कामगारांचे राहणीमान निकृष्ट असल्याने तो कामगार चळवळीपासून बाहेर
15. राहतो.
16. कामगार हा दैववादी अंधश्रद्धेच्या आहारी गेल्याने तो कामगार चळवळीत
17. सहभागी होत नाही.
18. आजच्या माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगात सरकारचे धोरण खाजगीकरणकडे
19. असल्याने कामगार चळवळीत कामगार सहभागी होत नाही.

20. कामगार चळवळींना योग्य प्रकारे संघटनेमुळे न्याय मिळताना दिसून येतो.

संदर्भसूची :-

- 1) बी.एल. ग्योवर, एन. के. बेल्लेकर, आधुनिक भारताचा इतिहास एस. चांद आणि कंपनी लि, रामनगर नवी दिल्ली, प्रथम आवृत्ती 2003, पृ. 408
- 2) डॉ. सुमन वैद्य, डॉ. शांता कोठेकर, आधुनिक भारताचा इतिहास महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर, प्रथम आवृत्ती 1985 पृष्ठ 333
- 3) के. सागर, आधुनिक भारताचा इतिहास, के सागर पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 1994. पृ. 181
- 4) प्रा.गफूर शेख, आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रीतम पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथम आवृत्ती जून 2005. पृष्ठ 288 -291
- 5) कित्ता.
- 6) महाजन मुकुंद, बर्वे स. का. भावे, मो. सा. भारताचा आर्थिक इतिहास.
- 7) जोशी एस. एम., कामगार संघटना.
- 8) फडके य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड सहा.
- 9) कित्ता.
- 10) कित्ता.
- 11) जोशी एस. एम., कामगार संघटना.
- 12) फडके य.दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड सहा.
- 13) फडणवीस दी. वा., महाराष्ट्र राज्य ट्रेड युनियन.
- 14) फडके या. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड सहा.
- 15) कित्ता.
- 16) जोशी एस.एम., कामगार संघटना,
- 17) फडके य.दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड सहा.
- 18) जोशी एस.एम., कामगार संघटना.

प्रा. डॉ. मोकाटे नाथा रामभाऊ

19) महाजन मुकुंद, बर्वे रा. का., भारतातील आर्थिक धोरण व नियोजन.

20) डोळस अविनाश, लिंबाळे शरण, कुमार पेंडसे, अरुण प्रमुख संपादक, सामाजिक चळवळी अस्पृश्यता निवारण दलित शेतकरी व कामगार.

21) सेन सुकोमल, अनु. हर्डीकर भालचंद्र, भारतीय कामगार चळवळ.

22) कित्ता.

23) कित्ता.

24) डोळस अविनाश, लिंबाळे शरण, कुमार पेंडसे अरुण प्रमुख संपादक, सामाजिक चळवळी अस्पृश्यता निवारण दलित शेतकरी व कामगार.

25) शेन सुकुमार, अनु हर्डीकर भालचंद्र, भारतीय कामगार चळवळ.

26) कित्ता.

27) महाजन मुकुंद, बर्वे रा. का., भारतातील आर्थिक धोरण व नियोजन.

28) कित्ता.

29) महाजन मुकुंद, बर्वे रा. का., भारतातील आर्थिक धोरण व नियोजन.

30) कित्ता.

धार्मिक सांस्कृतिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय इतिहासातील पूण्यश्लोक अहिल्याबाई
होळकरांचे महत्वपूर्ण कार्ये

डॉ. प्रमोद नानाजी घ्यार¹ उज्वला वाल्मीक नगराळे²

मार्गदर्शक

¹एम.ए., एम.फील. पी.एच.डी. सेट प्राचार्य महिला महाविद्यालय, बल्लारपूर

²संशोधक, IHLRSS, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर

Corresponding Author- डॉ. प्रमोद नानाजी घ्यार

Email:- pramodghyar52@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397533

प्रस्तावना :-

भारतीय संस्कृतीमध्ये ज्याप्रमाणे सेवा, त्याग आणि दान धर्माला फार महत्व दिले आहे. त्याचप्रमाणे निष्काम सेवा ईश्वर भक्ती मानली जाते. राणी अहिल्याबाई होळकर ह्या धार्मिक होत्या. शिवभक्त होत्या पण त्या फक्त देवदेव करीत बसल्या नाही. तर त्यांनी धार्मिकतेतून लोक कल्याणकारी कामे केली. सांस्कृतिक सामाजिक कामे केली सामाजिक विकास साधन असतांनी पर्यावरणाचा समतोल साधण्यासाठी त्यांनी वृक्षारोपण केले. सामाजिक कार्ये करीत असतांनी त्यांनी घाट बांधले, मंदिरे बांधली तलाव व धर्मशाळा बांधल्या रस्त्यांच्या कडेला दूरदूरपर्यंत दार छाया दार वृक्ष लावण्यात आले होते. त्यांनी पाण्याच्या सोयीसाठी विहिरी खोदल्या, पाथिकांसाठी विश्रांतीगृह बांधण्यात आली व जे अनाथ आहे, त्यांना त्यांच्या जरूरी प्रमाणे मदत करण्यात आली. अहिल्याबाईचे कार्य मोलाचे आहे. सामाजिक कार्यांमध्ये समाजामध्ये ज्या काही वाईट चालीरिती आहे. त्याला कडाडून विरोध केला. केशवपण, बालविवाह, सती जाण्याच्या प्रथे विरुद्ध त्यांनी आवाज उठविला. शिक्षण हे पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांना सुध्दा मिळायला हवे. तसेच सैनिकी शिक्षण हे स्त्रियांना मिळायला पाहिजे. यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले आणि त्यांच्या दरबारी महिलांची सैनिकी फौज निर्माण केली नविन उद्योगांना चालना दिली. समाजातील सर्व जनतेनी आत्मनिर्भर झाले पाहिजे. प्रत्येक कुटूंबातील स्त्री हि आत्मनिर्भर झाली पाहिजे. त्या दृष्टीने त्यांनी कापडा उद्योग सुरु केला आणि तो भरभराटीला आणला. शेती हा प्रमुख व्यवसाय होता. शेती आणि शेतीस पूरक व्यवसायाला चालना दिली. कुटीर उद्योग सुरु करण्यात आले.

उद्दिष्ट्ये :-

- 1) लोक कल्याणकारी राजमाता अहिल्याबाई होळकर यांनी केलेल्या धार्मिक कार्यांचा अभ्यास करणे.
- 2) सामाजिक आणि सांस्कृतिक कार्यांने जनतेच्या जीवन मानात झालेल्या बदलांची चर्चा करणे.
- 3) मातोश्री राजमाता यांनी पर्यावरण संरक्षण हि काळाजी गरज विचारात घेऊन उपाययोजना कशा केल्या हे पडताळून पाहणे.

- 4) धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय इतिहासातील पुण्य श्लोक अहिल्याबाई होळकरांचे महत्वपूर्ण कार्ये समजावून घेणे. अर्वाचिन भारताच्या इतिहासामध्ये ज्या काही थोर विभूती होऊन गेल्या. त्यामध्ये राणी अहिल्यादेवी होळकर या शूर कर्तृत्वदक्ष, दानशूर, धार्मिक वृत्तीच्या कार्यक्षम, राजकारणामध्ये त्यांना महत्वाचे स्थान प्राप्त आहे. राणी अहिल्याबाई यांचा जन्म 31 मे 1725 ला अहमदनगर जिल्ह्यात जामखेड तालुक्यामधील चौडी या छोट्याश्या गावात एका

धनगर कुटूंबामध्ये झाला. वडिलांचे नाव मानकोजी शिंदे होते. ते चौडी गावचे पाटील होते. एक दिवस मल्हारराव होळकर व बाजीराव पेशवे उत्तरेकडून पुण्याकडे जात असता त्यांचा चौडी या गावी मुक्काम होता. तेव्हा त्यांची दृष्टी ह्या तेजस्वी 9 वर्षांच्या अहिल्येकडे गेली आणि त्यांनी सून म्हणून तिच्या वडिलांकडे मागणी घातली.

अहिल्या हि तल्लख बुद्धिमत्तेची आणि समजुतदार होती, त्या काळात शिक्षण हे फक्त पुरुषांना दिल्या जात होते. पण अहिल्ये नी हे शिक्षण आपणही घ्यावे हि जिद्द मनाशी ठेवली. आणि तिची हि शिक्षणाची जिद्द पाहून मल्हारराव होळकरांनी तिला शिक्षण घेण्यास परवानगी दिली. त्या बरोबर भाषा, गणित धार्मिक, पौराणिक ग्रंथांच्या अभ्यासात अहिल्यादेवी निपूण झाली आणि समाजातील मूलभूत प्रश्नांकडे /समस्येकडे जेव्हा तिचे लक्ष जात होते तेव्हा त्या समस्या सोडविण्यासाठी ति सर्व बाजूने प्रयत्न करून ती समस्या सोडवित होती. त्यामुळे ति सर्वसामान्य जनतेमध्ये लोकप्रिय झाली.

धार्मिक कार्ये :- धार्मिक ग्रंथाचा संग्रह – अहिल्याबाईंच्या काळात मुद्रणकला विकसित नसल्याने हस्त लिखिते मौल्यवान व दुर्मिळ होती ग्रंथाचे वाचन करण्यासाठी ते सर्वसामान्य लोकांना उपलब्ध होत नसे ते ग्रंथ फक्त शास्त्री, पंडित पुराणिक वैदिक, वृत्तीवान जोशी यांच्या जवळच असत, त्यानंतर सरदार, जहागिरदार, घरंदाज ग्रहस्थ राजेरजवाडे यांच्याकडे असत. शाहू महारांच्या काळात ग्रंथ संग्रहाचा उद्योग सुरु झाला. पेशव्यांनी पुस्तका शाळा सुरु केली. त्यावेळी पुस्तकाच्या प्रति खूप कमी असत राणी अहिल्याबाईंने अनेक महत्वाच्या ग्रंथाचे हस्तलिखिते तसेच नक्कल करणारे बाळगून ग्रंथ संग्रह केला. हे खूप मोठे कौतुकास्पद आहे. आणि ते ग्रंथ नक्कल करून त्यांनी त्याचे दानही केले. अशा प्रकारे त्यांनी ज्यांचे हस्ताक्षर वळणदार असणाऱ्यांना उद्योग मिळवून दिला. महेश्वरास उत्तम प्रकारचे ग्रंथालय त्यांनी बांधले जे ज्ञानी व्यक्ती आहे. विद्वान, पंडित, विचारवंत, कलाकार धर्मशास्त्रा

विषयी माहिती असणाऱ्या व्यक्तीचा आपल्या दरबारात आदर व गुण गौरव केला कवी मोरोपंत व शाहिर अनंत फंदी यांचा सत्कार आणि त्यांना योग्य मार्गदर्शन केले. त्या शिवभक्त होत्या. त्यांच्या हातात शिवलींग नेहमी पाहतो. त्या यात्रा करण्यास निघाल्या असता त्यांना उध्वस्त झालेली मंदिरे दिसली, त्यांनी त्या मंदिराचा जीर्णोद्धार करण्यासाठी अनेक दाने दिली, यात्रेकरुंना त्यांचे कष्ट कमी व्हावेत. यात्रा सुखद व्हाव्या म्हणून धर्मशाळा बांधल्या, मंदिरे घाट बांधली. राणी अहिल्याबाई होळकरांचे हे नाव उच्चारताच भारत भराच्या उध्वस्त हिंदू धार्मिक स्थानांच्या पुनरुज्जीवनाचे भव्य कार्य डोळ्यासमोर येते आणि इतिहासील विलक्षण हेच अहिल्याबाईंचे वैशिष्ट्य आहे. बद्रिनारायण, ओकारेश्वर, महाकाल, रामेश्वर भीमाशंकर, नागनाथ त्र्यंबकेश्वर, द्वारावती, द्वारका जगन्नाथ, परशूरामक्षेत्र कर्नाटकातील श्री कालहाटी , श्री वेंकटेश, तिरुपती बालाजी, टोके, पैठण, चिंचवड परळी वैजनाथा अंबाबाई कोल्हापूर इत्यादी ठिकाणी त्यांनी बांधकामे केली. घाट विहीरी तर अगणित बांधल्या. जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारे उदास विचारे वेच करी. त्यांच्या बदल असे म्हणणे अगदी योग्य ठरते. पूर्वेला कटक प्रांत ते जगन्नाथ पर्यंत, पश्चिमेला गुजरात प्रांतात द्वारकापर्यंत उत्तरेत हिमालय पर्वतात बद्रिकेदार पर्यंत आणि दक्षिणेस कण्याकुमारी जवळ रामेश्वरपर्यंत अहिल्याबाईंचा दानधर्म आपल्याला बघावयास मिळतो, त्यांच्या राज्यात कोणताही संप्रदाय, पंथ धर्म, पाळण्यावर बंधन नव्हते आपल्या श्रद्धेनुसार उपासना आराधना करण्याची सर्वांना मूभा होती. कोणत्याही धर्ममताला कधी हेटाळणी केली नाही, शिवा प्रमाणे रामकृष्णांची मंदिरे सुध्दा राणी अहिल्यांनी बांधली अनेक मुसलमान फकीर, मौलवी यांना घरे व जमिनीच्या सनदा वंशपरंपरागत दिल्या. महेश्वराला मंदिराचे स्वरूप दिले होते. मंदिर ही अधर्मापासून वाचविण्याची ठिकाणे मानली होती. पूजाअर्चा, पाठ पारायणे, होम हवन, कीर्तन-भजन प्रवचन, पठण अखंड चालत असत. श्रावण महिन्यात

तर धार्मिक कार्यांचा परमोच्च बिंदू गाठत जात असे. कोटी लिंगार्चन सहस्र भोजने, शिव कवच पठण सूर्यनमस्कारांची आवर्तने चालत असत. लोकांना कर्मकांड म्हणजे धर्म असे वाटते म्हणून हया गोष्टी. अप्रत्यक्षपणे कोणी उपाशी व बेकार राहू नये हा उद्देशही साधला गेला. दान धर्माच्या विशाल छत्राखाली अनाथ-अपंगायना आश्रय मिळाला. आजच्या काळातही लोक कल्याणकारी राज्य कसे असावे हयाचा आदर्श दाखवतांना निसंकोचपणे अहिल्या देवीच्या राज्यासारखे असावे असं म्हणणे योग्य ठरेल. नदीचे घाट बांधतांना फक्त तज्ञांचे मत विचारात न घेता प्रत्यक्ष तेथील स्त्रियांना बोलावून घाटाच्या पायऱ्या कशा व्हाव्यात. धुणं धुताना बाळ कुठं ठेवायला सोयिस्कार पडेल इतक्या बारिक तपशीलासह घाट बांधून घेणारी ही राणी 297 वर्षापूर्वी दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव होता. तरी सुध्दा ही नियोजन बध्द बांधकामे त्यांनी कशी करवून घेतली असतील या विचारानेच इतिहासकार धवक होतात. संपूर्ण भारतभर प्रसिध्द तीर्थस्थानांच्या आणि धर्मस्थानाच्या ठिकाणी त्यांनी मंदिरे उभारली, घाट बांधले, विहिरी खोदल्या, नविन रस्ते तयार केले, जुने रस्ते दुरुस्त केले. यात्रेकरुना पिण्याच्या पाण्याची गैरसोय होऊ नये म्हणून ठिकठिकाणी पाणपोया घातल्या सावलीसाठी रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना झाडे लावली. मंदिरामध्ये प्रवचने, पुराण कथा वगैरे करुन शास्त्रीय चर्चा, चिंतन व मनन चालावे म्हणून शास्त्री पंडितांची नियुक्ती केली. ग्रामोद्योग, सुती वस्त्रोद्योग आणि कलात्मक वस्तुंच्या निर्मितीला प्रोत्साहन दिले. त्याचबरोबर बाजारपेठा उपलब्ध करुन दिल्या. निसर्गाच्या समतोलपणा ठेवण्यासाठी अभयारण्य आणि वृक्षारोपने व त्याचे संवर्धन केले गेले. विविध वैशिष्टपूर्ण चिरेबंदी वास्तु शिल्पाची निर्मिती करुन त्यांनी भारताचा सांस्कृतिक समन्वय साधला.

मुल्यमापन :-

सर्वधर्मसमभाव हा राणी अहिल्याबाई होळकरांच्या राजकारणातील स्थायी भाव होता

केदारनाथ ते कन्याकुमारी जगन्नाथ ते द्वारका, साऱ्या भारत वर्षात वाटसरुसाठी ठिकठिकाणी धर्मशाळा नवनवीन रस्ते, दुतर्फा झाडे, पाणपोया, घाट, विहिर अन्नछत्रे सदावर्ते आणि तीर्थ स्थळी मोठ मोठी मंदिरे उभारली हिवाळ्यात वाटसरुन थंडीपासुन बचाव करण्यासाठी त्या गरम कपड्यांचे मोफत वाटप करीत असत हा तिच्या हृदयात बसणाऱ्या प्रजावत्सलतेचा देखणा आविष्कार होता. साऱ्या धर्मक्षेत्रांना तिने राष्ट्रीय स्वरुप आणले. सांस्कृतिक एकात्मकता साधली आणि माणूसकी हाच खरा धर्म मानणारा एक खरा शासक तिनं जगापुढे ठेवला. आपल्या राज्यात अहिल्यादेवींनी प्रजेची काळजी तर घेतलीच पण पशुपक्षांचीही काळजी घेतली पिकावर आलेली शेत पक्षांसाठी त्या काळी राखुन ठेवत असे. केदारनाथ जवळ जवळपास 3000 फुटावरील अहिल्यादेवी ने बांधून ठेवलेली धर्मशाळा पाहुन युरोपियन लेखक के. स्टुअर्ट अतिशय चकीत झाला. त्यांच्या लिखाणात त्याने लिहून ठेवलं की अहिल्यादेवीच बांधकामाचं साहित्य परराज्यांतून जेव्हा जात असे तेव्हा चुकूनही कोणी त्या वाहतुकीस मज्जाव करीत नसे.

माणसाला माणूस जोडला आणि माणसांना राष्ट्रांशी जोडून माळव्यांची भूमी ही पावनभूमी आहे. असा कितीगंध भारतवर्षाच्या चाराचरातून मिळविला.

निष्कर्ष :-

- 1) राणी अहिल्याबाई होळकरांनी भारत भराच्या उध्वस्त हिंदू धार्मिक स्थानांच्या पूरुज्जीवनाचे भव्य कार्य केल्याचे स्पष्ट पणे दिसून येते.
- 2) लोककल्याणकारी राजमाता अहिल्याबाई होळकरांनी पर्यावरणाच्या दृष्टीने वृक्षारोपण तसेच त्याचे संवर्धन व पशुपक्षांची काळजी हि काळाजी गरज ओळखून त्यापध्दतीचे कार्य केल्याचे दिसून येते.
- 3) भारतीय संस्कृतीची जोपासणा, संगोपण व संवर्धनाचे कार्य दूरदृष्टी ठेवून अहिल्यादेवी होळकर या राज्यकर्तीने किती निपूणतेने केले हे दिसून येते.

4) उत्कृष्ट ग्रंथालयाची निर्मिती, स्थापत्यकतेला प्रोत्साहन नवनविन कुटीर लघू उद्योगाला चालना देऊन सामाजिक दर्जा उंचावण्यास मोलाची कामगिरी अहिल्याबाई होळकरांनी केली हे स्पष्ट होते.

संदर्भ सूची :-

1. बेडदे, प्रा. धनंजय – ‘परिवर्तनाची गौरवगाथा’, विद्याभारती प्रकाशन लातूर, 29 फेब्रुवारी, 2000.
2. इंगळे, डॉ. राम – ‘अहिल्याबाई होळकर’, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, 1994, प्रथम आवृत्ती
3. महाजन, सुमित्रा – ‘मातोश्री’, प्रभार पेपर बैक्स, नई दिल्ली, 2017
4. ओक, जनार्दन – ‘पूण्यश्लोक’ अहिल्याबाई होळकर, राजश्री प्रकाशन, धनकवडी पूणे, मार्च 2002
5. जहागिरदार, विजया – ‘कर्मयोगिनी’ मेहता पब्लिशिंग हाऊस, सदाशिव पेठ, पुणे फेब्रुवारी 2014
6. देवी अहिल्याबाई –मुक्ताबाई लेले
7. अहिल्याबाईचे चरित्र – द. ब. पारसनीस.
8. अहिल्याबाई होळकर चरित्र – ग. द. सहस्त्रबुध्दे
9. राजयोगिनी देवी श्री अहिल्याबाई होळकर, पु. म. वैद्य

हेमाडपंती मंदिरे : सांगली जिल्ह्याच्या इतिहासाचा ऐतिहासिक वारसा

नितीन दत्तात्रय वनकुद्रे

संशोधक विद्यार्थी श्री.शिवाजी महाविद्यालय, बारशी. जि-सोलापूर

Corresponding Author- नितीन दत्तात्रय वनकुद्रे

DOI-10.5281/zenodo.7397541

प्रस्तावना :

भारत हा आपला देश विविध धर्म, संस्कृती, परंपरा, कला, चालीरीती, भाषा यांनी बहरलेला आहे. यातील विविध धर्म आणि त्यांच्या देवता यांच्याशी संवाद साधण्याचे साधकाचे स्थान म्हणजे मंदिर. प्राचीन व मध्ययुगात मंदिराकडे ज्ञान व ग्रंथ राखण्याची परंपरा होती. मंदिर स्थापत्य शैलीच्या नागर(उत्तर भारतीय) आणि द्रविड(दक्षिण भारतीय) या पद्धती मानतात. नागर या मंदिर स्थापत्य शैलीतील हेमाडपंती मंदिर शैली ही एक वैभवशाली मंदिर स्थापत्याची परंपरा आहे. हेमाडपंती मंदिराची रचना वैशिष्ट्यपूर्ण असते. हेमाडपंती मंदिराचा गाभारा चौकोनी व सभामंडपाला अनेक खांब, पौराणिक प्रसंगाची चित्रे छतावर कोरलेली असतात. दर्शनी भागात भोजमंडप असतो. भिंती कोनयुक्त असतात. सर्व बांधकाम काळ्या दगडात असते. देवालये पूर्वाभिमुख असतात. दोन दगडांच्यामध्ये आधार म्हणून खोबणी आणि कंगोरे यांचा वापर करून दगडांची कलात्मक रचना करून मंदिरे बांधण्यात आली. ह्या बांधकामाचे श्रेय यादव प्रधान हेमाद्रीस दिले जाते. केशव आप्पा पाध्ये यांच्या 'हेमाद्री उर्फ हेमाडपंत यांचे चरित्र' या पुस्तकानुसार हेमाद्री उर्फ हेमाडपंताने ज्या एका विशिष्ट रीतीने देवालये बांधण्याचा उपक्रम केला किंवा अनेक ठिकाणी मंदिरांचा जीर्णोद्धार करण्यात आला त्यावेळी पासून त्या पद्धतीच्या मंदिरांना 'हेमाडपंती' हे टोपण नाव दिले. यादव सत्ता येण्याच्या आधी पासून या दगडी पद्धतीची बांधकाम पद्धत होती. पण मध्ययुगात महाराष्ट्रात यादव सत्ता असताना मोठ्या प्रमाणात हेमाडपंती मंदिर बांधण्यात आले. महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत मौर्य, सातवाहन, वाकाटक, राष्ट्रकुट, यादव,शिलाहार, बहामनी व मराठे इत्यादी सत्तांचा महत्वाचा वाटा आहे. या सत्तांचा परिणाम सांगली जिल्ह्यातील मंदिर स्थापत्य शैलीवर झालेला दिसून येतो. सांगली जिल्ह्याला खूप मोठी यादव व शिलाहार घराण्याची पार्श्वभूमी लाभली आहे. त्यामुळे त्यांच्या धार्मिक धोरणाचा मोठ्या प्रमाणात परिणाम समाज जीवनावर झाला. त्यातीलच एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे यादव प्रधान हेमाद्री यांच्या नावाने प्रचलित झालेली हेमाडपंती मंदिर स्थापत्यशैली. या हेमाडपंती स्थापत्य शैलीच्या मंदिरांची विशिष्ट अशी स्थापत्य रचना आहे. हेमाडपंती मंदिराच्या शिखराची काटकोनी निमुळती होणारी घडण, माती-चुना यांचा अपवाद हा या मंदिराच्या स्थापत्याचा महत्वाचा व अभ्यासाचा भाग आहे. हेमाडपंती मंदिराच्या सभामंडपाचे चौकोनी खांब, सर्व दगडी बांधकाम, कोरीव शिल्पकला, खांबांची आखीव रेखीवता, दगडावरील नक्षीकाम, भव्य गाभारा असा समृद्ध ऐतिहासिक वारसा व त्याचा इतिहास या बाबींवर प्रकाश टाकणे आणि त्यांचा शोध घेणे हा प्रस्तुत निबंधाचा मुख्य उद्देश आहे. कोणतेही मंदिर बघितले की आपण त्या मंदिराचा अधिष्ठान, अंतराळ, अर्धमंडप, उत्तरांग, चतुरस्र, देवकोष्ठ, प्रवेशद्वार, द्वारशाखा, ग्रीवा, जंघा, कक्षासन, कणी/कणिका, क्षिप्त, ललाटबिंब, मुखमंडप, प्रग्रीवा, प्राकार, सभामंडप, शुकनास, वारीमार्ग आणि छत इत्यादी गोष्टींचा माहिती घेतो. याही शोध निबंध वरील मंदिर घटकांचा चिकित्सक अभ्यास आढावा घेण्यात येत आहे.वरील बाबींचे वेगळेपण प्रत्येक ठिकाणी बघयला मिळते.

.शोध निबंधाचे उद्देश :

- १) सांगली जिल्ह्यातील हेमाडपंती मंदिराचा शोध घेणे व त्यांचा ऐतिहासिक इतिहास अभ्यासणे.
- २) सांगली जिल्ह्यातील हेमाडपंती मंदिराच्या स्थापत्य शैलीचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे.
- ३) सांगली जिल्ह्यातील हेमाडपंती मंदिराच्या स्थापत्य शैलीच्या वैभावावरून तत्कालीन राजसत्तांचा अभ्यास करणे.
- ४) सांगली जिल्ह्यातील हेमाडपंती मंदिरांच्या स्थापत्यशैलीचे संरक्षण व संवर्धनासाठी आवश्यक शिफारशी करणे.

गृहीतके :

- १) मध्ययुगीन काळात सांगली जिल्ह्याला महत्वाचे स्थान मिळाल्याने त्याकाळात बांधण्यात आलेल्या हेमाडपंती मंदिराचा समृद्ध वारसा उपलब्ध आहे.
- २) सांगली जिल्ह्यातील यादव सत्तेमुळे मंदिर बांधकामाची हेमाडपंती ही विशेष स्थापत्य शैली विकसित झाली.
- ३) सांगली जिल्ह्यातील हेमाडपंती मंदिराच्या अभ्यासावरून कला व सांस्कृतिक वेगळेपणास प्राधान्य देऊन हेमाडपंती मंदिर संवर्धन करणे क्रमप्राप्त महत्वाचे आहे.

सांगली जिल्ह्यातील हेमाडपंती मंदिरे – अर्थ आणि स्वरूप :

यादव सत्तेच्या प्रचंड विस्तारास कारणीभूत झालेल्या हेमाद्री प्रधानाचा अभ्यास केला असून त्याच्या कालखंडातील

प्रचलित मंदिर बांधकाम शैली ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाची ठरली. तसेच संशोधनामध्ये प्रामुख्याने सांगली जिल्ह्यात बांधण्यात आलेल्या हेमाडपंती बांधकाम शैलीचा चिकित्सक विचार अभ्यास केला आहे. कारण कोणत्याही सत्तेची, समाजाची संपन्नता मंदिर स्थापत्यावरून शोधता येते. आजपर्यंत सांगली जिल्ह्याचा राजकीय इतिहास, क्रांतिकारी चळवळ यांचा अभ्यास व इतिहास मांडलेला दिसून येत असला तरी सांगली जिल्ह्यातील हेमाडपंती मंदिरांचा इतिहास शोधून त्याची मांडणी केली जाईल. यादव राजघराण्यांनी महाराष्ट्रात राज्यसत्ता भक्कम केली. त्याच कालखंडात हेमाडपंती बांधकाम शैली वैभवाच्या शिखरावर पोहोचली परंतु वारंवार होणाऱ्या इतर राज्यसत्तांच्या आक्रमणामुळे सांगली जिल्ह्यातील हेमाडपंती बांधकाम शैली दुर्लक्षित झाली. परंतु आजही त्यांचे स्थान अजरामर आहे. सांगली जिल्ह्यातील हेमाडपंती बांधकाम शैली, त्यांचा शोध, मंदिर बांधकाम अभ्यास, तत्कालीन राज्यसत्ता, मंदिरांचा इतिहास, भौगोलिक भूभाग यावर प्रकाश टाकून मंदिर संरक्षण व संवर्धन करणे महत्वाचे ठरणार आहे.

सांगली जिल्ह्यातील निवडक हेमाडपंती मंदिरे आणि त्यांचा आढावा :

- १) **सागेश्वर मंदिर, सागेश्वर**— सह्याद्रीच्या डोंगररांगेत हिरव्यागार वनराईत सागेश्वर देवस्थान आहे. या मंदिराला समुद्रेश्वर मंदिर असेही म्हंटले जाते. याचा प्राचीन इतिहास आहे. या मंदिराची स्थापना कुंडलचा सतेश्वर नावाच्या राजाने केली असून १०८ शिवलिंगे, पाण्याचे कुंड आहेत. येथे मोकळ्या आवारात व बाजूच्या टेकड्यावर सोमेश्वर, नागेश्वर, काशीविश्वेश्वर, भीमेश्वर, महाकालेश्वर, नंदिकेश्वर, सिद्धेश्वर, गणपती, अंबाबाई अशी अनेक छोटी मोठी ४३ मंदिरे आहेत. आवारात १२ ज्योतिर्लिंगाची मंदिरेही आहेत. काही विरगळ, दोन झिजलेले शिलालेख असे अनेक अवशेष येथे आहेत. एक जुनी महावीराची मूर्तीही आहे. सागेश्वर मंदिर हे हेमाडपंती पद्धतीचे मंदिर असून चौकोनी खांबावर उलटे नाग कोरले आहेत. मंदिराचे शिखर सुस्थित असून निमुळत्या होत जाणाऱ्या पायऱ्यांचे शिखर असून त्यावर एक मोठा आमलक आहे. परिसरात आढळणाऱ्या इतर छोट्या मंदिरांची शिखरे याच प्रकारची दिसून येतात. मंदिरांच्या बाह्य भिंतीवर कोणतेही कोरीव काम झालेले दिसून येत नाही. गाभाऱ्यात जमिनीलगत शिवपिंडी असून त्याची पूजा केली जाते. गाभाऱ्याच्या प्रवेशद्वारावर कोरीव स्तंभ शाखा व बाजूला बंदिस्त झरोखा दिसून येतो. गाभाऱ्याच्या प्रवेशद्वाराच्या बाजूला मंदिरातील तालविन्यासाचा कणी, आंतरपट्ट, अधःपट्ट व खुर व्यवस्थित दिसून येतो. यावरून कारागिरीची समृद्धता दिसून येते.
- २) **श्री खरसुंड सिद्ध, खरसुंडी** – आटपाडी तालुक्यातील खरसुंडी येथे श्री सिद्धनाथ मंदिर हेमाडपंती पद्धतीचे हे जुने मंदिर. श्री सिद्धनाथांचे खरसुंडीत दक्षिणाभिमुख हेमाडपंती पद्धतीचे मुख्य मंदिर आहे. समोरील मुख्य प्रवेशद्वार, भव्य

गाभारा व नाथ योगेश्वराची मुर्ती असलेले गर्भगृह व त्यावरती आकर्षक बांधकाम शैलीतील शिखर आणि भोवताली प्रदक्षणा मार्ग अशी मंदिराची एकूण रचना आहे. मंदिरातील गर्भगृहामध्ये चांदीच्या मखरामध्ये श्री सिद्धनाथ व योगेश्वरी देवीची खडी मूर्ती आहे. स्वयंभू शिवलिंग आहेत. गाभाऱ्याच्या बाहेर येताच पत्र्याचा भव्य सभा मंडप नवीन बांधला आहे. मुख्य गाभाऱ्याभोवती सुमारे १५० फुट उंचीचे भव्य शिखर आहे. पूर्वीच्या काळी संपूर्ण दगडी बांधकाम असणाऱ्या शिखराचे सन १९७९ मध्ये जीर्णोद्धार करून रंगरूप बदलले. संपूर्णपणे संगमरवराचा वापर असल्याने शिखरास वेगळेच सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. मंदिरात दक्षिणेकडे असलेल्या प्रमुख प्रवेशद्वारासह पूर्व व पश्चिमेकडून आते दोन बांधली आहेत. समोरील नगरखाना प्रवेशद्वार हा कलात्मक बांधकामाचा उत्कृष्ट नमुना असून प्रवेशद्वारावर दोन गदाधारी द्वारपाल जय विजय असून त्यावर नगरखाना इमारत असून तिथे नगर ठेवण्याची जागा आहे. सिद्धनाथ मंदिर हेमाडपंती पद्धतीचे असले तरी खांबांवर कोरीव काम आढळत नाही. गाभाऱ्याच्या प्रवेशावर कीर्तिमुख, गणेशपट्टी आहे. या मंदिराला दोन तटभिंती, दोन प्रवेशद्वार आहेत. पहिल्या तटभिंतीच्या आत ६ दीपमाळा पेशवाई पद्धतीच्या आहेत. सर्वांवर हत्ती व इतर चित्रे कोरलेली आहेत. मंदिराकडे तोंड करून एक मारुतीचे मंदिर असून हा मारुती ५ फूट उंचीचा आहे. ३ गाभाऱ्याचे मंदिर असून गाभाऱ्यात जमिनीलगत सिद्धनाथांचे मूलस्थान आहे. मंदिराच्या मंडोदरावर कोणतेही शिल्पकाम नसून मंदिराचे अधिष्ठान स्पष्ट दिसते. त्यावरील कपोत, अंतरपट्ट, कणी, कुंभ, खुर याची कोरीव रचना आजही दिसून येते. मंदिरांचे शिखर हे निमुळते होत जाणारे असून पायऱ्यांचे उंच शिखर अप्रतिमपणे दगडात कोरलेले दिसून येते. शिखरावर शेवटी मोठा आमलक बसवलेला आहे. मंदिराची देखभाल योग्य पद्धतीने दिसून येत आहे.

- ३) **हेमाडपंती शिवमंदिर, माहुली**—खानापूर तालुक्यातील माहुली यागावी उत्तराभिमुख मंदिर. पूर्वी तटभित व प्रवेशद्वार असावे. आज हे मंदिराचे शिखर अस्तित्वात नाही ते पडले आहे. मंदिराचे अधिष्ठान सुस्थित असून कपोत, अंतर, पट्ट, कणी, कुंभ, खुर अशी अधिष्ठानाची रचना दिसून येते. अधिष्ठानावर थोडे अंतर सर्व बाजूनी ठेवून मंदिराची निर्मिती करण्यात आली आहे. मंदिराच्या बह्याभिंतीवर डावीकडे, मध्यभागी व उजवीकडे देवकोष्ट मध्यभागी असलेले दिसून येते. यावरून हे मंदिर कोणत्यातरी राजवटीत बांधले असावे असे दिसते. बह्याभिंतीवर मागे एके ठिकाणी सुरसुंदरी ची मुर्ती आहे पण ती आज भंग स्वरूपात बघायला मिळते. बह्याभिंतीवर मध्यभागावर काही ठिकाणी नक्षीकाम केलेले दिसून येते. अधिष्ठानावरील बाह्य भित ही दगडात काटकोनी खाचा करून तयार केली आहे त्यामुळे ती एकावर एक थर असल्यासारखे दिसते. अधिष्ठान व त्यावरील बाह्यभित या दरम्यान पुरेशी जागा आहे त्यावरून मंदिराला गोल प्रदक्षिणा करता येतील. मुख्यप्रवेश

द्वाराजवळ अधिष्ठान च्या कडेला दगडामध्ये फुल कोरण्यात आले आहे. बऱ्याच हेमाडपंती मंदिरात असे फुल दगडामध्ये कोरलेले दिसून येते. मंदिरामध्ये आत व बाहेर कोठे लाकूड अथवा चुना यांचा वापर केलेला आहे असे दिसत नाही. प्रवेशद्वाराच्या दगडी उंबरठ्याच्या खाली एकमेकात मोठे व लहान गोल कोरलेले आहेत. मंदिराच्या मुख्य प्रवेश द्वाराच्या दोन्ही बाजूला दगडी कोरीव काम आणि चौकटीची स्तंभ शाखा दिसून येते. गंगा-यमुना किंवा द्वारपाल याची प्रतिमा येथे आढळत नाही. विशेष गोष्ट म्हणजे मुख्य प्रवेशद्वार हा आतील प्रवेशद्वारापेक्षा लहान आहे. मुख्य प्रवेशद्वारातून आत गेल्यावर सभामंडपाचा भाग आहे. मध्यम आकाराचा सभा मंडप दिसून येतो. सभामंडपात मध्यभागी नंदीची मुर्ती आहे. सभामंडपात १६ खांब असून त्यापैकी १२ खांब भिंतीला व छताला आधार देण्याचे काम करतात. हे खांब चौकोनी आकाराचे आहे. मध्यभागी असणारे ४ खांब हे कोपेश्वर मंदिराप्रमाणे कोरीव नक्षीकाम केलेले आहेत. खांबांवर बेल बुट्टीचे नक्षीकाम आढळते. छतावर कोरीव काम केलेले आढळत नाही. सभामंडपाच्या डाव्या व उजव्या बाजूलाही प्रवेशद्वार आहे. सभामंडपातून दुसऱ्या गाभाऱ्यात जाताना तेथील प्रवेशद्वारावर दगडी चौकटीला लागून जाळीदार जलवातायण आहे. मुख्य गाभारात जाण्याचा जो प्रवेशद्वार आहे त्यावर तीन नाजूक कोरीव काम केलेले उत्तरांग आहे. डाव्या व उजव्या बाजूला स्तंभ शाखा आहेत. याच गाभाऱ्याच्या प्रवेशद्वारावर जवळ खाली नक्षीदार अशी चंद्रशिला आहे. मुख्य गाभाऱ्याच्या मध्यभागी महादेवाचे पिंड आहे. गाभाऱ्याच्या चारी कोपऱ्यात काटकोनी खांब आहेत. गाभाऱ्याच्या छताला नक्षी कोरलेली आहे. गाभाऱ्याच्या भिंतीतून, देवमूर्तीच्या अभिषेकाचे पाणी बाहेर पडण्यासाठी काढलेला मार्ग म्हणजे वारीमार्ग येथे आहे. मंदिराच्या आजूबाजूचा भाग पडलेला आहे. मुख्य प्रवेशद्वाराच्या वरचा भाग सुद्धा पडलेला आहे. आजूबाजूला अनेक लहान मोठे घडीव दगड पडलेले दिसतात. यावरून असे दिसते की मंदिराचे बांधकाम एक तर अपूर्ण राहिले किंवा आदिलशाहीच्या काळात मोडतोड झाली.

- ४) कुकटोळीचा गिरिलिंग डोंगर, कुकटोळी- कवठेमहाकाळ तालुक्यात गिरिलिंग टेकड्या आहेत. त्या टेकड्या दरम्यान श्री गिरिलिंग मंदिर हे हेमाडपंती पद्धतीचे मंदिर आहे. उंच टेकडीवर हे स्थान आहे. व्यास ऋषींचे वडील पराशर ऋषी हे येथे तपश्चर्या करीत होते. त्यांची ही समाधी असे सांगतात. येथे गिरिलिंग महाराज म्हणून नाथपंथीय साधू राहिले यावरून या स्थानाला पुढे गिरिलिंग म्हणू लागले. याचे वेगळेपण म्हणजे सभामंडप, गाभारा उत्तराभिमुख असून आतील शिवपिंड पश्चिमाभिमुख आहे. पहिला मंदिरात गेल्यावर हेमाडपंती पद्धतीचा सभामंडप आहे. मुख्य दार पश्चिमाभिमुख आहे. यात ३ कोनाडे असून त्यात गणपती, महिषासुरमर्दिनी रूपातील देवी, नंतर दुसरे प्रवेशद्वार आहे. दुसऱ्या मंडपात मध्यभागी नंदीची मुर्ती

आहे. त्याठिकाणी गुहेमध्ये कोरून डोंगराचे खांब तयार केले आहेत. सध्या ते चुण्याने रंगविले आहेत. त्यानंतर गुहेमध्ये गाभारा आहे. सभा मंडपात एकूण १६ खांबांची मांडणी असून सर्व खांब चौकोनी आकाराचे आहेत. मध्यभागी असणारे ४ खांब हेमाडपंती पद्धतीचे आहेत. दगडाचा कोन व चौकोनी रचना असणारे खांब आहेत. त्याला रंग देण्यात आलेला आहे. मुख्य सभामंडपातून आत जाताना असलेले प्रवेशद्वारावर वर ४ उत्तरांग कोरलेले आहेत. त्याखाली गणेशपट्टी आहे. प्रवेशद्वाराच्या कडेला स्तंभ शाखा कोरलेल्या आहेत. सभामंडपाच्या प्रवेशद्वाराच्या डावी व उजवीकडे १२ छीद्रांचे जलवातायन आहे. मंदिराच्या शिखरचा भाग हा लहान पायऱ्यासारखा असून लहान आकाराचा आहे. अमलकाचा आकार सुद्धा लहान आकाराचा आहे. मंदिराच्यावर पठारी भाग आहे. सदरचे मंदिर दुर्लक्षित झालेले आहे हे दिसून येते.

- ५) श्रीराम मंदिर, करघनी- भिवघाट ते आटपाडी रस्त्यालगत असलेले करघणी हे गाव. दगडी रामाचे मंदिर म्हणून ओळख असलेले तटभित्त, मोठे प्रवेशद्वार, खूप मोकळे आवार असलेले हेमाडपंती पद्धतीचे मंदिर. पूर्वी याचे नाव लखमेश्वर होते. नंतर रामेश्वर व सध्या राम मंदिर म्हणून ओळखले. मुख्य मंदिराचे प्रवेशावर कृष्ण लीलेचे प्रसंग कोरले आहेत. तसेच ३बाय ६ अशा मोठ्या पाषाणावर नक्षी कोरलेले आहे. सभामंडपाच्या खांबावर नक्षी कोरलेली आहे. मध्यावर नांदी आहे. छतावर वितानाच्या भागावर वर्तुळाकार नक्षीयुक्त कोरीव काम केलेले आहे. गाभाऱ्यात मोठी शिवपिंडी असून त्या मागे, राम, लक्ष्मण, सीता व शंकर पार्वतीच्या मुर्ती आहेत. बाहेरून अनेक कोनी असून ३ कोनाडे आहेत. मंदिराचे शिखर पूर्णतः दगडी असून निमुळते होत जाणारे पायऱ्यांचे आहे. विशेष बाब म्हणजे शिखरावर गोपूर पद्धतीची नक्षी काम व मुर्ती कोरलेल्या आहेत. प्रवेशद्वारावर उत्तरांग व गणेश पट्टी आहेत. बाजूला स्तंभ पट्टी व त्याच्या बाजूला फुलाचे नक्षीकाम कोरलेले आहे. गाभाऱ्याच्या प्रवेशद्वारावर शिल्प कलेचा उत्तम नमुना आहे तो म्हणजे मकरतोरण. बऱ्याभित्तीवर व शिखरावर देवकोष्ट आहे. मंदिराच्या परिसरात दगडात कोरलेले मुख व विरगळ आहेत. यावरून हे मंदिर मध्ययुगाच्या काळातील आहे हे दिसून येते.

या निवडक हेमाडपंती मंदिराचा सखोल अभ्यास करण्यात येत आहे. बहुतेक मंदिरांच्या दर्शनी भागी भोगमंडपाची योजना आहे. तसेच मंदिराच्या सभामंडपाकरिता वेगळे खांब उभारण्यात येऊन शिवाय त्यातील हरएक कोपऱ्यात खांब चौकोनी साधून उभारलेले असतात. भव्य गाभारा, उंच शिखर, खांबावरील शिल्प खांबांची चौकोनी आखीव-रेखीवता, दगडावरील नक्षीकाम, माती-चुना यांचा अपवाद, छोटी इतर मंदिरे त्यावरून दिसून येणारी स्थापत्य कला तसेच या हेमाडपंती मंदिराचा इतिहास व समृद्ध ऐतिहासिक वारसा इत्यादी बाबींचा अभ्यास मांडला आहे. सदरची माहिती, आढावा घेताना अनेक लोकांना भेटल्यावर

अनेक आख्यायिका ऐकण्यास मिळाल्या. काही ठिकाणी तर राक्षस लोकांनी मंदिर बांधले असे लोकांनी सांगितले पण कोणताही पुरावा, आधार इतिहास उपलब्ध नाही. याच मंदिरांसारखी इतर मंदिर आज सुस्थित आहेत. उदा. सुक्रचार्य मंदिर पळशी, प्राचीन शिव मंदिर रामपूर जत, पशुपती नाथ मंदिर रेठेहरणाक्ष, सोमेश्वर मंदिर आष्टा, दान्नमादेवी मंदिर गुड्डापूर, हेमलींग व मल्लिकार्जुन मंदिर उमराणी, कालेश्वर मंदिर ढालगाव, भीमाशंकर मंदिर भिवघाट, विरादिसध मंदिर कवठेएकंद.

सारांश :

भारतातील हेमाडपंती मंदिर स्थापत्याचे श्रेय हेमाद्रीला दिले जाते. पण त्याच्याही पूर्वी दगडाचा वापर केलेली मंदिरे होती. तसेच शिलाहार राज्य सत्तेच्या काळात सुद्धा अनेक मंदिरांचे बांधकाम सांगली परिसरात आहेत. महाराष्ट्रात अनेक जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात हेमाडपंती मंदिरांची बांधणी झाली. आजही मोठ्या प्रमाणात सांगली जिल्ह्यात हेमाडपंती स्थापत्य शैलीची मंदिरे आढळतात. त्या मंदिरांचा प्रत्यक्ष आढावा घेऊन हेमाडपंती मंदिरांचा इतिहास, स्थापत्य शैलीची वैशिष्ट्यपूर्णता दिसून येणार आहे. तसेच त्या मंदिर स्थापत्यावरून तत्कालीन राजसत्ता त्याची आर्थिक संपन्नता याची माहिती समोर येणार आहे. त्याचबरोबर त्या मंदिरांचे संरक्षण व संवर्धनासाठी आवश्यक बाबी सांगता येईल. यातून आपला ऐतिहासिक स्थापत्याचा वारसा जतन करून ठेवण्यास मदत होईल. मंदिरांचा आढावा घेताना अनेक मंदिरे पडलेली, दुर्लक्षित असलेली दिसून आली आहेत. त्याचा विकास व पुन्हा बांधणी करणे अपेक्षित आहे. पुरातत्व विभागाकडून याची देखभाल केली गेली, काही ठिकाणी उत्खनन केले तर आपला १००० वर्षांचा इतिहासाचा वारसा व सांस्कृतिक युग पुन्हा अवतरेल हे नक्की.

संदर्भ सूची :

- १) देगलूरकर गो.वं., (२०१९), “ मंदिर कसे पहावे ”, स्नेहल प्रकाशन,पुणे.
- २) पाध्ये केशव आप्पा, (२०२२), “ हेमाद्री उर्फ हेमाडपंत यांचे चरित्र ”, वरदा प्रकाशन प्रा.लि.,पुणे.
- ३) कुंटे मो.के.-कुंटे विजया, “ सांगली जिल्ह्यातील मंदिरे ”, गणेश प्रकाशन, पुणे.
- ४) डॉ.भाग्यश्री काळे-पाटसकर,(२००९), “महाराष्ट्राची मंदिरशैली”, डायमंडपब्लिकेशन, पुणे.
- ५) डॉ.रामचंद्र गोविंद चोथे श्री.शशांक रामचंद्र चोथे, (२०२२), “ खिद्रापूरची मंदिरे – भारतीयांची प्राचीन ठेव ”, चैतन्य प्रिटींग सोल्युशन, कोल्हापूर
- ६) “A STUDY OF TEMPLESMEDIEVAL MAHARASHTRA (11TH TO 14TH CENTURIES CE) A SOCIO-ECONOMIC APPROACH” by Viraj Shaha

विठ्ठलतुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर : एक उपेक्षित क्रांतिकारक

प्रा.डॉ. शशिकांत महादेव मोहिते

साहाय्यक-प्राध्यापक, इतिहास विभाग, आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, आष्टा, ता.वाळवा, जि.सांगली.

Corresponding Author- प्रा.डॉ. शशिकांत महादेव मोहिते

ई-मेल आयडी:shashikantmohite6151@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397552

प्रस्तावना:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात ब्रिटिशांच्या जुलमी राजवटीतून देशाला मुक्त करण्यासाठी देशाच्या वेगवेगळ्या भागात, वेगवेगळ्या कालखंडात अनेक ज्ञात – अज्ञात क्रांतिकारकांनी, देशभक्तांनी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरीत्या खूप मोठे प्रयत्न केले. अनेकांनी आपल्या घरादारावर, संसारावर तुळशीपत्र ठेवून फार मोठा त्याग केला. अनेकांनी मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी स्वतःचे बलिदान दिले. अनेकांनी सोसलेल्या यातनांमुळे, भोगलेल्या हाल-अपेष्टांमुळे आणि केलेल्या त्यागामुळे आज आपण देशाच्या स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करू शकतो. ब्रिटिशांच्या पोलादी पकडीच्या राजवटीविरुद्ध लढा देणे ही सोपी बाब नव्हती. परंतु क्रांतिकारकांच्या उदात्त ध्येयवादामुळे आणि अखंड प्रयत्नांमुळे हे सर्व शक्य झाले. अशा अनेक क्रांतिकारकांपैकी एक 'उपेक्षित क्रांतिकारक' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांच्या योगदानाचा आढवा प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे घेतला आहे.

संशोधन पध्दतीचे स्वरूप:

कोणत्याही विषयाचे शास्त्रशुद्ध ज्ञान मिळविण्याची एक 'संशोधन पध्दती' असते. इतिहासासारख्या गतकाळाचा अभ्यास करणाऱ्या विषयातील शास्त्रशुद्ध ज्ञान मिळविण्यासाठी 'ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा' अवलंब केला जातो. त्यानुसार प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अनुषंगाने पुढील मुद्द्यांच्या आधारे संशोधन पध्दतीचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे.

१) समस्या सूत्रण:

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात शिवरायांच्या महाराष्ट्राचे योगदान अविस्मरणीय स्वरूपाचे राहिले आहे. इ.स. १९४२ च्या 'भारत छोडो' आंदोलनात सातारच्या प्रति-सरकारने क्रांतिसिंह नाना पाटलांच्या नेतृत्वात गौरवास्पद कामगिरी केली. प्रति-सरकारातील बहुतेक बड्या क्रांतिकारकांच्या कार्यावर अनेकांनी प्रकाश टाकला आहे. परंतु म्हावशी (ता. पाटण) चे सुपुत्र श्री विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांच्या कार्यावर इतिहास लेखनशास्त्राच्या चौकटीतून समग्रपणे फारसे कोणी लिहिल्याचे दिसत नाही. प्रति-सरकार चळवळीच्या इतिहासातील ही एक उणीव किंवा त्रुटी राहून गेल्याचे

जाणवले म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधाचा हा खटाटोप केला आहे.

विषय निवडीचे महत्त्व:

सातारच्या प्रति-सरकार चळवळीचा इतिहास म्हणजे सर्व भूमिगतांच्या, सामुहिक प्रयत्नांचा दृश्य आविष्कार होता. या चळवळीतील अनेक घटना किंवा प्रसंग हे S4ळ आणि व्यक्ती यांचे अस्तित्व अधोरेखित करतात. त्यामुळे स्थानिक इतिहासाच्या अनुषंगाने विशेषतः पाटण तालुक्याचा विचार करता बुवा म्हावशीकरांचे कार्य खूप मोठे होते. म्हणून हा विषय फार महत्त्वाचा ठरतो.

विषयाची व्याप्ती आणि मर्यादा:

प्रस्तुत विषय हा बुवा म्हावशीकर या एका व्यक्तीच्या कार्याशी संबंधित असला तरी त्यांचे कार्य सातारच्या प्रति-सरकारच्या कार्याशी किंवा त्या अगोदरच्या स्वातंत्र्य लढ्याशी निगडित आहे. त्यामुळे प्रस्तुत विषयाची व्याप्ती स्वातंत्र्य चळवळीला व्यापणारी बनते. म्हणजेच खूप व्यापक बनते. परंतु विस्तार भयास्तव आणि अभ्यासाच्या सोईसाठी एका व्यक्तीच्या कार्याशी संबंधित घटनांचा आढावा या ठिकाणी घेतला आहे. एकाच व्यक्तीच्या कार्याच्या अनुषंगाने केलेली मांडणी ही या विषयाची मर्यादासुद्धा

ठरते.कारण त्यामुळे इतर व्यक्तींच्या कार्यावर पुरेसा प्रकाश टाकता येत नाही.

तथ्य संकलन व साधन चिकित्सा:

प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करताना काही समकालीन प्राथमिक साधने व इतर दुय्यम साधने वापरली आहेत. वेगवेगळ्या ग्रंथालयांना भेट देऊन तथ्य संकलन केले आहे.उपलब्ध माहितीची चिकित्सा करून प्रस्तुत शोधनिबंध तयार केला आहे.शोधनिबंधाच्या शेवटी संदर्भ ग्रंथांची यादी दिली आहे.

उद्दिष्टे:

प्रस्तुत अभ्यासाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत-

- १) विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांचा पूर्ववृत्तांत आणि त्यांचे व्यक्तिमत्त्व यांचा अभ्यास करणे.
- २) विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील सुरुवातीचे कार्य अभ्यासणे.
- ३) विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांचे इ.स. १९४२ च्या लढ्यातील कार्य अभ्यासणे.
- ४) विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांच्या योगदानाचे मूल्यमापन करणे.

गृहीतके:

प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करताना खालील गृहीतके गृहीत धरलेली आहेत-

- १) विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर हे दुर्गम भागातील सर्वसामान्य कुटुंबातून पुढे आलेले प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचे कणखर नेतृत्व होते.
- २) विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांनी इ.स.१९३० च्या सविनय कायदेभंग चळवळीत उत्कृष्ट पध्दतीने कार्य केल्यामुळे त्यांच्या नेतृत्वाला लोकमान्यता मिळाली.
- ३) विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांनी इ.स.१९४२ च्या लढ्यात बहुविध स्वरूपाचे कार्य करून सक्रीय सहभाग घेतला.
- ४) विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान खूप मोलाचे होते.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करताना 'ऐतिहासिक संशोधन' पध्दतीचा अवलंब केला

आहे.विषयाच्या अनुषंगाने उपलब्ध साधनांचा शोध घेऊन, त्यांचे परीक्षण करून, व्यक्तीनिष्ठ दृष्टिकोनातून अन्वयार्थ निरूपण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सामाजिक शास्त्रे संशोधन पध्दतीतील व्यक्ती अध्ययनाचे (Case Study) प्रारूप डोळ्यांसमोर ठेवून बुवा म्हावशीकर या एककाचा अभ्यास केला आहे. ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीतील 'विक्षेपणात्मक संशोधन' या सदरात प्रस्तुत शोधनिबंध मोडणारा आहे.

विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांचा पूर्ववृत्तांत आणि व्यक्तिमत्त्व:

सातारा जिल्ह्यातील पाटण सारख्या दुर्गम भागात पाटणपासून अवघ्या ०३-०४ किलोमीटर अंतरावर असलेल्या म्हावशी या छोट्या खेड्यात इ.स. १९१२ साली विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांचा जन्म झाला. त्याचे शिक्षण इयत्ता सातवी पर्यंतच झाले.सभोवतालच्या भौगोलिक परिस्थितीमुळे त्यांचेव्यक्तिमत्त्व अतिशय भारदस्त आणि प्रभावी बनलेले होते. याविषयी कासेगांवकर वै' आपल्या आठवणीत म्हणतात की, "बुवा म्हावशीकर म्हटल्यावर वाटले वृद्ध, गोपीचंदनाच्या मुद्रा लावलेले गृहस्थ असतील. जाऊन बघतो तर एक काळाभोर तरुण, नाचण्याच्या कांजीवर दिवस काढून, म्हावशीच्या डोंगरात लपून कार्य करणारे पाटण तालुक्यातील ते प्रसिद्ध भूमिगत होते."त्यांची शरीरयष्टी धिप्पाड आणि कणखर होती. त्यांच्या शरीरासारखे त्यांचे मनही दणकट बनले होते.थोडक्यात पाटणसारख्या दुर्गम भागातून, सर्वसामान्य कुटुंबातून पुढे आलेले बुवा म्हावशीकर हे अत्यंत प्रभावी व भारदस्त व्यक्तिमत्त्वाचे नेतृत्व होते.

विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील सुरुवातीचे कार्य:

भारताच्या राजकीय क्षितीजावर म. गांधी यांचा उदय झाल्यापासून स्वातंत्र्य चळवळीत सर्वसामान्य लोकांचा सहभाग वाढू लागला.इ.स.१९३० च्या सविनय कायदेभंग चळवळीच्या वेळी कराड परिसरातील वातावरणावर टिप्पणी करताना श्री.यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की, "ह्या वेळे पर्यंत चळवळीच्या वातावरणाने, नुसते कराडच नव्हे, तर पुरा कृष्णाकाठ भारून गेला होता.गावोगावी सभा होत. बाहेरचे मोठ मोठे कार्यकर्ते सभेसाठी येत. तिरंगी झेंड्याच्या

मरवणुका निघत, आता ही चळवळ काही शहरापुरती मर्यादित राहिली नव्हती.”थोडक्यात ग्रामीण भागात या चळवळीचे लोण पसरले होते.

इ.स.१९३० च्या सविनय कायदेभंग चळवळीत सातारा जिल्ह्यात जून १९३० पासून मिठाच्या सत्याग्रहाचा जोर कमी झाला आणि जंगल सत्याग्रह करण्यावर भर देण्यात आला.सातारा जिल्ह्यात अदमासे ३५ ठिकाणी जंगल सत्याग्रह करण्यात आले. यात बिळाशी, तांबवे, काले, रेठरे (हरणाक्ष), कवठे, वाठार, पुणदी, येडेमच्छंद्र, पेठ, शिराळा, प्रचितगड, लोणारे, कामेरी, बेलमाची, मायणी आणि इस्लामपूर येथे झालेल्या सत्याग्रहांचा समावेश होतो.एका संदर्भानुसार इ.स.१९३० साली बुवा म्हावशीकर यांनी रेठरे सत्याग्रहात भाग घेतला. दारू पिकेटींग व प्रभात फेरी यामध्ये भाग घेतला. तथापि हे रेठरे म्हणजे नेमके कोणते, रेठरेधरण की रेठरेहरणाक्ष?याविषयी संश्रम निर्माण होतो.कारण रेठरेहरणाक्षचा उल्लेख वर आलेलाच आहे.परंतु इ.स.१९३० साली सातारा जिल्ह्यात तांबवे (ता. कराड), रेठरेधरण (ता. वाळवा) आणि बिळाशी (ता. शिराळा) या तीन ठिकाणी प्रसिद्ध जंगल सत्याग्रह झाले.त्यापैकी बिळाशीचे बंड खूप गाजले.तथापि रेठरेधरण येथे तेथील स्थानिक काँग्रेस नेते श्री.बापूसाहेब देशमुख यांच्या नेतृत्वात ०८ ते १० हजार शेतकऱ्यांनी जंगल सत्याग्रह केला होता.यामध्ये क्रांतिसिंह नाना पाटील, श्री.आत्माराम पाटील आणि श्री. विनायकराव थोरात वगैरे मंडळी सहभागी झाली होती. बहुधा यामंडळीसमवेत बुवा म्हावशीकर या सत्याग्रहात सहभागी झाले असावेत. पुढे इ.स.१९४० साली वैयक्तिक सत्याग्रह चळवळ सुरु झाली. या चळवळीत इ.स.१९४१ साली बुवा म्हावशीकर यांनी भाग घेतला म्हणून त्यांना सहा महिन्यांची सश्रम कारावासाची शिक्षा झाली. वैयक्तिक सत्याग्रह चळवळीत बुवा म्हावशीकरांचा सहभाग विशेष महत्त्वाचा ठरतो. कारण तत्कालीन सातारा जिल्ह्यात केवळ ६२ लोकांनाच वैयक्तिक सत्याग्रह करण्याची परवानगी मिळाली होती. थोडक्यात सविनय कायदेभंग चळवळीत बुवा म्हावशीकर यांनी उत्कृष्ट कार्य केले. त्यामुळे इथून पुढच्या काळात पाटण तालुक्यात त्यांच्या नेतृत्वाने लोकांनी स्वीकारले.

विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांचे इ.स.१९४२च्या लढ्यातील योगदान:

इ.स.१९४२ च्या 'भारत छोडो' आंदोलनात महाराष्ट्रात विशेषतः सातारा जिल्ह्यात प्रचंड जन-आंदोलन उफाळून आले. या आंदोलनाचा प्रवास गुप्त बैठका, मिरवणुका, प्रचार सभा, मोर्चे, मोडतोड पर्व, भूमिगत आंदोलन आणि त्यातून साताराच्या प्रति-सरकारची स्थापना असा झाला.या सर्व घडामोडीत बुवा म्हावशीकर यांचे योगदान खूप मोठे होते.त्याचा आढावा खालील प्रमाणे घेता येईल.

पाटणच्या ऐतिहासिक मोर्चाचे नेतृत्व केले:

इ.स.१९४२ च्या लढ्यात सातारा जिल्ह्यात क्रांतिकारकांनी वेगवेगळ्या ठिकाणी गुप्त बैठका घेऊन ब्रिटिशांविरुद्ध रान तापविले होते. त्यातूनच ०९ ऑगस्ट १९४२ ते २६ जानेवारी १९४३ या कालावधीत पोलीस दप्तरातील नोंदीनुसार १६७ मिरवणुका आणि १४८ प्रचार सभा पार पडल्या. त्यानंतर मोर्चा पर्वाला सुरुवात झाली. या मोर्चाचे स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात फार मोठे स्थान आहे. यशवंतराव चव्हाण यांच्या मते, "कराड, पाटण, तासगाव, वडूज, आणि इस्लामपूर या ठिकाणी झालेले हे मोर्चे १९४२ च्या चळवळीच्या इतिहासाचे सोनेरी पान होते". ११या मोर्चा पर्वाची सुरुवात कराड आणि पाटण तहसील कचेरीवर एकाच दिवशी म्हणजे २४ ऑगस्ट १९४२ रोजी काढलेल्या मोर्चांनी झाले. त्या अनुषंगाने पूर्वतयारी म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी किरपे गावात विठ्ठल बुवा म्हावशीकर आणि सुपने येथील बाबा शिंदे वगैरे अनेक भूमिगत कार्यकर्त्यांची बैठक घेतली. या बैठकीत पाटणच्या मोर्चा विषयी चर्चा झाली आणि त्याची तयारी करण्याची जबाबदारी विठ्ठलराव म्हावशीकर यांनी घेतली. १२

यशवंतरावांच्या इच्छेनुसार बुवा म्हावशीकर व खाशाबा रोमन यांनी किसन करकरे, चंद्रहार सरेकर, चांदुगडे मामा, हरिभाऊ घोडे, भिकू पाटील, बाळू चव्हाण, गोविंदराव सांगवडेकर, गोविंद आप्पा पाटील, शंकर पाटील, गणपा गुरव, विष्णूपंत गुरव, श्रीपती बाळू नांगरे व इतरांशी संवाद साधून म्हावशी, अरफळे, अदूल, डेरवण, नानेगाव, सांगवाड, विटे, सुरुल, मूळगाव, बहुले, कुंभारगाव वगैरे गावे पिजून काढली आणि लोकांचा मोर्चासाठी पाठिंबा मिळविला. २४ ऑगस्ट १९४२ रोजी दुपारी साधारण १२ वाजता २ हजारपेक्षा जास्त मोर्चेवाले पुलाजवळ जमले.जमावाचे मिरवणुकीत रुपांतर झाले.त्याचे नेतृत्व बुवा म्हावशीकरांनी केले.हाती तिरंगा झेंडा घेऊन

काँग्रेसच्या घोषणा देत सरकारचा धिक्कार करीत मोर्चा गोगलगायच्या गतीने मामलेदार कचेरीकडे जाऊ लागला.दुपारी ३.३० वाजता मोर्चा जेव्हा कचेरीजवळ पोहचला तेव्हा मोर्चावाल्यांना कचेरीत जाता येऊ नये म्हणून तिथल्या फौजदाराने पोलीसांना गेटवर ताबडतोब उभे केले."कचेरीवर झेंडा फडकविण्यासाठी आम्ही आलो आहोत आणि झेंडा वंदनाचा कार्यक्रम पार पाडणार आहोत" असे बुवा म्हावशीकरांनी फौजदाराला सांगितले.प्रस्तावित कार्यक्रमाला फौजदाराने विरोध केला.परंतु बुवा म्हावशीकर यांनी व इतरांनी निर्धाराने कंपाउंडच्या छोट्या खांबाला दोरीने झेंडा बांधला आणि काँग्रेस पत्रिका नं.२ चे वाचन केले.बुवा म्हावशीकर व इतर ९ जण या कार्यक्रमात ठळकपणे आळवून आले.१३सरकारी आकडेवारीनुसार हा मोर्चा लहान होता. त्यात ३०० ते ४०० लोकांचाच सहभाग होता.१४खरेतर मोर्चामध्ये किती लोकांचा सहभाग होता हा मुद्दा महत्त्वाचा नसून लोकांचे उत्स्फूर्त प्रतिक्रिया किंवा साथ किती होती हा मुद्दा फार महत्त्वाचा होता. पाटणसारख्या दुर्गम भागातून लोकसंघटन करण्याची मोठी जबाबदारी या निमित्ताने बुवा म्हावशीकर यांनी उत्तमरीत्या पार पाडली.

प्रभातफेऱ्या, सभा आणि घातपाती कारवायां मधील सहभाग:

इ.स. १९४२ लढ्यातप्रभातफेऱ्या, सभा, मिरवणुका, घातपाती कारवाया यांसारख्या उपक्रमांना फार महत्त्वाचे स्थान होते.बुवा म्हावशीकरांनी अशा उपक्रमांमध्ये मोठ्या उत्साहाने भाग घेतला.२७ ऑगस्ट १९४२ रोजी बुवा म्हावशीकरांच्या नेतृत्वात चाफळ येथे प्रभात फेरीचे आयोजन केले. ०५ ऑक्टोबर १९४२ रोजी त्यांनी अने येथे सभा घेतली.१५ ०१ सप्टेंबर १९४२ रोजी बुवा म्हावशीकरांच्या गटाने नाडे गावच्या हद्दीत टेलिग्राफ तारा तोडल्या व सुमारे ४७१ फूट लांबीच्या तारा दूर नेल्या. १९ ऑक्टोबर १९४२ रोजी म्हावशीकरांनी तांबवे गटाच्या मदतीने कराड-पाटण रोडवर ७ ठिकाणी टेलिग्राफ तारा तोडल्या व टेलिग्राफ खांबाचे नुकसान केले.२१ नोव्हेंबर १९४२ रोजी अदूल व येरफळे यांच्या हद्दीत म्हावशीकरांच्या गटाने टेलिग्राफ तारा तोडल्या.२२ नोव्हेंबर १९४२ रोजी त्यांच्या गटाने कराड- चिपळूण रस्त्यावर विहे व निसरे गावच्या हद्दीत टेलिग्राफ तारा तोडल्या.

०४ सप्टेंबर १९४३ रोजी बुवा म्हावशीकर गटाने कराड व पाटणमध्ये टेलिग्राफ तारा तोडल्या. १३

सप्टेंबर १९४३ रोजी त्यांच्या गटाने कराड-पेठ रस्त्यावर कराडपासून ८ मैलाच्या अंतरावर मालखेडच्या हद्दीत ६ टेलिग्राफ खांब मोडले व त्यावरील टेलिग्राफ तारा तोडल्या. १६ सप्टेंबर १९४३ रोजी याच गटाने कराड व पाटणच्या मध्ये मैल नं.१७ येथे टेलिग्राफ तोडल्या व एक खांब मोडला.७ ऑक्टोबर १९४३ रोजी त्यांनी कराड-पाटण रस्त्यावरील वसंतगड गावच्या हद्दीत मैल नं.६/१ येथे टेलिफोन तारा तोडल्या.जानेवारी १९४४ च्या दुसऱ्या आठवड्यात कराड व पाटणच्या मध्ये मैल नं.१८ येथे टेलिग्राफ तारा तोडण्यात आल्या.१२ ऑक्टोबर १९४२ रोजी बुवा म्हावशीकरांनी बाबू कृष्णा शिंदे, अप्पाजी भैरू कदम, शंकर मोरे, व इतरांच्या मदतीने भोसेगाव येथील फॉरेस्ट इन्स्पेक्शन बंगला जाळला.२ नोव्हेंबर १९४२ रोजी मल्हारपेठ येथील इन्स्पेक्शन बंगला जाळला. २३ नोव्हेंबर १९४२ रोजी कराड-चिपळूण रस्त्यावरील विहे गावच्या हद्दीत बुवा म्हावशीकरांनी रामू पवार, हिंदूराव पाटील वगैरेच्या मदतीने फॉरेस्ट स्टोअर डेपोची इमारत जाळली. त्यात अंदाजे ५०० रुपयांचे नुकसान झाले.७ जानेवारी १९४४ रोजी बुवा म्हावशीकर गटाने हेळवाक येथील इन्स्पेक्शन बंगला जाळला.त्यात अंदाजे ८ हजार रुपयांचे नुकसान झाले. ८ जानेवारी १९४४ रोजी भोसेगाव येथील फॉरेस्ट बंगला जाळण्यात आला त्यात अंदाजे ५ हजार रुपयांचे नुकसान झाले.१५या सर्व घडामोडींचा आढावा घेतला असता असे दिसून येते की, विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांनी इ.स.१९४२ रोजी लढ्यातफार मोठे काम केले हाते.

प्रति-सरकार स्थापनेतील बैठकांतील सहभाग:

सातारच्या प्रति-सरकारची स्थापना ही भूमिगत आंदोलन चालू ठेवण्याच्या प्रयत्नातून संयोगाने झाली.पोलिसांच्या वाढत्या दबावामुळे भूमिगतांना संघटित होणे गरजेचे वाटू लागले.त्या अनुषंगाने तीन महत्त्वाच्या बैठका आयोजित करण्यात आल्या. या संदर्भात कासेगांवकर वै' यांच्या पुढाकाराने लिंब येथे पेरुच्या बागेत २५ ते ३० भूमिगतांची बैठक भरली. या बैठकीत भूमिगतांचे पुनर्संघटन करण्याच्या आवश्यकतेची खात्री सर्वांना पटली.नजीकच्या भविष्यात जिल्ह्यातील ठळक भूमिगत नेत्यांची बैठक घेण्याची कल्पना किसनवीर यांनी मांडली.त्यांच्या कल्पनेला

बुवा म्हावशीकर, के.डी. पाटील, बर्डे मास्तर, नाना पाटील, नाथाजी लाड वगैरे भूमिगतांनी पाठिंबा दिला.१७

वरील नियोजनानुसार कामेरी येथे १ जून १९४३ रोजी उसाच्या शेतात बैठक भरली.या बैठकीला कासेगांवकर वै', भिकू पाटील, डी.जी.देशपांडे, किसन वीर, चंद्रोजी पाटील, के.डी.पाटील, नाथाजी लाड, बर्डे मास्तर, बुवा म्हावशीकर इत्यादी ४० लोक जमले होते.१८ या बैठकीत प्रति-सरकारची औपचारिक स्थापना झाली.या बैठकातील बुवा म्हावशीकरांचा सहभाग प्रति-सरकारच्या स्थापनेतील त्यांची सक्रीयता दर्शवितो.

बुवा म्हावशीकर गटप्रमुख आणि त्यांची कार्ये:

बुवा म्हावशीकर प्रति-सरकारच्या कार्यकारी समितीचे किंवा सल्लागार समितीचे सदस्य होते.कामकाजाच्या सोईसाठी आणि कार्यक्षम कृतीसाठी प्रति-सरकारच्या नेत्यांनी जिल्ह्याची ३ क्षेत्रात आणि २० मंडलात विभागणी केली होती.प्रत्येक मंडलात ३३ ते ३५ गावे होती.मंडल नं.१, ज्याचे क्षेत्र पूर्वेकडे गारुडे पर्यंत, पश्चिमेकडे रत्नागिरी जिल्ह्याच्या हद्दीपर्यंत, दक्षिणेकडे दिवशीपर्यंत आणि उत्तरेकडे चरणवाडीपर्यंत होते. या मंडलाचे गटनायक बुवा म्हावशीकर होते तर उपगटनायक यशवंतराव गायकवाड, सीताराम व पांडुरंग डेरवणकर होते.१९

गटप्रमुख म्हणून त्यांनी उत्तम काम केले.उदा.गारवडे येथील मांग समाजाच्या लोकांनी अत्याचाराचा अगदी कहर केला होता.त्यामुळे कासेगांवकर वै', डी.जी. पाटील, बुवा म्हावशीकर वगैरे ५० लोकांनी मिळून गारवड्यांच्या गुन्हेगारांना शिक्षा केली.२० तसेच पांडु मास्तर, आणि कासेगांवकर वै' यांच्या मदतीने नडशी, सुपने, अने, येणके, म्होप्रे, बेलदरे, कोळे, पोतले, तांबवे आणि किरपे यांसारख्या अनेक गावात न्यायदानमंडळे आणि राष्ट्रसेवादलांच्या शाखा उघडल्या.२१ याशिवाय २४ जुलै १९४५ रोजी बंडू देवकर, कोंडी कदम, शंकर कदम वगैरे सहकाऱ्यांच्या मदतीने कुंडलीक बाबाजी कदम या सरकार धार्जिण्या व्यक्तीला पत्र्या मारल्या. तसेच १८ फेब्रुवारी १९४५ रोजी ४० ते ५० भूमिगतांच्या मदतीने खंडणी वसूल केलेल्या ज्ञानू-भाऊ शिंदे यासारख्या गुंडाला पत्र्या मारल्या.२२ अशा प्रकारे त्यांनी गटप्रमुख म्हणूनही त्यांनी उत्तम कार्ये केले.

७) निष्कर्ष:

एकंदरीत वरील सर्व विवेचनावरून सारांश रूपाने विठ्ठल तुकाराम घाडगे उर्फ बुवा म्हावशीकर यांच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदानाविषयी असे म्हणता येईल की, पाटणसारख्या दुर्गम भागात एका सर्वसामान्य कुटुंबातून पुढे येऊन बुवा म्हावशीकर यांनी पाटण आणि परिसरातील सामान्य जनतेच्या मनात स्वातंत्र्याचे बीजांकूर निर्माण करून, त्यांना संघटित करून, इंग्रजांच्या जुलमी राजवटीविरुद्ध लढण्यास प्रवृत्त केले. स्वतः भूमिगत राहून इ.स. १९३० आणि इ.स.१९४२ च्या लढ्यात खूप मोठी कामगिरी बजावली. विशेषतः इ.स.१९४२ च्या लढ्यात पाटण मोर्चा पासून ते प्रति-सरकारच्या पूर्णावस्थेच्या काळापर्यंत अनेक घटनांमध्ये बुवा म्हावशीकरांचा सहभाग उल्लेखनीय होता. त्यांनी या चळवळीत बहुउपयोगी स्वरूपाची कार्ये केली. मोर्चा, प्रभात फेऱ्या, सभा, घातपाती कारवाया(उदा. टेलिग्राफ तारा तोडणे, खांब पाडणे, बंगले जाळणे वगैरे) इत्यादी माध्यमातून स्वातंत्र्याची चळवळ सतत तेवत ठेवली. प्रति-सरकारच्या स्थापनेसंबंधी झालेल्या विविध बैठकांमधून सक्रीय सहभाग घेतला.मंडल क्र.१ चे गटप्रमुख म्हणून उत्कृष्ट काम केले.एकंदरीत बुवा म्हावशीकर हे एक असे उपेक्षित क्रांतिकारक होते की ज्यांनी स्वातंत्र्य लढ्यात खूप मोठे योगदान दिले होते. स्वतःच्या प्राणांची बाजी लावून स्वातंत्र्य लढ्यात उतरलेले बुवा म्हावशीकर हे खऱ्या अर्थाने सातारच्या प्रति-सरकार चळवळीतील एक तेजस्वी व्यक्तिमत्त्व होते, असे म्हणता येईल.

संदर्भ:

- १) डॉ. कुंटे भ.ग., स्वातंत्र्य सैनिक चरित्रकोश, महाराष्ट्र राज्य, पश्चिम विभाग, खंड-३ कोल्हापूर, पुणे, सातारा, सांगली व सोलापूर जिल्हे दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९८०, पृष्ठ क्रमांक-४९८.
- २) कुलकर्णी ल.ग. उर्फ धन्वंतरी कासेगांवकर वै', सातारचे प्रति-सरकार स्वातंत्र्यलढ्याच्या स्मृती, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती मे १९८८, पृष्ठ क्रमांक-१८.
- ३) अॅड. पाटील डी.एम., सातारचे पहिले लोकराज्य 'प्रति-सरकार' यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, कराड, प्रथमावृत्ती २६ जानेवारी २०००, पृष्ठ क्रमांक-१००.

- ४) चव्हाण यशवंतराव, आत्मचरित्र, खंड पहिला, कृष्णाकाठ, प्रेस्टीज पब्लिकेशन्स, पुणे, नवी आवृत्ती, १२ मार्च १९८७, पृष्ठ क्रमांक-७१.
- ५) डॉ.पाठक अरुणचंद्र, महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, सातारा जिल्हा, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, द्वितीयावृत्ती २०१२, पृष्ठ क्रमांक १०९.
- ६) डॉ.कुंटे भ. ग. पूर्वोक्त, पृष्ठ क्रमांक-४९८.
- ७) SHRI BHOSALE A.R. , HISTORY OF FREEDOM MOVEMENT IN SATARA DISTRICT (FROM 1885 TO 1947) A CRITICAL STUDY, AN UNPUBLISHED PH.D.THESIS SUBMITTED TO SHIVAJI UNIVERSITY KOLHAPUR 1978 PAGE NO. 158-159.
- ८) अॅड.पाटील डी.एम., पूर्वोक्त,पृष्ठ क्रमांक -१००
- ९) SHRI BHOSALE A.R. OP-Cit, Page No. 246.
- १०) अॅड.पाटील डी.एम, पूर्वोक्त, पृष्ठ क्रमांक-०४ व ०५.
- ११) चव्हाण यशवंतराव, पूर्वोक्त, पृष्ठ क्रमांक.-२५५ व २५६.
- १२) प्राचार्य डॉ.शिंदे आबासाहेब, सातारचे प्रति-सरकार, उषा प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती डिसेंबर २००३, पृष्ठ क्रमांक.-१०४ व १०५.
- १३) SHRI BHOSALE A.R. OP-Cit, Page No. 250.
- १४) प्राचार्य डॉ.शिंदे आबासाहेब, पूर्वोक्त, पृष्ठ क्रमांक.-४३९ व ४४४.
- १५) कित्ता, पृष्ठ क्रमांक-४६४,४६६,४६८,४७७,४७८,४८७, आणि ४८९.
- १६) कित्ता, पृष्ठ क्रमांक-१८३.
- १७) कुलकर्णी ल.ग. उर्फ धंन्वतरी कासेगांवकर वै, पूर्वोक्त, पृष्ठ क्रमांक-२२.
- १८) प्राचार्य डॉ.शिंदे आबासाहेब, पूर्वोक्त, पृष्ठ क्रमांक.-२०१.
- १९) कुलकर्णी ल.ग. उर्फ धंन्वतरी कासेगांवकर वै, पूर्वोक्त, पृष्ठ क्रमांक-५८.
- २०) प्राचार्य डॉ.शिंदे आबासाहेब, पूर्वोक्त, पृष्ठ क्रमांक.-५५६.
- २१) कित्ता, पृष्ठ क्रमांक-५७९.

प्राचीन भारतीय संस्कृतीतील महान विदुषी-सावित्री

प्रा, वटाणे कल्याण राजेंद्र

इतिहास विभाग, कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर.

Corresponding Author- प्रा, वटाणे कल्याण राजेंद्र

Email: kallyanwatane@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.73975610

प्रस्ताविक :-

भारतीय संस्कृतीत स्त्रियांच्या आचार विचारांवर सावित्रीचा फार मोठा प्रभाव पडलेला आहे. महाभारतातील अरण्यकपर्वा मध्ये सावित्री चे कथानक आलेले आहे. अरण्यकपर्वा मध्ये राजा युधिष्ठिरी राने मार्कंडेय ऋषींना विचारले की, द्रोपदीप्रमाणे दुसरी एखादी पतिव्रता तुमच्या पाहण्यात व ऐकण्यात आली आहे का? यावेळी मार्कंडेय ऋषींनी सावित्रीचे उपाख्यान सांगितले आहे. पतिव्रता सावित्रीचा आदर्श भारतीय समाजात सर्वश्रेष्ठ ठरला आहे. सावित्रीच्या तेजस्वी चरित्राचे पुण्यस्मरण करण्यासाठी ज्येष्ठ पौर्णिमेस तीन दिवस उपवास करण्याची पद्धत भारतीय समाजामध्ये आहे. सावित्रीने आपल्या बुद्धिचातुर्य, प्राप्तज्ञानाने, तपःसामर्थ्य व सात्विक गुणांच्या साहाय्याने पतीला मृत्यूच्या दाढेतून बाहेर काढले. सासर व माहेर दोन्ही कुळाचा उद्धार घडवून आणला. त्यामुळे सावित्री युगानुयुगे प्रातःस्मरणीय ठरली आहे. सावित्रीच्या व्यवहारज्ञान व बौद्धिक कौशल्यामुळे ती महाभारता उपकथनकातील विदुषी स्त्री म्हणून ओळखली जाते. अशा महान तेजस्वी विदुषी सावित्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते.

प्रारंभिक जीवन:-

मद्रदेशामध्ये एक अत्यंत धर्मश्रेष्ठ अश्वपती नावाचा राजा होता. सर्व प्राण्यांचे हित करण्यामध्ये आसक्त असणारा राजा अश्वपतीला संतती नव्हती. संतान प्राप्तीसाठी राजाने अनेक वर्षे कडक नियमांचे पालन केले. सावित्रीने मंत्राचे एकलक्ष हवन केले. जवळजवळ अठरा वर्षे राजा अश्वपती ने कडक नियमांचे आचरण केले. त्यानंतर देवी सावित्री राजा अश्वपतीवर संतुष्ट झाली आणि अग्नीहोत्रातून बाहेर पडून अत्यंत आनंदाने “हवा तो वर माग” असे राजाला म्हणाली. त्यावर अश्वपती म्हणाला, “ मला कुलाचा उत्कर्ष करणारे अनेक पुत्र होऊ देत” त्यावर सावित्री म्हणाली, “ हे राजा, मी हा तुझा मनोरथ

ओळखून तुझ्या पुत्राविषयी भगवान ब्रह्मदेवांना विनंती केली होती.त्यांच्या प्रसादाने तुला लवकरच एक तेजस्वी कन्या होईल”.त्यानंतर देवी सावित्री अंतर्धान पावली व राजा अश्वपती आपल्या या नगरास आला. काही काळ निघून गेल्यानंतर त्या दृढवती राजापासून त्यांच्या ज्येष्ठ स्त्रियांच्या ठिकाणी गर्भ राहिला. कालांतराने कमलनयना मुलीचा जन्म झाला. सावित्रीमंत्राचे हवन केल्यामुळे मुलीची प्राप्ती झाली म्हणून राजा अश्वपतीने मुलीचे नाव सावित्री असे ठेवले. ह्याप्रमाणे सावित्री चा जन्म एक राजघराण्यात झाला. सावित्री चे बालपण अतिशय आनंदात व सुखात गेले.राजा अश्वपती ने सावित्रीला उत्तम शिक्षण दिले. कालांतराने सावित्री तरुण झाली

सावित्री एखाद्या देवकन्या प्रमाणे दिसू लागली. तिचे रूप अतिशय तेजस्वी होते. सावित्रीची वृत्ती, शांत सुशील होती. परंतु सावित्रीच्या तेजस्वीपणामुळे तिला कोणीही वरले नाही. त्यामुळे राजा दुःखी झाला. एक दिवशी नित्यनियमाप्रमाणे स्नान व पूजा आटोपून पित्याला अभिवादन करण्यासाठी सावित्री गेली असतात दुखी राजा अश्वपती सावित्रीला म्हणाला, “मुली सध्या तुझ्या विवाहाचा काल आहे पण अजूनही माझ्याकडे कोणी मागणी घातली नाही तेव्हा आता तूच तुला साजेल असा पती शोधून काढा. तुला जो पुरुष इष्ट वाटेल त्याची मला माहिती दे म्हणजे मी विचार करून त्याच्याशी तुझा विवाह लावून देईल. हे माझे सांगणे ऐकून तू पतीचा शोध कार्यास सुरुवात कर”. या ठिकाणी लक्षात घेण्यासारखी बाब अशी की, स्वतः एक राजा असतानादेखील सावित्रीचे वडील तिला तुझा पती तूच शोध असे सांगतात. कन्येच्या विवाहाच्या बाबतीत राजा हतबल झाला असेल पण राजाचा आपली मुलगी सावित्रीच्या बुद्धिमत्तेवर व निवडीवर विश्वास असल्याचे दिसते. एखादा निर्णय घेण्याची क्षमता, योग्य-अयोग्य जान सावित्रीला असावी असे वरील प्रसंगावरून दिसून येते. सावित्रीने राजाची आज्ञा मान्य केली व अतिशय धाडसाने वर संशोधन कार्यास तयार झाली. आपल्या पित्याच्या चरणांना वंदन करून व विश्वासू, वृद्ध मंत्री व सल्लागार आपल्या बरोबर घेऊन वर शोधकार्यास निघाली. सावित्री विविध तपोवने, तीर्थे इत्यादी ठिकाणी दानधर्म करित अनेक देशांमध्ये फिरली. याचाच अर्थ असा की जोपर्यंत सावित्रीला स्वतःचा इष्ट पुरुष आढळत नाही तोपर्यंत ते अनेक देशात फिरत राहिली. म्हणजेच योग्य व्यक्तीची निवड करण्यासाठी आवश्यक असणारे गुण सावित्रीच्या ठिकाणी असल्याचे दिसते

सावित्रीचे वैवाहिक जीवन:-

एके दिवशी एका घनदाट अरण्यातून सावित्री जात असताना समोरून एक तरुण खांद्यावर कुऱ्हाड घेऊन चाललेला तिने पाहिला. ज्याचा शोध घेत मी आजपर्यंत हिंडत होते तोच हा तरुण! अशी सावित्रीची खात्री पटली. ताबडतोब सावित्रीने त्या तरुणासंबंधी सर्व माहिती मिळवली व ही माहिती पित्याच्या कानावर घालण्यासाठी सावित्री अश्वपतीच्या दरबारात आली. यावेळी दरबारात देवर्षी नारद व राजा अश्वपती बोलत होते. त्या दोघांनाही सावित्रीने वंदन केले. तेव्हा नारद अश्वपतीला म्हणाले, “मी यासाठीच सावित्रीला वरसंशोधनासाठी पाठवले होते. ती आजच परतली आहे. यास्तव हे देवर्षी हीने जो पती वरला आहे हे सावित्रीच्या तोंडून ऐका. “यानंतर सावित्री म्हणाले शाल्वदेशामध्ये द्युमत्सेन नावाचा एक धर्मात्मा क्षत्रिय राजा होता. पुढे तो अंध झाला तेव्हा त्याचा मुलगा बाल्यावस्थेत होता. त्यामुळे जवळच्या शत्रूने द्युमत्सेनचे राज्य हरण केले. नंतर द्युमत्सेन आपली भार्या व आपले लहान मुल यांच्यासह अरण्यात राहावयास गेला. त्याच द्युमत्सेनचा सत्यवान नावाचा पुत्र आहे तोच मला योग्य असा पती आहे असे समजून मी त्याला मनाने वरले आहे. “सावित्रीचे बोलणे संपते न संपते तोच नारद म्हणाले”, अरे राजा, सावित्रीने गुणवान सत्यवानाला वरले खरे पण दुर्दैवाने आजपासून एक वर्षाने गुणी सत्यवान मृत्युमुखी पडेल.

नारदांचे बोलणे ऐकताच राजा अश्वपती व सावित्रीला अतिशय दुःख झाले. राजा अश्वपतीने सावित्रीतिला सांगितले की, कल्याणी सावित्री तू सत्यवानचा विचार सोडून दे. तू दुसऱ्या पुरुषाशी विवाह कर. यानंतर सावित्रीने राजाला उत्तर दिले ते तिच्या ज्ञानसंपन्न बुद्धिमत्तेच्या व परिस्थितीशी न घाबरता आपल्या निश्चयावर ठाम राहण्याची भूमिका याची साक्ष मिळते. सावित्री राजाला

म्हणते, दयाभाग एकदाच होत असते, कन्यादान एकदाच होत असते, आणि देतो असे ही एकदाच म्हणत असतात. या तिन्ही गोष्टी सज्जनाच्या हातून एकदाच घडत असतात. म्हणूनच सत्यवान दीर्घायु असो अथवा अल्पायु असो. एकदा मी पती म्हणून वरला आहे यास्तव मी आता दुसऱ्याला वरणार नाही. एका शुभदिनी राजा अश्वपती व त्याची राणी दोघे द्युमत्सेनाकडे आले. राजा अश्वपती द्युमत्सेना म्हणाला, हे राजर्षी सावित्री नावाची माझी कन्या आहे. आपण आपली स्तुषा व सत्यवानाची भारिया म्हणून तिचा स्वीकार करा. द्युमत्सेनाने सत्यवान व सावित्री च्या विवाहाची परवानगी दिली व सर्व आश्रमवाशी ब्राम्हणांना बोलवून सत्यवान व सावित्री यांचा यथाविधी विवाह कराविला कन्यादान करून अतिशय आनंदाने अश्वपती आपल्या राज्यात परतला सर्वगुणसंपन्न भारिय मिळाल्यामुळे सत्यवानाला आनंद झाला व मनाने वरलेल्या सत्यवानाशी विवाह झाल्यामुळे सावित्रीला आनंद झाला. अश्वपति निघून गेल्यानंतर पतिव्रता व कुलीन सावित्रीने आपले सर्व अलंकार काढले व ऋषींच्या स्तुषानेला शोभेल असे वेश परिधान केले. राजवाड्यात वाढलेल्या सावित्रीने गहन अरण्यात आपल्या पतीच्या झोपडीत राहू लागली. द्युमत्सेनच्या दरिद्री आश्रमात सावित्रीच्या संसारास सुरुवात झाली. सद्गुण, नम्रता आणि सर्वांच्या इच्छेप्रमाणे वर्तन या गोष्टींच्या योगाने सावित्रीने सर्वांना संतुष्ट केले. कठोरवाणी आणि अभिप्राय आचरण सावित्रीच्या जीवनात कधीच उदय पावली नाहीत असे वडीलध्यांना वाटत असे. देवाप्रमाणे सत्कार व हितकारक भाषण करून सावित्रीने श्वशूराला संतुष्ट केले. केवळ प्रेमासाठी, शिल व सद्गुणा साठी राजवैभवची त्याग करणारी सावित्री सत्यवानला प्रिय वाटत होती. भाषण, कार्यदक्षता, शांती व एकांतातील सेवा या योगाने सावित्रीने पती सत्यवानाला संतुष्ट केले.

सावित्री आपले सासू-सासरे व पतीच्या सेवेस कायम तत्पर राहत होती. नारदमुनीचे वाक्य आठवताना सावित्रीचे मन विदिर्ण होत असे. मात्र सावित्रीने मनाचा तोल ढळू दिला नाही. सावित्रीचे सत्यवानावर अतिशय प्रेम होते. सावित्रीने आपला पती व सासू-सासऱ्यांना नारदमुनीची भविष्यवाणी कळू दिली नाही. दुःखाच्या खोल सागरात बुडालेल्या सावित्रीने कधीही आपले दुःख ओठावर आणले नाही. उलट नेहमी प्रसन्नमुद्रेने पतीची व वडिलध्यांच्याची सेवा करीत होती. महान त्यागी सावित्रीच्या व्यक्तिमत्वातील हा महत्त्वाचा पैलू होता. स्वतःचे दुःख लपवून आनंद देण्यासाठी अतिशय सहनशील व उदारता लागते ती सावित्रीच्या व्यक्तिमत्त्वात होती. सत्यवानाचा मृत्यू चा दिवस जसजसा जवळ येऊ लागला तस तशी सावित्रीचे सावित्री अस्वस्थ बनत होती. पतीच्या आयुष्यासाठी सावित्रीने कडक व्रताचरणास सुरुवात केली. कडक व्रताच्या नियमामुळे सावित्रीचे शरीर अतिशय कृश बनत चालले होते. सत्यवानाचा मृत्यू अवघ्या चार दिवसांवर येऊन ठेपला त्यामुळे सावित्रीचे मन अस्वस्थ झाले. पण सावित्रीच्या स्वतःच्या प्रेमावर, धर्माच्या सामर्थ्यावर व ईश्वराच्या दयाशीलत्ववर विश्वास होता. भक्तीसंपन्न सावित्रीने तीन दिवस पाणी न पिता कठोर व्रत पालन करण्याचे ठरवले श्वशुर द्युमत्सेनने सावित्रीला कठोर व्रत पासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला पण सावित्रीने आपला निर्णय बदलला नाही. दुसऱ्या दिवशी पतीला मरण येणार या दुःखाने सावित्रीने रात्र मूकरंदन करण्यात व मनोभावे ईश्वराची प्रार्थना करण्यात घालवली.

सत्यवान व सावित्री च्या जीवनातील भयानक दिवस उजाडला. सावित्रीने नित्यनेमाने दिनक्रम सुरू केला. सर्ववृद्ध ब्राह्मणांना आणि सासु-सासऱ्यांना वंदन केले. सर्वांनी सावित्रीला सौभाग्यवती चा आशीर्वाद दिला. त्यावेळी सत्यवान

वनात जाण्यास निघालेला दिसला. सावित्रीने सत्यवानना बरोबर वनात जाण्याची इच्छा सासू-सासऱ्यासमोर प्रकट केली. द्युमत्सेन तिच्या थकलेल्या स्थितीत सावित्रीला व्यर्थ कष्ट न घेण्याविषयी सांगितले पण आपली स्तुषा सावित्रीने पहिल्यांदाच आपल्याकडे इच्छा व्यक्त केले आहे. म्हणून द्युमत्सेनाणे सावित्रीला सत्यवानाच्या बरोबर जाण्याची परवानगी दिली. सावित्रीने अतिशय नम्रपणे श्वशुरांची परवानगी मिळवली. त्याचप्रमाणे अंतःकरणात दुःख होत होते तरीही सावित्रीने श्वशुर व पतिला कोणतीही शंका येऊ नये म्हणून हसतमुखाने सत्यवानाबरोबर वनात गेली. वनामध्ये भ्रमंती करत असताना सत्यवान सावित्री ला आसपासचा निसर्गरम्य परिसर दाखवीत होता. परंतु अंतःकरणातील दुःखामुळे वनात प्रत्येक पाऊल टाकताना सावित्रीला आनंद यातना होत होत्या. अशा कठीण प्रसंगी देखील सत्यवानाला प्रसन्न ठेवण्यासाठी सत्यवानाचे मन रिझवीत होती. प्रत्येक स्थितीमध्ये सावित्रीचे सत्यवानाकडे सूक्ष्म लक्ष होते.

सावित्रीचे बुद्धिचातुर्य, विद्वता व धाडस

आपल्या भार्यासह वनात आलेल्या सत्यवाना ने फळे तोडली व नंतर लाकूड तोडू लागला त्या क्षणी सत्यवानाच्या मस्तकात वेदना होऊ लागल्या. सत्यवान सावित्रीला म्हणाला “श्रमाने माझ्या मस्तकात वेदना उत्पन्न झाली आहे. माझे अंतःकरण खिन्न झाल्यासारखे वाटते. त्यामुळे मी थोडा वेळ झोपतो”. सावित्रीने सत्यवानाचे मस्तक आपल्या मांडीवर घेतले. त्याचक्षणी नारदमुनीनी सांगितलेली वेळ आल्याचे सावित्रीला जाणवली. त्याक्षणी सावित्रीने मनोमन परमेश्वराची प्रार्थना करू लागली .त्याच वेळी अशक्त वस्त्र परिधान केलेला पुरुष सत्यवानाजवळ उभा राहिलेला सावित्रीला दिसला. त्या पुरुषाला पाहतात दुःखाकूल सावित्री हात जोडून म्हणाली, “आपण कोण आहात? आपण इथे कशास्तव आला

आहात. यानंतर यम सावित्रीला म्हणाला “सावित्री तू पतिव्रता आहे आणि ते तपोनिष्ठ आहेस. यामुळे मी तुझ्याशी बोलू शकतो. मी यमदेवता आहे. तुझा पती सत्यवानाचे आयुष्य नष्ट झालेले आहे. त्यामुळे याला मी घेऊन जाण्यासाठी आलेलो आहे. यमदेवताचे भाषण ऐकता सावित्रीचे मन शतशः झाले विदिर्ण झाले. सावित्री यमदेवतेला म्हणते हे देवाधिदेव आपणच मला पतिव्रता असे म्हटले आहे. माझ्या पतीला जिकडे नेलेजाईल तिकडे पत्नीने जावे हा सनातन धर्म आहे. तप, गुरुभक्ती,पतीप्रेम, व्रत आणि बलाच्या साहाय्याने माझी गतीही अंगुठीत झाली आहे. धर्मशास्त्रातील तत्त्वाचे ज्ञान असलेले लोक सात पावले बरोबर चालले तर त्यांच्यात मैत्रीचे नाते निर्माण होते. या मैत्रीच्या आधारे मी तुम्हाला सांगू इच्छिते की, आश्रम धर्मात गृहस्थाश्रम हा प्रमुख आश्रम आहे असे सज्जन म्हणतात. गृहस्थाश्रमावरच इतर आश्रम अवलंबून असतात. माझ्या पतीला नेऊन आमच्या गृहस्थ धर्माचा विध्वंस करू नका.

सावित्रीचे धार्मिक भाषण ऐकून यम सावित्री वर प्रसन्न झाले व सावित्रीला म्हणाले. सावित्री तुझ्या सहेतुक व मित भाषणाने मी संतुष्ट झालो आहे. तू सत्यवानाच्या जीवनाव्यति रिक्त तुला हवा तो वर मागून घे. तिने देवतेला वंदन केले व तिच्या स्वतःवरील कृपे बद्दल कृतज्ञता व्यक्त केली व त्याच वेळी अंध सासऱ्याची असहाय्यता सावित्रीच्या डोळ्यासमोर आली. यमदेवतेच्या कृपेने आपल्या श्वशुराची स्थिती सुधारावी असा योग्य विचार करून सावित्री हात जोडून यमदेवतेला म्हणाली. “आपण जर मला कोणताही एक वर देणार असाल तर राजा भ्रष्ट झालेले व अरण्यात जीवन व्यतीत करीत असलेले माझे अंध श्वशुर यांना पुन्हा दृष्टी प्राप्त व्हावे व बळ प्राप्त व्हावे एवढीच इच्छा आहे” सावित्रीच्या उदार अंतःकरणातील वाक्य ऐकताच यमदेवतेने वतीने तथास्तु म्हणून सावित्रीची इच्छा पूर्ण केली व थकलेल्या सावित्रीला परत जाण्यास सांगितले.

याठिकाणी विशाल नयना सावित्रीने स्वतःसाठी काहीच मागितले नाही. उलट स्वतः दुखी असताना देखील सत्यवानाच्या दिन व असाहाय्य पित्याच्या स्थितीचा विचार सावित्रीने केला. यावरून सावित्रीची हृदयाची विशालता स्पष्ट होते. यमदेवतेला बोलण्यात गुंतवून ठेवण्यासाठी सावित्री पुन्हा या यमदेवतेला वंदन करून म्हणाली हे देवश्रेष्ठ पती सन्निध असताना मला श्रम कुठून येणार. प्रतिव्रता स्त्रीचे जीवन पतीच्या छाये सारखे असते तिथे माझे पती जाईल तिथे माझे विश्व आहे. संतांच्या संगतीत थोड्याच वेळात पोरकेपणा निघून जाते आणि परस्परात विलक्षण औदार्य निर्माण होते. सत्पुरुषांची संगती निष्फळ कधीच होत नाही. म्हणून संतसंगती जितकी लाभेल. तितकी तरी कधी सोडू नये. या ठिकाणी बुद्धिमान सावित्री शब्दाचे पाश निर्माण करून यमदेवतेच्या मनात भावनिक ओलावा निर्माण व आपुलकी निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत असल्याचे दिसते. सावित्रीने केलेल्या सत्संगाचे वर्णन ऐकून प्रसन्न यमदेवतेने सावित्रीला सत्यवानाच्या जीवाता शिवाय इतर वर मागण्यास सांगितले. तेव्हा सावित्रीने पुन्हा एखादा स्वतःसाठी काहीच न मागता आपल्या सास-या चे राज्य परत मिळावे व राज्यकर्त्यांच्या परिपालन पासून त्यांची बुद्धी भ्रष्ट होऊ नये असा वर मागितला. यमदेवतेचे मन आपल्या संवादांमुळे प्रसन्न होत चालल्याचे चतुर सावित्रीच्या पूर्णतः लक्षात आले होते. म्हणून पुन्हा सावित्री या यमदेवतेला हात जोडून म्हणते. आपण सर्व प्रजेचे योग्य ते नियमन करता व त्यांना स्वइच्छेप्रमाणे घेऊन जाता. म्हणूनच हे देवा यम ही आपली प्रसिद्धी आहे. आपल्या सारखे थोर पुरुष हे जीवनातील उदात्याचे आधार आहेत. त्यामुळे मी तुम्हाला आणखी काही सांगू इच्छिते ऐका, कोणीही प्राण्याचा क्रियेने व वाणी ने द्वेष करू नये. उलट दानधर्म करणे हा सज्जनाचा सनातन धर्म होय. सामान्य मनुष्य सुद्धा सामर्थ्यसंपन्न असून मृदु अथवा

दुसऱ्यास दुःख न देणारे असतात आणि सज्जन तर शत्रूवर ही दया करतात. या ठिकाणी सावित्रीने केलेल्या भाषणातून सावित्रीच्या दयाशील वृत्ती व आपल्या संवादातून यमदेवताच्या मनात दयाभाव निर्माण करण्याची विद्वत्ता याचा प्रत्यय येतो. एखाद्या तहानलेल्या व्यक्तीला पाणी मिळावे याप्रमाणे सावित्री चे भाषण ऐकून आनंदितत यमदेवतेने तिला पुन्हा वर मागण्यास सांगितले. नंतर सावित्रीने आपल्या पित्याचे व पित्याच्या कुलाचे कल्याण व्हावे म्हणून यमदेवते पुढील इच्छा प्रकट केली. सत्यवानाला आपल्या बरोबर परत घेऊन जाण्याच्या निश्चयानेच सावित्री यमाच्या मागे जात होती. त्यामुळे यमामाने सावित्रीला तू फार दूर आली आहेस, मागे फिर असे सांगितले तरी सावित्री मागे फिरली नाही. आपल्या अंगी असणाऱ्या दृढ निश्चयाच्या आधारे पुन्हा सावित्री यमदेवतेला हात जोडून म्हणाली, “मी पतीच्या समिप असल्यामुळे मी फार दूर आली असे मला वाटते नाही. हे देवाधिदेव आपण सूर्याच्या प्रताप शाली पुत्र आहात. म्हणून ज्ञानसंपन्न लोक आपणाला वैवस्व असे म्हणतात. हे ईश्वरा आपण धर्मराज आहात. मनुष्याचा सजनावर जो विश्वास असतो तो स्वतःच्या वर देखील नसतो. कोणत्याही प्राण्याचा निर्माण होणारा विश्वास म्हणजे त्याचे कारण प्रेम होय. म्हणून लोक विशेष करून सजनावर प्रेम करतात. साहसी साध्वी सावित्रीच्या बोलण्याने यमदेवता अतिशय भावूक्त झाली व प्रसन्न मुद्रेने सत्यवानाच्या जिविता शिवाय इतर वर मागण्यास सावित्रीला सांगितले त्यावेळी चतुर सावित्रीच्या सूक्ष्म दृष्टी जाणवले की कठोर यमदेवता वात्सलेच्या भावनेने भारावून बुद्धी शक्तीच्या केंद्रापासून विचलित झाली आहे. या संधीचा योग्य फायदा बुद्धिमान सावित्रीने घेतला. याकडे पुढील वराची मागणी केली. हे धर्मराज मजपासून सत्यवानास बल आणि वीर्य याच्या योगाने शोभणारे शंभर पुत्र हा व्हावे” अशाप्रकारे

याठिकाणी सावित्रीने भावना निनष्ट यमाच्या मनःस्थितीचा विचार करून वर मागताना शब्दांची केलेली रचना सावित्रीच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेची आणि मानसशास्त्रीय सखोल विद्वत्तेची साक्ष देतात.

सावित्रीच्या कोमल, नम्र व धार्मिक तत्त्वज्ञानावर खूश झालेल्या भावनिक यमदेवतेने सावित्रीला मनोरथ पूर्ण होईल असे सांगितले. याच क्षणी सावित्रीच्या बुद्धीचातुर्याचा व तिच्या दृढ विश्वासाचा विजय झाल्याचे दिसते यमाकडून मागितलेल्या चौथ्या वरामध्ये सावित्रीच्या कर्माची पूर्णता झाल्याचे दिसते. चौथ्यावर दिल्यानंतर यमदेवता सावित्रीला परत जाणार सांगते. आपण आत्ताच मला शंभर पुत्रांची माता होशील असा वर दिला आहे. पण माझ्या पतीचे जीवित देण्यास आपण सिद्ध नाही तेव्हा आर्य धर्मानुसार माझ्या पतिव्रत्याला कलंक लागेल असे मातृत्व मी कसे स्वीकारू शकते, सावित्रीचे शब्द ऐकून यमदेवता भानावर आली. सावित्रीने बुद्धी कौशल्याने आपल्यावर मात केली असे पाहून यमदेवता क्रोधित होण्याऐवजी त्याने सावित्रीचे कौतुक केले व सत्यवानाला जिवंत केले. दोघा उभयंताना शुभ आशीर्वाद देऊन ग्रामदेवता यमलोकी निघून गेली. याप्रमाणे पतिव्रता सावित्रीने शब्दाच्या जाळ्यांची मोहिनी यमदेवतेवर घालून आपला पती सत्यवानाला जिवंत केले. सत्यवानाच्या दुर्दैवी दैवावर मात केली. सत्यवान पिता आपल्या पुत्रा व सुनुषा अजून कसे वनातून परत आले नाहीत म्हणून चिंतातुर झाला. त्यावेळी सत्यवादी ब्राह्मण सूर्याचा म्हणाला सत्यवानाची सावित्री तप व सदाचाराने युक्त आहे. त्यामुळे सत्यवान व सावित्री जिवंत आहेत यात कोणतीच शंका नाही. त्यानंतर सत्यवान व सावित्री आश्रमाकडे आले. सावित्रीने वनातील घटनेचे वृत्त सर्वांना निवेदन केले. त्यानंतर आश्रमातील सर्व ऋषींनी सावित्रीच्या सावित्रीची प्रशंसा केली.

सारांश /निष्कर्ष

अशाप्रकारे सावित्रीने आयुष्यातील प्रत्येक कठीण प्रसंगांवर आपले धाडस व बुद्धिमत्तेच्या आधारे समर्थपणे मात केली. कठोर यमादेवतेचे हृदय पाजरून या यमदेवतेकडून सासर व माहेर दोन्ही कुळांचा उद्धार घडवून आणला. पतिव्रता सावित्रीने अतिशय कौशल्याने मृत पतीचे प्राण पुनश्च प्राप्त केले. यम व सावित्री यांचा संवाद तर सावित्रीच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेची, अध्यात्मिक विद्वत्तेची साक्ष आहे म्हणून चतुर, व्यवहारकुशल प्रसंगानुसार वर्तन ठेवल्यामुळे सावित्रीला विदुषी स्त्रीचा दर्जा प्राप्त झाला आहे. सावित्रीच्या चरित्राच्या भारतीय व अभारतीय मनावर प्रभाव पडलेला आहे. डॉ. विंटरनीटझ यांनी आपल्या "हिस्टरी ऑफ इंडियन लिटरेचर" या ग्रंथात विदुषी सावित्रीची प्रशंसा केली आहे. पतिव्रता सावित्रीचे चारित्र्य भारतीय समाजातील महान आदर्श बनलेले आहे.

तळटिपा

- 1) प्रा. ह.भ.प. दांडेकर, श.वा संपादक, भारतातील थोर स्त्रिया ह.भ.प दांडेकर प्रकाशन, सदाशिव 974 पेठ पुणे. 1963 पृष्ठ. क्र. १९४, १९५
- 2) प्रा. फाटक, नरहर रघुनाथ संपादक श्री. महाभारताचे सुरस मराठी भाषांतर, खंड- एक सुरेखा प्रकाशन, मुंबई, पृष्ठ. क्र. २९३, २९४, २९५, २९७, ५१४, ५१६, ५१७, ५२०, ५२१, ५२२, ५२४, ५२६
- 3) डॉ. साळुंखे.आ.ह. भारतातील स्त्रिया, भाग -एक राकेश आ साळुंखे लोकमत- 13 यशवंत नगर, गोडावून, सातारा प्रथमावृत्ती 1993, पृष्ठ. क्र. १०,
- 4) महामहोपाध्याय हरदास, बाळशास्त्री, भारतीय जीवनादर्श, भाग- एक चंद्रकांत प्रकाशन, नागपूर, १९७६, पृष्ठ. क्र. ८६, ९३, ९४, ९७, ९८, १०१,

प्रतिसरकार मधील स्त्रियांचे कार्य विशेष संदर्भ क्रांतिवीरांगणा हौसाताई पाटील

प्रा.शीला बाळासाहेब इंगवले.

सहाय्यक प्राध्यापक आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर ता.कडेगाव., जि.सांगली

Corresponding Author- प्रा.शीला बाळासाहेब इंगवले.

Email: shila.vivek.jadhav@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397570

भारताचा स्वातंत्र्यलढा हा आपल्या भारतीयांच्या दृष्टीने खूप महत्त्वपूर्ण आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळण्यासाठी अनेकांनी आपापल्या परीने स्वतंत्रता चळवळीमध्ये भाग घेतला. वेगवेगळे मार्ग अवलंबले. स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये महाराष्ट्रातील महत्त्वाचे नाव म्हणजे क्रांतिसिंह नाना पाटील स्वातंत्र्यपूर्व काळात १९४२ च्या चलेजाव चळवळीच्या काळात प्रतिसरकार उभारून त्याला समाजाचा पाठींबा मिळवण्याचे कार्य त्यांनी करून दाखवले होते. देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासामध्ये प्रतिसरकारला अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. प्रतिसरकारच्या अभ्यासाशिवाय देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास पूर्ण होऊ शकत नाही. १९४२ च्या चळवळीमध्ये सातारा सांगली सारख्या महत्त्वाच्या जिल्ह्यांमध्ये ब्रिटिश सरकारच्या काळात प्रतिसरकारचा प्रयोग त्यांनी यशस्वी करून दाखवला होता. ब्रिटिश शासनाला समांतर अशी शासनयंत्रणा उभी केली पाहिजे असा नाना पाटलांचा विचार होता. हा विचार त्यांनी १९४२ च्या चलेजाव चळवळीत प्रत्यक्ष अमलात आणला. देशाचा कारभार आपणच केला पाहिजे या जाणिवेतून प्रतिसरकार ही संकल्पना नानांनी प्रत्यक्षात आणली होती. प्रतिसरकारच्या माध्यमातून लोकोपयोगी कामे केली जात. लोकन्यायालय, सैनिक संघटना, कर्ज निवारण, दारूबंदी, जमीनदारी व सावकारी बाबतचे प्रश्न, अन्नधान्य पुरवठा, आरोग्य, शिक्षण, समाजाचे नैतिक पुनरवसनाचे प्रश्न, जातीयतेला मूठमाती, बाजार व्यवस्था यासारखी १२ कलमी योजना नानांच्या ग्रामराज्यात अंतर्भूत होती. ब्रिटिशांची राज्यव्यवस्था नाकारून त्यांनी १९४२ च्या दरम्यान सातारा जिल्ह्यात स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. १९४३ ते १९४६ या काळात सातारा व सांगली जिल्ह्यात सुमारे दीड हजार गावात प्रतिसरकार कार्यरत होते. प्रतिसरकारचे आणखीन एक वैशिष्ट्य म्हणजे प्रतिसरकार त्याकाळी माता-भगिनींचा पूर्ण पाठिंबा आणि सहकार्य लाभले. प्रतिसरकारमधील भूमिगत कार्यकर्ते यांना ज्या ज्या वेळेस गरज लागेल, त्या त्या वेळेस या माता भगिनींनी त्यांना आश्रय दिला आणि पोलिसांपासून लपवून ठेवले तसेच त्यांच्या जेवणाची सोय सुद्धा केली. अगदी तळागाळातील महिलांनी सुद्धा वेळप्रसंगी आपल्याला जमेल तसे सहकार्य या प्रतिसरकारला केलेले दिसून येते. याचे एक उदाहरण सांगायचे झाले तर, एकदा एका गावात नाना पाटलांना पकडण्यासाठी पोलीस घरोघर तपास करत होते. अशावेळी बाहेर पडणेसुद्धा अशक्य होते. अशावेळी एका ओल्या बाळंतीणीने आपल्या बाजल्यावरची जागा नाना पाटलांना दिली. पांघरून घेऊन नवजात अर्भका शेजारी ते झोपून राहिले. त्या खोलीत बाळंतीणीच्या खोलीचे वातावरण नैसर्गिकरित्याच होते. बाजेखालची शेगडी वगैरे सर्व. खरी बाळंतीण चुलीसमोर काम करत बसली. पोलिसांच्या तपासात नाना पाटील दिसलेच नाहीत. बाळंतीण दिसली. त्या बाजेवरची बाळंतीण पोलीस निघून गेल्यावर उठून गेली. फरारी झाली. क्रांतिसिंहांच्या बाबतीत हा प्रसंग घडला तशाच प्रकारचे अनेक प्रसंग इतर भूमिगतांना वाचवण्यासाठी घडले. स्वतः दडपलेल्या अवस्थेत असणाऱ्या दुय्यम स्थानावर ठेवले गेलेले स्त्रियांनी सुद्धा आपली जबाबदारी पार पाडली.^१

उद्देश -

प्रतिसरकारच्या माध्यमातून अनेक स्त्रियांनी भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यासाठी सक्रीय योगदान दिले आहे. मात्र त्यांचा इतिहास दुर्लक्षित राहिला आहे. त्यावर अजून संशोधन होवून हा इतिहास उजेडात येणे गरजेचे आहे. या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून अशाच दुर्लक्षित स्त्रियांचा इतिहास पुढे आणण्याचा उद्देश आहे.

प्रतिसरकार मधील महिलांचा सहभाग -

प्रतिसरकारमध्ये अनेक महिलांनी सक्रीय सहभाग घेतला. प्रतिसरकार मध्ये काम करणाऱ्या अनेक तरुण क्रांतिकारकांच्यामध्ये महिलांचाही समावेश होता. पुरुषांप्रमाणे चळवळीत काम करण्यासाठी बाहेर पडणे, भूमिगत राहणे ही त्या काळाच्या दृष्टीने अत्यंत अवघड

वाटणारी कामे स्त्रियांनी प्रतिसरकारमध्ये सहभाग घेऊन केलेली आहेत. या स्त्रियांनी केवळ घर सोडून पूर्णवेळ प्रतिसरकारसाठी काम केले असे नाही तर हाती शस्त्र घेऊन गुंडांचा आणि पोलिसांचा मुकाबला करण्यात त्या प्रत्यक्ष सहभागी झाल्या होत्या. त्यांची खास सेवादले प्रतिसरकारमार्फत सुरू करण्यात आली होती. तसेच तुफान सेनेमध्ये स्त्रियांचा सहभाग महत्त्वपूर्ण होता. तुफान सेनेमार्फत या स्त्रीयाना शस्त्र चालवण्याचे प्रशिक्षणही मिळाले होते. या स्त्रियांच्या मध्ये लीलाताई पाटील, लक्ष्मीबाई नायकवडी, राजमती पाटील, इंदुताई पाटणकर, मुक्ताबाई साठे, पद्मावती कुलकर्णी, इंदिराबाई देशपांडे, शकुंतलाबाई रणखांबे, आकुबाई माळी, अक्काताई यादव, सोनाबाई जगताप, अक्काबाई बर्डे, कलावती अष्टेकर, विमल

देशपांडे, सेतुताई पाटील, सोनुताई पाटील अशा अनेक स्त्रियांचा सहभाग होता. पण विशेष महत्त्वाची बाब म्हणजे स्वतः क्रांतिसिंह नाना पाटील यांची एकुलती एक कन्या हौसाताई पाटील यांचाही याच्यामध्ये सक्रिय सहभाग राहिलेला आहे. स्वातंत्र्याच्या इतिहासामध्ये कर्तुत्ववान पित्याच्या पोटी कर्तुत्ववान मुलगा जन्मलाचे अनेक दाखले सापडतील. पण आपल्या पुरुषसत्ताक पद्धतीमध्ये कर्तुत्ववान पित्याचा वारसा तोही क्रांतिकार्यांचा चालवणारी तितकीच कर्तुत्ववान मुलगी असल्याचे उदाहरण कदाचित एकमेव असावे. ते बापलेक म्हणजेच क्रांतिसिंह नाना पाटील व त्यांची मुलगी क्रांतिविरांगणा हौसाताई पाटील. 'क्रांतिविरांगणा' ही पदवी त्यांना वारश्याने मिळाली नाही तर, त्यांच्या स्वकर्तुत्वावर मिळाली आहे. यासाठी त्यांनी अनंत अडचणींचा धैर्याने, जिद्दीने, हुशारीने, दृढ निश्चयाने सामना केला आहे. त्यामुळेच लोकांनी त्यांना क्रांतीवीरांगणा ही सार्थ पदवी दिली. प्रतिसरकारमधील त्यांचे योगदान अत्यंत मोलाचे आहे. मात्र इतिहासाने त्यांच्या कार्याची तितकीशी दखल घेतली नाही.

बालपण -

क्रांतिसिंह नाना पाटील व अक्कुबाई पाटील या दांपत्याच्या पोटी हौसाताईचा जन्म 12 फेब्रुवारी 1927 ला त्यांच्या आजोळी दुधोडी येथे झाला.^३ त्यांच्या जन्मानंतर काहीच दिवसात क्रांतिसिंह ने तलाठ्याची नोकरी सोडून भारताच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतला. त्यानंतर पोलिसांचा सिसेमिरा नाना पाटलांच्या मागे लागलाच पण ब्रिटिशांच्या वक्रदृष्टीतून त्यांचे कुटुंब ही सुटू शकले नाही. ब्रिटिशांनी नाना पाटलांच्या घर व जमिनीवर जप्ती आणली. पतीच्या काळजीने नाना पाटलांची पत्नी खंगू लागली. अशातच हौसाताईच्या पाठीवर झालेले आपत्य अल्पायुषी ठरले. या सगळ्याचा परिणाम हौसाताईच्या आईच्या प्रकृतीवर होऊन हौसाताई तीन-चार वर्षांच्या असताना त्यांची आई या जगातून निघून गेली. यानंतर काही वर्षातच चुलती, आजोबा, पणजी अशा एकापाठोपाठ एक कुटुंबीयांचा मृत्यू झाला. अडचणींचा डोंगर चहू बाजूने कोसळत होता. या कठीण प्रसंगी नाना पाटीलांना मात्र पोलिसांमुळे घरच्यांना भेटता येत नव्हते की त्यांचे सांत्वन करता येत नव्हते. मात्र घर, शेत जमीन जप्त झाल्यानंतर रोजगार करून उदरनिर्वाह करावा लागला. पोलिसांच्या भीतीने शेजारी - पाजारी ही फटकून वागत. दुकानदार मीठही देत नव्हता.^४ या सर्व परिस्थितीमुळे शिक्षण बंद पडले. (पुढे काही वर्षांनी स्वतः नाना पाटलांनी त्यांना लिहायला वाचायला शिकवले.) घरदार जप्त झाल्यामुळे लहानपणापासूनच अपार कष्ट अंगवळणी पडले.पण या सर्व प्रतिकूल परिस्थितीमधून त्यांची जडणघडण होऊन त्या खंबीर बनल्या. त्या लहान असताना संत गाडगेबाबा त्यांना व त्यांच्या आजीला भेटायला आले यावेळी धीर देताना त्यांनी म्हटले होते, 'तू वाघाची बच्ची आहेस वाघिणीसारखी रहा. वाघिणीसारखेच

तुझेही नाव गाजले'.^५ हे शब्द त्यांनी पुढे सार्थ करून दाखवले.

विवाह -

हौसाताई पाटील यांचा विवाह 1940 साली सध्याच्या सांगली जिल्ह्यातील कडेगाव तालुक्यातील हणमंतवडिये गावचे स्वातंत्रता चळवळीतील कार्यकर्ते भगवानराव मोरे पाटील यांच्याशी झाला. वडिलांप्रमाणेच क्रांतिकार्यात सक्रिय सहभागी असणाऱ्या पतीलाही पकडायला इंग्रज अधिकारी टपलेले होते. सासर माहेरची दोन्ही कुटुंबे स्वातंत्र्याच्या होमात धगधगत होती.पण हौसाताई डगमगणाऱ्या नव्हत्या. कुटुंबाची जबाबदारी पेलताना त्यांनीही पतीच्या खांद्याला खांदा लावून स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला.^६

स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभाग -

स्वातंत्र्य लढ्याशी संबंधित सासर - माहेर असणाऱ्या हौसाताईचा आल्या परिस्थितीशी धर्याने सामना करण्याचा पिंड होता. घरातील कर्ते पुरुष पकडले गेल्यानंतर घरातील स्त्रियांना धीर देत त्या घर व शेतातील पडेल ती कामे करत होत्या. स्वातंत्र्यासाठी समर्पणाची भावना, स्वातंत्र्य ओढ त्यांच्या रक्तातच होती. हौसाताई म्हणजे क्रांतिसिंह नाना पाटलांसारख्या धगधगत्या सूर्यातून निघालेली ज्वाला होती. या ज्वालाने स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय प्रवेश केला तेव्हा ती पाच महिन्यांची गरोदर होती. स्वातंत्र्यलढ्यात त्यांची सुरुवात गुप्तहेर म्हणून झाली. इतिहास अभ्यासक श्रीमंत कोकाटे त्यांचा उल्लेख 'हौसक्का म्हणजे स्वातंत्र्यलढ्यातील बहिर्जी नाईक होत्या' असा करतात.

वांगी चा डाग बंगला जाळला -

१९४२ च्या चळवळीत सातारा जिल्यात प्रतिसरकारची स्थापना झाली. ब्रिटिशांवर जरब बसवण्यासाठी या प्रतिसरकारने वांगी (सध्या तालुका कडेगाव, जिल्हा सांगली) येथील डाग बंगला जाळण्याचे ठरवले. यावेळी पाच महिन्यांची गरोदर असणाऱ्या हौसाताई व कुंभारगावचे प्रतिसरकार मध्ये 'शेलार मामा' म्हणून प्रसिद्ध असणारे कृष्णा साळुंखे यांनी बाप लेकीचे सोंग घेतले आणि सात-आठ किलोमीटर पायी चालत जाऊन वांगी येथे डाग बंगल्याच्या परिसरामध्ये थांबले.यावेळी पोलिसांनी हटकले असता पोलिसांना आमची गाडी येईपर्यंतच थांबतो, अशी भूलथाप दिली. यानंतर दिवसभर गाडीची वाट बघत दोघे तेथेच थांबले. यावेळी पोलिसांशी गप्प मारत , पोलिसांना बोलण्यात गुंतवून, डाक बंगला व त्याच्या सुरक्षिततेसाठी असणारे पोलीस, हत्यारे यांची माहिती मिळवली. व संध्याकाळी ते तेथून गाडीचा काहीतरी घोटाळा झाला असेल त्यामुळे गाडी आली नाही असे सांगून तेथून निघाले. पौष महिना सुरु असल्याने प्रचंड गारठा होता. त्यापासून बचावासाठी दोघांनी स्मशानभूमीत जळत असलेल्या

चितेची शेकोटी करून त्याची ऊब घेतली. दुसऱ्याच दिवशी या दोघांकडून आलेल्या माहितीच्या आधारे प्रति सरकारच्या क्रांतिकारकांनी वांगीचा डाक बंगला जाळला.

भवानीनगर स्टेशन वरील प्रसंग -

हौसाताई देशप्रेमाने किती भरवल्या होत्या याची साक्ष देणारा हा प्रसंग आहे. सात दिवसांची ओली बाळंतीण असणाऱ्या हौसाताईने बाळापेक्षा, मातृत्वपेक्षा संघटनेच्या कार्याला महत्त्व दिले. संघटनेच्या निरोपानुसार शेलार मामा, धुळ्याचे डॉक्टर उत्तमराव पाटील, पाऱ्याचे भगवानराव सूर्यवंशी व हौसाबाई यांनी सासरे, भाऊ,सून अशी सोंगे घेतली.७ व आधीपासून टेहळणी करून केलेल्या काटेकोर नियोजनानुसार गाडी यायच्या अर्धा तास आधी भवानी नगरच्या रेल्वे स्टेशनवर सासरा - सुनेचे भांडण व मारहाण असा देखावा उभा केला. यावेळी स्टेशनवर रायफलींच्या संरक्षणासाठी असणाऱ्या दोघा पोलिसांना (यावेळी इतर पोलीस जेवायला गेले होते.) भांडणे सोडवण्यासाठी म्हणून बोलवून आणले. त्याच वेळी रेल्वे गाडी आली. क्रांतिकारकांनी चपळाईने सर्व रायफल्स पोत्यात भरून ते पोते त्याच रेल्वेने पळवले. तरीसुद्धा हा कट क्रांतिकारकांनी रचला होता हे पोलिसांच्या लक्षात आले नाही.अन् शस्त्रलुटीची मोहीम फत्ते झाली.८ याच शस्त्रांचा पुढे क्रांतिकार्यासाठी वापर झाला.

सुर्ली घाटात टपाल गाडी लुटली -

कराड - विटा रस्त्यावरील सुर्ली घाटात टपालगाडी लुटण्याच्या धाडसी कामगिरीमध्ये हौसाताई पाटलांना विश्वासाने सामील करून घेण्यात आले. यामध्ये त्यांचे पती भगवानराव पाटील, शेलार मामा, कुंडलचे कॅप्टन रामभाऊ पवार इत्यादींचाही समावेश होता. सुर्ली घाटाच्या माथ्यावरून तळातील चित्र स्पष्ट दिसत होते. यावेळी लेकीला सासरी सोडायला निघाल्याचा बहाणा करून गाडीत पोलिसी संरक्षण नसल्याची खात्री करून शेलार मामा व हौसाताई गाडीत बसले. त्यांनी घाटावरून टे हाळणी करणाऱ्या क्रांतिकारकांना इशारा केला. गाडी घाटावर येतात तिची लूट करण्यात आली या पैशातून क्रांतिकारी चळवळीला बळ मिळाले.

तुफान सेनेसाठी शस्त्रे -

क्रांतिसिंह नाना पाटलांनी प्रति सरकार अंतर्गत स्थापन केलेल्या तुफान सेनेला शस्त्रांची गरज होती. त्यासाठी गोव्यावरून शस्त्रे आणण्याचे ठरले. या कामी पुन्हा एकदा हौसाताईवर विश्वास दाखवण्यात आला. जी.डी. बापू लाड व हौसाताई या दोघांनी मिळून गोव्याहून शस्त्रे घेऊन परतत असताना पोलिसांचा सिसेमीरा चुकवण्यासाठी अनोळखी वाट व जंगले पार करत मोहीम फत्ते केली.९

बाळ जोशींची सुटका -

प्रति सरकारचे कार्यकर्ते गोविंद उर्फ बाळ जोशी हे संघटनेसाठी शास्त्राखरे आणायला गोव्याला गेले असता पकडले गेले होते. त्यांना पणजीतील तुरुंगात भेटून

प्रतिसरकारच्या कार्यकर्त्यांचा निरोप त्यांच्यापर्यंत पोहोचवायचा होता.१० यासाठी जी. डी. बापू लाड व हौसाताई पणजीला गेले. हौसाताईनी बाळ जोशींची बहीण बनून भेट घेत केसांच्या अंबाड्यात लपवलेली, सुटकेची योजना लिहिलेली चिठ्ठी त्यांना दिली. बाळ जोशी तुरुंगातून पळाले मात्र पोलिसांच्या नजरेत आलेल्या हौसाताईना पणजीतून बाहेर पडणे अवघड झाले.यावेळी पोलिसांपासून वाचण्यासाठी मध्यरात्री मांडवी नदी पोहून पार केली व जळवांचा भयंकर त्रास असलेले जंगल पार करून आठ दिवसांनी बेळगावला व तेथून रेल्वेने घरी पोहोचल्या. काही दिवसांनी तुरुंगातून पळालेले बाळ जोशीही सुखरूप पोहोचले.

बंदूक चालवण्याचे प्रशिक्षण -

गोव्याहून परतल्यानंतर प्रतिसरकार मार्फत हौसाताईना स्वरक्षणासाठी बंदूक चालवण्याचे प्रशिक्षण दिले गेले. त्यांच्यासोबत प्रतिसरकारच्या तुफान सेनेत कार्यरत असणाऱ्या विजयाताई लाड, माई मांजर्डेकर, इंदुमती पाटणकर, राजूताई बिरनाळे यांनाही हे प्रशिक्षण देण्यात आले होते.

स्वतंत्रता चळवळीनंतर चे कार्य -

देशाला स्वतंत्र मिळाल्यानंतर हैदराबाद मुक्तिसंग्राम, गोवा मुक्तिसंग्राम, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ यात त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. याचबरोबर स्वातंत्र्योत्तर काळात रोजगार, पाणी, चारा, महागाई, शेतकरी व कामगार हित या प्रश्नांसाठी त्या लढल्या. तुरुंगवासाचे प्रसंगही त्यांच्या नशिबी आले. या सर्व प्रसंगा मधून त्यांच्यातील शूरता, पराक्रम, लढाऊबाणा, हिम्मत, कणखरपणा, निर्भीडपणा दिसून आला. सरकारच्या धोरणांवर नाराजी व्यक्त करताना त्या म्हणायच्या 'स्वराज्य आणि सुराज्य यासाठी आमचे लढाई होती. मात्र ते स्वराज्य आले नाही आणि सुराज्य ही आले नाही.११

हौसाताईना मिळालेले पुरस्कार -

हौसाताईना महाराष्ट्र शासनाचे 'स्वातंत्र्य सैनिक सन्मानपत्र' ३१ मार्च १९९४ ला तत्कालीन मुख्यमंत्री शरद पवार यांच्या हस्ते मिळाले. १९ फेब्रुवारी २००९ ला माननीय राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांच्या हस्ते सत्कार झाला. याशिवाय नंतरच्या काळात अनेक राज्यापातळीवरील, स्थानिक पातळीवरील पुरस्कार त्यांना मिळाले. मात्र त्यांना शासनाचे मानपत्र मिळाल्यानंतर मिळाले. आणि शासनाने त्यांना मानपत्र द्यायला १९९४ साल उजडावे लागले. हे आपणाला दिसून येते. शासनाचा पुरस्कार मिळाल्यानंतर त्यांच्या कार्याची दाखल घेवून त्यांना इतर पुरस्कार मिळाले. यामध्ये हुतात्मा चाफेकर बंधू पुरस्कार पिंपरी-चिंचवड येथे के सुदर्शन यांच्या हस्ते

२००५, क्रांती प्रतिष्ठान सातारा पुरस्कार 2006, क्रांती मित्र पुरस्कार 2006 दैनिक लोकमत स्वतंत्र सेनानी गौरव 2008, स्वातंत्र्यसैनिक नारायणराव माने सन्मान पुरस्कार- हस्ते कल्पनाराजे भोसले प्रा. डॉ. आ. ह. साळुंखे २००९, स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदानाबद्दल गौरव पुरस्कार 2010, महाराष्ट्र राज्य निर्मिती सुवर्णमहोत्सवी वर्ष निमित्ताने गौरव पुरस्कार ठाणे येथे - हस्ते मा. उध्दव ठाकरे व मा. नाम. एकनाथ शिंदे २०१०, संयुक्त महाराष्ट्रातील निर्मिती लढ्यातील योगदानाबद्दल गौरव पुरस्कार- क्रांतिसिंह नाना पाटील लोकविद्यापीठ, विटा. २०१०, हनुमान ज्येष्ठ नागरिक संघ, हणमंतवडिये - हणमंतवडिये भुषण पुरस्कार २०११, शिवाजी विद्यापीठाचा स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान बद्दल गौरव 2012, स्वा. सै. भाई गंगाराम गुजर पुरस्कारहस्ते आम. बाळासाहेब पाटील व डॉ. गुजर २०१२, जनमान्य पुरस्कार 2014, रायबाग(कर्नाटक) जिजाऊ पुरस्कार 2019, क्रांतीवीरंगणा विशेष सन्मान 2018, रणबहादूर महाराजा दत्ताजीराव शिंदे पुरस्कार हस्ते - मा. शशिकांत शिंदे २०१८ शिक्षण महर्षी बापूजी साळुंखे पुरस्कार 2019 विजय दिवस समारोह समिती कराड विद्यमाने 'आदर्श माता पुरस्कार' २०१९ इत्यादी असंख्य पुरस्कार त्यांना मिळाले आहेत.

निष्कर्ष -

1942 च्या चलेजाव चळवळी दरम्यान पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये स्थापन झालेले प्रतिसरकार हे ब्रिटिश शासनासाठी डोकेदुखी ठरले होते. या प्रतिसरकाराने इंग्रज सरकारला जेरीस आणले होते. यात वर उल्लेखलेल्या स्त्री क्रांतिकारकांचा मोलाचा वाटा आहे. या स्त्रियांपैकीच एक असणाऱ्या स्वतंत्र लढ्यातील स्त्री क्रांतिकारक म्हणून हौसाताईचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. यात शंका नाही. असेच म्हणावे लागेल. खरंतर स्वातंत्र्य लढ्यात हौसाताईंनी दिलेल्या योगदानाची दखल उशिराच घेतली गेली. इतकेच नाही तर ज्या प्रमाणात दाखल घ्यायला हवी होती, त्याप्रमाणात घेतली नाही. असे खेदाने म्हणावे लागेल. विशेष म्हणजे स्वतंत्र्यलढात सक्रिय सहभागी राहून आयुष्याच्या आखरेपर्यंत जनहितासाठी त्या आपल्या वडिलांप्रमाणे झटल्या. आपल्या आयुष्यभराच्या कार्याने क्रांतीवीरंगणा ही लोकांनी दिलेली विरूदावली त्यांनी सार्थ केली.त्यांना मिळालेल्या पुरस्कारांची यादी मोठी दिसत असली तरी देशपातळीवरील पुरस्कार त्यात फारसे दिसत नाही याची खंत वाटते.

संदर्भ :-

- १.दैनिक लोकसत्ता 10 नोव्हेंबर 2022
- २.भारत पाटणकर, महाराष्ट्राचे शिल्पकार नाना पाटील, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ मुंबई पान नं. ६२

- ३.गायधनी संतोष यशवंत (संपादक), क्रांतीवीरंगणा हौसाताई भगवानराव पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन नाशिक, प्रथम आवृत्ती २०१७, पान नं.४
४. क्रांतीवीरंगणा हौसाताई भगवानराव पाटील यांची YouTube पीपल्स अर्काईव्ह ऑफ रुरल इंडिया अर्थात पारी वरील प्रत्यक्ष मुलाखत
५. गायधनी संतोष यशवंत (संपादक), क्रांतीवीरंगणा हौसाताई भगवानराव पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन नाशिक, प्रथम आवृत्ती २०१७, पान नं.७
६. गायधनी संतोष यशवंत (संपादक), क्रांतीवीरंगणा हौसाताई भगवानराव पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन नाशिक, प्रथम आवृत्ती २०१७, पान नं.७
- ७.पाटील दमयंती (शब्दांकन), गुज रागिणीच...क्रांतिसिंहाच्या लेकीच, हौसाताई पाटील, मी क्रांती मी संघर्ष, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती २०२० पान नं. ४४
- ८.गुगल वरील प्राजक्ता डेकळे यांचा बी.बी.सी.मराठीसाठी लेख दि.३ ऑगस्ट २०१८.
९. पाटील दमयंती (शब्दांकन), गुज रागिणीच...क्रांतिसिंहाच्या लेकीच, हौसाताई पाटील, मी क्रांती मी संघर्ष, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती २०२० पान नं. ५६
१०. गायधनी संतोष यशवंत (संपादक), क्रांतीवीरंगणा हौसाताई भगवानराव पाटील, सत्यशोधक पब्लिकेशन नाशिक, प्रथम आवृत्ती २०१७, पान नं. २१
११. दै.सरकारनामा, १५ ऑगस्ट २०१९

शेतकरी व हरितक्रांती

राजपूत गणेश आसाराम

संशोधक विद्यार्थी डॉ. बा.आ.म.वि. औरंगाबाद

Corresponding Author- राजपूत गणेश आसाराम

DOI-10.5281/zenodo.7397586

प्रस्तावना :

भारतात आजपर्यंत अनेक क्रांत्या घडून गेल्या. परंतु या क्रांत्यांचा फायदा हा शेतकरी वर्गाला झालेला दिसून येत नाही. परंतु हरितक्रांती ही अशी एकमेव क्रांती घडवून गेली की त्याचा संपूर्ण शेतकरी वर्गाला फार मोठ्या प्रमाणात फायदा झाला. क्रांती हा शब्द बदल किंवा परिवर्तन दर्शक आहे. बदल घडवून येणे जेवढे महत्वाचे, तेवढेच हे बदल ज्या वेगाने घडून येतात तो वेग आणि बदलाचे स्वरूप ह्या बाबी सुद्धा तितक्याच महत्वाच्या आहे. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरुवातीला १९६०-६१ पर्यंत भारतातील शेती व्यवसाय सामान्यतः फायदेशीर नव्हता. हरित क्रांतीमुळे शेतीमध्ये बदल घडून आले. या क्रांतीमुळे कृषी संशोधनात महत्वाची प्रगती होऊन बी-बियाण्याबाबत संशोधन झाले. पाणी व रासायनिक खते याचा वापर केलास जास्त पिक देणारी बी-बियाणे निर्माण झाली. शेतीचे एकूण उत्पादन वाढले. हिरव्या क्रांतीमुळे सुर्योदयापासून ते सूर्यास्तापर्यंत परिश्रम केल्या नंतरही अर्धपोटी राहणाऱ्या व अब्रू झाकण्या इतपतही वस्त्र न मिळणाऱ्या लक्षावधी भारतीय शेतकऱ्यांच्या जीवनात उत्कर्षाची पहाट उगवली.

उद्दिष्टे :

- १) हरित क्रांतीचे शेतकऱ्यांना झालेले फायदे याचा अभ्यास करणे.
- २) या क्रांतीमुळे शेतकरी वर्गात जो बदल घडवून आला तो बदल अभ्यासणे.
- ३) हरित क्रांतीमुळे झालेला शेतकरी वर्गावर झालेल्या परिणामाचा शोध घेणे.

गृहीतके :

- १) हरितक्रांती ही शेतीमध्ये घडून आलेली क्रांती होय.
- २) हरित क्रांतीमुळे शेती तसेच शेतीचे इतर साधने यामध्ये अमुलाग्र बदल घडून आला.
- ३) भूक, उपासमारी नष्ट करण्याच्या लढाईत हरित क्रांतीमुळे श्वास घ्यायला फुरसद देखील मिळाली नाही.

दुष्काळ निवारण्यासाठी प्रयत्न -

प्राचीन ते आधुनिक कालखंडापर्यंत भारतीय शेतकऱ्यांना वारंवार दुष्काळाचा सामना करावा लागला. ब्रिटीश कालखंडा मध्ये लोक अन्न अन्न करून तडफडून मरण पावल्याची नोंद आहे. ह्या वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळामुळे जनतेच्या हालअपेष्टात दिवसेंदिवस भर पडत गेली. शासनाने दुष्काळ निवारण्यासाठी काही उपाययोजना देखील केल्या परंतु त्यांना म्हणावे असे यश आले नाही. हरितक्रांती होण्यापूर्वी भारतीय शेतकरी परंपरागत पद्धतीने शेती करत होता. शेती ही खऱ्या अर्थाने जीवन जगण्याची एक पद्धती होती. हिरव्या क्रांतीमुळे मर्यादित अर्थाने का होईना परिवर्तन घडून आले. अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ घडवून आली. नवीन शासकीय प्रगतीमुळे बागायत जमिनीचे उत्पादन क्षमता जास्त प्रमाणात वाढली असल्यामुळे विहिरी खोदून वा अनेक अन्य मार्गाने पाणी

पुरवठ्याची सोय करणे, बांधबदिस्ती करून जमिनीचा पोत सुधारणे इत्यादी गोष्टींवर भांडवल गुंतविणे आज फायद्याचे झाले आहे. या गोष्टी अर्थातच खाजगी खर्चाने होतात आणि त्याचा लाभही ज्या त्या जमीन मालकास मिळतो. हरित क्रांतीमुळे शेती उत्पादनात प्रगती झाली. शेती विकासासाठी मजुरांची गरज भासू लागली. परंतु त्याचबरोबर यांत्रिकीकरणानेही गती घेतली. आधुनिकीकरणाचा भाग म्हणून बैलांच्या ऐवजी शेती ही ट्रॅक्टरच्या सहाय्याने होऊ लागली. त्यामुळे बैल व मजूर शेततातून हद्द पार होऊ लागले.

तंत्रज्ञानातील व आर्थिक प्रगतीच्या वाटेवर पर्यावरणाचा नाश होत असल्याचा धोक्याचा इशारा १९६२ साली कर्सन यांनी सायलेंट स्प्रिंग या पुस्तकात दिला होता. लोकसंख्येच्या भस्मासुराचा वाढता दबाव लक्षात न घेता कोणीही बोलू नये. ख्रिस्त जन्माच्या वेळी २५ कोटी लोकसंख्या असलेल्या दुनियेत आज ६०० कोटी जनता वावरते. त्या प्रमाणात धान्य कसे वाढविणार ? मुबलकतेच्या काळातील प्रश्न कोणीही पसंत करेल अशा प्रकारे या क्रांतीमुळे शेतकरी वर्गाला फायदेही झालेच परंतु काही तोटे सुद्धा झालेत.

निष्कर्ष :

हरित क्रांतीमुळे शेतीच्या उत्पादनात वाढ घडून आली. तसेच बी-बियाणांच्या वेगवेगळ्या संशोधनाने शेतीची उत्पादन क्षमता वाढीस लागली व नवीन तंत्रज्ञानाचा देखील विकास या क्रांतीमुळे घडून आला. त्याचप्रमाणे हरित क्रांतीमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास झाला. बेसुमार कीटक नाशकांनी कर्करोगासारखी भयानक आजारे उदयास आले. अशी टीका या क्रांतीवर होत गेली.

संदर्भ ग्रंथ :

- पवार जयसिंगराव, पवार वसुधा, आधुनिक हिंदुस्तानाचा इतिहास, विद्या प्रकाशन, नागपूर, द्वि.आ. २००० पृ. ३१०
- १) वैद्य सुमन, कवठेकर शांता, स्वतंत्र भारताचा इतिहास (१९४७-८६) साईनाथ प्रकाशन नागपूर प्र.आ. पृ. ३९५
 - २) देशमुख प्रभाकर, भारताची अर्थव्यवस्था, पिंपळापूर्व अॅड. कं. पब्लिशर्स, नागपूर प्र.आ. १९८७ पृ. १५
 - ३) इंडिया, प्लॅनिंग कमिशन, फोर्थ फाईव्ह इअर प्लॅन १९६१-७४ (१९७०) पृ. १८०
 - ४) प्लॅनिंग कमिशन, सेकण्ड फाईव्ह इअर प्लॅन.
 - ५) देऊळ गावकर अतुल, स्वामिनाथन-भूकमुक्तीचा ध्यास.
 - ६) जोशी शरद, राष्ट्रीय कृषी नीती, शेतकरी प्रकाशन शेगाव, १९९१
 - ७) लोमटे एम, पेंडके एम, जाधव एस, कोरडवाहू शेतीसाठी जमीन आणि पाणी व्यवस्थापन, शेतकरी २००१
 - ८) पाटील वेदप्रकाश, मराठवाड्यातील शेती समस्या व उपाय, मराठवादीय शेतकऱ्यांचे बोल अंतरीचे, संपादक डॉ. उत्तम इंगळे विस्तार शिक्षण संचालनालय मराठवाडा कृषी विद्यापीठ, परभणी)
 - ९) शिंदे अण्णासाहेब, दुष्काळ आणि पाणी व्यवस्थापन, महाराष्ट्रातील दुष्काळ आणि जलसंपत्तीचे नियोजन, परीसंवाद, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान मुंबई-प्रथमावृत्ती १९८९.
 - १०) साबळे एम.एन. भारतीय अर्थव्यवस्था, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती जून २००८

कोल्हापूर जिल्ह्यातील दूध आंदोलन आणि परिणाम

कु वनिता देवगोंडा पाटील

संशोधक विद्यार्थ्यांनी- इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर.

Corresponding Author- कु वनिता देवगोंडा पाटील

DOI-10.5281/zenodo.7397597

सारांश-

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य व्यवसाय शेती असून प्राचीन काळापासून कोल्हापूर जिल्हा ही शेतीप्रधान म्हणून प्रसिद्ध आहे. शेतीबरोबरच दूध व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात जिल्ह्यामध्ये प्रस्थापित झाला आहे. सुरुवातीला फायदामध्ये असणाऱ्या या व्यवसायामध्ये इसवी सन २००० नंतर अनेक अडचणी आल्या त्यामुळे शेतकऱ्यांच्यामध्ये उत्पादन आधारित भावासाठी मागणी वाढू लागली. शेतकऱ्यांच्या या मागण्या योग्य होत्या, असे असूनही शासनाने आणि दुग्ध संस्थांनी याकडे दुर्लक्ष केले. स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेने जेव्हा शेतकऱ्यांच्या असंतोषाला संघटित स्वरूप दूध बंद आंदोलनामधून दिले, त्यावेळी शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे स्वरूप समाजाला दिसून आले. या आंदोलनाचा परिणाम म्हणून शासनाने दूध उत्पादकांच्या समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी समिती नेमून त्यातील शिफारसी नुसार दूध दरवाढ देऊन शेतकऱ्यांच्या मागण्या मान्य केल्या. हे आंदोलन यापूर्वी झालेल्या इतर शेतकरी आंदोलनापेक्षा वेगळे होते, उग्र स्वरूपाचे होते. या आंदोलनाचा परिणाम शासनावर योग्य रीतीने झाल्यामुळे याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते.

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून महाराष्ट्र कृषीप्रधान राज्य आहे. राज्यातील आर्थिक कोशांमध्ये मोठा वाटा कृषी आणि कृषिपूरक उद्योग धंद्यांचा आहे. काळानुरूप शेतीचा विकास होत गेला तसा त्याच्या जोडधंद्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत गेला. पशुपालन आणि दूध व्यवसाय हे या पूर्वीपासून असणाऱ्या कृषी पूरक उद्योगांमध्येही बदल झाला. शासनाने ही दुग्ध उद्योगाच्या विकासासाठी अनेक योजना आखल्या असे असले तरी दुधाला किफायतशीर भाव मिळवून मिळविण्यासाठी राज्यांमध्ये विशेषता दक्षिण महाराष्ट्रात अनेक आंदोलने झाली ज्यावेळी शेतकऱ्याला कष्टाचे योग्य दाम मिळत नाही, अन्याय होतो त्यावेळी संघटनेद्वारे आंदोलन करून तो आपला आक्रोश व्यक्त करतो. या आंदोलनांमुळे निश्चितच त्यांच्या मागण्यांचा विचार होतो दक्षिण महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेने दूध प्रश्नावर आंदोलने केली आहेत, त्यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न या संशोधन पत्रिकेमध्ये केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१) कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये इसवी सन २००७ मध्ये झालेल्या दूध आंदोलनाचा आढावा घेणे.

२) दुधाला योग्य दर मिळवण्यासाठी शेतकरी स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेने केलेल्या विविध प्रयत्न अभ्यासणे.

३) आंदोलनामुळे शासनाची बदललेली भूमिका अभ्यासणे.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील दुग्धव्यवसायाचा विकास

दुग्धोत्पादनात देशाची प्रगती उच्च दर्जाची झाली आहे. शासनाने दुग्ध उत्पादन वाढीसाठी अनेक योजना आखल्या, शेतकऱ्यांनीही यासाठी अपार कष्ट घेतले यामुळे दूध उत्पादनात जगात उच्च दर्जाचे स्थान मिळविणे शक्य झाले. देशाप्रमाणे महाराष्ट्रातही दुग्ध व्यवसाय याचा विकास झाला आहे. कोल्हापूर हा दक्षिण महाराष्ट्रातील एक कृषिप्रधान अग्रेसर जिल्हा आहे. राज्याच्या दुग्ध उत्पादनात जिल्ह्याचा मोठा वाटा आहे. जिल्ह्याच्या विकासामध्ये दुग्धउद्योग क्षेत्राचाही महत्त्वाचा वाटा आहे. इसवी सन 2000 नंतर दूध उत्पादकांच्या या समस्यांना प्रारंभ झाला, दुधाला योग्य भावासाठी शेतकऱ्यांच्या मनामध्ये असंतोष

वाढत होता. यावेळी शेतकरी प्रश्नावर लढणारे स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेने या असंतोषाला संघटित करून आंदोलनाच्या माध्यमातून दिशा दिली. कोल्हापूर जिल्ह्यात अनेक दुग्ध उत्पादक संस्था दूध गोळा करण्याचे काम करत होत्या . १) कोल्हापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक संघ - गोकुळ, कोल्हापूर. २) वारणा सहकारी दूध उत्पादक संघ वारणानगर, तालुका पन्हाळा. ३) महालक्ष्मी सहकारी दुग्ध उत्पादक संघ, हमिदवाडा कागल. ४) मयूर सहकारी दूध उत्पादक संघ, मंगरायाची वाडी, तालुका हातकणंगले. हे चार महत्वाचे दूध उत्पादक संघ होते.

सन २००७ मध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यातील दुग्ध विकास सहकारी संस्थांची संख्या ३९०७ इतकी होती दूध उत्पादक सभासदांची संख्या ३,५४,१४७ इतकी झाली होती. या कालावधीत वर्षभरात या संस्थांनी ३५,०७,६२,००० लिटर लिटर दूध संकलित केले होते .जिल्ह्यातील शीतगृहांची संख्या सहा इतकी होती. १

दुग्ध आंदोलक शेतकऱ्यांमधील असंतोष

कोल्हापूर जिल्ह्यात अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे प्रमाण प्रचंड मोठे आहे दुग्ध व्यवसाय हा ग्रामीण भागातील प्रमुख कृषी व्यवसाय असल्याने त्याचे ग्रामीण विकासातील स्थानही महत्वाचे आहे. हा व्यवसाय शेतकऱ्यांच्यासाठी नफ्यामध्ये होता पुढे मात्र या व्यवसायामध्ये काही दुष्ट प्रवृत्ती शिरल्या. शेतकऱ्यांनी कष्टाने जोपासलेल्या जोडधंद्यातून उत्पादित दूध जेव्हा दुग्धालयामध्ये घेतले जाई त्या वेळेला अनेक ठिकाणी दूध घेताना मापाचे तळवे चेपणे, फॅट लावण्यासाठी ३० ते ५० मिली दूध घेऊन शेतकऱ्यांची पिळवणूक केली जात असे. जनावरांच्या प्रचंड वाढलेल्या किमती वाढता देखभाल खर्च जनावरांचा औषधोपचारांचा खर्च दुधाच्या प्रमाणातील चढ-उतार यामुळे शेतकरी वर्गात अस्वस्थता निर्माण झाली होती. २ दुग्ध संस्था मार्फत दूध संकलन करून दुग्ध पदार्थांची निर्मिती आणि विक्री केली जात असे. दुधापासून श्रीखंड , आम्रखंड, लस्सी, बासुंदी, दही, ताक, लोणी ,तूप ,पनीर, चक्का इत्यादी उपपदार्थांची निर्मिती केली जाते. या पदार्थांच्या विक्रीतून मोठा नफा दूध संस्थांच्या खिशात जात होता, यातील काही भाग घेऊन शेतकऱ्यांना दर वाढवून देणे शक्य असते पण हा विचार संस्थांचालक करत

नव्हते. ३ दुग्धोत्पादन व्यवसायात शेतकरी प्रचंड कष्ट करूनही उत्पादन खर्च अधिक असल्याने शेतकऱ्यांना या व्यवसायात फायदा होत नव्हता. या व्यवसायासाठी बँकांकडून, पतसंस्थांकडून विनवणी करून शेतकऱ्यांना कर्ज घ्यावे लागे. तेथे न मिळाल्यास सावकाराकडे याचना करून शेतकरी त्याच्या व्याजाच्या जाळ्यात अडकून राहत असे. सुखा चारा ,गवत, पौष्टिक खुराक याचा वर्षाचा खर्च ३५ ते ४० हजार होता आणि दुधाचे उत्पादन वर्षाकाठी २५ ते २८ हजार रुपये होई त्यामुळे दुग्ध उद्योग हा नुकसानीचा व्यवसाय ठरू लागला होता. ४ शेतकऱ्यांना खरी गरज होती ती शासनाकडून दूध दरवाढीची पण यामध्ये पण शासनाने दूध दरवाढ करण्यात चालढकल केली. या कालावधीत शासनाने साखर उद्योग क्षेत्रासाठी १६ हजार कोटींचे पॅकेज जाहीर केले होते आणि दुग्ध उद्योगाकडे दुर्लक्ष केले होते. पाण्यापेक्षा दुधाला दर कमी मिळत होता. यावेळी दुधाचा दर १ ३रुपये लिटर तर पाण्याच्या बाटलीचा दर पंधरा रुपये होता २००१ पासून २००६ पर्यंत म्हैशीच्या दुधात फक्त पाच पैशाची वाढ झाली होती आणि गाईच्या दुधामध्ये ५० पैसे घट झाली होती. ५

दूध दरवाढीसंदर्भात शासनाची भूमिका

शासनाने दूध दरवाढीसाठी विखे पाटील समिती, देवताळे समिती अशा समित्या स्थापन केल्या. यापैकी विखे-पाटील यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने दूध दरवाढीची शिफारस २००५ मध्ये केली. शासनाने २००६ च्या मध्याला दूध दरवाढीचा निर्णय घेतला होता. यामध्ये म्हैस दूध खरेदी दरवाढ एक रुपये चाळीस पैसे ,गाय दूध खरेदी दरवाढ १ रु. २५ पैसे लागू केली, परंतु ही दरवाढ यावेळी दूध उत्पादन कमी असेल तेव्हा मिळेल आणि जास्त दूध उत्पादन असेल त्यावेळी फक्त पंचवीस पैसे दरवाढ मिळेल अशी तरतूद करून ठेवली .खऱ्या अर्थाने ही या दरवाढीची अंमलबजावणीची टाळाटाळ होती. ज्या उदात्त हेतूने सहकाराची पाळेमुळे महाराष्ट्रात रुजवली गेली त्यामागे सहकारातील जेष्ठ नेते कै. यशवंतराव चव्हाण, कै. वसंतदादा पाटील ,कै. रत्नाप्पा कुंभार कै. तात्यासाहेब कोरे कै. राजाराम बापू पाटील यांची विचारधारा अशी होती की शेतकरी सावकारी पाशातून मुक्त झाला पाहिजे, त्याचा सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे. सुरुवातीच्या काळांमध्ये सहकारामुळे

भरभराट झाली पण पुढे यामध्ये शिष्टाचाराच्या जागी भ्रष्टाचाराला स्थान मिळाले आणि सहकाराच्या जीवावर ज्यांनी मोठे प्रकल्प उभारले ते दुग्ध सम्राट या नावाने वावरू लागले.^६ सहकारातील सम्राटांचे दबावगट निर्माण झाला होता. त्यांचा शासकीय धोरणावर परिणाम होत होता.

स्वाभिमानी शेतकरी संघटना आणि आंदोलनाचे स्वरूप

शेतकऱ्यांच्या मध्ये असलेल्या या असंतोषाला जनआंदोलनाचे रूप देण्याचे स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेने निश्चित केले. यासाठी संघटनेने गावागावांमध्ये दूध दरवाढीची आवश्यकता पटवून दिली. शेतकऱ्यांच्याकडून १२/१३ रुपये लिटर दूध विकत घेऊन त्याची विक्री २६ रुपये लिटर प्रमाणे होत होती. कोल्हापूरमध्ये अल्पभूधारक शेतकरी काबाडकष्ट करून दूध उत्पादन करत होता मात्र दूध दरवाढ केली तर गोरगरिबांना दूध परवडणार नाही अशी भूमिका प्रस्थापितांनी घेतली होती. खऱ्या अर्थाने दूध उत्पादक शेतकरी हाच खरा गरीब आहे आणि त्याची परिस्थिती सुधारण्यासाठी दूध दरवाढ रास्त असल्याचे पटवण्यासाठी १६ ऑक्टोबर २००६ मध्ये दूध परिषद घेण्याची घोषणा स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेचे अध्यक्ष राजू शेटी यांनी ७ ऑक्टोबर २००६ च्या जयसिंगपूर ऊस परिषदेमध्ये केली. या परिषदेसाठी जालंदर पाटील, वसुदेव पाटील, एम.के. पाटील यांनी मोठ्या परिश्रमाने कमी कालावधीत तयारी केली. राधानगरी, भुदरगड, आजरा, गडहिंग्लज, चंदगड, करवीर, कागल येथील ग्रामीण भागातून उत्साहाने २५ हजारावर दूध उत्पादक आले होते यावेळी स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेचे अध्यक्ष श्री राजू शेटी यांनी दूध उत्पादकांची बिकट परिस्थिती आणि परिश्रम, मिळणारा मोबदला यांचा लेखाजोखा मांडला.^७

ऊस दर वाढीसाठी आणि दूध दरवाढीसाठी १९ एप्रिल एक मे २००७ अशी तेरा दिवसांची निर्धार यात्रा काढण्याचा निर्णय जाहीर केला. या यात्रेच्या शेवटी दूध बंद आंदोलन जाहीर केले. शासनाने आंदोलकांना दूध दरवाढीच्या आश्वासन दिले पण त्याची पूर्तता केली नाही त्यामुळे संघटनेने कोल्हापूरसह पश्चिम महाराष्ट्रात बैठका सभा घेतल्या. या आंदोलनात संपूर्ण महाराष्ट्रातून मोठा प्रतिसाद मिळाला. संघटनेने दूध उत्पादकांची सत्य परिस्थिती सर्वासमोर मांडले. यावेळी सक्तीने दूध संकलन प्रयत्न झाला

त्यावेळी अनेकदा दूध रस्त्यावर ओतण्याचे प्रकार घडले. ८ संघटनेने २६ मे २००७ रोजी आंदोलन जाहीर केले. यावेळी प्रशासनाने दक्षिण महाराष्ट्रात बंदी आदेश लागू केले. दूध प्रश्नावरून जिल्हाधिकारी आणि शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधी यांची बैठक झाली कोणताही निर्णय जाहीर झाला नाही. ९ यामुळे दूध बंद आंदोलन सुरू झाले यावेळी वारणा दूध संघाच्या टँकरच्या चाकातील हवा आंदोलकांनी सोडली. यावेळी शेतकऱ्यांनी उत्पादन आधारित भाव आणि देवताळे व राधाकृष्ण विखे पाटील समितीच्या शिफारशीची अंमलबजावणी करण्याची मागणी केली. तत्कालीन राज्यमंत्री हसन मुश्रीफ यांनी घेतलेल्या बैठकीत कोणताही निर्णय झाला नाही. १० २६ जून २००७ पासून चार दिवस दूध बंद आंदोलनाचा शेवटी शासनावर परिणाम झाला. उपमुख्यमंत्री आर. आर. पाटील यांनी स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेचे नेते आ. राजू शेटी आणि शिष्टमंडळाची दुध दरवाढी संदर्भात चर्चा केली. यानंतर दूध दरवाढीसंदर्भात शासन अभ्यास गट नेमून त्यांच्याकडून प्राप्त झालेल्या अहवालातून मंत्री मंडळातर्फे निर्णय घेतला जाईल असे आश्वासन दिले. यानंतर संघटनेकडून दूध बंद आंदोलन स्थगित करण्याची घोषणा केली. शासनातर्फे ग्राहक आणि शेतकरी या दोघांचाही विचार केला जाणार असल्याचे उपमुख्यमंत्र्यांनी सांगितले. ११ यानंतर महाराष्ट्र राज्य शासनाने श्री अशोक बसाक यांच्या अध्यक्षतेखाली दूध दरवाढ अभ्यास गट समिती नेमली होती. या समितीने राज्यातील दूध खरेदी दर, दूध उत्पादन खर्च यांचा अभ्यास करून शासनासमोर महत्त्वपूर्ण शिफारशी सादर केल्या यामध्ये समितीने ६.० फॅटला सरासरी १५ रुपये ३४ पैसे तर ७.५ फॅटला १९.८४ रुपये दराची शिफारस केली होती. १२ शासनाने या समितीने सुचविलेल्या शिफारशी मध्ये थोडाफार बदल करून त्या स्वीकारल्या. या दूध दरवाढीसाठी दूध उत्पादक शेतकऱ्यांनी विविध मार्गाने केलेल्या आंदोलनाचा फायदा झाला.

निष्कर्ष

१) उत्पादन आधारित भाव नसल्यामुळे दूध उत्पादक शेतकऱ्यांच्या मध्ये असंतोष निर्माण झाला होता यामुळेच इसवी सन २००७ मध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यातील दूध उत्पादक शेतकऱ्यांनी स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेच्या

नेतृत्वाखाली संघटितपणे आणि निर्धारपूर्वक दूध दरवाढीसाठी आंदोलन केले.

२)दूध उत्पादक शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे शासनाने आणि जनतेचे लक्ष वेधण्यासाठी या आंदोलनासाठी विधायक मार्गासह उग्र मार्गाचाही अवलंब केला गेला.

३)दूध उत्पादकांच्या दूध दरवाढ आंदोलनाला सुरुवातीला शासनाने गांभीर्याने घेतले नाही पण दूध बंद आंदोलनाच्या उग्र स्वरूपानंतर शासनाने श्री अशोक बसाक समितीची नेमणूक केली. समितीच्या शिफारशी थोड्याफार फरकाने स्वीकारून शासनाने दूध दरवाढ मान्य केली यामुळेअभिमानी शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून केलेले शेतकऱ्यांचे आंदोलन यशस्वी झाले.

संदर्भ

- १) कोल्हापूर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २००६-७, पान क्रमांक ८१
- २)स्वाभिमानी विचार, दीपावली विशेषांक २००७, पृष्ठ क्रमांक ३१
- ३) दैनिक पुढारी ७ ऑक्टोबर २००६ पान १, २
- ४)मुलाखत श्री सुरेश कृष्णा पाटील, अल्पभूधारक शेतकरी, इचलकरंजी, दिनांक १/१०/२०२२
- ५)दैनिक पुढारीकोल्हापूर आवृत्ती ८ऑक्टोबर, पान क्रमांक १ व १२
- ६)दैनिक पुढारी कोल्हापूर आवृत्ती ९ ऑक्टोबर पान १ व १२
- ७)शेट्टी राजू, (२०१४), शिवार ते संसद, पद्मगंधा प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती, पुणे, पान 118 ते 120
- ८)कित्तापान क्रमांक १२५ ते १४३
- ९) दैनिक पुढारी कोल्हापूर आवृत्ती २५ मे २००७ पान क्रमांक एक
- १०)दैनिक लोकमत कोल्हापूर आवृत्ती, २६ मे २००७ पान क्रमांक १
- ११) स्वाभिमानी विचार, १ जुलै २००७ पान क्रमांक १०
- १२))श्री अशोक बसाक समिती अहवाल

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महाराष्ट्रातील नक्षलवादी चळवळीचा ऐतिहासिक अभ्यास.

श्री. शिवाजी धनाजी माने

सह शिक्षक, इतिहास विभाग जिजाऊ प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक विद्यालय, खांडवी ता. बार्शी जि. सोलापूर

Corresponding Author- श्री. शिवाजी धनाजी माने

DOI-10.5281/zenodo.7397613

प्रस्तावना:-

नक्षलवाद ही भारतातील कडव्या साम्यवादी संघटनांनी चालवलेली सशस्त्र चळवळ आहे. भारतातील विषमतेवर आधारलेली सामाजिक व राजकीय व्यवस्था उद्ध्वस्त करून शस्त्रांच्या बळावर राजकीय सत्ता प्रस्थापित करणे आणि आपल्या विचारांचे शासन निर्माण करून सर्वसामान्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी भारतामध्ये नक्षलवादी चळवळीचे कार्य सुरू आहे. देशात असलेले संपत्तीचे केंद्रीकरण आणि समाजात असलेली आर्थिक विषमता या नक्षलवाद्यांना मान्य नाहीत. त्यांच्या उच्चाटनासाठी नक्षलवादी कारवाया सुरू आहेत. आर्थिक आणि सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी नक्षलवाद्यांनी निवडलेला हिंसाचाराचा मार्ग कोणत्याही परिस्थितीत समर्थनीय नाही. 'हिंसा' हे कधी तत्वज्ञान असू शकत नाही. जगातील कोणताही देश, कोणतीही संस्कृती, कोणताही धर्म याचे समर्थन करणार नाही. किंवा ते तत्वज्ञान मान्य करणार नाही. म्हणून नक्षलवाद हा समाजविघातक ठरला आहे. नक्षलवादाची विचारसरणी, कार्यपद्धती आणि त्यांच्या कारवायांचे प्रकटीकरण हे कोणत्याही नावाजलेल्या दहशतवादी संघटना पेक्षा कमी नाही. म्हणूनच नक्षलवाद हा दहशतवादाचे दुसरे रूप आहे. 'दि इन्स्टिट्यूट फॉर इकोनॉमिक्स अँड पीस' ही सिडनीस्थित संस्था जागतिक स्तरावर दहशतवादी संघटनांच्या हालचालीवर लक्ष ठेवते. भारतातील आदिवासींची मुख्य समस्या ही आर्थिक आणि सामाजिक स्वरूपाची आहे. त्यांचे निराकरण करण्यासाठी नक्षलवादी चळवळ ही सरकारशी लढा देत आहे, असे नक्षलवाद्यांनी आदिवासी यांच्या मनावर बिंबवले आहे. श्रीमंताच्या हातात उत्पादनाची साधने असतात, त्यांच्या बळावर ते गरिबांचे शोषण करतात. हीच परिस्थिती बदलण्यासाठी कष्टकरी वर्ग क्रांती करण्यासाठी पुढे येतो आणि प्रस्थापित व्यवस्था उलथून टाकतो. परंतु नक्षलवाद्यांचे उद्दिष्ट आणि महत्वाकांक्षा वेगळी आहे. चीनमधील सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गाने भारतातील नक्षलवाद्यांना भारतातील राजकीय यंत्रणा उलथून टाकायची आहे आहे आणि आपली सत्ता प्रस्थापित करायची आहे. शस्त्र लढा देऊन सुरुवातीला खेडी ताब्यात घ्यायची, नंतर शहराभोवतीची गावे ताब्यात घेऊन शहराची कोंडी करून शहरे ताब्यात घ्यायची व आपली सत्ता प्रस्थापित करायची हे नक्षलवाद्यांचे अंतिम ध्येय आहे. म्हणून भारतातील नक्षलवादी संघटनांनी सरकारविरुद्ध चालवलेल्या सशस्त्र चळवळीचा उगम व विस्तार याचा ऐतिहासिक अंगाने अभ्यास करून त्यावर संभाव्य उपाययोजनांचा शोध घेणे हा शोध निबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

उद्देश :-

1. भारतातील नक्षलवादी चळवळीचे स्वरूप अभ्यासणे.
2. भारतातील नक्षलवादाचा उगम विस्तार याचा ऐतिहासिक दृष्टीने चिकित्सक अभ्यास करणे.
3. नक्षलवादाचे सामाजिक जीवनावर झालेल्या परिणामांचा शोध घेणे.
4. नक्षलवादाचे आर्थिक जीवनावर झालेल्या परिणामाचा शोध घेणे.
5. नक्षलवादावरील संभाव्य उपाययोजनांचा शोध घेणे

गृहितके:-

1. नक्षलवाद ही भारतातील कडव्या साम्यवाद्यांची सशस्त्र चळवळ आहे.
2. स्वातंत्र्यानंतर नक्षलवादी चळवळीचा उदय झाला आणि आज त्याचा भारतातील बहुतांशी आदिवासी भागात विस्तार आहे.

3. नक्षलवादी चळवळीचे सामाजिक जीवनावर विपरीत परिणाम झाले.
4. नक्षलवादी चळवळीचे आर्थिक जीवनावर विपरीत परिणाम घडून आले.
5. स्थानिक आदिवासींच्या विकासाला प्राधान्य देऊन नक्षलवादाला आवर घालता येईल.

नक्षलवादी चळवळ: अर्थ आणि स्वरूप:-

भारतातील कडव्या साम्यवादी संघटनांनी हिंसाचाराच्या मार्गाने चालवलेली सशस्त्र चळवळ म्हणजे नक्षलवाद होय. 60 च्या दशकाच्या उत्तरार्धात पश्चिम बंगाल मधील नक्षलबारी या गावात चारू मुजूमदार व कानू संन्याल यांनी जमिनदार विरोधात जो सशस्त्र लढा दिला त्याला नक्षलवाद असे म्हणतात. चीनमधील कामगार नेता माऊ-त्से-तुंग यांच्या तत्वज्ञानाच्या प्रेरणेतून भारतात

ही सशस्त्र चळवळ चालवली जाते. म्हणून त्यास माओवाद असे देखील म्हटले जाते. मुजुमदार यांनी सुरू केलेल्या जमीनदारांच्या विरोधातील सशस्त्र आंदोलनाला नक्षलवाद म्हटले जाते. “ रिव्होल्यूशन इज नॉट डिनर पार्टी इट सीक्स सॅक्रिफाइस” या माओच्या युक्तिवादाला शिरसाबंध मानून भारतातील नक्षलवादी चळवळ सुरू आहे. माओच्या तत्त्वज्ञानाची पहिली चाचणी म्हणून भारतातील नक्षलवादी चळवळीकडे पाहावे लागेल असे ‘व्यंकटेश रामकृष्ण’ यांचे मत आहे.

नक्षलवादाचा उगम आणि विस्तार:-

पूर्वीपासूनच भारतातील काही भागांमध्ये जमीनदारी पद्धती अस्तित्वात होती. उच्च वर्गातील जमीनदार आणि श्रीमंत लोकांकडून शेतमजूर व भूमिहीन लोकांवर अन्याय होत असे. यासाठी जमीनदारां विरोधात सशस्त्र लढे सुरू झाले. भारतामध्ये प्रथम या लढ्याची सुरुवात पश्चिम बंगाल मधील नक्षलबारी या गावातून झाली. चारू मुजुमदार व कानू सन्याल यांनी या लढ्याचे नेतृत्व केले. माओच्या तत्त्वज्ञानाला समोर ठेवून चारू मुजुमदार आणि कानू सन्याल यांनी पश्चिम बंगालमधील जमीनदारां विरोधात व राजकीय प्रशासन उलथून टाकण्यासाठी सशस्त्र लढा दिला.

पश्चिम बंगाल राज्यातील नक्षलबारी या गावात 'सोनम वांगडी' या पोलिस निरीक्षकाचा एका आदिवासी तरुणाच्या तीर कामठ्याने मृत्यू झाला. याचे पडसाद म्हणून 'आसाम फ्रंटियर रॅफ्ल्स' कडून आदिवासी जमावावर गोळीबार करण्यात आला. दि. 25 मे 1967 रोजी घडलेल्या या घटनेत 7 महिला व 4 बालकांचा मृत्यू झाला. म्हणून माओवादी कम्युनिस्ट संघटनेने स्थानिक आदिवासींच्या मदतीने पश्चिम बंगाल सरकारविरुद्ध सशस्त्र उठाव केला याच घटनेपासून भारतामध्ये नक्षलवादी कारवायांना सुरुवात झाली. सुरुवातीला चारू मुजुमदार आणि कानू सन्याल हे दोघे नक्षलवादी चळवळीच्या राजकीय आघाडीमध्ये सक्रिय होते. पुढे मुजुमदारांनी 1969 साली 'कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया' ची स्थापना केली. सध्या नक्षलवादी गट व समविचारी संघटना (आंध्रप्रदेशातील पीपल्स वॉर ग्रुप) भारताच्या 20 राज्यातील 220 जिल्ह्यात कार्यरत असून त्यांच्या कारवाया भारताच्या आदिवासीबहुल 'लाल पट्ट्यात' केंद्रित झाल्या आहेत.

नक्षलवादाचे सामाजिक जीवनावर झालेले परिणाम :-

नक्षलवाद हा चारू मुजुमदार व कानू सन्याल यांच्या नक्षलबारी या पश्चिम बंगालमधील गावांमधून 1967 ला लढा सुरू झाला. हा लढा 70 दिवसांच्या वर चालला. यामध्ये एक पोलिस व नऊ आदिवासी मारले गेले. साम्यवादी तत्त्वज्ञान मानणारया गटाने व्यवस्थेविरुद्ध

सशस्त्र लढा देऊन गरीबीतून सुटका या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार केला. पिळवणूक आणि शोषण करणारे सरकार हातात शस्त्र घेतल्याशिवाय गरिबांना घाबरणार नाही आणि सावकारांकडून गरिबांना न्याय मिळणार नाही हे लक्षात आल्यावर जंगलातील शोषित व अविकसित जनतेकडून या तत्त्वज्ञानाला म्हणजेच नक्षलवादाला प्रचंड लोकप्रियता मिळाली. पश्चिम बंगालच्या नक्षलबारी या खेड्यातून उगम पावलेल्या या चळवळीने आज देशातील बहुतांशी ठिकाणी आपले पाय पसरले आहेत. नक्षलवादाचे समर्थन करणारे सुप्त आणि उघड समर्थक ही आज समाजामध्ये दिसत आहेत विकास न झाल्याने व पुरेशी संसाधने उपलब्ध न झाल्याने हा लढा उभा असल्याचे समर्थकांचे म्हणणे आहे. खरे तर हा शोषित आणि अविकसित वर्ग आहे. परंतु चाललेला सर्व प्रयत्न विकासासाठी आहे का? यातून विकास साध्य होत आहे का? या नक्षलवादी गटांना हाताशी धरून कोणी आपली पोळी भाजत आहेत का? या सर्व बाबी खरोखरच चिंतनीय आहेत.

नक्षलवादाचे आर्थिक जीवनावर झालेले परिणाम :-

नक्षलवादी चळवळीचे मूळ इथल्या व्यवस्थेत आहे. ही व्यवस्था भ्रष्ट आहे अशी नक्षलवाद्यांची धारणा आहे. आपल्या देशाची आजची व्यवस्था ही प्रश्नांकित प्रजासत्ताक अशी आहे. एका बाजूला मोठ्या प्रमाणात श्रीमतांची संख्या वाढत आहे. तर दुसरीकडे त्यापेक्षा दुप्पट वेगाने गरिबांची संख्या सुद्धा वाढत आहेत हे आजचे वास्तव आहे. 60 च्या दशकात नक्षलवादी शोषणाविरुद्ध उभे राहिले होते, तेच नक्षलवादी आज तेथील लोकांचे शोषणकर्ते बनले आहेत. नक्षलवाद्यांना येणाऱ्या बाहेरील पैशातून व साधन सामुग्रीतून आज नक्षलवाद्यांकडे अत्याधुनिक शस्त्रांन्ने आली आहेत. याच्याच जोरावर नक्षलवादी स्थानिक लोकांचे अजून भीषण शोषण करू लागले आहेत.

शिक्षण, वीज, रस्ते आरोग्य या सर्व मूलभूत सुविधा नक्षलवादी आदिवासी पर्यंत पोहोचू देत नाहीत. परिणामी आदिवासींचे आर्थिक नुकसान झाले. म्हणून या सर्व आवश्यक सुविधा या लोकांपर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे.

नक्षलवाद रोखण्याच्या संभाव्य उपाय योजना:-

भारतातील नक्षलवाद्यांच्या समस्येचे मूळ हे आदिवासींच्या विकासातील सरकारी धोरण हे आहे. कोणत्याच राजकीय पक्षाला आदिवासींच्या विकासात रस नव्हता. त्यातच वन्यजीव रक्षण कायदा व पर्यावरण कायद्यांमुळे आदिवासींच्या जीवन पद्धतीवर, जंगलसंपत्ती व शिकार करणे यावर निर्बंध आले. कायद्याने वनरक्षकांच्या हाती अमर्याद सत्ता आली. यातूनच वनरक्षक व कंत्राटदारांनी आदिवासींची पिळवणूक सुरू केली.

आदिवासी विकासाच्या प्रक्रियेत मुख्य अडसर हा राजकीय इच्छाशक्तीचा व आदिवासी मानसिकतेचा होता.

आदिवासींच्या समस्या प्रामुख्याने आर्थिक आणि सामाजिक आहेत.परंतु नक्षलवाद्यांचे उद्देश वेगळे आहेत. त्यांना सद्य राजकीय यंत्रणा डावलून आपल्या विचारांची सत्ता स्थापन करायची आहे. म्हणून सरकारी कामांना नक्षलवादी विरोध करतात.

सारांश:-

चीनमध्ये जिथे माओवाद पसरला तेथेच बौद्ध धर्म व कन्फ्युशियस यांचे विचारही प्रमाण मानले जातात. या निमित्ताने डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची आवर्जून आठवण होते. नेपाळमधील काठमांडू येथे दि 20 नोव्हेंबर 1956 रोजी भरलेल्या जागतिक बौद्ध परिषद तिला उद्देशून येथील केलेले भाषण महत्त्वपूर्ण ठरावे असे आहे, त्यामध्ये ते म्हणतात की, नैतिक शिकवणीने व प्रेमाने लोकांची मने वळवणे यावर बुद्धांचा भर आहे. जोरजबरीने किंवा सत्तेने बुद्धाला विरोधकांना जिंकायचे नसून प्रेमाने व आपुलकीने जिंकायची आहे. तत्वज्ञान प्रस्थापनेसाठी बुद्धास रक्तपात मान्य नाही उलट नक्षलवाद्यांना माओचा हिंसेचाच मार्ग पसंत आहे. बौद्ध तत्वज्ञान व माओवाद यांचा तैलनिक अभ्यास केला तर भारतातील नक्षलवादी या एका फार मोठ्या समस्येच्या बाबतीत बुद्धांचा शांततेचा मार्ग सर्वोत्तम व भरभक्कम पर्याय आहे.

संदर्भ सूची:

1. Chattopadhyay, Suhrid Sankar. (2013), "Road to Naxalbari", Frontline, India's NationalMagazine, Volume 29- Issue 26, The Hindu, New Delhi, (Online), <http://frontline.thehindu.com>, Retrived on 30 August, 2019.
2. Diwanji, A. K. (2003). "Primer: Who are the Naxalites ?", Rediff News, (Online) www.uk.rediff.com. Retrived on 29th August, 2019.
3. Kolwankar, P. (2003) Naxal Nama, Sumeru publication, Mumbai.
4. Ramakrishnan, Venkatesh, (2005). "The Naxalite Challenges", Frontline, India's National Magazine, Volume 22. Issue 21. The Hindu, New Delhi, (Online), <http://>

frontline.thehindu.com. Retrived on 30th August, 2019.

5. Tripathi, Rahul, (17th April, 2018), "The Contours of the new Red Map". The Indian Express, New Delhi.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील महाराष्ट्र शासनाच्या विविध शैक्षणिक योजनांचा स्त्री जीवनावरील सामाजिक

परिणाम : एक ऐतिहासिक अभ्यास

श्री. सुजित आप्पासाहेब लोखंडे

सहशिक्षक, इतिहास विभाग महाराष्ट्र विद्यालय, बार्शी.जि-लापूर.

Corresponding Author- श्री. सुजित आप्पासाहेब लोखंडे

DOI-10.5281/zenodo.7397667

प्रस्तावना :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर तत्कालीन राष्ट्रपती सर्वपल्ली राधाकृष्णन् ज्यांनी स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार केला. आचार्य नरेंद्र देव यांच्या नेतृत्वाखाली जी कमिटी नेमली गेली तिनेही स्त्रीशिक्षणावर भर दिला. स्त्रिया शिकल्या नाहीत. तर समाज अधुरा राहिल यावर राज्यकर्त्यांचा भर होता. स्त्रियांना प्राथमिक आणि माध्यमिक व्यवसायाचे शिक्षण देणारी नॉर्मल स्कूल सरकारने काढली. याशिवाय आग्रा लखनऊ कानपूर येथे वैद्यकीय शिक्षणात स्त्रियांसाठी जागा राखीव ठेवल्या शैक्षणिक आयोगाने १९४७ मध्ये अनेक शैक्षणिक सुधारणा सूचित केल्या. त्यांत स्त्रीशिक्षणास प्राधान्य दिले. सहशिक्षण देणाऱ्या संस्थानी स्त्रियांना जरूर त्या सुखसोयी उपलब्ध करून द्याव्यात हा विचार मांडला. स्त्रीशिक्षण हे राष्ट्राच्या गतीशिलतेचे द्योतक आहे. मानवाच्या सुसंस्कृतपणाचे प्रतिक आहे. स्त्रीशिक्षण हे मानवी प्रगतीचे साधन आहे. राष्ट्र जितके सुसंस्कृत तितकी शिक्षित स्त्रियांची संख्या जास्त, राष्ट्राच्या विकासावर स्त्रीशिक्षण अवलंबून असते व स्त्रीशिक्षणावर राष्ट्राचा विकास अवलंबून असतो. या दोन्ही परस्परावलंबी बाबी आहे. “आपल्या देशाची अर्धी लोकसंख्या म्हणजे देशातल्या स्त्रिया अशिक्षित, अडाणी राहिल्या, मागे राहिल्या तर आपल्या देशाचा विकास होईल का? तर आपल्या देशातील बालके आत्मनिर्भर, कार्यक्षम असे भारताचे नागरिक होतील का” पंडित जवाहरलाल नेहरू. स्त्रीशिक्षण किती आवश्यक आहे याचे सुंदर विवेचन डॉ. राधाकृष्णन यांनी केलेले आहे. डॉ. अनी बेझंट म्हणतात त्याप्रमाणे आकाशात भरारी घेणाऱ्या पक्ष्याला दोन्हीही पंख सारखेच समर्थ असावे लागतात एक पंख दुबळा झाला तर पक्षी भरारी मारू शकणार नाही. इतकेच नव्हे तर थोडाही वर जाणू शकणार नाही. पक्ष्याप्रमाणेच प्रगतीच्या भरारीला निघालेल्या राष्ट्राचे स्त्री-पुरुषरूपी दोन्ही पंख सारखेच प्रबल असले पाहिजेत. या सामर्थ्यामध्ये संस्कारक्षमता, विचारशिलता, ज्ञानधिष्ठान, सुसंस्कृतता, संवेदनशिलता, इ. अनेक व्यक्तिगत गुणविशेषांचा अंतर्भाव होतो. याकरीता स्त्री व पुरुष या दोघांच्याही शिक्षणाची योजना करणे हे समाजाचे काम ठरते. स्त्री शिक्षण विकास कार्यक्रमांतर्गत शिष्यवृत्ती, मोफत शिक्षण, उपस्थितिसंबंधी शिष्यवृत्ती, मोफत गणवेश, मोफत क्रमिक पुस्तके, शिक्षकाची नेमणूक, सहशिक्षण देणाऱ्या शाळामधून मुलीवर देखरेख करणाऱ्या आयाच्या नेमणुका अशा महत्त्वाच्या शिफारशी अमलात आणल्या गेल्या. स्त्रीशिक्षणाच्या वाटचालीत अभियांत्रिकी, तंत्रनिकेतन, कला शिल्प औषधशास्त्र पशुवैद्यकशास्त्र शेती, वनपालन, वाणिज्य, कायदा उपयोजित कला व वास्तुशास्त्र प्राच्यविद्या अभ्यास, समाज शिक्षण, शारीरिक शिक्षण, ग्रंथालयशास्त्र, नृत्य व गायन अशा विविध क्षेत्रात स्त्रियांसाठी सहशिक्षणाची तरतूद झाली.

उद्देश :-

- 1) स्त्री शिक्षण विषयक योजनांचा अभ्यास करणे.
- 2) स्त्री शिक्षण विषयक योजनांच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास करणे.
- 3) विविध शैक्षणिक योजनांचा स्त्री जीवनावर झालेला सामाजिक परिणाम अभ्यासणे.

गृहितके :-

- 1) स्त्री शिक्षण योजना स्पष्ट असतात.
- 2) स्त्री शिक्षण योजनांची अंमलबजावणी स्पष्ट असते.
- 3) स्त्री शिक्षण योजनांमुळे स्त्रियांच्या सामाजिक जीवनावर परिणाम होतो.
- 4) स्त्री शिक्षण योजनांमुळे स्त्री शिक्षणास चालना मिळते.

स्त्री शिक्षण अर्थ आणि स्वरूप :-

शिक्षणाची संकल्पना :- शिक्षणाच्या संकल्पनेचा विचार करताना व्युत्पत्तीशास्त्रानुसार शिक्षण संकल्पना, शिक्षणाच्या प्राचीन संकल्पना, भारतीय विचारवंतानुसार शिक्षण विषयक संकल्पना आणि पाश्चात्य विचारवंतांच्या दृष्टीने शिक्षण विषयक संकल्पना असे वर्गीकरण करता येते.

स्त्री शिक्षण : स्त्रियांना लिहिता वाचता येण्याबरोबरच शिक्षणामुळे त्यांच्यामध्ये होणारा इष्ट बदल, शालेय शिक्षण, संसार उपयोगी शिक्षण, दैनंदिन व्यवहार ज्ञान व स्त्रियांचा सर्वांगीण विकास.

महाराष्ट्र शासनाच्या स्त्री शिक्षण विशेषक योजना

- 1) मुलींना मोफत शिक्षण योजना
- 2) अहिल्याबाई होळकर मुलींना मोफत प्रवास योजना
- 3) बालिका समृद्धी योजना
- 4) सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती योजना
- 5) राजमाता जिजाऊ मोफत सायकल
- 6) राष्ट्रीय योजनेतून रु.3000/- प्रोत्साहनपर भत्ता
- 7) कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय

स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व आता सर्वमान्य झाले आहे. स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार व प्रचार व्हावा म्हणून केंद्रशासन राज्य शासने व अन्य संस्था संघटना इत्यादीचे सर्व स्तरावर प्रयत्न चालू आहेत. सर्व शिक्षा अभियान योजनेला अनुसरून 2002 व 2009 मध्ये घटना दुरुस्तीने 6 ते 14 वर्षे वयाच्या सर्व मुला मुलींना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा संमत केला. केंद्र शासनाने तत्पूर्वी दुर्गम भागातील मुलींच्या शिक्षणासाठी नॅशनल प्रोग्रॅम फॉर एज्युकेशन ऑफ गर्ल्स भेंट एलिमेंटरी लेव्हल हा कार्यक्रम सुरू केला असून मुलींनी प्राथमिक शाळा सोडून जाऊ नये. असे प्रयत्न या योजनांद्वारे केले जातात तसेच महिला समाख्य योजना 1982 मध्ये ग्रामीण भागातील मुलींच्या व्यक्तिविकासासाठी सुरू करण्यात आली सांप्रत ही योजना दहा राज्यातील 204 जिल्ह्यात कार्यरत आहे. शैक्षणिक दृष्ट्या दुर्गम व मागास भागांत असलेल्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील मुलींसाठी वसतिगृहे बांधण्याची योजना 2009-10 मध्ये कृतीत आली आहे. जवाहर नवोदय विद्यालये ही सहशिक्षणाच्या तत्त्वावर स्थापन झालेली निवासी विद्यालये असून त्यात किमान ३३ मुली असाव्यात असा दंडक आहे २००९ मध्ये भारतात अशी ५७६ निवासी विद्यालये होती. २००१ च्या जनगणनेनुसार ५३.६७% प्रौढ स्त्रिया साक्षर होत्या. म्हणून केंद्र शासनाने साक्षर भारत आणि राष्ट्रीय

साक्षरता अभियान यावर २०११ मध्ये विशेष भर दिला आहे. स्त्रिया शिक्षित झाल्यास कुटुंब नियोजन, लोकसंख्येता आळा आणि बालमृत्यूचे प्रमाण घटून कुटुंबाच्या आरोग्याकडे लक्ष दिले जाईल. तसेच त्यांचे सबलीकरण हाही उद्देश त्यामागे आहे. महाराष्ट्र राज्य हे स्त्री शिक्षणाच्या क्षेत्रातील प्रागतिक राज्य असून सावित्रीबाई फुले दत्तक योजनेची अभिनव कल्पना महाराष्ट्रात कार्य-वाहीत आणली गेली. त्यामुळे बारावीपर्यंतच्या मुलींना मोफत शिक्षण देण्याचा पायंडा महाराष्ट्रात प्रथम पाडला गेला. मुलींसाठी प्रत्येक तालुक्याच्या गावी वसतिगृहे बांधण्याचा कार्यक्रम महाराष्ट्र राज्याने हाती घेतला आहे. मुलींच्या शिक्षणाच्या क्षेत्रात 1983-84 दरम्यान उत्कृष्ट कार्य केल्याबद्दल केंद्रशासनाने महाराष्ट्र राज्याला केंद्र 50 लाख रुपयाचे पारितोषिक व ढाल दिली आहे. शासनाचे सर्व कार्यक्रम चिकाटीने राबवीत आहे.

उद्योजक, प्रशासकीय अशा एरवी स्त्रियांना खुल्या नसणाऱ्या व स्पर्धात्मक जगात सत्ता हाती असणाऱ्या महत्त्वाच्या स्थानांवरही स्त्रियांचा हळूहळू प्रवेश होऊ लागला आहे. स्त्रीशिक्षणाने तिला आपली उन्नती करण्याची ऊर्जा दिली असून त्यांना पुरुषांइतकाच अधिकार प्राप्त झाला आहे. जेव्हा खेड्यांतील आणि दुर्गम भागांतील प्रत्येक मुलगी शिक्षित झालेली असेल. तेव्हा भारताची नोंद विकसनशील देश अशी न राहता विकसित देश अशी होईल. भूतपूर्व राष्ट्रपती अब्दुल कलाम यांनी २०२० पर्यंत भारत एक महासत्ता बनण्याचे पाहिलेले स्वप्न पूर्ण होण्यासाठी प्रत्येक भारतीयाने स्त्रीशिक्षणास अग्रक्रम दिला पाहिजे.

सारांश :-

शिक्षणाने स्त्रियांना केवळ साक्षर केले नाही तर स्वतःकडे, जीवनाकडे, जगाकडे आणि सामाजिक प्रश्नांकडे बघण्याची नवी दृष्टी दिली. स्त्रिया खऱ्या अर्थाने सुशिक्षित झाल्या व वैचारिक प्रगल्भता, शैक्षणिक क्षमतेबरोबर विकसित झाली. स्त्रियांनी स्वतःला पारंपारिक कल्पनेच्या दास्यत्वातून मुक्त करावे, ज्ञानाची कास धरावी, स्वतःच्या जीवनाकडे डोळसपणे पहावे व स्वतःला बदलावे स्त्रियांचे उदबोधन करावे. चाकोरीबद्ध विचारकक्षा वाढवावी व स्त्रियांना मानसिक मुक्तता मिळावी ही जाणीव स्त्रियांना होणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ सूची :-

- 1) Agrawal, S. P. Women's Education in India, 3 Vols.. New Delhi, 2001.

- 2) Altekar, A. S. The Position of Women in Hindu Civilization, Banaras, 1938.
- 3) Gupta, N. L. Women Education Through the Ages, New Delhi, 2000,
- 4) Kelly, G. P. Ed., International Handbook of Women's Education, Westport, 1990.
- 5) अकोलकर ग.वि. (1974), महाराष्ट्रातील शिक्षणाची वाटचाल, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे
- 6) बाबर, सरोजिनी, स्त्री-शिक्षणाची वाटचाल, मुंबई, १९६८.
- 7) डॉ. पाटील लिला (1992) स्त्री जीवनाचे चित्तवेध, चैतन्य प्रकाशन, पुणे

कामगार आणि शेतकरी चळवळी

संताजी महादेव गावकरे

(संशोधक विद्यार्थी) महाविद्यालयाचे नांव :- शंकरराव मोहिते महाविद्यालय, अकलूज

पत्ता :- मु.पो.बोराळे, ता.मंगळवेढा, जि.सोलापूर

Corresponding Author- संताजी महादेव गावकरे

ई-मेल-santajigawakare2886@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397753

प्रस्तावना :-

आपला भारत देश हा कृषीप्रधान देश आहे. आपल्या देशात शेती व्यवसाय परंपरागत पध्दतीने चालत आलेला आहे व या शेती व्यवसायाबरोबर त्याला पुरक सेवा देणारा कामगार वर्गही अस्तित्वात आहे. मानवाला निसर्गतः भटकंती करून व शिकार करून आपले जीवन जगताना निसर्गातील घडलेल्या गोष्टीचा चमत्कार निदर्शनास आला. म्हणजे झाडाच्या बीयापासून पुन्हा तसेच झाड निर्माण होवून आपणाला त्यापासून फळे मिळतात. तसेच निरिक्षण शक्तीने त्याच्या लक्षात आले की, एका दाण्यापासून आपणाला हजारो दाणे मिळू शकतात व तेथून पुढे शेती या व्यवसायाला खऱ्या अर्थाने सुरवात झाली. प्रारंभी तो स्थलांतरीत शेती करू लागला. पण त्याच्या बुध्दीचा जस जसा विकास होत गेला तस तसा त्याने शेती व्यवसायात बदल करण्यास सुरवात केली. नंतर तो नदीच्या किनारी सुपिक गाळाच्या प्रदेशात शेती करू लागला. तसेच शेतीला पाण्याची सुविधा निर्माण केल्यास आपणाला भरपूर उत्पादन मिळू शकते हे त्याच्या लक्षात आल्यावर त्याने पाटाद्वारे जमिन ओलिताखाली आणण्यास सुरवात केली. तेथून मानवाने शेतीव्यवसायात दिवसेंदिवस प्रगती केलेली आपणांस दिसून येते. मानव शेती व्यवसायात जसा स्थिरावत गेला तसा त्याने अनेक नवनवीन प्रयोगातून शेतीमध्ये आमुलाग्र बदल घडवले व त्यातून त्याने कृषी क्रांती घडवून आणली. त्यामुळे त्याला एकट्याने कराव्या लागणाऱ्या शेती व्यवसायात मदत करणाऱ्या कामगार वर्गाची गरज निर्माण झाली व तेथून पुढे शेतकऱ्यांना मदत करणाऱ्या कामगारांचा एक स्वतंत्र वर्गच निर्माण झाला. पण मानवाने शेतीव्यवसायातील प्रगती बरोबर आपल्या बुध्दीचातुर्याने इतरही उद्योग व्यवसायातील काही शेतीला पुरक असतील काही विंगर पुरक उद्योग उभारले व या उद्योग व्यवसायात काम करण्यासाठी काही मजूर वर्ग निर्माण झाला. अशाप्रकारे काही शेती व्यवसायात काम करणारे मजूर तर काही उद्योग व्यवसायात काम करणारे मजूर किंवा कामगार वर्ग उदयास आला. तर आता आपणाला या दोन्ही वर्गांना सुखा समाधानाने जगत असताना चळवळी का कराव्या लागल्या याविषयी माहिती अभ्यासणे गरजेचे आहे. जो शेतकरी स्वतःच्या उपजीवीकेसाठी अन्नधान्य उत्पादन करत होता तो स्वतःच्या उपजीवीकेबरोबर उरलेले धान्य इतरांनाही कामाच्या मोबदल्यात देवून त्यांचीही भूक भागवत होता. पण जस जसे शेतीचे व्यापारीकरण घडून आले तसे शेतीकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलत गेला. शेतीकडे व्यापारी दृष्टीने पाहून त्यातून विज्ञानाच्या प्रगतीच्या जोरावर शेतकरी मोठ मोठी व निरनिराळ्या प्रकारची खर्चिक उत्पादने घेवू लागला. पण यात एक गोष्ट मात्र तो विसरला की, या जागतिकीकरणाच्या बाजारपेठेत त्याला स्वतःच्या वस्तूचा भाव ठरवण्याचा अधिकार राहिला नाही व सरकारही त्याच्या पाठीमागे खंबीरपणे उभे राहू शकले नाही. त्यामुळे शेतकरी दिवसेंदिवस संकटात सापडत गेला व त्याची परिस्थिती बिकट बनत चालली व यातूनच काही शेतकरी संघटनांचा जन्म झाला व त्यांनी शेतकऱ्यांच्या न्याय हक्कासाठी लढा उभारला व त्यातूनच शेतकऱ्यांच्या चळवळीसाठी संघर्ष उभा राहिला. तीच परिस्थिती कामगारांच्या बाबतीत घडली. उद्योग व्यवसायात काम करणारा कामगार असेल किंवा मळेमालकाकडे व वेठविगारीने काम करणारा कामगार असेल अशा कामगारावर या मालक वर्गाकडून अन्याय अत्याचार कामाच्या बाबतीत होवू लागला व त्यातून त्यांची दयनीय अवस्था पाहून काही लोकांनी कामगार संघटना उभारल्या व कामगारांच्या न्याय हक्कासाठी चळवळी सुरू केल्या.

उद्दिष्टे :-

1. शेतकऱ्यांच्या चळवळींचा आढावा घेणे.
2. कामगारांच्या चळवळींचा आढावा घेणे.
3. शेतकऱ्यांच्या चळवळीवतून शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना न्याय देण्याच्या प्रयत्नाचा अभ्यास करणे.
4. कामगारांच्या चळवळीतून कामगार संघटनेच्या माध्यमातून कामगारांना न्याय देण्याच्या प्रयत्नाचा अभ्यास करणे.
5. कामगारांच्या चळवळीतून कामगार संघटनेने कामगारांविषयी केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे.

6. शेतकरी व कामगार यांच्या समस्या जाणून घेता येतील.

शेतकरी चळवळी :-

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. भारतीय समाजातील बहुसंख्य लोक शेतीशी संबंधित व्यवसायाशी संलग्न आहेत. शेतकरी हा भौगोलिकदृष्ट्या विखुरलेला वर्ग आहे. तरीही असंतोषाला प्रतिसाद म्हणून त्यांनी एकत्र येण्याची उदाहरणे. भारतीय इतिहासात सापडतात.

भारतातील शेतकरी संघर्ष :-

1. **प्राथमिक काळातील असंतोष :- १८५७ ते १९२१ पर्यंतचा काळ**

कॅथलिन गफ यांनी ब्रिटीश काळाचे वर्णन करताना त्याचा भारताच्या ग्रामीण भागावर झालेला परिणाम अधोरेखित केला आहे. ब्रिटीश राजवटीच्या सुरवातीच्या काळातील महसूल प्रणाली शोषणकारी होती. त्यामुळे शेतकऱ्यांना कर देण्यासाठी सावकराकडून पैसे व्याजाने घ्यावे लागत. या टप्प्यात जमिनदारी व्यवस्था प्रचलित झाली. ज्यामुळे गरीब शेतकऱ्यांकडून पैसे वसूल झाले नाही तर जमिन मालक त्यांची जमिन हिसकावून घेवू शकत होते. बऱ्याच गरीब शेतकऱ्यांनी त्यांच्या वंशपरंपरागत जमिन व संसाधनावरील आपला हक्क गमावला. याच काळात दुष्काळ आणि नैसर्गिक आपत्ती यामुळे परिस्थिती अधिक गंभीर झाली. शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढत गेला. त्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये प्रचंड असंतोष पसरला व या काळात बंड स्वरूपात अनेक उठाव झाले. उदा. सावकाराविरुद्ध डेक्कन उठाव, बंगाली कुळांचा जमिनदारी विरुद्ध उठाव, पंजाबमधील शेतकऱ्यांचा सावकार विरुद्धचा संघर्ष इ.

१९१७ ते १९१८ मध्ये नॅशनल काँग्रेसच्या नेतृत्वात दोन मोठे शेतकरी संघर्ष झाले. १) बिहारमधील नीळ बागायतदारांच्या विरोधातील चंपारण्य संघर्ष, २) पीक नासाडी पार्श्वभूमीवर कैरा येथे शेतमजुरांनी जमीन महसूल जमा करण्याच्या विरोधातील संघर्ष.

2. **किसान सभांचा उदय :- १९२२ ते १९४६ पर्यंतचा कालावधी**

जमिनदार व भांडवलदारांना पाठींबा देण्यासाठी काँग्रेसने घेतलेल्या पुढाकाराने संघर्ष करणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये नाराजी निर्माण झाली. १९२६-२७ दरम्यान बंगाल, पंजाब आणि उत्तर प्रदेशात अनेक किसान सभांनी क्रांतीकारी संकल्पना आयोजित केल्या गेल्या. स्वामी सहजानंद सरस्वतींच्या नेतृत्वात बिहारमध्ये जमिनदारी विरुद्ध आवाज उठवण्याच्या उद्देशाने किसान सभेच्या चळवळीस प्रारंभ झाला. बारडोली जिल्ह्यातील शेतकरी वर्गाचे दोन संघर्ष एका पाठोपाठ एक सुरू झाले. पहीला संघर्ष १९२८-२९ मध्ये आणि दुसरा १९३०-३१ मध्ये

झाला. १९३० च्या दशकात या चळवळीला वेग आला. १९३५ मध्ये पहीली किसान काँग्रेस परिषद आयोजित करण्यात आली. ज्यामध्ये शेतकऱ्यांच्या असंतोषाची दखल घेतली गेली. याची परिणती म्हणून एप्रिल १९३६ राष्ट्रीय काँग्रेसच्या लखनौ अधिवेशनात अखिल भारतीय किसान सभेची स्थापना झाली. हा संघर्ष भारताच्या इतर भागातही पसरला. पंजाबमध्ये राजा महेंद्रप्रताप यांच्या नेतृत्वात शेतकरी चळवळ उफाळून आली. पंजाबमधील शेतकरी आणि शेतमजूर एकत्रित आणण्यासाठी गदर पक्षाने महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. गुजरातमध्ये महात्मा गांधींनी खेडा या गावी ब्रिटीश सरकार विरोधात शेतकऱ्यांच्या संघर्षाचे नेतृत्व केले. दक्षिणेकडील पट्ट्यात (उदा. आंध्र प्रदेश) वन कायद्या विरुद्ध संघर्ष सुरू झाला. या टप्प्यात शेतकऱ्यांची स्थिती अधिक बिघडत गेली. ज्याचा परिणाम म्हणजे अनेक बंडस्वरूप व निषेधात्मक आंदोलनाची मालिका तयार झाली.

3. **स्वातंत्र्योत्तर कालावधी :-**

राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरही शेतकरी आणि शेतमजुरांच्या परिस्थिती फारशी सुधारणा झाली नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळीचा उदय हा १९७० च्या दशकातला म्हटला जाऊ शकतो.

कृषी औद्योगिक तसेच व्यावसायिकदृष्ट्या, वित्तकारणात आघाडीवर असलेल्या पंजाब, हरियाणा, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक, आणि तामिळनाडू या राज्यांमध्ये साहजिकच सर्वप्रथम शेतकऱ्यांमधील असंतोष व्यक्त होवू लागला. स्वातंत्र्योत्तर काळातील नव्या वैचारिक परिप्रेक्ष्यांचा चळवळीवर प्रभाव पडला.

१९६० आणि १९७० च्या दशकात या चळवळीचे स्वरूप अधिक संघटीत झाले. चरणसिंग हे शेतकरी संघर्षातील एक महत्वाचे नाव बनले. त्यांनी टोकाचे यांत्रिकीकरण आणि औद्योगिकरणाला विरोध केला आणि शेतीत कमी भांडवलांच्या गुंतवणूकीच्या संकल्पनेचा पुरस्कार केला. १९७४ मध्ये त्यांनी भारतीय क्रांतीदल आणि भारतीय लोकदल या संघटनांची स्थापना केली. १९७० पासून कोणत्याही राजकीय संघटनेचा पाठींबा न घेता शेतकऱ्यांनी आपले गट तयार करण्यास सुरवात केली. १९७३ व १९७८ मध्ये दिल्ली येथे शेतकऱ्यांचे अधिवेशन झाले. त्यात सरकारला २० कलमी मागण्यांची सनद सादर केली. त्यात निर्णय प्रक्रियेतील महत्वाच्या संस्थांवर शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधी, शेती आणि उद्योग यांच्यातील असमतोल दूर करणे यासारख्या मागण्यांचा समावेश होता. याच सुमारास तामिळनाडू आणि पंजाबमध्ये सशक्त अशा शेतकरी संघटनांचा उदय झाला. महाराष्ट्रामध्ये १९८० मध्ये शरद जोशी यांच्या नेतृत्वात

शेतकरी संघटना आणि एम.डी. नन जुंडा स्वामी यांच्या नेतृत्वात कर्नाटक राज्य रयत संघ यांची स्थापना झाली. या संघटना म्हणजे भारतातील शेतकरी चळवळीतील मैलाचे दगड म्हणावे लागतील. औद्योगिकरणाच्या आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियामुळे शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत वेगाने बदल झाला आहे. हंगामी चढउतार, सरकारची उदासिनता आणि नागरी समुहाकडून उपेक्षा यामुळे शेतकरी पिडीत राहिला. शेतीशी निगडित विपन्न अवस्थेमुळे शेतकरी नैराश्याच्या खाईत ढकलला जात आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही एक सामान्य बाब बनली आहे. त्यामुळेच सरकारने केलेल्या तीन कृषी कायद्यांच्या विरोधात मार्च २०२१ मध्ये दिल्ली या ठिकाणी पंजाब व हरियाणामधील शेतकरी संघटनांनी एक मोठे आंदोलन उभे केले व त्याला आपल्या देशातील संपूर्ण शेतकरी संघटनांनी पाठींबा दिला व सरकारवर दबाव आणून आपल्या मागण्या मान्य करून घेतल्या. तसेच मार्च २०१८ मध्ये महाराष्ट्रातील विविध भागातील हजारो शेतकऱ्यांनी एकत्र येत आपल्या तक्रारीचा पाढा सरकारसमोर वाचण्यासाठी व आपली निराशा व्यक्त करण्यासाठी लॉग मार्च करत मुंबई येथील मंत्रालयाकडे कुच केले. शेतकऱ्यांनी बाजारपेठेशी असहकार पुकारत कृषी उत्पादन रस्त्यावर फेकून दिले. आणि शेतकऱ्यांचा संप ही संज्ञा प्रथमच माध्यमांमध्ये वापरली गेली. शेतकऱ्यांच्या संघर्षाचा हा पूर्णपणे नवा अध्याय म्हणता येईल.

कामगार चळवळ :-

कामगार चळवळीचा उदय १८५० ते १९१८ या कालावधीचा पहिला टप्पा :-

हा प्राथमिक स्वरूपाचा होता. पुर्वनियोजन आणि पूर्वसंघटन न करता कामगारांच्या गटांनी केलेला निषेध स्वयंपूर्त असला तरी स्वतंत्र घटनापुरता मर्यादीत होता. मार्च १८७५ मध्ये शापुरजी बेंगाली यांनी कामगारांच्या असमाधानकारक परिस्थिती विरुद्ध बंड केले. त्यांच्या प्रयत्नांचा परिणाम म्हणून १८८१ मध्ये पहीला कारखाना कायदा लागू झाला. नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी देशातील पहीली कामगार संघटना बॉम्बे मिल हँडस असोसिएशन ही संघटना २३ सप्टेंबर १८८४ रोजी स्थापना केली. त्यांना भारतीय कामगार चळवळीचे जनक मानले जाते.

दुसरा टप्पा :-

दबाव गटांचा उदय १९१८ ते १९४७

पहील्या महायुद्धानंतर अर्थव्यवस्था व उद्योगात अनेक बदल घडून आले. वस्तूंच्या किंमती व नफा वाढला. परंतु कामगारांच्या रोजगाराची आणि कामाची परिस्थिती सुधारली नाही. यामुळे कामगारांमध्ये असंतोष व अशांतता निर्माण झाली. संप हे कामगारांचे अस्त्र असते. कामगारांच्या असंतोषाचे प्रतिबिंब १९१८ ते १९२० या कालावधीत

अनेक संपांच्या रूपाने दिसून आले. मुंबई, अहमदाबाद, सोलापूर, मद्रास येथील कापड गिरणी कामगार, कानपुरची लोकर गिरणी, कलकत्याच्या जुट गिरण्या तसेच मुंबईतील गोदी कामगार यांनी निदर्शनेही केली. कामगार संघटनांचा दबाव गट म्हणून उदय ही या चळवळीतील प्रगतीदर्शक घटना म्हटली जाऊ शकते. असमाधानकारक औद्योगिक वातावरणामुळे भारतात कामगार संघटनेची चळवळ अधिक संघटीतपणे उभी राहिली. ऑक्टोबर १९२० मध्ये ६४ कामगार संघटनांच्या प्रतिनिधीची परिषद आयोजित केली गेली. याचा परिणाम म्हणून लाला लजपतराय यांच्या अध्यक्षतेखाली अखिल भारतीय कामगार संघटना काँग्रेसची स्थापना झाली. १९२६ मध्ये सरकारने इंडियन ट्रेड युनियन कायदा संमत केला. ज्याच्यामुळे सर्व नोंदणीकृत संघटनांना मान्यता देण्यात आली. या अधिनियमांतर्गत १९२६ साली मान्यता प्राप्त करणारी पहिली संघटना म्हणजे ना.म. जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली बॉम्बे टेक्स्टाईल लेबर युनियन होय. कामगार चळवळीतील मार्क्सवादी विचारांचा प्रमुख प्रभाव असलेल्या डाव्या विचारसरणीचा उदयदेखील या काळात झाला. आर्थिक महामंदीचा भारतीय कामगार चळवळीवर विपरीत परिणाम झाला. संपाची वारंवारिता वाढली आणि कामगार, संघर्ष अधिक तीव्र करण्यात मुझफर अहमद, श्रीपाद अमृत डांगे या नेत्यांनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. वेगवेगळ्या वैचारीक पार्श्वभूमी असलेल्या कामगार संघटनांची संख्या वाढली. यांच्यात समन्वय साधण्यासाठी नॅशनल ट्रेड युनियन फेडरेशनची स्थापना केली गेली.

तिसरा टप्पा :-

INTUC ची भूमिका १९४८ ते १९६०

सन १९४७ साली इंटकची स्थापना झाली. १९४८ मध्ये कामगारांच्या हक्कांच्या रक्षणासाठी हिंद मजदूर सभा ही स्वतंत्र संस्था स्थापना केली गेली. तर १९४९ मध्ये युनायटेड ट्रेड युनियन काँग्रेस नावाची एक संस्था स्थापन झाली. १९५५ मध्ये भारतीय मजदूर संघाची स्थापना झाली. १९४७ मध्ये काँग्रेसची सत्ता आल्यावर कामगार संघटनांच्या उपक्रमांचे परिक्षण सुरू झाले. वेळप्रसंगी टिकाही झाली. यात महत्वाची टिका म्हणजे सरकारचा कामगार संघटनांच्या कामातील हस्तक्षेप ही होय.

या चार कामगार संघटनांच्या व्यतिरिक्त इतर अनेक कामगार संघटना कामगार चळवळीत महत्वाची भूमिका बजावत होत्या. त्यानंतरच्या काही वर्षांत कामगारांनी उद्योगपतींच्या विरोधात अनेकवेळा संपाचे हत्यार उपसले. साठच्या दशकात कामगारांच्या तक्रारी

वेतन, बोनस आणि ओव्हर टाईमशी संबंधित होत्या. त्यानंतरच्या काळात प्रत्येक राजकीय पक्षाने कामगारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व आपली मतपेढी वाढवण्याच्या उद्देशाने स्वतःची कामगार संघटना विकसित केली. याचा परिणाम असा झाला की, राजकीय पक्ष जितका मोठा तितकाच त्याचा कामगारांचा गट विस्तृत व सामर्थ्यवान ठरू लागला. त्याचप्रमाणे जर पक्षात फुट पडली तर संघटनांचे विभाजन होऊ लागले.

चौथा टप्पा :-

चळवळीचे एकत्रीकरण आणि विविधीकरण १९६० आणि त्यानंतरचा कालावधी.

पन्नासच्या दशकाच्या सुरवातीच्या काळापर्यंत कामगार चळवळ, कामगारांना कामाचा मोबदला, कामाची परिस्थिती इत्यादीबाबत लढा देण्यात यशस्वी ठरली. साठच्या दशकात आर्थिक वाढ व विस्ताराची गती कमी झाली होती. आर्थिक मंदीमुळे व्यवस्थापकांनी कामगारांच्या मागण्या नाकारण्यास सुरवात केली होती. औद्योगिक कलह कायदा १९४७ हा औद्योगिक कलहांची तपासणी तसेच त्यावर तोडगा काढण्यासाठी यंत्रणा व प्रक्रिया करून औद्योगिक शांतता व सुसंवाद सुनिश्चित करण्यासाठी पारीत केला गेला. या कायद्याद्वारे कामगार व व्यवस्थापनातील संघर्ष कमी करण्यासाठी समेट, लवाद आणि न्यायालयीन निवाडा यांच्या यंत्रणा वापरण्यास अनुमती दिली गेली. अगदी प्रतिकूल परिस्थितीतही १९७० च्या दशकापर्यंत चळवळीने कामगारांच्या हितसंबंधाचे आणि समस्यांचे प्रतिनिधित्व करण्याचे आश्वासक काम केले. १९७० नंतर मात्र चळवळीची गती मंदावली. साधारणपणे आठ वर्षे चाललेला गिरणी कामगारांचा संप हा शेवटचा मोठा संप होता. या ऐतिहासिक बॉम्बे टेक्स्टाईल संपाची सुरवात जानेवारी १९८२ मध्ये मुंबईतील गिरणी कामगारांचे केंद्रीय नेते दत्ता सामंत यांच्या नेतृत्वाखाली झाली. एकूण ६५ कापड गिरण्यामधील २,५०,००० कामगारांनी काम थांबवले. वेतन आणि बोनस संबंधित बाबींमध्ये वाढ करण्याची मागणी हे या संपाचे मुख्य उद्दीष्ट होते. याबरोबरच दत्ता सामंत यांनी १९४७ चा बॉम्बे इंडस्ट्रीयल कायदा रद्द करण्याची मागणी केली. तत्कालीन सरकारने ह्या कामगारांची मागणीला ठामपणे नकार दिला. हा संघर्ष वर्षानुवर्षे सुरू राहिला. या संपामुळे उद्योगाचे मोठे नुकसान झाले आणि कामगार दारिद्र्याच्या खाईत ढकलले गेले. भारत सरकारच्या कामगार मंत्रालयाच्या लेबर ब्युरोच्या २०१२ च्या अहवालानुसार भारतात अंदाजे १६१५४ कामगार संघटना अस्तित्वात आहेत. भारतीय मजदूर संघ ही भारतातील सर्वात मोठी संघटना आहे. आजच्या घडीला चळवळ मुख्यत्वे राजकीय निकषावर विभागली गेली आहे.

औद्योगिक क्षेत्राची सध्याची परिस्थिती पाहता सरकारच्या भूमिकेत लक्षणीय बदल करण्यात आले आहेत. कामगार मंत्रालय, भारत सरकारने मान्यता दिलेल्या राष्ट्रीय स्तरावरील काही संघटना म्हणजे ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस, इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन काँग्रेस, स्वयंरोजगार महिला संघटना या होय. कामगार संघटना बऱ्याचदा मोठ्या फेडरेशनशी संलग्न असतात. उदा. ऑल इंडियन बँक एम्प्लॉईज असोसिएशन, रेल्वे कामगार संघटना यासारख्या ट्रेड युनियन फेडरेशन अजूनही कार्यरत आहे. राष्ट्रीय स्तरावर कामगारांचे प्रतिनिधित्व करणारी देशातील एक प्रमुख फेडरेशन म्हणजे सेंट्रल ट्रेड युनियन ऑर्गनायझेशन. या संघटनांच्या माध्यमातून कामगार चळवळीने मोठा टप्पा गाठला आहे.

निष्कर्ष :-

1. शेतकऱ्यांच्या न्याय व हक्कासाठी ही चळवळ उभी राहिली.
2. शेतकऱ्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरोधात सरकारवर दबाव टाकण्याचा प्रयत्न केला गेला.
3. शेतकरी संघटनांच्या दबाव तंत्रामुळे काही वस्तुंचा भाव सरकारला निश्चित करावा लागला म्हणजे हमीभाव शेतकऱ्याला द्यावा लागला.
4. कामगारांच्या न्याय हक्कासाठी ही चळवळी उभी राहिली.
5. कामगार चळवळीला आकार देणार नेतृत्व यातून निर्माण झाले.
6. कामगार संघटनांचे राजकीयकरण झाले.

संदर्भ ग्रंथ :-

Shaha, G. (1990). *Social Moment in India*. Sage Publication, Delhi.

एम.व्ही., क. (२००३). *भारताचा स्वातंत्र्य संघर्ष*. पुणे : के.सागर प्रकाशन.

देवगावकर, & डुमरे. *भारतातील सामाजिक चळवळी*. नागपूर: श्री साई प्रकाशन.

मारूळकर, व., & पाडळकर, द. (२०१९). *भारतातील सामाजिक चळवळी*. कोल्हापूर:

फडके प्रकाशन.

श्रीकांत, स. (१९९६). *शेतकरी चळवळ*. परभणी: बी. रघुनाथ प्रकाशन.

साळुंखे, स. (१९९६). *समाजशास्त्रीय मुलभूत संकल्पना*. पुणे: नरेंद्र प्रकाशन.

स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचे योगदान

सहा. प्रा. सौ. रेश्मा विनायक काळेल

(इतिहास विभाग) पद्मभूषण डॉ.क्रांतिवीर नागनाथअण्णा नायकवडी कला महाविद्यालय झरे,ता. आटपाडी, जि. सांगली

Corresponding Author- सहा. प्रा. सौ. रेश्मा विनायक काळेल

ई मेल- reshmakhilari1990@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397814

प्रस्तावना-

मानवी जीवनाचा इतिहास हा चळवळीचा इतिहास आहे. प्राचीन काळापासून चळवळीनेच मानवाला दिशा दिली आहे. भारतात शासक आणि शोषक या पूर्वापार चालत आलेल्या संस्कृतीने चळवळी गतिमान केले आहेत. कोणतीही चळवळ ही लोक विकासाचा पाया असते. समाजाचे प्रश्न सोडवणे, समाज परिवर्तन घडविणे अशा चळवळी भारतामध्ये पूर्वापार काळापासून वेगवेगळ्या कालखंडात झालेल्या आहेत. परिवर्तन घडविणे हाच चळवळीचा हेतू असतो. समाजाला संघटित करूनच चळवळी लढवाव्या लागतात. त्यापैकीच अन्य चळवळी पैकी शेतकरी चळवळ मानली आहे. शेतकरी चळवळीचा इतिहास पाहताना स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी चळवळ आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळ या अनुषंगाने विचार करावा लागेल. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील 'तंट्या भिल्ल' याने सावकारा विरोधी जी चळवळ उभी केली. ती अलीकडच्या काळातील शेतकरी चळवळच मानावी लागेल. महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी शेतकऱ्यांना संघटित करून लढा उभा केला. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा ग्रंथ लिहून एक प्रगल्भ विचार शेतकऱ्यांमध्ये रुजविला. शेतकऱ्यांना मुक्तीच्या विचारांची दिशा दिली.⁶ संत तुकडोजी महाराज यांनी 'ग्रामगीता'या ग्रंथांमध्ये शेतकऱ्यांचे प्रश्न आणि व्यथांचे वास्तव चित्रण केल्याचे दिसून येते.¹¹ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व नेत्यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर ती आंदोलने उभा करून शेतकऱ्यावर अन्याय होणाऱ्या प्रश्नांना वाचा फोडली. स्वातंत्र्योत्तर काळात शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी तामिळनाडू, पंजाब, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, उत्तर प्रदेश या राज्यांच्या पाठोपाठ महाराष्ट्रामध्ये शेतकरी चळवळ सुरू झाली. महाराष्ट्राचे प्रांतिक काँग्रेस अध्यक्ष केशवराव जेधेंनी बहुजन समाजाकडे काँग्रेसचे लक्ष वेधल्याने 3 ऑगस्ट 1947 शेतकरी कामगार पक्ष स्थापन झाला.¹⁴ प्रारंभीच्या कालखंडात तुळशीदास जाधव, नाना पाटील, अण्णासाहेब गव्हाणे, माधवराव बागल, बापूसाहेब राऊत, दत्ता देशमुख यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते. 1980 च्या दशकाच्या सुरुवातीला शेतकऱ्यांच्या मालाला किफायतशिर मिळावा म्हणून अनेक मोर्चे व शेतकरी आंदोलनाच्या माध्यमातून डॉ. एन. डी. पाटील व शरद जोशी यांनी शेतकरी चळवळ मोठ्या जोमाने चालविली. त्यांच्या शेतकरी चळवळीची संबंध भारतभर दखल घेतली गेली. चळवळ एका विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित होऊन शेतकऱ्यांना संघटित करून चळवळीशी त्यांना जोडून घेतले. भाई उद्धवराव पाटील, गंगाधरबुरांडे, विठ्ठलराव नाईक, भाई गणपतराव देशमुख, जी. डी. लाड, शरद जोशी, नागनाथअण्णा नायकवडी, सदाभाऊ खोत, राजू शेटी व अन्य नेत्यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर विविध प्रदेशात आणि भागात शेतकरी चळवळी उभ्या केल्याच्या दिसून येतात.⁴ परंतु प्रस्तुत शोधनिबंधात विषयाची व्याप्ती वाढू नये म्हणून उदाहरणादाखल माजी आमदार भाई गणपतराव देशमुख, जी. डी. बापू लाड, शेतकरी नेते शरद जोशी व क्रांतिवीर नागनाथअण्णा नायकवडी यांचाच शेतकरी चळवळीचा विचार करण्याचे ठरविले आहे.

भाई गणपतराव देशमुख व शेतकरी चळवळ -

सांगोल्याचे भाग्यविधाते म्हणून प्रचलित असणारे बहुआयामी व्यक्तिमत्व म्हणजेच मा. गणपतराव देशमुख होय. 1947 मध्ये शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना झाली. यावेळी सांगोला तालुका शेतकरी कामगार पक्षाच्या चळवळीमध्ये आघाडीवर होता. 1947 ते 2019 पर्यंतच्या कामगार पक्षाचे नेतृत्व पाहिले असता असे दिसून येते की, शंकरराव मोरे यांच्या समर्थ नेतृत्वाने गाजलेल्या या पक्षाने महाराष्ट्रात ग्रामीण भागातील बहुजन समाजातील कर्तबगार तरुणांची एक नवी पिढी घडविल्याचे दिसून येते. ते शेतकरी

कामगार पक्ष या महाराष्ट्रातील राजकीय पक्षातील राजकारणी होते. सांगोला विधानसभा मतदारसंघातून 1962 पासून महाराष्ट्र विधानसभेत निवडून गेले.³ महाराष्ट्रातील सर्वात ज्येष्ठ आमदार असण्याचा मान मिळालेल्या गणपतराव देशमुख यांनी 11 वेळा विधानसभा निवडणूक जिंकली. गरीब, महिला, शेतकरी, कामगार यांच्यासाठी त्यांनी अनेक लढे दिले व यशस्वीही केले. 1959 मध्ये खासदार क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या अध्यक्षतेखालील सांगोल्यात प्रचंड दुष्काळी परिषद आयोजित केली. 1965 मध्ये पंढरपूर येथे शेतकरी कामगार

पक्षाचे अधिवेशन भरून सर्जेगर सगर,विश्वासराव फाटे, मुरलीधर थोरात यांच्या सहकार्याने यशस्वी केली. 1965 - 1966 मध्ये स्वस्त धान्य दुकानातून देशभर अन्नटंचाई निर्माण झाली असता भाईनी 'उपासमार विरोधी कृती समिती'स्थापन करून रोजगार व धान्य मिळवून देण्यासाठी अनेक मोर्चे संघटित केले. 1978 ते 80 मध्ये ते कृषी व ग्रामीण खात्याचे कॅबिनेट मंत्री असताना कृषी मंत्री म्हणून शेतकऱ्यांची 127 कोटी रुपयांची बंडिंगची कर्जे माफ केली.³ व 1999 ते 2002 मध्ये पणन व रोजगार रोजगार हमी मंत्री होते. या कालावधीत त्यांनी शेतमजूर,शेतकरी व ग्रामीण जनतेचे प्रश्न,दुष्काळी भागाचे प्रश्न विधानसभेत मांडून चळवळी उभा केल्या. 'माणगंगा सहकारी कारखाना' व 'सांगोला तालुका शेतकरी सूतगिरणी ची'स्थापना केली. शेतकरी महिला सहकारी वस्त्रनिर्माण सूतगिरणीची उभारणी त्यांनी केली.

शेतीचे पाणी व पिण्याच्या पाण्याबाबत त्यांनी कृष्णा पाणी तंटाला लढावदाने महाराष्ट्राला दिलेले 594 टी. एम. सीपाणी अडविण्याचा प्रश्नाला महाराष्ट्र शासनाने प्रथम हक्क द्यावा यासाठी तत्कालीन मुख्यमंत्री वसंतदादा पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली 13 ऑगस्ट 1977 रोजी नागज येथे पाणी परिषद आयोजित केली.¹² दुष्काळी भागाला पाणी मिळावे यासाठी त्यांनी विधान सभेत व विधानसभेच्या बाहेर शेतकरी आंदोलने करूनसांगोला शाखा टेंभू,म्हैसाळ या प्रकल्पाचे पाणी सांगोला,आटपाडी व व पश्चिम महाराष्ट्रातील 13 दुष्काळी तालुक्याला मिळावे यासाठी संघर्ष केला. दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांची पाणी परिषद तासगाव येथे 21 मे 1997 रोजी आयोजित करून कृष्णेच्या पाण्याच्या मागणीसाठी नागनाथअण्णा नायकवडी, डॉ. बाबुराव गुरव, डॉ.भारत पाटणकर यांनी चळवळी सुरू ठेवल्या.² याप्रमाणेच गणपतराव देशमुख यांनी सांगोला शहर व ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी शेतकऱ्यांना संघटित करून पाणी चळवळमहत्त्वपूर्ण व दखलपात्र ठरली आहे.

क्रांतिअग्रणी जी.डी लाड आणि शेतकरी चळवळ - कष्टकऱ्यांचे झुंजार नेते गोरगरीब उपेक्षितांचे आधारस्तंभ व भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील सातारा प्रति सरकारचे कल्पक व धाडसी नेतृत्व म्हणजे क्रांतिअग्रणी जी. डी.लाड होय. त्यांनी काँग्रेसचा त्याग केला आणि भाऊसाहेब राऊत व केशवराव जेधे यांच्याबरोबर पुढाकार घेऊन शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना केली. 'कामाप्रमाणे दाम देणारी समाज व्यवस्था आली पाहिजे.या भूमिकेने शेतकरी, खंडकरी, कुळांच्या जमिनीचा लढा, विद्यार्थी युवक मेळावे, अभ्यास शिबिरे, शेतमालाला किफायतशीर भाव मिळाला पाहिजे. यासाठी संघर्ष केला सामान्य कष्टकरी माणसाची

उन्नती हाच केंद्रबिंदू ठेवून त्यांनी योगदान दिल्याचे दिसून येते.⁹

कृषी औद्योगिक समाज रचनेसाठी शेती, सहकार ,शिक्षण पर्यावरण या क्षेत्रात त्यांनी पुरोगामी दृष्टिकोनातून काम उभा करून महाराष्ट्रा पुढे आदर्श ठेवला. त्यांनी **सत्येश्वर, बसवेश्वर, गणेशवाडी** या नावाच्या तीन सहकारी पाणीपुरवठा करणाऱ्या संस्था उभारून कुंडलच्या माळ रानावर ऊस,द्राक्षे, अन् केळीचे मळे फुलवले. कुंडल आणि परिसरातील दहा हजार एकर शेती ओलिताखालीआणली. शेती उत्पादन वाढीसाठी तज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली परिसंवाद, चर्चासत्रे आयोजित करून खते,पाणी वापर,बी-बियाणे वापर कीटकनाशके वापरासंबंधी शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन घडविले.¹⁶ उत्पादनाला उत्पादन खर्चावर आधारित दर मिळावा, यासाठी शेतमाल प्रक्रिया उद्योगाला प्राधान्य देण्याच्या उद्देशाने 'क्रांती सहकारी कारखाना'2002 ला स्थापन केला. 'क्रांती दूध संघ', ' क्रांती गारमेंट्स'या संस्था उभारल्या. भ्रष्टाचार मुक्त सहकार, सहकारी कारखानदारीच्या खाजगीकरणाला विरोधी त्यांची भूमिका होती. शेतकरी कामगार पक्ष व भारतीय कष्टकरी समाजाचे प्रबोधन व संघटन करून त्यांनी जनतेला न्याय मिळवून दिल्याचे दिसून येते.¹⁴

शरद जोशी व महाराष्ट्रातीलशेतकरी चळवळ -

शेतकरी संघटनांच्या चळवळीमध्ये शरद जोशी यांचे नाव प्रामुख्याने घेतले जाते. 1980 च्या दशकामध्ये महाराष्ट्रात त्यांच्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात जनआंदोलने उभी राहिल्याचे दिसून येतात. यामध्ये माधवराव बोरास्ते, प्रल्हाद बोरावले यांच्या सहकार्याने 'शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळावा'हे उद्दिष्ट मानून **शेतकरी कर्जात जन्मतो,कर्जात जगतोआणि कर्जातच मरतो** ही वस्तुस्थिती बदलण्यासाठी शेतीचे खरे अर्थशास्त्र शरद जोशींनी सांगितले.स्वातंत्र्यानंतर प्रामुख्याने कामगारांचे,शेतकऱ्यांचे अनेक लढे या देशाने अनुभवले आहेत. महाराष्ट्रामध्ये शेतकऱ्यांची आर्थिक व सामाजिक बाजू प्रथमतः भक्कमपणे अगदी पुराव्यासह मांडण्याचे कार्य शरद जोशी यांनी केल्याचे दिसून येते.¹⁵**भीक नको हवे कामाचे दाम**अशी प्रमुख मागणी त्यांनी केली. शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य हमीभाव मिळावा. म्हणून मुक्त अर्थव्यवस्था व डॅकेल प्रस्तावाचे समर्थनही केले आहे.¹³ मालाचे दर ठरवण्याचे अधिकार हे उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्याला हवेत. ही मागणी त्यांनी प्रथम केली. 1987 साली संघटनेचा शेतकरी, शेतमजूर महामेळावा नागपूरच्या कस्तुरचंद पार्कवर झाला. तेव्हा या कार्यक्रमाला अटलबिहारी वाजपेयी, विश्वनाथ प्रताप सिंह चंद्रशेखर यासारख्या

नेत्यांसह तेरा राज्यातील शेतकरी नेते उपस्थित होते. वर्ध्याच्या सरोज ताई काशीकर, चंद्रपूरचे वामनराव चटप, कृषी विषयाचे आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे तज्ञ विजय जावंधिया यांसारखी दिग्गज मंडळी उपस्थित होती.

1978 ते 1983 या कालखंडात शेतकऱ्यांची आंदोलने अधिक प्रभावीपणे झाली. 1978 साली पुणे जिल्ह्यातील खेड तालुक्यांमध्ये शरद जोशी यांनी संघटनेच्या बांधणीला सुरुवात केली. 1979 मध्ये शेतकऱ्यांच्या हक्काची चळवळ सुरू केली आणि 1980 मध्ये या संघटनेने शरद जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली कांद्याच्या योग्य भावासाठी चाकण येथे पहिले मोठे रास्ता रोको आंदोलन केले. कांद्यासह, 1980 मध्ये ऊस पिकवणाऱ्या नाशिक जिल्ह्यातील निफाड तालुक्यातील शेतकऱ्यांसाठी संघटनेच्या नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली ऊसाला प्रति टन तीनशे रुपये भाव मिळावा यासाठी आंदोलन केले. 2 व हे आंदोलन यशस्वी झाल्याचे दिसून येते. निपाणी येथील तंबाखू आंदोलन आंदोलनावरोबरच 22 एप्रिल 1982 रोजी धुक्यामध्ये भरलेल्या शेतकरी संघटनेच्या मेळाव्यामध्ये दुधाला योग्य भाव मिळावा म्हणून आंदोलन सुरू करण्यात आले. वेळप्रसंगी त्यांनी मेळावे शिबिरे या मार्गाचा सुद्धा अवलंब केला. शेतकऱ्यांच्या दुरावस्थेचे वर्णन करणारी इंडिया विरुद्ध भारत ही संकल्पना मांडली व ती क्रांतिकारी सुद्धा ठरली. त्यासाठी उपोषणे, मिळावे, शिबिरे या मार्गांनी अनेक मागण्या मान्य करून घेतल्या. 1990 नंतर जागतिक बँकेच्या दबावामुळे देशाचे अर्थव्यवस्था खुली करण्याचा निर्णय तत्कालीन पंतप्रधान श्री. पी. व्ही. नरसिंह राव आणि तत्कालीन अर्थमंत्री मनमोहन सिंग यांनी घेतले. त्याचवेळी गॅट कराराचा मसुदा 'डॅकेल ड्राफ्ट' म्हणून गाजू लागला. पेटंट कायद्याची सर्वांना भीती दाखवून या सर्वांनी विरोधात शेतकऱ्यांना उभे करण्याचा प्रयत्न केला होता. शरद जोशींनी डॅकेल प्रस्तावाचे स्वागत करून खुल्या अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला.¹⁵

राज्यातील शेतकऱ्यांच्या पत्नीला त्यांच्याकडे असलेल्या संपत्ती मध्ये वाटा मिळवून देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य शरद जोशी यांनी केल्याचे दिसून येते. पतीच्या निधनानंतर ही त्या शेतकरी महिलेला सन्मानाने जगता यावे. याकरिता शरद जोशी यांनी 'लक्ष्मीमुक्ती' कार्यक्रम चळवळ उभारली. नाशिक जिल्ह्यातील चांदवड येथे 1986 रोजी शेतकरी संघटनेची जाहीर सभा झाली. त्यातच पत्नीच्या नावावर शेतकऱ्यांनी जमिनी करून द्यायच्या असा ठराव पारित करण्यात आला. दारूबंदीचा ठरावही याच बैठकीत झाला. पुढे दोन लाख शेतकऱ्यांनी त्यांच्या जमिनी पत्नीच्या नावावर केल्या. या चळवळीची दखल तत्कालीन मुख्यमंत्री ना. सुधाकरराव नाईक यांनी घेतली. लक्ष्मी मुक्ती नावाने शासकीय अधिनियम काढला. या चळवळीला यश मिळवून देण्यामध्ये शरद जोशी यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते.

शेतकरी संघटनेला स्वतंत्र अधिष्ठान असावे या हेतूने 'स्वतंत्र भारत पक्षाची स्थापना' केली. प्रगत, खुल्या, आर्थिक आणि समाजातील उद्योगी प्रयोगशील लोकांना एकत्र आणणारा हा स्वतंत्र मजूर पक्ष आहे. असा विचार जनमानसात रुजवला गेला. दरम्यान शरद जोशींनी राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीतील राजकीय पक्षाच्या पाठिंबावर राज्यसभेचे सदस्यत्व प्राप्त केले.

क्रांतिवीर नागनाथअण्णा व कृष्णा खोऱ्यातील ऐतिहासिक पाणी संघर्ष चळवळ -

महाराष्ट्रात शरद जोशींप्रमाणेच महाराष्ट्राच्या विविध प्रदेशांमध्ये शेतकऱ्यांचे पत्र घेऊन आंदोलने उभे करणारे नेतृत्व उदयास आले. यातील एक प्रभावी नेतृत्व म्हणजेच नागनाथअण्णा होय. नागनाथअण्णांनी भटक्या जमाती, धरणग्रस्त, दुष्काळग्रस्त भागातील जनतेसाठी आपले सर्व आयुष्य खर्च केले. सांगली, सोलापूर, सातारा जिल्ह्यातील 13 दुष्काळी तालुक्यांना त्यांच्या हक्काचे पाणी मिळावे म्हणून 'पाणी संघर्ष लढा' हाती घेतला.¹⁷ त्यासाठी लागणारा आर्थिक खर्च 'हुतात्मा साखर कारखान्याच्या' माध्यमातून केला. दुष्काळी तालुक्यातील शेतकऱ्यांना संघटित करून त्यांच्या हक्काची जाणीव करून दिली. क्रांतिसेंह नाना पाटलांनी पारतंत्र्याच्या काळात 1930 सालापासून 1942 सालापर्यंत बारा वर्षे स्वातंत्र्यासाठी लोकजागृतीचे कार्य ज्यापद्धतीने केले. त्याच पद्धतीने क्रांतिवीर नागनाथअण्णांनी व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी दुष्काळी भागातल्या शेतकऱ्यांना पाणी संघर्ष चळवळीसाठी संघटित करण्याचे काम केले. आटपाडी तालुक्याप्रमाणेच खंडाळा, खटाव, माण, तासगाव, फलटण, जत, कवठेमहाकाळ, मिरज, सांगोला व मंगळवेढा या दुष्काळी तालुक्यात सभा घेऊन जागृती केली. सांगोल्याचे भाई गणपतराव देशमुख यांनी सुरुवातीपासून अण्णांना पाणी संघर्ष चळवळीसाठी साथ दिली. त्यांनी दुष्काळी जनतेला सांगितले की, कृष्णा खोऱ्यातील तुमच्या हक्काचे पाणी आहे. हे आपले हक्काचे पाणी पिण्यासाठी व शेतीसाठी मिळालेच पाहिजे आणि त्यासाठी हा पाणी संघर्ष लढा आहे.⁹

नागनाथअण्णांनी दुष्काळी जनतेला आश्वासन दिले की, मी तुमच्या तालुक्यातून कधीच निवडणूक लढवणार नाही अथवा कोणतेही राजकारण करणार नाही. मी तुम्हाला आवाहन करतो सुभाषचंद्र बोस नी जनतेला आव्हान केलं होतं की, 'तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हें आजादी दूंगा' त्याप्रमाणे 'तुम्ही मला ताकद द्या, मी तुम्हाला पाणी देतो' यातूनच पाणी संघर्षाची मशाल पेटली.¹ तेरा दुष्काळी तालुक्यात पाणी संघर्ष चळवळ सुरू झाली. सरकारला जाणीव व्हावी म्हणून पहिला धक्का देण्यासाठी अण्णांनी सांगोल्याचे भाई गणपतराव देशमुख, डॉ. भारत पाटणकर, कॉ. नाना शेते

डॉक्टर बाबुराव गुरव, जयंत निकम, बाळासाहेब बागवान, विश्वासराव बाबर, राजेंद्र अण्णा देशमुख, आर.एस.चोपडे, हनुमंतराव बारगुले, शिवाजीराव काळुंगे, बबनराव गायकवाड चंद्रकांत लोंढे, शरद पाटील, या प्रतिनिधींना एकत्रित घेऊन 26 जुलै 1993 साली आटपाडी येथे पहिली पाणी परिषद घेतली. हे पाणी संघर्ष चळवळीचे शिलेदार होते.

त्या परिषदेमध्ये नागनाथ अण्णा म्हणाले की, शेतकरी कष्टकरी संघटनेचा विजय असो, कृष्णा खोऱ्याचे हक्काचे पाणी या भागाला मिळालेच पाहिजे, पाणी आमच्या हक्काचे, नाही कुणाच्या बापाचे. "दुष्काळ निर्मूलन चळवळीचा विजय असो". जमीन व पाण्याचे शास्त्रीय नियोजन झालेच पाहिजे. 2000 सालाच्या आत कृष्णा खोऱ्याच्या पाण्याचे वाटप झाले पाहिजे. 'कामगार शेतकरी, कष्टकरी, एकजूटीचा विजय असो' अशा हजारो शेतकरी बांधवांनी घोषणा दिल्या. अण्णांच्या सूचनेप्रमाणे डॉ. भारत पाटणकर यांनी ठराव मांडले. अण्णांनी परिषदेत जन समुदायाला सांगितले की, ही पाणी संघर्ष चळवळ रानात पाणी येईपर्यंत चालूच राहणार आहे. अशाप्रकारे दरवर्षी आटपाडीला 26 जुलैला क्रांतिवीर नाना त्यांना परिषदा घेत होते. पुढे 1994 ते 2012 पर्यंत पाणी परिषदा चालूच होत्या. प्रत्येक तालुक्यात परिषदा घेतल्या. हजारो लोकांनी निवेदने सरकारला पाठवली. साखर कारखाने, सोसायटी, ग्रामपंचायत, सहकारी संस्था, शिक्षण संस्था इत्यादींनी पाणी मागण्याचे ठराव शासनाला पाठवले. यामध्ये महाराणी देवी अहिल्याबाई होळकर एज्युकेशन सोसायटीच्या माध्यमातून आम्हीही विद्यार्थी दशे पासूनच या पाणी संघर्ष चळवळीमध्ये सहभागी झालो. मामलेदार, प्रांत कलेक्टर पर्यंत घेराव घातले, निवेदन दिली, पाणी प्रश्नाची तीव्रता सरकारला दाखवून देणे शक्य होतं त्या साऱ्या मार्गाचा अवलंब केला. लोकजागृतीसाठी गावोगावी पोवाडे आणि क्रांतीची प्रेरणा देणारी कलापथके पाठवली. यातून पाणी संघर्ष चळवळीला गती आली. शेवटचा पर्याय म्हणून साराबंदीचा निर्णय घेतला व तो यशस्वी केला. यातूनच टेंभू योजनेचा जन्म झाला.

तेरा दुष्काळी तालुक्याच्या पाणी प्रश्नाच्या लढ्याला वीस वर्षे झाली. चळवळ चालू होती आणि पुढेही रानात पाणी येईपर्यंत ही जवळ चालू राहणार या चळवळीचे जनक क्रांतिवीर नागनाथ अण्णांचे 12 मार्च 2022 रोजी निधन झाले. व अण्णांच्या निधनानंतर प्रथम घरनिकी च्या तलावात पाणी पोहोचले व अण्णांचे स्वप्न साकार झाले. कृष्णाचे पाणी दुष्काळी आटपाडी तालुक्यातील घानंद तलावामध्ये पोहोचले असता, मा. वैभव काका, उस्मानवी

शेख, आर. एस. चोपडे, जयवंत अहिर. यांच्या उपस्थितीत पाणी पूजन केले.¹² क्रांतिवीर नागनाथांनी दुष्काळ हटविण्यासाठी जी ऐतिहासिक चळवळ उभी केली ती निस्वार्थपणे चालवली. वीस वर्षांच्या संघर्षातून आटपाडी व इतर तालुक्यात कृष्णेचे पाणी आले. या ऐतिहासिक पाणी संघर्ष चळवळीत नागनाथ अण्णांच्या नंतर वैभव काका नायकवडी यांचे नेतृत्व मिळाले आहे. 26 जून 2022 पर्यंत एकूण 29 पाणी संघर्ष परिषदा संपन्न झाल्या. कृष्णेचे पाणी दुष्काळी भागापर्यंत पोहोचले आहे. व त्याचा फायदा शेतकऱ्यांना होत आहे. हेच अण्णांच्या चळवळीचे फलित आहे.

निष्कर्ष-

स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीच्या योगदानाचे मूल्यमापन करित असताना प्रकर्षाने निदर्शनास येते की, शेतकरी, कष्टकरी वर्गाला न्याय मिळवून देण्यासाठी अनेक नेत्यांनी आवाज उठविला. जी.डी.लाड यांच्या कार्यामुळे शेती, सहकार, शिक्षण पर्यावरण या क्षेत्रांमध्ये परिवर्तन घडून आले. भाई गणपतराव देशमुख यांनी सांगोला व परिसरातील 95 गावांचा कायापलट केला. शेतमजूर, शेतकरी व ग्रामीण जनतेचे प्रश्न सोडवून पाणी संघर्ष चळवळीच्या माध्यमातून टेंभू, म्हैसाळ, कृष्णा खोरे यांसारख्या योजनांच्या माध्यमातून शेतात पाणी पोहोचले. हीच चळवळीची फलश्रुती होय. नागनाथ अण्णांनी कृष्णा खोऱ्यातील तेरा दुष्काळी तालुक्यांना पाणी मिळाले पाहिजे, यासाठी ऐतिहासिक पाणी संघर्ष चळवळ उभी केली. सद्यःस्थितीत 26 जून 2022 पर्यंत एकूण 29 पाणी परिषदा झाल्या. कृष्णा नदीचे पाणी दुष्काळी भागातल्या विविध ठिकाणी पोहोचले. हीच पाणी संघर्ष चळवळीचे फलश्रुती होय. शरद जोशी यांच्या नेतृत्वामुळे तर शेतकरी चळवळ महाराष्ट्रभर पसरली. त्यांच्या या आंदोलनामुळे राज्यातील शेतकऱ्यांना ऊस, तंबाखू, दूध भात, कापूस इत्यादी पिकांसाठी योग्य हमीभाव मिळू लागला. लक्ष्मीमुक्ती चळवळीमुळे स्त्रियांना पतीच्या संपत्तीत वाटा मिळाला. महाराष्ट्राच्या विविध भागांमध्ये अनेक नेत्यांनी शेतकऱ्यांसाठी आंदोलने केली. व शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देऊन भरीव कामगिरी केली. आजवर अनेक नेत्यांनी शेतकरी व त्यांच्या प्रश्नावर अनेक शेतकरी चळवळी उभ्या केल्या आहेत परंतु निर्ढावलेले अधिकारी आणि बेफिकीर राज्यकर्ते यांना जाग्यावर आणण्यासाठी व शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्यासाठी शेतकरी चळवळीची अत्यंत गरज आहे. त्या शेतकरी चळवळी आधी गतिमान केल्या पाहिजेत असे वाटत असले तरीही शे.का.प. चे आमदार जयंत पाटील माजी खासदार राजू शेट्टी व हाताच्या बोटार मोजणारे अन्य नेते सोडले तर महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळी आज क्षीण होत आहेत की काय असे वाटून राहते. म्हणून नवा

दृष्टिकोन बाळगणारे शेतकरी चळवळीचे नेतृत्व करणाऱ्या नेत्यांची खूप मोठी गरज आहे. असे माझे मत आहे.

संदर्भसूची-

1. मोक्याशी सयाजी राजे (डॉ) महाराष्ट्रातील लोक चळवळी, नागनाथ प्रकाशन, इस्लामपूर, प्रथमावृत्ती 27 एप्रिल 2018 पृ.262.
2. भोसले अरुण (डॉ), दक्षिण महाराष्ट्र राजकीय चळवळी व नेतृत्व, डायमंड पब्लिकेशन, प्रथमावृत्ती 2022, पृ.137
3. सुराणा पन्नालाल, लिगाडे नानासाहेब,(प्रा), झेपावणारा ग्रामीण महाराष्ट्र, प्रथमावृत्तीडिसेंबर 2018 ,पृ. 175.
4. दातार माधव, महाराष्ट्र एका संकल्पनेचा मागोवा , राजहंस प्रकाशन प्रथमावृत्ती2012 , पृष्ठ. 58.
5. कुलकर्णी. अ.रा.(प्रा), महाराष्ट्र समाज आणि संस्कृती, डायमंड पब्लिकेशन,प्रथमावृत्तीमे 2008 ,पृष्ठ. 235.
6. कुलकर्णी. अ. रा.(प्रा). महात्मा ज्योतिराव फुले सामाजिक व शैक्षणिक कार्य, डायमंड पब्लिकेशन,प्रथमावृत्तीजुलै 2018, पृष्ठ. 22
- 7 . अहिर जयवंत.(संपादक), क्रांतिवीर नागनाथ अण्णा नायकवडी भाग 2, पृ. 58
8. देशमुख एल .जी. (संपादक) उज्वल महाराष्ट्रासाठी, डायमंड पब्लिकेशन पुणे,प्रथमावृत्ती 2018 ,पृ.205.
9. पाटील. व्ही. वाय (संपादक), क्रांती अग्रणी पर्व ,पाक्षिक 27 नोव्हेंबर 2019 , पृ.3.
10. चोपडे. आर .एस (प्रा)प्रेमाचे झरे, इंद्रनील प्रकाशन ,कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, 15 जुलै 2022 पृ.129.
11. सिंह ब्रिजेश (संपादक) लोकराज्य,महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय मुंबई,नोव्हेंबर 2016 पृ, 50.
12. माने किसन (डॉ) राजकीय मानदंड, भाई गणपतराव देशमुख, सायन पब्लिकेशन, पुणे प्रथम आवृत्ती, 5 ऑक्टोबर 2022 पृ. 105.
13. मांडवकर पवन, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, सेवा प्रकाशन, अमरावती, प्रथम आवृत्ती 2006, पृष्ठ 24.

14. महाराष्ट्र टाइम्स, ई पेपर, दिनांक 19 नोव्हेंबर 2011.
15. <https://mr.wikipedia.org/s/aid>
16. <https://marathivishwakosh.org/45854/>
17. दैनिक पुढारी, सांगली आवृत्ती, दिनांक 26 जुलै 2018, पृष्ठ क्रमांक 5.

मराठ्यांच्या इतिहासात दूरगामी परिणाम करणारा सांगोला करार

प्रा.डॉ. स्वाती घाटुळे- चौगुले

ऐ. आर. बुर्ला महिला वरिष्ठ महाविद्यालय सोलापुर

Corresponding Author- प्रा.डॉ. स्वाती घाटुळे- चौगुले

DOI-10.5281/zenodo.7397858

प्रस्तावना

स्वतंत्र हिंदवी स्वराज्याची स्थापना छ.शिवाजी महाराजांनी केली. स्वराज्य वाढविण्याचे काम पुढे छ.संभाजी राजे,छ.राजाराम महाराज ,महाराणी ताराबाई ,छ. शाहू व पेशवे यांच्या काळात झाले.छ.शिवाजी राजे व छ. संभाजी राजांनी राजधानी रायगड येथून तर ताराबाई व शाहू महाराज यांनी सातारा राजधानीतून आपला राज्यकारभार चालविला. संभाजीराजांच्या वधानंतर राजाराम महाराजांनी जिंजी येथून राज्यकारभार केला. राजाराम महाराजांच्या निधनानंतर महाराणी ताराबाई यांनी राज्यकारभाराची सूत्रे हाती घेतली. पुढे इ.स.1707 मध्ये मोगलांच्या कैदेतून शाहूंची सुटका झाल्यानंतर महाराणी ताराबाई व छ. शाहू महाराज यांच्या अंतर्गत यादवीत खेडची लढाई झाली.या लढाईत शाहू महाराजांचा विजय झाल्यानंतर त्यांनी राज्याभिषेक करून आपला राज्यकारभार सुरू केला.शाहू राजाने राज्यकारभारात पेशव्यांना महत्त्वाचे स्थान दिले. त्यांना स्वतःचे अपत्य नसल्याने त्यांच्या मृत्यूनंतर ताराबाईचा नातू रामराजा यांना राजा म्हणून घोषित केले. त्यांचाच कारकिर्दीत सांगोला लढाई व तह झाला. प्रस्तुत शोधनिबंधात शाहू महाराजांनी मृत्यूपूर्वी वारस म्हणून रामराजे यांची केलेली निवड, यासंदर्भात पेशव्यांना दिलेल्या दोन याद्या,रामराजाचे बालपण व राज्यारोहण,प्रत्यक्ष कारभार करताना रामराजांची झालेली अडचण, पेशवे व ताराबाई यांच्यात राज्यकारभारासाठी झालेली रस्सीखेच. ही सर्व पार्श्वभूमी सांगोला लढाईला कारणीभूत असल्याने याचा आढावा सर्वप्रथम घेऊन सांगोला मोहीम व त्यातून झालेला सांगोला करार व त्याचे परिणाम यांचा ऊहापोह केलेला आहे. बाळाजी विश्वनाथ यांना इ. स. 1713 मध्ये शाहू महाराजांनी पेशवाईची वस्त्रे दिली. त्यानंतर पेशवे बाजीराव[इ. स.1720 ते इ. स.1740],बाळाजी बाजीराव [इ. स.1740 इ. स.1761] या पेशव्यांनी आपल्या पराक्रमाने उत्तरेकडे मराठा सत्तेचा साम्राज्यविस्तार वाढविला.इ.स.1743 पासून शाहू महाराजांची तब्येत ढासळत चालली. त्यातच वाढता गृहकलह यामुळे त्यांचे स्वास्थ्य नष्ट झाले. आपण संपादन केलेल्या राज्याचे रक्षण कसे होईल याची चिंता शाहू महाराजांना होती. त्यांना अपत्य नसल्यामुळे वारसा पश्च निरमाण झाला . वारस निवडण्यासाठी छ. शाहूंनी दत्तकाचे अनेक प्रयत्न केले. शेवटी महाराणी ताराबाईचा नातू रामराजा याची खातरजमा झाल्यानंतर छ. शाहू महाराजांनी वारस म्हणून रामराजांना करून पेशव्यांनी त्यांच्या आज्ञेत राज्यकारभार करावा अशी आज्ञा दिली. या आज्ञेस लेखी आधार असावा म्हणून त्यांनी स्वदस्तुरच्या दोन सनदा निधनापूर्वी बाळाजी बाजीराव पेशवे यास लिहून दिल्या. या दोन सनदा म्हणजे मराठेशाहीच्या सूत्रचालकत्वाची शाहूमहाराजांनी बाळाजीपंत पेशव्यास करून दिलेली सनद होय.

छ.रामराजे यांचे बालपण ते राज्याभिषेक

महाराणी ताराबाई यांचे पुत्र शिवाजी व भवानीबाई यांच्या पोटी रामराजाचा जन्म झाला. जन्माला येण्याअगोदरच पित्याचे म्हणजे ताराबाई पुत्र शिवाजी यांचा मृत्यू 24 मार्च 1726 मध्ये देवीच्या आजाराने झाला. त्यानंतर रामराजाचा जन्म पन्हाळा येथे झाला . त्यावेळी कोल्हापूरच्या गादीवर महाराणी ताराबाईची सवत

राजसबाई यांचे पुत्र संभाजी राजे राज्य करीत होते. त्यांनी आणि जिजाबाई यांनी मुल मारण्याचा प्रयत्न केला पण त्यांच्या प्रयत्नाला ताराबाईने यश येऊ दिले नाही. गो. स. सरदेसाई यांच्या मराठी रियासत, खंड 4 मधील माहितीनुसार, ताराबाईंनी मुल सुरक्षित रहावे म्हणून त्याला जास्त आफू दिली. मुलाने हालचाल करायचे बंद केल्यावर मुल मेले अशी बातमी पसरून रडारड सुरू केली.

खाजगी चौकीचा घाशीराम नावाचा राजपूत होता. त्याच्या बायकोचे मुल वारले होते . ताराबाईने आपला नातू त्यांच्या स्वाधीन केला . त्यांच्या या कटात काकासाहेब भोसले जिंतीकर सामील होते. काशीराम राजपुताची बायको वारल्यानंतर रामराजाची वडील बहीण कृष्णाबाई म्हणजे दर्याबाई निंबाळकर यांच्याकडे पानगावी 17 फेब्रुवारी 1745 रोजी सुपूत केले. म्हणजेच शाहू महाराजांनंतर मराठ्यांचा छत्रपती बनलेल्या रामराजास बालपणाची पहिली दोन वर्षपन्हाळ्यावर ,15- 16 वर्ष बावड्यास व 1745 पासून पानगावी राहावे लागले.राजघराण्याच्या वंशात जन्म घेऊन सुद्धा रामराजे राजकीय संस्कार पासून वंचित राहिले. . 15 डिसेंबर1749 रोजी शाहू महाराजांचा मृत्यू झाला .मृत्युनंतरच दोनच दिवसांत पेशव्यांनी बापूजी खंडेराव चिटणीस, महादेव पुरंदरे अशा प्रमुख व्यक्तींना रामराजाला आणण्यासाठी पानगावी रवाना केले. रामराजास कडेकोट बंदोबस्तात साताऱ्यास आणले. 4 जानेवारी 1750 रोजी राज्याभिषेक होऊन रामराजे छत्रपती झाल्याचे घोषित केले. तेथून त्यांची कारकीर्द सुरू झाली.

महाराणी ताराबाई व पेशवे यांच्या रस्सीखेचात रामराजे यांची झालेली अडचण

छ. रामराजे राज्यकारभाराबाबत अनभिज्ञ असल्यामुळे त्यांच्यावर ताराबाईचे वर्चस्व गाजत होते.त्यातूनच पुढे ताराबाई आणि नानासाहेब पेशवे यांच्या संघर्षाला प्रारंभ झाला होऊन पुढे शह - प्रतिशहा चे राजकारण राजधानीत शिजायला लागले. नानासाहेब मुख्यप्रधान म्हणून जितके सामर्थ्यवान, दूरदर्शी तितकेच ताराबाई धूर्त ,चाणाक्ष आणि महत्त्वाकांक्षी होती. रामराजाचे बालपण अज्ञातवासात गेल्यामुळे त्यांना राज्यकारभाराचे धडे मिळाले नाहीत.पण आता विशाल अशा मराठा दौलतीचे कारभारी झाले.एका बाजूस सरदारांचे हेवेदावे तर दुसऱ्या बाजूस बाहेरील शत्रूचे डावपेच.या सर्व डावपेचात निर्णय घेणे रामराजास जड जाऊ लागले. रामराजास ताराबाईने घातलेले निर्बंध व कडक शिस्त अजिबात आवडत नव्हती. त्यामुळे ते उघडपणे नापसंती दर्शवू लागले.ताराबाई रामराजा ची उघडपणे अवहेलना करू लागल्यामुळे ताराबाई पासून दुरावले जाऊ लागले.शाहू महाराजांनी

मृत्यूच्या अगोदर लिहून ठेवलेल्या यादीप्रमाणे पेशव्यांना वाटत होते सर्व सत्ता आपल्या तंत्राने चालली पाहिजे. त्यामुळे शाहू महाराजांचे निधन होताच ताराबाईच्या पक्षाची माणसे हेरून त्यांचा बंदोबस्त त्यांनी चालू केला . राज्यकारभार करताना रामराजे हे ताराबाई व नानासाहेब पेशवे या दोन महत्त्वाकांक्षी व्यक्तींच्या कचाट्यात सापडले.

सिंहगड पेशव्यांच्या ताब्यात

गर्गे सदाशिव यांच्या करवीर रियासती संदर्भानुसार, रामराजे आपल्या मर्जीने वागत नाहीत व साताऱ्यास आपले कार्य सिद्धीस जात नाही हे पाहून ताराबाई सिंहगडावर जाऊन राहू लागल्या. साताऱ्याला राज्यकारभार करताना रामराजांना खर्चाची पंचायत पडू लागली . सैन्यांचे पगार तुंबू लागले. कर्जात भर पडू लागली . त्यामुळे साताऱ्याचा कारभार ढासळत चालला.ताराबाई व रामराजा यांच्यातील कटकटीमुळे राज्यकारभारावर अनिष्ट परिणाम होतो असे निमित्त करून पेशव्याने साताऱ्याचा कारभार पुण्यात आणण्याचे ठरविले. याच काळात बाळाजी बाजीरावाचा मुलगा विश्वासराव व पुतण्या सदाशिवराव भाऊ यांचे विवाह जवळ आल्याने ते पुण्याला परत गेले . ताराबाईने मात्र सिंहगडावरून पेशवे व रामराजा विरुद्ध कारस्थानाला प्रारंभ केला. त्याच वेळेस सिंहगड सचिवाच्या ताब्यात व सचिव ताराबाईच्या आज्ञेत होता. पेशव्यांना आपले सामर्थ्य वाढवण्यासाठी सिंहगड ताब्यात घेणे आवश्यक होते. पुण्याच्या संरक्षणासाठी सिंहगड अत्यंत महत्त्वाचा होता. लग्नाचे आमंत्रण देऊन ताराबाईची समजूत काढण्यासाठी त्यांना पुण्यात बोलाविले. पुण्याला आल्यानंतर पेशव्यांनी सिंहगड ताब्यात देण्याची मागणी केली पण सचिवांनी ही मागणी अमान्य केली. ताराबाईचा ह्या गोष्टीला अंतर्गत विरोध होता. किल्ला सहज हाती येत नाही हे लक्षात येताच 14 जून रोजी पेशव्यांनी सचिव पिता -पुत्रास कैद केले. त्यानंतर ताराबाईची समजूत काढण्यासाठी पेशव्याने जिवाजी गणेश खाजगीवाले यास स सैन्य पाठवले. सिंहगडक ऱ्याणी किल्ला लढवण्याची शिकस्त केली पण त्यांचा पराभव झाला. 6 जुलै 1750 रोजी किल्ला पेशव्यांच्या ताब्यात आला. ताराबाईचा पेशव्यांच्या विरोधातील पहिला पराभव होता. म्हणजे ताराबाईच्या

समर्थकास नामोहरण करून रामराजास निष्प्रभ करून पेशव्यांनी खरेखुरे सत्ताधीश बनवण्याचा निश्चय केला.

सांगोला किल्ला ताब्यात घेण्यासाठी केलेले प्रयत्न

पेशव्यांनी ताराबाईंच्या समर्थकास नामोहरण करून ताराबाई व प्रतिनिधी यांच्या ताब्यातील सिंहगड किल्ला हस्तगत केला. ताराबाईंचा प्रतिनिधी दादोबा जगजीवन व यमाजी शिवदेव यास अटकेत ठेवून या दोघांनीही आपली जहागिरी पेशव्यांच्या ताब्यात द्यावी असा हुकूम काढला होता. तुसंगात असणाऱ्या दादोबा प्रतिनिधीच्या ताब्यात वऱ्हाड आणि पंढरपूर यांच्या मधील व साताऱ्याच्या पूर्वेकडील प्रदेश ताब्यात होता. त्यामुळे साताऱ्यास छत्रपती रामराजांच्या व्यवस्थेवर प्रतिनिधीचा ताबा असे. प्रतिनिधी जगजीवनराम हे पेशव्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे वागत नव्हते. शिवाय प्रतिनिधींच्या ताब्यात असणाऱ्या प्रदेशावरून पेशव्यांविरुद्ध निरनिराळी कारस्थाने करणे सोपे होते. त्यामधील विशेषता सांगोला किल्ला हा प्रतिनिधींच्या ताब्यात होता. हा प्रदेश जर प्रतिनिधींच्या ताब्यातून घेतला तर त्याचे महत्त्व कमी होईल आणि आपल्या व्यवस्थेस धोका होणार नाही असे पेशव्यांना वाटत होते. या संबंधाने वाटाघाटी करण्यासाठी पेशव्यांनी प्रतिनिधी व यमाजीपंत यांना पुण्याला आणले. प्रदेशाच्या वाटाघाटीची चर्चा पेशव्यांने रघुजी भोसले व ताराबाई यांच्या साक्षीने केली.

प्रतिनिधींना आपल्या हातातील प्रदेश सोडण्याची इच्छा नव्हती परंतु पंत सचिवाकडून सिंहगड किल्ला व त्याखालील प्रदेश पेशव्यांनी जबरदस्तीने घेतला. आपला मुलूखही ते घेतल्या शिवाय राहणार नाहीत या विचाराने त्यांनी तो प्रदेश देण्याची कबुली दिली. यमाजीने सांगोले व मंगळवेढा ही दोन ठाणी पेशव्यांना देण्याचे मान्य केल्यावरच त्यांची सुटका केली. यमाजी शिवदेव हा पराक्रमी आणि हुशार बुद्धीचा होता. प्रत्यक्षात सांगोला किल्ला घेण्यासाठी ज्या वेळी पेशव्यांचे सैन्य गेले त्यावेळेस यमाजी शिवदेव यांनी विरोध केला व प्रतिनिधींच्या बाजूने पेशव्यांशी लढाई करून रामराजास आपल्या ताब्यात घेण्याचा घाट घातला. यमाजी शिवदेव ने पेशव्यास निरोप दिला की प्रतिनिधी हे छत्रपतींचे सेवक त्यांच्या आज्ञेने प्रदेशाची देवघेव करता येईल. पेशव्यांचा हुकूम आपण मानणार नाही.

सांगोला मोहीम

प्रा.डॉ. स्वाती घाटुळे- चौगुले

यमाजी शिवदेवाच्या या भूमिकेवर पेशव्यांनी शक्य लढवली. लढाई केल्याशिवाय आपणाला हा किल्ला मिळणार नाही व लढाई छत्रपतींच्या आज्ञेने झाली पाहिजे तसेच प्रतिनिधींचा बंदोबस्त आपण केल्यास लौकिक दृष्ट्या बरे वाटणार नाही. जर छत्रपतींकडून प्रतिनिधींचा विमोड झाला तर लोकापवाद टळून आपला हेतू साध्य होईल असा धूर्त विचार करून पेशव्यांने सदाशिवराव भाऊ यांना छ. रामराजासह फौज देऊन सांगोला मोहिमेसाठी पाठवले. त्यांच्याबरोबर सल्लागार म्हणून रामचंद्रबाबा या मुत्सद्दी व्यक्तीला पाठवले. तसेच नाना पुरंदरे, गोविंदराव चिटणीस, यशवंतराव पोतनीस हे साताऱ्याच्या संदर्भातील प्रमुख मंडळी बरोबर पाठवली. ही परिस्थिती ताराबाईंना असह्य करणारी होती. पण हातात छत्रपती नाहीत आणि सैन्यही नाही अशी त्यांची स्थिती झाली होती. फौज घेऊन सदाशिवराव भाऊ व छत्रपती रामराजे सांगोला मोहिमेसाठी पुण्याहून निघाले. मोरेश्वर, पंढरपूर असे देवदर्शन करीत सांगोला येथे पोहोचले. माघार घ्यावी लागू नये म्हणून येताना त्यांनी मोठी फौज व मुबलक सामान आणले होते. या मोहिमेस राजकारणात मोठे महत्त्व प्राप्त झाले. कारण सदाशिवराव भाऊंची तडफ व रामचंद्रबाबांची अक्कल या दोन शक्ती एकत्रित आल्या होत्या.

यमाजी शिवदेवही युद्धाच्या तयारीत होता. त्यांनी मोठी फौज जमवून सांगोल्याचे ठाणे मजबूत करून लढण्याची तयारी केली होती. 10 सप्टेंबर 1750 रोजी सांगोल्याच्या किल्ल्याला सदाशिवराव भाऊ पेशवे यांनी छत्रपतींच्या उपस्थित वेढा घातला. सदाशिवराव भाऊ यांनी अतिशय मेहनत घेऊन पंधरा दिवस प्रखर झुंज दिली. एवढ्या मोठ्या फौजेपुढे जास्त दिवस टिकाव लागणार नाही हे ओळखून यमाजी शिवदेव 25 सप्टेंबर 1750 रोजी शरण आले. दादोबा प्रतिनिधी यास पुरंदर किल्ल्याच्या कैदेतून सोडवून सांगोल्यात आणले आणि त्यांच्याकडून सदाशिवराव भाऊ यांनी सांगोला व मंगळवेढा या दोन्ही स्थळांचा कब्जा घेतला. सांगोल्याचे ठाणे छत्रपती रामराजाने तर मंगळवेढ्याचे ठाणे पेशव्यांनी आपल्याकडे घेतले. सांगोल्याचे ठाणे महाराजांनी रानोजी मोहिते यांच्या ताब्यात दिले. एक महिना मुक्काम करून सांगोल्याच्या

कारभाराची व्यवस्था लावली सदाशिवराव भाऊ ने छत्रपती महाराजांकडून लेखी करार करून घेतल्यानंतर रामराजे साताऱ्यात गेले . पेशव्याने ताराबाई व तिच्या समर्थकांचा बंदोबस्त करण्यासाठी छत्रपतीचा उपयोग केला. खरे पाहता सांगोला व मंगळवेढा ही ठाणी छत्रपतींनी पेशव्यांना दिलेली होती. पेशव्यांनी प्रतिनिधींचा केलेला अपमान व केलेल्या बंडाळ्या व कटकटीमुळे छत्रपतीं शाहूंनी ही ठाणी पेशव्यांकडून प्रतिनिधीला दिलेली होती.तीच ठाणी पुन्हा छत्रपतींच्या मदतीने पेशव्यांनी मिळविली.आपापसातील यादवीत एका पक्षाने दुसऱ्या पक्षावर मिळवलेला हा विजय होता. अशा प्रकारे पेशव्यांनी ताराबाईच्या समर्थकांचा बंदोबस्त करून त्यांना निष्प्रभ केले.याचवेळी छत्रपती व पेशव्यांनी जो करार केला तोच करार क्रांतिकारक ठरला. त्याला प्रसिद्ध सांगोल्याचा करार म्हणतात.

सांगोला करार- 29 सप्टेंबर 1750

सांगोल्याचे ठाणे ताब्यात घेतल्यानंतर सदाशिवराव भाऊ पेशव्याने छत्रपतींच्या लेखी हुकुमाने जो करार केला तो पुढील प्रमाणे..

-पेशव्याने छत्रपतींच्या नावे दौलतीचा कारभार करावा व छत्रपतीस त्यांच्या इतमामासाठी 56 लाखाचा मुलुख सोडून द्यावा.देवराव लपाते याला छत्रपतीचा कारभार पाहण्याकरता नेमण्यात आले.या करारामुळे पेशवे कायदेशीर सर्वसत्ताधीश बनले व छत्रपती नामधारी झाले. साताऱ्याचे महत्व संपुष्टात येऊन पेशवे पुण्याहून कारभार करू लागले.

-सचिवाचा बंदोबस्त करून त्याच्याकडे असणारा सिंगड किल्ला काढून पेशव्यांनी आपल्या ताब्यात घेतला .

- कर्नाटकचा सुभा हा बाबूजी नाईकाला दिलेला होता त्याचा ताबा पेशव्यांना देण्यात आला. याबाबत छत्रपतीला पेशव्यांनी जास्त खंडणी द्यावी असे ठरविण्यात आले.

-यशवंतराव दाभाडे हा व्यसनी बनलेला होता . गुजरातचा अंमल नीट चालवत नाही म्हणून निम्मी गुजरात पेशव्यांच्या नावे वाटून देण्यात आली . आणि यशवंतरावांचा पुत्र त्रिंबकराव यास सेनापती पद दिले.

-गोविंदराव चिटणीसाने छत्रपतीजवळ राहावे आणि पेशव्यांच्या आज्ञात राहून छत्रपतीचा कारभार

चालवावा.यशवंतराव पोतनीस यांच्याकडे छत्रपतीची तिजोरी सोपविण्यात आली. त्याकरता त्याला 40 हजाराची जहागिरी देण्यात आली.

-फत्तेसिंग भोसले यांचे कारभारी म्हणून त्र्यंबक हरी पटवर्धन यांना नेमले. .

सांगोला कराराचे परिणाम

सांगोल्याची लढाईही ताराबाईचे समर्थक प्रतिनिधी, सचिव आणि सेनापती यांच्या विरोधी पेशवे व छत्रपती यांच्यात झाली.या लढाईत महासंग्राम जरी झाला नसला तरी या लढाई नंतर झालेल्या कराराचे परिणाम मात्र दूरगामी ठरले. सांगोला करारामुळे गुजरात, कर्नाटक या प्रदेशावर पेशव्यांचा प्रभाव वाढीस लागला. प्रतिनिधी, सचिव आणि सेनापती यांना जे काही महत्त्व उरले होते ते या करारामुळे नष्ट झाले. शाहू महाराजांच्या मृत्यूनंतर केवळ नऊ महिन्यातच नवीन छत्रपती रामराजे निष्प्रभ होऊन पेशवे कारभारी बनले. सत्तेचे केंद्र पेशव्यांच्या हाती जाऊन छत्रपती नामधारी झाले व पेशवे सत्ताधीश बनले. सांगोला करारानुसार निम्म्या गुजरातचा अंमल पेशव्यांकडे आलेला होता . त्यावेळी वैयक्तिक हेवेदाव्याला वाचा फुटून उमाबाई दाभाडे यांनी निम्मी गुजरात पेशव्यांना देण्यास नकार दर्शविला. ही गोष्ट पेशव्यांनी मान्य केली नाही त्यामुळे दाभाडे- गायकवाड प्रकरण वाढत गेले आणि ताराबाईच्या विरोधास जोर आला. रामराजा छत्रपती बनवण्यास आपण जबाबदार असून तो आपल्या मर्जीने वागत नाही , पेशव्यांच्या तंत्राने वागतो म्हणून ताराबाईने रागाला जाऊन रामराजा खरा नाही असे सांगू लागली . सर्वांपुढे त्या तू खरा नाही, खोटा आहेस, राजबीजाचा नाही, उचल्या आहेस असे हिणवू लागल्या. राजपदावरून रामराजास काढून कोल्हापूरकर संभाजी यास आणावा असा प्रयत्न ताराबाईने सुरू केला.

सांगोला कराराचे परिणाम दूरगामी ठरले व हा करार म्हणजे मराठ्यांच्या इतिहासातील एक मैलाचा दगड ठरला. स्वातंत्र्यसंग्रामात भद्रकाली ठरलेल्या महाराणी ताराबाई यांना मात्र पुढच्या काळात राज्यात दुही निर्माण करण्याचा आक्षेप पत्करावा लागला. शाहू महाराजांच्या निधनाने राज्य करण्याची संधी ताराबाईंना पुन्हा मिळाली होती . कारण प्रत्यक्ष त्यांचा नातूच राज्यावर बसविला

होता. पण ही संधी कोणत्या ना कोणत्या कारणाने हाती राहिली नाही. अज्ञातवासात वाढलेले रामराजे सातारचे छत्रपती झाल्यानंतर जी सांगोल्याची लढाई झाली त्यात सदाशिवराव भाऊने ताराबाईंच्या हातात मराठी सत्ता अथवा रामराजे जाऊ नयेत म्हणून छत्रपतींच्या आज्ञेने सांगोला करार केला. त्यामुळे रामराजास ताराबाईंच्या रोषास बळी पडावे लागले. तेथून पुढे रामराजेना अकरा वर्ष ताराबाईंच्या नजर कैदेत सातारा किल्ल्यावर राहावे लागले. सांगोला मोहीम रामराजांची पहिली व शेवटची मोहीम ठरली. शाहू महाराजांनी दिलेल्या याद्यामुळे पेशव्यांना राज्यमंडळाचे अधिकार आले. राज्यसंघात पेशव्यास सर्वश्रेष्ठ स्थान प्राप्त झाले.या घटनेला आपण सांगोला लढाई जबाबदार ठरतो. सांगोल्याच्या करारानंतर ताराबाईंने रामराजास आपल्या बाजूने घ्यायचे ठरविले . पण कैदेत टाकल्याने ज्या घटना घडल्या त्यामुळे परकीय शत्रूनी जोर धरला . ताराबाईंनी पेशव्याची असलेली सत्ता अधिक वाढवण्यास विरोध केला. खरी सत्ता आपल्या हातात राहावी म्हणून ताराबाईंने रामराजा आपलाच नातू आहे हे लक्षात घेऊन त्यांचे नाव वारसासाठी सुचवले होते . पण रामराजांच्या बाबतीत त्यांचा लवकरच भ्रमनिरास झाला. राजा खोटा म्हटल्यावर त्यास पदच्युत करून दुसरा योग्य वारस पेशव्यांनी निवडला नाही. याचे कारण छत्रपतिना अंधारात ठेवून कारभाराची सूत्रे पेशव्यांना आपल्या हाती ठेवण्याची इच्छा होती हे स्पष्ट होते. नाना पुरंदरे म्हणतात राजा काही तिखट, काही पोचट , क्षणभर विश्वास , क्षणभर आत्मविश्वास असा असल्यामुळे पेशव्यास हे राज्य आपल्या हाती असावे असे वाटणे स्वाभाविक आहे. स्वराज्य संस्थापक छत्रपती शिवरायांनी अंतर्गत बंडाळी करणाऱ्यांना धडा शिकविला होता म्हणून तर स्वराज्य निर्माण झाले परंतु याच स्वराज्यात पुढे छत्रपती शाहूंच्या मृत्यूनंतर सरदारात अंतर्गत हेवेदावे निर्माण होऊन दुही माजली. 12 ऑक्टोबर 1707 रोजी खेड येथे ताराबाई व शाहू यांच्यात यादवी युद्ध झाले. या लढाईत शाहू महाराजांचा विजय झाला. शाहू महाराजांच्या राज्यकारभारात बाळाजी विश्वनाथ यांनी मोलाची मदत केली. पुढे शाहू महाराजांनी पेशवेपद हे वंशपरंपरागत केले. तेथून पुढे पेशव्यांचे महत्त्व वाढीस लागले. शाहूंच्या

मृत्यूनंतर दुहीचा परिणाम म्हणजे सांगोल्याची लढाई. लढाईनंतर झालेल्या करारामुळे मराठ्यांच्या सत्तेच्या कारभाराचे परिवर्तन झाले.

संदर्भ

- 1} सरदेसाई गो. स., मराठी रियासत ,खंड- 4 , पॉप्युलर प्रकाशन पुणे,2012
- 2} आपटे द. वी. ओतुरकर र. वी. (संपादक), महाराष्ट्राचा पत्ररूप इतिहास (मराठ्यांचा), भारत इतिहास संशोधन मंडळ ,पुणे ,1941
- 3} हेरवाडकर र. वी. , थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्र, व्हीनिस प्रकाशन, पुणे , 1976
- 4} खोबरेकर वि. गो., महाराष्ट्राचा इतिहास, मराठा कालखंड,भाग -2 ,म.रा.सा.व संस्कृती मंडळ मुंबई1988.
- 5} भागवत अ.ना., सातारा पंतप्रतिनिधी घराण्याचा इतिहास भाग 1& 2 ,1929
- 6} गर्गे सदाशिव मार्तंड, करवीर रियासत ,राणे प्रकाशन, पुणे,1986
- 7} पुरंदरे कृ. वा. , पुरंदरे दसर, भाग -1 पुणे, 1908, लेखांक- 373
- 8} राजवाडे वि. का. ,मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड -6 ,लेखांक 257
- 9} महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर सातारा जिल्हा, मराठी आवृत्ती 1999
- 10} कुलकर्णी अ.रा. व खरे ग. ह. (संपादक), मराठ्यांचा इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, 1985,
- 11} देशपांडे सु. ग. , मराठ्यांचा इतिहास, शारदा प्रकाशन, नांदेड ,1975

अण्णा भाऊ साठेच्या साहित्यातील बंडखोर स्त्री.

प्रा . जालिंदर पांडुरंग वाघ

सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास विभाग कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर

Corresponding Author- प्रा . जालिंदर पांडुरंग वाघ

e-mail-jalindarwagh2016@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7397887

प्रस्तावना :

भारतामध्ये जातीव्यावस्था मोठ्या प्रमाणात मूळ धरल्याचे दिसून येते. या जातीच्या उतरंडीमध्ये अस्पृश्य म्हणून गणले गेलेल्या जातीमध्ये दुय्यम गणले जाते. त्यामुळे या स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक, राजकीय या सर्वच क्षेत्रात स्वातंत्र्य दिलेले नाही असे दिसून येते. सदरचा अभ्यास करतांना दलित समाजातील स्त्रिया या दबकून माहिती प्रयत्न करत असल्याचे संशोधन करतांना लक्षात येते. काही स्त्रिया या प्रश्नाची उत्तरे देण्याचे टाळत होत्या तर काही महत्वाच्या प्रश्नाला बगल देण्याचा प्रयत्न करत होत्या. महाराष्ट्रात अस्पृश्यासंबंधी वि. रा. शिंदे (१९३३), त्रि. ना. अत्रे (१९५९), गोरे व लिमये (१९७३), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादींनी वेगवेळ्या ग्रंथात अस्पृश्यासंबंधी विश्लेषण केले. महाराष्ट्रात महार, मांग, चांभार, ढोर आणि होलार अशा पाच प्रमुख अस्पृश्य जातींचा अभ्यास भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न या ग्रंथात केला गेला आहे. त्रि. ना. अत्रे यांनी (१९३३) “गावगाडा” या मध्ये तर गोरे व लिमये यांनी (१९७३) महाराष्ट्रातील दलित शोध आणि बोध यामध्ये, डॉ. सुनंदा पटवर्धन यांनी “चेंज अमाँग इंडियाज हरीजंस” या सर्व अध्यायानामध्ये वरील जातींचा अभ्यास करण्यात आला परंतु अण्णा भाऊ साठेनी आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून स्त्री जीवनावरती वेगळा प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे अण्णा भाऊ साठेच्या साहित्याने दलित स्त्रीला शिक्षणाची जाणीव झाली आहे. स्वातंत्र्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या विचारातून प्रेरणा मिळाली आहे. आता दलित स्त्रिया शिक्षणाकडे वळू लागल्या आहेत, ही थोडी सुखद घटना वाटली तरी बहुसंख्य दलितांच्या मुली शिक्षणापासून वंचित आहेत. एकंदर उपेक्षित असणाऱ्या दलित समाजाची स्त्री देखील खूपच उपेक्षित राहिली आहे. पती व्यासनाधीन असेल तर त्या स्त्रीच्या वाट्याला खूप मोठी दैन्यावस्था येते आणि दलित समाजात बहुसंख्य पुरुष दारू, जुगार, मटका, गुटखा अशा व्यासनाने गुरफटलेला असल्याने आणि दारूच्या नसेत पतीला मारहाण करतो या भीतीने कष्टातून संसार चालवत आपल्या पतीच्या दारूची उधारी भागवणारी हतबल दलित स्त्री सर्वत्र दिसते.

साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे यांनी इ. स. १९४८-४९ पासून कथा, कादंबरी लेखनास प्रारंभ केला. त्यानंतर त्यांचे त्यांचे १३ कथासंग्रह ३५ कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. तत्पूर्वी १९५० पर्यंत स्त्रीचे साहित्यातली स्थान दुय्यम होते. ती एक शोभेची बाहुली किंवा पुरुषपूरक प्रतिमा होती. तिला स्वतःचे अस्तित्व नव्हते. तिचे स्थान फक्त मनोरंजनापुरातेच होते. ह. ना. आपटे, श्री व्यं. केतकर, विभावरी शिरूरकर, यांनी स्त्रियांना साहित्यातून मांडण्यास सुरवात केली. परंतु हि परंपरा पुढे पुसट झाली. स्त्रीची भूमिका दुय्यमच राहिली. ती नियतीला शरण जाणारी, दुसऱ्यांच्या विचारावर चालणारी, पुरुषप्रधान संस्कृतीचाच पुरस्कार करणारी ठरली. परंतु या परंपरेला फाटा देण्याचे काम अण्णाभाऊंनी केले. त्यांनी आपल्या अनेक कथा, कादांबऱ्या श्रीप्रधानतेला स्वतःचा शोध घेण्यासाठी वाहिल्या. स्त्रियांचा कोंडमारा करणाऱ्या प्रथा व रूढीवर प्रहार करणाऱ्या विशायामाध्येच कथाबीज शोधले. आपल्या संस्कृतीत विश्वात स्त्रीने खूप रडून घेतले आताही रडत आहे. पण एकदा का ते अश्रु सुकले की तिथे असणारा आनंदाचा अखंड झरा बाहेर यायला वेळ लागणार नाही. तीच स्त्रीची

खरी ताकद आहे. अण्णाभाऊंनी हे अचूक हेरले होते. आणि म्हणूनच अण्णाभाऊंच्या साहित्यातील स्त्रीही मनस्वी बंडखोर व्यावस्थेविरुद्ध पेटून उठणारी नियतीला शरण आणणारी अशी तेजस्वी, ज्वालाग्रही आहे. नायक प्रथा कादंबऱ्यामध्ये तिचे स्थान तेवढेच महत्वाचे आहे. अण्णा भाऊंना पुरुषांचा पराक्रम व स्त्रीचे शील अतिशय महत्वाचे वाटत होते. त्यामुळेच त्यांच्या नायिका चारित्र्यवान तर नायक तडफदार, शूर, पराक्रमी आहेत. या भूमिकेमागे त्यांच्या चळवळीचे साम्यवादी विचारसरणी, खेड्यातील सरंजामवृत्ती व मुंबईला ते जेथे राहिले तेथील कामगार जीवन या अनुभवांचा परिपाक आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांनाही अस्पृश्यांसारखेच तुच्छ ठरवले तिचा फायदा शतकानुशतके घेत राहिले. मनुने व स्त्री स्वातंत्र्य अर्हती असे म्हटले व इथल्या पुरुषप्रधान सामाज्यव्यवस्थेने मनुच्या या वाक्याचे काकोर पालन केले. चूल आणि मुल या पलीकडे स्त्रीचे विश्व असू शकते, याची जाणीव तिला होऊ दिली नाही. इंग्रजांच्या अगमानमुळे इथे शिक्षण आले. पुरुषी चळवळीने स्त्री शिक्षणावर, समानतेवर भर दिली. स्त्रिया थोड्याफार प्रमाणावर शिकू लागल्या.

महात्मा ज्योतीराव फुल्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाला अग्रक्रम दिला. सावित्रीबाईंनीही त्यांच्या या कार्यात स्वतःला वाहून घेतले. त्यातूनच पुढे मुक्ता साळवे, ताराबाई शिंदे अशा अनेक तडफदार स्त्रिया पुढे आल्या. मुक्ता साळवेनी आपल्या निबंधात दलितांवर होणाऱ्या अन्यायाचे विद्रोही वर्णन केले, तर ताराबाई शिंदेनी "स्त्री पुरुष तुलना" या निबंधातून पुरुषी वृत्तीला पत्येक पापाचे कारण मानले व स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचा व्यापक विचार मांडला. ज्या समाजव्यावस्थेमध्ये दलित पुरुषांनाच काही स्थान नाही. दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, अज्ञानात टो गुरफटलेला आहे. सत्तेत तो फक्त साधन आहे. एकूणच रचनेत त्याचे मूल्य नगण्य आहे. तिथे स्त्रियांना कोणते स्थान असणार? या स्त्रिया कुटुंबावर नितांत प्रेम करणाऱ्या, एकनिष्ठ आहेत. त्यांना परपुरुषापासून असुरक्षितता वाटते. तसे वाटल्यावर त्या बंड करून उठाणाऱ्या आहेत.

अण्णा भाऊ साठेच्या कथा, कादंबऱ्यांमधील स्त्री ही सदसदविवेक बुद्धीने निर्णय घेणारी मनस्विनी आहे. ती समाजातील सर्वोच्च स्तरातील नसून, बंदिस्त आणि बांधलेल्या समाज जीवनात करकचून जखडलेली, स्वतःच्या स्वातंत्र्यासाठी आणि अस्मितेसाठी जबरदस्त संघर्ष करणारी आणि विजयी होणारी एक साधी कुठल्याही सामान्य कुटुंबात आढळून येणारी आहे. पण स्वतःच्या मताने जीवन जगण्याचा तिच्या अधिकाराची पायमल्ली होताच खवळून उठून रणांगणात लढणारी ही मनस्वी अण्णा भाऊंच्या सर्व विश्वाला व्यापून उभारणारी आहे. स्त्रीची स्वातंत्र्यता, अस्मिता आणि मनस्विता यांनी आणा भाऊ विलक्षण भाराऊन गेले होते हे पाहून त्यांचा आदर द्विगुणीत होतो. ही नायिका लढाऊ अत्माविश्वासाने बहरलेली आहे. फुला. निखारा, डोळे या काथामधील नायिका मुळापासून पाहण्यासारखी आहे. आपल्यावर बलात्कार करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या गुंड्या या गावगुंडाला शेवटी फुला ही नायिका त्याच्या रानातल्या घरात कोंडून जाळून मारते. बापाने आजारी अयोग्य नावऱ्याशी लग्न लावले म्हणून त्याला सोडून जाणारी बारबाद्या कंजाऱ्याची मुलगी आणि मुलीच्या भल्यासाठी समाजाचे वैर ओढून घेणारा बरबाद्या. या कथामध्ये चुकीचे संबंध फेटाळणाऱ्या नायिकेचे दर्शन घडते. चीरानगरच्या भूतामधील मंकी, रमी या नायिका झोपडपट्टीमधील बेदरकार श्रीयांचे दर्शन घडवतात. अण्णा भाऊंच्या नायिकांचे खरे वस्तुतः जीवन त्यांच्या कादंबऱ्यात दिसून येते.

निष्कर्ष :

अण्णा भाऊ साठेच्या साहित्याने दलित स्त्रीला शिक्षणाची जाणीव झाली आहे. स्वातंत्र्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या विचारातून प्रेरणा मिळाली आहे. आता दलित स्त्रिया शिक्षणाकडे वळू लागल्या आहेत, तरी पण कौटुंबिक, सामाजिक आर्थिक क्षेत्रात दलित महिलांना पाहिजे तेवढे स्वातंत्र्य दिले जात नाही. बहुतांश हा समाज

झोपडपट्टीच्या भागात राहत असल्याचे आढळून येते. त्यामुळे या स्त्रियांचा विकास झालेला दिसत नाही. अन्न, पाणी, इंधनासाठी झगडावे लागत होते. त्यातच त्यांच्या अशिक्षितपणाचे प्रमाणही प्रचंड असल्याचे दिसून येते. मुलींच्या शिक्षणाचा महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी सांगितलेला मूलमंत्र या समाजाने कधी ऐकलाच नाही आणि आचारणातही आणला नाही. गरिबी, अज्ञान, अंधकार, निकृष्ट राहणी, यामुळे हतबल झालेली स्त्री दैवावर हवाला ठेवते. जवळपास असलेल्या देवाला नवस बोलते, अंगात येणे, परडी हाती घेणे, जोगवा मागणे, मुलींना देवदासी-मुरळीम्हणून सोडणे या सर्व प्रकारात स्त्रियांचा मोठा वाटा असतो यामध्ये या स्त्रिया गुरफटलेल्या दिसून येतात. अशा अंधाश्रद्धेतून या महिलांची अधोगती झालेली दिसून येते. अण्णा भाऊ साठेच्या साहित्यातील स्त्री तेजस्वी, ज्वालाग्राही, व्यवस्थेविरुद्ध पेटून उठणारी अशी आहे. स्वतःच्या स्वातंत्र्यासाठी आणि अस्मितेसाठी व्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष करणारी स्त्री अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यातून मांडली आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. वि. रा. शिंदे, भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न, १९३३, कौशल्य, प्रकाशन, औरंगाबाद,
 २. अत्रे त्रि. ना. गावगाडा, १९१५, वरदा प्रकाशन - १९५९, पुणे.
 ३. गोरे लिमये, महाराष्ट्रातील दलित - शोध आणि बोध, १९७३, सहाअध्ययन प्रकाशन, मुंबई.
 ४. डॉ. पटवर्धन सुनंदा, चेंज अमाँग इंडियाज हरीजंस, १९७३, डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली.
 ५. बागुल योगीराज, तमाशा विठाबाईंच्या आयुष्याचा, २००४, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
- कठाळे नानासाहेब, अण्णा भाऊ साठे : जीवन आणि साहित्य, २००१, अण्णा भाऊ साठे साहित्य प्रकाश

सन १९४२ च्या 'छोडो भारत' चळवळीमध्ये महत्वाची कामगिरी बजावणारे हेरवाड मधील
स्वातंत्र्यसैनिक कै. श्री. आदगोंडा आण्णा पाटील

डॉ. दिपक वामनराव सुर्यवंशी

इतिहास विभाग प्रमुख सहकारभूषण एस. के. पाटील महाविद्यालय, कुरुंदवाड.

Corresponding Author- डॉ. दिपक वामनराव सुर्यवंशी

DOI-10.5281/zenodo.7398049

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यसैनिक म्हणजे ज्याने फक्त तुरुंगवासच भोगला आहे अशी व्याख्या न करता 'स्वातंत्र्यसंग्रामात ज्या रुपाने ज्याने भाग घेतला आहे व ज्याला कोणत्या - ना कोणत्या प्रकारे हाल सोसावे लागले आहेत, तो स्वातंत्र्यसैनिक' अशी व्याख्या भारतीय स्वातंत्र्यसैनिक आंदोलन इतिहास समितीने केलेली आहे. या स्वातंत्र्यसैनिकांनी १९४२ च्या लढ्यामध्ये भाग घेऊन संघटितरित्या प्रतिकार केला. त्यासाठी अनेक स्वातंत्र्यसैनिकांनी आपल्या प्राणाचे बलिदान दिले. हालअपेष्टा सहन केल्या. आपले संसार उघड्यावर टाकले. भूमिगत राहून त्यांना आपले जीवन रानावनात काढावे लागलेले दिसते. या स्वातंत्र्यसैनिकांच्या त्यागाला सिमा नव्हती. तसेच प्राणपणाला लावून त्यांनी निर्माण केलेल्या अस्मितेला तोड नव्हती. अशा या १९४२ च्या 'छोडो भारत' चळवळीमध्ये भाग घेतलेल्या स्वातंत्र्यसैनिकांच्या कार्याची दखल माहिती भावी पिढ्यांना होणे आवश्यक आहे. यासाठीच प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यातील व शिरोळ तालुक्यातील हेरवाड गावचे स्वातंत्र्यसैनानी कै. श्री. आदगोंडा आण्णा पाटील यांचे १९४२ च्या लढ्यातील योगदानाचा साधार आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारत देशाचा पूर्ण इतिहास अभ्यासला तर असे आपणास दिसून येते की, स्वातंत्र्यसंग्रामाची सुरुवात ही प्रथम जेव्हा परकियांचे आक्रमण झाले तेव्हापासून झालेली दिसते आणि हा स्वातंत्र्यसंग्रामाचा लढा सन १९४७ मध्ये भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत अतिशय निकराने लढला गेला. ब्रिटीश अंमल प्रस्थापित होईपर्यंत या स्वातंत्र्यलढ्याचे स्वरूप, प्रादेशिक किंवा राजकीय स्वरूपाचे असलेले दिसते. परंतु त्याला लोकाभिमुख स्वरूप प्राप्त झालेले नव्हते. हे लोकाभिमुख चळवळीचे स्वरूप महात्मा गांधी युगामध्ये मिळालेले दिसते. त्याचाच भाग म्हणून गांधी युगात सर्वसामान्य जनतेने या स्वातंत्र्यसंग्रामात या ना त्या प्रकारे भाग घेऊन भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात महत्वाची कामगिरी बजावलेली दिसते.

०२ ऑगस्ट १९४२ रोजी च्या काँग्रेस कार्यकर्त्यांच्या बैठकीत महात्मा गांधींनी आंदोलन सुरु करण्याचा किती निर्धार केला होता, याचे राजाजी यांनी स्पष्टीकरण केलेले आहे. १९४२ चा लढा शेवटपर्यंत चालू राहिल हिंसात्मक प्रकारामुळे तो थांबवला जाणार नाही, असे महात्मा गांधी यांनी स्पष्टपणे बोलल्याची माहिती राजाजी यांनी काँग्रेसजनांना दिली. या माहिती वरून आपल्याला १९४२ मधील "चले जाव" किंवा "छोडो भारत" चळवळ किती "करो या मरो" या निर्णयावर पोहचली होती हे आपल्याला कळून येते. महात्मा गांधींची भेट घेऊन आल्यानंतर सातारचे क्रांतीसिंह नाना पाटील यांनी स्वातंत्र्यलढ्यासाठी योगदान देण्याचा आदेश दिला होता. तसेच प्रत्येकांनी स्वतःस स्वतंत्र्य मानून इंग्रजांची राजवट नष्ट करण्याचे आंदोलन करावे असे ही सांगितले होते. याच धोरणानुसार सातारा, सांगली प्रमाणे कोल्हापूरातील भूमिगत चळवळीने आपली भूमिका वठवलेली दिसते. १९४२ च्या या भूमिगत

चळवळीची साखळी महात्मा गांधी - क्रांतीसिंह नाना पाटलांचे - पत्रीसरकार वसंतदादा पाटील - प्रजापरिषदेचे रत्नाप्पा कुंभार - हेरवाड मधील (शिरोळ तालुक्यामधील) स्वातंत्र्य सैनिक अशी होती याच आशयाने आपल्याला भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा अभ्यास करावा लागतो. या साखळीमधील एक अग्रणी स्वातंत्र्यसेनानी होते. -

श्री. आदगोंडा आण्णा पाटील यांचा जन्म १३ ऑगस्ट १९१७ मध्ये हेरवाड मधील ता. शिरोळ, जि. कोल्हापूर येथे एका शेतकरी कुटुंबामध्ये झाला. त्यांचे लिहिण्या-वाचण्यापुरते शिक्षण झाल्यानंतर ते आपली घरची शेती पाहू लागले. महात्मा गांधीजींच्या विचाराने प्रभावित होऊन स्वदेशी आंदोलन आणि खादीचा वापर यासाठी जनजागृती केली. १९४२ च्या 'छोडो भारत' चळवळी मध्ये भाग घेण्यासाठी हेरवाडमधील आलगोंडा पाटील, बाळगोंडा पाटील, रामु पुजारी यांच्यासोबत बैठका घेऊन रोज प्रभात फेरी काढणे, जाहीर सभा घेणे यामध्ये सक्रिय भाग घेऊ

लागले. यावेळी त्यांच्या या कार्यात रामगोंडा पाटील, निलाप्पा कांबळे, अचनाप्पा कांबळे, श्रीपती कांबळे, बाळू मुल्ला, धोंडिबा बरगाले इ. स्वातंत्र्यसेनानी सोबत होते. श्री. आदगोंडा पाटील हे गावामधील जाहीर सभेमध्ये सडेतोड भाषण करित असत. ते आपल्या भाषणामध्ये इंग्रजांच्या अन्यायाबद्दल स्पष्टपणे बोलायचे. ते आपल्या भाषणामध्ये म्हणायचे की, इंग्रजांनी गोळ्या जरी घातल्या तरी मागे हटणार नाही तेव्हा सर्व लोकहो इंग्रजांना घालवून आपल्या देशाला स्वतंत्र करूया.

शिरोळ तालुक्यामधील तसेच हातकणंगले तालुक्यामधील अनेक क्रांतीकारी मोहिममध्ये त्यांनी आपले योगदान दिले. यामध्ये जांभळी, नांदणी, अर्जुनवाड, कोरोची, रुकडी, हातकणंगले इ. गावामधील चावडी जाळण्यामध्ये सहभाग घेतला. तसेच कुरुंदवाड परिसरातील दारुची दुकाने उध्वस्त केली. त्याचबरोबर त्यांचा सगळ्यात महत्वाचा एक गुण होता तो म्हणजे, इंग्रजांविरोधात जहाल भाषण करणे, त्यांची भाषण करण्याची कला अतिशय प्रभावशाली होती.

गाव चावड्या जाळणे, दारुची दुकाने उध्वस्त करणे, इंग्रजांविरोधात जहाल व सडेतोड भाषणे करणे या विविध गुन्ह्याखाली त्यांना बेदम मारहाण करून अटक केली. आणि त्यांच्यावर खटला चालविण्यात येऊन ०६ महिन्यांची शिक्षा झाली. आणि ही शिक्षा भोगण्यासाठी कोल्हापूर येथील सेंट्रल जेल मध्ये पाठविण्यात आले. शिक्षा भोगून गावात परत आल्यानंतर ते परत स्वातंत्र्यचळवळीशी निगडित राहिले.

कोल्हापूर प्रजा परिषदेचे संचिव रत्नाप्पा कुंभार यांचा त्यांच्यावर खूपच प्रभाव पडलेला होता. त्यांच्या आदेशाने व मार्गदर्शनाने श्री. आदगोंडा पाटील यांनी १९४२ च्या स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली. देशभक्त रत्नाप्पा कुंभार यांचे ते कट्टर अनुयायी म्हणून शेवटपर्यंत राहिले.

हेरवाड गावातील सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक कार्यामध्ये त्यांनी सहभाग घेऊन सडळ हाताने आर्थिक मदत करत राहिले. गावातील दारुबंदीसाठी सतत प्रयत्नशील राहिले. 'आझाद' दुध संस्थेच्या उभारणी मध्येही त्यांनी मोलाचे योगदान दिले.

कै. श्री. आदगोंडा पाटील यांच्या भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील कार्याची दखल घेऊन महाराष्ट्र शासनाने त्यांना स्वातंत्र्यसैनिक सन्मान पत्र आणि पेन्शन देऊन गौरव केला आहे. स्वातंत्र्याचा सुवर्ण महोत्सवात त्यांना मा. तत्कालीन प्रांतसाहेब यांच्या हस्ते सन्मानपदक ही देण्यात आले आहे.

संदर्भ साधने :

१. महाराष्ट्र शासन स्वातंत्र्यसैनिक पत्र

२. मुलाखत देणारे मुलगा - रायगोंडा पाटील व त्यांचा परिवार

३. सत्तांतर १९४७ खंड- ३ गोंविद तळवलकर -

४. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील हेरवाडचे स्वातंत्र्यक्रांतीचे शिलेदार - बाबासाहेब नदाफ

५. महाराष्ट्र शासन स्वातंत्र्यसैनिक चरित्र कोष खंड - १

कॉंग्रेस के. के. शैलजा: वंचित समूह गटातील एक सक्षम महिला नेतृत्व

डॉ. जमीर तांबोळी

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, सांगोला महाविद्यालय, सांगोला

Corresponding Author- डॉ. जमीर तांबोळी

Email : tamboleejm@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7398074

प्रास्ताविक:

अशियाचे नोबेल किंवा नोबेल पुरस्काराची अशियाई आवृत्ती म्हणून ज्याचे वर्णन केले जाते तो पुरस्कार म्हणजे रॅमन मॅगसेसे पुरस्कार होय. याची सुरवात 'न्यूयॉर्क येथील रॉकफेलर भावंडांनी केली असून, फिलिपाईन्सचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष रॅमन मॅगसेसे यांच्या नावाने १९५७ पासून दर रॅमन मॅगसेसे अवॉर्ड फाऊंडेशन तर्फे दरवर्षी हा पुरस्कार दिला जातो. १) फिलिपाईन्सची राजधानी मनीला येथून वितरित केला जाणारा हा पुरस्कार सरकारी सेवा समाजकारण, साहित्य, पत्रकारिता, शांतता आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध इत्यादी क्षेत्रातील कार्यकर्त्यांना दिला जातो. प्रशस्तीपत्र, स्मृतिचिन्ह आणि रोख रक्कम असे या पुरस्काराचे स्वरूप आहे. यावर्षीचा म्हणजे '२०२२ सालचा ६४ वा रॅमन मॅगसेसे पुरस्कार भारतातील कॉंग्रेस के. के. शैलजा यांना जाहीर झाला. त्या मूळच्या 'केरळ घटकराज्यातील कुन्नूर जिल्ह्याच्या मट...प्रमुख इंग्रजी वृत्तपत्रांनी पहिल्या पानावर याला प्रसिद्ध दिली. तर टीआरपी हा एकमेव उद्देश समोर ठेवून कार्यरत असलेल्या न्यूज चॅनल्सने याला कव्हरेज द्यायला सुरवात केली. युट्युब, फेसबुक, लिंकड इन, व्हाट्सअप, मेसेंजर, इंस्टाग्राम, व्हिटर आणि ऑनलाईन न्यूज पोर्टलवर उलट-सुलट चर्चांना उधाण आले. वृत्तपत्रांनी अग्रलेख, स्फुटलेख, स्तंभलेख याद्वारे आपली मते व्यक्त केली. तर सोशल नेटवर्कवर व्हिडीओज, मीम्स, टीकाटिप्पणी व्हायरल झाल्या. आणि एक राष्ट्रीय प्रश्न या स्वरूपात हा मुद्दा भारताच्या चर्चाविश्वात आला.यावर साधारणपणे प्रमुख पाच प्रकारच्या उलट-सुलट प्रतिक्रिया उमटल्या. पहिल्या प्रकारची प्रतिक्रिया म्हणजे डावे हे मूलतःच पोतीनीष्ठ व कट्टर असतात आणि त्यांना वास्तविकतेशी व राष्ट्रवादाशी काहीही देणे-घेणे नसते. तसेच ते कोणत्याही राष्ट्रहिताशी बांधील नसतात अशी टीका करण्यात आली. साहजिकच ही प्रतिक्रिया सध्या देशात जे मध्यातून उजव्या विचाराकडे वळलेले भाजपप्रणित राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकार आहे त्यांच्या गटातून आली होती. साधारणपणे कम्युनिस्ट हे देशद्रोही असतात हा शिक्या जनमानसात बिंबवण्यासाठी आणि या घटनेतून कम्युनिस्टांवर टीका करण्याची संधी मिळावी या उद्देशाने अशा प्रकारची टीकाटिप्पणी केली गेली. दुसऱ्या प्रकारची प्रतिक्रिया म्हणजे जागतिक पटलावर भारताचे नाव उंचावण्याची संधी डाव्यांनी गमावली. तसेच जागतिक पातळीवर यामुळे भारताची नाचकळी झाली. असा सूर लावत टीका करण्यात आली. साहजिकच ही प्रतिक्रिया देशात सर्वाधिक काळ सत्तेवर असलेल्या परंतु केरळमध्ये सातत्यपूर्ण प्रयत्न करूनही कायम विरोधी बाकावर बसलेल्या काँग्रेसप्रणित संयुक्त पुरोगामी आघाडीच्या गटाकडून करण्यात आली. तिसऱ्या प्रकारची प्रतिक्रिया ही स्त्रीवादी गटाकडून आली. त्यांचा रोख कोणताही राजकीय पक्ष महिलांना स्वतःच्या कर्तृत्वाचा कुठेही ठसा उमटवू देत नाही आणि राजकीय पक्ष हे पुरुषसत्ताक व्यवस्था निर्मिती करण्यातच स्वतःला धन्य समजतात याकडे होता. चौथ्या प्रकारची प्रतिक्रिया ही उदासीन होती. यामध्ये थोड्या प्रमाणात नाराजी आणि काही अंशी स्वीकार असे या टीकाटिप्पणीचे स्वरूप होते. तर पाचव्या प्रकारची प्रतिक्रिया ही डाव्या विचार गटाकडून आली होती. त्यामध्ये के. के. शैलजा यांच्या भूमिकेचा स्वीकार करून त्यांचे अभिनंदन करणारी होती. यामध्ये प्रामुख्याने व्यक्ती महत्त्वाचा नसून सामूहिक जबाबदारीचे तत्त्व याला जास्त महत्त्व दिले होते. तसेच पक्ष व विचार प्रथम आणि व्यक्ती द्वितीय अशा प्रकारचे स्वरूप असलेली ही प्रतिक्रिया होती. परंतु या सर्व घडामोडीत के. के. शैलजा यांच्या जीवन व कार्यावर फारसा प्रकाश पडला नाही. तसेच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विविध पैलूंवरही विविध अंगाने भाष्य झाले नाही. त्याचबरोबर दक्षिण भारतातील डाव्या विचाराचे महिला नेतृत्व म्हणूनही त्या वंचितच राहिल्या. म्हणून प्रस्तुत ठिकाणी महिला या वंचित समूह गटातील एक सक्षम नेतृत्व या अंगाने त्यांच्या जीवन व कार्याचा आढावा घेऊन, त्यांचे विचार, नेतृत्व, कार्य व भूमिकेची चर्चा केलेली आहे.

कॉंग्रेस के. के. शैलजा: जीवन परिचय

'कॉंग्रेस के. के. शैलजा यांचा जन्म २० नोव्हेंबर १९५६ रोजी दक्षिण भारतातील केरळ घटकराज्याच्या कन्नूर जिह्यातील मट्टानूर येथे झाला आहे. त्यांच्या

वडिलांचे नाव के. कुंदन हे असून, आईचे नाव के. के. शांता हे आहे. तर आर. भास्करन हे त्यांचे पती आहेत. त्यांनी केमेस्ट्री विषयात बी. एस्सी ही पदवी प्राप्त केली असून, त्यानंतर बी. एड. चे शिक्षणही पूर्ण केले आहे (७)

राजकारणात येण्यापूर्वी त्या फिजिक्स विषयाचे अध्यापन कार्य करित होत्या.

प्रभाव व वैचारिक अधिष्ठान:

कॉम्रेड के. के. शैलजा यांचा जन्म साम्यवादी विचारधारेचा पुरस्कार करणाऱ्या कुटुंबात झाला आहे. त्यामुळे साहजिकच त्यांच्यावर साम्यवादी तत्त्वज्ञानाचा फार मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. कार्ल मार्क्स, फेडरिक एंजल्स, अँथोनिओ ग्रामशी, माओ-त्से-तुंग यांचे लेखनही त्यांच्या आकर्षणाचा केंद्रबिंदू आहे. तसेच एम. एन. रॉय यांच्या साम्यवादी व नवमानवमानवतावादी तत्त्वज्ञानाशीही त्यांची बांधिलकी असलेली दिसते. कॉम्रेड बी. टी. रणदिवे, श्रीपाद अमृत डांगे, अहिल्याबाई रांगणेकर, ज्योती बसू, सोमनाथ चटर्जी, हरकिशनसिंग सुरजीत, प्रकाश करात, वृंदा करात इत्यादी भारतीय साम्यवादी नेतृत्वाचाही त्यांच्यावर प्रभाव पडलेला आहे.

ग्रंथरचना व लेखन साहित्य:

'कॉम्रेड के. के. शैलजा यांनी २ ग्रंथ लिहिले आहेत. ते म्हणजे १. Indian Varthamanavum Sthreesamooahavum व २. China : Rashtram, Rashtreeyam, kazhchakal, हे होय. ") यापैकी Indian Varthamanavum Sthreesamooahavum या ग्रंथात त्यांनी वर्तमान काळातील भारतीय महिलांची विदारक स्थिती स्पष्ट केली आहे. तसेच, प्रथा, परंपरा, चालीरिती, रिवाज आणि अंधश्रद्धा हे भारतीय महिलांवरील प्रचंड मोठे ओझे असल्याचे निरीक्षण नोंदवले आहे. तर China : Rashtram, Rashtreeyam kazhchakal या ग्रंथात त्यांनी चीनची राष्ट्रकल्पना, तेथील लोकांची राष्ट्रीयत्वाची भावना आणि राष्ट्रनिर्मितीतील डाव्या विचाराचे योगदान यावर भाष्य केले आहे. त्याचबरोबर त्यांनी 'केरळमधील All India Democratic Women's Association (AIDWA) ही जी स्वतंत्र डावी महिला संघटना आहे तिचे मुखपत्र असलेल्या स्त्री शब्दम (Sthee Shabdham) या मासिकाचे संपादन कार्यही केले आहे. यामध्ये त्या सातत्यपूर्ण अग्रलेखाद्वारे आपली स्वतःची व पक्षाची वैचारिक भूमिका मांडत असतात. तसेच स्त्रीयांच्या प्रश्नांची शब्दबद्ध मांडणी करत असतात.

संघटनात्मक कार्य:

उच्च शिक्षण घेत असताना म्हणजेच महाविद्यालयीन जीवनातच 'कॉम्रेड के. के. शैलजा यांचा संबंध मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षप्रणित स्टुडंट फेडरेशन ऑफ इंडिया (SFI) या विद्यार्थी संघटनेशी आला होता. १०) या संघटनेमार्फत त्यांनी क्रियाशील सदस्य म्हणून कार्य करताना साम्यवादी चळवळीत सहभाग घ्यायला सुरवात केली.

शुल्कवादीविरोधात आंदोलन करणे, महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असलेल्या मुलींना मार्गदर्शन करणे, त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार झाल्यास त्याविरोधात आंदोलन करणे. इत्यादी शस्त्रांद्वारे त्यांनी साम्यवादी आंदोलन चालविले. त्यानंतर 'केरळमधील Kerala Socialist Youth Federation (KSYF) या संघटनेचे त्यांनी क्रियाशील सदस्यत्व स्वीकारले आणि युवा कार्यकर्त्या म्हणून कॉम्रेड के. के. शैलजा कार्यरत झाल्या. 'मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षप्रणित राष्ट्रीय पातळीवरची Democratic Youth Federation of India (DYFI) ही जी संघटना आहे. त्या संघटनेच्या शाखाप्रमुख पदापासून ते जिल्हाध्यक्ष पदापर्यंत त्यांनी मजल मारली व राष्ट्रीय संघटन कार्यात स्वतःला झोकून दिले. त्यांच्या या संघटनात्मक गुणांची दखल घेत २०१८ साली त्यांना मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या केंद्रीय समितीचे सदस्य करण्यात आले. तसेच All India Democratic Women's Association (AIDWA) या संघटनेचे राज्य सचिव पद देण्यात आले. १२) सध्या त्या याच संघटनात्मक पदावर कार्यरत आहेत.

निवडणूकीतील सहभाग:

१९९६ साली कॉम्रेड के. के. शैलजा यांनी शिक्षकी पेशाला सोडून निवडणूकीत सक्रीय सहभाग घ्यायला सुरवात केली. '१९९६ साली केरळ विधानसभा निवडणूकीत मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या तिकिटावर कुथुपरंबा विधानसभा मतदारसंघातून त्यांनी निवडणूक लढविली आणि आपल्या पहिल्याच निवडणूकीत त्यांनी केरळ विधीमंडळात प्रवेश केला. त्यानंतर २००६ साली त्यांनी कन्नूर जिल्ह्यातील पेरावूर विधानसभा मतदारसंघातून आणि २०१६ मध्ये पुन्हा कुथुपरंबा विधानसभा मतदारसंघातून विजय प्राप्त केला. २०१६ मधील कुथुपरंबा विधानसभा मतदारसंघातून त्यांनी तिसऱ्यांदा विजय प्राप्त केल्यानंतर त्यांचा २०१६ ते २०२१ या काळात पिनराई विजयन यांच्या नेतृत्वाखालील राज्यसरकारमध्ये समावेश झाला. आणि त्यांना केरळचे आरोग्य व कुटुंबकल्याण मंत्री म्हणून कार्य करण्याची संधी मिळाली.' ७ (२३) त्यांच्या कारकिर्दीत २०१८ साली केरळ घटकराज्यात निपाह वायरसचा शिरकाव झाला. निपाह संसर्ग इतका धोकादायक होता की त्यावेळी त्याचा मृत्यूदर ७० टक्के होता. यावेळी के. के. शैलजा यांनी विशिष्ट रणनीती आखत निपाह संसर्ग आटोक्यात आणला.

२०२० साली त्यांच्यासमोर कोरोना या जागतिक महामाराने आव्हान उभे केले. यावेळीही त्यांनी न डगमगता कोरोना महामारीचा धाडसाने सामना केला. त्यांनी आपल्या कार्याची चुणूक दाखवताना केरळातील सर्व एअरपोर्ट, रेल्वे स्टेशन व बस स्टॅण्डवर स्क्रिनिंग करायला सुरवात केली आणि लक्षणे अढळताच सदर रुग्णांना दवाखान्यात भरती केले.

तसेच संसर्गदर जास्तीत जास्त कमी करून मृत्यूदर वाढणार नाही याचीही दक्षता घेतली. विशेष म्हणजे केंद्र सरकार स्वतःची जबाबदारी ढकलत असतानाच्या काळात कोणतीही साधने हाताशी नसताना त्यांनी विशिष्ट प्रयत्न केले. आणि कोरोना महामारी अटोक्यात आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यानंतर २०२१ साली पार पडलेल्या केरळ विधानसभा निवडणुकीत त्यांनी मट्टानूर विधानसभा मतदारसंघातून निवडणूक लढविली. या निवडणुकीत त्यांनी ६७ हजार पेक्षाही जास्त मतांनी विजय मिळवून पुन्हा केरळ विधीमंडळात प्रवेश केला. केरळ घटकराज्याच्या राजकारणातील हा एक प्रकारे विक्रमच होता. यावरूनच त्यांच्या लोकप्रियतेचा अंदाज येतो. परंतु यावेळी त्यांना पुन्हा मंत्रीमंडळात स्थान मिळू शकले नाही. कम्युनिस्ट पक्षातील अंतर्गत राजकारण व त्यांची वाढलेली लोकप्रियता या कारणामुळे त्यांचा राजकीय बळी दिला गेला. परंतु तरीही सत्तेची अघोरी हाव नसल्याने कोणतीही कुरकुर न करता हे दुःखही त्यांनी पचविले. सध्या त्या केरळ विधीमंडळात कायदा निर्मितीत महत्त्वपूर्ण योगदान देण्याचे कार्य करित आहेत.

सन्मान व पुरस्कार:

कॉम्रेड के. के. शैलजा यांनी २०१६ ते २०२१ या काळात आरोग्य मंत्री म्हणून केलेल्या कार्याची भारतासह जगभरात दखल घेतली गेली आहे. विशेषतः निपाह आणि कोरोना सारख्या जागतिक महामारीत त्यांनी जे संयमी परंतु आश्वासक नेतृत्व केले त्याची मोठ्या प्रमाणात दखल घेण्यात आली. 'संयुक्त राष्ट्र संघाने तर त्यांना २०२१ मध्ये युनायटेड नेशन्स पब्लिक सर्विस डे निमित्त तज्ज्ञ व्याख्याता म्हणून आमंत्रित केले. (१४) 'इंग्लंडमधील प्रमुख वृत्तपत्र द गार्डियन ने त्यांना रॉकस्टार ही उपाधी बहाल केली. ब्रिटीश मॅगझीन प्रास्पेक्टने २०२० साली टॉप थिंकर यादीत त्यांना प्रथम क्रमांकाचे स्थान दिले. ब्रिटीश वेबसाईट फायनान्सियल टाईम्सने २०२० सालातील सर्वात प्रभावशाली महिलांच्या यादीत, तर बीबीसीने के. के. शैलजा यांना एशियन वुमन कोरोना फायटर्सच्या यादीत स्थान दिले.' आणि सर्वात शेवटी म्हणजे जो पुरस्कार त्यांनी स्वीकारणास नकार दिला तो पुरस्कार म्हणजे रॅमन मॅगसेसे पुरस्कारही त्यांना २०२२ साली जाहीर झाला होता. इतकी प्रभावी व सक्षम कामगिरी त्यांनी करून दाखविली आहे.

समारोप:

नेतृत्व अभ्यास हा नेहमीच सामाजिक शास्त्रातील एक चिंतन विषय राहिलेला आहे. त्यातल्या त्यात जर वंचित समूह गटातील नेतृत्वाच्या अभ्यासाचा विषय असेल तर त्याचे आणखीन पराकोटीचे आकर्षण असलेले दिसते. याचे कारण म्हणजे या अभ्यासातून वंचित समूहातील नेतृत्व, त्याची जडण-घडण, व्यवहार, सामाजिक व राजकीय प्रश्न, समाजाचा मानसिक दर्जा, नेतृत्व गुण, समाज सुधारणा इत्यादी विविध घटकांची माहिती मिळते.

तसेच भावी पिढीलाही मानसिक उर्जा मिळते, मनातील स्फुलिंग पेटून उठते आणि कळत-नकळत त्याचा व्यक्तिमत्त्वार परिणाम होत असतो. या पार्श्वभूमीवर जर कॉम्रेड के. के. शैलजा यांच्या नेतृत्वाचा अभ्यास केल्यास एक सक्षम महिला नेतृत्वाचा परिचय होतो. त्या दक्षिण भारतातील केरळ घटकराज्याचे प्रतिनिधीत्व करतात. आणि सर्वात महत्त्वाचे महिला त्या वंचित समूह गटातील नेत्या आहेत. म्हणजेच महिला ही त्यांची पहिली वंचितता असलेली दिसते. त्यानंतर त्यांचे दक्षिण भारतीय असणे, साम्यवाद की जी भारतात केंद्रीय सत्तास्थानी नसलेल्या विचाराला स्वीकारून राजकीय सहभाग घेणारी महिला, लेखन व विचाराद्वारे संवेदनशील मुद्यांवर वेधडक निर्णय घेणारी महिला, अल्पसंख्य ख्रिश्चन समुदायातील महिला या सर्वांमधून त्यांची वंचितता स्पष्ट होते. परंतु तरीही या सर्वांवर मात करून त्यांनी अत्यंत खंबीर आणि सक्षम नेतृत्व करून जागतिक पातळीवर स्वतःच्या कर्तृत्वाचा ठसा उमठविलेला आहे. या सर्वांचे श्रेय वंचिताबद्दल इतिहास लेखन करणाऱ्या इतिहासकार व लेखकांना दिले पाहिजे. कारण इतिहासाच्या प्रत्येक टप्प्यावर लेखकांनी वंचित समूह शोधून त्याची वंचितता स्पष्ट केली आहे. तसेच वंचित समूहांना शोधून मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी विविध उपाययोजनाही सुचविल्या आहेत. त्याची फलनिष्पत्ती म्हणजे वंचित समूहही राष्ट्रनिर्मितीत योगदान देत असल्याचे दिसते. तसेच स्वातंत्र्योत्तर भारतात वेगवेगळ्या क्षेत्रातून कॉम्रेड के. के. शैलजा यांच्यासारखे सक्षम महिला नेतृत्व उभे राहत आहे. हे निश्चितच वंचित इतिहास लेखनाचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

संदर्भ:

१. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Ramon_Magsay_say_Award.
२. <http://dhunt.in/AYZwk/s=a&uu=0x28c7732fe8abf165&ss=pd>, Source; "इंडिया दर्पण", सप्टेंबर २०२२.
३. http://en.m.wikipedia.org/wiki/K._K._Shailaja.
४. <http://dhunt.in/B22Sq?s=a&uu=0x28c7732fe8abf165&ss=pd>, Source;" लोकसत्ता", ६ सप्टेंबर २०२२.
५. "नवशक्ति", ५ ५.
५. <http://dhunt.in/AZ72a?s=a&uu=0x28c7732fe8abf165&ss=pf>, Source; सप्टेंबर २०२२.
६. <http://dhunt.in/B22Sq?s=a&uu=0x28c7732fe8abf165&ss=pd>, Source;" लोकसत्ता", ६ सप्टेंबर

२०२२.७.

https://en.m.wikipedia.org/wiki/K._K._Shailaja.८

. https://en.m.wikipedia.org/wiki/K._K._Shailaja.

९. [https://en.m.wikipedia.org/wiki/K. K. Shailaja](https://en.m.wikipedia.org/wiki/K._K._Shailaja).

१०. [https://en.m.wikipedia.org/wiki/K. K. Shailaja](https://en.m.wikipedia.org/wiki/K._K._Shailaja)

११. [https://en.m.wikipedia.org/wiki/K. K. Shailaja](https://en.m.wikipedia.org/wiki/K._K._Shailaja)

१२. [https://en.m.wikipedia.org/wiki/K.K. Shailaja](https://en.m.wikipedia.org/wiki/K.K._Shailaja).

१३. [https://hindi.oneindia.com>K-K-Shailaja-](https://hindi.oneindia.com>K-K-Shailaja-teacher-3592.html)

teacher-3592.html. Ps.

१४. <https://en.m.wikipedia.org/wiki/K>.

१५. [https://en.m.wikipedia.org/wiki/K.K. Shailaja](https://en.m.wikipedia.org/wiki/K.K._Shailaja).

K. Shailaja.

पश्चिम महाराष्ट्रातील वंचित, उपेक्षित घटकांच्या उन्नतीसाठी कार्य करणाऱ्या संस्था

प्रा. डॉ. बाळकृष्ण हरी माळी

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय, आटपाडी.

Corresponding Author- प्रा. डॉ. बाळकृष्ण हरी माळी

ईमेल आयडी : balkrishnamali17@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7398104

प्रस्तावना :

भारताच्या सामाजिक चळवळीमध्ये पुरोगामी महाराष्ट्राने नेहमी पुढाकार घेतला आहे. महाराष्ट्राच्या सामाजिक चळवळींना मोठा वारसा आहे. महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीमध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले, राजश्री शाहू महाराज, डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, भाई माधवराव बागल यांचे कार्य देशाला आणि महाराष्ट्राला प्रेरणा देणारे आहे. पश्चिम महाराष्ट्रातील विद्यमान सामाजिक कामांमागे एकेका समर्पित व्यक्तीचे सततचे कार्य आहे. आपल्या स्वयंसेवी संस्था लाभकेंद्रीत न करता लाभार्थी केंद्रित केल्या. नित्य नवे उपक्रम राबवून मदर तेरेसांचे तत्व अनुकरण केले. संस्था चालवताना त्यांनी स्वतः नि स्वाभिमान जपला. आपल्या कामासंबंधी पारंपारिक दया, करुणेच्या जागी धीर व सहकार्यांच्या भावनांची रुजवण केली. या संस्थांचं आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्या राजकारण व राजकारणीमुक्त राहिल्या. सर्व राजकीय पक्षांची या कामाबद्दलची भूमिका उदार व सहकार्यांची राहिली. वंचित वर्गाच्या विकास, कल्याणाची हुकमी तरतूद घटनेत नाही. स्वातंत्र्यानंतर कल्याणकारी राज्यव्यवस्थेचा भाग म्हणून आपणाकडे अनाथ, निराधार, अंध, अपंग, मतिमंद, मुकबधिर, बंदी, वेश्या, देवदासी, कुमारी माता, बलात्कारीत, एड्सग्रस्त, धरणग्रस्त, वृद्ध, घटस्फोटीत इत्यादी वर्गासाठी महिला, बाल, अपंग, कल्याण विभागामार्फत जुजबी योजना, संस्था कार्यरत आहेत. त्यापैकी बऱ्याच स्वयंसेवी असून काही एक शासकीय आहेत. राज्य सरकारे, केंद्रशासित प्रदेश यांच्या आपापल्या विकास कार्यक्रमांतर्गत या वर्गाच्या संगोपन, संरक्षण, शिक्षण, पुनर्वसनाचे कार्य चालते कारण या वर्ग गरज आणि सोय यांच्यातील दरी रोज रुंदावत आहे. ाची संख्या वाढते आहे अल्प तरतूद व असंख्य वंचित. स्वातंत्र्याच्या सुमारे सात दशकांच्या विकासात या वर्गाचे. तील वंचित जीव मुठीत घेऊन जगत आहेत अशा विषम पर्यावरणात देशा राष्ट्रीय सर्वेक्षण नाही, जनगणनेत स्वतंत्र नोंद घेऊन शासनास आपण किती वंचितांना जबाबदार आहोत हे ठरवावेसे वाटले नाही, कारण हा वर्ग एक दिवसापासून शंभर वर्षे वयोगटातील आहेत नोंदवला न गेल्याने हक्काचा एकगट मतदार. तो संघटित नाही. त्यामुळे या वर्गाला ना आरक्षण. होऊ शकला नाही, ना प्राधान्य यांना ओळखपत्र, आधार कार्ड, विविध प्रमाणपत्रे, दाखले, शिधापत्रिका देण्याची हक्काची अधिकारी तरतूद नाही अधिकारी आहेत., पण अधिकार नाहीत अशी स्थिती आहे सामाजिक. संगोपन : संरक्षण योजना ही सामान्यत, संरक्षण, शिक्षण, पुनर्वसन विषयक कार्य करत तिचा लाभ बालगुन्हेगार, अनाथ व निराधार बालके, रस्त्यांवरील मुले, भिक्षेकरी व त्यांची अपत्ये, बालमजूर, नैतिक संघर्षग्रस्त स्त्रिया, जेष्ठ नागरिक, अपंग इत्यादींना मिळत असतो. वंचित विकासाचे कार्य सर्वाधिक महत्त्वाचे असून 21 व्या शतकात हा कार्यक्रम मानवाधिकार, विशेषाधिकार, बालकहक्क इत्यादी दृष्टींनी प्राधान्याचा बनलेला आहे जागतिकीकरणातही त्यास. प्राधान्य देण्यात येत आहे.

'वंचित' शब्द उपेक्षित, अंतरलेला, बहिष्कृत, शोषित, गरीब, निराधार, पीडित, ग्रस्त, गरजू अशा व्यापक अर्थाने वापरला जातो. हा संस्कृत भाषेतील मूळ शब्द होय. इंग्रजीत स्थूलपणे याचा समानार्थी शब्द सांगायचा झाला तर deprived म्हणता येतो. वंचितता ही बहुविध असते. जात, धर्म, लिंग, परंपरा, प्रथा, विचार, पंथ, सामाजिक, आर्थिक, शारीरिक, सांस्कृतिक, राजकीय, ऐतिहासिक

स्थिती आणि स्थित्यंतरांतून समाजात विविध प्रकारच्या वंचितता दिसून येतात. श्रीमंत- त्यातून गरीब., उच्चनीच -, सुवर्ण आवर्ण-, स्त्रीपुरुष -, तृतीयपंथी, शहरीग्रामीण -, दलित, आदिवासी, भटके, कुष्ठपीडित, देवदासी, विधवा, अनाथ, अपंग, बंदी, अंध, मतिमंद, मुकबधिर, एड्सग्रस्त, धरणग्रस्त, वेश्या, कुमारी माता, बलात्कारीत, घटस्फोटीत,

वृद्ध, मजूर, भूमिहीन, विस्थापित, कर्जबाजारी, दुभंगलेली कुटुंबे, माणसे, बालके, स्त्रिया असं वंचितांच व्यापक विश्व आहे. वंचितता निसर्गपेक्षा मनुष्यनिर्मित अधिक असते. सांस्कृतिक जीवनात समाजातील वेगवेगळ्या अल्पसंख्य, वंचित समुदायांना बहुसंख्य समाज कधी व्यक्तीशतर कधी : सामूहिकपणे वंचित, बहिष्कृत, पीडित, ग्रस्त करीत असतोसामाजिक., आर्थिक, पारंपारिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, शारीरिक प्रथाविषयक जुन्यापुराण्या धारणांचा - बळी ठरलेला शोषित वर्ग नेहमीच हक्क, अधिकार, संधी, सुविधापासून वंचित राहत आला आहेजात., धर्म, लिंग, भेदाइतकीच गंभीर वंचितता प्रथा, परंपरा, धारणांची राहत आली आहे जो वंचित .वर्ग संघटित होता त्याचे लेखन इतिहासात ठळकपणे नोंदले गेले असले तरी त्याच्या इतकेच अन्याय, अत्याचार, उपेक्षा, बहिष्काराचा बळी ठरलेला असंघटित, विखुरलेला, विस्कटलेला, दबलेला जो वर्ग आहे त्याचीही नोंद घेऊन वंचित घटकांचे आकलन आपण करून घेतले आहे आणि आजवर इतिहास लेखनातील तुटलेले, उपेक्षित, अनुल्लेखित दवे जर आपण जोडू शकलो तर इतिहास लेखनाच्या पार्श्वभूमीवर दर्जा उंचावायला व पुढील आव्हानांचे वस्तुनिष्ठ आकलन होण्यास साह्य होईलपश्चिम . महाराष्ट्र हा सामाजिक, शैक्षणिक, सहकारासारख्या क्षेत्रातील आघाडीचे कार्य करणारा भाग म्हणून सर्वत्र परिचित आहे पश्चिम महाराष्ट्रात .5 जिल्हे, 58 तालुके आणि 5960 गावे आहेतपश्चिम महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी . तत्कालीन संस्थानिकांनी आपापल्या .संस्थानी होती संस्थानात अनेक लोककल्याणकारी कार्यांना केवळ प्रोत्साहन दिले नाही, तर त्यांच्या पाठीशी भक्कम अर्थबळ उभे केले . नंतर नि तेही विशेषेकरून महाराष्ट्र राज्यातील स्वातंत्र्या पश्चिम महाराष्ट्रात स्वयंसेवी संस्थांचे चांगले जाळे विकसित .झालेकोल्हापूरच्या बालकल्याण संकुल, हेल्पर्स ऑफ दि हँडिकॅड, स्वयंसुद्धा, चेतना मतिमंद विकास मंदिर, मातोश्री वृद्धाश्रम, रेडक्रॉस सोसायटी, जिज्ञासा, लोहिया मूकबधिर विद्यालय, दिलासा,देवदासी पुनर्वसन संस्था, मुस्लिम तलाकपीडित पुनर्वसन केंद्र यासारख्या संस्थातील डॉक्टर सुनील कुमार लवटे, नजीमा हूरजुक, कांचन परुळेकर, पवन खेबुडकर, हुसेन जमादार, डॉक्टर रूपा शहा,प्राध्यापक विठ्ठल बन्ने प्रभुतींना आपापल्या क्षेत्रात अक्षरशः हिमालयासारखं काम केले आहे.अनाथ, अपंग, मतिमंद, मूकबधिर, अंध, परित्यक्ता, हुंडाबळी, देवदासी आदि राजकीय परीघावर दुर्लक्षित राहिलेल्या उपेक्षितांचे अंतरंग जाणून या संस्था व कार्यकर्त्यांनी जे काम केलं त्यांची राष्ट्रीय

प्रा. डॉ. बाळकृष्ण हरी माळी

व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नोंद झाली.यापेक्षा अधिक महत्त्वाचे असे की, ही कामे तळागाळातील, ग्रामीण, गरजू लाभार्थ्यापर्यंत पोहोचवली. या सर्व सेवा वरील संस्था नि व्यक्तींनी गरजूंना मोफत पुरवल्या व तेही स्वतः कसलेही मानधन न घेता त्या संस्थेत कार्यरत राहिले.लीलाताई पाटील यांचेच सुजन आनंद केंद्र हे शैक्षणिक असलं तरी त्याचं समाजपरिवर्तन संदर्भात आगळे वेगळे महत्त्व आहे. सोलापूरच्या 'जिव्हाळा' या मतिमंदांच्या शिक्षण व पुनर्वसन कार्य करणाऱ्या संस्थाने आपल्या 'पालवी' प्रकल्पाद्वारे महाराष्ट्रात एक वेगळी वाट चालून मतिमंदांच्या पूर्ण पुनर्वसनाचा वस्तुपाठ महाराष्ट्रापुढे ठेवला.प्राचार्य रणदिवेंनी मतिमंदेतर अपंगांच्या संघटनांचेही कार्य केले. बालगुन्हेगारांच्या संगोपन, संरक्षण, शिक्षण, पुनर्वसन कार्यात पश्चिम महाराष्ट्रातील सर्वच निरीक्षणगृहांनी आपल्या संस्थांना 'मुक्तांगण' बनवून नव्या दृष्टीचा परिचय दिला.डॉक्टर श्याम तोष्णीवाल सोलापुरात विकसित करत असलेले निरीक्षण गृह हे यापैकी एक होय. अरुण देशपांडेंचा विज्ञान प्रकल्प ही रेखांकित करता येईल. सांगलीचे वेलणकर बालिकाश्रम, दादूकाका भिडे निरीक्षण गृह, सुंदरबाई मालू कन्या अभिरक्षणगृह, भगिनी निवेदिता संस्थेचे एड्सग्रस्तांचे पुनर्वसन केंद्र, पाठक अनाथाश्रम, मिरज, मिरजेची मनोरुग्ण नि संसर्गिक रोग नियंत्रण केंद्रे यांनी या परिसरात माणुसकीचा गहिवर जपलाया जिल्ह्याने पश्चिम . महाराष्ट्रात अनेक नवीन उपक्रम सुरू करण्यात जनकत्वाचे कार्य केलेपुनर्वसन केंद्र एड्सग्रस्त महिला व मुलींचे . डॉक्टर मुकुंदराव पाठक .यासंदर्भात ठळकपणे लक्षात येते, रेवती हातकणंगलेकर, वेलणकर, मराठे कुटुंबीयांनी इथे सामाजिक कार्यास प्रसिद्धीसाठी साथ दिली .सातारा जिल्ह्यातील 'उपरा' कार लक्ष्मण माने यांचाचं भटक्या व विमुक्तांचे अखिल भारतीय मंडळ व त्यामार्फत चालवल्या जाणाऱ्या शैक्षणिक संस्था, आश्रम शाळा, डॉक्टर नरेंद्र दाभोळकरांनी अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशींच्या तपासून साकारलेली प्राज्ञ पाठशाळा व विश्वकोश मंडळ ही सातारा जिल्ह्याने पश्चिम महाराष्ट्रालाच नव्हे तर भारताला दिलेली देणगी होयया . संस्था व व्यक्ती त्रयींनी आधुनिक महाराष्ट्राच्या प्रबोधनाचे .मोठे कार्य केले

पुणे जिल्ह्यातील छत्रपती शाहू महाराज संशोधन, प्रशिक्षण आणि मानव विकास संस्था पुणे (सारथी), डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (वार्टी) पुणे, सेहालय सामाजिक संस्था, भटकी विमुक्त प्रतिष्ठान, राजश्री शिवराय प्रतिष्ठान, मातोश्री वृद्धाश्रम, चेतना महिला विकास केंद्र,भारतीय समाज सेवा केंद्र, हेल्पेज

इंडिया, सेवा सहयोग फाउंडेशन, ग्लोबल व्हिजन, अस्मिता फाउंडेशन, जान्हवी फाउंडेशन, आधार प्रतिष्ठान ट्रस्ट, धौर्य सामाजिक संस्था, आकांक्षा संघटना इत्यादी तसेच श्री . गिरीश कुलकर्णी, बाबा आढाव यांनी पुणे जिल्ह्यात सामाजिक संस्था स्थापन करून सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी सतत प्रयत्नशील राहिले आहेत पश्चिम . महाराष्ट्रातील स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्याचे वेगळेपण हे त्यांच्या वैविध्यात जसे आहे तसेच ते त्यांच्या आगळ्या अशा कार्यपद्धतीतही सामावले आहेत सर्व संस्था मुळात . कल्याणकारी कार्य करण्याच्या इराद्यातून जन्मल्या प्रत्येक संस्थेत स्थापनेपासून समर्पित कार्यकर्त्यांची आहेत परंपरा दिसून येते वंचितांच्या बहुधा सर्व संस्था . कोल्हापूरच्या . कल्याणासाठी झगडताना दिसतात बालकल्याण संकुलाने इंटरनेटद्वारे आपली संस्था जगाच्या नकाशावर नोंदवून एक नवा कीर्तीमान स्थापित केला या . बऱ्याच संस्था संगणकीय कार्य करताना दिसतात. आहे संस्थांच्या कार्यात सर्वस्तरातील लोकांमध्ये दिसून येतो . पश्चिम महाराष्ट्र हा सामाजिक, शैक्षणिक, सहकारासारख्या क्षेत्रातील आघाडीचे कार्य करणारा भाग म्हणून सर्वत्र परिचित आहे पश्चिम महाराष्ट्रात .5 जिल्हे, 58 तालुके आणि 5960 गावे आहेत पश्चिम महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी . संस्थानी होती तत्कालीन संस्थानिकांनी आपापल्या संस्थानात अनेक लोककल्याणकारी कार्यांना केवळ प्रोत्साहन दिले नाही, तर त्यांच्या पाठीशी भक्कम अर्थबळ उभे केले . स्वातंत्र्यानंतर नि तेही विशेषेकरून महाराष्ट्र राज्यातील पश्चिम महाराष्ट्रात स्वयंसेवी संस्थांचे चांगले जाळे विकसित झाले प्रकारच्या कामांच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील अशा . पश्चिम महाराष्ट्रातील सामाजिक संस्था वेगळा चेहरा घेऊन एक तर या सर्व संस्था प्रथम सामाजिक . पुढे येतात . कार्यकर्त्यांनी मोठ्या अंगमेहनतीने उभ्या केल्या आहेत त्यांना त्यांनी आपल्या समर्पण व सेवावृत्तीने लोक लोकांमध्ये मिळवला सनाचे पुढे शा. अर्थबळ, नैतिक पाठबळ त्यांना लाभले येथील प्रसार माध्यमांनी . लोकमान्यता मिळाली . सामाजिक कामाकडे उदारपणे पाहिले व त्यांचे बळ कसे पश्चिम . वाढेल अशी सतत विधायक भूमिका घेतली महाराष्ट्रातील स्वयंसेवी संस्थांना स्थानिक समृद्धीमुळेच अर्थबळ लाभले असे म्हणणे बरोबर होणार नाहीयेथील . मातीत तत्कालीन संस्थानिकांनी रुजवलेल्या उदारमतवादी वृत्तीमुळे येथील दातृत्वभावही सतत समृद्ध होताना दिसून अशा कामांना वरच्या . येतो, चढत्या भाजणीने मिळणारे अर्थसाह्य हेच सांग सामाजिक न्यायाच्या प्रतीक्षेत . असलेल्या वंचित घटकासाठी राज्य व केंद्र शासनाने स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षात शासकीय, निमशासकीय व स्वयंसेवी संस्थांचे जाळे विकसित करण्यास हातभार लावला आहेत त्यांच्या विकास व कल्याणाच्या विविध योजना आखून .

संस्थांना अनुदान दिले . त्यांची अंमलबजावणी केली आहे शिक्षण व नोक. आहेरीत आरक्षण दिले आहे निर्वहभक्ता ., विवाह अनुदान, उद्योगास बीजभांडवल पुरवले आहे . अशा प्रकारे साह्य राज्य व केंद्र शासनाने मागासवर्गीय, भटके, विमुक्त, आदिवासी इत्यादींना दिले आहेत वंचितांना . दिले गेलेले सहाय्य व दलित वर्गास दिले गेलेले यांची तुलना केल्या असता असे दिसते की, दलितांना शासन नेहमी झुकते माप देत असलेले आहेत देण्याबद्दल दुमत असण्याचे . प्रश्न आहे तो . काहीच कारण नाही तेही वंचितच आहेत दलितसदृश्य वंचित घटकांना तसेच झुकते माप का नाही? सामाजिक न्याय विकास व कल्याण योजनांतर्गत सुविधा व दर्जा, अनुदान, योजनावरील लाभार्थीसंख्या व आर्थिक तरतूद यांचा तुलनात्मक अभ्यास करतात असे दिसते की, शासन विशुद्ध सामाजिक न्यायाच्या कसोटीवर विकास व कल्याणाच्या कार्यक्रम राबवीत नाही दलित व . त्यांना जात . वंचित दोघांमध्ये अधिक गरजू वंचित असतात, धर्म, वंश अस्तित्व निर्माण . करण्यापासून ते समाजाच्या मध्यप्रवाहात येण्यापर्यंत त्यांना सतत अडथळ्यांची शर्यत पार करावी लागते दलितांना जशा सोयी., सुविधा, अनुदान, आरक्षणाचा उदार मदतीचा हात शासन देते तोच . वंचितांना दिला गेला तर त्यांचे सामान्यीकरण होऊन ते त्यासाठी समाज व श . समाजमान्य घटक होतील शासनाच्या वंचिताप्रति सकारात्मक कारवाईची गरज आहे.

References :

- 1- Guha Ranajit, ed. A Subaltern Reader : 1986-1995, Minneapolis, University of Minnesota press, 1997.
- 2- Sarkar Sumit, Essay of A Lifetime : Reformers, Nationalists, Subaltern, Permanent Black, 2022.
- 3- Gautam Bhadra, Gyan Prakash and Susie Tharu, ed. Subaltern Studies X, New Delhi, Oxford University Press, 1999.
- 4- Chaturvedi Vinayak ed., Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial, verso, New York, 2012.
- 5- Sarkar Sumit, Caste In Modern India, the Orient Blackswan, Hyderabad, 2015.
- 6- Shail Mayaram, M.S.S. Pandian and Ajay Skaria, ed. Subaltern Studies XII, Muslims,

- Dalists and the Fabrications of History, New Delhi, Permanent Black and Ravi Dayal Publisher, 2005.
- 7- National Commission for Scheduled Castes and Scheduled Tribes, Sixth Report, 1999-2000 and 2000-2001, New Delhi, Government of India, 2001.
- 8- Vijaykumar V., The working of the National Human Rights Commission : A perspective. In Human Rights in India : Historical, Social and Political perspectives, ed. Nirmal Chiranjivi, Delhi, Oxford University Press.
- 9- Guha Ranajit, Subalter Studies Reader, 1986-1995, University of Minnesota Press, 1997.
- 10- Lovete Sunilkumar, The Deprived World and Us (Collection of Social Articles) Akshar Dalan Publications, Kolhapur, 2018.
- 11- Phadke Y. D., Maharashtra in the Twentieth Century, Volume-2, Sri Vidya Prakashan, Pune, 4th Edition, 1991.
- 12- Kadam N. D., Nomadic Society in Maharashtra: Culture and Literature, Prthima Publication, Pune, 1995.
- 13- Mane Laxman, Vimuktayan (The Free Tribes of the Nation : A Practitioner's Study) Research Aid Kumbhar Rajendra, Patil T. S., Mauje Prakashan, Mumbai.
- 14- Mahatma Phule Backward Class Development Corporation, Annual Report, 2008 to 2018.
- 15- Lokshahir Annabhau Sathe Vikas Mahamandal, Annual Report, 2008 to 2018.
- 16- Lokrajya (Marathi), Directorate General of Information and Public Relations, Government of Maharashtra, Mumbai, 2022.
- 17- Yojana Magazine (Marathi), Publication Division, ministry of Information and Broadcasting. 2022.
- 18- District Planning Committee, District Annual Special Component Plan Scheme, (Kolhapur, Solapur, Satara, Sangli and Pune), 2009-10.
- 19- Chaudhary M. A., District Social and Economic Review, District Gazetteer, (Kolhapur, Solapur, Sangli, Satara and Pune), 2018.

पश्चिम महाराष्ट्रातील लोकप्रिय अख्खा मसूर : एक चिकीत्सक अभ्यास

प्रा.किरण माणिकराव चौगुले

सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास विभाग कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय,

उरण इस्लामपूर, सांगली.

Corresponding Author- प्रा.किरण माणिकराव चौगुले

DOI-10.5281/zenodo.7398225

प्रस्तावना : अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत मानवी गरजा विशीष्ट भुप्रदेशातील लोकजीवन संस्कृती यांचे प्रतिनिधीत्व करीत असतात. भारतातील विभिन्न प्रांतात मिळणारे खादयपदार्थ. त्यातील वैविध्य तसेच काळानुसार त्यामध्ये होणारे बदल खऱ्या अर्थाने त्या खादयसंस्कृतीला अधिक संपन्न करीत असतात. पश्चिम महाराष्ट्रातील अनेक पदार्थ हे एकंदरीत तिखट व मसालेदार चवीबद्दल प्रसिध्द आहेत. मांसाहारी पदार्थाबरोबरच येथील शाकाहारी पदार्थांनीही ही समान चवीची परंपरा केवळ जपलेली नाही तर त्यात कौशल्यापूर्ण भर घालून त्याचे मूल्यवर्धन केलेले आहे. पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये मुंबई-चेन्नई महामार्गावर उरुण-इस्लामपूर परीसरमध्ये बहुतांश हॉटेलमध्ये 'अख्खा मसूर' हे शाकाहारी पध्दतीचे जेवन मिळते. या लोकप्रिय जेवण प्रकाराची सुरवात अरुण पाटील यांनी 1983 मध्ये एका ढाब्याच्या माध्यमातून केली. महामार्गावर प्रवासी व माल वाहतूक करणारे श्रमीक तसेच आजूबाजूच्या ग्रामीणपरीसरातील कष्टकरी वर्ग यांना एक स्वस्तातील पोटभर जेवणाचा पर्याय उपलब्ध झाला. अख्खा मसूर ही एक प्रकारची मसालेदार व रुचकर पातळ भाजी आहे. हा पदार्थ रोटी, चपाती व भाताबरोबर खाल्ला जातो. अख्खा मसूर हा पदार्थ बनवण्यासाठी सालीसहीत मसूर हे कडधान्य, कांदा, टोमॅटो, लाल मिरची पावडर, गरम मसाला आणि मिठ इतकेच माफक साहित्य लागते. इतर कोणतेही साहित्य लागत नाही. त्यामुळे गरीब व वंचीत लोकांमध्ये कमी खर्चात तयार होणारा 'अख्खा मसूर' हा प्रथिनांनी समृध्द असलेला पौष्टीक पदार्थ लोकप्रिय आहे.

मसूरा या कडधान्याचे मूलस्थान आशिया मायनर व इराण समजले जाते. इ.स.पू. 8 ते 11 व्या शतकापासून मसूर हे मानवास ज्ञात असल्याचे उल्लेख सापडतात. मध्यपूर्वेत सुमेरीयन संस्कृतीच्या संशोधनासाठी उत्खनन करताना तीन शिलालेख सापडले आहेत. त्या शिलालेखावर क्युनिफॉर्म या प्राचीन सुमेरीयन लिपीमध्ये मसूर डाळ ही मांस व उत्तेजक

पेयासोबत खाल्ली जात असल्याचे कोरले आहे. संशोधकांनी कार्बन डॅंटीग द्वारे या शिलालेखाचा कालावधी इ. स. पू. 11 वे शतक असल्याचे सिध्द केले आहे. हेलेनिक (ग्रीस) व सेल्टीक (पश्चिम युरोप) या प्राचीन युरोपिय संस्कृतीतही मसूराचा खादयपदार्थातील वापराचा संदर्भ आढळतो. फारसी साम्राज्यातही मसूराची भाजी मेंढीच्या मांसासोबत खात असलेल्या नोंदी

सापडतात. बायबलातील
'जेनेसीस'; या प्रसिध्द प्रकरणामध्ये
मसुराच्या पातळ आमटीचा व पीठाचा वापर
धार्मिक कार्यासाठी केल्याचे दिसून येते. प्राचिन
इजिप्शियन संस्कृतीत अजस्र पिरॅमिड चे
बांधकाम करणाऱ्या मजुरांना नियमितपणे
मसुराचे धान्य खावयास देण्यात यावे असे
शासकिय आदेश असल्याचे अनेक पुरावे
संशोधनातून पुढे आले आहेत. भारतात हडप्पा
संस्कृतीत मसुराचे अवशेष काही ठिकाणी
उत्खननात सापडले आहेत. वेदकालात मसुराचे
उत्पादन घेतले जात होते. या काळात
सैनिकांच्या आहारात याचा आवर्जून सामावेश
करण्यात येत असे. कारण मसुर हे डाळवर्गीय
कडधान्य बलवर्धक असलेचे संदर्भ चरकसंहिता
व सुश्रुतसंहितेत आढळतात. मसुर या
कडधान्याची खरेदी विक्री मोठ्या प्रमाणात होत
असल्याचा उल्लेख कौटिलीय अर्थशास्त्रात येतो.
प्रसिध्द इतिहासकार केन अल्बाला यांचे मते,
इतिहासपूर्व काळातील वाढत्या जनसंख्येला
विशेषतःहा कमी शारीरीक बळ असलेल्या लहान
मुले व स्त्रिया यांना आहाराकरीता पुरेसे अन्न
पदार्थ मिळत नसत. कारण अन्नाचा मुख्य स्रोत
असलेल्या प्राण्यांच्या शिकारीस पुरुषांचीच
नेहमी निवड केली जात असे. अशा वेळी इतर
पूरक अन्न म्हणून फळे, कंद भाज्या, मासे या
सारख्या अन्नावर लहान मुले व स्त्रियांना
उपजिविका करावी लागत असे. नंतरच्या
काळात भटकी अन्नसंग्रहकाची अवस्थासंपून
स्थीर जीवन सुरू होण्यासाठी कृषी क्रांती ही
कारणीभूत ठरली. यामध्ये गहू, मसूर, वाटाणे,
बाली या धान्यांचा वाटा मोठा आहे. “निश्चितच
अल्प प्रमाणातील पाऊस व हलक्या प्रतिच्या

जमिनीतही चांगले उत्पादन देण्याची क्षमता
मसूर या पिकामध्ये असल्याने प्राचिन काळात
युरोपातील सखल भाग, मध्य पूर्व, इरान व हिंदू
कुश पर्वताचे परिसरात मसुराची मोठ्या
प्रमाणावर लागवड करण्यात येत होती”.
ख्यातनाम इतिहासकार व भारतीय संस्कृतीचे
अभ्यासक के.टी. अचर्या यांनी त्यांचे संशोधनात
मसूर या शब्दाची उत्पत्ती शोधण्यासाठी काही
मुद्दे उपस्थित केले आहेत. त्यांचे मते मसूर हा
मिसर किंवा मिस्त्र या शब्दाचा अपभ्रंश असावा.
मिस्त्र (मिसर) देश म्हणजे आजचा इजिप्त देश
होय. व्यापारी किंवा इतर मार्गांनी मसूर हे
कडधान्य प्रचिन काळी भारतात पोहचले असावे.
त्यातूनच मिसर अथवा मिस्त्र या भागातून
आलेले कडधान्य म्हणजे मसूर हे नाव रूढ झाले
असावे. मुस्लिम शासकांच्या काळातील
संदर्भसाधनांमध्ये लखनवी डाळ मसूर मुसल्लम
मध्ययुगीन खादय पदार्थाचा अनेकदा उल्लेख
येतो. हा पदार्थ भारतात आजही अनेक ठिकाणी
मिळतो व जनसामान्यांच्यात तो खुप लोकप्रिय
आहे. तसेच दाल मखणी हा पदार्थ ही उत्तर
भारतात प्रसिध्द आहे. अख्वा मसूर व मसूर
डाळीचे अनेक पदार्थ फार पूर्वीपासून भारतात
प्रचलित आहे. पुर्वी हे फक्त गरीबांचे कडधान्य
म्हणून ओळखले जात. काही धार्मिक पंथामध्ये
याचा वापर कमी प्रमाणात केला जात होता.
परंतू आधुनिक काळात वैद्यकिय प्रगती व आहार
शास्त्रातील नवीन संशोधनामुळे मसूर या
कडधान्यातील पोषणमूल्यांची माहिती सर्वत्र
पसरली आहे. गरीब लोकांबरोबर श्रीमंत
वर्गांनीही मसूर हे आपले आवडते खाद्य बनवले
आहे. सध्या अनेक पंचतारांकीत हॉटेल मध्येही
या डाळींच्या पदार्थांचा सढळ हाताने वापर
होताना दिसतो. उदा. ओबेरॉय शेरेटन, ताज

प्रेसीडेंसी हॉटेल इ. याबरोबरच अनेक पाश्चात्य हॉटेलमध्येही विविध खाद्यपदार्थांच्या निर्मितीमध्ये मसूरचा वापर केला जातो. यात ली मेरीडीयन, हिल्टन हॉटेल व ली पेन क्वेडीटीयन ही फ्रेंच फूड रेंस्टारंट चेन ही काही प्रातिनिधीक उदाहरणे होय.

निष्कर्ष :

कोणत्याही संस्कृतीचे सर्वात दृश्यमान लक्षण म्हणजे अन्न होय. अन्न केवळ विशिष्ट ठिकाणी काय खल्ले जाते याची व्याख्या करित नाहीत. तर ते अन्न त्या संस्कृतीचे, समाजाचे प्रतिनिधीत्व करते. महाराष्ट्राची किंबहुना भारताची खाद्य संस्कृती अनेकविध संमिश्रतेचे एकीकरण आहे. या खाद्यसंस्कृतीत सतत बदल होत असतो. तिचे योग्य दस्तवेजीकरण करणे ही काळाची गरज आहे. खाद्यसंस्कृतीचा इतिहास हा अव्यक्त/मूक असतो. इतिहास या विषयाच्या कक्षा दिवसेंदिवस रूढावत चालल्या आहेत. त्यातूनच इतिहासात अनेक नवे अभ्यास प्रवाह प्रकर्षाने सामोरे येत आहेत. त्यापैकी एक म्हणजे खाद्य संस्कृतीचा इतिहास होय.

संदर्भसाधने :

1. भारतीय खाद्यसंस्कृतीचा इतिहास – ले. वर्षा जोशी
2. श्री. अभिजीत अरूण पाटील (प्रो. प्रा. अरूण पाटील ढाबा, कामेरी) व श्री. एम. के. जाधव (प्रो. प्रा. एम. के. ढाबा, विठ्ठलवाडी) यांची प्रत्यक्ष मुलाखत
3. मराठी विश्वकोश प्रथमावृत्ती - Wikipedia.org.in

4. “The Food of Maharashtra : A Sweet and Tangy Journey.” –

www.indianculture.gov.in

5. Encyclopedia of food and culture – Soloman H.

Katz

6. Indian Popular Flavours – A Bit of Diversity –

www.indiavisa.org/www.bbcgoodfood.com

7. Street Foods around the world (An Encyclopedia of food and culture)

Editor – Bruce Kraig and Colleen Tayler Sen

Publisher – ABC CLIO – Sept 2013

"अनुसूचित जातीचा सामाजिक, शैक्षणिक विकास व राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे कार्य" : एक अभ्यास

मनोज दामोदर वाघमारे¹ प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव मुंडकर²

¹ संशोधन विद्यार्थी, सामाजिक शास्त्र संकुल, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

² अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, संभाजीराव केंद्रे महाविद्यालय, जळकोट, जि. लातूर

Corresponding Author- मनोज दामोदर वाघमारे

DOI- 10.5281/zenodo.7398241

प्रस्तावना :

आपल्या महाराष्ट्र राज्याला म.जोतिबाफुले, राजर्षी शाहू महाराज व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर या तीन प्रमुख समाजसुधारकांच्या विचारांचा वैचारिक वारसा लाभल्यामुळे या राज्याला फुले शाहू आंबेडकरांचा महाराष्ट्र म्हणतात. म.जोतिबा फुले यांनी अस्पृश्यता नष्ट करण्याबरोबर अस्पृश्यांच्या उद्धाराचे कार्य केले.त्यांचा वारसा पुढे राजर्षी शाहू महाराजांनी चालवला. ब्रिटिश राजवटीच्या काळामध्ये त्यांनी दलित प्रश्नाला न्याय देऊन त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी प्रयत्न करून सामाजिक परिवर्तन केले . हे कार्य करत असताना सनातनवादी लोकांच्या होणाऱ्या विरोधाला भीक न घालतात त्यांनी अस्पृश्यांच्या सर्वांगीण विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली. म.गांधीजीच्या मते "अस्पृश्यता हिंदू धर्माचा कलंक आहे". परंतु राजर्षी शाहू महाराजांनी म. गांधीजीच्या कार्याच्या अगोदरच दलित अस्पृश्यांना समान हक्काचा अधिकार देऊन दलित उद्धाराचे कार्य केले. त्यांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानामध्ये अस्पृश्यांच्या जीवनाचा विकास करण्यासाठी खास वटहुकूम काढले, ते एक वेळ राजगादी सोडायला तयार होते पण बहुजन समाजाचा उद्धार करण्याचे कार्य सोडायला तयार नव्हते . म्हणून शाहू महाराजांना अस्पृश्यता निवारण करणारे पहिले संस्थानिक म्हणावे लागेल. त्यांनी आपल्या संस्थानामध्ये दलित होतकरू विद्यार्थ्यांना अनेक प्रकारे मदत केली.त्यांना राहण्यासाठी वसतिगृह, शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती तसेच परदेशात जाऊन उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती देण्याची सुरुवात केली तसेच शाळा, दवाखाने, पाणवठे,विहिरी,सार्वजनिक इमारती अस्पृश्यांसाठी खुल्याकेल्या नोकऱ्यांमध्ये मागासवर्गीयांसाठी 50 टक्के आरक्षणाची सुरुवात सर्वात प्रथम त्यांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानात केली. म्हणून त्यांना आरक्षणाचे जनक म्हणतात.

उद्दिष्टे :

- 1) राजर्षी शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक धोरणांचा अभ्यास करणे.
- 2) त्यांच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.

3) त्यांचे अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य समजून घेणे.

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी दुय्यम स्वरूपाच्या साधनसामग्रीचा अवलंबके लागेला आहे तसेच

यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, शोधनिबंध, व वेबसाईड याचा वापर केला आहे. हिंदू धर्मातील रूढी परंपरांचे संस्कार समाजातून व राजवाड्यातील वातावरणातून लहानपणापासून राजर्षीशाहू महाराजांवर झालेले होते. याबद्दल महाराज स्वतः म्हणतात की "अस्पृश्य व्यक्तीला स्पर्श झाला नसतानाही स्पर्श झाला म्हणजे शिवा शिव झाली असे समजून मी आंगोळ करत होतो". एवढे कर्मठ संस्कार झालेल्या महाराजांनी येथील जातीभेद, ब्राह्मणी व्यवस्था व अस्पृश्यते विरुद्ध बंड केले. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे वेदोक्त प्रकरण. या प्रकरणांमध्ये नारायण नावाच्या सामान्य भटजीने महाराजांना शूद्र म्हणून हिणवले होते. ब्राह्मणवाद्यांनी त्यांना क्षत्रिय न समजता शुद्राच्या रांगेत बसवले. एवढेच नाही तर त्यांनी महाराजांचे चरित्र बदनाम करण्यापासून ते त्यांना ठार मारण्यापर्यंतचे अनैतिक प्रयत्न करून, त्यासाठी अवैद्य मार्गाचा अवलंब केला. या वेदोक्त प्रकरणावरून महाराजांना जातीयतेचा अनुभव आला. आपल्यासारख्या राजासोबत स्वतःला उच्चवर्णीय समजणारे असे वागत असतील तर दलित अस्पृश्यांचे काय? हा प्रश्न त्यांच्यासमोर निर्माण झाला म्हणून त्यांनी वर्ण वर्चस्ववाद्यांच्या विरुद्ध संघर्षकरण्याचा निर्धार करून ही भूमिका अधिक तीव्र खंबीर व तत्त्वनिष्ठ बनवली. याच वर्ण व्यवस्थेने अस्पृश्यांना पशु पेक्षाही वाईट जीवन जगण्यास भाग पाडले असल्याने त्यांच्या दुःखाची जाणीव महाराजांना झाली. शिक्षणाचे महत्त्व सांगताना म.जोतिबा फुले म्हणतात की "विद्या विनामती गेली, मती विना नीती गेली, नीती विना गती गेली, गति विना वित्त गेले, वित्त विना शूद्र खचले, एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले." विद्या

न मिळाल्यामुळे शुद्रावरती ही वेळ आली होती म्हणून राजर्षीशाहू महाराजांनी अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी त्यांच्या शिक्षणास मोठी चालना दिली. प्रबोधन, शिक्षणाच्या माध्यमातून दलित अस्पृश्यांच्या जीवनामध्ये नवप्रकाश, चैतन्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. सन 1897 मध्ये अस्पृश्यांच्या शाळांची संख्या 6 इतकीच होती. ती महाराजांनी अस्पृश्यांसाठी शिक्षण देण्याचे कार्य हाती घेतल्यानंतर याशाळांची संख्या 25 वर गेली व या शाळांमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या अस्पृश्य विद्यार्थ्यांची संख्या 850 झाली. तसेच पुढील काळात अस्पृश्य मुलांच्या शाळेत अस्पृश्य मुलांना दाखल करण्याचे आदेश काढून त्यांना सार्वजनिक जीवनात सहभागी केले. कोल्हापूर, पंढरपूर, नागपूर आणि नाशिक या ठिकाणी शिक्षण घेताना गैरसोय होऊ नये म्हणून त्यांच्यासाठी वसतिगृहची स्थापना केली. तसेच महाराजांनी इ. स. सन 1911 साली या विद्यार्थ्यांसाठी फीमाफीचा आदेश काढून शिक्षण घेताना पैशाची आर्थिक अडचणी येऊ नये म्हणून त्यांच्यासाठी शिष्यवृत्तीची तरतूद केली.

खाजगी व सरकारी शाळांमध्ये अस्पृश्य विद्यार्थ्यांबरोबर जातिभेद करू नये तसेच अस्पृश्यता न पाळणे यासाठी शिक्षण खात्यामध्ये अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना कशाप्रकारे वागवावे याविषयी महाराजांनी काढलेला आदेश पुढील प्रमाणे होता, "शाळा खात्यातील ज्या खाजगी व सरकारी संस्थांना ग्रँड किंवा इमारती वगैरे रूपाने मदत मिळते, त्यांनी अस्पृश्य वर्गापेक्षा अस्पृश्यांना जास्त ममतेने व आदराणे वागवावे. जर अस्पृश्यांना ममतेने वागवले नाही तर मग तो प्रिन्सिपल अगर खालच्या दर्जाचा शिक्षक असो त्याला जाब द्यावा लागेल आणि संस्थांना जी मदत मिळते ती काढून घेण्यात येईल.

सरकारी शाळांमध्ये शिवाशिव पाळू नये." अस्पृश्य समाजातील ज्या ज्या मुलांना शिक्षणाची आवड होती त्या त्यामुलांना शाहू महाराजांनी शैक्षणिक सुविधा देऊन त्यांच्या आयुष्याचे कल्याण केले याचे एक उदाहरण म्हणजे अस्पृश्य समाजातील महार जातीचा मुलगा ज्ञानदेव घोलप हा इस्लामपूर मधील ब्राह्मण पंतजीच्या शाळेत वर्गाच्या बाहेर बसून शिकत होता.भाऊराव पाटलांनी पंतोजीशीवाद घालून या मुलालाशाहू महाराजांच्या समोर उभेकेले असता महाराजांनी या मुलाच्याशिक्षणाची सर्व व्यवस्था केली. या मुलाने पुढे चांगल्या प्रकारे शिक्षण घेऊन सन19 24 सालीमुंबई इलाख्यातून कायदेमंडळात अस्पृश्यांचा पहिला प्रतिनिधी म्हणून निवडून गेला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सार्वजनिक जीवनातील पहिल्या सहकाऱ्यापैकी तो एक त्यांचा सहकारी होता. राजर्षीशाहू महाराजांनी दलित समाजातील जे तरुण मॅट्रिक पास झाले होते व जांनी इंग्रजी विषयाचे शिक्षणचांगल्या प्रकारे घेतले होते. अशांना वकिलीचा व्यवसाय करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सनदा दिल्या. ज्या मनुवादीचातुर्वर्णी व्यवस्थेने अस्पृश्य समाजाला संपत्ती मिळण्यापासून, शिक्षण घेण्यापासून वंचित ठेवून त्यांच्यावर अन्याय केला होता व या कारणामुळे त्यांच्यातील आत्मविश्वास स्वाभिमान हे गुण नाहीसे झाले होते, हे गुण त्यांच्यात परत आणण्यासाठी महाराजांनी वरील प्रमाणे एक सुधारणा केली, महाराजांनी ज्यावेळी या वकील व्यवसायाच्या सनदा शिकलेल्या अस्पृश्य तरुणांना दिल्या त्यावेळी ब्राह्मण वर्गाने मोठा गोंधळ घातला. याविषयी महाराज नागपूर येथे संपन्न झालेल्या परिषदेतील भाषणात म्हणतात की, मॅट्रिक पास झालेले अगर इंग्रजी चांगले शिकलेले महार मांग

वरिष्ठ दर्जाच्या धंद्यात आणताच ब्राह्मण समाज खवळला गेला.तेच महार मांग जर ख्रिश्चन झाले असते तर माझे कृत्य टीकेस पास झाले नसते, ज्या महार मांगास मी वकिलीच्या सनदा दिल्या त्यांच्यापेक्षा विद्याने व अकलेने फार कमी अशा पुष्कळ वरिष्ठ जातीच्या लोकास कित्येक देशी संस्थानाकडून वकिलीच्या सनदा देण्यात येतात. त्याबद्दल समाजात काही कमीपणा वाटत नाही, अशा सनदादेण्यात माझा हेतू एवढाच आहे की जे धंदे अस्पृश्य वर्गा करीता रूढी परंपरेने, कायद्याने अगर दडपशाहीने बंद झालेले आहेत ते त्यास मोकळे करून द्यावेत व त्यांची स्थिती सुधारून त्यांच्यात आपण इतर माणसाच्या बरोबरीचे आहेत असा आत्मविश्वास निर्माण करावा " दलित अस्पृश्य समाजाचे लोक या ब्राह्मणवादी व्यवस्थेतील मनुस्मृति ग्रंथातील नियमाने घालून दिलेली नीच समजली जाणारी कामे करत ज्यामुळे त्यांचा स्पर्श करून घेतला जात नव्हता महाराजांनी अस्पृश्याच्या कामांमध्ये सुधारणा करू त्यांना चांगल्या व उच्च दर्जाची कामे,व्यवसाय करण्याची संधी दिली ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होऊन त्यांचे राहणीमान सुधारेल व इतर उच्च जातीचे लोक त्यांच्याशी माणसासारखे वागतील. त्या काळी समाज व्यवस्थेमध्ये,जाती व्यवस्थेमध्ये प्रामुख्याने रोटीबंदी,बेटीबंदी आणि व्यवसाय बंदी ही बंधने महत्त्वाची होती. मुजुमदार व मदन विचारवंतानी जातीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे " जाती हा बंद वर्ग आहे."जाती अंतर्गत विवाह करणे, आपल्या जातीच्या मुलीशी विवाह करणे तसेच जातीमध्ये एक लोक समूहाचा इतर जातीमधील लोकसमुहाबरोबर खाण्या पिण्याच्या संबंध नसतो,

ही कारणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातीचा उगम होण्यासाठी महत्वाची मानली आहेत.

समाजामधील चातुर्वर्ण व्यवस्था, जाती व्यवस्था नाहीसी झाली पाहिजे हा विचार मांडून महाराजांनी वरील निर्बंधा विरुद्ध प्रत्यक्ष कृती करून त्यावर उपाययोजना केल्या.रोटीबंदी ही प्रथा नष्ट करण्यासाठी, महाराजांनी अस्पृश्य लोकांनी हाताने बनवलेले अन्नोदक जाहीरपणे घेण्याच्या कार्यक्रमात फक्त एकट्याचा नाही तर राजघराण्यातील लोकांचा समावेश केलेला होता. जेव्हा महाराज शिकार करण्यासाठी शिरोळा या गावी गेले होते तेव्हा तेथील महार लोकांनी त्यांच्या तक्क्यात सर्वांची सोय करण्यासाठी सांगितले, येथे आपण एकटे न जाता आपल्यासोबत आपल्या राजघराण्यातील व इतर महिलांचा समावेश व्हावा यासाठी त्या ठिकाणी हळदीकुंकवाचाही कार्यक्रम भरवण्यास सांगितले. या कार्यक्रमास राणी साहेब, आक्कासाहेब व इंदुमती यांना ही मुद्दाम बोलावले, महाराजांच्या मुळे येथे सोबत असणाऱ्या सर्वांना चहा पाणी घ्यावे लागेल.अशाप्रकारे महाराजांनी रोटीबंदी या जाती व्यवस्थेतील निर्बंधा विरुद्ध स्वतः कृती करून आवाज उठवला.

बेटी बंदी निर्बंध हा त्याकाळी रोटी बंदी याहीपेक्षा अधिक तीव्र स्वरूपाचा होता. आजही समाजामध्ये उच्चवर्णीय घरातील मुलींनी दुसऱ्या खालच्या समजल्या जाणाऱ्या जातीतील मुलांशी आपल्या मनाप्रमाणे विवाह केल्यानंतर मुलींच्या घरचे लोक ऑनर किलिंग यासारखे प्रकार घडवून आणतात.आपल्या समाजव्यवस्थे मध्ये आजही आंतरजातीय विवाह करणे मान्य नाही पणत्याकाळी महाराजांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानामध्ये आंतरजातीय विवाहासमान्यता देणारा कायदा मंजूर

केला. त्यावेळी संपूर्ण भारतातून अशा कायद्याला सनातन वाद्यांचा विरोध होता. महाराजांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानात फक्त हा कायदा मंजूर केला नाही तर आंतरजातीय विवाहाच्या संदर्भात धाडसी कृती करून भारत देशासमोर एक आदर्श निर्माण केला. महाराजांना ज्ञात होते की बेटी बंदी हा निर्बंध जोपर्यंत समाजातपाळलाजाणार तोपर्यंत जाती व्यवस्था अस्तित्वात राहणार,ती नष्ट होणार नाही त्यासाठी महाराजांनी आंतरजातीय विवाह करण्याची सुरुवात आपल्या घरातून सर्वप्रथम सुरू करून इतर संस्थांना समोर आदर्श निर्माण केला.

राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या कागलकर घाडगे घराण्यातील कन्या चंद्रप्रभाबाई, ज्या महाराजांच्या चुलत भगिनी होत्या यांचा विवाह इंदूर येथील तुकोजीराव होळकरांचा मुलगा यशवंतराव यांच्याशी निश्चित केला.महाराजांनी स्वतः वधूपित्याची मानसिक तयारी करण्याची जबाबदारी घेतली होती व या कामांमध्ये त्यांना यश ही मिळाले. तेव्हा कोल्हापूर संस्थान व इंदूर संस्थानाच्या दरम्यान मराठा धनगर असे एकूण शंभर आंतरजातीय विवाह करण्याची योजना तयार केली होती.विवाहित जोडप्यास इनाम म्हणून संस्थानातील जमिनी दिल्या जाणार होत्या तसेच शिक्षणासाठी आर्थिक मदत व नोकऱ्या दिल्या जाणार होत्या. या योजनेतील एकूण 25 विवाह पार पडले होते.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ही "आंतरजातीय विवाह" याविषयी आपले मत मांडले आहेत म्हणतात की "जर आपल्या देशातील मनुवादी व्यवस्थेने निर्माण केलेली जाती व्यवस्था नष्ट करायची असेल तर जाती-जातीमध्ये विवाह न करता आंतरजातीय विवाह केले पाहिजेत."

राजर्षीशाहू महाराज अस्पृश्याच्या विकासासाठी कार्य करत असताना सनातनवाद्यांनी त्यांना अनेक उपाध्या उपरोधात्मक पणे दिलेल्या होत्या ,त्यापैकी एक म्हणजे धेडोंका राजा ही उपाधी होय.नागपूरला अखिल भारतीय बहिष्कृत समाज परिषदेचे अधिवेशन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली आयोजित केलेले होते तेव्हा या अधिवेशनाला महाराज नागपूरला आले असता अस्पृश्य समाजाने त्यांचे भव्य स्वागत करून मोठी जंगी मिरवणूक काढली. आदल्या दिवशी उच्चवर्णी सनातनवाद्यांनी महाराजांचा निषेध व निंदा करण्यासाठी धेडोंका राजा म्हणून भिक्तीपत्रिके लावली होती. यामुळे प्रक्षुब्ध झालेल्या अस्पृश्य समाजाला शांत करत महाराज म्हणाले " त्यांनी मला धेडोका राजा म्हणून नावेठेवण्याचा प्रयत्न केला असला तरी त्यात मी माझा अपमान मानत नाही, त्यात माझा गौरवच आहे असे मी मानतो. "यावरूनसमजते की महाराज समाजातील उच्चवर्णीय लोक, इतर संस्थानीकआपल्याला काय म्हणतात याकडे लक्ष देत नव्हते तसेच त्यांना भीकहीघालत नव्हते. ते आपल्या कर्तव्यापासून जराही मागे हटण्यास तयार नव्हते, दलित अस्पृश्यांच्या हितासाठी,विकासासाठी अहोरात्र झटत होते, ते केवळ दया भावेने नाहीतर आपले ते परम कर्तव्य आहे असे ते मानत.

सारांश-

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज हे सामाजिक समतेचा लोकशाहीचा पुरस्कार करणारे राजे होते. या लोकराजाने आपल्या सत्तेचा उपयोग या रंजल्या गांजलेल्या दलित लोकांच्या विकासासाठी केला हे आताच्या स्वार्थी राज्यकर्त्यांनी समजून घेतले पाहिजे.महाराजांनी

आपल्या संस्थानामध्ये न्याय सनासमोर प्रत्येक व्यक्तीला समान ठरविले व सर्वसामान्यांना सामाजिक न्याय मिळावा म्हणून पुरोगामी निर्णय घेतले. त्यांनी दलित अस्पृश्यांना मानसिक व सामाजिक गुलामगिरीच्या बेड्यातून मुक्त करण्यासाठी कसून प्रयत्न केले., समाज व्यवस्थेतील रोटीबंदी बेटी बंदी व व्यवसाय बंदी या निर्बंधाविरुद्ध स्वतः प्रथम कृती करून आवाज उठवला.त्यांनी दलितांच्याउद्धारासाठी, अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण घेण्यासाठी शाळा काढल्यावसतीगृहबांधली तसेच शिक्षणा घेण्यासाठी आर्थिक मदत म्हणून शिष्यवृत्ती सुरू केली. आपल्या कोल्हापूर संस्थानामध्ये सरकारी व खाजगी नोकरी मध्ये 50 टक्के आरक्षणाची सुरुवात सर्वप्रथम करून भारत देशासमोर आदर्श निर्माण केला. म्हणूनच त्यांना आरक्षणाचे जनक असे म्हणतात.

संदर्भ:

- 1) राजर्षी शाहू छत्रपती, जीवन व शिक्षण कार्य - प्राचार्य रा. तू.भगत
- 2) राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ (सं)पी. बी. साळुंखे
- 3) राजर्षी शाहू महाराजांचे भाषणे (सं) भा. वा. जाधव
- 4) राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ संपादक डॉ. जयसिंग पवार
- 5) राजर्षी शाहू छत्रपती निवडक आदेश संकलन शामराव पाटील
(सं)भास्कर धाटाबकर

औंध वस्तुसंग्रहालय आणि पर्यटन

सौ सुजाता सचिन देशमुख

सहाय्यक प्राध्यापिका श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय आटपाडी

Corresponding Author- सौ सुजाता सचिन देशमुख

Email: rajshri.sujata13@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7398269

प्रस्तावना :-

इतिहास, संस्कृतींच्या पाऊल खुणांचा शोध घेताना इतर अनेक साधना इतकीच महत्त्वाची ठरतात ती म्हणजे वस्तुसंग्रहालये महाराष्ट्राला संपन्न अशा अनेक वस्तुसंग्रहालयांचा वारसा लाभला आहे. म्हणूनच ज्याचा पर्यटनाच्या यादीत समावेश केलाच पाहिजे ते म्हणजे महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक वारसा लाभलेले सातारा शहर आणि या शहराजवळच साधारणतः 45 किलोमीटर च्याकलेचा अंतरावर कलेचा वारसा मिरवणारे एक सुंदर शहर वजा गाव आहे ते म्हणजे औंध. देश विदेशात औंध ओळखलं जातं ते म्हणजे तिथल्या नितांत सुंदर वस्तुसंग्रहालयामुळेच. त्याचे नाव आहे श्री भवानी चित्र संग्रहालय व ग्रंथालय. हे संग्रहालय देशातील इतर संग्रहालयापेक्षा थोडेसे वेगळे असे आहे. कारण इथे संग्रहित आहेत जगभरातील, देशातील आणि आपल्या महाराष्ट्रातील अस्सल परंतु दुर्मिळ चित्रकृती, शिल्पकृती आणि ही प्रसिद्ध चित्रे, शिल्पकृतींच्या प्रतिकृती. या कला कृती साकारल्यात प्रत्यक्ष त्या त्या काळातील जगप्रसिद्ध कलाकारांनी. या कलाकृतींना इथे महाराष्ट्रात औंधला कष्टपूर्वक, कलात्मकतेने, तितक्याच सौंदर्यदृष्टीने जमवले एका मराठी संस्थानिक राजाने त्यांचे नाव श्रीमंत भवानराव पंत प्रतिनिधी उर्फ बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी राजे, औंध संस्थान. हा राजा होता कलारसिक, कला इतिहास अभ्यासक, कलासंग्राहक, छायाचित्रकार, कलाकारांचा आश्रयदाता आणि महत्त्वाचे म्हणजे स्वतः एक सिद्ध हस्त चित्रकार. आज श्री भवानी चित्र संग्रहालय व ग्रंथालय महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर देशातील एक वेगळे आणि खास असे संग्रहालय ठरले आहे. या संग्रहालयाच्या आवारात प्रवेश करताच दिसते ते श्रीमंत भवानराव पंत प्रतिनिधीचे तिथल्या आसमंतात असणारे मेघडम्बरीतील स्मारक रुपी अस्तित्व. त्यानंतर आहेत इतिहासाचे पाषाण रुपी साक्षीदार; अप्रतिम जैन, वैष्णव, गजलक्ष्मी इत्यादी मूर्तींचे अवशेष, प्राणांची आहुती दिलेल्या वीरांच्या शिळा ज्याला “ वीरगळ” म्हणतात. ते पतिनिधनंतर सती गेलेल्या वीरांगणांच्या “ सतीशिळा”; ‘ शिलालेख’ आणि इतर अवशेष. मुख्य इमारतीच्या समोर आवारात उभे असलेले रूपवान संगमरवरी पुतळे आणि यातून पुढे दिसतो तो या संग्रहालयाचा कमानी वरांडा. त्याच्यासमोरच प्रवेशद्वार त्यावर विराजमान असलेली रिद्धी सिद्धीसह श्री गणेशाची प्रतिमा सकळकलांची देवता.

उद्दिष्टे :-

- 1) औंध वस्तुसंग्रहालयाचे पर्यटनाच्या दृष्टीने महत्त्व लक्षात येईल.
- 2) औंध वस्तुसंग्रहालयाचे स्वरूप आणि निर्मितीचा आढावा घेता येईल.
- 3) औंध वस्तुसंग्रहालयाचा सामाजिक, सांस्कृतिक वारसा जपता येईल.
- 4) औंध वस्तुसंग्रहालयामुळे पर्यटन क्षेत्रात भर पडेल.
- 5) औंध वस्तुसंग्रहालयामुळे स्थानिक लोकांना रोजगार उपलब्ध होईल.

संशोधन पद्धती :-

“औंध वस्तुसंग्रहालय आणि पर्यटन” या शोधनिबंधासाठी समाजशास्त्रीय ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. तसेच हा शोध निबंध तयार करण्यासाठी

ग्रंथालयातील वस्तुसंग्रहालय आणि पर्यटन, औंध संस्थान याविषयीची अनेक पुस्तके, ग्रंथ आणि दुय्यम साधनसामुग्री वापरण्यात आलेली आहे.

औंध संस्थान निर्मिती :-

इ.स.1666 मध्ये स्थापन झालेले 1300 किलोमीटर जागेवर वसलेले औंध हे महाराष्ट्रातील महत्त्वपूर्ण संस्थान होते. हे श्रीमंत पंडित पंत प्रतिनिधी यांच्या संस्थानाचे संप्रतेचे मुख्य ठिकाण होते. पूर्वी पंतप्रतिनिधी यांचे मुख्य ठिकाण कराड येथे होते कराड इंग्रज सरकारात इ. स.1854 मध्ये पंडित पंत प्रतिनिधी यांच्या संस्थानाचे संप्रतेचे मुख्य ठिकाण होते पूर्वी पंतप्रतिनिधी यांचे मुख्य ठिकाण कराड येथे होते. कराड इंग्रज सरकारात इ. स. 1854 मध्ये गेल्यानंतर श्रीमंत पंत प्रतिनिधींची गादी औंध येथे आली. अठराव्या शतकाच्या आरंभी महाराष्ट्रात पुन्हा मराठीशाही स्थापन झाली.

त्यावेळी पंतप्रतिनिधी घराण्याचे, मूळ पुरुष परशुराम त्र्यंबक यांना पंतप्रतिनिधी पदवी पुन्हा मिळाल्यापासून (इ. स. 1707) औंध तालुक्यावर पंतप्रतिनिधींचा अंमल सुरू झाला. तो इ. स. 1806 साली पेशव्यांची जप्ती होईपर्यंत होता. पुढे इ.स. 1811 साली जप्ती खुली झाल्यावर पुन्हा पंतप्रतिनिधींचा अंमल बसला तो सारखा चालूच आहे.

पंतप्रतिनिधी घराण्याचा इतिहास :-

श्रीमंत पंतप्रतिनिधी हे किन्ही येथील कुलकर्णी आहेत. पंत प्रतिनिधी घराण्याचे मूळ संस्थापक परशुराम पंत व त्यांचे वडील त्र्यंबक पंत यांचे अगोदर 2-3 पिढ्या किन्हीचा उल्लेख सापडतो. 17 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात कराड व मसूर या घराण्याबरोबर हे गाव शहाजी महाराज भोसले यांच्या जहागिरीत जाऊन नंतर मराठी राज्याची स्थापना झाल्यावर ते मराठी राज्यात अंतर्भूत झाले. 18 व्या शतकाच्या प्रारंभी परशुराम त्र्यंबक हे प्रतिनिधी पदाचे अधिकारी झाल्यावर त्यास इ. स.1713 च्या तहात घावयांच्या जहागिरीत जाऊन नंतर मराठी राज्याची स्थापना झाल्यावर ते मराठी राज्यात अंतर्भूत झाले 18 व्या शतकाच्या प्रारंभी परशुराम त्र्यंबक हे प्रतिनिधी पदाचे अधिकारी झाल्यावर त्यास इसवी सन 1713 च्या तहात गाव इनाम मिळाला. तो 1806 पर्यंत प्रतिनिधीच्या ताब्यात होता .पुढे पेशवे

सरकारकडून हा गाव जप्त करण्यात आला. नंतर इ. स. 1866 मध्ये इंग्रजसरकारकडे हा गाव असता अमलाबद्दल पुणे खजिन्यातून जे 4000 रुपये दरवर्षी प्रतिनिधीस रोख मिळत त्याबद्दल पुन्हा प्रतिनिधीकडे देण्यात आला.

निर्मिती इतिहास :-

औंध भवानी संग्रहालयातील शिल्पे, चित्रे, कोरीव शिल्पे, सोने आणि चांदीच्या मुर्त्या या सर्व एकत्र जमवण्याचे काम एका व्यक्तीने केले. ते म्हणजे औंध चे राजे भवानराव पंत प्रतिनिधी होय. या संग्रहालयामध्ये परदेशातील ठिकठिकाणीच्या तसेच भारतातील अनेक वस्तू एकत्र ठेवलेल्या आढळतात. इ. स. 1919 मधील एक गोष्ट. चार बैल असलेल्या एका खास बैलगाडीतून संग्रहालयासाठी एका मोठ्या लाकडी पेटीमध्ये एक वस्तू आणण्यात आली होती. पेटी उघडल्यावर त्यात संगमरवराची एक सुंदर मूर्ती बाहेर काढण्यात आली. ग्रीक देवता ' डायना ' ची ही मूर्ती होती. पॅरिस मधल्या लुव्ह रे म्युझियम मधल्या मूर्तीची ही प्रतिकृती होती. त्यानंतर इ. स. 1937 मध्ये भवानराव पंत यांनी हेन्नरी मूर या जगप्रसिद्ध शिल्पकाराने बनवलेले एक शिल्प या संग्रहालयासाठी मिळवले. भवानराव ज्यावेळी औंध संस्थानचे राजे झाले त्यावेळी म्हणजे इ. स.1909 मध्ये औंध राजवाड्यामध्ये एकही कलात्मक वस्तू नव्हती.

भवानरावांच्या आगमनानंतर मात्र विविध प्रकारची चित्रे, शिल्पे, गालिचे इत्यादी वस्तुंनी राजवाडा भरून गेला. कलात्मक वस्तूंचा संग्रह करण्याची त्यांना विशेष आवड होती. वेगवेगळ्या वस्तू ते उत्साहाने जमवीत असत. भवनरावांच्या बालपणापासून त्यांच्या वडिलांनी कलेची आवड लावल्यामुळे त्यांना कलेमध्ये विशेष स्वारस्य निर्माण झाले होते. इ. स. 1901 मध्ये भवानरावांचे वडील श्रीनिवासराव यांचे निधन झाले. त्यावेळेपर्यंत भवानराव चित्रकलेत पारंगत झाले होते. त्यांनी स्वतःची अनेक तैलचित्रे बनवली होती. या काळात भवान रावांनी काढलेली रामायणावरील चित्रे आजही भवानी संग्रहालयात आहेत. भवानरावांनी स्वतः इ. स.1888 ते इ.स. 1905 या काळात त्रावणकोरच्या रविवर्मा यांच्या स्टुडिओला अनेकदा भेट दिली. भवानरावांचे चित्रकलेच्या बाबतीत स्वतःचे असे खास तंत्र होते. त्यांनी म्हणतात मध्ये काढलेल्या 12 मोठ्या चित्रांमध्ये ही शैली उठून दिसते. तसेच रामायणावर भवानरावांनी काढलेली 60 चित्रे ही सुद्धा खास त्यांच्या शैलीतीलच आहेत. औंध मध्ये इ.स. 1912 ते इ. स. 1934 या काळात जगातल्य वेगवेगळ्या वस्तू होत्या. दिल्लीहून आलेल्या कलात्मक वस्तू विकणाऱ्या एका व्यापारासह भवानराव महाबळेश्वरला गेले. तिथे या व्यापाऱ्याने त्यांच्यासाठी दिल्लीहून आणलेली "अष्ट नायिका" ही चित्रांची मालिका दाखवली. ही पाहून राजे भवनरावांना इतका आनंद झाला की त्यांनी आजूबाजूच्या सर्व लोकांना बोलावून ही चित्रे दाखवली. आणि त्या 17 व्या शतकातील चित्राबद्दल माहिती सांगितली. इ. स. 1927 ते इ. स. 1937 या काळात भवानरावांनी अशा प्रकारचे चित्रांचे अनेक संच विकत घेऊन ते आपल्या संग्रही ठेवले.इ. स. 1951 नंतरच्या काळात श्रीमंत बाळासाहेब महाराजांचे चिरंजीव श्रीमंत आप्पासाहेब पंत हे प्रदेशात भारताचे राजदूत म्हणून गेले असताना त्यांनी संपादन केलेल्या तिबेटियन आणि इजिप्शियन काही मौल्यवान वस्तू आणून या संग्रहालयात भर घातली. भवानरावांना इथल्या जनतेबद्दल खूप प्रेम होते. सामान्यजणांसाठी काहीतरी केले पाहिजे असे त्यांच्या मनात सतत असायचे. जनता सुसंस्कृत आणि कलांचा आस्वाद घेऊ शकणारी असावी. असे भवानरावांना वाटत असे. त्यांची ही इच्छा गेल्या पन्नास वर्षांच्या काळात थोड्याफार प्रमाणात पूर्ण झाली आहे. असे म्हणता येईल. भवानी वस्तुसंग्रहालयात हजारो लोक भेट देतात. तिथल्या उच्च दर्जाच्या चित्रांचा आणि शिल्पांचा आनंद घेतात. त्यातील काही मंडळी कलावंत असतात. त्यांना हे पाहून स्फूर्ती मिळते. आणि ते नवनवीन कलात्मक वस्तू बनवतात. अशा प्रकारची संग्रहालये राज्यभर ग्रामीण भागात सर्वत्र असावीत. अशी भवनरावांची इच्छा होती.

खेड्यातील लोकापर्यंत कलात्मक वस्तू आणि संस्कृती पोहोचावे असे त्यांना नेहमीच वाटत असे.

वस्तुसंग्रहालयाची निर्मिती :-

स्वतःच्या खाजगी दौलतीतून जगाच्या कानाकोपऱ्यातून उत्तम कलाकृती, शिल्पे, दुर्मिळ वस्तू औंधला आणल्या. त्यातूनच त्यांच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात त्यांनी श्री यमाईदेवीच्या डोंगरावर अप्रतिम अशा श्री भवानी चित्र पदार्थ पुराण वस्तुसंग्रहालयाची निर्मिती केली. भवानरावांनी 12 एप्रिल 1937 रोजी श्री भवानी संग्रहालयाच्या वास्तूचे काम सुरू केले. 12 जुलै 1938 रोजी ते पूर्ण झाले. त्याकाळी या वास्तुसाठी जवळजवळ 70 हजार रुपये खर्च झाला. या वास्तूचा रचनेचा आराखडा स्वतःभवानरावांनीच तयार केला होता. युरोपच्या खाजगी दौलतीतून जगाच्या कान कोपऱ्यातून उत्तम कलाकृती शिल्पे दुर्मिळ वस्तू औंधला आणल्या त्यातूनच त्यांच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात त्यांनी श्री यमाई देवीच्या डोंगरावर अप्रतिम अशा श्री भवानी चित्रपट पुराण वस्तु संग्रहालयाची निर्मिती केली भवान रावांनी 12 एप्रिल 1937 रोजी श्री भवानी संग्रहालयाच्या वास्तूचे काम सुरू केले 12 जुलै 1968 रोजी ते पूर्ण झाले त्याकाळी या वास्तुसाठी जवळजवळ 70 हजार रुपये खर्च झाला या वास्तूचा रचनेचा आराखडा स्वतःभवान रावांनीच तयार केला होता युरोपस्वतःच्या खाजगी दौलतीतून जगाच्या कान कोपऱ्यातून उत्तम कलाकृती शिल्पे दुर्मिळ वस्तू औंधला आणल्या त्यातूनच त्यांच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात त्यांनी श्री यमाई देवीच्या डोंगरावर अप्रतिम अशा श्री भवानी चित्रपट पुराण वस्तु संग्रहालयाची निर्मिती केली भवान रावांनी 12 एप्रिल 1937 रोजी श्री भवानी संग्रहालयाच्या वास्तूचे काम सुरू केले 12 जुलै 1968 रोजी ते पूर्ण झाले त्याकाळी या वास्तुसाठी जवळजवळ 70 हजार रुपये खर्च झाला या वास्तूचा रचनेचा आराखडा स्वतःभवानरावांनीच तयार केला होता. युरोपच्या दौऱ्यात त्यांनी अनेक संग्रहालयाच्या इमारती पाहिल्या होत्या. त्याचा अभ्यास केला होता. त्यातूनच त्यांनी फारसा डामडौल नसलेली परंतु कलाकृती पाहण्यासाठी येणाऱ्याचा पूर्ण विचार करून या वास्तूची रचना केली होती. संग्रहालयात एकच प्रवेशद्वार आणि एकच दिशामार्ग असल्यामुळे एका दालनातून दुसऱ्या दालनात जाताना 18 पैकी एकही दालन पाहावयाचे राहून जात नाही. या संग्रहालयात वास्तू रचनेत प्रकाशाचा अतिशय कल्पकतेने वापर करून घेतल्यामुळे चित्रे व शिल्पे पाहताना वेगळा आनंद मिळतो. संग्रहालयात नैसर्गिक प्रकाशाचा वापर करण्यात आला आहे. आता यासारखीच आणखी एक इमारत शेजारी आहे. त्या ठिकाणी चित्रशिल्पांची नव्याने आकर्षक मांडणी करण्यात आली आहे. सर्व चित्रे, शिल्पे आणि नानाविध वस्तू पाहून आपण संग्रहालयाच्या पायऱ्या उतरू

लागतो. तेव्हा छोट्याशा संस्थांच्या कला प्रेमी राजाच्या छंदातून उभे राहिलेले हे संग्रहालय पाहून मन थक्क होते. श्री भवानी संग्रहालयात एकूण 18 दालने आहेत. त्यामध्ये भारतीय तसेच परकीय चित्रकारांनी काढलेली चित्रे आहेत. त्यामध्ये काचेची, वाळूची ही चित्रे आहेत. बाळासाहेब पंत, धुरंदर, लाला काका, आबालाल, बाबुराव पेंटर, पंडित श्रीपाद दामोदर, सातवळेकर, रा. दा. चितारी, बरमाप्पा कोट्याळकर, राजा रविवर्मा, हळदणकर या भारतीय चित्रकारांची चित्रे आहेत. चित्रकार ठाकूरसिंह यांनी काढलेले "ओलेती" हे प्रसिद्ध चित्रही येथे आहे. तसेच राजा रवी वर्मा यांची "सैरंद्री" "मल्याळी स्त्री" व "दमयंती" ही प्रसिद्ध चित्रे आहेत. परकीय चित्रकारांमध्ये गेल्टन,मेरीटी, मायकेल एंजोलो, मुरीलो, राफेल इत्यादींच्या कलाकृती ही येथे आहेत."मोनालीसा" या जगप्रसिद्ध चित्राची प्रतिकृती ही येथे आहे. "पॅरिस रस्ता" हे कानिरल यांचे भव्यचित्र येथे लक्ष वेधू घेते.

ऐतिहासिक वस्तू आणि दालने :-

या वस्तुसंग्रहालयात एकूण 18 दालने आहेत. त्यात पहिल्या विभागांमध्ये श्रीमंत बाळासाहेब महाराजांच्या आयुष्यातील काही प्रसंग छयाचित्रबद्ध केलेले आहेत. त्यानंतर पंतप्रतिनिधी दालनामध्ये श्रीमंत बाळासाहेब महाराजांच्या चित्राबरोबर त्यांच्या परिवारातील अनेकांची चित्रे ही रेखाटलेली पाहावयास मिळतात. त्यानंतर

कोट्याळकर चित्रदालनामध्ये श्रीकृष्णाची, शिवतांडवाची नृत्यचित्रे, त्रिपुरासुर वध, शिवराज्याभिषेक, द्रौपदी वस्त्रहरण इत्यादी चित्रे आहेत. पाश्चात्य चित्रकार चित्रदालनामध्ये प्रामुख्याने निसर्ग चित्रे आहेत. ती निसर्गचित्रे त्या त्या चित्रकाराने त्या त्या ठिकाणी जाऊन, पाहून चित्रबद्ध केलेली आहेत. अजिंठा चित्रदालनामध्ये श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी यांनी ही लेणी पाहिली. त्यावेळी त्यांनी निजामाकडून त्यां चित्रांच्या प्रतिकृतीची परवानगी मिळवून आपल्याकडील कलाकारांकडून त्या चित्रांच्या प्रतिकृती बनवून घेतल्या. तिबेटियन कला वस्तू दालनामध्ये अनेक सुंदर व देखण्या तिबेटियन वस्तू पाहावयास मिळतात. बंगाल स्कूल चित्रांमध्ये लघुचित्रे आहेत. या शैलीची सुरुवात टागोर घराण्यातील अवनींद्रनाथ टागोर यांनी केली आहे. पाश्चात्य चित्रकारांनी त्यांची शैली भारतीय शैलीमध्ये मिसळून घेतली होती. भारतीय चित्रकार दालनामध्ये बाबुराव पेंटर, रावबहादूर धुरंदर, एस. एल. हळदणकर, ए. एच. मूल्लर या प्रसिद्ध भारतीय चित्रकारांची चित्रे आहेत. पाश्चात्य चित्रकला दालनामध्ये रेम्ब्रांट, राफेल, जे. जे. हेन्र ए.बिन मायकेल एंजेलो, एफ. मुरोली इत्यादी चित्रकारांनी काढलेली सुंदर चित्रे आहेत.

राजा रविवर्मा दालनामध्ये त्यांनी काढलेली चित्रे पाहावयास मिळतात. त्यांच्या चित्राचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी काढलेल्या चित्रातील स्त्रियांच्या चेहऱ्याची ठेवण एकसारखीच दिसते. धातू कला वस्तू दालनामध्ये युद्धाच्या वेळी वापरली जाणारी शस्त्रे, रोजच्या वापरातील वस्तू, शोभेच्या वस्तू, लहान पुतळे, तबके अशा वेगवेगळ्या वस्तू ठेवलेल्या आहेत. हस्तिदंती कला वस्तू दालनामध्ये हत्तीच्या दातापासून बनवलेल्या वस्तू म्हणजे शिल्पकलेचा एक सुंदर नमुना आहेत. त्यांची कलाकुसर आणि रेखीवपणा पाहताना एक वेगळे समाधान मिळते. या दालनातील शिल्पे श्री महादेव पाथरवट आणि त्यांच्या काही विद्यार्थ्यांनी औंध येथेच घडवलेली आहेत. व्यक्तीचित्र दालनामध्ये श्रीमंत बाळासाहेब महाराज, एम. व्ही. धुरंदर, एम. ए. जोशी, लाला काका, एस. एल. हळदणकर, दादाभाई नौरोजी, बाबुराव पेंटर याचबरोबर अनेक व्यक्तींचे चित्रे या दालनात पाहावयास मिळतात. दुसऱ्या विभागामध्ये आणखी काही भाग वाढवून त्यामध्ये चित्रे ठेवण्यात आलेली आहेत. तसेच भरतदुसऱ्या विभागामध्ये आणखी काही भाग वाढवून त्यामध्ये चित्रे ठेवण्यात आलेली आहे तसेच श्रीमंती रमाबाई यांनी तयार केलेले भरत कामाचे नमुनेही या ठिकाणी ठेवलेले आहेत. चंदनीकला वस्तू दालनामध्ये शिल्पकार रामचंद्र गुडियार यांनी चंदनाच्या लाकडावर नाजूक कोरीव काम केलेल्या वस्तू पाहावयास मिळतात. भारतीय चित्रकार दालन हे जोड इमारतीत केलेले आहे. यामध्ये एम. व्ही. धुरंदर, एम. आर. सरदेसाई, के. आर. केतकर, ए. एच. मूल्यव जोशी बाबुराव पेंटर यांनी काढलेली चित्रे पाहावयास मिळतात या संग्रहालयातील नावाजलेल्या चित्रांपैकी एक चित्र म्हणजे एसजी ठाकूर सिंगजोड इमारतीत केलेले आहे यामध्ये एम विदुरंदर एम आर सर देसाई के आर केतकर, ए. एच. मूल्लर, एम. व्ही. जोशी, बाबुराव पेंटर यांनी काढलेली चित्रे पाहावयास मिळतात. या संग्रहालयातील नावाजलेल्या चित्रांपैकी एक चित्र म्हणजे एस.जी. ठाकूरसिंग यांनी काढलेले "ओलेती" हे चित्र होय. पाश्चात्य चित्रकार दालन ही जोड इमारतीत आहे. यामध्ये जीन हॉर्न ब्लोमेन, अँड , संत क्ले इत्यादी पाश्चात्य चित्रकारांची चित्रे आहेत. लघुचित्रांमध्ये अकबर बादशहा दुसरा याचा दिल्ली येथील 'दिवाने खास दरबार; चित्रबद्ध केलेला आहे. त्यानंतर महाराष्ट्र स्कूल, त्यालाच मराठा चित्रशैली म्हणून सुद्धा ओळखले जाते. त्यामध्ये अनेक पौराणिक प्रसंग चित्रे आहेत. त्यानंतर राजपूत स्कूल - बारामास लघुचित्रे यामध्ये मराठी बारा महिन्यांची बारा चित्रे आहेत. म्हणून यांना बारामास चित्रे असे म्हणतात. विजापूर स्कूलमध्ये विजापूर शैली ही लघुचित्रांमधील तशी फारशी वेगळी शैली नाही. या शैलीमध्ये दख्खन, मोगल. रजपूत या तिन्हीही शैलींचा

प्रभाव दिसतो. त्यानंतर रुक्मिणी हरण मध्ये भिमक राजाची कन्या रुक्मिणी आणि कृष्ण यांची ही कथा आहे. पहाडी स्कूल मध्ये सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मुघलांचा राजश्रय सुटल्यामुळे त्यांच्याकडे असलेले रजपूत घराण्यातील काही चित्रकार हे इतर राजांच्या आश्रयाला आले. आणि त्यामुळे हिमालयाच्या प्रदेशात एक नवीन शैली उदयास आली ती म्हणजे 'पहाडी शैली' होय. यामध्ये रजपूत आणि मोगल या दोन्ही शैलींचा अंतर्भाव दिसून येतो. तसेच यामध्ये बसोहली, कांगडा, गढवाल, मंडी, नुरपूर या पहाडी शैलींचा समावेश होतो. पाश्चात्य चित्रकार दालामध्ये ए. बिन, रफेल डी. व्ही. पंडित एम. विलियम पुअर्ट, जे. सेमन थेअर, एफ. कॅचोल्ड, जेम्स मेनोट, मॉनेटी, एस. कॉर्निर्नल, अँनटूथ, आय पेटलँड, मिस टूथ आणि फ्रान्सिस या पाश्चात्य चित्रकारांनी काढलेली चित्रे पाहावयास मिळतात.

औंधचे पर्यटन दृष्टीने महत्त्व :-

महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक वारसा लाभलेले शहर सातारा. या शहराजवळ साधारणतः 45 किलोमीटरच्या अंतरावर कलेचा वारसा मिरवणारे एक सुंदर शहर वजा गाव आहे औंध. औंधला पोहोचण्यासाठी प्रथम साताराला जावे लागते. सातारा शहर मुंबई, पुणे, कोल्हापूर अशा मोठ्या शहरांशी महामार्गाने आणि लोहमार्गाने जोडलेले आहे. औंधला जवळ असणारे दुसरे छोटे शहर म्हणजे रहिमतपूर. हे शहरदेखील रेल्वेने जोडलेले आहे. ऐतिहासिक शहर रहिमतपूर आणि तेथील सतराव्या शतकातील रणदुला खानची कबर आणि इस्लामी वास्तू पाहून औंधला जाता येते. औंधला जाणारा रस्ता बदलणाऱ्या ऋतूप्रमाणे हिरव्या, पिवळ्या, नानाविध छटांनी दुतर्फा बहरलेला असतो. नागमोडी वळणे घेत जाणारा हा रस्ता एका छोट्या घाट माथ्यावर येऊन पुढे औंध शहराकडे वळतो. औंध शहरात प्रवेश करण्यापूर्वी उजवीकडे दूरवर एक उंच पहाड आणि त्यावर तटबुरुजांच्या कोंदणात एका मंदिराचा कळस दिसू लागतो. हे मंदिर आहे श्री यमाई देवीचे; श्रीमंत भवनराव पंत प्रतिनिधी यांची ही कुलदेवता. मुख्य रस्त्याला फाटा देत एक रस्ता डोंगर माथ्याच्या दिशेने मंदिराकडे चढताना दिसतो. वळण घेत डोंगराच्या मधल्या टप्प्यावर हा रस्ता पोचतो तो औंधच्या श्री भवानी चित्र संग्रहालय व ग्रंथालयाच्या आवारात. इथे उभी आहे इ. स. 1938 साली बांधून पूर्ण झालेली निळे सावळे डोंगर व आकाशाच्या सानिध्यातील संग्रहालयाची पांढरी करडी इमारत; वृक्षवेली, बगीच्यांनी वेडलेली आहे. या इमारतीची रचना खास संग्रहालयासाठीच केलेली आहे. या संग्रहालय वास्तूचे वैशिष्ट्य म्हणजे इमारतीच्या आत सूर्यप्रकाशाची केलेली कल्पक योजना. येथे मांडलेल्या प्रत्येक कलावस्तूवर दिवसभर पाहिजे तेवढा सूर्यप्रकाश सौम्यपणे पसरलेला असतो. या इमारतीच्या छतभितींची खास रचना इथल्या

शिल्पचित्रांना नैसर्गिक प्रकाशात उजळवून टाकते. प्रकाशाचे असे नियोजन चित्रातील रंग, रेषा, पोत आणि शिल्पावर पडणाऱ्या छाया प्रकाशाच्या खेळाला अप्रतिम लावण्य बहाल करते. श्री भवानी चित्रसंग्रहालय व ग्रंथालयाचा विस्तार एकूण 18 प्रशस्त कला विभागांचा असून, तो खाली आणि वर अशा दोन भागात विभागला गेला आहे. तळाचा मध्यवर्ती भाग पुन्हा दोन विभागात विभागून यात प्रामुख्याने पाषाण आणि धातू शिल्पांची मांडणी केलेली आहे. इथली सर्व शिल्पे नैसर्गिक प्रकाशात उजळलेली असतात. या शिल्पांचा लयदार आरासपानी शरीरावर होणाऱ्या छायाभेदामुळे शिल्प सौंदर्याची नेत्रसुखद अनुभूती येते. या संग्रहालयात आहेत काही दिग्गज कलाकारांनी साकारलेली अस्सल शिल्पं, तर काही जागतिक कीर्तीच्या कलाकारांनी साकारलेल्या महान कलाकृतींच्या हुबेहूब प्रतिकृती, त्याही तितक्याच तोडीच्या कलाकारांनी घडविलेल्या आहेत. संग्रहालयाच्या आतील प्रशस्त प्रवेश मार्ग वेगवेगळ्या गॅलरीजना जोडला असून, या मार्गावर श्रीमंत भवानराव पंत प्रतिनिधींचे आत्मचरित्र कृष्णधवल छायाचित्रांच्या माध्यमातून प्रदर्शित केले आहे. या छायाचित्रातून पुढे सरकणारा त्यांचा जीवन प्रवास दर्शकास घेऊन जातो तो थेट भारतीय लघुचित्रांच्या, जलतरंग, तैलरंगाच्या चित्रमय जगतात. इथल्या गॅलरीजच्या भिंतीवर विराजमान आहेत, प्रसिद्ध चित्रकारांची चित्रे. जगद्विख्यात देशी- परदेशी चित्रकारांच्या प्रसिद्ध चित्रांच्या प्रतिकृती. तर काही चित्रकारांच्या एकमेव अस्सल चित्रकृती, अजिंठ्याच्या चित्रांच्या आद्य प्रतिकृती, लाकडावर केलेले अप्रतिम कोरीव काम, हस्तिदंतातील प्रतिमा आणि त्यावरील नाजूक कलाकुसर, काश्यमूर्ती, पुतळे, चिनीमातीची रंगीत नाजूक भांडी, कापडावरील नक्षीकाम, गालीचे, शस्त्राखे, तिबेटी, चिनी, आफ्रिकन कला वस्तू अशा नानाविध दुर्मिळ ऐतिहासिक कलावस्तू पाहण्यासाठी औंधचे पर्यटन स्थळ होणे गरजेचे आहे.

औंध येथे भेट देणाऱ्या पर्यटकांची संख्या :-

श्री भवानी चित्र संग्रहालय व ग्रंथालय, औंध. सातारा या ठिकाणी भेट देणाऱ्या पर्यटकांची संख्या खालील प्रमाणे वीस वर्षांची देण्यात आलेली आहे. वर्ष- पर्यटकांची एकूण संख्या शेर 2001- 90330, 2002- 100139,2003- 85040,2004 -98357,2005- 10077, 2006 ते 2009 निरंक विस्तारित इमारती बांधकाम चालू असल्याने संग्रहालय बंद ठेवण्यात आले होते., 2010 - 226755,2011- 276073,2012- 230285,2013 - 221822,2014- 198213, 2015 -176337,2016 -

142077,2017- 152649,2018 -167567,2019 - 144149,2020 निरंक कोविडमुळे बंद,2021 निरंक कोविडमुळे बंद.

वरील वीस वर्षातील पर्यटक संख्येचा आलेख पाहिल्यास असे लक्षात येते की, दिवसेंदिवस वस्तू संग्रहालयास भेट देणाऱ्या पर्यटकांची संख्या वाढत आहे. या वाढत्या पर्यटक संख्येचा विचार करून त्यांना योग्य सुविधा देखील मिळाल्या पाहिजेत. असे मला वाटते. त्यासाठी शासनाने ही प्रयत्न केले पाहिजेत.

शासनाची भूमिका :-

औंध येथील वस्तुसंग्रहालयातील वीजपुरवठा, दुरुस्ती, रंगकाम, इमारत दुरुस्ती, नवीन दालन इत्यादी कामाचे प्रस्ताव पुरातत्त्व व वस्तुसंग्रहालय विभाग महाराष्ट्र शासन यांच्याकडे पाठवले जातात. त्या प्रस्तावना मंजुरी मिळाल्यानंतर त्यावर कार्यवाही होऊन कामे पूर्ण केली जातात. प्रस्ताव योग्य असेल तर महाराष्ट्र शासन त्यावर खर्च करते. तसेच वस्तुसंग्रहालय पाहण्यासाठी येणारी माणसे ही सर्वसामान्य असल्यामुळे महाराष्ट्र शासनाने तिकीट दर फार कमी ठेवला आहे. शालेय मुलांना वय वर्ष 10 पर्यंत एक रुपया, 10 ते 15 वर्षेपर्यंत पाच रुपये, प्रौढ व्यक्तींना 10 रुपये आणि परदेशी पर्यटकांना 100 रुपये इतके तिकीट दर आकारलेले आहेत. अंदाजे वर्षाला 125 ते 150 लाख पर्यटक वस्तु संग्रहालयाला भेट देतात. त्यामार्फत जवळजवळ 6 लाख रुपये इतके सरकारला जमा होतात. सर्व खर्च अंदाजे 40 लाखाच्या आसपास संग्रहालयातील वेतनासहित होतो. सर्वसाधारणपणे विचार केला तरी संग्रहालयासाठी अनेक गोष्टींची गरज असते. त्यासाठी अजून शासनाने निधी पुरवला पाहिजे. वेळेत कामे पूर्ण करून घेतली पाहिजेत. कार्यालयाच्या माध्यमातून परिसर स्वच्छता, पाणीपुरवठा, पार्किंग सुविधा, उपाहारगृह, स्वच्छता ग्रह इत्यादी मार्गदर्शक सुविधा अधिक पुरविल्या पाहिजेत. जेणेकरून पर्यटकाला कोणतेही अडचण निर्माण होणारा नाही असे योग्य नियोजन केले पाहिजे.

निष्कर्ष :-

औंध संस्थांचे तत्कालीन राजे श्रीमंत भवनराव पंत प्रतिनिधींनी बांधलेले श्री भवानी चित्र संग्रहालय व ग्रंथालय वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. कारण इथली प्रत्येक अमूल्य कलावस्तू त्यांनी स्वतः देश-विदेशात जाऊन जमवलेली आहे.त्यांच्या या कलासंग्रहाचा आणि संग्रहालय उभारणीचा काही विशिष्ट हेतू होता. हा हेतू मराठी मनाच्या ज्ञानमय कला जाणिवेचा, सौंदर्यदृष्टीचा आणि विशेष म्हणजे भविष्यातील कलाकारांच्या पिढीसाठी नवनिर्मितीचा प्रेरणास्रोत आदर्श कलासंग्रहालय आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात चित्रकला, शिल्पकला संग्रहालयाची अशी वेगळी आदर्श कल्पना बहुधा

महाराष्ट्रात, सर्वप्रथम औंधलाच साकाली आहे. त्यावरून आज श्रीमंत भवनराव पंत प्रतिनिधीच्या मनातील संग्रहालयाची कल्पना सफल झाली आहे. असे वाटते. त्यामुळे हे संग्रहालय सर्वसामान्यांच्या कला जाणिवेचे, चित्रशिल्प कलेच्या अभ्यासाचे केंद्र ठरले आहे. म्हणूनच औंधने आपली पूर्वजनांची संस्कृती जपतच आधुनिकता स्वीकारलेली आहे. औंधने स्वदेशीचा पुरस्कार करून स्वतः त्याचा अवलंब केला आहे. सर्व कलांचा आस्वाद घेतला आहे. आणि उत्कर्ष ही पाहिला आहे. केवळ स्वतःपुरता हा वारसा मर्यादित न ठेवता पुढच्या पिढीला किंवा देशाला तो दिला आहे हीच औंधच्या सांस्कृतिक इतिहासाची सर्वात मोठी देणगी औंधने जगाला दिली आहे. याचे सर्व श्रेय दिले जाते श्रीमंत भवनराव पंत प्रतिनिधी यांना. या वस्तुसंग्रहालयाचे वैभव पाहण्यासाठी हे पर्यटन स्थळ होणे अतिशय गरजेचे आहे. औंध वस्तु संग्रहालयाला पर्यटन स्थळाचा दर्जा मिळावा अशी माझी मनापासून अपेक्षा आहे. त्यासाठी मी हा विषय निवडलेला आहे.

संदर्भसूची :-

- 1) खाडे भरत, औंध संस्थांचा इतिहास, मंगल खाडे प्रकाशन, मिरज. 2019.
- 2) <https://mr.vikaspedia.in/education/apala-maharashtra/92d9419>
- 3) भागवत अ. ना., सातारच्या प्रतिनिधी घराण्याचा इतिहास, औंध स्टेट प्रेस, भाग पहिला.
- 4) श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी, देशपांडे वागभट (संपा.) स्पुटलेखसंग्रह, हरि नारायण काकडे चिटणीस, साहित्य मंडळ औंध. 1935.
- 5) बाळासाहेब पंत. पंतप्रतिनिधी भवनराव श्रीनिवास आत्मचरित्र, खंड दुसरा.
- 6) खाडे भरत, उपरोक्त.
- 7) श्री भवनराव गौरव गंध भाग पहिला.
- 8) औंध संस्थानाधिपती श्रीमंत भवनराव पंडित, पंतप्रतिनिधी जन्मशताब्दी स्मरणिका, पंतप्रतिनिधी जन्मशताब्दी स्मारक समिती, 1968.
- 9) श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी, उपरोक्त.
- 10) महाराष्ट्र चित्रकार परिषद, प्रथम अधिवेशन, पुणे. भाषण.
- 11) Aundh Administrative Report Year 1936-37
- 12) प्रधान श्रीकांत पर्यटन विशेष: औंधचे नितांत सुंदर संग्रहालय, दैनिक लोकसत्ता 2 फेब्रुवारी 2021.

- 13) मांडरे सूर्यकांत, गाथा मराठी चित्रसृष्टीची, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे. 1999.
- 14) फडके आदित्य, श्री भवानी चित्र संग्रहालय व ग्रंथालय, स्नेहल प्रकाशन, पुणे. 2019.
- 15) हळदणकर श्रीकृष्ण, रागमाला चित्रांतील संगीताआविष्कार.
- 16) फडके आदित्य, उपरोक्त.
- 17) लोकसत्ता पर्यटन विशेष : औंधचे नितांत सुंदर संग्रहालय, 2 फेब्रुवारी 2022.
- 18) श्री. जगताप श्रेयस (मुलाखत), म्युझियम असिस्टंट 12/10/2022. दुपारी वाजता 12:30 श्री भवानी वस्तुसंग्रहालय व ग्रंथालय औंध.
- 19) श्री दत्तात्रेय चव्हाण (लिपिक), 12/10/2022. दुपारी 1 वाजता. श्री भवानी चित्र संग्रहालय व ग्रंथालय, औंध.

21व्या शतकातील पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून माणदेशातील ऐतिहासिक बाणूरगड किल्ल्याचा
अभ्यास

प्रा. सतिश सावता फुले.

सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग प्रमुख, माणदेश महाविद्यालय, जुनोनी.

ता. सांगोला, जि. सोलापूर.

Corresponding Author- प्रा. सतिश सावता फुले.

Email: phulesatish@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7398609

प्रस्तावना :-

प्रवास करणे हा माणसाचा जुना छंद आहे. अगदी प्राचीन काळापासून काहीतरी नवीन ऐतिहासिक ठिकाणचा शोध घेण्यासाठी नव-नवीन ठिकाणी पाहण्यासाठी व आपल्या सभोवतालच्या वातावरणात बदल व्हावा म्हणून माणूस प्रवास करित आहे. प्रवास करणे ही जरी जुनी गोष्ट असली तरी "पर्यटन" या संज्ञेत सांगितले जाते ते मात्र नवीन आहे. साधारणपणे पहिल्या महायुद्धाच्या काळानंतर पर्यटनाला मोठ्या प्रमाणावर सुरुवात झाली आणि आज ते आंतरराष्ट्रीय पातळीवर घडत आहे.

पर्यटनाची व्याख्या: -

"एखाद्या देशांत किंवा शहरात परदेशी व्यक्तीचे आगमन होऊन भ्रमंती करणे व परत स्वगृही जाणे म्हणजे पर्यटन होय. या भ्रमंतीत तो निरनिराळे ठिकाणी पाहतो व आनंद घेतो".

(प्रसिद्ध ऑस्ट्रेलियन अर्थशास्त्रज्ञ हर्मन)

"एखादी व्यक्ती आपल्या वास्तव्याच्या ठिकाणापासून दूसऱ्या स्थळी सलग एक वर्षापेक्षा अधिक काळ न राहता आराम, उद्योग किंवा इतर कामासाठी भ्रमंती किंवा प्रवास करतो त्या सर्वांचा अंतर्भाव पर्यटनात होतो.

(जागतिक पर्यटन संघटना) (WTO)

21व्या शतकातील पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून इतिहासात फक्त लढाया, स्वातंत्र्य आंदोलनाचे वृत्तांत, राजेराजवाडे, युवराज, धर्मगुरू, सरदार, सरंजामवर्ग एवढाच त्याला अर्थ मर्यादित नसून स्थानिक इतिहासाच्या दृष्टिकोनातून ऐतिहासिक पर्यटन हा विषय इतिहासाच्या केंद्रस्थानी आलेला दिसतो.

इतिहास म्हणजे भूतकाळातील घटना, इतिहास म्हणजे थोर व्यक्तीचे चरित्र, इतिहास म्हणजे वर्ग कलह, अशा इतिहासाविषयी असणाऱ्या धारणा, संकल्पनेस आज छेद मिळतो. तर इतिहासाच्या केंद्रस्थानी पर्यटन इतिहास दिसतो. त्यातून स्थानिक ते वैश्विक असा सर्व स्पर्शीय पर्यटन इतिहास आता अविष्कृत होत आहे. 21

व्या शतकात इतिहासात अनेक नवनवीन इतिहास लेखनाचे प्रवाह उदयास आले त्यामुळे डॉ. लहू गायकवाड यांनी 'स्थानिक इतिहास लेख' डॉ. राजा दीक्षित यांनी 'प्रादेशिक इतिहास लेखन' केले. इतिहासामध्ये असंख्य इतिहास लेखन प्रवाह असले तरी सध्या स्थानिक आणि प्रादेशिक इतिहास लेखनातून पर्यटन इतिहासाला अनन्य साधारण महत्व आले आहे. आज स्थानिक इतिहास लेखनामुळे त्या ठिकाणचा इतिहास, प्रदेशाचा इतिहास, त्या गावचा इतिहास, मंदिरांचा इतिहास, समाजाचा इतिहास, संस्कृतीचा इतिहास, किल्ल्यांचा इतिहास इ. ची माहिती पर्यटनाच्या माध्यमातून समजून घेण्यास मदत होते. यास नवीन स्थानिक इतिहास लेखनाचा आधार घेऊन, "21व्या शतकातील पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून माणदेशातील ऐतिहासिक बाणूरगड किल्ल्याचा अभ्यास" हा विषय मी संशोधन प्रबंधासाठी निवडला आहे.

उद्दिष्टे :-

1) पर्यटनाच्या माध्यमातून माणदेशातील बाणूरगड किल्ल्याच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.

2) पर्यटनाच्या माध्यमातून माणदेशातील बाणूरगड किल्ल्यावरील ऐतिहासिक स्थळांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दत :-

सदर विषयाच्या संशोधन प्रबंधन लेखनासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. व प्रत्यक्षात या स्थळाला (बाणूरगड) भेट देऊन माहिती संकलित केली आहे. सदर शोधप्रबंधासाठी पर्यटनाच्या दृष्टीने संशोधन पध्दतीचा वापर करुन विश्लेषण केलेले आहे.

पर्यटनाच्या दृष्टीने माणदेशातील बाणूरगड किल्ल्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

माणदेशातील बाणूरगड (भूपाळगड)

माणदेश म्हणजे भीमा नदीला उजवीकडून

मिळणाऱ्या माण नदीच्या खोऱ्यातील भौगोलिक प्रदेश होय. साधारणपणे माण नदीला जेथून-जेथून पाणी येऊन मिळते तो पाणलोट क्षेत्राचा भौगोलिक भाग म्हणजे माणदेश होय. निसर्गाचा सर्वत्र दृष्टिने अवकृपा असलेल्या माळरानाचा प्रदेश म्हणून माणदेश ओळखला जातो. तसेच ज्या प्रदेशातून माण नदी वाहते या नदीच्या नावावरून माणदेश असे नाव पडलेले आहे. व या माण नदीच्या प्रदेशात माण खडकांची जमीन बऱ्याच ठिकाणी आढळते. त्या खडकाच्या नावावरून या नदीला माण नदी व माण नदीवरून या प्रदेशाला माणदेश म्हणून ओळखले जाते. आज हा प्रदेश सातारा, सांगली व सोलापूर या तीन जिल्ह्यांच्या सीमेवर येतो आणि याच सीमा प्रदेशातील सांगली जिल्ह्यातील खानापूर तालुक्यातील बाणूर गावाजवळ बाणूरगड किल्ला आहे. बाणूरगड किल्ल्याच्या माहिती पर्यटनाच्या माध्यमातून जाणून घेता येते. तसेच २१ व्या शतकातून या किल्ल्यास अनन्य साधारण महत्व आले आहे.

माणदेशातील बाणूरगड (भूपालगड) किल्ल्याच्या नावाची उत्पत्ती :-

“बुसातीन-उस-सलातीन” या साधन ग्रंथानुसार छत्रपती शिवरायांनी मांजऱ्यानजीकच्या पर्वतावर एक मजबूत किल्ला बांधून त्यास भूपाळगड असे नाव दिले.

“लोककथेनुसार” भूपालसिंह राजाने हा गड बांधला म्हणून या गडाचे नाव भूपाळगड असे पडले आहे. या किल्लाचा आकार बाणासारखा असल्याने या किल्ल्यास बाणूरगड असे म्हणतात. किल्ले बाणूरगड हा इतिहासात भूपाळगड किंवा भोपालगड या नावाने ओळखला जातो. सांगली जिल्ह्यातील, खानापूर व आटपाडी तालुका व सोलापूर जिल्ह्यातील सांगोला तालुक्याच्या सीमारेषेवर भूपाळगड उभा आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात स्वराज्याच्या सीमारक्षेच्या दृष्टीने या किल्ल्यास अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे.

माणदेशातील बाणूरगड (भूपाळगड) वरील ऐतिहासिक घटना :-

पर्यटनाच्या माध्यमातून आपणास माणदेशातील बाणूरगड किल्ल्यावरील ऐतिहासिक घटना जाणून घेता येते.

घटना क्रमांक – १

हा प्रदेश व बाणूरगड सर्व प्रथम आदिलशहच्या वर्चस्वाखाली होता. पण 10 नोव्हेंबर 1659 साली आदिलशाही सरदार अफजलखान वधानंतर तो किल्ला छत्रपती शिवरायांच्या ताब्यात आला. तो किल्ला छत्रपती शिवरायांच्या ताब्यात आल्यानंतर त्या किल्ल्याच्या संरक्षण व डागडुजीची व्यवस्था फिरगोजी नरसाळा या व्यक्तीकडे देउन, त्यांची किल्लेदार म्हणून नेमणूक केली.

घटना क्रमांक – २

डिसेंबर 1678 मध्ये युवराज संभाजी राजे मोगलास जाऊन मिळाले, त्यावेळी युवराजांना बादशहाने प्रसन्न होवून संभाजी राजांना मोठ्या प्रमाणात नजराणा पाठवीला व सात हजार मनसबदारी दिली व काही महिने निघून गेल्यानंतर एके दिवशी संभाजी राजांना घेऊन दिलेरखान मराठी मुलखातील प्रदेशावर हल्ले करत निघाला. त्यातच पुढे विजापूरवर चालून जात असताना वाटेत लागणऱ्या भूपालगडावर मोगलांनी हल्ला चढविला. या युद्धात दिलेरखानाने किल्ल्याच्या शेजारील डोंगरावरून तोफा डागून गडाचा एक बुरुज पाडला व एका प्रहारात 17 एप्रिल 1679 रोजी हा किल्ला मोगलांनी जिंकून घेतला. या घटनेचा खटला शंभूराजेच्या विरोधात कारभारी मंडळींनी दरबारात

बसवला व शंभूराजे यांच्या कडून किल्ल्याचा किल्लेदार फिरंगोजी नरसाळा यांच्या पुराव्याने संभाजी राजांना दोषमुक्त केले.

घटना क्रमांक - ३

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या गुप्तहेर खात्याचे प्रमुख बहिर्जी नाईक यांच्याकडे जवळ-जवळ 3-4 हजार गुप्तहेर होते. त्याचे तो नेतृत्व करत होता. या गुप्तहेराची समाधी बाणूरगड किल्ल्यावर आहे.

बहिर्जी नाईकाच्या मृत्युविषयी ठोस पुरावा सापडत नाही पण भूपाळगडावर हेरगिरी करताना त्यांचा मृत्यु झाला. लढाईत जखमी झालेल्या बहिर्जी नाईक यांनी भूपाळ गडावर येऊन महादेवाच्या चरणी आपले प्राण सोडले. अशा आख्यायिका तत्कालीन बखरीत सापडतात.

इ. घटना क्रमांक एक, दोन, तीन विषयी माहिती स्थानिक इतिहासाच्या लेखन प्रवाहातून पुढे आलेली आहे. हि सर्व माहिती पर्यटनाच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष ठिकाणास भेट दिल्यास माहिती मिळण्यास मदत होते.

माणदेशातील बाणूरगड (भूपालगड) किल्ल्यावरील महत्त्वाची ऐतिहासिक स्थळे :-

भूपाळगड हा किल्ला आकाराने व विस्ताराने प्रचंड क्षेत्रफळाचा आहे. तसेच एका कोपऱ्यात बाणूरगाव वसलेले आहे. या गावातून पायवाट गडाकडे जाते. तसेच तेथून पुढे काताळात खोदून तयार केलेल्या एका मोठ्या तलावावर येऊन पोहचते. आणि या तलावाजवळूनच गडाच्या बालेकिल्ल्याकडे जाण्यासाठी दगडी पायऱ्यांची वाट आहे. टेकडीसमोरच महादेवाचे मंदिर आहे. त्या मंदिराच्या मुख्य गाभान्यात शिवलिंग असून ते बाणूलींग या नावाने ओळखले जाते.

या मंदिरातून बाहेर पडल्यावर उजव्या हातास छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या गुप्तहेर खात्याचा प्रमुख बहिर्जी नाईक यांची दगडी चौथऱ्यावर वृंदावन समाधी आहे. तसेच समाधी समोरून जाणाऱ्या पायवाटेने थोडे खाली आल्यास गडाची तटबंदी आहे. तटबंदीत जागोजागी बाहेर पडण्यासाठी छोटे-छोटे चोर दरवाजे आहेत. आशा पध्दतीने भूपाळगड हा किल्ला आकाराने व विस्ताराने विशाल असला तरी त्या किल्ल्यावर एक तलाव, महादेव मंदिर, बहिर्जी नाईकांची समाधी व जुजबी तटबंदी असे ऐतिहासिक अवशेष या गडावर पाहावयास मिळतात. म्हणून या गडास ऐतिहासिक पर्यटन म्हणून अनन्य साधारण महत्व मिळाले आहे.

डॉ. सुरेश वसंत शिखरे

ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ म्हणून बाणूरगडाची सद्यस्थिती :-

बाणूरगड (भूपाळगड) हे भारताच्या महाराष्ट्र राज्यातील, सांगली जिल्ह्यातील खानापूर- विटा तालुक्यातील एक गाव आहे. त्या गावची स्थानिक भाषा मराठी आहे. बाणूरगड गावची एकूण लोकसंख्या 2011 च्या जनगणनेनुसार 722 असून, तेथील घरांची संख्या 163 आहे. तसेच गावातील साक्षरता 66.2% आहे. ते पश्चिम महाराष्ट्रतील एक गाव असून पुणे विभागाअंतर्गत, सांगली जिल्हा मुख्यालयापासून उत्तरेकडे 61 KM अंतरावर आहे. बाणूरगड गावाचा पिनकोड 414311 आहे. त्याचे पोस्टल मुख्य कार्यालय सावळज आहे. सध्या स्थितीला बाणूरगडावर एक तलाव, महादेव मंदिर, बहिर्जी नाईकांची समाधी व किल्याची तटबंदी इ. अवशेष शिल्लक आहेत. सध्या बाणूरगड किल्याचे जीर्णोद्धारकाम चालू आहे.

(शिवकालीन गुप्तहेर खात्याचा प्रमुख बहिर्जी नाईक यांची समाधी)

सारांश :-

२१व्या शतकातील पर्यटनाच्या दृष्टीकोनातून माणदेशातील ऐतिहासिक बाणूरगड किल्ल्याचा अभ्यास या शोधनिबंधातून भूपाळगडाचा इतिहास, तत्कालीन ऐतिहासिक घटना व तेथील ऐतिहासिक स्थळे इ. सर्व किल्ल्याची माहिती जाणून घेण्यास मदत होते.

संदर्भसूची :-

1. डॉ. नागतोडे, प्रा. पारधी : “पर्यटन भूगोल”, विद्या प्रकाशन, नागपूर (२००६)
2. . इंगोले कृष्णा : “माणदेश स्वरूप आणि समस्या”, अरुणादयी प्रिंटींग प्रेस, सोलापूर (1998)
3. वि. रा. भिंताडे : “शैक्षणिक संशोधन पध्दती” नित्य नुतन प्रकाशन (2018)
4. डॉ. नाईकनवरे वैजयंती, डॉ. चव्हाण सी. एस. : ऐतिहासिक कागदपत्रे व स्थळे, फडके प्रकाशन (2010)
5. मा. घोंगडे वैजनाथ : “परिक्रमा माणगंगेची”, माणदेश वैभव प्रकाशन, सांगोला (2013)
6. श्री. देशमुख गोपाळ : “सोलापूर जिल्ह्याचा इतिहास” कौशल्या प्रकाशन, राजमाची (2009)
7. श्री. देशमुख संदिप : गडकिल्ले
8. प्रा. कोंडेकर ए. वाय : “शिवाजी व शिवकाल”, फडके प्रकाशन (2007)
9. सरदेसाई गो. स : “मराठी रियासतकार” गिरगाव मुंबई (1932)
10. डॉ. गायकवाड एस. एन. : माणदेशाचा इतिहास मेजर रिसर्च प्रोजेक्ट (2016)
11. बांबुरकर जास्वंदी : इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
12. डॉ. गायकवाड लहु कचरु: स्थानिक इतिहास लेखन.
13. डॉ. श्रीनिवास सातभाई : इतिहास लेखन शास्त्र, प्रगती प्रकाशन (2021)
14. डॉ. इंगोले कृष्णा : “कृष्णाक्षर”, स्मिता प्रिंटेर्स, पुणे (२०१५)
15. <https://www.misapav.com>
16. <https://villageinfo.in>
17. www.thinkmanarashtra.org
18. <https://mr.m.wikipedia.org>.
19. my sangali.com आपला महाराष्ट्र – पर्यटने स्थळे व किल्ले
20. <https://trekshitiz.com>.

वंचितांचा इतिहास : इतिहास लेखन क्षेत्रातील नवीन प्रवाह

डॉ.विकास विलासराव शिंदे

प्रभारी प्राचार्य, माऊली महाविद्यालय, वडाळा.

Corresponding Author- डॉ.विकास विलासराव शिंदे

DOI-10.5281/zenodo.7398665

प्रस्तावना :

अठराव्या शतकापासून इतिहास विषयक रुढ धरणांना आव्हान देणारे नवनवे प्रवाह अवतरू लागले. या प्रवाहांनी इतिहास या ज्ञान शाखेच्या कक्षा मोठ्या प्रमाणात रुंदावल्या. इतिहास या विद्याशाखेमध्ये स्थानिक इतिहास, प्रादेशिक इतिहास, पर्यावरणाचा इतिहास, खाद्यसंस्कृतीचा इतिहास आणि सबाल्टर्न म्हणजेच वंचितांचा इतिहास यासारखे असे अनेक प्रवाह निर्माण झाले. या इतिहास लेखनाने परंपरागत व अभिजन इतिहास लेखन पद्धतीला आव्हान दिले. आणि इतिहास लेखनासाठी नवीन क्षितीचे खुली केली. या सबाल्टर्न इतिहास लेखन पद्धतीमुळे भारतीय इतिहासामध्ये नवीन विचारमंथन घडून आले. वसाहतवादी, राष्ट्रवादी, मार्क्सवादी या पारंपारिक इतिहास लेखन प्रवाहांमधील अभिजनवादी प्रवृत्तीला तिलांजली देऊन वेगळ्या तत्वांचा आणि पद्धतीशास्त्राचा अवलंब करून समाजतळातून इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न या प्रवाहांमध्ये झालेला आहे. सबाल्टर्न विचाराचा तात्विक आधार इटालियन मार्क्सवादी विचारवंत अँटीनीओ ग्रामची यांच्या लिखाणांमध्ये आढळून येतो. इटालियन मार्क्सवादी विचारवंत म्हणून ते प्रख्यात होते ग्रामची यांनी आपल्या लिखाणात कार्ल मार्क्सने मांडलेल्या सिद्धांताचा बदललेल्या जागतिक परिस्थितीच्या संदर्भात नवा अन्वयार्थ लावला सामाजिक विकासाचा व परिवर्तनाचा मुळ आधार उत्पादन प्रक्रिया असते आर्थिक व्यवहार समाजाच्या विकासाची दिशा निर्धारित करतात विचार व संस्कृती त्यामुळे निर्धारित होते. असा विचार मार्क्स ने मांडला. या सिद्धांताला छेद देऊन ग्रामची असा विचार मांडतात की आर्थिक विचार सामाजिक जीवनाला आधारभूत असले तरी त्यावरील सांस्कृतिक इमला देखील तितकाच महत्त्वाचा असतो सामाजिक परिवर्तनाला संस्कृती गती देते दिशा देते असा सिद्धांत ते मांडतात.

अर्थ :

सबाल्टर्न ही संज्ञा लष्करी अधिकार सोपानातील निम्नस्तरीय श्रेणींना उद्देशून वापरण्यात येते. परंतु ग्रामची यांनी सबाल्टर्न ही संकल्पना धुरीणत्व नसलेल्या गटाला किंवा वर्गांना लागू केली आहे. वर्ग भान असलेले अंकित असाही त्याचा अर्थ होतो. वर्ग, जात, लिंग, वय, पद या व अशा इतर घटकांच्या आधारे अंकित असणारे लोक म्हणजे शोषित अंकित अशी व्याख्या अशोक सेन यांनी सबाल्टर्न स्टडीजच्या पाचव्या अंकात केली आहे. थोडक्यात सबाल्टर्न हा शब्द समाजातील त्या गटांना सुचित करतो जे समाजातील सत्ताधारी वर्गाच्या वर्चस्वाच्या अधिन आहेत समाजातील उपेक्षित समूहांना ही संज्ञा लागू होते. ब्रिटिश

इतिहासकार इ.पी. थॉमसन यांनी द टाइम्स मॅगझिनमध्ये एका लिहिलेल्या लेखात सबाल्टर्न ही संज्ञा दुर्लक्षित उपेक्षित गरीब यांच्यासाठी वापरलेली आहे.

स्वरूप :

इतिहास लेखनाच्या हजारो वर्षांमध्ये हे दिसून येते की, समाजामध्ये दोन प्रकारचे लोक असतात.कनिष्ठ आणि वरिष्ठ.यामध्ये वरिष्ठांना अधिक महत्त्व दिले गेले आहे.त्यामुळे सबाल्टर्न दृष्टिकोनातून इतिहास पुन्हा लिहिणे गरजेचे होते. समाजातील खालच्या स्तरातील लोकांचा किंवा सर्वसामान्य माणसांचा, कष्टकरी, शोषित जाती, स्त्रिया यासारख्या समूहांच्या चेतना हा या अभ्यासाचा पाया आहे.सबाल्टर्न स्टडीज केवळ

वैचारिक भाग नाही तर यामध्ये सर्वसामान्य लोक म्हणजेच गरीब, शेतकरी, मेंढपाळ, कामगार, मजूर, दलित, आदिवासी हे घटक देखील जीवनामध्ये निर्णय घेतात, विचार करतात आणि मार्ग ठरवतात. त्यामुळे सबाल्टर्न विचार प्रवाहाचा मुख्य उद्देश लोकांच्या जाणिवांचा आणि कृतींचा अभ्यास करणे हा आहे. इतिहासकारांनी सामान्य लोकांच्या या जाणिवेचे, चेतनेचे, कृतीचे विश्लेषण करून वंचित असलेल्या घटकांना इतिहासाचे निर्माते म्हणून योग्यरित्या मांडणे गरजेचे आहे. कोणत्याही सामूहिक कार्यात चळवळीत उठावात भिन्न समाज घटकांचा सहभाग महत्त्वाचा असतो. परंतु या मोलाच्या सहभागाच्या श्रेयापासून ते वंचित ठेवले जातात त्यांच्या कार्याचा निर्देश केला जात नाही. ग्रामर्चींचा हाच विचार रंजीत गुहा यांनी स्वीकारला आणि समाजातील वंचित समूहाचा किंवा गटाचा इतिहास असणाऱ्या नव्या इतिहास प्रवाहाचे सबाल्टर्न असे नामकरण केले.

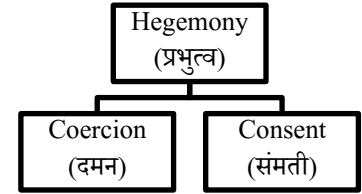
सबाल्टर्न इतिहास लेखनाची वैचारिक बैठक :

आजवर आधुनिक भारताचा लिहिला गेलेला इतिहास हा अभिजन वर्गाने लिहिलेला असून तो त्यांच्या वैचारिक भूमिकेतून आणि अभिजन वर्गासाठी लिहिला गेलेला आहे. भारताची राष्ट्रीय चळवळ ही अभिजन वर्गाची चळवळ आहे. या चळवळीचे नेतृत्व याच वर्गातून पुढे आले. आणि इतिहासकारांनी चळवळीच श्रेय अभिजनांच्या पदरी टाकले. कोणत्याही आंदोलनात चळवळीत उपोषणात जनतेचा सहभाग मोठा आणि महत्त्वाचा असतो. त्याशिवाय ती चळवळ व्यापक होत नाही. परंतु इतिहासकारांनी याची दखल घेतली नाही आणि या जनसमुहाला श्रेया पासून वंचित ठेवले. काही इतिहासकारांनी शेतकरी कामगार महिला इत्यादी गटांच्या सहभागाचा निर्देश केला आहे परंतु त्याचे नेत्यांच्या मागे आंधळेपणाने जाणारा समूह असल्यासारखे चित्रण केले आहे. मार्क्सवादी इतिहासकारांनी कामगार आणि शेतकरी यांच्या कार्याची दखल घेतली परंतु त्यांची उठावा मध्ये सहभागी होण्याची अंतःप्रेरणा, मानसिकता, विचार या स्वरूपाची चिकित्सा आणि विश्लेषण केले नाही. थोडक्यात समाजातील भिन्नस्तरातील समूहाला

इतिहासापासून वंचित ठेवले आहे ही उणीव भरून काढणे हे सबाल्टर्न इतिहास प्रवाहाचे उद्दिष्ट आहे.

ॲटीनिओ ग्रामची यांचा हेजिमनी सिध्दांत :

समाजामध्ये सत्ताधीश वर्ग शोषित वर्गावर वर्चस्व ठेवण्यासाठी दोन मार्गांचा अवलंब करतात. पहिला मार्ग दमनाचा तर दुसरा मार्ग संमतीचा असतो. पोलीस, कायदा, दंडव्यवस्था यांचा दमनासाठी उपयोग केला जातो. व त्यातून वर्चस्व निर्माण केले जाते. परंतु या मार्गाने सत्ता जास्त काळ टिकत नाही. त्यावेळी सत्ताधारी वर्ग संमतीच्या मार्गाचा अवलंब करतो. शोषित वर्गाचे समर्थन मिळवण्यासाठी शोषकांच्या सत्तेला अनुकूल ठरतील असे विचार इतके खोलवर मानले जातात की शोषित वर्गाला ते आपलेच वाटू लागतील. समाजातील बौद्धिक गटाला हाताशी धरून हे कार्य सत्ताधीश करतात. परंतु समाजात एक गट असाही असतो ज्यांना ही मूल्य अन्याकारक घातक आहेत याची जाणीव असते हा गट हे शोषितांना पटवून देण्याचा प्रयत्न करतो. आणि अन्यायाची जाणीव झालेल्यांच्या उठावाला वैचारिक अधिष्ठान देतो.

वंचित इतिहास लेखनाची साधने :

वंचित इतिहास लेखनामध्ये ज्या सामाजिक गटाचा इतिहास लिहायचा आहे त्यासंबंधीची स्रोत साधने उपलब्ध असणे अशक्यप्राय आहे किंवा ते फार मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध होऊ शकत नाहीत. समाजाच्या निम्नस्तरातील हे गट अभिजनाप्रमाणे स्वतःच्या मतांचा, विचारांचा शाब्दिक अविष्कार करण्यास समर्थ नसल्याने त्यांचे प्रकटीकरण करणारे साहित्य उपलब्ध होत नाही. त्यांची कागदपत्रे पत्रव्यवहार अशी लिखित साधने फारशी उपलब्ध नसतात. त्यामुळे शासकीय कागदपत्रे, शासकीय अहवाल, महसूल विभागाचे अहवाल, पोलीस विभागाचे दस्तऐवज, न्यायालयीन कागदपत्रे, लोककथा, लोकगीते, मुलाखती अशा मौखिक साधनांचा वापर आवश्यक ठरतो. तसेच या अभ्यास

विषयाच्या सखोल अध्ययनासाठी अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, जनगणनाशास्त्र, मानववंशशास्त्र, पुरातत्वशास्त्र, मानसशास्त्र, भाषाशास्त्र यासारख्या विविध ज्ञानशाखांची मदत घेणे आवश्यक ठरते तेव्हाच सबाल्टर्न इतिहासाची निर्मिती होते.

भारतातील वंचित इतिहास लेखन:

भारतातील वंचित इतिहास लेखनाचे संस्थापक रणजीत गुहा आहेत. विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या वीस वर्षांत सबाल्टर्न स्टडीज या संकल्पनेचा अवलंब भारतीय समाज स्थितीच्या संदर्भात सर्वप्रथम रणजीत गुहा यांनी केला. सबाल्टर्न स्टडीजच्या च्या प्रवाहाने पारंपारिक लेखनाला ओलांडून नव्या आव्हानांचा मार्ग दाखविला. नवी दिशा दिली. नवीन अध्याय सुरू करण्यास मदत केली. त्यांच्या मते भारतीय समाज स्थितीच्या संदर्भात अभिजन ही संज्ञा वर्चस्व गट निर्देशित करते. या वर्चस्व गटांमध्ये भारतीय आणि परदेशी अशा दोन्ही वर्गसमूहांचा समावेश होतो. परदेशी वर्चस्व गटांमध्ये परदेशी, भांडवलदार, व्यापारी, मळेवाले, जमीनदार, मिशनरी इत्यादींचा समावेश होतो. तर अखिल भारतीय स्वरूपाच्या वर्चस्वी गटांमध्ये भारतातील शक्तिमान सामंतवर्ग, औद्योगिक आणि व्यापारी वर्गांचे प्रतिनिधी, प्रशासकीय रचनेतील नोकरदार वर्ग इत्यादींचा समावेश होतो. सबाल्टर्नचा भारतीय दृष्टिकोन व इंग्लंड मधील लिखाणासारखाच म्हणजे History From Below म्हणून प्रसिद्ध झाला. Centre for South Asian Studies ची स्थापना याला धरूनच करण्यात आली होती. सामान्य लोकांचे कार्य आणि जाणिवेचा जाणून घेतल्याशिवाय समकालीन इतिहासाचे खरे दर्शन घडणे शक्य नव्हते. या संस्थेच्या स्थापनेत रणजीत गुहा यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. ब्रिटिशांच्या भारतावरील वासाहतीक शासन काळातील विद्रोही चळवळींचे नव्या दृष्टिकोनातून अध्ययन करण्याची गरज प्रतीत झालेले इतिहासकार एकत्र आले आणि त्यांनी सामूहिक रित्या इतिहासाच्या क्षेत्रात हा नवा प्रवाह सुरू केला. शोषित अंकित हा आत्मनिष्ठ करता असतो ही भूमिका प्रस्तावित करून शेतकऱ्यांना त्यांनी बंडाचे कर्ते म्हणून सादर केले. शेतकऱ्यांवर

वर्चस्व गाजवणाऱ्या सत्तेच्या प्रतीकांना उध्वस्त करणे किंवा त्यांना बळकावणे ही शेतकरी बंडातील नकाराची रीत गुहा यांनी उलगडून दाखवली. पार्थ चॅटर्जी यांनी सामंती सत्तापद्धती भांडवली सत्तापद्धती व सामूहिक सत्तापद्धती यांच्या संदर्भात शेतकरी बंडांमध्ये केंद्रवर्ती असलेल्या सामुदायिकता व त्यातील संबंध यांची संगती लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. दीपेश चक्रवर्तीचा अपवाद वगळता सबाल्टर्न स्टडीजच्या प्रकल्पात कामगार वर्गाच्या प्रतिकाराचा व जाणिवेचा फारसा अभ्यास घडलेला नाही. यामध्ये उद्योगातील कामगारांची जाणीव वर्ग जाणिवेच्या चौकटीमध्ये आधार घेत नव्हती. भांडवलपूर्व/ बुर्जापूर्व आद्यनिष्ठांचे त्याला अधिष्ठान होते असे विवेचन चक्रवर्ती करतात. शोषित अंकित जणांच्या प्रतिकारामागील व जाणिवे मधील समुदाय भावनेचा व व्यवहाराचा शोध घेताना सबाल्टर्न स्टडीजच्या इतिहासकारांनी जातीची भूमिका तपासली. मार्क्सवादी जातीला इमल्याचा भाग मानतात आणि गेल ऑमव्हेट जातीला समाज वस्तूचा पाया म्हणतात. जात पाया की इमला हा मार्क्सवादी परिघात घडलेला महत्त्वपूर्ण विषाद आहे. विद्रोहासाठी एक एक घडवणारा व विद्रोहाचा प्रकार घडवून आणणारा म्हणून जातीचा अभ्यास सबाल्टर्न इतिहासकारांनी जसा केला तसा शोषित अंकित जातीचा विद्रोह त्यांच्या अभ्यासाचा विषय बनला नाही. डॉ. रणजीत गुहा, सुमित सरकार, पार्थ चॅटर्जी, डॉ. शाहिद आमीन गायत्री चक्रवर्ती स्पीवाक , ज्ञानप्रकाश, ग्यानेंद्र पांडे, रामचंद्र गुहा, दीपेश चक्रवर्ती यांनी सबाल्टर्न विचारसरणीच्या अनुषंगाने भारतीय इतिहासाचे लेखन केलेले आहे.

निष्कर्ष :

या इतिहास लेखन प्रवाहाची चिकित्सा आणि समीक्षा केल्यानंतर असे दिसून येते की हा इतिहास लेखनाचा प्रवाह अत्यंत महत्त्वाचा आहे. या इतिहास लेखन प्रवाहाने एक अभिनव प्रयोग केला. आजवर दुर्लक्षित राहिलेल्या समाजगटांना या लेखनाने इतिहासात स्थान मिळवून दिले. या इतिहास लेखन प्रवाहाच्या इतिहासकारांनी शोषित अंकित जनांचे चिकित्सक विश्लेषण केले. या इतिहास लेखन प्रवाह मध्ये उपलब्ध साधनांची कमतरता असताना देखील समाजातील दुर्लक्षित गटांचा इतिहास यामध्ये

लिहिला गेला. आजवर लिहिला गेलेला इतिहास हा एकतर्फी अर्धवट आणि समाजातील खालच्या स्तरातील लोकांचे खरे चित्र दाखवणारा नाही. खरा इतिहास हा समाजातील श्रेष्ठ गटाचा नसून समाजातील सामान्य लोकांच्या कर्तृत्ववाने घडतो.

संदर्भ :

- १) इतिहास लेखन मीमांसा, *समाज प्रबोधन पत्रिका* खंड-१ , लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पहिली आवृत्ती, मार्च २०१०
- २) कोठेकर शांता, *इतिहास तत्व आणि तत्वज्ञान* , साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, दुसरी आवृत्ती १५ आगस्ट २००६
- ३) डॉ.गाठाळ एस.एस., *इतिहास लेखन शास्त्र* , कैलास पब्लिकेशन , औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती आगस्ट २०११
- ४) सरदेसाई बी.एन. , *इतिहास लेखन शास्त्र* , फडकेप्रकाशन , कोल्हापूर.
- ५) *Shaikh Ali B. , History: Its Theory and Methods, Macmillan India Press, 1988*
- ६) *Sahoo Abhijit , Subaltern Studies :A New Trends in Writing History*
- ७) <https://youtu.be/9xAyj3c0w2k>
- ८) <https://youtu.be/JGDq7xz3xww>
- ९) <https://youtu.be/-OPElr-Qdqg>

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामातील पंढरपूर शहर आणि गोफण साप्ताहिकाचे योगदान: एक अभ्यास

डॉ. उमेश अशोक साळुंखे

सहाय्यक प्राध्यापक (इतिहास विभाग) कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर

Corresponding Author- डॉ. उमेश अशोक साळुंखे

Email: usalunke10@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7398712

प्रस्तावना:

इतिहास अभ्यासाचे विविध दृष्टीकोन विकसित झालेले आहेत त्यापैकी वंचितांचा इतिहास अर्थात सबाल्टर्न स्टडीज या दृष्टीकोनातून आज इतिहासाचा अभ्यास केला जात आहे. यामध्ये आदिवासी, मजूर, कामगार, स्त्रिया, असे दुर्लक्षित घटक ज्यांच्या इतिहासातील योगदानाचा कुठे उल्लेख केला गेला नाही अशा वंचित घटकावर त्यांच्या योगदानावर प्रकाश टाकण्याच्या उद्देशाने इतिहासामध्ये संशोधन होऊ लागले आहे. या संशोधनामध्ये काही दुर्लक्षित स्वातंत्र्यसैनिक त्यांचे स्थानिक इतिहासातील योगदान वृत्तपत्रांचे योगदान हे देखील सबाल्टर्न स्टडीजचाच भाग बनला आहे. यादृष्टीकोनातून पाहता सदर शोध निबंधामध्ये पंढरपूर शहर व या शहरातील 'गोफण' साप्ताहिकाचे स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात छोटसे योगदान आहे त्यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात पुणे, दिल्ली कलकत्ता, मुंबई, मद्रास अशा मोठ-मोठ्या शहरांनी त्या शहरातील नेत्यांनी, कार्यकर्त्यांनी, संस्था, संघटनांनी आणि वृत्तपत्रांनी भाग घेतलेला होता. त्याचप्रमाणे सोलापूर जिल्ह्यानेही भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी यथाशक्ती योगदान दिले आहे. लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, सुभाषचंद्र बोस, स्वा. वि. दा. सावरकर, विनोबा भावे, साने गुरुजी या महान विभूतींच्या विचारांचे व चळवळीचे पडसाद सोलापूर जिल्ह्यावर पडलेले दिसून येतात.

पंढरपूर आणि स्वातंत्र्य चळवळ:

पंढरपूर हे प्राचीन काळापासून विठ्ठल भक्तीमुळे जरी प्रसिद्ध असले तरी स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात या तालुक्यातील स्वातंत्र्यविरांनी सहभाग घेतलेला आहे. टिळकांच्या पंढरपूर भेटीने पंढरपुरातील अनेक तरुण प्रेरित झालेले होते. पुढे स्वातंत्र्यचळवळीचे नेतृत्व म. गांधीजींकडे आल्यानंतर पंढरपूर शहरातून अनेक स्वातंत्र्यसेनानींनी या चळवळीत सहभाग घेतला. असहकार चळवळ व सविनय कायदेभंग चळवळीमुळे देश पेटून उठला होता. १९२० ते १९३० या दशकात सोलापूर शहर व जिल्ह्यात स्वातंत्र्य आंदोलनाविषयी मोठ्याप्रमाणात जागृती निर्माण झाली. १९३० साली सोलापूर शहरात 'मार्शल लॉ' पुकारण्यात आला. यातूनच सोलापूरच्या चार हुतात्म्यांना फाशी देण्यात आली. १९३२ च्या जानेवारीत पंढरपूर शहरात हुतात्मा दिन साजरा करण्यात आला. शहरातून मिरवणूक काढून वाळवंटात सभा घेतली गेली. अनंत केरू भोसले यांनी सरकारविरुद्ध भाषण केल्यामुळे त्यांना १८ महिने सक्त मजुरीची कारावासाची शिक्षा ठोठावण्यात आली. पंढरपुरचे स्वातंत्र्य सैनिक 'गोफण'कार पांडुरंग तु. उत्पात यांनी आपल्या गोफण या साप्ताहिकातून 'क्लेक्टरची सर्कस' या मी. नाईटच्या विरुद्धच्या लेखातून इंग्रज सरकारवर टीका केल्यामुळे आणि युद्धविरोधी प्रचार केल्यामुळे त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरण्यात आला व त्यांना दीड वर्ष सश्रम कारावासाची शिक्षा ठोठावण्यात आली होती. १ पांडुरंग उत्पात यांच्याबरोबर पांडुरंग डिंगरे, लालासाहेब कौलगी,

नानासाहेब आराध्ये, मधुकर पोक्षी, हरिकृष्ण देसाई यासारखे स्वातंत्र्यवीर सहभागी होते. पंढरपूर मध्ये १९४२ ची चले जाव चळवळ धगधगीत ठेवण्यामध्ये सानेगुरुजी आणि भाई छानूसिंग चंदेले आदींचा मोठा वाटा होता. पंढरपूर नगरपालिकेवर राष्ट्रीय निशाण फडकवल्याबद्दल गोऱ्या शिपायांनी सात लोकांना अटक करून त्यांच्यावर खटले भरून सोलापूर येथील कारागृहात आणले होते. २ त्यामध्ये दगडूशेठ कटकमवार, कादिर साहेब, अल्लाबक्ष, शंकरराव जोशी, ओंकार गुरुलिंग तेली इ. होते. पंढरपुरातील ख्यातनाम टिळकभक्त पंढरपुरचे सार्वजनिक काका बाबुराव जोशी व अण्णासाहेब फळसणकर यांनी वकिली न करता देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्यात उडी घेतली १९३० साली त्यांनी अण्णासाहेब फळसणकरांच्या समवेत मिठाच्या सत्याग्रहात सहभाग घेतल्याबद्दल त्यांना ५० रु. दंड आणि दीड वर्ष कारावासाची शिक्षा झाली. परंतु पुढे गांधी आयर्विन करारामुळे त्यांची तुरुंगातून सुटका करण्यात आली. तसेच इंदुताई शेंडे व कृष्णाताई मुळे यासारख्या महिला स्वातंत्र्य सेनानिंचाही यामध्ये समावेश होता.

स्वातंत्र्यचळवळीच्या या काळात गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली हरिजन मंदिर प्रवेशचळवळ सुरु झाली होती. १ मे १९४७ मध्ये साने गुरुजींनी हरिजनांना विठ्ठल-रुक्मिणी मंदिराची दारे उघडली जावीत यासाठी उपोषण सुरु केले होते. ३ याची दखल म. गांधीना घ्यावी लागली साने गुरुजींच्या या उपोषणामुळे त्यांची प्रकृती खालावली तेव्हा पांडुरंग उत्पात व कातगडे यांनी मध्यस्थी करून म.

गांधींच्या आदेशाने हे उपोषण सोडावयास सांगितले. १० मे १९४७ रोजी साने गुरुजींनी उपोषण सोडले व म्हणाले “संतानी ३०० वर्षापूर्वी वाळवंट खुले केले होते आज बडव्यांनी मंदिर खोलले आहे, ही महान क्रांती आहे.” विनोबा भावेंच्या सर्वधर्मीय मंदिर प्रवेशाच्यावेळीही पंढरपुरातील उत्पात समाजाने बडव्यांना आधी सर्वधर्मीय अनुयायांसह मंदिरात दर्शनास येण्याचे आमंत्रण दिले होते तेव्हा विनोबा भावे प्रवचनात म्हणाले होते “रुक्मिणी मातेने दिंडी दरवाजा उघडला आहे. आता विठ्ठलालाही दार उघडावेच लागेल.”^४

स्वा. वि. दा. सावरकर हे दोनदा पंढरपूरमध्ये आले त्यांच्या भाषणांमुळे सनातनी लोकांनी त्यांचा काळ्या लाह्या फेकून निषेध केला होता. तात्या डिंगरे यांनी या निषेध करणाऱ्यांच्याविरुद्ध दगड फेकून मारले होते. सावरकरांच्या विचारांचा व कार्याचा पंढरपूरवर प्रभाव असल्यामुळे १९८५ मध्ये नगरपालिकेत सावरकरांचे तैलचित्र व पंढरपुरातील सर्वात मोठ्या रस्त्याला स्टेशन रोडला ‘सावरकर पथ नाव दिले.’^५

स्वातंत्र्यचळवळ आणि गोफण साप्ताहिक:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात लोकमान्य टिळकांचे नाव अग्रगण्याने घेतले जाते. लोकमान्य टिळकांच्या विचारांचा प्रभाव पंढरपूरवर पडला होता तसेच लोकमान्य टिळकांनी पंढरपूरला भेटही दिली होती. लोकमान्य टिळकांच्या पुण्यतिथी दिनी दि. १ ऑगस्ट १९३८ रोजी ‘गोफण’ या साप्ताहिकाचा श्रीगणेशा केला. कै. पांडुरंग उत्पात हे साप्ताहिकाचे संपादक होते. ‘वृत्तपत्र काढणे सोपे आहे पण चालवणे हे एक दिव्य असते’ देशभक्त बाबुराव जोशी उर्फ सार्वजनिक काका यांचा विद्याव्यासंग, प्रभावी वक्तृत्व त्यांच्या मार्गे असलेले पांडुरंग उत्पात सारख्या असंख्य तरुण कार्यकर्त्यांचे सहकार्य लक्षात घेऊन जिल्हा काँग्रेसने वृत्तपत्र काढण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपवली. स्वातंत्र्यचळवळीचे नेतृत्व गांधीजींकडे आले गांधीजींची अहिंसा यांची टिंगल टवाळी त्यावेळचे मराठी पत्रकार ‘काळ’, ‘त्रिकाळ’ यासारख्या वृत्तपत्रातून होत असे. म्हणून बाबुराव जोशींना खंत लागून होती. बाबुरावांनी ही जबाबदारी स्वीकारली. पांडुरंग उत्पात सकाळचे वार्ताहर होते बाबुरावांच्या सांगण्याने त्यांनी लगेच जागा, छापखाना, लागणारे मनुष्यबळ याची जुळणी करून भारतीय असंतोषाचे जनक लोकमान्य टिळकांच्या पुण्यतिथीचा प्रेरणा दिवस पाहून साप्ताहिक सुरु केले. करकंबचे स्वातंत्र्य सैनिक नानासाहेब कानडे यांनी या साप्ताहिकाचे ‘गोफण’ हे नाव सुचविले. शेतकऱ्यांच्या पिकांचा फडशा पडणाऱ्या पाखरांना हुसकावून लावण्याचे काम गोफण करते त्याप्रमाणेच भारतीयांच्या संपत्तीची लुट करणाऱ्या परकीयांविरुद्ध लढण्यासाठी गोफण कार्य करेल या भूमिकेतून हे नाव ठेवण्यात आले.^६ जाज्वल्य देशभक्ती, स्वातंत्र्याचा ध्यास आणि त्यासाठी वाटेल ते करण्याची समर्पित वृत्ती या भांडवलातूनच गोफण साप्ताहिकाला प्रसिद्धी मिळू लागली. टिळकांचे केसरी दर मंगळवारी

पुण्यात प्रकाशित व्हायचे तर पंढरपूर मध्येही गोफण मंगळवारी प्रसिद्ध होऊ लागले पंढरपुरात हा बाजाराचा दिवस असल्याने तालुक्यातून लोक पंढरपूरमध्ये बाजारासाठी जमत असत. अनेक गावात ‘गोफण’ चे सामुहिक वाचनही होत असे.

गोफण साप्ताहिक व पांडुरंग उत्पात:

पांडुरंग उत्पात यांचा जन्म २४ जून १९१२ साली झाला. लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी या दोन्ही विचारवंतांचा त्यांच्यावर प्रभाव होता विशेष म्हणजे बाबुराव जोशी यांच्या सानिध्यात राहून त्यांच्यावर देशभक्तीसाठी वाटेल ते समर्पण करण्याची भावना निर्माण झाली होती. दुसऱ्या महायुद्धात इंग्लंड, फ्रान्स आदि दोस्त राष्ट्रे विरुद्ध जर्मनी, इटली आदि राष्ट्रांविरुद्धी युद्ध झाले होते. त्यामध्ये भारतीय नेत्यांना विश्वासात न घेता इंग्रजांनी भारत दोस्त राष्ट्रांच्या बाजूने या युद्धात सामील झाल्याचे जाहीर झाले म्हणून या युद्ध प्रयत्नाला विरोध करावयाचे धोरण म. गांधी, पंडित नेहरू आदि राष्ट्रीय नेत्यांनी स्वीकारले होते. त्यास अनुसरून गोफणने युद्ध प्रयत्नांना विरोध करणारे लेख प्रसिद्ध केले. त्याविरुद्ध सरकारने सोलापूर न्यायालयात खटला भरला होता. हा खटला बरेच दिवस चालला. पांडुरंग उत्पात हे त्यामुळे जननायक बनले. पांडुरंग उत्पात यांना दीड वर्षांची सश्रम कारावासाची शिक्षा ठोठवण्यात आली. येरवाडा कारागृहात शिक्षा भोगत असताना त्यांचा मोठमोठ्या नेत्यांशी संपर्क झाला. यशवंतराव चव्हाण, काकासाहेब गाडगीळ, वसंतदादा पाटील, छान्नुसिंग चंदेले, उमाशंकर दीक्षित वगैरे. तुरुंगात त्यांनी आपल्या स्वभावाने गुन्हेगारांची मने जिंकली ते ग्रंथ कमी वाचत पण माणसांची मने वाचण्याचा त्यांना व्यासंग होता. नाना तऱ्हेची माणसे त्यांना तुरुंगात भेटली विद्वान, त्यागी, अहंकारी, दुबळी, फटकळ आणि गुन्हेगारही होते. लोकांच्या गरजा भागविण्यासाठी त्यांनी कारागृहातील शौचालय साफ करणाऱ्यांशीही मैत्री केली.

टिळकांनी ज्याप्रमाणे केसरी व मराठा मधून ब्रिटीश सरकारवर प्रहार केले. त्याप्रमाणे पंढरपुरातील ‘गोफण’ हे त्यावेळचे साप्ताहिक होते. “वर्तमानपत्रकर्ते हे रयतेचे कोतवाल व वकील असतात” असे लोकमान्य टिळक म्हणाले होते. ‘गोफण’साप्ताहिकाने रयतेसाठी कोतवाल व वकील या दोन्ही भूमिका पार पडल्या. गोफणचे संपादक पांडुरंग उत्पात यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरला होता. एखाद्या तालुक्याच्या ठिकाणी प्रकाशित होणाऱ्या साप्ताहिकावर राजद्रोहाचा खटला भरला गेल्याची ब्रिटीशकाळातील देशातील ही पहिलीच घटना होती. राजद्रोहाच्या खटल्यामुळे पंढरपूर व गोफणचे संपादक पांडुरंग उत्पात यांचे नाव प्रखर देशभक्त म्हणून अवघ्या देशभर दुमदुमले. गोफण जरी साप्ताहिक होते तरी विशेष प्रसंगी आपल्या विचारसरणीचा प्रसार करण्यासाठी दैनिक स्वरूपात ते प्रसिद्ध केले जात असे. साने गुरुजींनी हरिजनांच्या मंदिर प्रवेशासाठी जेव्हा तनपुरे महाराजांच्या

मठात उपोषण सुरु केले, तेव्हा गोफणचे अंक दररोज प्रसिद्ध केले जात होते. म. गांधींच्या हत्येनंतर 'गोफण' या साप्ताहिकाने ज्वालामुखीसारखे कार्य केले. गांधीजींच्या हत्येचे समर्थन करणाऱ्यांवर घणाघात केले.

पांडुरंग उत्पात यांचे सासर जामखेड हे होते त्यांचे मेव्हणे गणेश पांडुरंग देशपांडे हे देखील त्यांच्याबरोबर स्वातंत्र्यचळवळीत सहभागी झाले होते. पांडुरंग उत्पात यांनी नगर जिल्ह्यातील कार्यकर्त्यांना स्फोटके कशी तयार करावयाची याची दीक्षा दिली होती. असा उल्लेख कै. नाथ पाठक व बाळासाहेब भारदे, सुरेश जोशी यांनी १९९३ साली प्रकाशित केलेल्या अहमदनगर जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य संग्राम या स्मरणिकेत उल्लेख केलेला आहे.७

निष्कर्ष:

पंढरपूर हे जरी तीर्थक्षेत्र असले तरी या शहराने भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. पंढरपुरातील स्वातंत्र्य सैनिक व जनतेचा सहभाग जरी कमी असला तरी म. गांधीजी आणि लो. टिळकांच्या प्रभावाने या स्वातंत्र्य सैनिकांना देशभक्तीची प्रेरणा मिळाली होती व त्यासाठी त्यांनी तुरुंगवास भोगण्याचीही तयारी दाखवली होती. पंढरपूर शहर व तालुक्यात बरेच असे स्वातंत्र्यसैनिक आहेत ज्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या वेगवेगळ्या आंदोलनात सहभाग नोंदविला आहे आणि या स्वातंत्र्य सैनिकांच्या योगदानावर प्रकाश टाकणे अत्यंत गरजेचा आहे. त्यामुळे पंढरपुरच्या आधुनिक इतिहासात विशेषतः भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि स्वातंत्र्योत्तर भारत या संबंधाने भार पडेल आणि समाजासमोर इतिहासातील दुर्लक्षित घटना समोर येतील.

संदर्भग्रंथ सूची:

१. प्रा. डॉ. श्रीकांत येळेगावकर, सोलापूरचे स्वातंत्र्यलढ्यातील दीपस्तंभ, अक्षरलेणे प्रकाशन, २०१३, पृष्ठ क्र. १०६.
२. देशभक्त कोश, सोलापूर जिल्हा, पृष्ठ. क्र. ५२४
३. चंद्रभागेच्या वाळवंटी, मंदिर प्रवेशाची भाषणे, पृष्ठ क्र. १३
४. गोफण, अमृतमहोत्सवी विशेषांक, १ ऑगस्ट २०१२, पृष्ठ क्र. २७
५. कित्ता पृष्ठ क्र. २१
६. कित्ता पृष्ठ क्र. ११
७. अहमदनगर जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य संग्राम, स्मरणिका, १९९३, पृष्ठ क्र. ११५

मराठीत चित्रपटात सबाल्टर्ण जाणीवा निर्माण करणारा निर्माता: नागराज मंजुळे

डॉ. नारायण भोसले

इतिहास विभाग, मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, कालिना, मुंबई- ४०० ०९८

Corresponding Author- डॉ. नारायण भोसले

ईमेल: n.bhosale@history.mu.ac.in

DOI-10.5281/zenodo.7398757

“नागराज मंजुळे हे २१व्या शतकातील सत्यजित राय आहेत. अस्सल आणि वास्तववादी समाजचित्रण तर ते करतातच, पण त्याहूनही महत्वाचे म्हणजे ते सामाजिक संदेश देऊन जातात.”- खासदार नरेंद्र जाधव

२००१ च्या जनगणनेनुसार भारतात १२२ मुख्य भाषा असून इतर अन्य भाषांची संख्या १,५९९ एवढी भरते. या एकूण अंदाजे १,७२१ भाषा असून यातील मराठी ही एक भाषा आहे व तीचे अनेक स्थानिक अविष्कार आहेत. अहिराणी, वैदर्भी, कोकणी, दक्खनी यांसारख्या मराठी भाषेच्या समृद्धीसाठी झटणाऱ्या याही भाषा आहेत. यात नागराज मंजुळे यांनी वैदर्भी आणि प. महाराष्ट्रीय भाषेत सिनेमे बनविले. या लेखात मराठी चित्रपट सृष्टीत सबाल्टर्ण जाणीव निर्माण करणाऱ्या नागराज मंजुळेच्या चित्रपटाची मीमांसा केली आहे. नागराज मंजुळे हे भारतीय चित्रपट दिग्दर्शक, अभिनेते, आणि मराठी कवी आहेत. त्यांचा "पिस्तुल्या" या लघुपटापासून सिनेमा निर्मितीचा प्रवास सुरु होऊन मैलाचा दगड बनत आहे. फॅडी, सैराट, व झुंड या चित्रपटांचे दिग्दर्शन त्यांचेच आहे. सोलापूर जिल्ह्यातील, करमाळा तालुक्यातील जेऊर हे नागराज मंजुळे यांचे गाव. त्यांचा जन्म वडार या भटक्या जमातीत झाला. जेऊर सारख्या छोट्या गावातून येऊन आपल्या लेखणी आणि दिग्दर्शन कौशल्याद्वारे सिनेमगरीत महत्वाचे स्थान निर्माण करणारा हा कवी थोर कलाकार आहे. सुरुवातीला संघर्षाच्या काळात पोलीस हवालदार, सिक्स्युरिटी गार्ड, इन्चीवाला अशी कामे त्यांनी केली. त्यांचे लग्न १९व्या वर्षी १२वीत शिकत असताना झाले. वडार जमातीत शिक्षणाचे प्रमाण अत्यंत कमी, तरीही नागराज यांचे पदवीपर्यंतचे शिक्षण जेऊर येथे झाले. पुढील शिक्षणासाठी ते पुणे विद्यापीठात शिकायला आले. मंजुळे यांनी मराठी विषयात एम.ए. आणि पुढे एम.फिल. केले. त्यानंतर अहमदनगरच्या महाविद्यालयात मास कम्युनिकेशनचा दोन वर्षांचा कोर्स पूर्ण केला. तिथेच प्रोजेक्टचा एक भाग म्हणून आपल्याच कमावलेल्या प्रतिभेने २००९ मध्ये 'पिस्तुल्या' ही पहिला लघुपट निर्माण केला. त्यानंतर फॅडी-२०१४ (मराठी चित्रपट), सैराट-२०१७ (मराठी चित्रपट), झुंड- २०२१ (हिंदी चित्रपट) त्यांनी भारतीय प्रेक्षकांना पहावयास लावले. अशी विषम पार्श्वभूमी असलेल्या नागराजने चित्रपट काढणे आणि दर्जेदार चित्रपट काढणे विशेष म्हणावे लागेल. या चित्रपटासाठी लागणारे कथानक मात्र त्यांनी आपल्याच आत्मचरित्रातून निवडले. आपल्याला पडलेल्या प्रश्नांना चित्रपटाचे विषय बनविले.

भारतीय चित्रपटाचा इतिहास तसा दैदिप्यमान आहे. आज भारत हा जगातील सर्वाधिक चित्रपट निर्मिती करणारा देश आहे. त्यातही मुंबई ही चित्रपट निर्मितीसाठी सर्वात पुढे आहे. १८९५ च्या जुलैमध्ये लुमिअरे बंधूंनी तयार केलेल्या सिनेमाचा पहिला खेळ मुंबईच्या वॉटसन हॉटेलमध्ये झाला. १८ मे १९१२ मध्ये मराठी चित्रपट 'पुंडलीक'चे चित्रीकरण याच शहरी झाले. १९ मे १९१२ रोजी दादासाहेब तोरणे यांनी मुंबईत कोरोनेशन सिनेमॅटोग्राफ येथे श्री पुंडलिकचा पहिला मराठी चित्रपट प्रदर्शित केला. दादासाहेब फाळके-भारतीय सिनेमाचे जनक

– यांनी राजा हरिश्चंद्रा, भारतीय सिनेइतिहासातील पहिल्या चित्रपटाचे चित्रीकरणही येथेच केले. ३ मे १९१३

रोजी दादासाहेब फाळक्यांचा 'राजा हरिश्चंद्र' हा चित्रपट प्रदर्शित झाला. १९३१ साली बोलक्या चित्रपटाचे आगमन झाले. मराठी चित्रपटसृष्टीतील सर्वात पहिला बोलपट अयोध्येचा राजा (चित्रपट) हा प्रभात निर्मित आहे. पौराणिक कथांसारख्या विषयांबरोबरच मराठ्यांच्या इतिहासातील घटनाप्रसंग, तसेच रोजच्या जीवनातील

समस्या हे विषयही चित्रपटांच्या कथानकांसाठी निवडले गेले.

धार्मिक, इतिहासिक कथेबरोबरच मराठी चित्रपटाने सामाजिक चित्रपटही काढले. सामाजिक चित्रपट 'सावकारी पाश'-१९२५ मध्ये गरीब मराठी शेतकऱ्यांच्या सावकाराकडून होणाऱ्या पिळवणुकीचे. या चित्रपटाला भारतातील पहिला वास्तव चित्रपट म्हणता येईल. यातील तरुण शेतकऱ्याची भूमिका करणारे व्ही शांताराम पुढे एक श्रेष्ठ चित्रपट दिग्दर्शक म्हणून प्रसिद्धीस आले. याच भारतीय चित्रपटनिर्मितीत दाक्षिणात्य राज्यांतील चित्रपटांचा वाटा पूर्वीप्रमाणेच ६० टक्के आहे. चित्रपटांची भाषावर विभागणी पाहिल्यास हिंदीच्या खालोखाल दाक्षिणात्य चित्रपटांचा क्रमांक लागतो. चित्रपटाद्वारे करमणुकीबरोबरच समाजप्रबोधनही होत असल्यामुळे सामाजिक दृष्ट्या निकोप व अभिरुचिसंपन्न चित्रपटांना आपण पसंती दिली पाहिजे. मुलांनाही संस्कारक्षम बनविण्यासाठीही चित्रपट लाभदायक ठरू शकतात. चित्रपट हे कलात्मकता व तंत्रज्ञान यांचा संगम असलेले सर्जनशील असे बहुजन-माध्यम असून लोकंजनताचे व लोकशिक्षणाचे एक प्रभावी साधन आहे. व्यंगचित्रपट, वार्तापट, अनुबोधपट, प्रसिद्धिपट, बालचित्रपट, सैनिकी चित्रपट, शैक्षणिक चित्रपट यांसारखे अनेक प्रकार उदयास आले. पण या चित्रपटांना मात्र नागराज मंजुळे यांच्या प्रतिभेने प्रेक्षणीय केले. त्यांनी सामान्यांना चित्रपटाचे नायक, नायिका, सहकलाकार बनविले. लोककथा व स्वतःचे अनुभव विश्व यातून त्यांनी दाखवले आहे. त्यासाठी कमालीची प्रतिभा दाखवली आहे. प्रतिभा वास्तव खोलात जाणण्यातूनच जन्म घेते. प्रतिभा उपजत कधीच नसते. ती उसनीही घेता येत नाही. तिची चोरीही करता येत नाही. ती त्याच्याकडेच जाते ज्याच्याकडे अस्सल जीवनानुभव असतात. प्रतिभेला कल्पनेचे पंख असून चालत नाही, तर वास्तवाचे पायही असावे लागतात. नागराजने आपल्या चित्रपटात उच्चजातीय वा कनिष्ठ जातीय नायकांची प्रेम कथा दाखवली आहे. तसे तर उच्चजातीय तरुण व कनिष्ठ जातीय तरुणी यांच्यातील प्रेमसंबंध हा विषय चित्रपटसृष्टीला नवा नाही वा कथा सृष्टीला ही नवा नाही. वसिष्ठ व अक्षमाला उर्फ अरुंधती, तथागत शिष्य आनंदावर भाळलेली चांडाळ कन्यका, सर्वोत्कृष्ट संस्कृत नाटक म्हणून गणल्या गेलेल्या 'मृच्छकटिक' मधील ब्राह्मण नायक व गणिका वसंतसेना ही नायिका प्रसिद्ध आहेत. यांत जाती विरोधाचे 'विरोधाचे ऐक्य' दिसून येते. हिंदीतील 'सुजाता' चित्रपट अशाच प्रेमकथेवर आधारित आहे. त्यामुळे मराठी चित्रपट 'पिंजरा' मधील श्रीधर-चंद्रकला यांचे प्रेम हा साहित्यसृष्टीला 'अस्पृश्य' असणारा विषय नाही. श्रीधर या

कथानायकाच्या शाळेत महात्मा फुले व डॉ. आंबेडकर यांच्या प्रतिमा आहेत, हे खरे आहे. मात्र त्याच्या आदर्शवादात या दोन्ही महापुरुषांना काहीही स्थान नाही. गुरुजी फळ्यावर तारीख लिहिताना केलेल्या चित्रणावरून या चित्रपटातील ग्रामीण वास्तव हे १९७० च्या काळातील असल्याचे समजून येते. हा महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांच्या पायाभरणीचा काळ आहे. या काळात ग्रामीण विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्रात मराठा समाजाने राजकीय व आर्थिक क्षेत्रांत जम बसविला. त्यामुळे ब्राह्मण समाजाचे अस्तंगत होऊ घातलेले नेतृत्व शहरी प्रभावक्षेत्रांपुरते मर्यादित झाले. अशी चित्रपट निर्मिती आणि त्याच्या पटकथेला असली तरी नागराज मंजुळे यांनी संपूर्ण चित्रपटच भटक्याच्या पालात, झोपडपट्टीत, पारध्याच्या मागे, वडार-कैकाडीच्या जीवनाभवती फिरवला. त्यातील नायिका लढणाऱ्या, परिस्थितीशी दोन हात करणाऱ्या आणि जिंकणाऱ्या दाखवल्या. अशा चित्रपटाची समीक्षा, आस्वाद आणि मान्यता यासाठी काही संशोधने झाली आहेत. लेखाच्या शेवटी त्याची यादी दिली आहे. मंजुळेच्या 'पिस्तुल्या' या पहिल्या लघुपटाला आणि त्यातील बालकलाकार सुरज पवार यांना राष्ट्रीय पुरस्कार मिळाला आहे. यात शाळेत जाण्यासाठी भटक्या मुलांची इच्छा तसेच कुटुंबाच्या गरिबीमुळे तसेच त्याच्या जमातीसाठी ह्या समाजात खोलवर रुजलेले द्वेष आणि तिरस्कार दाखवण्यात आला आहे. मुलांना औपचारिक शिक्षण मिळण्यासाठीची निकड हा लघुपट दर्शवितो. कॉलेज प्रोजेक्ट साठी बनवलेला पहिला लघुपट पिस्तुल्या पण खूप आशयगर्भ ठरला. कुठलाही अनुभव नसताना आणि कॅमेरा व्यतिरिक्त कुठलेही साधन नसताना अगदी ट्रायपॅड सुद्धा नसताना खूप उंची आणि खोली असलेला लघुपट त्यांनी बनविला. सखोल समाजभाण देणाऱ्या या सिनेमाला राष्ट्रीय पारितोषिक देऊन गौरवले गेले आहे. या लघुपटाची सुरुवातच 'पिस्तुल्या' नावाने होते. एक वेगळे विश्व आपल्याला दिसणार आहे, हे आपल्याला शीर्षकावरून कळते. भटक्या समाजात पोलीस न्याय यंत्रणे विषयी खूप भीती असते. त्यामुळे ते आपल्या मुलांची नावे वकील्या. फौजदाऱ्या, पिस्तुल्या असे ठेवतात. या नावावरूनच त्या समाजाच्या मानसिकतेचे दर्शन आपल्याला होते. अठराविश्व दारिद्र्यात बापाविना वाढणाऱ्या पाच वर्षे वडार मुलाची ही कहाणी आहे. शिक्षणाची प्रचंड ओढ, त्याला पाठिंबा देणारे वडील खापीत पडून वारलेले, तीन अपत्य असलेल्या त्या तरुण आई पुढे जगण्याचा प्रश्न. आईचा आणि इतर समाज बांधवांचा त्यांच्या शालेय शिक्षणला विरोध. असे अनेक अडथळे पार करत धडपड या लघुपटाचा लहानगा उच्च कोटीचा शेवट पडद्यावर दिसतो. कथेचे तीन भाग आहेत. पिस्तुल्याची शाळेत जायची धडपड, गुन्हेगारीचा प्रवास आणि सुटकेचे प्रयत्न. प्रसंग बरेच पण कमीत कमी संवाद आणि जास्तीत जास्त चित्रभाषा असे याचे स्वरूप आहे. केवळ दृश्यामधून भावना, संदेश, आशय इत्यादी पोहचतात

असे वाटते. दृश्याची सुरुवात आणि शेवट रस्त्यानेच होतो. सुरुवातीला पिस्तुल्या आईच्या मागोमाग चुपचाप चालत आहे आणि शेवटच्या दृष्ट्या तो एकटा आहे. प्रतीकात्मक दृष्ट्या याचा विचार केला तर सुरुवातीला तो मुलगा आईच्या पावलावर पाऊल टाकणारा आणि तिचे ऐकणारा आहे आणि शेवटच्या दृश्यात रस्त्यावर तो एकटा चालला आहे. तो आईच्या दिशेच्या विरुद्ध दिशेला जाताना दाखवला आहे. म्हणजे त्यांनी आईच्या विचाराविरोधात बंड केले आहे. त्याचा त्याने स्वतंत्र रस्ता निवडला आहे. सुरुवातीलाच पिस्तुल्या रस्त्यावरील वर्तमानपत्राचा तुकडा वाचण्यासाठी थांबतो यातून त्याचे शिक्षण प्रेम व्यक्त होते. प्रेक्षकाच्या मनात हळूहळू तुकड्या तुकड्याने पात्र इस्टॅब्लिश करत जायचे असते. त्यातील हा पहिला तुकडा. मुले गेम खेळत असताना आई पिस्तुल्याच्या तारेची गाडी त्या मुलांना देऊन त्याबद्दल काही भाकर घेते. तो सौद्याचा प्रसंग खूप सुंदर चित्रित केलेला आहे. केवळ दृश्यातून त्याचे भाव विश्व कसे उद्ध्वस्त होते हे खूपच परिणामकारकतेने उभे केले आहे. हा सौदा त्याने तारेची गाडी, त्याची आवड, आनंद, शिक्षणाचे स्वप्न गाडीला लावलेले कागद कापतात विरुद्ध भाकरी असा आहे. मिक्सरचा प्रसंग, पिस्तुल्या दगडे वापरून आपले नाव लिहितो या प्रसंगाचे चित्रण पटकथा लेखकाची चित्र भाषेची समज दाखवतो. पिस्तुल्या राखण करत असतो तो प्रसंग, हॉटेलसाठी त्याची आई पाण्याच्या खेपा वाहते आणि त्याचा हिशोब तो प्रसंग, पोलीस स्टेशनमध्ये पिस्तुल्याला झापड मारल्यावरच लगेच थेट लगेच सुटका झाल्याचा प्रसंग दाखवला आहे. सापळे लावून प्राणी पकडतात व त्याची मेजवानी पिस्तुल्याच्या प्रशिक्षणाचा भाग बनते. शाळेतील प्रार्थना आणि शेवटचा चोरीचा प्रसंग हे सर्वच प्रसंग चित्रपटाला समृद्ध करतात. नागराजचा फॅड्री चित्रपट २०१४ मध्ये प्रदर्शित झाला. फॅड्री म्हणजे कैकाडी भाषेतील डुक्कर. फॅड्री (मराठी अर्थ: डुक्कर) हा चित्रपट नावामुळेच बरच काही सांगून जातो. किशोर कदम, छाया कदम, नागराज मुंजुळे, प्रविण तरडे, राजेश्वरी खरात, विकास पाटील, सुरज पवार, सोमदेव अवघडे हे कलाकार बहुजन-दलित समूहातून आलेले आहेत. संगीतकार अजय अतुल ही दलित समूहातून आलेले आहेत. ५७ व्या लंडन फिल्म फेस्टीवलसाठी याची निवड झाली होती. २०१४ चे राष्ट्रपती पदक 'फॅड्री' ला मिळाले. यांनी ग्रामीण महाराष्ट्राचे धगधगते जात-समाजवास्तव अप्रतिमरीत्या चितारले आहे. चित्रपटाचा कथानायक जांबुवंत ऊर्फ जव्या हा कैकाडी समाजाचा शाळकरी मुलगा आहे. लक्ष्मण माने यांच्या 'उपरा' या आत्मचरित्रातून मराठी साहित्याला कैकाडी समाजाची प्राथमिक ओळख झाली आहे. डुकरे पाळणे हा या सारख्या अनेक भटक्या समाजाचा उदरनिर्वाहाचा मुख्य व्यवसाय समजला जातो. फॅड्री'मधील गावातील कर्तार्थता समाज हा पाटील मराठा आहे. उसाचे

५०० टन उत्पन्न घेणाऱ्या या पाटील सरपंचाच्या घरासमोरील खड्ड्यात पडलेले डुकराचे पिल्लू उचलण्यास शाळेत जाणारा आपला कथानायक नकार देतो. त्यामुळे, 'तुझा मुलगा तुझ्यासारखा (आज्ञाधारक!) नाही', हे तो संयत संतापाने कचरूला, जव्याच्या पित्याला ऐकवितो. जत्रेत देवाच्या पालखीला डुक्कर धडकल्यानंतर सारवासारव करण्यात व कचरूच्या मुलीच्या लग्नाआधी 'फॅड्री'चा बंदोबस्त करण्याची आज्ञा देण्यातही तोच आघाडीवर आहे. या चित्रपटातील ग्रामीण महाराष्ट्रातील पाटील मराठा हा गावाच्या रहाटगाड्याची आणि कालबाह्य होत असलेल्या जातीसंस्थेची रखवालदारी करणारा आहे, याचे वास्तव चित्रण यात आले आहे. 'फॅड्री'मधील न्हावी म्हणजे गावाच्या 'हो'ला 'हो' म्हणणाऱ्या भूमिहीन इतर मागास जातींचा प्रतिनिधी आहे. 'फॅड्री'मधील ब्राह्मण कथानायकाकडे तुच्छतेने कटाक्ष टाकतो. वेदांताची आईदेखील 'कैकाड्याचा पोर' असा आपल्या कथानायकाचा उल्लेख करते. 'फॅड्री'मध्ये मातंग समाज अधिक ठसठशीतपणे दिसतो तो चंक्या या व्यक्तिरेखेमुळे. आपल्या पारंपरिक देवदेवतांसह अण्णा भाऊ साठेचीही रोज पूजा-अर्चा करणाऱ्या चंक्याला जातवास्तव जाचते आहे. या सनातनी जातीसंस्थेमुळेच आपली देखणी बायको आपल्यापासून दुरावली आहे, याची त्याला जाणीव आहे. पत्नी गमाविण्याच्या प्रसंगाचा त्याच्या मनावर एवढा दुष्परिणाम झाला आहे की, कॅरमच्या सोंगट्यांतील 'राणी' मिळवितानादेखील त्याचा सराव असणारा हात थरथर कापतो. आपल्या कथानायकाचा वर्गमित्र व जातमित्र असणारा आणखी एक पात्र म्हणजे पिराजी. त्याच्या दरवाजाच्या चौकटीवर लावलेल्या तथागत व डॉ. आंबेडकर यांच्या प्रतिमांमुळे त्याची सामाजिक ओळख कळते. एकुलत्या एका पिसावरून पक्षी ओळखण्याची तीव्र निरीक्षणशक्तीही त्याने कमावली आहे. 'फॅड्री'मध्ये मुसलमान समाजाचा फक्त एकदाच उल्लेख आला आहे. गावातील जत्रेची वर्गणी ठरविताना ग्रामसभेत उपस्थित असणाऱ्या मुसलमानाला मागील वर्गणीच्या थकबाकीची शांत, आत्मविश्वासाने जाणीव करून दिली जाते. या वर्षी असे काही होणार नाही, या जाहीर शब्दावरच बैठक पुढे सरकते. यशपाल कांबळे यांनी वेब पोर्टल वर एक लेख लिहून फॅड्रीवर प्रकाश टाकला आहे. फॅड्री हे कथानक जातीव्यवस्था दारिद्र्य आणि त्यात अडकलेली व्याकुळ प्रेम कथेची वास्तविकता आहे. नुसतीच भावनिक भडक दृश्य आणि कृत्रिम संवाद कुठेच नसून असल बोलीभाषेतून थेट विषयाला हात घातला आहे. इतर चित्रपटासारखे आंबट पांचट कथानक नसल्याने तो सामान्य बुद्धीलाही सहज

समजणारा असा आहे. फॅड्री हा शब्द नसून तमाम जाती व्यवस्थेला लागलेली घाणेरडी शिवी आहे. 'बहुजन पोरानी वरच्या जातीतील पोरी सोबत प्रेम लग्न करायचं नसतं. वामणी असलेल्या चिमणेला हात लावायचा नसतो. तिच्यासोबतच्या चिमण्या तिला आपल्या कळपात घेत नाहीत. तिला वाळीत टाकतात.' या संवादावरून समाजातील असलेली कट्टर जातीयता स्पष्ट होते. काळी चिमणीच्या पाठी लागलेला जब्या शालूच्या प्रेमात व्याकुळ होऊन तिचाच पाठलाग करत असल्याची सांगड चांगलीच घातली आहे पण प्रत्येक वेळीच तो पाटील त्याचा मुलगा आणि सनातनी गावकरी त्याच्या स्वप्राचा चुराडा करतात. खालच्या जातीतल्या माणसांची स्वप्न, ध्येय, जीवन अधिकार काहीच नसतात. त्यांनी फक्त वरच्या जातीतल्या लोकांची सेवा करायची असते. कसलीच अपेक्षा न बाळगता हीच मानसिकता पोकळून कथानकामधून या लाचार जगण्याला लाथ मारली आहे. बाप आपल्या मुलीच्या लग्नाला पैसे जमा करण्यासाठी डुक्कर पकडण्यासारखी घाणेरडी लाचार कामे करतो. गरिबांच्या घरी सण, उत्सव, लग्न, सोहळा काही नसतो. त्या दिवशी वरच्या जातीच्या लोकांची सेवा करायची असते. या वास्तविकतेची मांडणी केली आहे. आपल्या मुलीच्या लग्नाच्या आदल्या दिवशी सगळ्या घराबाराला सोबत घेऊन डुक्कर पकडण्यासाठी पाठवले जाते. डुक्कर पकडताना असतानाचे विदारक आणि करून चित्रीकरण केले आहे. डुकराच्या पाठीमागे व्याकुळ होऊन धावताना गावातील गुंड जातीवादी लोकांकडून झालेली छळवणूक आणि त्याच्या घरच्या होणारी टिंगल टवाळी या सगळ्या गोष्टी अमानुष्यतेची प्रतिमात्मकता दाखवतात. आगाऊ गावकरी त्या डुकराला आणि जंब्याला फॅड्री या नावाने हाक मारतात आणि तेव्हाच फॅड्री या शब्दाचा किती विकृत अर्थ आहे हे समजतं. शेवटी त्या डुकराला पकडून लाकडाला बांधून नेत असताना पाठीमागे भिंतीवर महापुरुषांच्या प्रतिमा दाखवून त्यांच्या विचाराची आजही गरज असल्याचे अप्रतिम दृश्य दाखवले आहे. हा चित्रपट बघूनच समजेल हा संघर्ष आहे जगण्याचा हक्काचा, अधिकाराचा आणि माणूसकीचा!

नागराज मंजुळे यांचा दुसरा चित्रपट सैराट कमाईचे रेकॉर्ड करत गेला. कथानक आणि त्यातील गाणी वेडलावणारी ठरली. 'झालं..झिंगझिंग...झिंगाट..झिंगझिंग..

झिंगाट..!' हे गाणं कानांवर पडलं की आपण सर्वजण थिरकायला लागतो. या सिनेमातील प्रमुख अभिनेता आकाश ठोसर आणि अभिनेत्री रिकू राजगुरू या नवख्या जोडीला अवघ्या महाराष्ट्राने डोक्यावर घेतले होते. 'सैराट झालं जी' अस म्हणत आर्ची आणि परश्याच्या जोडीने धूमाकूळ घातला होता. या सिनेमाची जितकी चर्चा झाली, तितकीच चर्चा या दोघांच्या अभिनयाची, नागराज यांच्या दिग्दर्शनाची, सिनेमातील गाण्यांची, संगीताची आणि इतर

कलाकारांचीही झाली. सैराटचा प्रीमियर ६६ व्या बर्लिन आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सवात झाला आणि त्याला प्रशंसा मिळाली. चित्रपटाला समीक्षकांकडून प्रचंड सकारात्मक प्रतिसाद मिळाला; विशेषतः राजगुरूच्या कामगिरीचे खूप कौतुक झाले. या चित्रपटाने मराठी चित्रपटासाठी सर्वाधिक कमाई करणारा आणि ५० कोटींचा टप्पा ओलांडणारा पहिला मराठी चित्रपट यासह अनेक विक्रम मोडले. अखेरीस, त्याने बॉक्स ऑफिसवर ११० कोटींहून अधिक कमाई केली आणि त्यामुळे १०० कोटींचा टप्पा पार करणारा पहिला मराठी चित्रपट ठरला. राजगुरू यांना ६३ व्या राष्ट्रीय चित्रपट पुरस्कारांमध्ये विशेष उल्लेख पुरस्कार मिळाला. चित्रपटाने २०१७ च्या फिल्मफेअर मराठी पुरस्कारांमध्ये अकरा पुरस्कार जिंकले, ज्यात सर्वोत्कृष्ट चित्रपट, मंजुळेसाठी सर्वोत्कृष्ट दिग्दर्शक, राजगुरूसाठी सर्वोत्कृष्ट अभिनेत्री आणि सर्वोत्कृष्ट संगीत अल्बम यांचा समावेश आहे. त्याच्या यशामुळे आणि लोकप्रियतेमुळे सैराटचा अनेक भाषांमध्ये रिमेक करण्यात आला. कन्नड, ओडिया, पंजाबी, बंगाली आणि हिंदीमध्ये त्याचा रिमेक करण्यात आला आहे. तसेच तेलुगु आणि तमिळमध्येही त्याचा रिमेक होणार आहे. मराठी चित्रपटाचा रिमेक होण ही खूपच दुर्मिळ बाब आहे. प्रशांत काळे हा खालच्या जातीत जन्मलेला मुलगा असून त्याचे वडील मच्छीमार म्हणून काम करतात. पण त्यात वापरलेली भाषा पाहता तो पारधी जमातीचा वाटतो. तो केवळ अभ्यासातच चांगला नाही तर तो स्थानिक क्रिकेट संघाचा कर्णधारही आहे. अर्चना पाटील ही एक श्रीमंत आणि उच्च जातीत जन्मलेली मुलगी आहे तिचे वडील जमीनदार आणि राजकारणी आहेत. त्याला ट्रॅक्टर आणि मोटारसायकल चालवायला आवडते. दोघेही एकाच कॉलेजमध्ये शिकतात आणि नंतर निसर्गनियमाप्रमाणे एकमेकांच्या प्रेमात पडतात. अर्चनाच्या धाकट्या भावाच्या वाढदिवशी ते दोघे घराच्या मागच्या बाजूला भेटतात. अर्चनाच्या कुटुंबातील सदस्य त्यांना एकत्र पाहतात. अर्चनाचे वडील तात्या तिला आणि तिच्या मित्राला खूप मारतात. तात्या त्याच्या आणि त्याच्या मित्रांविरुद्ध पोलिसात खोटी तक्रार नोंदवण्याचा प्रयत्न करतात, पण अर्चना तक्रार नष्ट करते. प्रशांत आणि अर्चना जीवाची जोखीम घेऊन घरातून पळून हैदराबादला जातात. नवीन शहरात त्यांना पोट भरणे आणि ते खाली करणे यासारख्या अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. खूप प्रयत्न करूनही दोघांना कमाई करता येते. दरम्यान, त्यांच्यात वाद होतो आणि अर्चनेने परत जाण्याचा निर्णय घेते आणि तो विचार बदलतेही. दोघांनी रजिस्ट्रार ऑफिसमध्ये लग्न केले आणि लवकरच त्यांना एक मुलगाही होतो. काही वर्षांनी त्यांची आर्थिक स्थिती चांगली होते आणि ते तिघेही चांगल्या ठिकाणी सुखाने राहू लागतात. एके दिवशी अर्चना तिच्या आईला फोन करते आणि फोन

तिच्या मुलाच्या हातात देते. फोनवर बोलल्यानंतर प्रिन्स आणि त्याचे मित्र अर्चनाच्या आईने पाठवलेल्या भेटवस्तू घेऊन येतात. त्याचा मुलगा आकाश त्याच्या शेजारच्या घरी असतो. अर्चना आणि प्रशांत एकत्र राजकुमार आणि त्याच्या मित्रांचे त्यांच्या घरी स्वागत करतात आणि त्यांना चहा देतात. येथेच जात पितृसत्ता त्यांचा घात करते. बाळ आकाश त्याच्या घरी परत येत असतो आणि त्याचे आईवडील रक्ताच्या थारोळ्यात जमिनीवर पडून मृत्यूच्या उंबरठ्यावर असल्याचे पाहतो आणि रक्ताळलेल्या पावलांनी घर सोडतो. येथे चित्रपटाचा साउंड म्युट होऊन प्रेक्षक सुन्न होऊन म्युट होतात. नागराजच्या 'झुंड' या चित्रपटाची मागील कित्येक दिवसांपासून सोशल मीडियावर चर्चा होत आहे. या सिनेमाच्या ट्रेलरला आणि गाण्यांना चाहत्यांचा चांगला प्रतिसाद मिळाला आहे. या चित्रपटात बिग बी अमिताभ बच्चन यांनी प्रमुख भूमिकेत काम केले असून, त्यांच्यासोबत रिकू राजगुरू, आकाश ठोसर यांच्या ही प्रमुख भूमिका आहेत. 'झुंड' ही एका निवृत्त क्रीडा शिक्षकाची कथा आहे, ज्यांची भूमिका अमिताभ यांनी साकारली आहे. हा शिक्षक झोपडपट्टीतील मुलांना शिस्तबद्ध सॉकर (झोपडपट्टी) खेळाडू बनवतो. 'स्लम सॉकर' या स्वयंसेवी संस्थेचे संस्थापक विजय बारसे यांच्या जीवनावर आधारित हा चित्रपट असल्याचं सांगितलं जात आहे. निवृत्त झाल्यानंतर विजय बारसे यांना १८ लाख रुपये मिळाले. त्या पैशातून काही जमीन खरेदी केली. त्यानंतर त्यांनी तळागाळातल्या मुलांसाठी एक फुटबॉलची ॲकॅडमी बनवण्याची योजना आखली. विजय बारसे नागपूरच्या एका कॉलेजात क्रीडा शिक्षक होते. वंचित मुलांना भर पावसात प्लास्टिकच्या वादलीचा वापर करून फुटबॉल खेळताना पाहिल्यानंतर स्लम सॉकर सुरू करण्याचा विचार मनात आला. चित्रपट पुढे सरकत जातो व त्यातील जाती, वर्ग संघर्ष उघडा होतो. प्रेमाचा वर्गीय समन्वय यात दाखवण्यात आला आहे. शेवटी ही झोपडपट्टीत राहणारी मुले निर्व्यसनी होतात, गुंडागर्दी सोडतात आणि चांगले 'खेळाडू' बनतात हे यात दाखवले आहे. याविषयी साक्षेपी परीक्षण होणे आवश्यक आहे. झुंडविषयी एका मुलाखतीत नागराज यांनी सांगितलं, "झुंड ही एक अशा समूहाची गोष्ट आहे, जो सहजासहजी मिळणाऱ्या संधींपासून दूर आहे. यशाच्या मार्गावर किंवा संधी जिथं मिळते त्या मार्गापासून लांब असणारा हा समूह आहे. स्वतःच बिघडलेला असा हा एक समूह आहे आणि त्याची ही गोष्ट आहे." हा चित्रपट खेळामागील लोकांच्या जगण्याच्या कथांवर आधारित आहे. यात अभिनय करणारी पात्रे विविध धर्मातील आणि जाती-जमातीतील लोकांची मिश्रणे आहेत. त्यांचे समाजातील स्थान हे नाकारलेल्या कचराकुंडी जवळ आहे. ते करत असलेले कोळसा चोरीचे काम जीवघेणे आहे. एक भौतिक व्यवस्था त्यांना हे काम

करण्यास बाध्य करते. इथे मुस्लिम, शीख (बहुधा खालच्या जातीतील), ख्रिस्ती पण आहेत. हरियाणा, पश्चिम बंगाल, केरळ, ईशान्येकडील व्यक्तींची इत्यादी पात्रे आहेत. लोकांमध्ये उपजत चांगुलपणा, आदर असल्याचे दाखवले जात आहे. झुंड च्या एका फ्रेममध्ये बाबासाहेबांसोबत शिवाजी महाराज, शाहू महाराज आणि महात्मा फुलेही आहेत. यातून त्यांनी आदिवासी, झोपडपट्टीतले समूह हे आपल्या नायकांना ओळखतात हे दाखवले आहे. या सर्व चित्रपटात दिग्दर्शक नागराज मंजुळे यांचा आज इथपर्यंत पोहचण्याचा प्रवास हा नक्कीच सोपा नव्हता. यासाठी त्यांना बरीच वर्षे संघर्ष करावा लागला होता. चित्रपट सृष्टीत टिकण्यासाठी आर्थिक गणित सोडवणे या पेक्षा त्यांचे समाज भान बदलणे आवश्यक असल्याचे नागराज अधोरेखित करतो. नागराजने त्यांच्या चित्रपटात सामान्य, शोषित, अंकित, जनवादी यांना दिलेले स्थान महत्वाचे आहे. याने मराठी चित्रपटाचे अभिजन स्थान सबाल्दर्शनकडे स्थलांतरित झाले. यादृष्टीने कर्णणचा 'धनुष', सूर्याचा 'जय भीम', फहाद फाजीलचा 'मलिक', आणि विकी कौशलचा 'सरदार उधमसिंग' हेही चित्रपट सामाजिक संघर्षांच्या दृष्टीने महत्वाचे आहेत.

निवडक संदर्भ:

1. Barnouw, E. Krishnaswamy, S. *Indian Film*, New York, 1963.
2. Baskaran Theodore S, *History through the lens - Perspectives on South Indian Cinema*, Orient BlackSwan, 2009
3. Chakravarty Sumita, *National Identity in Indian Popular Cinema*, University of Texas Press, Austin, Texas, 1993
4. Deshpande Aniruddha, *Class, Power & Consciousness in Indian Cinema & Television*, Primus Books, 2013
5. Dharap, B. V. *Indian Films : 1972 1974 1977-1978*, Poona, 1973-79.
6. Gaur, Madan, *Other Side of the Coin : An Intimate Study of Indian Film Industry*, Bombay, 1973.
7. Gokulsing K, Wimal Dissanayake, *Indian Popular Cinema: A Narrative of Cultural Change*, Trentham Books, 2004
8. Rangoonwalla, Firoze, *A Pictorial History of Indian Cinema*, London, 1979.
9. Ray, Satyajit, *Our Film Their Films*, Bombay, 1976.
10. Vasudevan Ravi S., *Making Meaning in Indian Cinema*, Oxford, 2001

10. काळे के. नारायण, मराठी रंगभूमी: प्रतिमा, रूप आणि रंग, अक्षय प्रकाशन, पुणे, २००१ पाटकर रमेश, इष्टा: एक सांस्कृतिक चळवळ.
11. साठे वसंत, बखर सिनेमाची, राजकमल कलामंदिर, मुंबई, १९९२

स्त्री सबलीकरणसाठी इंदोर संस्थानने केलेले विवाहविषयक कायदे - एक अभ्यास

प्रा. डॉ. शिवाजी वाघमोडे

इतिहास विभाग प्रमुख, भारत महाविद्यालय, जेऊर ता. करमाळा जि.सोलापूर

Corresponding Author- प्रा. डॉ. शिवाजी वाघमोडे

Email ID – dr.wshivaji@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7398798

प्रस्तावना :-

बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह, बाल-जरठ विवाह, बहुपत्नीत्व, सती, हुंडा पध्दती अशा अनेक समस्यांच्या मुळाशी पुरुष प्रधान संस्कृती व भारतीय विवाहसंस्था होती. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाबरोबरच विवाहसंस्थेच्या शुध्दीकरणालाही समाजसुधारकांनी आग्रक्रम देऊन स्त्री उध्दारासाठी सामाजिक व शासकीय पातळीवर लढा दिला. परिणामी ब्रिटीशसरकारने विवाहासंदर्भात व स्त्रीहिताच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरणारे विविध कायदे केले. ब्रिटीश सरकारचे कायदे भारतीय संस्थानिक राज्यांना लागू होत नसल्याने अशा कायद्यांचा आदर्श ठेवून संस्थानिक राजकर्त्यांना आपल्या राज्यासाठी कायदे बनवावे लागत असत. बहुतांशी संस्थानिक अशा सुधारणांकडे सोयीस्कर दुर्लक्ष करत असत. परंतु काही संस्थानिकांनी सामाजिक सुधारणासंबंधी विधायक भूमिका घेऊन आपल्या राज्यासाठी असे कायदे केले. ब्रिटीशकालीन भारतात शकडो संस्थानिक राज्य होती, त्यापैकी होळकर राजघराण्याचे इंदोर संस्थान हे राजकीय वारसा, मानमरातब, प्रतिष्ठा याबरोबरच भौगोलिक विस्ताराच्या दृष्टीने एक महत्वाचे संस्थान होते. मल्हारराव होळकर, यशवंतराव होळकर यांची शौर्यपरंपरा आणि अहिल्याबाई होळकर यांचा जनकल्याणाचा वारसा जपण्याचा प्रयत्न होळकर घराण्यातील राज्यकर्त्यांनी संस्थानकाळातही प्रमाणिकपणे केला. संस्थान कालखंडाच्या अंतिम चरणात महाराज तृतीय तुकोजीराव होळकर (इ.स.१९०३-१९२६) आणि महाराज व्दितीय यशवंतराव होळकर (इ.स. १९२६ - १९४८) हे दोन आधुनिक विचारांचे व उच्च विद्याविभूषित राज्यकर्ते इंदोर संस्थानला लाभले. त्यांनी संस्थानच्या राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अशा सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने खूप मोठे कार्य केले. त्यापैकी स्त्रियांच्या हितासाठी व समाज स्वास्थ्यासाठी महत्वपूर्ण ठरलेल्या विवाहविषयक व इतर काही कायद्यांचा प्रस्तुत शोधनिबंधातून आढावा घेतला आहे.

स्त्री शिक्षणाचा प्रारंभ :-

स्त्री शिक्षणाच्या कार्यामध्ये सकारात्मक भूमिका घेणाऱ्या संस्थानिक राज्यांपैकी होळकरांच्या इंदोर संस्थानचा अग्रक्रमाने उल्लेख करावा लागतो. चार्ल्सवुडच्या खलित्यात स्त्रीशिक्षणाकडे सरकारने लक्ष देण्याची शिफारस होती, तरी येथील धार्मिक व सामाजिक रीतीरिवाजात सरकारने हस्तक्षेप करू नये असे ब्रिटीशांचे मत असल्याने ब्रिटीश सरकारने स्त्री शिक्षणात फारसे स्वारस्य दाखवले नाही. इ.स. १८६७ मध्ये लॉर्ड कॅनिंगने असे स्पष्ट केले होते की, ब्रिटीश सरकारने मुलांच्या शिक्षणासंबंधी जसा पुढाकार घेतला आहे तसा पुढाकार मुलींच्या शिक्षणाबाबत घेऊ शकत नाही. याच वर्षी इंदोर संस्थानने ५ जानेवारी १८६७ आपली पहिली शासकीय कन्याशाळा इंदोरमध्ये सुरु करून स्त्री शिक्षणाचा आरंभ केला होता. त्यानंतर पुढच्या वर्षी बरवाह येथे दुसरी कन्याशाळा सुरु करण्यात आली व आपल्या संस्थानातील सुमारे ३००० गावांत स्त्री शिक्षणाचा प्रसार होण्यासाठी पुढील काळात टप्प्याटप्प्याने प्रयत्न करण्यात आले. असहाय विधवांसाठी १६ जून १९१३ रोजी

अहिल्याश्रम नावाचा विधवा आश्रम इंदोर येथे स्थापन करण्यात आला. त्यामध्ये विधवांच्या निवासाची व शिक्षणाची सोय करण्यात आली. इंदोर येथेच स्त्री शिक्षणासाठी २३ जून १९१३ रोजी चंद्रावती महिला विद्यालयाची स्थापना करण्यात आली. राज्यात प्रशिक्षित महिला शिक्षिका उपलब्ध व्हाव्यात या उद्देशाने इ.स. १९२१ मध्ये इंदोर येथे महिला नॉर्मल स्कूल सुरु केले.^१

इंदोर हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा :-

भारतामध्ये कनिष्ठ जातीत विधवा पुनर्विवाहाची प्रथा प्रदिर्घकाळापासून चालत आलेली असली तरी उच्च जातींमध्ये मात्र विधवा पुनर्विवाहाला मान्यता नव्हती. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी भारतात समाजसुधारणेच्या चळवळी सुरु झाल्यावर विधवा पुनर्विवाहाचा प्रश्न गांभीर्याने मांडला गेला. समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांच्या पार्श्वभूमीवर भारतातील ब्रिटीश सरकारने इ.स. १८५६ मध्ये विधवा पुनर्विवाह कायदा केला होता परंतु या कायद्याकडे उच्चवर्गीय लोक संशयाच्या नजरेने पाहात होते. परिणामी हा कायदा होऊनही विधवांच्या विवाहाबाबत ठोस कृती सामाजिक स्तरावर घडून आली नाही.^२ विधवा विवाहाची काही अपवादात्मक उदाहरणे सोडल्यास संपूर्ण

भारतातील सुशिक्षित वर्गामध्ये या संबंधी केवळ चर्चा होत राहिली. ब्रिटीश सरकारच्या १८५६ च्या कायद्यानंतर ही सुमारे साठ वर्षे कोणत्याही भारतीय संस्थानाने या कायद्यानुरूप कायदा आपल्या राज्यासाठी केला नव्हता.

इंदोर संस्थानचे महाराज तिसरे तुकोजीराव होळकर यांनी विधवा पुनर्विवाहासंबंधी सकारात्मक भूमिका घेऊन आपल्या राज्यासाठी इ.स.१९१५ मध्ये इंदोर हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा केला.^३ विधवा पुनर्विवाहास प्रोत्साहन देण्यासाठी पुढे आलेले पहिले संस्थानिक राज्य म्हणून इंदोर संस्थानचा उल्लेख करावा लागतो. ब्रिटीश सरकारच्या विधवा पुनर्विवाह कायदाच्या तुलनेत इंदोर संस्थानचा हा कायदा अधिक उदार व प्रगत होता. इ.स. १८५६ च्या कायद्यानुसार विधवा पुनर्विवाहासाठी विधवेच्या आई वडीलांची व अन्य संबंधितांची संमती आवश्यक होती. परंपरागत भारतीय उच्चवर्गीय मानसिकता लक्षात घेता विधवेच्या कुटुंबाकडून अशी संमती मिळणे दुरापास्त होते. त्यामुळेच कायदा असूनही विधवा पुनर्विवाहाबाबत फारशी प्रगती साधता आली नव्हती. इंदोर हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदामध्ये कुटुंबाच्या संमतीचा अडथळा दूर करण्यात आला होता. पुनर्विवाहामुळे जन्मास येणाऱ्या संततीला कायदेशीर वारसाचा दर्जा देण्यात आला. त्याच बरोबर या कायद्यात विधवा पुनर्विवाहासंबंधी वयाची मर्यादा वाढविण्यात येऊन १६ वर्षांपेक्षा कमी वयाची विधवा पुनर्विवाह करणार नाही असे स्पष्ट करण्यात आले. या शिवाय इंदोर हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायद्याचे वेगळे वैशिष्ट्ये असे की, ज्या जाती जमातींमध्ये विधवा पुनर्विवाहाची प्रथा-परंपरा पूर्वापार चालत आलेली आहे त्यांना या कायद्याच्या कक्षेतून वगळण्यात आले होते.^४

आपल्या राज्यातील समाजाचा नैतिकस्तर सुधारण्यासाठी आणि विधवांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी लोककल्याणाच्या भावनेने करण्यात आलेला हा कायदा होळकर राज्यकर्त्यांच्या आधुनिक दृष्टीकोनाचा द्योतक होता.

दिवाणी विवाह कायदा :-

ब्रिटीश सरकारने इ.स. १८७२ मध्ये केलेल्या Special Marriage Act चा आदर्श घेऊन होळकरांच्या इंदोर संस्थानने १ मे १९१६ रोजी दिवाणी विवाह कायदा (Civil Marriage Act) केला.^५ ज्या विवाहांच्या वैधतेविषयी शंका निर्माण होतील त्यांना वैधता देण्यासाठी व जातीपातीच्या संकुचीत सामाजिक बंधनांना झुगारून विवाह करणारांना स्वातंत्र्य देण्याच्या उद्देशाने हा कायदा करण्यात आला होता. तसेच अप्रत्यक्षरीत्या या कायद्यातून पुरोहित वर्गाकडून विधवा पुनर्विवाहामध्ये येणारे अडथळे दूर करणे आणि आंतरजातीय विवाहाला कायदेशीररीत्या प्रोत्साहन देण्याचाही होळकर राज्यकर्त्यांचा दृष्टीकोन दिसून येतो.

विवाह करतेवेळी वर आणि वधू या दोघांपैकी कुणा एकाचा पती अथवा पत्नी जीवंत नसावा, विवाह करते वेळी वर वधू सज्जन असावेत, विवाह करणारांचा आपापसातील रक्तसंबंध असा नसावा की त्यामुळे त्यांच्या जातीप्रथेनुसार सदर विवाह अमान्य होईल, पहिला विवाह अस्तित्वात असतानाही या कायद्यांतर्गत दुसरा विवाह करणारा अपराधी ठरेल. साधारणतः असे स्वरूप इ.स. १९१६ च्या दिवाणी विवाह कायद्याचे होते.

सदर कायद्याविषयी रामसेवक गर्ग यांनी आपल्या लेखात असे म्हटले आहे की, 'उस समय किसी भी भारतीय रियासत में सिविल मेरेज मान्य नहीं थी। इस क्षेत्र में इंदोर राज्य पहला राज्य था, जिसने १ मई १९२६ से सिविल मेरेज अॅक्ट को प्रभावशील किया। रोचक बात यह है की, इस अधिनियम के लागू होने के बाद देश के अनेक क्षेत्रों से युवक युवतियाँ इंदोर आकर सिविल मेरेज करने लगे।'^६

इंदोर बालविवाह प्रतिबंधक कायदा :-

विधवा पुनर्विवाह व दिवाणी विवाह कायद्यानंतर इंदोर संस्थानने बालविवाह रोखण्यासाठी पावले उचलली. ब्रिटीश सरकारने १८७२ मध्ये केलेल्या नेटिव्ह मॅरेज अॅक्ट या कायद्यात विवाह वयासंबंधी निर्देश होते. इ.स. १८९१ मध्ये संमतीवयाचा कायदा करून मुलींच्या विवाहाचे वय १२ वर्षांचे केले होते.^७ भारतीयांची विवाह वयासंबंधीची आडमुठी भूमिका लक्षात घेऊन बालविवाहाची गंभीर समस्या ब्रिटीशांनीही फारशी गांभीर्याने घेण्याचे टाळले होते. बालविवाह रोखण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने इ.स. १९२९ मध्ये बालविवाह प्रतिबंधक कायदा पास केला त्यालाच सुप्रसिद्ध शारदा कायदा असे म्हटले जाते.^८ परंतु त्यापूर्वी एक दशक अगोदर इंदोर संस्थानने इ.स. १९१८ मध्ये इंदोर बालविवाह प्रतिबंधक कायदा केला होता. या कायद्यानुसार १८ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलांना व १४ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलींना अज्ञान समजण्यात आले. वर आणि वधू यापैकी कोणीही अज्ञान असेल तर तो विवाह बालविवाह ठरविण्यात आला. या कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्या आई वडिलांना शिक्षेची तरतूद करण्यात आली होती.^९ सदर कायद्यात इ.स. १९३३ च्या दुरुस्ती नुसार १ जून १९३३ नंतर बालविवाह करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची शिष्यवृत्ती बंद केली तसेच इ.स. १९३८ पासून शासकीय शिक्षण संस्थामध्ये प्रवेश देण्यासही बंदी घालण्यात आली.^{१०}

इंदोर बाल-जरठ विवाह कायदा :-

बाल-जरठ विवाह ही भारतीय समाजातील अनिष्ट प्रथा स्त्रीयांच्या विविध समस्यांपैकी एक प्रमुख समस्या होती. या प्रथेतून अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होत होत्या. या प्रथेला प्रतिबंध घालण्याच्या हेतूने इ.स. १९२७ मध्ये इंदोर डिस्पेरिटी मॅरेज अॅक्ट करण्यात आला. या कायद्यानुसार पन्नास वर्षांपेक्षा अधिक वयाच्या पुरुषाने

अज्ञान (१४ वर्षांपेक्षा कमी वय) मुलीशी विवाह करण्यास बंदी घालण्यात आली. अशा पुरुषासोबतच मुलीचे आई वडिल, पालक विवाह लावणारा भटजी, वऱ्हाडीमंडळी या सर्वांना गुन्हेगार समजण्यात आले. इंदोर राज्याच्या सीमाक्षेत्राबाहेर जरी असा विवाह झाला असेल पण संबंधित लोक जर इंदोर संस्थानचे रहिवासी असतील तर त्यांना हा कायदा लागू करण्यात आला होता. इ.स. १९३४ व १९४० मध्ये या कायद्यात सुधारणा करून बाल- जरठ विवाहासंबंधी अधिक कडक उपाययोजना करण्यात आल्या होत्या.^{११}

इंदोर घटस्फोट कायदा :-

ब्रिटीश सरकारने इ.स. १८६९ मध्ये Indian Divorce Act केला होता. परंतु इंदोर संस्थान सुमारे साठ वर्षां त्यापासून दूर होते. इ.स. १९२८ मध्ये करण्यात आलेला Indore Divorce Act ब्रिटीश सरकारच्या इ.स. १८६९ च्या कायद्यापेक्षा अधिक प्रगत असल्याचे दिसून येते. ब्रिटीश भारताच्या कायदयामध्ये पती - पत्नी यांची आपसातील सहमती आणि पत्नीशी अमानवी वर्तन या दोनच गोष्टींमुळे घटस्फोट मिळण्याची तरतूद होती. एका वर्षांपेक्षा अधिककाळ पती पत्नीने अलग राहणे गरजेचे होते तसेच विवाहापासून तीन वर्षांच्या आत घटस्फोट मिळू शकत नव्हता.^{१२}

इंदोर घटस्फोट कायदयामध्ये मात्र पत्नीचा व्यभिचार, पतीचा दुसऱ्या स्त्री बरोबर विवाह अथवा व्यभिचार आणि त्यामुळे पत्नीशी निर्दय व निष्ठुर वर्तन, विनाकारणच पतीकडून पत्नीचा त्याग अशा कारणाने घटस्फोट मिळण्याची तरतूद होती. इंदोर संस्थानच्या या घटस्फोट कायद्याचे वैशिष्ट्ये असे आहे की, पतीच्या व्यभिचाराबद्दलही स्त्रीयांना घटस्फोट घेण्याचा अधिकार देण्यात आला होता.^{१३}

इंदोर घटस्फोट कायद्याची कक्षा मात्र मर्यादित होती असे दिसून येते. इ.स. १९१६ च्या इंदोर दिवाणी विवाह कायदानुसार झालेल्या विवाहासंदर्भातच हा कायदा लागू होता. त्यामुळे बहुतांशी समाज या कायद्याच्या कक्षेबाहेर राहिला.

विवाह खर्च नियंत्रण कायदा :-

हुंडा पध्दती व विवाहातील अमाप खर्च यामुळे मुलगी म्हणजे न पेलणारे ओझे अशी धारणा आजच्या समाजातही कायम आहे. भारतीय समाजातील ही जटील समस्या संपुष्टात आणणे एका चुटकीसरशी शक्य नाही, हे होळकर राज्यकर्त्यांना देखील समजत होते. हुंडा पध्दतीमध्ये प्रत्यक्ष हस्तक्षेप करण्यापेक्षा या पध्दतीच्या उपांगांवर घाव घालून गोरगरीबांना मुलीचा विवाह सुलभतेने करता यावा या हेतूने इ.स. १९३४ मध्ये इंदोर संस्थानासाठी इंदोर विवाह खर्च नियंत्रण कायदा (The Indore Marriage

Expenses Controlling Act) करण्यात आला. या कायदानुसार १०१ लोकांपेक्षा अधिक लोकांना भोजन घालू नये, वरातीमधील लोकांच्या संख्येवर मर्यादा, हुंडा व भेट स्वरूपात मिळणाऱ्या वस्तूंचे दागिन्यांचे, कपड्यांचे लोकांसमोर प्रदर्शन करू नये, अशा तरतूदी केल्या होत्या. एखादया विशिष्ट बाबतीत १०१ पेक्षा अधिक परंतु ५०० पेक्षा कमी लोकांना भोजन देण्याची परवानगी सरकार कडून देण्यात येईल असे कलमही घालण्यात आले होते.^{१४}

इंदोर संस्थानातील बरेला समाजात हुंडा प्रथा अत्यंत शिगेला पोहचली होती. त्यावर मार्ग काढण्यासाठी इ.स. १९४१ मध्ये इंदोर बरलाय हुंडाबंदी कायदा (The Indore Control of Barellas Dowry Act) करण्यात आला हा कायदा विशिष्ट जनसमुदायासाठी केला होता तरी त्यामध्ये हुंडा या शब्दाची जी परिभाषा केलेली आहे ती खूप व्यापक व महत्वपूर्ण होती.

इंदोर विवाह नोंदणी कायदा :-

इंदोर संस्थानाने इ.स. १९३८ मध्ये इंदोर विवाह नोंदणी कायदा (The Indore Marriage Registration Act) करून विवाह नोंदणी करणे आवश्यक करण्यात आले. इंदोर राज्याच्या हद्दीत झालेल्या विवाहांची नोंदणी या कायद्यातील तरतूदीनुसार बंधनकारक करण्यात आली.^{१५}

विवाहासंबंधीच्या उपरोक्त कायद्यांबरोबरच महाराज दुसरे यशवंतराव होळकर यांनी स्त्रीयांच्या उन्नतीच्या हेतूने अन्य महत्वपूर्ण कायदे करून स्त्रीयांच्या आरोग्याच्या दृष्टीने व सामाजिक न्याय हक्कांच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण भूमिका बजावली.

वेश्या नियंत्रण कायदा :-

वेश्या व्यवसायाचा सर्वसाधारण समाजावर अनिष्ट परिणाम होऊ नये म्हणून महाराज तिसरे तुकोजीराव होळकर यांच्या कारकिर्दीत इ.स. १९०९ मध्येच सार्वजनिक ठिकाणे व रस्त्यांवर शारीरिक अंगविक्षेप व कामोत्तेजक अंगप्रदर्शनास नगरपालिका कायद्यांतर्गत बंधन घालण्यात आले होते. इ.स. १९२९ मध्ये (The Control of Brothels and Prostitution Act) करून सार्वजनिक ठिकाणी वेश्यावृत्तीला आळा घालण्याबरोबरच मुली व स्त्रीयांना बळजबरीने कुंटणखान्यात ठेवणे, वेश्याव्यवसाय करण्यास बळजबरीने भाग पाडणे दंडनीय अपराध मानण्यात आला. अशा गुन्हेगारांना दंडासोबतच हंटरने फटके मारण्याचे तरतूद देखील या कायदयामध्ये करण्यात आली होती. या कायदानुसार अपराधींचा खटला प्रथम वर्ग न्यायाधिशांसमोर चालवण्याबरोबरच अशा गुन्हेगारांना बीना वॉरंट अटक करण्याचे अधिकार पोलिसांना देण्यात आले होते.^{१६}

इंदोर मातृत्वहित संरक्षक कायदा :-

गर्भवती कामगार महिलांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वपूर्ण व हितकारक ठरणारा कायदा इंदोर संस्थानने इ.स. १९३६ मध्ये केला होता, तो Indore Maternity Benefit Act या नावाने ओळखला जातो. या कायदानुसार कारखान्यांच्या मालकांनी अथवा कार्यालय प्रमुखांनी महिलांना प्रसूतीकाळात दोन महिन्यापर्यंत रजा द्यावी असे स्पष्ट करण्यात आले. त्यामुळे श्रमिक महिलांच्या आरोग्याचे, बाळाच्या आरोग्य व संगोपनाचे तसेच त्यांच्या अर्थाजनाचे व नोकरीच्या शाश्वतीचे अनेक प्रश्न मिटले.^{१७}

इ.स. १९०४ मध्ये इंदोर संस्थानने आपल्या राज्यासाठी जो फॅक्ट्री ॲक्ट केला होता त्यामध्ये महिला व बालकामगारांकडून सकाळी पाच पूर्वी व संध्याकाळी सात नंतर कारखान्यांमध्ये काम करवून घेऊ नये. तसेच धोक्याच्या ठिकाणी त्यांना नेमले जावू नये अशा स्वरूपाचे नियम घालण्यात आले होते.^{१८}

निष्कर्ष :-

प्रचलित राज्यव्यवस्थेनुसार कोणतेही सरकार आपल्या राज्याच्या प्रगतीसाठी कायदेपध्दतीच्या माध्यमातून कार्य करते. स्त्री हितासाठी इंदोरच्या होळकर राज्यकर्त्यांनी आपल्या संस्थानात जे विविध कायदे केले, त्यामध्ये विवाहविषयक कायदे महत्वपूर्ण आहेत. ब्रिटीश सरकारच्या या क्षेत्रातील कायद्यांना आदर्श ठेवूनच हे कायदे करण्यात आले होते तरी त्यामध्ये काही वेगळी वैशिष्ट्ये होती असे दिसून येते. इंदोर हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा ब्रिटीशांच्या कायद्यापेक्षा अधिक प्रगत होता व अशा विवाहातील कुटुंबाच्या संमतीचा अडथळा दूर करण्यात आला होता. दिवाणी विवाह कायदा असाच अधिक उदार होता. बालविवाहासंदर्भात ब्रिटीश सरकारच्याही एक दशक अगोदर धाडसी पाऊल उचलण्याचे श्रेय इंदोर संस्थानला द्यावे लागते. इंदोर संस्थानचा घटस्फोट कायदा ब्रिटीश सरकारपेक्षा अधिक प्रगत होता परंतु त्याची कक्षा खूपच मर्यादित होती. विवाह खर्चावर नियंत्रण घालणारा कायदा हे होळकर राज्यकर्त्यांच्या कल्पकतेचे उत्तम उदाहरण ठरते. या शिवाय श्रमिक महिलांच्या हितासाठी करण्यात आलेला मातृत्वहित संरक्षक कायदा, वेश्या व्यवसाय नियंत्रण कायदा, फॅक्ट्री ॲक्टमध्ये महिलांच्यासाठी मुद्दाम घातलेली हितकारक कलमे यांतून इंदोरच्या राज्यकर्त्यांचा पुरोगामी, आधुनिक व सुधारणावादी दृष्टीकोन स्पष्ट होतो.

इंदोर संस्थानने केलेल्या विविध विवाहविषयक कायद्यांतून व स्त्री सबलीकरणाच्या प्रयत्नांतून असे दिसून येते की, आपल्या प्रजेला सुखी व समृद्ध बनविण्याचा परंपरागत वसा जपण्याचे आणि अहिल्याबाई होळकर यांच्या किर्तीला साजेसा राज्यकारभार करण्याचे कार्य संस्थान काळातील होळकर राज्यकर्त्यांनी केले.

संदर्भ :-

1. होलकर मधुसुदनराव, होलकरों का इतिहास, नवी दिल्ली १९९१ पृ.५५५, ५०९
2. सरदेसाई बी. एन. नलावडे व्ही.एन. आधुनिक भारताचा इतिहास, कोल्हापूर २००४, पृ. ३४२
3. हिरालाल शर्मा संपा, अहिल्या स्मारिका, खाजगी ट्रस्ट इंदोर, १९७१ पृ.५८
4. तत्रैव.
5. तत्रैव. पृ. ५९
6. गर्ग रामसेवक संपा, अहिल्या स्मारिका, खाजगी ट्रस्ट इंदोर, १९७८ पृ.१८
7. वैद्य सुमन, कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास, नागपूर २००० पृ.३७९-८०
8. राय हिमांशू, संपा भारत में उपनिवेशवाद और राष्ट्रवाद, दिल्ली २०१३ पृ.४७-४९
9. शर्मा हिरालाल संपा, अहिल्या स्मारिका, खाजगी ट्रस्ट इंदोर, १९७१ पृ.५९
10. तत्रैव. पृ. ६०
11. तत्रैव. पृ.६०-६१
12. तत्रैव. पृ.६३.
13. तत्रैव. पृ. ६५
14. तत्रैव. पृ. ६१
15. तत्रैव पृ.६४
16. तत्रैव पृ. ६३ Report on the Administrative of Indore state १९३३-३७
17. तत्रैव.
18. तत्रैव.

जागतिक महामंदी आणि भारतीय शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा(१९२९-१९३९): एक
ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा. संदिप भैरू जाधव

सहाय्यक प्राध्यापक, विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

Corresponding Author- प्रा. संदिप भैरू जाधव

DOI-10.5281/zenodo.7398838

गोषवारा:-

ऑक्टोबर, १९२९ मध्ये अमेरिकेत सुरु झालेली जागतिक महामंदी संपूर्ण जगभर पसरली. जागतिक महामंदीमुळे वस्तूंच्या किंमती घसरून लोकांना पराकाष्टेच्या हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. या जागतिक महामंदीचे परिणाम सर्वच क्षेत्रावर कमी-अधिक प्रमाणात झाले. याकाळात भारतात फारसा औद्योगिक विकास झाला नसल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी अर्थव्यवस्था होती. पर्यायाने भारताच्या कृषी अर्थव्यवस्थेवरही या महामंदीचे दूरगामी परिणाम झाले. अर्थात शेतकऱ्यांवरही जागतिक महामंदीचा प्रभाव पडून शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणात प्रचंड वाढ झाली.

जागतिक महामंदीच्या या बिकट आर्थिक परिस्थितीत भारतातील शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणात झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे हा या शोधनिबंधाचा महत्वाचा उद्देश आहे.

प्रस्तावना:-

ऑक्टोबर, १९२९ मध्ये अमेरिकन शेअर मार्केट कोसळल्यानंतर जागतिक महामंदीची सुरुवात झाली. जगभरातील सर्व राष्ट्रे एकमेकांशी आंतरराष्ट्रीय संबन्धाने जोडली गेली होती. शिवाय जागतिक अर्थव्यवस्था फारशी सुस्थिर नव्हती. त्यामुळे अमेरिकेतील महामंदीची लाट युरोपभर व त्यानंतर संपूर्ण जगभर पसरली. महामंदीमुळे वस्तूंच्या किंमती घसरून उत्पादन कमी झाले आणि बेरोजगारी वाढली. लोकांना पराकाष्टेच्या हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या.

भारत अगोदरच जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडला गेला असल्यामुळे महामंदीचा भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होणे अपरिहार्य होते. याकाळात भारतात फारसा औद्योगिक विकास झाला नसल्यामुळे भारताची अर्थव्यवस्था ही कृषी उत्पादनावर अवलंबून होती. त्यामुळे भारताच्या कृषी अर्थव्यवस्थेवर पर्यायाने शेतकऱ्यांवर या जागतिक महामंदीचा अधिक प्रभाव पडला.

पतव्यवस्था :-

पुरेशा जलसिंचनाच्या सुविधाअभावी भारतीय शेती ही बहुतांशी मौसमी पावसावर अवलंबून असल्यामुळे भारतीय शेतकऱ्यांना कृषिउत्पादनासाठी नेहमी मौसमी पावसावर अवलंबून राहावे लागत असे.¹ योग्यवेळी व योग्यप्रमाणात पाऊस झाला तरच चांगले उत्पादन होऊ शकत असे.

दुष्काळ किंवा अतिवृष्टी झाली तर शेतकऱ्याला आर्थिक झळ सोसावी लागत असल्यामुळे कर्ज काढून आपला उदरनिर्वाह व सरकारी महसूल भरावा लागत असे. ह्या कर्जाचे प्रमाण फार मोठे असून, ते कर्ज बहुतेक अनुत्पादक(Unproductive Debt) अशा स्वरूपाचे होते.² ब्रिटीशांची सत्ता भारतात स्थापन होण्यापूर्वी भारतातील शेतकऱ्यांना सरकार आणि जमिनदार यांच्याकडून शेतीच्या कामाकरिता तगाई दिली जात असे आणि दैनंदिन खर्चाकरिता सावकारांकडून कर्ज मिळत असे. ब्रिटीशपूर्व काळात ग्रामसभेचा समाजावर प्रभाव असल्याने सावकारांकडून शेतकऱ्यांची लुबाडणूक होत नसे. त्यावेळी दामदुपटीच्या नियमानुसार कर्जावरील व्याजाची रक्कम मूळ कर्जाच्या रक्कमेपेक्षा जास्त होऊ दिली जात नसे.³ परंतु ब्रिटीशांची सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर वसाहतवादी शोषणाचे आणि विशेषतः भारतीय शेती आंतरराष्ट्रीय भांडवलशाहीशी जोडली गेल्याचे भिषण परिणाम शेतकऱ्यांना भोगावे लागले. १८७९ च्या डेक्कन अग्रिकल्चरिस्ट बिलाच्यावेळी बोलताना बॉम्बे रेव्हिन्यू अधिकारी टी. होप यांनी म्हटले, to our revenue system must in candour be ascribed some share in the indebtedness of your ryot.⁴

भारताला स्वातंत्र्य मिळेतोपर्यंत सहकारी सोसायट्यांचा प्रसारही मर्यादित प्रमाणातच झाला होता.

त्यामुळे ग्रामीण भागातील फारच थोडे शेतकरी या सहकारी सोसायट्यांमार्फत कर्ज घेऊ शकत होते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना जमीनमहसूल भरण्यासाठी, शेतीच्या कामाकरिता आणि वैयक्तिक खर्चाकरिता सावकारांकडून कर्ज घेण्याशिवाय पर्याय राहत नसे. ज्यांचे व्याजदर गगनाएवढे प्रचंड असत.⁵

जागतिक महामंदी आणि शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा:-

ग्रामीण कर्जबाजारीपणा हा मुळातच भारतीय कृषिव्यवस्थेचा एक महत्वाचा दोष होता. तसेच तो ब्रिटीशकाळात भारताला लागलेला एक गंभीर आजार होता. कारण ब्रिटीशांनी निर्माण केलेल्या कायदेपद्धतीमुळे सावकारांना संरक्षण मिळाले. ब्रिटीशांनी निर्माण केलेली कायदेव्यवस्था ही सावकारांच्या बाजूने होती आणि न्यायदानव्यवस्था एखाद्या मशीनप्रमाणे काम करित होती. शेतजमीन ही सावकारांकडे हस्तांतरित होणे म्हणजे ब्रिटीशांच्या ग्रामीण भागातील सत्तेचे विकेंद्रीकरण होणे अशा प्रकारची भिती निर्माण झाल्यानंतर एकोणीसाव्या शतकाच्या शेवटी काही प्रतिबंधक उपाय म्हणून सावकारी नियंत्रण कायदे करण्यात आले.⁶ परंतु वसाहतवादी सरकारने त्यांच्या अंमलबजावणीकडे फारसे लक्ष दिले नाही. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला ज्यावेळी किंमती वाढत होत्या, त्यावेळी धनको आणि ऋणको यांच्यातील संबंध चांगले होते. पण जागतिक महामंदीच्या काळात किंमती घसरू लागल्यानंतर या दोघांच्यातील संबंध परस्परविरोधी बनले आणि ते सौहार्दाचे ठेवणे सरकारला अशक्य बनले.⁷

शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणामध्ये जागतिक महामंदीमुळे भर पडली. जागतिक महामंदीमुळे शेतमालाच्या किंमती घसरून शेतकऱ्यांचा नफा कमी झाला. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी होऊन त्यांची आर्थिक स्थिती फारच बिकट झाली. परिणामी सरकारला द्यावा लागणारा जमिनमहसूल, खंड यासारख्या कायम बांधिलकी असणाऱ्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी त्याला कर्ज काढण्याशिवाय पर्याय राहिला नाही. त्यातच सहकारी सोसायट्यांनी थकबाकीमुळे कर्जपुरवठा करण्याचे थांबविल्यामुळे⁸ शेतकऱ्यांना सावकाराचे पाय धरावे लागले. मुळातच कर्जबाजारी असलेल्या शेतकऱ्याला बिघडलेल्या आर्थिक परिस्थितीमुळे कर्जफेड करणे दूरच उलट सरकारी जमिनमहसूल किंवा शेतसारा भरण्यासाठी आपल्या शेतजमिनी गहाण ठेवून सावकार म्हणेल त्या व्याजदराने कर्ज घ्यावे लागले. सावकारांनी अडचणीत सापडलेल्या शेतकऱ्यांना भारी व्याजदराने कर्जे दिली. प्रसंगी त्यांच्या जमिनी आपल्या ताब्यात घेतल्या आणि त्यांना त्यांच्याच शेतजमिनीमध्ये कुळ म्हणून राबण्यास भाग पाडले. अशाप्रकारे जागतिक महामंदीच्या काळात बिघडलेल्या आर्थिक परिस्थितीमुळे सावकारांकडून शेतकऱ्यांचे अपरिमित शोषण होऊन त्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढू लागला.⁹ शिवाय कृषी उत्पादनांच्या उतरलेल्या किंमतींमुळे

आणि कर्ज परतफेड न झाल्याने सावकार व सहकारी सोसायट्यांमधील आपली पत शेतकऱ्यांना गमवावी लागली.¹⁰ यातूनच सावकारांनी शेतकऱ्यांच्या जमिनी ताब्यात घेण्यास सुरुवात केली. पंजाब, बॉम्बे प्रेसिडेन्सी व संयुक्त प्रांतातील शेतकऱ्यांची जमिनी गहाण टाकण्याची आणि जमिनविक्रीची आकडेवारी या अनिष्ट प्रवृत्तीची द्योतक आहे. सन १९२६ ते १९३६ च्या दरम्यान बॉम्बे प्रेसिडेन्सीतील अहवालानुसार एकूण शेतजमिनीच्या २०% शेतजमिनी सावकारांच्याकडे गेल्या.¹¹ शेतकऱ्यांच्या जमिनी प्रचंड प्रमाणात शेती न कसणाऱ्या सावकारांच्या हातात जात असल्याचे १९३१ च्या जनगणना अहवालात म्हटले होते.¹² सन १९३७-३८ मध्ये हैद्राबाद संस्थानात नेमण्यात आलेल्या समितीने(Tenancy Committee) संस्थानातील एकूण जमिनीपैकी $\frac{1}{3}$ जमीन ही शेतकऱ्यांकडून सावकारांकडे हस्तांतरित झाल्याचे नमूद केले.¹³

थोडक्यात जागतिक महामंदीमुळे शेतकऱ्यांचे जवळपास निम्म्यापर्यंत खाली आलेले उत्पन्न आणि कमी न होता आहे तसाच चालत राहिलेला खंड, जमीनमहसूल हे सन १९२९ नंतर मोठ्या प्रमाणावर वाढत जाणाऱ्या ग्रामीण कर्जाचे कारण होते.¹⁴ १९११ साली भारतातील संपूर्ण कृषीकर्ज हे ३०० कोटी रुपये होते.¹⁵ तर १९२१ साली ते ५३३ कोटी रुपये असल्याचा अंदाज होता.¹⁶ जागतिक महामंदीमुळे त्यामध्ये वाढ होऊन ते १९३१ साली ९०० कोटी रुपये झाल्याचे १९३१ च्या केंद्रीय बँकिंग चौकशी समितीच्या अहवालात नमूद केले होते.¹⁷ तर रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या कृषि विभागाच्या(Agricultural Credit Department) अहवालाप्रमाणे १९३७ साली हे कर्ज एकूण १८०० कोटी रुपयांवर गेले.¹⁸ थोडक्यात १९११ ते १९२१ या दहा वर्षात कृषीकर्ज हे ३०० कोटी रुपयावरून ५३३ कोटी रुपये झाले; १९२१ ते १९३१ या दहा वर्षात ५३३ कोटी रुपयावरून ९०० कोटी रुपयावर गेले. तर १९३१ ते १९३७ या सहा वर्षात ते ९०० कोटी रुपयावरून १८०० कोटी रुपयावर गेले. ही आकडेवारी मंदीमुळे किती मोठ्या प्रमाणात कृषीकर्जात वाढ झाली याचे निदर्शक आहे.¹⁹ जागतिक महामंदीच्या काळातील शेतकऱ्यांच्या कर्जातील ह्या प्रचंड वाढीवरून कृषी क्षेत्रातील वाढत्या बिकट आर्थिक परिस्थितीची कल्पना येते.²⁰ जागतिक महामंदीमुळे झालेल्या चलनघसरणीच्या धोरणाचे प्रतिबिंब बँकेच्या व्याजदरावर पडले. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील व्याजदराची घसरण सुरु झाल्यामुळे त्याचा परिणाम भारतावर होऊन भारतातील व्याजदरही घसरले.²¹ पण या व्याजदर घसरणीचा उपयोग ग्रामीण भागातील पुनर्जीवनासाठी न झाल्याने ग्रामीण भागातील चलन हस्तांतरण जवळपास

कमी-अधिक प्रमाणात बंद झाले. ग्रामीण भागातील सावकारांनी याचा फायदा घेऊन कर्जदारांवर जबरदस्ती करून त्यांच्याकडून सोन्याचे दागिने, अलंकार घेऊन आपली कर्जवसूली करण्याचा प्रयत्न केला, ज्या सोन्याची किंमत जागतिक बाजारपेठेत वाढलेली होती.²²

कर्ज-तडजोड मंडळ(Debt Conciliation Board):-

जागतिक महामंदीच्या काळात भारतातील ग्रामीण कर्जबाजारीपणा वाढला होता. ग्रामीण कर्जबाजारीपणाचा हा प्रश्न सोडविण्यासाठी, कर्जे कमी करण्यासाठी आणि तडजोडीच्या मार्गाने हा प्रश्न सोडविला जावा ह्यासाठी सरकारने कायदा करून कर्ज-तडजोड मंडळाची पद्धत स्विकारली.²³ विशिष्ट प्रकारची विशिष्ट रक्कमेपर्यंतची कर्जे अशा मंडळांमार्फत विचारात घेऊन तडजोडीच्या मार्गाने समेट घडवून आणली जात असे. सन १९३३ मध्ये मध्य-प्रांत व बेरार सरकारने अशा प्रकारचा कायदा बनविला. त्यास अनुसरून सन १९३४ ते १९३७ या काळात पंजाब, बंगाल, मद्रास, इत्यादी अनेक प्रांतात कर्ज-तडजोड मंडळाचे कायदे केले गेले.²⁴ ग्रामीण कर्जबाजारीपणाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी या मंडळाची स्थापना करण्यात आली असली तरी कायद्याच्या किंवा काही तांत्रिक उणिवांमुळे ह्या मंडळाचे कार्य फारसे यशस्वी होऊ शकले नाही. फक्त मध्य-प्रांत व बेरार आणि पंजाब या प्रांतात थोडेफार यश मिळू शकले.²⁵

सावकारी नियंत्रण कायदे (Money Lenders Acts):-

जागतिक महामंदीच्या प्रभावामुळे सावकारी नियंत्रित करण्यासाठी कायदे करण्याची गरज मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झाली. सुरुवातीला पंजाब सरकारने १९३० मध्ये सावकारी नियंत्रित करणारा कायदा पास करून उदाहरण घालून दिले. त्यानंतर १९३३ मध्ये बंगालमध्ये सावकारी कायदा तयार करण्यात आला.²⁶ अनेक प्रांतांनी सन १९३३ ते १९४० या काळात सावकारी नियंत्रण कायदे केले.²⁷ या कायद्यांच्या तरतुदीनुसार सक्तीचा सावकारी परवाना, कर्जदाराला दिलासा, खोटे हिशेब ठेवल्यास अगर अयोग्य व्यवहार केल्यास सावकारांना दंड करण्याची तरतूद, व्याजाचे निश्चित दर यासारखे कडक निर्बंध लादून सावकारांवर नियंत्रण ठेवले.²⁸ प्रांतीय सरकारांनी सावकारी नियंत्रण कायदे केले असले तरी ते फारसे परिणामकारक ठरले नाहीत. कारण काही सावकारांनी आपला व्यवसाय कमी करून, आपला पैसा इतर व्यवसायात गुंतविला. तर इतरांनी या सावकारी नियंत्रण कायद्यातील उणीवांचा आधार घेऊन परवाना काढण्याच्या फंदात न पडणाऱ्या सावकारांना रान मोकळे होते.²⁹ शेतकऱ्यांना कर्जाची गरज असल्यामुळे शिवाय त्यांना कर्ज घेण्याचा

दुसरा पर्याय नसल्यामुळे ते सावकारांच्या अशा अटी कबुल करण्यास तयार होत. तसेच प्रांतीय सरकारांनी सावकार नियंत्रण कायदे केले, पण सावकारांच्या व्यवहारावर योग्य प्रकारे देखरेख ठेवण्याची व्यवस्था केली गेली नाही. सन १९५१ च्या अखिल भारतीय कर्जविषयक पाहणी समितीने आपल्या अहवालात असे नमूद केले होते कि, "या कायद्यांमुळे सावकारांवर अगर त्यांच्या व्यवहारांवर फारच थोडा परिणाम झालेला असून कायद्याच्या बुरख्याखाली बेकायदेशीर व्यवहार करण्याच्या दृष्टीने नवे मार्ग शोधून काढणे त्याला आवश्यक वाटू लागले. (".....had little effect on the money- lender or his operations beyond putting him to the necessity of devising a variety of legal camouflage for a whole variety of illegality.")³⁰ थोडक्यात या सावकारी नियंत्रक कायद्यांचा फारसा उपयोग शेतकऱ्यांना झाला नाही.

कर्जाच्या दबावाखालून सहजपणे बाहेर येण्यासाठी बहुतांशी पाश्चात्य देशातील सरकारांनी शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य पुरविले. त्याचवेळी जागतिक महामंदीमुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक दबावातून शेतकऱ्यांची मुक्तता करण्यासाठी क्रांतिकारी कृषी उपाययोजना स्विकारल्या. अनेक देशांनी कर्जवसूली पृढे ढकलली, नवीन कर्जे देण्यास प्राधान्य दिले, अल्प मुदतीची कर्जे दीर्घ मुदतीमध्ये रूपांतरीत केली आणि शेती उत्पन्नानुसार ठराविक देयके ठरवून दिली.³¹ भारतामध्ये मात्र शेतकरी वर्गाला जागतिक महामंदीच्या बिकट आर्थिक परिस्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी सरकारने फारसे प्रयत्न केले नाहीत. त्यामुळे शेतकरी अधिकच नागवला गेला.

सारांश:-

थोडक्यात जागतिक महामंदीच्या काळात शेतमालाच्या किंमती कमी झाल्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी झाले. परंतु सरकारने शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल म्हणून कोणत्याही उपाययोजना किंवा फारस्या सवलती दिल्या नसल्यामुळे आपल्या जमिनमहसूलासारख्या कायमस्वरूपी जबाबदाऱ्या पार पडण्यासाठी त्याला कर्ज घेण्याशिवाय पर्याय राहिला नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढला. एकंदरीत जागतिक महामंदीमुळे निर्माण झालेल्या बिकट आर्थिक परिस्थितीमुळे शेतकरी कर्जाच्या विळख्यात सापडले आणि सावकारांच्या भारी व्याजदरामुळे देशोधडीला लागले. सरकारच्या अनास्थेमुळे जागतिक महामंदीच्या या आर्थिक बिकट परिस्थितीतही त्याचे सावकारांकडून आर्थिक शोषणच झाले. हा वसाहतवादी व्यवस्थेच्या शोषणाचा एक धडधडीत पुरावा आहे.

संदर्भ :-

1. The Imperial Gazetteer of India, The Indian Empire, Vol.III, Economic, New Edition, at the Clarendon Press, Oxford, 1908, Page No. 4-5.
2. गोखले (प्रा.)रामचंद्र महादेव, भारताचा आर्थिक इतिहास(१७५०-१९४७) भाग पहिला, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७७, पृ. ५५.
3. Shinde J. R., Dynamics of Cultural Revolution 19th Century Maharashtra, Ajanta Publications, Delhi, 1985, Page No. 8-9.
4. Dutt Rajani Palme; Misra Archana and Mishra Kundan(Ed.), The Agrarian Crisis in India before Independencetowards its solution, Gambol Books, Australia, 1980, Page No. 58.
5. Mamoria (Dr.)C. B. & Saksena (Dr.)R. D., Co-Operation in India, Kitab Mahal, Allahabad, 1973, Page No. 71-77.
6. Rothermund Dietmar, The Indian Economy Under British Rule and other Essays, Manohar Publications, New Delhi, 1983, Page No.131-132.
7. Ibid, Page No.131-132.
8. Ghanekar (Dr.)V. V., Co-operative movement in India 1904-2004 Observations and New Challenges, Institute of Rural Development and Education, Pune, October 2004, Page No. 3.
9. Tomlinson B. R., The New Cambridge History of India-III The Economy of Modern India, 1860-1970, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, Page No. 72-73.
10. Annual Report of the Department of Agriculture in the Bombay Presidency for the year 1931-32, printed at the Government Central Press, Bombay, 1933, Page No. 88.
11. वैद्य (डॉ.)सुमन आणि कोठेकर (डॉ.)शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास १९२१ ते १९४७, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००१, पृ. २९९.
12. Census of India, 1931, Vol-1, Part-1, Page No. 288.
Dutt Rajani Palme; Misra Archana and Mishra , Op- Cit, 1980, Page No. 74.
13. Qureshi A. I., Economic Development of Hyderabad, Orient Longmans Ltd., London, 1947 , Page No.133.
14. Singh Kanti, The Great Depression and Agrarian Economy, Mittal Publications, Delhi, 1987, Page No. 32.
15. Report of the Bombay Provincial Banking Enquiry Committee 1929-30 Volume I, Printed at the Government Central Press, Bombay, 1930, Page No. 38.
16. Darling Malcolm Lyall, The Punjab Peasant in Prosperity and Debt, Humphrey Milford, Oxford University Press, London, New York, Bombay, Calcutta, Madras, Second Edition, 1928, Page No.10-11.
17. Report of the Peasant Enquiry Committee of The Maharashtra Provincial Congress Committee, 1936, Published by S. D. Deo, President, Maharashtra Provincial Congress Committee, Poona, 1936, Page No. 61.
18. Desai A. R., Social Background of Indian Nationalism, Popular Prakashan PVT LTD, 1948, Page No. 48.
19. Dutt Rajani Palme; Misra Archana and Mishra Kundan(Ed.), Op- Cit, Page No. 76.
20. दत्त रजनी पाम, आजकालचा भारत India Today मराठी अनुवाद, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, मराठी आवृत्ती-२००६, पृ. २५३.
21. Government of India, Finance Department, File No. 7(111)-F1935.
22. Rothermund Dietmer, Op-Cit, Page No.163.
23. Ibid, Page No. 135.
24. Department of Education, Health and Lands, Govt. of India, File No. 178/35-A, 1935.
25. Government of the Central Provinces and Berar, Department of Land Records, Season and Crop Report of the Central Provinces and Berar for the year ending the 31st May 1937, Government Printing, Central Provinces, Nagpur, 1938,Page No. 12.
26. Rothermund Dietmar, Op-Cit, Page No.134.
27. Tomlinson B. R., Op-Cit, Page No. 73.
28. गोखले महादेव रामचंद्र, उपरोक्त, पृ. ६१-६२
29. फडके य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड-४, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, जून १९९३, पृ. ३८-४६.
30. गोखले महादेव रामचंद्र, उपरोक्त, पृ. ६२.
31. Rothermund Dietmar, Op-Cit, Page No. 57.

इ.स. 1761 चा पानिपत रणसंग्राम व मल्हारराव होळकर

डॉ.माने ए. एस.

इतिहास विभाग प्रमुख श्री संत दामाजी महाविद्यालय मंगळवेढा

Corresponding Author- डॉ.माने ए. एस.

DOI-10.5281/zenodo.7398957

प्रस्तावना -

पेशवा बाजीराव प्रथम यांच्या विस्तारवादी धोरणास पाठिंबा देणारा नवा वर्ग त्यांच्या काळात उदयास आला होता. त्यामध्ये होळकर, शिंदे, गायकवाड, पवार इत्यादी सरदार घराणी ही उदयास आली. या सादर घरण्याचा यश-अपयशावर मराठीशाहीचे यश-अपयश मोजले जाऊ लागले होते. याच होळकर घराण्याची पानिपत युद्धातील भूमिका हा विषय सदर संशोधन निबंधासाठी निवडण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे -

१. पानिपत युद्धातील होळकरांची भूमिका अभ्यासणे.
२. होळकर-नजीब संबंधाचा आढावा घेणे.
३. पानिपत युद्धानंतर मराठ्यांचे राजकारण व होळकरांची भूमिका याचा अभ्यास करणे.

पानिपतचा रणसंग्राम (14 जानेवारी 1761)

इ.स. १७६१ च्या पानिपत युद्धात युद्धास भारताचे इतिहासात अन्यसाधारण महत्त्व आहे. मराठ्यांची एक कर्तृत्वान पिढी या युद्धात कामी आली होती. विश्वासराव सदाशिवराव यांचा झालेला मृत्यू, याचा धक्का सहन न झाल्यामुळे नानासाहेब यांचा झालेला मृत्यू, एकंदरच मराठ्यांची राजकीय दृष्ट्या अपरिमित हानी या युद्धामुळे झाल्याचे आपणास दिसते. जी मराठी सत्ता भारतात सर्वोच्च सत्ता म्हणून उदय होऊ शकत होती. त्यास या युद्धामुळे धक्का बसला व इंग्रजांच्या भारतातील सर्वोच्च सत्ता बनण्याच्या प्रक्रियेस चालना मिळाली.

पानिपत युद्ध सुरुवात -

या युद्धात मराठ्यांनी गोलाकार युद्धनीतीचा अवलंब केला होता. त्यास मल्हारराव होळकर यांनी विरोध केला. मराठ्यांचा मूळ स्वभाव हा गनिमी काव्याने हल्ला करून विजय मिळवणे हा होता. गोलाकार सैन्य नीतीसाठी शिस्तबद्ध सैन्य शिस्त आवश्यक होती. ती शिस्त मराठा सैन्याकडे नव्हती. मात्र सदाशिव भाऊ व इब्राहिमखान गारदी यांच्यामुळे मल्हारराव होळकर यांचे काही चालले नाही. पहिल्या टप्प्यामध्ये मराठे अब्दालीपेक्षा वरचड ठरले

होते. मात्र अब्दालीच्या ताज्या दमाच्या सैन्याने हल्ला करतात मराठ्यांची हानी होण्यास सुरुवात झाली. विश्वासराव व सदाशिवराव यांचा मृत्यू झाल्यानंतर मल्हारराव होळकरांनी रणक्षेत्र सोडले. त्यामुळे मराठ्यांची उजवी बाजू कमकुवत बनली. या संधीचा फायदा घेत नजीब खान रोहिले यांनी शिंदे सैन्यावर हल्ला केला. यावेळी जाणकोची शिंदे यांचा मृत्यू झाला.

पानिपतची लढाई होळकर यांची भूमिका

पानिपतची लढाई ही मराठ्यांच्या इतिहासातील एक दुर्दैवी घटना म्हणून पाहिले जाते. या लढाईत मल्हार होळकर यांच्या भूमिकेबद्दल इतिहासकारांमध्ये मतभेद आहेत. होळकरांच्या पानिपत युद्धातील पलायनाबाबत वेगवेगळ्या ग्रंथांमध्ये वेगवेगळी माहिती मिळते. होळकरांच्या थैलीमध्ये सदाशिव भाऊंनी आम्हाला आम्हास निरोप पाठवला की 'आमच्या कुटुंबाला युद्धभूमीतून सत्वर घेऊन जावे आपणही लढावे व रणांगणात जीव द्यावा हे इमान पणाचे वाटेल' परंतु भाऊसाहेबांनी दिलेली आज्ञा म्हणून आम्ही युद्धातून निघून गेल्याचा उल्लेख होळकरांच्या थैलीमध्ये पहावयास मिळतो. मात्र भाऊसाहेबांच्या बकरीमध्ये होळकरांच्या पलायनाबाबत वेगळे उल्लेख मिळतात. होळकरांच्या याच भूमिकेवर आक्षेप घेतला आहे. त्याचप्रमाणे वि.का.राजवाडे व कीन यांनीही होळकरांच्या पानिपत युद्धातील पलायनाबाबत टीका केली आहे. कीन यांच्या मतानुसार नजीब खान रोहिले यांच्यामुळेच होळकरांना पानिपत युद्धातून पलायन करता आले असा आरोप केला आहे. शेजवलकर व जधुनाथ सरकार यांनी

होळकरांच्या थैलीमधील विधास विरोध करतात. युद्ध समाप्तीनंतर वीस तासाने दिल्लीजवळ 30 महिला अंतरावर पार्वतीबाई व इतरांची मल्हारराव होळकर यांच्याशी भेट झाल्याचा दाखला देतात. त्यामुळे त्यांना सोडवण्यासाठी आपण युद्धातून पळून आलो या भूमिकेचे समर्थन योग्य वाटत नाही.

नजीब खान-मल्हारराव होळकर संबंध व पानिपतचा रणसंग्राम -

नजीब खान याच्यामुळे पानिपतचा रणसंग्राम घडून आल्याचे आरोप केले जातात आणि इतिहासकार नजीब खानमुळे मल्हारराव होळकर हे पानिपतच्याच्या रणसंग्रामामधून सुखरूप पलायन शकले असा आरोप करतात.याला मल्हारराव होळकर व नजीब खान यांच्यातील चांगल्या संबंधाची किनार असल्याचे आपल्यास दिसते. अब्दालीने मीर मनुचा पराभव करून दिल्लीच्या वझीरपदी नजीब खान यास बसवल्यानंतर दिल्लीमधील त्याचे वर्चस्व वाढले. यावेळी मीर मनुने वजीर नजीब खान व अब्दाली यांच्या विरोधात मराठ्यांची मदत मागितली.तेव्हा मराठ्यांनी नजीब विरोधात मोहिमेची जबाबदारी रघुनाथराव व मल्हारराव होळकर यांच्यावर सोपवले.या मोहिमेवेळी रघुनाथराव यांच्या वेळखाऊ धोरणामुळे अब्दाली ला दिल्ली सोडून जाण्यास मदत झाली २५ ऑगस्ट १७५७ रोजी मराठा व नजीब यांच्या युद्धात सुरुवात झाली.यावेळी मराठा आक्रमणाची तीव्रता लक्षात येतच नजीबने मराठ्याबरोबरसमेटाची बोलणी करण्यास सुरुवात केली.

मल्हारराव होळकरांनी नजीब खानबाबत तडजोडीचे धोरण का स्वीकारले

नजीब खान जिवंत सापडला असताना त्याला ठार मारण्याचा सल्ला अनेक मराठा सरदारांनी रघुनाथराव यांना दिला होता.यास मल्हारराव होळकर यांनी विरोध केला नजीब खान यांनी 'प्रथम मला तुडवून ठार मारा मग पुढे पाऊल टाका नाहीतर मी तुम्हाला पुढे जाऊ देणार नाही' यावरून होळकर व नजीब यांचे संबंध चांगले होते असा आरोप अनेक इतिहासकार करतात.

उत्तरेच्या राजकारणाचा दीर्घ अनुभव पाहता नजीब बरोबर होळकरांचे धोरण योग्य होते असे म्हणता येईल.उत्तर भारताच्या बदलत्या राजकारणाची जाणीव मल्हारराव होळकर एवढी इतर कोणाशी असल्याचे आपणास दिसत नाही. उत्तरेतील मराठ्यांच्या वाढत्या प्रभावामुळे शीख, जाट,अपगाण यासारखे अनेक शत्रू निर्माण झाले होते. यात नजीब सारखा प्रभावी शत्रू मराठ्यांना नको

होता. नजीब अब्दालीस मिळाल्यास मराठ्यांना मोठ्या संकटात सामोरे जावे लागेल याची जाणीव त्यांना होती. दिल्लीच्या राजकारणात गुंतून न राहता नजीबमार्फत जितका फायदा होईल तितका फायदा करून घेणे या विचाराचे मल्हारराव पाईक होते. उत्तरेच्या राजकारणात मल्हारराव होळकर यांनी नेहमीच तडजुरीचे धोरण स्वीकारले होते.शेजवलकर यांच्या मते "शिंदे पेश्वा मल्हारराव खरा राजकारणी तो कोणतीही गोष्ट तुटेपर्यंत आणत नाही कोठे थांबावे शत्रू हती सापडला तरी त्यास मारून टाकाव्यातीचा तो नव्हता त्यामुळे शत्रू पक्षाची त्यास त्याचे सूज जमले असावे असे भासते" या सर्व पार्श्वभूमीच्या आधारे मल्हारराव होळकरांच्या पानिपत युद्धातून पलायन करण्यात नजीबचा हात होता असे इतिहासकार मानतात.

वरील सर्व मते जरी योग्य वाटत असली तरी पानिपतच्या युद्धात होळकरांनी पळ काढला नसला तर काही काळ प्रामाणिकपणे युद्ध केले असते किंवा तेथेच त्यांचा मृत्यू झाला असता. तर हा वाद उपस्थित झाला नसता. त्यांच्या परिश्रमाची सांगता होऊन पानिपतच्या हुतात्म्यामध्ये त्यांचे नाव अजरामर झाले असते. शेजवलकर यांच्या मते पानिपत युद्धात होळकर यांना मरण आले असते तर तो स्वाभिमानी,पराक्रमी व शास्त्र धर्म पाळणारा ठरला असता यात कोणती शंका नाही. मात्र '१७६१ नंतर उत्तर भारतात मराठ्यांचे राज्य कितीशे शिल्लक राहिले असते याबाबत शंका वाटते' वरील सर्व बाबींचा विचार करताच मल्हारराव होळकर यांनी पानिपत युद्धातून पलायन केले यापेक्षा पानिपतनंतर मराठ्यांच्या उत्तर भारताच्या राजकारणामध्ये त्यांनी बजावलेली भूमिका किती महत्त्वाची होती याकडे लक्ष द्यायला हवे

संदर्भ

1. केळकर य.ना, होळकरांची कैफियत, हनुमान प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, १९५४.
2. पेशवे दसर खंड क्रमांक 17 लेखांक
3. डॉ.यादव गुजर, मल्हार होळकर व त्यांचा काळ प्रकाशित पी.एच.डी प्रबंध नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, प्रथम आवृत्ती १९५४.
4. सरदेसाई गो.स, मराठी रियासत मध्य विभाग-१ १९२५.
5. बहरे एन.के, पहिले बाजीराव पेशवे,1930.
6. पारसनीस द.बा, मराठ्यांच्या स्वारांची मुक्काम भाग -१ प्रथम आवृत्ती १९७७.
7. Sarkar J.N, Fall off Mugal Empire volume number 2 first edition Kolkata 1950.

इंचगिरी सांप्रदाय मधील श्री. स्वामी समर्थ रत्नाकर महाराज यांचे योगदान

प्रा. रावसाहेब तुळशिराम गडहिरे

विज्ञान महाविद्यालय सांगोला ता. सांगोला जि. सोलापूर 413307

Corresponding Author- प्रा. रावसाहेब तुळशिराम गडहिरे

DOI-10.5281/zenodo.7399092

प्रस्तावना

पंढरपूर पासून 16 कि.मी. अंतरावर सांगोल्यापासून 25 कि.मी. खर्डी पासून 6 कि.मी. मंगळवेढ्या पासून 20 कि.मी. या चौकातून भौगोलिक परिस्थिती लाभलेले पंढरपूर तालुक्यातील तनाळी हे गाव धार्मिक गाव म्हणून ओळखले जाते. तसेच गुंजेगाव व तनाळी गाव या दोन्ही गावामधून माणनदी वाहते. तनाळी या गावामध्ये महायोगी श्री स्वामी समर्थ रत्नाकर महाराज हे या गावाला लाभलेले आहेत. इ.स 1933 पासून या छोट्या गावामध्ये धार्मिक कार्य सुरु झाले. तेव्हा पासून आज तागायतपर्यंत गुरु शिष्य पारायण, व्यसनमुक्ती संदेश, प्रत्येक पोर्णिमेला अनुष्ठान, पिडीत गोरगरीब होतकरु सर्वांना समान वागणूक समान दर्जा रत्नाकर महाराजांच्या धार्मिक कार्यामध्ये दिसून येतो. अनेकांचे संसार उध्वस्त झालेले व्यसनाधिन झालेला गोर गरीब पिडीत असलेला समाज आज त्यांच्या कार्यामध्ये वाहून घेतल्यामुळे पंढरपूर तालुक्यातील तनाळी हे धार्मिक गाव हे या शोध निबंधातून सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

श्री समर्थ रत्नाकर महाराज यांचे जीवनकार्य

श्री. सद्गुरु रत्नाकर महाराज यांचा जन्म चैत्र शुद्ध नवमी राम नवमी शनिवार दि. 10 / 4 / 1933 मध्ये मौजे तनाळी ता. पंढरपूर येथे झाला. श्री. धोंडीबा व सौ. गोदाबाई हे त्यांचे पिता व माता होय. श्री. धोंडीबा मोटे यांना दोन मुले व तीन मुली असा परिवार होता. श्री. केरु उर्फ रत्नाकर महाराज श्री. निवृत्ती अशी मुलांची नावे अनुसया, रुक्मिणी व शहाबाई अशी मुलींची नावे आहेत. दुःखाने पिडीत झालेल्या आज्ञानाच्या अंधारात चाचपडणा-या मुमुक्षाला मार्ग दाखविणारी व्यसनाधिन व नैतिकता विसरलेल्या मूढ जनांना गोदांमृत पाजून ज्ञान देणारे हे मानव कल्याणासाठी झटणारी थोर संत श्री सद्गुरु रत्नाकर महाराज श्री प्रभुरामराय यांचे जन्म उत्सवाच्या दिवशी झाल्याने व वडिलांचे पूर्व सुकृतांवाये बालपणापासूनच परमार्थाचे वेड लागले. शुद्ध बीजापोटी फळेरसाळ गोमटी या तत्वाप्रमाणे आई परमार्थिक असल्याने केरु उर्फ रत्नाकर महाराज बालपणापासूनच श्री. मारुतीला पाणी घालणे, एकादशी दिवशी उपवास व पंढरपूरला जाणे अशी सगुण उपासना करू लागले.

रत्नाकर महाराजांचे शिक्षण

श्री समर्थ रत्नाकर महाराजांचे शिक्षण पुढील प्रमाणे सांगता येईल. त्यांचे पहिली ते चौथी येथील शालेय शिक्षण तनाळी ता. पंढरपूर येथे झाले. तनाळीला पुढील शिक्षणाची सोय नसल्यामुळे गादेगाव ता. पंढरपूर येथे जावे लागले. परमार्थाची ओढ लागल्याने केरुने पाचवी ते सातवी पर्यंतचे शिक्षण घेतले. त्यावेळी सातवीचे शिक्षण हे व्यवसाय शिक्षक बनविणारे शिक्षण होते. परमार्थाने भारावलेल्या

केरुने पुढील शिक्षण न घेता परमार्थास पोषक असा शिक्षिकी पेशा स्विकारण्याचे ठरविले.

इंचगिरी सांप्रदायमध्ये श्री समर्थ कोंडीराम महाराजांचा अनुग्रह :

इ.स 1958 साली त्यांनी मौजे जुनोनी येथे शासकीय अनुदानित दुसरी शाळा स्थापन केली. शाळेत मोठ्या उमेदिने व मोठ्या जिद्दीने ज्ञानदानाचे कार्य चालू केले. शाळेत ज्ञानदानाचे कार्य करीत असतानाच परमार्थाचे वेड असणा-या केरुला श्री. कोंडीराम महाराज नंदेश्वर ता. मंगळवेढा यांचे दर्शन झाले. सहवास लाभण्यासाठी व परमार्थाची भुक भागविण्यासाठी श्री. केरु हे वेळ मिळताच नंदेश्वरला जात असत. भजन, किर्तन व प्रवचनाचा लाभ घेत असत. त्यातूनच सहवास लाभल्या पासून अनुग्रहाची जाणीव निर्माण झाली व 1958 मध्ये रत्नाकर महाराजांना अनुग्रह मिळाला. श्री. कोंडीराम महाराजा बरोबर माघ सप्ताहा निमित्त इंचगिरी, कर्नाटक राज्य येथे परमार्थ साधण्यासाठी गेले. इंचगिरीचे संत सद्गुरु श्री. गिरीमिल्लेश्वरांनी स्वप्रात येवून श्री. कोंडीराम महाराज यांच्याकडून गुरु उपदेश घेण्यास सांगितले. त्यांनी गुरुउपदेश नाम घेतला. इंचगिरी मठाचे त्यावेळचे मठाधिपती श्री. सद्गुरु माधवानंद प्रभूजी यांनी केरुला श्री. कोंडीराम महाराजांचे आज्ञेत राहून ज्ञान संपादन करणे, अखंड नामाचा जप करणे व मौन धारण करून ध्यान करणे, दासबोध वाचणे या बाबत सुचना दिल्या व आशिर्वाद दिला. श्री. माधवानंद प्रभू व कोंडीराम महाराज यांच्या प्रेरणेने पहिले मौनव्रत व दासबोध पारायण दि. 6/5/1957 ते

16/5/1957 व दुसरे मौन व्रत तपशर्या व दासबोध पारायण दि. 5/5/19958 ते 15 / 5 / 1958 अशी साधना माणनदीचे काठी तनाळी येथे केली. साधना काळात श्री. कोंडीराम महाराज यांचे आशिर्वाद लाभले याच काळात श्री. कोंडीराम महाराज यांनी सौ. अनुसया, इंदराबाई यांना इतराप्रमाणेच नाम दिले. ध्यान धारणा साधन करून केरु, अनुसया व इंदरा आत्या यांनी सद्गुरु आशिर्वाद प्राप्त करून घेतला. तिघेही अतिशय उमेदिने ज्ञानर्जन करीत असत.

गुरुशिष्य पारायण वर्णन :-

याच काळामध्ये अनेक शिष्यगण तयार करून प्रत्येक व्यक्तीला एक चांगले जीवन जगण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी प्रत्येक महिन्यामध्ये अनुष्ठान योग साधना धार्मिक कार्य, भजन, किर्तन, प्रवचन यातून देखील समाजाची सेवा केली. सांगली, तासगाव, मुंबई, पुणे, सोलापूर, कोल्हापूर, दुबई येथून दत्तजयंतीला येवून धार्मिक कार्य सांगतात. त्यांच्या दानधर्मातूनच तनाळी या गावामध्ये मठ मंदिर, निवासी खोल्या बांधण्यासाठी अनेक पैसे खर्ची टाकण्याचा प्रयत्न केला. त्यातून निस्वार्थी बुध्दी दिसून येते.

भारत एकता आंदोलन व व्यसनमुक्ती :

दि. 21/2/1991 रोजी भारत एकता आंदोलन व व्यसन मुक्ती आंदोलन या कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते. सदर कार्यक्रमास ना. श्री. विजसिंह मोहिते-पाटील सार्वजनिक बांधकाम मंत्री महाराष्ट्र राज्य व नामदार श्री. शिवाजीराव शेंडगे दुग्ध विकास परिवहन राज्य मंडळ महाराष्ट्र राज्य मा. आमदार सुधाकर पंत परिचारक ता. पंढरपूर, मा. श्री. गणपतराव देशमुख माजी कृषी मंत्री महाराष्ट्र राज्य, पंढरपूरचे औदुंबर आणणा पाटील माजी आमदार व चेअरमन विठ्ठल सहकार साखर कारखाना श्री. कि. रा. मर्दा माजी आमदार मंगळवेढा व चेअरमन दामाजी स. साखर कारखाना आमदार श्री. राजन पाटील मोहोळ इत्यादी मान्यवर उपस्थित होते. त्यांनी सदर मेळाव्यातील महाराजांची जनसेवा पाहून समाधान व आनंद व्यक्त केला. तनाळी येथे स्थापन केलेल्या माधवानंद प्रभूजी आश्रमावर सौ. इंदरा बाई उर्फ इंदरा आत्या श्री. पार्वती उर्फ पारुआक्का या सेवेचे व पुजा विधीचे कार्य पार पाडतात. अशा प्रकारे व्यसनमुक्ती आंदोलन यशस्वीरित्या पार पाडण्यासाठी प्रयत्न केले गेले.

माधवानंद प्रभूचा श्री समर्थ रत्नाकर महाराज यांना आशिर्वाद :

सद्गुरु कोंडीराम महाराज व माधवानंद प्रभू यांच्या आशिर्वाद यामुळे इंचगिरी सांप्रदाय वाढविण्यासाठी रत्नाकर महाराजांनी प्रयत्न केले. रत्नाकर महाराजांनी पदयात्रा काढून भूदान चळवळ गो हत्या बंदी भारत एकता इत्यादी कार्यक्रमात भाग घेतला. श्री. संत गाडगे महाराज श्री. संत कैकाडी महाराज, श्री. संत बागडे महाराज यांच्या समवेत चिक्कलगी ता. मंगळवेढा येथे संत संमेलनात भाग

घेवून श्रमदान, भक्ती प्रसार इत्यादी कामे केले. भक्ती प्रसाराचे कार्य करीत असतानाते विद्यार्थ्यांना शालेय ज्ञान देण्याचे कार्य करत होते. कुटुंब नियोजन, व्यसनमुक्ती आर्थिक बचतीचे महत्व वृक्षारोपण इत्यादी राष्ट्रीय कार्यक्रमाचा प्रसार त्यांनी केला. राष्ट्रीय कार्य परमार्थ यांना वाहून घेतलेल्या रत्नाकर महाराज यांनी वयाच्या 55 व्या वर्षी प्राथमिक शिक्षकाच्या नोकरीची स्वेच्छा सेवानिवृत्ती दि. 31 डिसेंबर 1987 साली स्विकारली. त्यातून वरील आशिर्वादने तनाळी या गावामध्ये धर्म प्रसाराचे व अनुग्रह देण्याचे कार्य जोमाने पार पाडत असत. इंचगिरी सांप्रदायाचे अधिपती श्री. माधवानंद प्रभू व श्री. कोंडीराम महाराज यांच्या आशिर्वादने तनाळी या गावामध्ये माधवानंद आश्रम यांचे भूमिपूजन करून त्या ठिकाणी शिष्य गण यांना चांगल्या प्रकारे निवा-याची सोय केली व त्या ठिकाणी सर्व सामान्य जनतेच्या हितासाठी लग्न सोहळा आज मठावर चांगल्या प्रकारे होत असतात. त्याच बरोबर त्यांना दोन अपत्य श्री. शिवाजी महाराज व दाजी महाराज यांना दोघांनाही वेगवेगळ्या मठाची स्थापना करण्याची परवानगी दिली. त्यांच्या दोघा मार्फत ही अनुग्रह देणे, गुरुशिष्य पारायण करणे, प्रवचन, भजन, किर्तन अशी नामसाधना तनाळी या गावामध्ये सुरु आहे.

गुरुशिष्य पारायण :-

रत्नाकर महाराजांच्या कर्तृत्वावर आज अनेक शिष्यगण तयार करून प्रत्येक व्यक्तीला एक चांगले जीवन जगण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी प्रत्येक महिन्यासाठी अनुष्ठान, योगस्थान, भजन, किर्तन, प्रवचन त्यातून देखील समाजाची सेवा केली जाते. प्रत्येक दत्त जयंतीला सांगली, तासगाव, मुंबई, कोल्हापूर, पुणे, सोलापूर, दुबई येथून अनेक शिष्य दत्त जयंतीला येवून धार्मिक कार्य व अन्नदान करतात. त्यातून मिळालेल्या रकमेतून दान धर्मातून तनाळी गावामध्ये मठमंदिर निवासी खोल्या बांधण्यासाठी त्यांनी सातत्य टिकवून ठेवले आहे म्हणून आज प्रत्येक गुरुवार, पोर्णिमा रत्नाकरमहाराज जयंती उत्सवाला अनुष्ठान अनेक शिष्यगण या ठिकाणी येवून आपल्या मनाची एकाग्रता, ध्यानसाधना करून समाधान व्यक्त करतात.

श्री समर्थ रत्नाकर महाराजांचे महानिर्वाण :-

आपल्या कार्याला वाहून घेतल्यानंतर रत्नाकर महाराजांच्या महानिर्वाणानंतर देखील त्यांचे कार्य बंद पडलेले नसून ते सातत्याने चालविणारे शिवाजी महाराज व दाजी महाराज हे त्यांचे दोन अपत्य आहेत. आज त्या दोन्ही मठामध्ये त्यांच्याकडूनच अनुष्ठान, पारायण, प्रवचन, ध्यानसाधना, अनुग्रह देण्यासाठी ते सतत जागृत असतात. म्हणून गुरुवार पोर्णिमा दत्त जयंती, रत्नाकर महाराज यांचे कार्यक्रम साजरे केले जातात यामुळे चांगल्या प्रकारे त्या तनाळी गावाला यात्रेचे स्वरूप प्राप्त होते.

संदर्भ :

1. श्री समर्थ शिवाजी महाराज यांची मुलाखत तनाळी मठ
2. दाजी महाराज यांची मुलाखत,तनाळी मठ
3. मोहन भगवान जुंदळे मंगळवेढा यांची मुलाखत
4. तुळशिराम गंगाराम गडहिरे यांची मुलाखत
5. भिमाशंकर तोडकरी यांची मुलाखत
6. रत्नाकर महाराजाचे जीवन चरित्र ग्रंथ - मोहन जुधले सर
7. पंढरपूर व मंगळवेढा चा इतिहास - भीमा शंकर तोडकरी
- 8) मंगळवेढ्याचाचा इतिहास – पुजारी सर
- 9) संत कान्होपात्रेचा इतिहास- पुजारी सर

मराठवाडा मुक्तीसंग्रामाच्या जनजागृतीमध्ये कर्मयोगी गोविंदभाई श्रॉफ यांचे योगदान

प्रा. सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर

Corresponding Author- सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे

Email- Kendre.suman@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7399248

प्रास्ताविक :

मराठवाड्यावर निजामांनी जवळ जवळ दोनशे वर्षे राज्य केले. पण या काळात सातही निजामांनी केवळ स्वहित साधण्याचा प्रयत्न केला. जनतेवर सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक आणि राजकीय निर्बंध लादले. जनतेचा विकास साधण्याच्या दृष्टीने काहीच केले नाही. त्यामुळे मराठवाड्यातील जनतेच्या मनात निजामाच्या या धोरणांच्या बाबतीत असंतोष निर्माण झाला. यामुळेच विविध संघटनांचा उदय झाला. तसेच अनेक नेत्रवांचाही उदय झाला. या नेत्रवांनी निजामाच्या जोखडातून मराठवाड्याची मुक्तता करण्यासाठी फार मोठी कामगिरी बजावली. त्यामध्ये गोविंदभाई श्रॉफ यांचे कार्य अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे.

बालपण व शिक्षण :

हैदराबादमुक्ती संग्रामातील आघाडीचे कर्तव्य बजावणारे आणि स्वामीजींचे उजवे हात म्हणून गोविंदभाईंच्या आवर्जून उल्लेख केला जातो. गोविंदभाईंचा जन्म १४ जुलै १९११ रोजी औरंगाबाद येथील मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला. बालपणीच पित्याचे छत्र हरवले होते. काही कारणामुळे गोविंद भाईंना औरंगाबादची माध्यमिक शाळा सोडावी लागली व हैदराबाद येथील चारघाट हायस्कूल मध्ये त्यांनी प्रवेश मिळविला. यावेळी इंग्रजी माध्यमातून मेट्रिक मध्ये ते संपूर्ण संस्थानातून प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण झाले. त्यामुळे ते गोखले शिष्यवृत्तीचे मानकरी ठरले. १९३० मध्ये निजाम कॉलेजमधून ते इंटरमिडियटची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. याचवेळी महात्मा गांधीजींचे सविनय कायदेभंगाचे आंदोलन सुरु होते. गोविंदभाईंनी आपले शिक्षण सोडून सुरत येथील बोलपाड येथे चाललेल्या आंदोलनात भाग घेतला. गांधीजींच्या कल्याणकारी विचारामुळेच त्यांच्या जीवनात क्रांती घडून आली. याचवेळी गोविंद भाईश्रॉफ कम्युनिस्ट विचारसरणीचे सी. बी. टी. रणदिवे यांच्या संपर्कात ते आले. अशा रीतीने गांधी व कार्लमार्क्सच्या विचारांची शिदोरी घेऊन ते औरंगाबादला पोहचले.

राजकीय चळवळीची सुरुवात :

गोविंद भाईंनी कलकत्याला जावून गणित विषयात पदवी संपादन केली. या वेळेस कलकत्यातील तरुणांचे विचार ते सोबत घेऊन आले. १९३५ ला एम.एस.सी. आणि १९३६ ला एल.एल.बी. ची परीक्षा ते उत्तीर्ण झाले. शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर त्यांनी

औरंगाबादला सरकारी नोकरी पत्करली. अध्यापनाचे काम करित असताना त्यांनी विद्यार्थ्यांमध्ये राजकीय जागृती निर्माण केली. त्यामुळे निष्ठावान तरुणांचा गट त्यांच्या भोवती गोळा होत होता. १९३७ मध्ये महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन परतूरला भरले असता संघटनेसाठी घटना असावी असा आग्रह धरून घटनेचा मसुदा सादर केला होता. त्यामुळेच एक तडफदार कार्यकर्ता म्हणून त्यांनी या अधिवेशनात छाप पाडली. म्हणूनच स्थायी समितीवर त्यांची निवड झाली.

महाराष्ट्र परिषदेतील गोविंदभाई श्रॉफ यांचे कार्य :

स्वामी रामानंदतीर्थ आणि गोविंद भाई श्रॉफ यांची भेट प्रथम परतूर अधिवेशनात झाली. गोविंदभाईंच्या निमंत्रणावरून स्वामीजी औरंगाबादला आले. या भेटीत झालेल्या चर्चेत स्वामीजींनी निजामाच्या जातीय व एकतंत्री राजवटी विरोधात लढण्याची आवश्यकता बोलून दाखविली. त्यासाठी महाराष्ट्र परिषद संघटीत करण्याची आवश्यकता बोलून दाखविली. याच भेटीत औरंगाबादकरांनी स्वामीजींचे नेतृत्व स्वीकारले. स्वामीजींच्या नेतृत्वाखाली स्टेट कॉंग्रेसने सुरु केलेल्या आंदोलनाचे पडसाद संपूर्ण मराठवाड्यात उमटले. यावेळी मराठवाड्याचे नेतृत्व गोविंदभाईंनी केले. तसेच विद्यार्थ्यांच्या वंदेमातरम् चळवळीलाही भाईंचे मोलाचे मार्गदर्शन लाभले. सत्याग्रह आंदोलन स्थगित झाल्यानंतर कार्यकर्त्यांची फळी विस्कळीत होऊ नये यासाठी गोविंद भाईंनी १९३९ मध्ये मनमाडला बैठक घेतली व खादी ग्रामोद्योग, अस्पृश्यता निवारण, साक्षरता यासाठी कार्य केले. विधायक कार्य करित असतानाच राजकीय शिक्षण

घेण्यासाठी शिबिरांचे आयोजन केले. त्यामुळे ते कामगारप्रिय झाले. परंतु सरकारला ते परवडणारे नव्हते. सरकारने गोविंदभाई व त्यांच्या सहकार्यांना तुरुंगात टाकले. बावीस महिन्यांच्या करावासानंतर त्यांची सुटका झाली. पुन्हा गोविंदभाईंनी महाराष्ट्र परिषदेला सक्रीय करण्यासाठी परिषदेचे चौथे अधिवेशन औरंगाबादला घेतले.या अधिवेशनात ते परिषदेच्या सरचिटणीस पदावर निवडून आले.या परिषदेत त्यांनी घटना, घटनेला अनुसरून जिल्हा व तालुका पातळीवरील संघटकांची नियुक्ती केली.त्यांनी विधायक कार्यक्रमांला परिषदेच्या शाखांची स्थापना, सभासद नोंदणी, निधीसंकलन लोकांच्या भेटी, अडचणी सोडविणे असा कार्यक्रम दिला. त्यामुळे मराठवाड्यात महाराष्ट्र परिषदेच्या संघटनेची एक मजबूत चौकट तयार झाली. १९४५ व १९४६ मध्ये लातूर येथे भरलेल्या अधिवेशनातही गोविंद भाईंनी आपली छाप पाडली.

कृतीसमितीच्याद्वारे गोविंदभाई श्रॉफ यांचे कार्य:

जून १९४७ मध्ये ब्रिटीश सरकारने सत्तांतराची घोषणा करताच, निजामाने मात्र ब्रिटीश सत्ता भारतातून गेल्यावर आपण सार्वभौम आहोत असे जाहीर केले.सरकारच्या कृपाछत्राखाली इत्तेहादुल मुसलमीन अधिक आक्रमक बनली.अशा वातावरणात हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे अधिवेशन जून १९४७ मध्ये भरले.या अधिवेशनात निजामाची जहागिरी नष्ट करणे,हैदराबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन करणे इत्यादी ठराव मंजूर करण्यात आले. लढ्याचे संचलन करण्यासाठी कृतीसमिती स्थापन करण्यात आली. मराठवाड्यातील लढ्याची सूत्रे गोविंद भाईंकडे आली.गोविंद भाईंनी कृतीसमितीच्या लोकांच्या शक्तीला योग्य वळण लावले.राज्याकाराच्या व पोलिसांच्या अत्याचाराला पायबंध घातला.कृती समितीने पुकारलेल्या लढ्याला गोविंदभाई श्रॉफचे धैर्यवादाचे, वैचारिकतेचे अधिष्ठान होते.म्हणून भारत सरकारने पोलीस कारवाई करून निजामाचे शासन १०९ तासात संपवून टाकले.

गोषवारा :

मराठवाडा मुक्ती संग्राम ही भारतातील एक सर्वात मोठी मानव मुक्तीची चळवळ होती.या चळवळी

मध्ये तत्कालीन मराठवाड्यातील वेगवेगळ्या जिल्ह्यातील शेतकरी,शेतमजूर, व्यापारी, व्यावसायिक व सर्व जातीधर्माचे नागरिक त्रस्त होते.निजामाच्या अन्याय,अत्याचाराच्या वरवंध्याखाली त्यांना जगावे लागत होते. या सर्वांना या अन्याय, अत्याचारातून मुक्त करण्यासाठी व एकूणच मराठवाड्यातील सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, राजकीय जोखडातून मुक्त करण्यासाठी हे प्रत्यक्ष झाले. त्या प्रयत्नांमध्ये गोविंद भाई श्रॉफ यांचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे.तत्कालीन मराठवाड्याच्या गावागावातून फिरून व राष्ट्रीय शाळेच्या माध्यमातून समाजांमध्ये जनजागृती करण्याचे काम गोविंदभाईंनी केले.आपल्या प्रबोधनातून, भाषणातून गोविंद भाईंनी निजामाच्या अत्याचारातून मुक्त होणे किती गरजेचे आहे हे त्यांनी जनतेला पटवून दिले.त्यांनी केलेल्या प्रबोधनामुळे लोकांमध्ये राष्ट्रीय चैतन्य निर्माण झाले, स्वातंत्र्यासाठी त्यांची मने तयार झाली.गोविंद भाईंच्या प्रबोधनामुळे मराठवाड्यातील लोंढेच्या लोंढे या मुक्ती संग्रामात सामील झाले.ही जनजागृती इतिहासात महत्वाचा भाग असल्याने ती समजून घेणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- १)भालेराव अनंत.,हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा,मुंबई, मौज प्रकाशनग्रह, २००१.
- २)रोडे सोमनाथ., मराठवाड्याचा इतिहास, बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद,१९९९.
- ३)गर्गे स. मा.,खंड १,औरंगाबाद , आ. क्र. वाघमारे, स्मृती समिती १९७४.
- ४)काटे पी.व्ही.मराठवाड्याचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा, औरंगाबाद,१९९९.
- ५)बाजपेई चंद्रशेखर, हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम आणि मी,कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद,१९५५.
- ६)देऊळगावकर वि. पा.(अनुवादक),हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामाच्या आठवणी ,पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई. १९७६.

वैदिक साहित्यातून दिसून येणारे पाण्याचे महत्व आणि संरक्षण

मुळीक वसुदेव प्रभू

संशोधक विद्यार्थी कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय पंढरपूर (स्वायत्त)

Corresponding Author- मुळीक वसुदेव प्रभू

Email:- muleekvasudeo@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7399416

प्रस्तावना

प्राचीन भारतीय वैदिक काळात ऋषीमुनींनी व संतांनी पर्यावरणाचा साकल्याने विचार केला आहे. अगदी प्राचीनकाळी अश्मयुगातील आदिमानव अन्न, वस्त्र, निवारा, पाणी व इंधन यासाठी सभोवतालच्या परिसरावर अवलंबून होता. पुढे होमोसेपियन मानवाने अग्नी, प्रगत हत्यारे व शेतीचा शोध लावून तो आसपासच्या परिसरात स्थिर होऊ लागला. नवाश्मयुगातील मानवाने प्रगती करून निसर्गातील वस्तूंचा वापर करून तो समृद्ध जीवन जगू लागला. त्यांची भटकंती थांबवून तो भोवतालच्या परिसरात स्थिर वास्तव्य करू लागला. अशा स्थिरजीवनामुळे त्याच्या जीवनविषयक कल्पना, श्रद्धा व कला विकसित होत गेल्या. तो नैसर्गिक शक्तींना देव मानू लागला. पुढे धातूयुगात कृषी व उद्योग व्यवसायांच्या प्रगतीला चालना मिळाली. आपले जीवन सुखी समृद्ध करण्यासाठी त्याने साहित्य, कला, धर्म व नीती यांची निर्मिती केली. यातूनच संस्कृतीचा उदय आणि विकास झाला. साहित्य, समाज व संस्कृती यांचा पर्यावरणाशी घनिष्ठ संबंध येत असल्यामुळे मानवी जीवनावर निसर्गातील बदलणाऱ्या वातावरणाचा कळत नकळत प्रभाव पडत असतो. पर्यावरणीय संतुलन हवे म्हणून प्राचीन काळातील लोक पर्यावरणाबाबत खूप सतर्क होते. प्राचीन काळात वेगवेगळे साहित्य निर्माण झालेले आहे. त्यामध्ये वैदिक साहित्य हे अत्यंत महत्त्वाचे साहित्य होय. या वैदिक साहित्यामधून पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन या दृष्टिकोनातून फार मोठ्या प्रमाणावर लिखाण झालेले आहे.

प्राचीन भारतीय ग्रंथांमध्ये पाण्याचे महत्व विशद करण्यात आले आहे. पृथ्वीवरील जीवाची उत्पत्ती पाण्यात झाली त्यामुळे पाणी पूर्वीपासून अस्तित्वात आहे असे म्हणता येईल. म्हणून वेदांमध्ये आणि प्राचीन साहित्यामध्ये जलाचे पावित्र्य व महत्त्व यावर विस्तृत प्रमाणात लेखन झालेले आढळते. पाणी हा पर्यावरणाचा एक घटक आहे. पावसाचे पाणी, नैसर्गिक झरे, विहिरी, कालवे, तलाव, नद्या आणि समुद्र इ. प्रामुख्याने पाण्याचे स्रोत आहेत. हे पृथ्वी, वातावरण, स्वर्ग, पर्वत, देव, माणसे, प्राणी, पक्षी, गवत, वनस्पती, कुत्रे, कीटक व मुंग्या या सर्वांना व्यापून टाकते. जल विश्वातील स्रोतांचा पाया आहे. पाणी हे आईसारखे असून ते जगाचे सर्वस्व आहे. जीवनातील सर्व चांगल्या गोष्टींचा आधार पाणी आहे. असे पाण्याचे महत्व सांगितलेले आहे. सजीव प्राणिमात्रांसाठी जल हेच जीवन आहे. म्हणूनच ते आतापर्यंत विकसित झालेल्या संस्कृतीचा पायाभूत घटक आहे. या संस्कृतीमध्ये कृषी व नागरी संस्कृती याच जलतंत्रावर आधारलेली आहे. म्हणूनच प्राचीन काळापासून नदीच्या काठावर वसाहती स्थापन होत गेल्या. यातून जलसंवर्धनाची तंत्रे विकसित होत गेली आणि जल व्यवस्थापनाची संकल्पना अस्तित्वात आली.

भारतामध्ये जलशास्त्राचा अभ्यास पुरातन काळापासून अगदी ऋग्वेद काळापासून केला जात होता. ऋग्वेदामध्ये पर्जन्य विषयक सुक्ते आलेली आहेत. यावरून त्यांना

पावसाचा निश्चित अंदाज घेता येत होता असे दिसून येते. जसजसा समाज स्थिरावत गेला तसतशी या शास्त्रात भर पडत गेली.

ऋग्वेदकालीन समाजाला पर्जन्याचे म्हणजेच त्यांचा कालखंड त्यांचे प्रमाण आणि क्षेत्र याची कल्पना असावी असे वाटते. ऋग्वेदाच्या 1,2,5,6,7,8, व 10 या मंडलामध्ये पर्जन्यसुचक अशी 38 सुक्ते आलेली आढळतात. त्यामध्ये मरूत विषयक 34 सुक्ते आहेत. पर्जन्यविषयक तीन सुक्ते आहेत आणि एक मांडूक्य सुक्त आहे. मरूत म्हणजे वाहता वारा. म्हणजेच पर्जन्य सुचक वादळीवारा. पृथ्वीवरील विशेषता समुद्रातील पाण्याचे सूर्याच्या उष्णतेने बाष्पीभवन होते. आकाशात त्या पाण्याचे ढग बनतात. अनुकूल परिस्थिती होताच त्यांचे पर्जन्यात रूपांतर होऊन मूळ पाणी परत पृथ्वीवर येते याच पर्जन्याचा काही भाग पृथ्वीच्या पोटात मुरतो व उर्वरित नदी, नाल्यांमधून समुद्राला मिळते. या संकल्पनेलाच जलचक्र असे म्हणतात. निरनिराळ्या ऋषींनी यावर आपले विचार प्रकट केलेले आहेत.

ऋषी दीर्घतमाः औचथ्यः समानमेत दूदकमुच्चैत्य व चाहभीः!

भूमि पर्जन्या जिन्वन्ती दिवं जिन्वत्यग्र्यः!!

याचा अर्थ: हे तेच पाणी आहे, जे आकाशात जाते आणि काही कालानंतर पर्जन्याच्या रूपाने परत पृथ्वीवर येते आणि तिला संतुष्ट करते. अग्नी पाण्याची आहुती आकाशापर्यंत नेऊन त्याला तृप्त करतो. अशाच प्रकारची प्रार्थना इंद्राच्या स्तुतीसाठी करण्यात आली आहे. ती विशिष्ट ऋषींनी रचले असे मानले जाते. जे पाणी इच्छापूर्वक इंद्र देतो, जे पाणी मुख्यतः समुद्रात राहते, जे आकाशातून पृथ्वीवर येते, ते सतत चल असते, ते आम्हाला पवित्र करते, ते जल आमचे रक्षण करो. जे पाणी आकाशात उत्पन्न होते जे नद्यातून वाहते. जे विहीर खोदत असताना प्राप्त होते. जे स्वतः समुद्राकडे जाते, जे चकाकते व जे शुद्ध असते, ते जल आमचे रक्षण करो. ऋग्वेदाप्रमाणेच इतर वेदातही जलमेघचक्रा विषयीचे ज्ञान स्पष्ट करणारे सूक्ते आढळतात. यजुर्वेद 18, 23, 36, 49 अथर्ववेद 4,6,7,15 आणि 22 सामवेद 3, 3.1 आणि 86 ऋग्वेदात आकाशात 'अंतरिक्ष' व 'द्यु' अशी दोन

आवरणे असल्याचे स्पष्ट म्हटले आहे. अंतरिक्षित वृष्टी होत असल्याचे म्हटले आहे. दुष्काळ निवारणार्थ सांगितलेल्या तिच्या देवापीच्या कथनकातून होणाऱ्या देवदृष्टीचा स्पष्ट उल्लेख आढळतो. अलीकडील अमेरिकेच्या नासा या संशोधन संस्थांच्या संशोधनातून वरील देवसृष्टीच्या तथा पर्जन्याच्या संकल्पनेस पुष्टी मिळते.

ऋग्वेदामध्ये अशमचक्राचा उल्लेख आहे. विहिरीतून पाणी काढण्यासाठी त्याचा उपयोग होत असे. शिवाय घटिचक्र व घटियंत्र यांचाही उल्लेख ऋग्वेदामध्ये आढळतो. कदाचित यालाच रहाटगाडगे म्हणत असावेत. बैल जोडून पाणी उपसण्याच्याअशा पद्धतीचा उल्लेख पाणिनीच्या अष्टाध्यायी मध्ये केला आहे. ऋग्वेदातील वृष्टीकाम सुक्तामध्ये पर्जन्यास पाचारण करण्यासाठी काही मंत्र दिले आहेत. तसेच चांगला पाऊस पडावा म्हणून इंद्राची पूजा रूढ होती. ऋग्वेदामध्ये इंद्र ही सर्वात प्रमुख देवता असल्याचे दिसते. म्हणून तिला जलाची अधिष्ठात्रि देवता असे सन्मानित केले आहे. इंद्र व वृत्त रूपक त्यावरच आधारलेली आहे. ऋग्वेदामध्ये इंद्राला पुरंदर म्हटले आहे. पुरंदर म्हणजे पुराचं नाच करणारा. काही विध्वनांच्या मते पूर म्हणजे कदाचित मेघ असावेत. वैदिक आर्य पर्जन्याच्या कायम प्रतीक्षेत असावेत, असे पर्जन्य सुक्तावरून वाटते.

ऋग्वेदामध्ये पर्जन्यविषयक जी विशेषणे आली आहेत; ती अभ्यासण्यासारखे आहेत. पर्जन्याचा जगदूत्पादक, आदिशक्ती, जगताधार अशा खास विशेषणाने गौरव केला आहे. याशिवाय वनस्पती, गाई, घोड्या आणि स्त्रिया यांच्या ठायी गर्भधारणा करविणारा म्हणून त्याला गौरविले आहे. पुढे त्याला वृषभ सदृश्य सामर्थ्यसंपन्न असे म्हटले आहे. वृषभ आणि पर्जन्य यांचा संबंध इतरत्र स्पष्ट केला आहे. वृषभ राशि आणि पर्जन्याची प्रजोत्पादनशक्ती यांची तुलना केली जाते.

“ पानीयं प्रानीनां विश्वमेवही तन्मयम् ।

आतो एत्यन्तनिषधेरपि न कचविद्वारिकर्यते ॥ ”

हे पाणी थकवा दूर करणारे, तृप्ती प्रधान करणारे, जीवनदाता, शरीराला बल देणारे, हृदयाच्या दृष्टीने हितकारी तथा भोजनाला पचन करून त्याचा उपयोग करणारे, पाणी प्राण्यांचे प्राण मानला. यजुर्वेद आणि अथर्ववेद मध्ये सृष्टी चे हे श्रेष्ठतम पदार्थ सोबत पारिवारिक संबंध दर्शवताना ऋषी म्हणतात की जल माता समान आहे. निर्मल पाण्याला ऋग्वेदामध्ये प्रथम औषध म्हटले आहे.

" अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तशिर्वांनी भेषजा ।

पाण्यामध्ये पूर्णपणे औषधी गुण असतात. त्यामध्ये रोग कमी करण्याचा गुण आहे. हे ज्ञान जनसामान्य लोकांना असले पाहिजे. जेणेकरून ते लोक पाण्याचा बचाव करतील. वैदिक ऋषीने पाण्याला औषधीयुक्त रूपामध्ये पाहिलेले आहे ऋग्वेदामध्ये वर्णन केलेले आहे की

" आपः पूणीत भेषज वरुथ तवे इमम ज्योकवसूर्य द्वेश । "

पाणी माझ्या देहासाठी रोग निवारक औषध प्रदान करो, जेणेकरून मी सूर्याला जीवनापर्यंत पहात राहील. शुद्ध आणि औषधीयुक्त जल दृष्टी वाढवते. आयुर्वेदामध्ये शितल आणि त्रिफला युक्त पाणी हे डोळे धुण्यासाठी वापरलेला उल्लेख सापडतो. शितलता हा पाण्याचा अंगभूत गुण आहे. शरीरातील तापमानाचे नियंत्रण करण्यासाठी पाण्याचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे ऋषी जलाची उपयुक्तता समजण्याची कला शिकण्यास प्रेरित करतात. तथा जल सर्वांचा आधार आहे याला समजण्याची आज्ञा देतात. आयुर्वेदामध्ये पावसाचे अनेक औषधी गुणधर्म सांगितले आहे. वनस्पती तथा औषधी वनस्पतींचा रस पाण्यामुळेच कार्यप्रवण राहतो. म्हणूनच पाण्याला जीवन म्हटले जाते. शास्त्रानुसार पावसाचे पाणी हे सर्वात शुद्ध व तृप्तीदायक मानले जाते. पाणी जरी एकच असले तरी ऋतू परतत्वे आणि भूमी परतत्वे त्याचे गुणधर्म बदलू शकतात. बर्फ वितळून येणारे पाणी शितल पित्तशामक असते. पूर्वी दवाचे पाणी गोळा करण्याची पद्धत होती. ते पाणी पित्तवर्धक म्हणून मानले जाईल तर झऱ्याचे पाणी भूकवर्धक व कप वर्धक मानले जाते.

वेदांमध्ये नदी आणि पाण्याला खूप महत्त्व दिलेले आहे कारण की लोक वैदिक काळात नदीच्या काठावर वास्तव करीत होते. ऋग्वेदामध्ये सिंधू आणि सतलज नदीचे वर्णन केलेले आहे. पाणी सृष्टी सरचनेचे मूलभूत तत्व आहे. जल प्राणी, वृक्ष, वनस्पती व अन्न यांचा स्वामी आहे. मानवाने विभिन्न भागातील पाण्याची शुद्धता ठेवली तर मानव निश्चितपणे सुखी समाधान होईल. अथर्ववेदानुसार पाणी आपल्या स्वरूपानेच पवित्र आहे आणि त्याच्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येक वस्तूला पवित्र करते त्यामुळेच पाण्याला शतपवित्रा म्हणतात. पाणी सर्व प्रकारचे प्रदूषण व पापाला दूर करण्यासाठी समर्थ आहे. जल सर्व प्राण्यांचा रक्षक आहे. म्हणून पाण्याचा कोणीही व्यर्थ वापर करू नका, पाणी दूषित होणार नाही याची काळजी घ्या, तसेच पाण्याप्रती कृतज्ञता ठेवा, असा अनमोल उपदेश करण्यात आलेला आहे. नैसर्गिक रूपामध्ये प्राप्तजलाची पवित्रता ठेवली तरच आपल्याला आपली पवित्रता ठेवता येईल. आपलं कर्तव्य आहे की पाण्याची शुद्धता ठेवणे.

पावसाचे पाणी आपल्यासाठी कल्याणकारी आहे. वेदात पावसाच्या शुद्ध पाण्याची साठवणूक करण्याचे निर्देश दिले आहेत. पावसाच्या पाण्याला एकत्र करण्यासाठी मानवाने कृत्रिम जलाशय बनवलेले उल्लेख वेदांमध्ये सापडतो. नदी समुद्राकडे वाहते, छोटी नदी, नाले पुढे तलावाकडे वाहतात. अशा प्रकारे नदी, नाले, तलाव या सर्वांचे ऋग्वेदामध्ये वर्णन केलेले दिसून येते. तसेच यजुर्वेदामध्ये जल प्रदूषण करू नका असे सांगितले आहे. पाण्याला नष्ट करू नका, त्याला हानी पोहोचू नका, शुद्ध जल प्राप्त करण्यासाठी जलाचे संरक्षण करण्याच्या हेतूने जलाशय निर्माण करणे ही वैदिक विचारधारा वैज्ञानिकच नाही तर प्रासंगिक आहे.

यजुर्वेदा नुसार स्वच्छ पाणी पिल्याने ते लवकर पचन होते, आणि पोटात जाऊन सुख देते. स्वच्छ पाणी निष्पाप, अमृत स्वरूप, आरोग्य युक्त असते. शुद्ध पाणी पृथ्वीवरील साऱ्या पर्यावरणाला पवित्र ठेवते. त्यामुळे

पृथ्वीवरील स्वर्ग निर्माण झाल्याचा लोकांना आनंद होतो. वैदिक साहित्यामध्ये स्पष्ट उल्लेख आहे. जल प्रदूषण केले तर वैज्ञानिक यांच्या माध्यमातून त्याचे शुद्धीकरण केले पाहिजे असा आदेश दिले आहेत. त्यामुळे हा अभिप्राय प्राप्त होतो की पाण्याचा सदुपयोग केला पाहिजे. पाण्याचा अनावश्यक वापर करू नये. मोठमोठे जलाशय निर्माण करून त्याच्या किनाऱ्यावर वृक्षारोपण अनिवार्य आहे असा वेदात उल्लेख सापडतो.

जल सर्व प्रकारच्या धार्मिक विधी, कर्मकांडाचे व सार्वजनिक महोत्सवाचे माध्यम म्हणून आहे. शरीर आणि मनाचे प्राथमिक शुद्धीकरण जलानेच होते असे म्हणतात. म्हणून नद्यांना देवता व माता म्हणून भारतीय संस्कृतीने स्वीकारले आहे. सागर, नदी, सरोवर आणि कुंडामधील पाणी जीवन संवर्धक औषधी गुणांनीयुक्त व अमृतासमान आहे. या शिवाय जगामध्ये एक प्रकारचे देवी सामर्थ्य असल्याची समाजाची श्रद्धा आहे. मनमानी प्रकारचे मानवी भौतिक आणि अधिक भौतिक दोष निवारण्यासाठी मंत्राने पवित्र केलेले जल पिण्यास दिले जाते, किंवा अशा पाण्याने स्नान घातले जाते. जलामध्ये जीवाचे संरक्षण करण्याची शक्ती असून त्यामध्ये आशीर्वाद देण्याचे सामर्थ्य असल्याचे मानले जाते. त्यामुळे जल अशुद्ध करू नये अथवा त्याचा नाश करू नये असे वेद, उपनिषद, पुराणे आणि स्मृतिग्रंथ इत्यादी प्राचीन साहित्यामध्ये सांगितलेले आहे. पाणी हे सजीवांची निर्मिती करणारे मूळ रसायन आहे. उपनिषदातही प्रथम पाणी म्हणजे पाण्यापासूनच पृथ्वीची उत्पत्ती झाली आहे. पाच महाभूतांपैकी अग्नी आणि जल हे सर्व मानवी समाजाच्या कृत्याचे साक्षीदार मानले जातात. कोणतेही धार्मिक कृत्य हे अग्नी आणि जलाच्या अस्तित्व शिवाय पूर्णत्वास जाऊ शकत नाही. भारतीय समाजातील कोणत्याही सामाजिक आणि धार्मिक विधी मध्ये उदाहरणार्थ वृत्तबंद, विवाह, राज्यरोहन फार काय मरणानंतरच्या दशक्रिया विधीसाठी ही नदीच्या किंवा पारंपारिक जलाशयाच्या

जलाने भरलेल्या अशा मातीच्या किंवा धातूचा कलश यांचे विधी पूर्व पूजन करण्याची प्रथा आहे. तसेच भारतीय समाजातील प्रत्येक श्रद्धालू व्यक्ती हा आजही रामप्रसारी अंधोळ करताना सर्व भारतीय मोठ्या नद्यांना आपणास पाप मुक्त करावे म्हणून आव्हान करत असतो. जलाची पूजा करत असतो. आणि सूर्याला अर्घ्य देतात हे तुझेच आहे त्याचा तो विकास करून ते आम्हास परत दे आम्ही ते तुझ्या विकासासाठी वापरू अशा प्रकारची ही परस्पर समजूत असते. या सर्व प्रक्रियेची सुरुवात अगदी आरंभा पासून म्हणजेच ऋग्वेद काळापासून झाल्याचे त्यामधील अनेक सुक्तावरून स्पष्ट होते. जनमाणसात पाण्याशी असलेल भावनिक नात निदर्शनास येते. ऋग्वेद कालीन परंपरा आज आपणास पाहावयास मिळत नसली तरी ऋग्वेदातील सुक्ते ही त्या काळातील समाज मनाची प्रतिक्रिया जलाशी संबंधित असल्याचे आपणास दिसून येते. शिवाय समाजात असलेली जल देवतांशी आणि त्यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या उपदेवतांचे त्यांनी वेळोवेळी संपर्क साधण्याचा प्रयत्न केला. त्यांची प्रार्थना करून त्यांना वेळेवर येण्याचे आवाहन केले आहे. या सुक्तामध्ये वायुसुक्त आणि नदीसूक्त यांचा समावेश होतो. यापैकी पर्जन्य शब्द हे अतिशय महत्त्वाचे असून त्यामधील चार ऋचा अनन्यसाधारण महत्त्वाच्या वाटतात. त्या सुक्तामध्ये सांगितल्यानुसार पाऊस हा दरवर्षी येतोच पण त्यासाठी त्याच्याकडे मागणी करावी लागते. त्याची स्तुती करावी लागते. त्याला वंदन करावे लागते. जलदेवता दिसत नाही, ढगांचा गडगडात मात्र ऐकू येतो. त्याचा रथ दिसत नाही पण त्याचा कडकडाट मात्र होतो आणि रथांचा सारथी घोड्यांना फटके मारून पळवत असतो. तसाच पावसाचा देव ढगांना फटकारीत असतो. विजा कडकडत असतात. आकाश पाझरत असते. पाऊस पृथ्वीवर वर्षाव करत असतो. तो पृथ्वीच्या पोटात मुरत असतो. पाणी साठवलेली भूमी जगाचे पालन करण्यासाठी सिद्ध होत असते. म्हणून पावसाच्या देवा आमचं कल्याण कर, आकाशातील वाऱ्यांनो तुम्ही ढगांना

भरपूर पर्जन्य करायला सांगा. पावसाच्या देवा तुझा खजिना येथे रिकामा कर, माती चिंब होऊ दे आणि आमच्या गाईंना, जनावरांना भरपूर पाणी मिळू दे. यापासून आम्ही काही वाईट करणार नाही केल्यास आम्हाला शिक्षा कर परंतु आम्ही तुझी आतुरतेने वाट पाहत आहोत. भारतामध्ये वेदकाळापासून जल स्थापत्य व जल व्यवस्थापन या विषयाची अभ्यासाची सुरुवात झालेली आहे. परिणामी ऐतिहासिक काळात बांधलेले अनेक लहान-मोठे धरणे, विहिरी, बंधारे, कालवे व जलाशय आजही कार्यान्वित आहेत.

यजुर्वेद मध्ये सोळाव्या अध्यायात जलाविषयीची ऋचा मांडली आहे.

**नमः कुप्याय च अवय्या च नमो विध्याय च
अतप्याय च ।**

नमो मेध्याय च नमो विष्यर्या च अवष्यर्या च ॥

त्यामध्ये विहिरी, जलाशय, अवर्षण, उभे, उष्णता, वर्षनशील मेघ व त्याची निर्मिती, आकाशातील विद्युत पाऊस पडण्याचे ज्ञान, तसेच पाऊस रोखण्याचे ज्ञान, याविषयीचा अभ्यास करणाऱ्यांना नमस्कार असो. म्हणजे भारतामध्ये मध्ययुगीन काळापासून जलाशय निर्मितीची परंपरा सुरू झाली असे नव्हे तर वेदकाळात सुद्धा जल व्यवस्थापनाच्या बाबतीत या साधनांना महत्त्व दिले गेले होते. हे यजुर्वेदातील ऋचा वरून दिसून येते. भारताचा जी साहित्य निर्मिती झाली त्यामध्ये चार वेद अत्यंत महत्त्वाचे व प्रचलित साहित्य निर्मितीत मानले जाते.

अशा प्रकारे प्राचीन भारतीय साहित्यातून पाण्याचे पावित्र्य व महत्त्व यावर विस्तृत प्रमाणात लेखन झालेले आढळते. पाणी हे आईसारखे असून ते जगाचे सर्वस्व आहे. जीवनातील सर्व चांगल्या गोष्टींचा आधार पाणी आहे. म्हणून वेदात पाण्याचे संवर्धन आणि संरक्षण करण्यासाठी अनमोल उपदेश केलेला दिसून येतो.

संदर्भः

- 1) डॉ. रा. श्री. मोरवचीकर, भारतीय जल संस्कृती: स्वरूप आणि व्याप्ती सुमेरू प्रकाशन डोंबिवली. 2006
- 2) प्र. रा. देशमुख : सिंधू संस्कृती, ऋग्वेद व हिंदू संस्कृती, वाई ज्ञानपाठ मंडळ 1966
- 3) मधुकर ढवळीकर : प्राचीन भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, राजहंस प्रकाशन, पुणे 2017
- 4) दया शंकर त्रिपाठी: पर्यावरण अध्ययन, मोतीलाल प्रकाशन 2005
- 5) उपेंद्र कुमार त्रिपाठी : यजुर्वेद मे पर्यावरण, चौखभ्य संस्कृत भवन 2008
- 6) सज्जू मिश्रा: प्राचीन संस्कृत साहित्य मे पर्यावरण परिशीलन, अमर प्रकाशन दिल्ली. 2013
- 7) जाधव रा. ग. : पर्यावरणीय प्रबोधन आणि साहित्य, स्नेहवर्धन प्रकाशन, नागपूर 1996
- 8) विजय सोजित्रा: वैदिक संस्कृती और पर्यावरण संरक्षण
- 9) श. म. भालेराव ऋग्वेदातील जल मेघचक्र आणि देव पर्जन्य, नाशिक 2005

हाशिए का समाज शिक्षा व्यवस्था और हिंदी उपन्यास

डॉ.मालोजी अर्जुन जगताप

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग, सांगोला कॉलेज सांगोला.

Corresponding Author- डॉ.मालोजी अर्जुन जगताप

Email- Malojiraje1@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7399545

सारांश –

आदिवासी जनजातियाँ निरक्षर हैं। इनके लिए काला अक्षर भैंस बराबर है। भारत सरकार और सामाजिक संस्थाओं, ईसाई मशनरियों के कारण अब आदिवासी शिक्षा के प्रति आकर्षित हो रहे हैं। महानगरों एवं आधुनिक हिंदू सभ्यता के संपर्क में आने के कारण शिक्षा का प्रमाण बढ़ा है लेकिन आदिवासी शिक्षा से दूर है। कुछ ही जनजातियों जैसे सथाल, नागा, भीलो में शिक्षा के प्रति चेतना जागृत हुई है। शिक्षा की सुविधाएँ भी इन आदिवासियों इलाकों में अत्यंत कम है।

वर्तमान शिक्षा-व्यवस्था और लादी गई भाषा से आदिवासी समुदाय का समुचित विकास संभव नहीं है। यह स्थिति हिंदी और वर्तमान शिक्षा प्रणाली के विषय में भी विचारणीय है। एक तरफ मातृभाषाओं की नाकाबिलियत का सतत अहसास और दूसरी ओर शिक्षा के माध्यम के रूप में पराई भाषा के व्यवहार ने हमें एक अजब तरीके से दुविधाग्रस्त बना दिया। यह दुविधाग्रस्तता हमारी शिक्षा व्यवस्था को खोखला करती जा रही है। गगनग देशज भाषाओं में मौजूद पारंपरिक ज्ञान की अवहेलना और मौलिक ज्ञान के सृजन में विफलता के नाते शिक्षा प्रणाली लगातार प्रश्नांकित हुई। जिस शिक्षा व्यवस्था पर मौलिक दृष्टि मूल्य संवर्धन और रोजगार संबंधी कई सवाल उठाए जा रहे हो उसको आदिवासी समुदाय पर लादना उन्हें सांस्कृतिक दृष्टि से विपन्न करना है। आदिवासी समुदाय के लिए उनकी मातृभाषा में शिक्षा के पक्ष में यह विचार भी उल्लेखनीय है ...“ (यहा) भाषाई स्तर पर पूरी सोच का अंतर है। ऐसे हमारी मुख्यधारा की भाषाएँ कहीं दलित बन जाती है तो कहीं सवर्ण ! कहीं सर्वहारा है तो कहीं कारपोरेट जगत की उद्धोषका दरअसल यह भाषाएँ वर्चस्ववादी प्रवृत्ति की पोषक हैं और उपनिवेशवाद का हथियार भी हैं। अंग्रेजी विदेशी उपनिवेशवाद का हथियार है तो हिंदी या क्षेत्रीय भाषाएँ आदिवासी क्षेत्रों के आंतरिक उपनिवेशवाद का औजार है। इसलिए उनमें शासन सत्ता की गंध भरी है- भाई चारे की महक कम है।

संकेत शब्द - हाशिए का समाज, शिक्षा व्यवस्था, हिंदी उपन्यास, आदिवासी साहित्य

आदिवासी समुदाय का प्रकृति, जीवन विषयक परंपरागत ज्ञान व पुरखा साहित्य उनकी मूल भाषाओं में संचित है। किन्तु मुद्रण, टंकण की समस्या, रोजगार का अभाव, सरकारी संरक्षण की उदासीनता जैसे कई कारणों से भारत की आदिवासी भाषाएँ विलुप्ति के संकट का सामना कर रही है। “औपनिवेशिक समय में अंग्रेजी और स्वतंत्रता के बाद हिंदी इन दोनों ही भाषाओं का रिश्ता आदिवासी समाज के साथ सम्मानजनक और न्याय पूर्ण नहीं रहा है। इन भाषाओं के जरिए एक ऐसी राजनीति और संस्कृति हम पर हमलावर रही है। जिसके चलते आज देश की 198 भाषाएँ जिनमें से अधिकांश आदिवासी भाषाएँ हैं, खत्म हो जाने के कगार पर पहुँच गई हैं। इनमें से सात झारखंड की आदिवासी भाषाएँ हैं- हो, खड़िया,

कुडुख, मुंडारी, मलतो, बिरहोरी और असुरी। यह अत्यंत दुर्भाग्यपूर्ण हैं कि भारतीय संविधान जहाँ आदिवासी अस्मिता, स्वशासन, रीति-रिवाज, भाषा, संस्कृति की रक्षा के लिए संकल्पबद्ध है वहीं हमारे राज्य और देश नहीं।”¹ यहाँ स्थापित विचार है कि मातृभाषा में शिक्षा व्यक्ति के स्वाभाविक विकास का प्रथम चरण है।

हिंदी रचनाकारों ने शोषण के मूल में अज्ञान, अशिक्षा एवं अंधविश्वास है इसका चित्रण हिंदी उपन्यासकारों ने किया है। आदिवासी बुलकुल अनपढ़ एवं निरक्षर है। शिक्षा के संदर्भ में भारत सरकार ने सर्व शिक्षा अभियान, प्रौढ शिक्षा जैसे अभियान चलाए लेकिन आदिवासी राज्यों में अभी भी न शिक्षा की सुविधाएँ हैं, न आदिवासी शिक्षा के प्रति सजग है। आदिवासी तो घोटूल,

बयार को शिक्षा का केंद्र मानते हैं। अक्षर ज्ञान से ज्यादा भाला चलाना, गीत गाना, ढोलक बजाने को ही महत्त्व देते हैं। 'अल्मा कबूतरी' की कदमबाई अपने बेटे को यही संदेश देती है। चोरी, गाना, भाला फेंकना इसी हुनर को वह महत्त्व देती है। इसी से बिरादरी के लोग एवं मोडिया लड़किया आकर्षित होती है। फिलहाल शिक्षा के प्रति कुछ आदिवासी जनजातियों में सजगता आ रही है। 'शैलूष' में रुपा अखबार वाले से कहती हैं "मारकर तोड़ दूंगी तेरा हाथ रस्साला, तू क्या समझता है कि नट-नटुल्ली जिंदगी भर अपनड़ और अंधेरे में ही सड़ते रहेंगे? क्या उनकी जिदगानी में कभी रोशनी आयेगी ही नहीं?"^२ इतना ही नहीं अभिरात, मानिक तो आठवी दसवी कक्षा तक पढ़े है।

'धार' की मैना पढ़ना चाहती है। अपनड़ होने के कारण संथालों का शोषण होता है उन्हें दर-दर की ठोकें खानी पड़ती है। जनखदान के पास सभी बच्चे एव बूढ़ों के लिए पाठशाला शुरू की है। मैना अपने बच्चों से कहती है, "तू सबका हालत भी होगा ऐसा न पढ़ना न लिखना कल से टैम निकाल के शरमा बाबू के पास नई पढ़ने गए तो खाना बन्दा"^३ मैना भी पढ़ रही है। 'वनतरी' परहियाँ जाति की कन्या है। जो हायस्कूल तक पढ़ी है। इसाईयों के मिशनरी स्कूल में वह शिक्षा लेती है। शिक्षा को वनतरी महत्त्वपूर्ण मानती है। वह शोषण को जानती है इसलिए ठाकुर परमजीत सिंह के सामने नहीं झुकती है। पंचायत के समय वनतरी कहती है, "यह गाँव वाले निरक्षर और निकम्मे जो ठाकुर के इशारे पर नाचते हैं और यह मुखिया रामबाली महतो जाति का अहीर पर कुत्ते की तरह दुम हिलाए जमींदार की ज्योड़ी खड़ा रहता है।"^४ शिक्षा के कारण वनतरी विद्रोही बन जाती है पर अपने जाति को भी वह शिक्षित करना चाहती है। वह प्रशासन के विरोध में संघर्ष करती है। संजीव ने 'पाँव तले की दूँब' उपन्यास में आदिवासियों की शिक्षा व्यवस्था का चित्रण किया है। सुदीप्त समीर को एक घर दिखाता है। खपरैल का पुराना घर है। सुदीप्त बताता है, "पाठशाला है बूढ़े-बच्चे, स्त्री-पुरुष सभी का अक्षर ज्ञान यहाँ अनिवार्य है। अब पूछोगे इतने मास्टर कहाँ से आए? तो यहाँ मास्टरी का हाल यह है कि जो जितना पढ़ा है, अपने कम पढ़े को पढ़ाता है। ज्यादातर मास्टर पहले दूसरे दर्जे तक ही पढ़े हैं।"^५ आदिवासियों को अक्षर ज्ञान देने के लिए लाखों रुपए खर्च होते हैं। एक तो यहाँ पाठशालाएँ नहीं हैं और दूसरे पढ़ाने के लिए इन बीहड़ इलाके में कोई दीकू शिक्षक जाता नहीं। अब यह आदिवासी साक्षर बने तो कैसे इन्हे तभी शिक्षा मिल सकती है जब इनके अपने बच्चे पढ़ लिखकर बड़े हो

जाएँ और इनके विकास के लिए कार्य करे।

धर्म प्रसार के माध्यम या स्वार्थ के कारण ही क्यों न हो ईसाई मिशनरियों ने आदिवासियों को शिक्षा देने का कार्य शुरू किया। फारसी मिशनरी स्कूल चलाते हैं, जिसमें आदिवासी बच्चों को शिक्षा दी जाती है। किशोरकुमार सिन्हा ने 'गाथा भोगनपुरी' में इन मिशनरी स्कूलों का चित्रण किया है। गाँव में जो सरकार का प्राइमरी स्कूल है उसका वर्णन देखिए, "गाँव के दाएँ छोर एक कमरा बना हुआ था अक्सर वहाँ चारपायी पर टाँग पे टाँग रख एक अघेड़ उम्र का व्यक्ति खरटि भरता रहता था। उसके आस-पास कुछ बच्चे गुल्ली डण्डा खेलते रहते थे, कुछ कागजों के कनकावे बनाकर उड़ाते थे और कुछ बच्चे खुरपी लेकर पयासी में सब्जी उगाने का प्रयास करते इस जगह को गाँव लोग प्राइमरी पाठशाला कहते थे।"^६ स्पष्ट होता है आदिवासी जनजाति के बच्चों की बुनियादी शिक्षा मिलने से रह गई है, मगर उच्च शिक्षा दूर की बात है।

निष्कर्ष :-

भाषा में लोक की ज्ञान-संपदा, संस्कृति, कला-शिल्प, गीत, संगीत, साहित्य तथा मानव विकास के चरण व उनका अनुभव-संसार स्वाभाविक रूप से संचित होता है। इसलिए किसी भी विशिष्ट समाज की मातृभाषा उसके लोकमानस में मौलिक दृष्टि और समझ विकसित करने में सर्वाधिक सहयोग करती है। उत्तरआधुनिक काल में विविध वैमर्शिक आंदोलनों ने हाशिए के लोगों में उस चेतना का बीजारोपण किया, जिससे वे अपनी अस्मिता की रक्षा के साथ सम्मानजनक उपस्थिति दर्ज करा सकें। स्त्री, दलित, आदिवासी, तृतीय लिंगी समुदायों की उपस्थिति को इसी दृष्टि ने अपने अधिकारों के प्रति सचेत किया। किन्तु इन वंचित वर्गों में आदिवासी समुदायों की सर्वथा भिन्न पहचान रही है। उनका जीवन-दर्शन, संस्कृति, पुरखा साहित्य कथित मुख्यधारा से अलग विचार को पोषित करता है। सृष्टि व प्रकृति के साथ सहजीविता का विचार अर्थात् मानव अस्तित्व के साथ जीव-जंतु, पहाड़, नदियों, जल, जंगल, जमीन के स्वाभाविक सहअस्तित्व को केन्द्र में रखकर विकसित जीवन-शैली का अनुकरण करने वाले आदिवासी समूह वस्तुतः एक अत्यंत उदार और व्यापक विचार दृष्टि को अपनाते हैं। जो आदिवासी समूह स्वाभाविक रूप से जंगल और प्रकृति के सान्निध्य में जीवनयापन करते हुए पर्यावरण के अद्वितीय संरक्षक के रूप में सम्मुख आते हैं, उन्हें कथित मुख्यधारा द्वारा स्थापित जीवन व्यवस्था में

प्रवृत्त करने को ही उनका विकास मान लिया जाना विचारणीय है।

आदिवासी भाषाओं का संरक्षण उनके संचित ज्ञान और संस्कृति के संरक्षण तथा स्वाभाविक विकास की नींव तैयार करता है। आदिवासी समुदाय को उनकी जीवनचर्या और विचार से विच्छिन्न करके यदि मुख्यधारा के भौतिक विकास को ही उनका विकास मान लिया जाए तो यह कई तरह के प्रश्नचिह्न खड़े करता है। यह ध्यान रखना होगा कि संताली को संविधान की आठवीं सूची में शामिल करने से इसका लाभ संताली समाज को मिला है। झारखण्ड में राज भाषा का दर्जा प्राप्त 8 भाषाओं मुंडारी, हो, खड़िया, कुड़ुख, नागपुरी, खोरठा, पंचपरगनिया, कुरमाली में प्राथमिक शिक्षा दिए जाने का निर्णय वहाँ के आदिवासी समुदाय को आगे ले जाने का महत्वपूर्ण कदम है। आज झारखंड के कई आदिवासी रचनाकार अपनी मूल भाषा के साथ हिन्दी में भी कहानी, उपन्यास और कविताएँ लिखकर अपनी महत्वपूर्ण उपस्थिति दर्ज करा रहे हैं।

संदर्भ सूची-

१. आदिवासी साहित्य विमर्शगंगा सहाय मीणा-, (लेखभाषा-, साहित्य और आदिवासी स्त्रियाँ अनामिका पब्लिशर्स पृष्ठ (बंदना टेटे-193-194

२ . सिंह शिवप्रसाद, शैलूष, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली, सं. 1989, पृ. 47

३ . संजीव, धार, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, सं. 1990, पृ. 13

४ . श्रीवास्तव सुरेशचंद्र, 'वनतरी', वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, सं. 1986, पृ. 90-91

५ . संजीव, पाँव तले की दूब, वाग्देवी प्रकाशन, बिकानेर, सं. 2009, पृ. 13

६ . सिन्हा किशोरकुमार, गाथा भोगनपुरी, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, सं. 1987, पृ. 12-13

मराठ्यांच्या उत्तर भारताच्या राजकारणामध्ये होळकर घराण्याने दिलेले योगदान अभ्यासणे

डॉ. महेशकुमार अरुण घाडगे

साहाय्यक प्राध्यापक श्री संत दामाजी महाविद्यालय मंगळवेढा

Corresponding Author- डॉ. महेशकुमार अरुण घाडगे

DOI-10.5281/zenodo.7399632

प्रस्तावना

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी १७व्या शतकामध्ये महाराष्ट्रामध्ये मराठा राज्याची स्थापना केली. त्यावेळी संपूर्ण भारताचा विचार करत असताना सर्वाधिक प्रभावी सत्ता म्हणून मराठ्यांकडे पाहिले जाते. छत्रपती संभाजी महाराज, छत्रपती राजाराम महाराज, महाराणी ताराबाई यांच्या काळात मराठा साम्राज्यविस्तार तर दूर, मराठा राज्य आस्तित्वात ठेवण्यासाठी खूप मोठा संघर्ष करावा लागला. मराठा राज्याचे, स्वराज्याचे साम्राज्यत रूपांतर करण्यात पेशव्यांची भूमिका खूप महत्त्वाची होती. याच पेशव्यांना उत्तर भारताच्या राजकारणात ज्या घराण्यांनी मोलाची साथ दिली. त्यामध्ये होळकर घराण्यास अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. म्हणून होळकर घराण्याच्या योगदानाचा अभ्यास करण्यासाठी हा विषय निवडण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे

1. पेशव्यांच्या उदयाच्या वेळी मराठ्यांच्या राजकारणाची स्थिती काय होते हे अभ्यासणे.
2. पेशवेकाळात नवनवीन घराण्यांचे उदयास येण्यास कोणती पार्श्वभूमी कारणीभूत होते हे अभ्यासणे.
3. होळकर घराण्याचा उदय व विकास कशाप्रकारे होत गेला हे अभ्यासणे.
4. मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये या घराण्याने दिलेल्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

इ.स. १७०७ मध्ये औरंगजेब बादशहाचा मृत्यू झाल्यानंतर मुघली गृहयुद्धास सुरुवात झाली. मराठी माणसाचा स्वभाव, मराठी माणूस व प्रदेशाची जाणीव असणाऱ्या जुल्फीकारखाने छत्रपती शाहूंना कैदेत ठेवण्याऐवजी त्यांची सुटका केल्यास अधिक फायदा होईल याची जाणीव होती. या सर्व पार्श्वभूमीच्या आधारे ८ मे १७०७ रोजी दारोह येथून छत्रपती शाहूंची सुटका करण्यात आली.

छत्रपती शाहूंच्या सुटकेनंतर मराठ्यांच्या राजकारणात अंतर्गत यादवीस सुरुवात झाली होती. छत्रपती शाहू व महाराणी ताराबाई यांच्यामध्ये अनेक सरदार घराणे विभागली गेली. याचवेळी छत्रपती शाहू यांचे असन स्थिर करण्यात बळाजी विश्वनाथ यांनी महत्त्वाची

भूमिका बजावली. छत्रपती शाहूंनी बाळाजी विश्वनाथ यांचे योगदान लक्षात घेऊन पेशवे पदाची वस्त्रे त्यांना प्रदान करण्यात आली. इ.स. १७१३ ते इ.स. १७२० या काळात पेशवे पदाबरोबरच दिल्लीच्या बादशाह कडून मनाची चौथाई व सरदेशममुखी या सनदा मिळाल्यामुळे मराठ्यांच्या दरबारात पेशव्यांचे महत्त्व वाढीस लागले. इ.स. १७२० मध्ये पेशवे बाळाजी विश्वनाथ यांचा मृत्यू झाल्यानंतर पेशवे पदावरून प्रतिनिधी व पेशवा बाजीराव प्रथम यांच्यात संघर्ष निर्माण झाला. यावेळी छत्रपती शाहूंनी पेशवा बाजीराव प्रथम यांना पेशवे पदाची वस्त्रे बहाल केली.

होळकर घराचा उदय

पेशवे बाजीराव प्रथम यांनी आक्रमक साम्राज्य विस्ताराचे धोरण अवलंबले. मराठा साम्राज्य विस्ताराचे क्षेत्र उत्तर की दक्षिण असावे यावरून दरबारामध्ये वाद निर्माण झाला. यावेळी श्रीपतराव प्रतिनिधी, कान्होजी भोसले व इतर मराठा सरदारांचे मते दक्षिणेत निजामाचा बंदोबस्त करून 'दक्षिण मोकळी करून उत्तरेचा मार्ग धरावा.' तर पेशवा बाजीराव प्रथम यांच्या मतानुसार 'मुघल सत्ता कुमकत झाली असताना फांद्यात उडत बसणे ऐवजी बुंध्यावर आघात करावा फांद्या आपोआप घडून पडतील' या धोरणावरून दोन्ही गटांमध्ये मतभेद सुरुवात

झाली होती. पेशवा बाजीराव प्रथम यांना आपल्या उत्तरेकडील विस्तारवादी धोरणास जुन्या लोकांचा पाठिंबा मिळणार नाही. हे लक्षात घेतात आपल्या आक्रमक विस्तारवादी धोरणास पाठिंबा देणारा नवीन सरदार वर्ग अस्तित्वात आणण्याचे धोरण अवलंबले. त्यातूनच उत्तरेच्या राजकारणात पुढील काळात महत्वपूर्ण भूमिका बजावणारी अनेक सरदार घराणे उदयास आल्याचे दिसतात.

यामध्ये होळकर शिंदे पवार गायकवाड इत्यादींचा समावेश होता याच होळकर घराण्याने इ.स. १७२० ते १८१८ या काळात मराठ्यांच्या उत्तर भारताच्या राजकारणामध्ये महत्वपूर्ण भूमिका बजावल्याचे दिसते.

होळकर नावाची उत्पत्ती

होळकरांचे नाव व त्यांच्या जातीसंबंधी इतिहासकारांमध्ये अनेक मतभेद पहावयास मिळतात. होळकरांचे पूर्वीचे नाव वीरकर हे होते. ते पुण्याजवळील वाफेगावचे रहिवासी होते. पुढील काळात होळ या गावी स्थायिक झाल्यामुळे वीरकर हे नाव जाऊन त्यांचे होळकर हे नाव रूढ झाले. होळकर हे रजपूत, क्षत्रिय, धनगर असावे याबाबतची इतिहासकारांमध्ये मतभेद आहेत. होळकर हे धनगर असावे या मताचे अनेक इतिहासकार समर्थन करतात. खंडोजी होळकर हा खुठेतरी धनगर असल्याचा उल्लेख होळकरांच्या कैफयतीमध्ये मिळतो. विजय राजोपाध्ये यांच्याजवळ हस्तलिखित पोथीमध्ये होळकर हे धनगर असल्याचे उल्लेख मिळतात. होळकर संस्थानाचे शेवटचे संस्थानिक यशवंतराव होळकर यांच्या पत्रव्यवहारात ही होळकर धनगर असल्याचा उल्लेख मिळतो.

मराठ्यांच्या उत्तर भारताच्या राजकारणाचा अभ्यास करत असताना प्रामुख्याने तो तीन टप्प्यांमध्ये केल्यास होळकर घराण्याचे योगदान अधोरेखित करण्यात मदत होईल.

पहिला टप्पा (इ.स. १७२० ते इ.स. १७६६)

या काळात होळकर घराण्याच्या अनेक पेशव्यांबरोबर संबंध प्रस्थापित झाला होता. होळकर घराण्याची खरी सुरुवात ही मल्हारराव होळकर यांच्या काळापासून होते. सुरुवातीच्या काळात मल्हार होळकर हे भोजराज बाळगळ यांच्या सेवेत कामास होते. बाळापुरच्या युद्धात २० मे १७२० मल्हारराव होळकर यांनी बजावलेल्या भूमिकेमुळे तो आपल्याकडे कामास

असावा असे पेशवा बाजीराव प्रथम यांना वाटू लागले होते. मल्हारराव होळकर यांनी बापूजी प्रभू यांच्यामार्फत इ.स. १७२१ मध्ये पेशवाकडे नोकरीस अर्ज केल्याचा उल्लेख मिळतो. त्यावेळी आम्हास चांगली वागणूक देऊन आपला अपमान होईल असे कृत्य पेशव्यांनी करू नये याची खातर जमा करून ते घेताना दिसतात. यावरून त्यांच्या स्वाभिमानी स्वभावाची जाणीव होते. एकंदरीत मल्हारराव होळकर यांच्या आयुष्याचा (१७२०-१७६६) विचार करता या काळात पेशवा बाजीराव प्रथम, नानासाहेब पेशवे, माधवराव पेशवे यांच्याबरोबर त्यांचे संबंध प्रस्थापित झाले होते. या काळात त्यांच्या कर्तृत्वाचा फायदा मराठेशाही चांगला झाला असे म्हणता येते. माळव्याची स्वारी, बुंदेलखंड प्रकरण, दर्याबहादूर व गिरीधर बहादूर प्रकरण, मिरखान बरोबरील संघर्ष, भोपाळची लढाई इत्यादी प्रसंगांमध्ये त्यांनी बजावलेली भूमिका खूपच महत्त्वाची होती असे म्हणता येईल.

वरील प्रदेशात अंमल प्रस्थापित करत असताना आदेश जरी पेशव्यांनी दिले असले तरी ते पूर्णत्वात नेण्याची जबाबदारी इतर घराण्याप्रमाणे होळकरांनी पार पाडल्याचे दिसते. पानिपत युद्धातून होळकरांचे पलायन, नजीबखान प्रकरण, रजपूत प्रकरण, जयपूर प्रकरण, मारवाड प्रकरणामधील परस्परविरोधी भूमिका यामुळे काही इतिहासकार होळकरांच्या स्वामिनिष्ठेवर प्रश्न निर्माण करतात. होळकर यांनी पानिपत वरून पलायन करून आल्यापेक्षा पानिपत युद्धानंतर त्यांनी उत्तर भारताच्या राजकारणात बजावलेली भूमिका व त्याचा मराठ्यांना झालेला फायदा याकडे अनेक इतिहासकार सरळ सरळ दुर्लक्ष करत असल्याचे आपणास दिसतात.

दुसरा टप्पा (इ.स. १७६६ ते १७९६)

मल्हारराव होळकर यांच्या मृत्यूनंतर होळकर दौलतीचा वाद उत्पन्न झाला होता. रघुनाथराव यांनी होळकरांचा दिवान याच्या साहाय्याने होळकरांची दौलत बुडवण्याचा घाट घातला. मात्र अहिल्याबाई यांच्या मुसद्दी धोरणामुळे त्यास यश आले नाही. पेशवे माधवराव यांच्या मध्यस्थीने अहिल्याबाई होळकर यांच्याकडे दिवाणी व तुकोजी होळकर यांच्याकडे लष्करी व्यवस्था सोपवण्यात आली. या काळात शिंदे अधिक प्रभावी ठरण्यास सुरुवात झाल्यामुळे होळकरांचा पुणे दरबारातील महत्त्व काही अंशी कमी झाल्याचे दिसते.

होळकराप्रती पुणे दरबाराचा दृष्टिकोन बदलल्यानंतर मराठीशाहीच्या हितासाठी त्याच्या शक्तीचा उपयोग न करता सत्ता संतुलनासाठी शिंदेच्या विरोधात होळकरांचा उपयोग केल्याचे आपणास दिसते त्यातून शिंदेना होळकरांनी मनापासून उत्तर भारतात त्या राजकारणात मदत केली नाही. त्यामुळे मेढता प्रकरण व अनेक रजपूत प्रकरणामुळे प्रकरणांमध्ये मराठ्यांना अपयश आले.असे असले तरी अनेक प्रसंगी होळकरांनी प्रामाणिकपणे मराठा राज्यांची सेवा केली हे नाकारता येत नाही.

तिसरा टप्पा (इ.स.१७९६ ते इ.स.१८१८)

हा टप्पा मराठी होळकर घराण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा असल्याचे आपणास दिसते. तुकोजी होळकर यांच्या मृत्यूनंतर निर्माण झालेल्या परिस्थितीमध्ये यशवंतराव होळकरांचा उदय झाला. या काळात यशवंतराव होळकर व पेशवे यांचे संबंध नेहमीच संघर्षाचे राहिल्याचे दिसते. इ.स.१८०३ मध्ये हडपसर युद्धात होळकरणी पेशवे-शिंदे यांच्या संयुक्त फौजेचा पराभव करून पुण्यात एक नवीन शासन व्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यास अपेक्षित यश मिळाले नाही. त्यातूनच पेशव्यांनी इ.स.१९०२ मध्ये मराठ्यांनी तैनाती फौजेचा स्वीकार केला. त्यामुळे मराठा राज्यात इंग्रजांचा प्रवेश चुकर झाला. यावेळी सुद्धा इंग्रजांच्या विरोधात होळकर शिंदे व भोसले यांचे संयुक्त फळी उभारण्याचा प्रयत्न यशवंतराव होळकर यांनी केला. मात्र त्यात यश मिळाले नाही. अशातच भानपुरा येथे यशवंतराव होळकर यांचा मृत्यू झाला.

निष्कर्ष

पेशवा बाजीराव प्रथम व मल्हाराव होळकर यांचे संबंध चांगले असल्यामुळे त्याचा फायदा मराठीशाहीस झाला. यामुळे या काळात माळ व्यावहार वर्चस्व प्रस्थापित करणे, उत्तर भारताचा बराचसा भाग मराठ्यांच्या वर्चस्वाखाली आला. त्यामध्ये होळकर यांचे योगदान खूप महत्त्वाचे होते. असे म्हणता येते. पेशवे नानासाहेब यांच्या काळात उत्तरेच्या धोरणात धरसोड निर्माण झाल्याची दिसते. त्याचप्रमाणे पेशवे नानासाहेब-रघुनाथराव यांच्यातील संघर्ष याचा उत्तर भारताच्या राजकारणावर परिणाम होऊन अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्न निर्माण झाले. त्याचा अनिष्ट परिणाम मराठ्यांच्या राजकारणावर झाला. त्यास होळकर जबाबदार होते असे

म्हणता येत नाही. दुसरा टप्पा हा होळकरशाहीच्या दृष्टीने संक्रमण अवस्थेचा काळ म्हणून ओळखला जातो. या काळात होळकर तुलनेत शिंदे अधिक प्रभावी झाल्याचे दिसतात. त्याचप्रमाणे पुणे दरबाराच्या राजकारणाचा परिणाम होळकर घराण्यावर झाल्याचा आपणास दिसतो. त्यामुळे या काळातील राजकारणात होळकरांनी मराठेशाहीच्या हितापेक्षा स्वहिताकडे जास्त लक्ष दिल्याचे दिसते. त्याचप्रमाणे शिंदेचे महत्त्व कमी करण्यासाठी नाना फडणीस यांनी होळकरांचा उपयोग करून घेतला. तिसऱ्या टप्प्यामध्ये पेशवा बाजीराव द्वितीय यांनी होळकर घराण्यातील कर्तृत्वान पुरुष यशवंतराव होळकर याचा उपयोग मराठीशाहीच्या हितासाठी करून घेणे आवश्यक होते. मात्र पेशवे बाजीराव द्वितीय यांच्या शारीरिक व बौद्धिक कुमकवतेमुळे त्यांना हे शक्य झाले नाही.

इंग्रजांच्या विरोधात संयुक्त फळी उभा करण्याच्या यशवंतराव होळकरांच्या प्रयत्न मराठीशाहीमधील काही अदुरदर्शी व्यक्तीमुळे पूर्णत्वास नेता आला नाही. दिल्ली येथील मराठ्यांचा राजकीय इच्छाशक्तीचा व्याप जास्त व्यापक असल्यामुळे त्या शक्तीचा व्याप कोणत्याही एका व्यक्तीच्या हाती असणे शक्य नव्हते. त्यात निर्माण होणाऱ्या अडचणीचे निराकरण करणे एका व्यक्तीच्या मुत्सदगिरी व लष्करी कौशल्य यावर अवलंबून असणे शक्य नव्हते. उत्तरेत पंजाबपासून दक्षिणेतील श्रीरंगपट्टणपर्यंत व पश्चिमेस वसईपासून पूर्वेकडे बंगालपर्यंत मराठ्यांचा सर्वत्र संचार होता. त्यामुळे मध्यवर्ती सत्ता व स्थानिक मराठा सरदार यांच्या यांच्यामधील संबंध यावर त्या स्थितीचा अंमल अवलंबून होता. जसजस हे संबंध बिघडत गेले तर तसे हा अंमल संपुष्टात येण्यास सुरुवात झाली. त्याचप्रमाणे जोपर्यंत पुणे दरबार होळकर यांचे संबंध चांगले होते तोपर्यंत त्यांचा फायदा मराठेशाहिस झाला असे म्हणता येईल. जसजसे हे संबंध बिघडत गेले तर तसे त्याचा परिणाम मराठ्यांच्या राजकारणावर झाल्याचे आपणास दिसते.

संदर्भ

१. केळकर य.ना, होळकरांची कैफियत, हनुमान प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, 1954.
२. खरे ग.ह, (संपा) पुणे दप्तर भाग-१ भारतीय इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे, १९४७.

३. खरे ग.ह, हिंगणे दप्तर भाग १ भारतीय इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे.

४. ठाकूर वा.वा, होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधने खंड क्रमांक १ गव्हर्नमेंट होळकर प्रेस, इंदोर, 1944.

५. पारसनीस द.बा.महेश्वर दरबाराची बातमीपत्रे भाग-१ निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.

६. भागवत अ.ना, होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधने खंड क्रमांक-५ गव्हर्नमेंट होळकर प्रेस, इंदोर.

७. शिंदे सरकार अशोकराव- मराठा साम्राज्याचे आधारस्तंभ अहिल्याबाई होळकर, इस्लामपूर.

८. सरदेसाई गो.स, मराठी रियासत खंड क्रमांक ८, द्वितीय आवृत्ती, मुंबई, १९३२.

9. Sardesai G.S, Pune Residency correspondence, volume 6, Bombay 1940.

10. Sardesai G.S. Secret and political correspondence volume III 1936.

पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी कातकरी समाज व संस्कृती

प्रा. संपत ब्रम्हांडे

आर्ट्स आणि कॉमर्स महाविद्यालय, कासेगाव ता. वाळवा, जि.सांगली .

Corresponding Author- प्रा. संपत ब्रम्हांडे

Email- sampatmbramhande@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7402865

प्रस्तावना-

कातकरी हे सह्याद्रीच्या दर्याखोऱ्यात राहणारे आदिवासी लोक आहेत. कातकरी या शब्दावरून लक्षात येते की पूर्वी खैराच्या झाडापासून कात करण्याच्या व्यवसायात गुंतलेले होते म्हणून त्यांना कातकरी म्हणतात त्यांना कातोडी, काथोडी किंवा कातवडी असेही संबोधले जाते. हे शब्दही त्यांच्या कात बनवण्याच्या उद्योगावरून आलेले आहेत. ब्रिटिशांच्या राज्यात जंगले सरकारी मालकीची झाल्यापासून हा व्यवसाय हळूहळू कमी झाला आणि कातकऱ्यांचे त्यातून उच्चाटन झाले. त्यानंतर बरीच वर्षे ते जंगली झाडांपासून कोळसा बनवण्याच्या व्यवसायात गुंतलेले होते. 1985 नंतर या व्यवसायावरही बंदी आली. सध्या वीटभट्टी हे त्यांच्या उपजिविकेचे मुख्य साधन आहे शेतमजुरी किंवा मिळेल ते काम शोधतात. कातकारी ही जमात अति प्राचीन किंवा आदिम जमात म्हणून मध्यवर्ती शासनाने तिची गणना 'प्रिमिटिव्ह ट्राईब' या सदरात केलेली आहे. कातकरी हे मूलतः निरामय, स्वच्छंदी, आणि मनस्वी लोक आहेत. संपुर्ण महाराष्ट्रात ढोर आणि सोन कातकरी एकूण 13 जिल्हांमध्ये आहेत. अनेक पिढ्या जी अस्थिर, भटकी जीवनपध्दती कातकऱ्यांच्या वाढ्याला आली त्याला सोईची अशीच त्यांची जीवनशैली राहिली.

संस्कृती ही सतत बदलत राहणारीच गोष्ट आहे. त्या त्या काळात संस्कृतीचे एक रूप असते, त्याच्यावर भोवतालच्या वातावरणाचा म्हणजे बदलत्या सामाजिक आर्थिक परिस्थितीचा परिणाम होत असतो. तो तो समूह स्वतःत जे बदल घडवतो, ते ते बदल त्यांच्या संस्कृतीत घडत असतात. कातकऱ्यांना इतर आदिवासी समाजासारखी स्थिरता लाभली नाही. त्यामुळे नाच, गाणी, कथा, कविता, चित्रकला, वास्तुकला, धनुर्विद्या, औषधी शास्त्र इत्यादी बाबतीत जुने टिकवण्याची व नवीन घडवण्याची पुरेशी संधी त्यांना मिळाली नाही. आज त्यांच्याजवळ जो काही ऐवज आहे तो त्यांच्या सांस्कृतिक पडझडीतून जो टिकला-वाचला तो आहे. आदिवासी म्हटले की उन्हातान्हात मेहनत करणारे, अंगावर वितभर वस्त्र असलेले आणि रानावनात भटकणारे आदिवासी बांधव डोळ्यासमोर येतात. स्वातंत्र्यानंतर सहा दशके उलटूनही कातकऱ्या बाबत हे चित्र तसेच आहे. या काळात आदिवासींच्या विकासासाठी शासनाने अनेक योजना राबविल्या असल्या तरी कातकऱ्यांना त्याचा विशेष लाभ झालेला दिसून येत नाही. रोजगारा साठी या गावातून त्या गावात भटकत असल्यामुळे शासनाच्या दप्तरात त्यांची नोंदच नाही. त्यामुळे शासनाच्या योजनांचा लाभ त्यांना मिळत नाही.

कातकरी समाजाचे वस्तीस्थान

महाराष्ट्रात कातकरी हे प्रामुख्याने रायगड आणि ठाणे जिल्ह्या मध्ये राहतात. सन 1961 च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात कातकरी समाजाची लोकसंख्या 1,43,255 इतकी होती तर 1981 च्या जनगणनेप्रमाणे एकूण 1,74,226 इतकी होती 2011 च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात कातकरी समाजाची

लोकसंख्या 2,85,334 एवढी आहे. तर पुणे जिल्ह्यात 15 हजार 824 इतकी लोकसंख्या आहे. 2014 मध्ये टीसने केलेल्या सर्वेक्षण अहवालानुसार 1997 मध्ये 16 टक्के तर 2009 मध्ये 21 टक्के अशी नोंद होती. यात प्रत्येक पाच पुरुषामागे एक स्त्री शिकत होती. राज्यात कातकरी वस्ती ही रायगड, पालघर, ठाणे, रत्नागिरी, पुणे, नाशिक व सातारा जिल्ह्यात आहे.

महाराष्ट्राबाहेर गुजरात, कर्नाटक, राजस्थानमध्ये कातकरी आढळतात. कातकऱ्यांनी सह्याद्री सोडलेला नाही. कातकरी ही खऱ्या अर्थाने सह्याद्रीची लेकरे आहेत.

कातकरी समाजाच्या पोटजाती

कातकरी समाज हा दोन वर्गामध्ये विभागला गेला आहे.

1 ढोर कातकरी

2 सोन कातकरी

त्याच बरोबर कातकरी समाजात अथावर, धेड, सिंधी, सोन, वरप असे पोटविभाग आहेत.

शरीररचना

कातकरी समाज हा जंगलात रहात असल्यामुळे तो गरिब आहे. हातातोंडाची गाठ पडेल की नाही याची शास्वती नाही. या समाजाच्या लोकांची प्रकृती आणि शारिरीक अवस्था खालावल्यासारखी दिसून येते. तरुण वयात कातकरी समाजातील स्त्री-पुरुष दनकट, ताकदवान आणि काटक असले तरी, या दोघांचीही प्रकृती वय वाढल्यानंतर चटकन खालावते. कातकरी समाजातील लोक गहूवर्णीय किंवा कृष्ण वर्णीय असतात. त्यांच्या कांतीवर काहीवेळा लकाकी असते. त्यांचे डोळे खोल असतात. कातकरी हा वर्णाने काळा, मध्यम उंचीचा, पिंगट काळ्या व विरळ केसांचा सरळ व उंच व किंचित पुढे असलेल्या कपाळाचा, दबलेल्या अशा सरळ किंवा पसरट नाकाचा, रूंद तोंडाचा, लहान हनुवटीचा, सडपातळ रेखीव असा असतो. तो अत्यंत बळकट व चिकट असतो. स्त्रीया उंच व सडपातळ असून त्यांचे केस क्वचित विंचारलेले असतात. मुले हडकुळी असतात.

कातकरी समाजाची वेशभूषा व केषभूषा

कातकरी समाजातील स्त्री-पुरुषांचे केस कुरूळे असतात. पुरुषांच्या अंगावर लंगोटी व डोक्यावर एक फडके बांधलेले असते. कर्फी किंवा फाटलेली बंडी कधीतरी काहींच्या अंगावर असते. कधी एखादे घोंगडेही खांद्यावर असते. सोन कातकरी जमातीची डोकरी भादरलेली असतात. तर ढोर कातकरी कधीही डोके भादरत नाहीत. केसांना मागे गाठ मारलेली असते. कातकरी समाजातील स्त्रिया अंगावर गुडघ्यापर्यंत घट्ट नेसलेली कासोट्याची साडी असते आणि खांद्यावर पदर असतो. काही स्त्रिया

डोक्यावरही पदर घेतात. फक्त सणवार असेल तरच स्त्रिया अंगात चोळी घालतात. त्यांच्या गळ्यात रंगीत मण्यांची पोत असते. सोन कातकरी स्त्रिया हातात पितळी व काचेच्या बांगड्या घालतात. त्याचप्रमाणे इतर दागिने म्हणजे पितळी वाक्या, बुगड्या आणि काप परिधान करतात. त्याचबरोबर केसांच्या आंबाड्यावर पितळी गुंडी लावतात हातावर गोंदवून घेत नाहीत. ढोर कातकऱ्यांच्या स्त्रिया फक्त काचेच्या बांगड्या घालतात. हातावर गोंदवून घेतात. लहान आकाराची बाळी घालतात. सोने कातकरी स्त्रियांच्या पायात काही नसते. तर ढोर कातकरी स्त्रिया पायात पितळी साखळ्या घालतात. स्त्रियांना काचमण्यांच्या माळा, पोती, बांगड्या व कर्णभूषणे घालण्याची फार हौस असते. अविवाहित तरुणी गळ्यात रंगीत पोत घालतात. सुवासिनी स्त्रिया या गळ्यात काळी पोत व पायात जोडवी घालतात. काही स्त्रिया कपाळावर हनुवटीवर व हातावर गोंदवून घेतात. स्त्रिया गुंजा च्या माळा घालतात. कानाच्या पाळ्यांना मोठी छिद्रे पाडून त्यात साखळ्याही घालतात.

कातकरी समाजाचा व्यवसाय

सोन कातकरी ढोर कातकरी समाजापेक्षा जास्त प्रमाणात स्थिरावलेले असून ते शेत मजुरीची कामे करतात. इतर कातकरी बांधव अजूनही खैराच्या झाडापासून कात तयार करणे, लाकडे गोळा करून जळणाकरिता विकणे, जंगलातून गोळा केलेल्या वस्तू विकणे, झाडे तोडून कोळसा पाडणे अशा गोष्टी उपजिविकेसाठी करतात. त्यांना मासेमारी शिकार या गोष्टीची आवड असते आणि मासे किंवा पक्षी यांच्या मोबदल्यात ते भात किंवा इतर धान्य घेतात. उन्हाळ्याच्या दिवसात त्यांना भातशेतीच्या बांधबंदिस्तीचे काम मिळते. पावसाळ्यात शेतमजुरीचे काम मिळते. अशा प्रकारची कामे मिळणे हे तसे अनिश्चित स्वरूपाचे असते आणि म्हणूनच जंगलातून जी फळे, कंदमुळे, शेतातले उंदीर किंवा तत्सम गोष्टी मिळतात त्यावर गुजराण करण्याची वेळ त्यांच्यावर येते. भाताची झोडपणी झाल्यावर शेतात पडलेली साळ ते गोळा करतात व घेऊन जातात. तसेच शेतातील उंदराची बिळे खणून त्यात उंदरानी साठवलेला तांदूळ गोळा करतात. कातकरी समाजाकडे स्वतःची जमिन जवळ जवळ नाहीच आणि नियमित अर्थाजिन होईल असा धंदाही नाही. आज मात्र कातकरी समाजाला वर्षातील काही दिवस

हातात काम नसेल तेव्हा या वस्तीवर राहायचे अन्यथा संसार पाठीवर घेऊन घरापासून काही किलोमीटर लांब वीटभट्टीवर किंवा शेतावर मजूरीचे काम करायचे. पुणे जिल्ह्यातील आंबेगाव तालुक्यातील बोरगाव गावातील 23 कातकरी कुटुंबाची कुठल्याही प्रकारे नोंद सरकारी दफ्तरात नाही.

कातकरी समाजातील लग्नपध्दती

कातकरी समाजातील प्रत्येक वाडीवर एक प्रमुख कातकरी असतो.त्यास नाईक असे म्हणतात. लहान मोठे भांडणतंटे सोडविण्याबरोबरच लग्न ठरविण्यासाठी मुलाच्या बापाबरोबर हा नाईक वधुघरी जातो व लग्न ठरविण्यासाठी पुढाकार घेतो. कातकरी समाजात मोरे, वळवी, वाघमारे, पाटकर, मांडवकर, इत्यादी कुळी आहेत.एकाच कुळातील तरुण तरुणीची लग्न होत नाही. लग्न झाल्यावर वधू पित्यास देज द्यावे लागते यास सोयरीक ठासणे असे म्हणतात. लग्नाच्या आदल्या दिवशी वधू वरांना हळद लावतात. बाशिगे बांधून खलूबाजा वाजवीत वरास वधूच्या घरी घेऊन जातात.लग्न लावण्याचे काम विवाहित पुरुष व जंगम करतात. तांदूळ, हळद, पान सुपारी व पैसा यांचा कणा मांडतात. वधूला कमरेवर घेऊन वर कण्यास पाच फेऱ्यां मारतो व लग्नविधी संपन्न होतो. लग्नानंतर चहापान किंवा मद्यपान केले जाते.पुढे जेवण झाल्यावर रात्रभर वाद्यांच्या तालावर नाचतात आणि गाणी म्हणतात. लग्ने साधारणतः मार्गशीर्ष ते वैशाख महिन्याच्या दरम्यान होतात. प्रस्तुतीचे काम कातकरी समाजातील सुईनी करतात

सोन कातकरी समाजात लग्नविधी जातीतील एखादा धर्मतील मनुष्य करतो. त्याला गोतर्णी असे म्हणतात. नवरी मुलगी मंडपाच्या दारातच वराचे स्वागत करून त्याला माळ घालते. नंतर दोघांना समोरासमोर उभे करून मध्ये आंतरपाठ धरतात. गोतर्णी एका घोंगडीवर अक्षता मांडतो व मध्ये पैसा ठेऊन त्यावर हातातील सुपारी टाकतो. त्यानंतर नवरा-नवरी मंडपाभोवती पाच फेऱ्यां मारतात व घोंगडीवर ठेवलेल्या अक्षतांना डोकी लावतात..एवढे झाल्यावर हा लग्न विधी पूर्ण होतो. कातकरी समाजात अथवर, धेड, सिंधी, सोन, वरप या पोटविभागात लग्नसंबंध होत नाहीत. कातकरी समाजात पुर्वीपासून विधवा विवाह रूढ आहे. या

समाजात गंधर्व विवाहाची प्रथाही आहे. या समाजात विधीपूर्वक लग्न केली जातात.

कातकरी समाजाची आहारपध्दती

नाचणी, वरई, सावा असे कातकरी समाजाचे प्रमुख अन्न आहे. त्याचबरोबर ते कंद, उंदिर, खारी, काही प्रकारचे सरडे, मूंगूस आदी प्राण्याचे मांस खातात. कधी कधी ते माकडांचे मांसही खातात असे म्हणतात. जवळ पैसे असले की ते भरपूर दारू पितात आणि तंबाखू ओढतात. हरिणे, रानडुकरे, ससे, ऊद, भेकरी, षेळया, बोकड, इत्यादी प्राण्याचे तसेच कवडे, कबुतरे, रानकोबड्या, होले, मोर, पुसावे, लावरे, वगैरे पक्षांचे मांस खातात. या समाजाच्या पोटजातीतील ढोर कातकरी हे गाय, बैल, म्हशी, यांचे मांस खातात.

कातकरी समाजाची भाषा

कातकरी समाजाची भाषा मुळात भिल्ली भाषेजवळची आहे. कातकरी समाज अनेक शतके महाराष्ट्र मध्ये राहिल्याने ही भाषा मराठी भाषेच्या वळणावर गेली आहे.यांच्या भाषेत अनेक शब्द मराठी शब्दाहून भिन्न आढळतात. उदा. नंडाळ (कपाळ) साकू (आंडे) आंहोडास (नवरा) इत्यादी होय. या समाजाच्या भाषेतील भूतकाळाची रूपे ना हा प्रत्येय लावून होतात. जसे पडना (पडला) बिसना (बसला) वगैरे शब्द होय. डांगमधील भिल्लांची डांगी भाषा व कातकरी भाषा यातही आश्चर्यकारक साम्य आहे. भिल्ल, कोकणी, वारली व कातकरी यांच्या लोकसाहित्यातील कल्पनासंबंधीत बरेच साम्य आढळते. यावरून कातकरी हे गुजरातवरून सरकत-सरकत येऊन कोकणात स्थायिक झाले असावेत असे दिसते. कातकरी समाजाची मातृभाषा काही ठिकाणी मराठी आहे. परंतू तरीही ते नाकात बोलतात आणि बोलताना प्रत्यय गाळून बोलतात.

कातकरी समाजाच्या देव देवता व सन उत्सव

कातकरी समाजात वद्यं देव, म्हशा , चेडा, जरीमरी इत्यादी देवतांची पुजा करतात या समाजात पितरांना खुप मान असतो. सर्वपित्री अमावस्या हा या समाजाचा मोठा सन मानण्यात येतो.तो ते थटाने साजरा करतात. तांदळांची खीर वडे किंवा अन्य गोड पदार्थ करून तो त्या दिवसी छपरावर ठेवतात या अन्नास कावळा शिवला म्हणजे पितर संतुष्ट झाले

असे ते समजतात. शिमग्याचाही सन ते मोठ्या उत्साहाने साजरा करतात.

कातकरी समाजाची वाद्ये कातकरी समाजात गौरी बांगडी, हिजबानी असे नाचाचे प्रकार आहेत. कहाळी, सूर, ढोल, टिमकी, चैडके, डेरा, इत्यादी वाद्यप्रकार आहेत. पितळीवर सरबटीची काठी मेणाने चिटकवून ती घासतात यास सूर लावणे असे म्हणतात.

कातकरी समाजाची हत्यारे

कातकरी समाज हा प्रामुख्याने जंगलात राहणारा असल्याने हा समाज वेगवेगळी हत्यारे वापरतो. कातकरी समाज हा निष्णात शिकारी असून तिरंदाजीतील त्यांचे कौशल्य वाखाणण्यासारखे असते. वन्य पशुंची शिकार करण्यासाठी धनुष्य व लोखंडी पातीचे बाण वापरतात. त्याचबरोबर कोयता, कुऱ्हाड, कुदळ, विळा, लहानशी लोखंडी कांब इत्यादी हत्यारे वापरली जातात.

समारोप

इथे लक्षात ठेवायची मुख्य गोष्टी म्हणजे संस्कृती ही काही डोंगरासारखी स्थिर, निर्जीव गोष्ट नाही. ती नदीसारखी प्रवाही, खळाळती आणि पुढे पुढे जाणारी गोष्ट आहे. किंबहुना जी संस्कारित होते म्हणजे बदलते तिलाच संस्कृती म्हणायचे. काळाच्या ओघात तिच्यात काही बदल हे होणारच, काही जुन्या गोष्टी जाणार, काही नव्या येणार, काहीचे रूप बदलणार. हे सगळे होत होत जीवन चालू राहणार. तसे ते चालू राहण्यात जीवनाची सार्थकता आहे. कातकरी समाज हा महाराष्ट्रातील एक आदिवासी मागास समाज आहे. आताही हा समाज भटके जीवन जगत आहे. या समाजात आजही शिक्षणाचा अभाव आहे. त्यामुळे हा समाज विविध शासकीय योजनापासून आजही वंचित आहे ही आधुनिक महाराष्ट्राची एक शोकांतिका म्हणावी लागेल. कातकरी समाजास समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शासनाला विविध कृती कार्यक्रमांची आखणी करावी लागेल व फक्त कृती कार्यक्रमाची आखणी करून भागणार नाही तर या कार्यक्रमांची प्रभावीपणे अंमलबजावणीही करावी लागेल यासाठी प्रभावी यंत्रणा उभारून या समाजास मुळ प्रवाहात आणावे लागेल.

संदर्भग्रंथ-

1 गारे गोविंद, आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन, पुणे द्वितीय आवृत्ती 2013 पृ.65.

2 कुलकर्णी शौनक , महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे 2009. पृ.23.

3 बोकिल मिलिंद, कातकरी विकास की विस्थापन? मौज प्रकाशन गृह, मुंबई 2010. पृ. 168.

4 गारे गोविंद, महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, (सामाजिक व सांस्कृतिक मागोवा) कान्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे 2000. पृ.107.

5 वेलिंग एन.ए., द कातकरीस, बाम्बे 1934.

6. लाड विठ्ठल, 2003, सह्याद्रीच्या कुपीतील घुसमटलेल्या कातकऱ्यांचे कथा आणि व्यथा, जाग प्रकाशन, मालाड, मुंबई, पृ.28.

सोलापूर जिल्ह्यातील दलित चळवळीचे नेतृत्व : एक अभ्यास

ऐवळे अमोल विश्वनाथ

संशोधक विद्यार्थी, इतिहास विभाग शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

Corresponding Author- ऐवळे अमोल विश्वनाथ

Email -aiwaleamol91@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7402878

प्रस्तावना :-

भारतीय समाज व्यवस्थेत 'दलित' या शब्दाला एक विशिष्ट अर्थ प्राप्त झाला आहे. दलित म्हणजे वर्षानुवर्षे ज्यांना मानवी हक्क नाकारण्यात आले अशा अस्पृश्य जातीचा समूह होय. या समूहाला वेळोवेळी वेगवेगळ्या नावाने संबोधले गेले. पुढील काळात 'दलित' हा शब्द जसा अस्पृश्य लोक वापरू लागले तसाच हा शब्द उच्चवर्णीय लोक सुद्ध अस्पृश्य लोकांसाठी वापरू लागले व दलित हा शब्द सर्व व्यापी झाला. दलित या शब्दाने भारतातील काश्मीर ते कन्याकुमारी पर्यंतच्या सर्व अस्पृश्य लोकांना एकत्र आणले. आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये ज्या विविध चळवळी झाल्या त्यामध्ये " दलित चळवळ" ही अतिशय महत्त्वाची चळवळ आहे. वर्षानुवर्षे एका विशिष्ट वर्गावर झालेला अन्याय, त्यांचे मानवी हक्क, अधिकार यावर असलेले निर्बंध व जगण्याच्या अमानुष पद्धती या सर्वांना दलित चळवळीने वाचा फोडून कायदेशीररित्या न्याय मिळवून दिला. म्हणून दलित चळवळ ही एका मोठ्या समूहाचे प्रतिनिधित्व करते. डॉ. बाबासाहेबांना दलित चळवळीसाठी व लोक जागृतीच्या कार्यासाठी सोलापूर जिल्ह्यातील आण्णासाहेब ऐदाळे, हरिभाऊ तोरणे गुरुजी, शिवशरण गुरुजी, एन.डी बनसोड यांची मदत झाली. बाबासाहेबांच्या हयातीत विधानसभेवर स्वातंत्र्य मजूर पक्षातर्फे इ.स १९३७ मध्ये आण्णासाहेब ऐदाळे निवडून आले. तसेच सन १९५२ साली शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन तर्फे पा.ना राजभोग यांना पंढरपूर लोकसभा मतदारसंघातून निवडून दिले होते. डॉ. बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाणानंतर सोलापूर जिल्ह्यातील दलित चळवळीचे श्री.महादेव केरू ननवरे, श्री.केरुजी (आण्णा) लंकेश्वर, श्री. बाळासाहेब संदिपान बनसोडे, राजाभाऊ सरवदे, बापूसाहेब ठोकळे इत्यादींनी चळवळीचे कार्य केले.

उद्दिष्टे :-

- १) सोलापूर जिल्ह्यातील दलित चळवळीमध्ये कार्य करणारे नेतृत्व व कार्यकर्ते यांच्या कार्याची नोंद घेणे.
- २) सोलापूर जिल्ह्यातील शहरी व ग्रामीण दलित चळवळीतील सामाजिक व राजकीय स्थितीताराचा याचा आढावा घेणे.
- ३) दलित चळवळीचा सर्वसामान्यांच्या जीवनावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर केला गेला आहे. त्यासाठी प्राथमिक ,

दुय्यम साधने, वृत्तपत्रातील विविध लेख इत्यादी साधनांचा आधार घेण्यात आला आहे.

दलित चळवळीची पार्श्वभूमी :-

ब्रिटिश कारखंडात महाराष्ट्रात सामाजिक सुधारणेची चळवळ सुरू झाली. महाराष्ट्रात पहिल्यांदा जातिव्यवस्थेविरुद्ध महात्मा फुले यांनी बंड पुकारले. मागासलेल्या लोकांच्यासाठी व स्त्रियांच्यासाठी महात्मा फुले यांनी शिक्षणाचे द्वारे खुली केली. हे सामाजिक कार्य पुढे राजर्षी शाहू महाराजांनी चालू ठेवून बहुजन समाजाला शिक्षण देण्यासाठी बहुमूल्य योगदान दिले. जातिभेद नष्ट करण्यासाठी कोल्हापूर संस्थानात

कडक कायदे केले. मागासलेल्या समाजाला अनेक सवलती देऊन उच्च जातीबरोबर आणण्याचा प्रयत्न केला.

गोपाल बाबा वलंगकर हे दलित चळवळीच्या प्रारंभ काळातील प्रमुख कार्यकर्ते होते.त्यांनी 'अनार्यदोषपरिहारक' या नावाची संस्था काढली होती. अस्पृश्यांच्या चळवळीतील त्यांच्या योगदानाबद्दल डॉ.बाबासाहेबानी म्हटले होते, "अस्पृश्यतेची चळवळ प्रथम सुरू करण्याचा मान कोणास द्यायचा झाला तर तो अनार्यदोषपरिहारकमंडळास व मुंबई प्रांतास द्यावा लागेल." तसेच किसन फागू बनसोड, शिवराम कांबळे यांनी अस्पृश्यामध्ये वेगवेगळ्या सुधारणा व्हाव्यात म्हणून प्रयत्न केले.

अस्पृश्य व बहुजनांच्या चळवळीला आपल्या विचाराने व कार्याने प्रभावित करणारे आणखी एक बहुजन समाजाचे नेतृत्व म्हणजे महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे होय.अस्पृश्य समाजाला जागृत करणे, त्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देणे आणि त्यांच्यात जागृती आणणे या दृष्टीने महर्षी विठ्ठल राम शिंदे यांनी कार्य केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत दलित चळवळ उभी केली. दलित समाजाला जागृत करून त्यांना संघटित करण्याचे आव्हान त्यांच्यासमोर होते.सत्याग्रह,सभा,परिषदा, वृत्तपत्रे इत्यादी साधनांचा उपयोग करून त्यांनी भारतातील बहिष्कृत वर्गाला जागृत करून संघटित केले.

डॉ. बाबासाहेबांच्या विचार व कार्यामुळे दलित समाजात आत्मजागृती व आत्मविश्वास निर्माण झाला.

१) श्री.महादेव केरू ननवरे:-

महादेव केरू ननवरे हे पंढरपूर तालुक्यातील भंडीशेगाव येथील कार्यकर्ते होते .कै. दादासाहेब गायकवाड यांच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेल्या भूमीहीन सत्याग्रहातील आंदोलनात ते सहभागी झाले होते. या लढ्याला यश आले.१९६२ मध्ये भंडीशेगाव येथील ग्रामपंचायत निवडणुकीत श्री ननवरे सरपंच म्हणून निवडून आले होते. पंढरपूर तालुक्यातील ते पहिले रिपब्लिकन पक्षाचे सरपंच होते.भंडीशेगावचे सरपंच असताना श्री.महादेव ननवरे यांनी भरीव असे कार्य केले. श्री.ननवरे हे सोलापूर जिल्हा परिषदेचे सदस्य म्हणून विनविरोध निवडून आले होते. तर १९७१-१९७२ मध्ये

श्री.ननवरे हे समाज कल्याण विभागाचे सभापती होते. सोलापूर जिल्हा समाज कल्याण विभागाचे सभापती असताना दलित बहुजनांच्या विकासासाठी श्री.ननवरे यांनी अनेक चांगली कामे केली.त्यांचे निधन २९-११-२००५ रोजी झाले.

२) केरूजी (आण्णा)लंकेश्वर:-

डॉ. बाबासाहेबांच्या विचाराने प्रेरित होऊन सोलापूर जिल्ह्यातील अनेक तरुण चळवळीत उतरले होते. त्यापैकी एक म्हणजे माढयाचे केरूजी आण्णा लंकेश्वर हे शिलेदार होते. केरूजी लंकेश्वर यांनी सन १९५६ साली तरुण वयातच शासकीय नोकरी सोडून दिली होती. सन १९५६ साली महातपूर (तालुका माढा) या गावात मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांवर बहिष्कार घातला होता. त्या बहिष्कारा विरुद्ध त्यांनी मोठे आंदोलन करून न्याय मिळवून दिला होता. लंकेश्वर यांच्या निर्भीड कार्यामुळे दलित चळवळ उभी झाली होती. त्यावेळी लंकेश्वर यांना दलित मित्र म्हणून पुरस्कार देऊन गौरवण्यात आले होते.

३) बाळासाहेब संदिपान बनसोडे :-

भारतीय दलित पंथरच्या कार्यामुळे प्रभावित होऊन श्री बाळासाहेब संदिपान बनसोडे यांनी दलित चळवळीत काम करण्यास सुरुवात केली. सांगोला तालुक्यातील वाटंबरे या गावी अस्पृशता पाळली जात होती. अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणवटे,मंदिरे इ.ठिकाणी प्रवेश नव्हता. सन १९८८ मध्ये डॉ.बाबा आढाव, श्री.एस. एम जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली वाटंबरे येथे एक गाव एक पाणवठा हा कार्यक्रम झाला.त्यास श्री बाळासाहेब व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी सर्व प्रकारचे साहाय्य केले होते. सन १९८८ मध्ये सांगोला तालुक्यातील सोनलवाडी येथील महारवतनी जमीन गावातील धनदांडग्यांनी ताब्यात घेतली होती. ही गोष्ट त्यांना समजल्यावर महारवतनी जमिनीच्या मुक्तीसाठी सांगोला तहसीलदार कचेरीवर प्रचंड मोठा मोर्चा काढला व महारवतनी जमिनीच्या मुक्तीची मागणी केली श्री बाळासाहेब बनसोडे यांनी चळवळ चालवित असताना शांततेने व सनदशीर मार्गाने चालवली या चळवळीत मांग,चांभार,होलार,ढोर,मराठा,धनगर,भटके इत्यादी जाती जमातीच्या लोकांना बरोबर घेतले.

४) राजाभाऊ सरवदे:-

२६ ऑगस्ट १९५८ रोजी राजाभाऊंचा जन्म झाला. राजाभाऊंनी महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना 'डॉ. आंबेडकर स्टुडंट असोसिएशन' ही विद्यार्थी संघटना कार्यान्वित केली. सोलापूर जिल्ह्यातच नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्रात आपल्या आक्रमक व विद्रोही शैलीने छाप पाडली. एखाद्या गावात अन्याय अत्याचार घडल्या नंतर तिथे जाऊन राजाभाऊंनी आवाज उठविला. ना.रामदास आठवले यांच्या खांद्याला खांदा लावून रिपब्लिकन पक्ष वाढविला. सामाजिक असो वा राजकीय प्रत्येक क्षेत्रात आपला ठसा त्यांनी उमटविला. रामदास आठवले यांनी राजाभाऊंची एकनिष्ठाता व समाजाप्रती असलेली तळमळ ओळखून राज्यमंत्री दर्जा असलेले महात्मा फुले आर्थिक मागासवर्गीय विकास महामंडळाचे अध्यक्षपद दिले. या मार्फत राजाभाऊंनी समाजातील आर्थिक दुर्बल घटकांना न्याय दिला.

५) बापूसाहेब ठोकळे:-

बापूसाहेब ठोकळे हे विद्यार्थी दशेपासून समाजकारणात काम करीत आहेत. त्यांनी 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्टुडंट्स असोसिएशन'विविध पदावर काम केले. त्यांनी सामाजिक अन्याय,विविध सामाजिक प्रश्नावर आवाज उठवून न्याय देण्याचा प्रयत्न केला आहे. बापूसाहेब ठोकळे यांनी आंबेडकरी चळवळीत काम करीत असताना समविचारी संघटनांना सोबत घेऊन विविध सामाजिक प्रश्नावर आवाज उठविला.दलित,मुस्लिम,भटका समाज तसेच विविध वंचित घटकांना एकत्र करून एक संवाद सेतू बांधण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोलापूर जिल्ह्यात विविध ठिकाणी बहुजन क्रांती मोर्चाचे आयोजन करण्यात त्यांनी मोठी योगदान दिले आहे. सांगोला तालुक्यासह सोलापूर जिल्ह्यातील विविध ठिकाणच्या वंचित पीडित लोकांना संकटाच्या अडचणीच्या काळात धीर देऊन त्यांचे प्रश्न सोडवण्याच्या दृष्टीने त्यांचे सतत प्रयत्न सुरू असतात.

समारोप :-

डॉ. बाबासाहेबांच्या विचाराने व कार्याने प्रभावित होऊन अनेक दलित कार्यकर्ते चळवळीत सहभागी झाले.इ.स१९५६ ते इ.स१९७० पर्यंत आंबेडकरी चळवळी संपूर्ण महाराष्ट्रात अत्यंत जोमात व प्रभावी होत्या,परंतु इ.स१९७० ते इ.स १९८०या काळात आंबेडकरी चळवळी प्रभावी राहिल्या नाहीत.

सध्या तर जेवढे नेते तेवढे गट पडलेले दिसून येतात.दलित चळवळीची आर्थिक बाजू कमकुवत राहिली,आर्थिक दृष्ट्या कार्यकर्ते स्वावलंबी असतील तर चळवळ अधिक गतिमान होत असते व तिची व्याप्ती वाढते.आपण स्वतंत्र भारताचे अमृत महोत्सवी वर्ष साजरे करीत असताना दलित समाजातील वंचित घटकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे असे मला वाटते .

संदर्भ :

१) प्राचार्य डॉ. एस.एस. गाठाळ,आंबेडकरी

चळवळीचा इतिहास,कैलास पब्लिकेशन,

औरंगाबाद ,प्रथम आवृत्ती - २०१०

२) प्रा. बी.के.लॉडे, शोध परिसराचा,मुक्तरंग

प्रकाशन ,औरंगाबाद,प्रथम आवृत्ती-२०१२

३) लिंबाळे शरणकुमार- 'दलित चळवळ'

प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर- १९९१

४) ढोले.म.शं – मंडल अहवालाची चिकित्सा,

विचार प्रबोधिनी प्रकाशन, सांगोला- १९८४

५)<https://www.etvbharat.com/marathi/maharashtra/state/solapur/ashes-of-dr-ambekar-still-preserved-in-solapur/mh20210414165959479>

६) <https://www.lokmat.com/solapur/stone-blue-flag-rajabhau-sarvade-a695/>

७)<https://www.times9marathinews.in/Akluj-6772>

८) <https://thinktanklive.in/?p=4849>

आंबेडकरोत्तर कालखंडातील दलित पँथरचे योगदान : एक दृष्टीक्षेप

प्रा.महादेव श्रावण गायकवाड

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग सांगोला महाविद्यालय,सांगोला

Corresponding Author- प्रा.महादेव श्रावण गायकवाड

DOI-10.5281/zenodo.7402892

प्रस्तावना :

दलित पँथर स्थापन होऊन आज पन्नास वर्षे झाली. या संघटनेकडे तत्कालीन सामाजिक जीवन ढवळून काढणारी व सामूहिक जाणीवतून निर्माण झालेली ऐतिहासिक आणि क्रांतिकारी कृती या अर्थाने बघता येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कालखंडानंतर महाराष्ट्रातील आणि देशभरातील दलित, बौद्ध व संपूर्ण मागासवर्गीय समाज यांच्या न्यायासाठी, हक्कासाठी रस्त्यावर उतरून संघर्ष करणारी संघटना संपूर्ण देशभर आणि जगभर गाजली, ती संघटना म्हणजे दलित पँथर होय. सामाजिक न्यायासाठी आक्रमक भूमिका घेत पँथरने संपूर्ण महाराष्ट्र दणाणून सोडला होता. ज्या ठिकाणी दलितांवर अत्याचार घडेल तिथेच उत्तर द्यायचं अशा आक्रमक ध्येयाने पछाडलेल्या बंडखोर तरुणांनी दलित पँथरची स्थापना केली.

दलित साहित्य :

दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच होते. साहित्य आणि चळवळ या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होत्या. विद्रोह हा दलित साहित्याचा कणा आहे. दलित साहित्यातून प्रस्थापित वर्णभेद, वंशभेद आणि शोषक समाज व्यवस्थेविरुद्ध बंड दिसून येते. प्रा.गंगाधर पानतावणे यांच्या संपादनाखाली निघणाऱ्या 'अस्मितादर्श' आणि 'आम्ही' या त्रैमासिकाने दलित साहित्यिकांना चांगले व्यासपीठ दिले. 'आम्ही' चे संपादक बाबुराव बागुल होते पण साहित्याला खरा सूर सापडला तो 'विद्रोह' या नामदेव ढसाळांच्या संपादनाखालील मासिकाने. यशवंत मनोहर, अर्जुन डांगळे, ज.वी.पवार, उमाकांत रणधीर, प्रल्हाद चेंदवणकर, वामन निंबाळकर, त्र्यंबक सपकाळे, शंकरराव खरात, शरणकुमार लिंबाळे, दत्ता भगत, रामनाथ चव्हाण, टेक्सास गायकवाड, प्रेमानंद गज्वी यांच्या लेखनातून दलितांची दुःखी आणि वेदना प्रभावीपणे व्यक्त झाल्या. विद्रोह दलित चळवळीचे मुखपत्र होते. त्याच्यातून अनेक दलित साहित्यिकांनी आपले लेख लिहिले. स्वातंत्र्य कुठल्या गाढवीचं नाव? आम्ही राम राज्याच्या कुठल्या घरात राहतुय? असा प्रश्न ढसाळ यांनी कवितेतून विचारला तर साधनांमधील राजा ढालेंचा लेक तर खूपच गाजला. अशाप्रकारे दलित साहित्य चळवळीत प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध निषेध व अमान्यतेचा सूर दिसून येतो.

दलित पँथरच्या उदयापूर्वीची पार्श्वभूमी :

1960 ते 1970 हे दशक फारच वादळी आणि प्रक्षोभक ठरले. हा काळ असा होता की बहुतेक सर्वच क्षेत्रातील खदखदता असंतोष व्यक्त होत होता. 26 जानेवारी 1950 रोजी स्वतंत्र भारताने प्रजासत्ताक लोकशाही मान्य करणारी राज्यघटना स्वीकारली. हा एक वेगळाच प्रयोग होता. भारतीय समाजाची रचना गेल्या अनेक शतकांपासून जातिव्यवस्थेवर आधारित आहे. जाती व्यवस्था केवळ एक व्यवस्था नसून त्यात उच्च - नीच,स्पृश्य- अस्पृश्यतेची भावना कार्यरत आहे. प्रजासत्ताक भारतात ही व्यवस्था कालबाह्य होईल आणि जातीच्या आधारे केले जात असलेले सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक अन्याय संपुष्टात येतील असा आशावाद होता. परंतु प्रत्यक्षात तसं झालं नाही. म्हणून दलितांवरील वाढते अत्याचार, रिपब्लिकन नेतृत्वातील स्पर्धा व इतर राजकीय पक्षांची दलितांकडे पाहण्याची उदासीनता अशा परिस्थितीतून ९ जुलै 1972 रोजी 'दलित पँथर' या तरुणांच्या आक्रमक विद्रोही संघटनेची स्थापना झाली. पँथरच्या आक्रमक वृत्तीमुळे व कार्यामुळे तिची दखल सर्व पातळीवरील सर्व लोकांना घ्यावी लागली.

एलिया पेरूमल समितीचा अहवाल :

दलित अत्याचारावरून केंद्र सरकारला धारेवर धरण्यात आल्यानंतर एलिया पेरूमल यांची कमिटी गठीत करण्यात आली. 1972 मध्ये या समितीचा अहवाल सादर करण्यात आला. या अहवालाने देशभर खळबळ माजविली. पेरूमल समितीने 1945 -70 या काळात देशभरात दलितांवर झालेले अत्याचार यांची जी

आकडेवारी दिली आहे त्याने सत्ताधारी वर्ग हादरला. अहवालातील माहिती अशी होती की, 1945 ते 1960 पर्यंत मागासवर्गीयांवर पाच लक्ष अत्याचार, 1960-69 या नऊ वर्षांच्या काळात जातीय वैमनस्यातून 1117 खून करण्यात आले, प्रत्यक्षात ही संख्या 11000 पेक्षा जास्त होती. यामध्ये मागासवर्गीयांचे बहुसंख्य बळी होते. याच काळात एकूण 540 बलात्कार प्रकरणे मागासवर्गीय स्त्रिया बाबत नोंदवली गेली. यासंदर्भात विस्ताराने माहिती देताना शंकराव खरात म्हणतात, त्या काळात खेडोपाडी दलितांच्यांवर अन्याय अत्याचार होत होते. ते अधिकच वाढत चालले होते. हे अत्याचार ही भयंकर स्वरूपाचे असत. व्यक्तींना जिवंत जाळणे, दलित कुटुंबांना घरात कोंडून जाळणे, दलितांची घरे आणि वस्त्या पेटविणे, त्यांना मारपीट करणे, त्यांचा खून करणे, दलितांच्या पाणी पिण्याच्या विहिरीत विष्ठा टाकणे, घाण टाकणे, त्यांच्या शेतजमिनीवरील पीक दांडगाईने कापून नेणे, सामाजिक बहिष्कार टाकून त्यांच्या जीवनाची कोंडी करणे, दलित स्त्रियांचा विनयभंग करणे, दलित स्त्रियांची जबरदस्तीने अब्रू घेणे नग्न धिंड काढणे, अस्पृश्य म्हणून गुलामगिरीची काम करण्याबद्दल त्यांच्यावर परंपरेचे दडपण आणणे आणि जबरदस्ती करून त्यांना अशा स्वरूपाचे काम करण्यास भाग पाडणे अशा स्वरूपाचे अत्याचार त्यांच्यावर होत होते. ज.वी. पवारांच्या मते एखाद्या बॉम्बस्फोटामुळे कानठाळ्या बसाव्यात, कानाचे पडदे फाटले जावेत तसे या अहवालामुळे जनमानसात झाले त्यातही विशेषतः दलित समाजामध्ये एलिया पेरूमल समितीचा अहवाल समोर आला असताना महाराष्ट्रात देखील दलित अत्याचाराची एकामागून एक प्रकरण समोर येत होती. त्यापैकी तीन प्रकरणे महाराष्ट्रात नुकतीच घडली होती जी अतिशय गंभीर होती.

१) बावडा ता. इंदापूर जि. पुणे येथील एका दलित तरुणाने जिल्हा परिषदेच्या निवडणुकीसाठी अर्ज भरला होता. त्यामुळे गावात तणाव निर्माण झाला आणि गावकऱ्यांनी दलित समाजाचे मीठ, पाणी बंद केले व दलितांवर बहिष्कार टाकला.

२) परभणी जिल्ह्यातील ब्राह्मणगाव येथे सवर्ण हिंदूंच्या विहिरीवर पाणी भरले म्हणून दोन दलित महिलांना नग्न करून धिंड काढण्यात आली. उलट त्या दोघींची वस्त्रे फेडून त्यांना नग्न करून त्यांच्या गुप्तांगावर बाभळीच्या काट्याचे फटके मारत गावभर फिरवण्यात आले.

३) नागपूर पासून 25 किमी अंतरावरील ऐरणगाव येथील बौद्ध तरुणाला त्याच्या आई बाबापासून, बायकोपासून बळजबरीने ओढून नेऊन देवीपुढे बळी देण्यात आला.

ब्लॅक पॅथर :

अमेरिकेतील ब्लॅक पॅथर चळवळीपासून स्फूर्ती घेऊन चळवळीने दलित पॅथर असे नाव धारण केले. अमेरिकेत कृष्णवर्णी लोकांची टिट फॉर टॅट भूमिकेची ब्लॅक पॅथर नावाची संघटना होती. ह्यु.पी.न्युटन, बाँबी सील, लिरिय जोन्स, अंजेला डेव्हिस इत्यादी क्रांतिकारक यात संघटनेचे लढवय होते. ऑकलँड भागात ही चळवळ वाढली सतत गोऱ्या लोकांचा त्रास, पोलीस हल्ल्यात मारले जाणे इत्यादींचा मुकाबला करण्यासाठी ब्लॅक पॅथरची स्थापना करण्यात आली. याच अनुषंगाने महाराष्ट्रामध्ये दलितांवरील वाढत्या अन्याय, अत्याचाराचा प्रतिकार करण्यासाठी या संघटनेच्या धर्तीवर दलित पॅथर संघटना स्थापन करण्यात आली.

दलित पॅथर ची स्थापना आणि कार्य :

देशभर दलितांवर होत असलेल्या अन्याय अत्याचार, एलिया पेरूमल समितीचा अहवाल आणि याच काळात महाराष्ट्रातील बावडा, ब्राह्मणगाव, ऐरणगाव या ठिकाणी दलितांवर झालेले अन्याय अत्याचार या सर्व घटनांमुळे दलित समाजातील तरुण अस्वस्थ होत होते. या अस्वस्थतेची परिणती संतप्त प्रक्रियेमध्ये झाली. ही संतप्त प्रतिक्रिया होती ती म्हणजे दलित पॅथरची स्थापना. 9 जुलै 1972 रोजी मुंबई येथे झाली दलित पॅथर चा पहिला मेळावा जाहीर करण्यात आला. या मेळाव्याची दखल संपूर्ण भारताने घेतली. या मेळाव्यात 15 ऑगस्ट 1972 चा स्वातंत्र्य दिन हा काळा स्वातंत्र्य दिन म्हणून साजरा करावा अशी भूमिका जाहीर करण्यात आली. यासाठी दलित वस्त्यांमधून सभा बैठका सुरू झाल्या. स्वातंत्र्यदिनी काळे झेंडे बांधण्याचे आव्हान केले गेले. यावेळी राजा ढाले यांनी 'काळा स्वातंत्र्य दिन' हा लेख लिहिला तो प्रचंड गाजला. दलित महिलांवरील अन्याय अत्याचार झाल्यानंतर लोक पैसे देऊन सुटतात या विरोधात त्यांनी आपल्या लेखांमधून प्रहार केला होता. याशिवाय दलित पॅथरने बेकारी, बेरोजगारी विरुद्ध आवाज उठवणे, गीतेचे तिचे दहन करणे, शंकराचार्यांवर जोडा फेकणे अशा अनेक धाडसी गोष्टी केल्या होत्या. दलित पॅथर मधील कार्यकर्त्यांची आक्रमक भाषणे आणि कृती यामुळे सामाजिक वातावरण ढवळून निघाले होते. याशिवाय गाव खेड्यांमध्ये जे लोक दलितांवर आणि अत्याचार करतील बहिष्कार टाकतील

त्यांच्यावर मुंबईत बहिष्कार टाकण्याची घोषणा पॅथरने केली होती. याचे पडसाद देशपातळीवर उमटले होते. गुजरात, कर्नाटक, तामिळनाडू, दिल्ली, पंजाब अन्य राज्यांमध्ये देखील संघटना उभ्या राहिल्या. 1974 च्या सभेनंतर मात्र वाढत्या अन्यायाविरोधात व सरकारच्या नाकर्तेपणाच्या निषेधार्थ निवडणूक बहिष्कार करणार होते ज्याचा सर्वाधिक फटका सत्ताधारी वर्गाला बसणार होता. दलित मते न मिळाल्यास त्यांना आपला पराभव स्पष्ट दिसत होता. या रागातूनच नामदेव ढसाळ यांचे जहाल भाषण सुरू असताना शिवसैनिकांनी दगडफेक केली. त्यामुळे वातावरण तापले राजा ढालेंनी समोरून हल्ला करण्याचे आवाहन केले त्यामुळे शिवसैनिकांनी सभा उधळी आणि वरळीत मोठ्या प्रमाणात दंगल पेटली. पोलिसांनी केलेल्या गोळीबारात चर्मकार समाजातील रमेश देवरुखकर हा पॅथर शहीद झाला. भागवत जाधव च्या डोक्यात पाटा पडल्याने ते जागीच शहीद झाले. नामदेव ढसाळ ,ज.वी.पवार, भाई सांगरे,प्रल्हाद चेंदवणकर आणि लतीफ खाटीक यांना अटक करून खोठ्या केसेस टाकल्या पण त्यानंतर सर्वांना पुरून उरले. पोटनिवडणुकीत काँग्रेसच्या उमेदवाराचा पराभव झाला आणि कम्युनिस्ट पक्षाच्या काँग्रेस रोजा देशपांडे निवडून आल्या यामुळे तत्कालीन सत्ताधारांसाठी पॅथरने मोठे राजकीय आव्हान उभे केले. त्यामुळे पॅथरचा झंजावत सर्व दूर पसरला.

दलित पॅथर चे कार्य जोमाने सुरू असताना त्यांच्या नेत्यांमध्ये अंतर्गत मतभेद निर्माण होत होते.नामदेव ढसाळ यांनी लिहिलेल्या जाहीरनाम्यास राजा ढाले यांनी विरोध केला. यातून ढाले-ढसाळ संघर्ष सुरू झाला. आंबेडकरवाद की मार्क्सवाद असा संघर्ष या ठिकाणी होता. आणि याचे पर्यावरण त्यानंतरच्या फुटीत झाले. फूट पडल्यानंतर मात्र दोन्ही गटांनी आपापले स्वतंत्र कार्यक्रम हाती घेतले. श्रीमंत जमीनदारांनी खेड्यापाड्यातून गरीब दलित शेतकऱ्यांच्या ज्या जमिनी बाळकावल्या होत्या त्या जमिनी परत मिळवणे हा ढसाळ गटाने घेतलेल्या कार्यक्रमापैकी एक महत्त्वपूर्ण कार्यक्रम होता. याचेच रूपांतर पुढे भूमिहीन मजुरांच्या आणि गरीब शेतकऱ्यांच्या परिषदेमध्ये झाले. राजा ढाले यांनी चळवळीची बौद्धिक पातळी वाढावी सुधारावी यासाठी प्रयत्न केले. ढाले यांच्या गटाने बळकवलेल्या जमिनी काढून घेऊन त्यांचे त्यांच्या हक्काच्या मालकांकडे वितरण करावे, जातीय अत्याचार करणाऱ्यांना मिसा कायद्याखाली अटक करावी, दलितांच्या शिष्यवृत्ती नोकरीत वाढ करावी, आंबेडकरांच्या साहित्याचे इतर भाषेत भाषांतर करावे, दलितांना घरे बांधण्यासाठी

सवलती देण्यात याव्या यासंबंधी कार्य केले. सांगरे आणि माहतेकर गटाचा भर हा आर्थिक कार्यावर होता. तर कांबळे गटाने राखीव जागांचा बँकलॉग भरणे, रोजगाराच्या वेतनात वाढ करणे, आर्थिक सवलती मिळवण्यात यासाठी प्रयत्न करणे, मराठवाडा विद्यापीठाचे नामांतरण करणे, दलितांना मिळणारे शिष्यवृत्तीत वाढ करणे व दलितांवरील अन्याय अत्याचाराचे खटले चालवण्यासाठी वेगळ्या कोर्टाची स्थापना करणे यासारखे कार्य हाती घेतले. दलित पॅथरच्या संघर्षाच्या भूमिकेमुळे राज्य सरकारला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समग्र साहित्य प्रकाशित करावे लागले.वास्तविक, त्या दरम्यानच्या काळात दलित पॅथर जरी विखुरली असली तरी दलित पॅथरच्या झंझावातामुळे आंबेडकरी चळवळीला जी गतिशीलता निर्माण झाली होती, त्यामुळे हा मोर्चा अत्यंत मोठ्या संख्येने होऊ शकला. या मोर्चामुळे राज्य सरकारला, कडवट संघटनांना आंबेडकरी विचारांची धडकी भरली. त्यानंतर बाबासाहेबांचे खंड प्रकाशित होण्याच्या प्रक्रियेमध्ये कुठल्याही प्रकारचा अडथळा निर्माण झाला नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सर्व साहित्य हे निर्विवादपणे त्यानंतर प्रकाशित होऊ शकले. आतापर्यंत 26 खंड प्रकाशित झालेले आहेत.

निष्कर्ष :

रिपब्लिकन नेत्यांची स्पर्धा, दलितांकडे पाहण्याचा इतर राजकीय पक्षांचा दृष्टिकोन आणि वृत्ती, दलित दलितांवरील वाढते अत्याचार, अन्याय याची परिणीती म्हणून 9 जुलै 1972 रोजी दलित पॅथर या तरुणांच्या संघटनेची स्थापना झाली. दिलीप पॅथरची आक्रमक कार्यशैली आणि जशास तसे उत्तर देण्याची भाषा यामुळे ही संघटना अल्पावधीतच प्रचंड मोठ्या प्रमाणात विस्तारली. दलितावर अन्याय अत्याचार करणाऱ्यांच्या मनामध्ये पॅथरने आपल्या कृतीने जरब बसविली. दलित पॅथरने पुकारलेला लढा म्हणजे एक युद्धच होते. अत्याचार करणारा कितीही मोठा असला तरी कोणाचाही मुलाहिजा न बाळगता त्या अत्याचार विरुद्ध लढणारी ही समकालीन दलित पक्ष, संघटना यांच्या पेशा कितीतरी पटीने महत्त्वपूर्ण होती. दलित पॅथरच्या चळवळीत मोठ्या प्रमाणात दलित साहित्य निर्माण झाली दलित समाजाला आक्रमक बनविण्याचे आणि अस्मिता देण्याचे काम या चळवळीने केले. अत्यंत आक्रमकपणे प्रस्थापितांना आणि व्यवस्थेला आव्हान देत स्वतःचे अस्तित्व दलित पॅथरने निर्माण केले. लोकांचे हक्क,सरकारचे कर्तव्य, गायरान जमिनी, उत्पन्नाच्या

स्रोतावरील सर्वसामान्यांचा ताबा, अन्याय आणि अत्याचाराचा विरोध, धार्मिक कल्पनांचा विरोध या मुद्द्यावर पँथरने आक्रमकपणे लढा दिला.

दलित पँथरने उभारलेले आंदोलन एकसुरी नव्हते त्यात अनेक घटक दिसून येतात. राजा ढाले दलित पँथरची उद्दिष्ट बौद्धराष्ट्र मानत होते तर नामदेव ढसाळ त्यातून राजकीय परिवर्तन आणू इच्छित होते. मात्र या संघटनेतील सर्वांचे एकच उद्दिष्ट होते ते म्हणजे दलित समाजाचे आत्मभान जागृत करून त्याला न्यायासाठी हक्कासाठी आणि स्वतःच्या अस्तित्वासाठी जागृत बनविणे.

दलित साहित्य चळवळीचा कृतीशील आविष्कार म्हणजे दलित पँथरचा उदय होता. दलित पँथरने तरुणांना आणि जनतेला एक दिलासा दिला. दोन-तीन वर्षांमध्ये दलित पँथर मध्ये फूट पडली ही फुट अपरिहार्य होती. कारण त्यामध्ये गट तर निर्माण झाले होते वैचारिक आणि व्यक्तिगत दृष्ट्या अतिशय भिन्न प्रवृत्ती असलेल्या दोन व्यक्तींच्या ठायी पँथरच्या नेतृत्वाचा बिंदू होता. दलित पँथर एक शक्ती म्हणून टिकली नसली तरी एकूण मरगळलेल्या दलित तरुणांच्या ठाई असलेली सामाजिक जाणिवेची ज्योत दलित पँथरने प्रज्वलित केली होत.

संदर्भ :

- १) ढसाळ नामदेव, मलिका अमर शेख ढसाळ (सं), दलित पँथर एक संघर्ष, भाष्य प्रकाशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, १ मे २०१४
- २) डांगळे अर्जुन, दलित पँथर अधोरेखित सत्य, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई
- ३) डॉ. खरात शंकरराव, दलित पँथरचा उदय, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती, १९८८
- ४) लोकसत्ता चतुःसुत्र, पँथरचा प्रयोग तिथला नि इथला, सुरज येगडे, ८ जून २०२२
- ५) लोकसत्ता, दलितांच्या संघर्षांचे सहप्रवासी, सुरज येगडे, २६ जुलै २०२०
- ६) लोकसत्ता, पँथरची पन्नाशी, सुबोध मोरे, ९ जानेवारी २०२२
- ७) लोकसत्ता, दलित पँथरचा अधोरेखित इतिहास, १८ मे २०२२
- ८) लोकसत्ता, एक बंडखोर राजा, १७ जुलै २०१९
- ९) द वायर, लढवय्या पँथरचा, १७ जुलै २०१९

- १०) करंजीकर विश्वदिप, पँथरने आम्हाला काय दिले ? राऊंड टेबल इंडिया - मराठी, ३० मे २०२२
- ११) <https://youtu.be/4vYLJVM3Pow>
- १२) <https://youtu.be/-Fa7zbmOwLI>
- १३) <https://youtu.be/TudBw0nxdvA>
- १४) <https://marathi.thewire.in/ladhvayya-panther-rajadhaale>
- १४) The Ambedkarite Today, The Dalit Panther Movement : An Inspiring Era Of India's Dalit Rights Movement,

प्राचीन भारतीय राज्यसंस्थेच्या उत्पत्तीचा सिद्धांत आणि त्याचे उत्तरदायित्व : एक अभ्यास

डॉ. हणमंत बाळकृष्ण नागणे

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग सांगोला महाविद्यालय, सांगोला

Corresponding Author- डॉ. हणमंत बाळकृष्ण नागणे

DOI- 10.5281/zenodo.7402902

प्रस्तावना :

भारत देशाला प्राचीन काळापासून ऐतिहासिक परंपरा लाभलेली आहे. वैदिक कालखंडापासून भारताच्या लिखित स्वरूपातील इतिहासाची माहिती प्राप्त होते. मानवाला प्रारंभापासून स्वतःच्या रक्षणासाठी भौतिक परिस्थिती संघर्ष करावा लागला. मानवाने आपल्या बुद्धीच्या जोरावर विरोधी शक्तीशी झगडा करून आपले जीवन सुखी करण्याचा प्रयत्न केला. आत्मिक सामर्थ्याची वाढ आणि नैसर्गिक शक्तीवर प्रभुत्व मिळविणे ही मानवाची मूलभूत गरज राहिलेली आहे. प्राथमिक अवस्थेमध्ये सुख मिळवण्यासाठी मानवाने निसर्गावर संस्कार केलेले नसून जगण्यासाठी आवश्यक म्हणून संघर्ष केला. जगण्यासाठी केलेल्या संघर्षातूनच संपत्तीमध्ये वाढ होत जाऊन काळाच्या ओघात मानवी जीवन समृद्ध होत गेले आणि मानवी संस्कृतीचा विकास होत गेला. मानवी संस्कृतीचा विकास होत असताना प्राचीन भारतामध्ये राज्यसंस्थाही उदयास आली. स्वतःचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी सुरु झालेला मानवाचा प्रवास आज प्रगत, डिजिटल, आधुनिक भारतापर्यंत पोहोचला आहे. प्राचीन भारतामध्ये सांगितलेला राज्य उत्पत्तीचा सिद्धांत इंग्रजांचे भारतावर साम्राज्य प्रस्तावित होईपर्यंत अवलंबलेला दिसून येतो. भारतीयांनी साम्राज्यवादी परकीय राजवटी पासून स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी प्रदीर्घ संघर्ष केला आणि आपल्या भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळाले. आज आपला भारत देश एक स्वतंत्र लोकशाही देश म्हणून उदयास आलेला आहे, या वर्षी आपण स्वातंत्र्याचे अमृतमहोत्सवी वर्ष साजरे करत आहोत.

उद्दिष्टे:

१) प्राचीन भारतीय राज्यसंस्थेच्या उत्पत्तीचा सिद्धांत अभ्यासणे.

२) प्राचीन भारतीय राज्यसंस्थेच्या उत्पत्तीच्या सिद्धांताचे उत्तरदायित्व अभ्यासणे.

संशोधन पद्धत:

सदर शोध प्रबंध लिहिण्यासाठी मी ग्रंथालयीन पद्धतीचा वापर केलेला असून यामध्ये मी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे.

राज्यसंस्थेची उत्पत्ती :

आर्य लोकांचे भारतात आगमन होण्याच्या अगोदर येथे एक प्राचीन संस्कृती होती. मोहेंजोदडो, हडप्पा आणि इतर ठिकाणच्या उत्खननात तिचे अवशेष सापडले आहेत. त्यावरून असे स्पष्ट होते की, त्यावेळी शासनसंस्था बरीच विकसित झालेली होती. पण या संस्थेचे स्वरूप कशा प्रकारचे होते, सत्तेचे स्थान कोणते होते, सत्तेचा वापर कोणत्या पद्धतीने होत असे. ती कोणत्या प्रकारच्या समाजघडणीशी निगडित होती, तिच्या प्रस्थापनेमागील तात्वीक बैठक काय होती या

प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरे आजपर्यंत तरी मिळालेली नाहीत. म्हणून भारतातील ह्या प्राचीनतम संस्कृतीतील राज्यसंस्थेचा कोणताच लिखित पुरावा उपलब्ध नसल्याने तिचा विचार करणे अशक्य आहे.

वैदिक काळातील साहित्यामध्ये अगदी सुरुवातीपासून 'राजा' या संज्ञेचा निर्देश आढळतो. त्यावरून 'राजा' ही संस्था ऋग्वेदकाळाच्या अगोदरच अस्तित्वात होती असे म्हणता येते. ऋग्वेदकाळातील राज्याचे स्वरूप फारसे विकसित झालेले नव्हते. या काळातील राज्य निरनिराळ्या समुदायांतून विकसित होत गेले असावे. ऋग्वेदातील समाज हा निरनिराळ्या अविभाज्य कुटुंबात विभागलेला होता. अनेक कुटुंबे एकत्र येऊन 'विश' ची निर्मिती होत असे. विशाच्या प्रमुखास विशपती म्हणत. अनेक विश एकत्र येऊन जन तयार होई. त्याच्या प्रमुखास जनपती म्हणत. राजाची निवड करण्यामागील प्रेरणा काय असावी याविषयी वैदिक वाङ्मयातील काही वचनांवरून अनुमान करता येते. ऐतरेय ब्राह्मणात एके ठिकाणी असे म्हटले आहे की, देव आणि असुर यांच्यातील युद्धामध्ये देवांचा सारखा पराभव होऊ लागला. तेव्हा विचारांती देवांना असे

दिसून आले की, आपल्याला राजा नसल्यामुळे आपला पराभव होतो, म्हणून राजाची निर्मिती करण्याचे ठरवून त्यांनी सोमाला आपला राजा केले. सोम राजा झाल्यानंतर देवांचा सर्वत्र विजय होत गेला. शतपथ ब्राह्मणात असुरांवर विजय मिळविण्यासाठी इंद्राची नियुक्ती झाल्याचा आणि त्याला देवांनी आपला प्रमुख मानल्याचा उल्लेख आहे. इंद्राने अतीप्रबल शत्रूवर मिळविलेल्या विजयाचे अनेक ठिकाणी वर्णन आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणात तर म्हटले आहे की, राजाशिवाय युद्ध करताच येणार नाही. या वचनांवरून असे अनुमान निघते की, युद्धकाळात विजयी नेतृत्व करण्यास समर्थ अशा पुरुषाची आवश्यकता वाटून तशा मनुष्याची राजपदासाठी निवड केली जाई. युद्धाच्यावेळी देवांनी आपल्यातील एकाला राजा केले. त्याप्रमाणे युद्धाच्या प्रसंगी लढण्यास सिद्ध झालेले गणातील पुरुष आपल्यातीलच एकाला नेतेपद अर्पण करीत.

प्राचीन काळात समाज सुखासमाधानाने नांदत होता. राज्य संस्था नव्हती, राजा नव्हता, दंड नव्हता व दंड चालविणाराही नव्हता. कारण समाज एकमेकांबरोबर धर्माने वागून एकमेकांचे रक्षण करित होता. परंतु ही स्थिती फार काळ टिकली नाही. माणसाच्या अंतःकरणातील दुष्ट मनोविकार उघड होऊ लागले. परस्परांस सहाय्य करण्याची बुद्धी नष्ट होऊ लागली. जिकडे तिकडे स्पर्धेचे साम्राज्य सुरु झाले, समाज विस्कळीत झाला. इतरांशी स्पर्धा करून स्वतःचे हित साधण्याच्या प्रवृत्तीमुळे माणसाच्या मनामध्ये काम क्रोध या सारख्या विकारांनी जागा घेतली. माणसांना कर्तव्य काय व अकर्तव्य काय याविषयी भ्रम वाटू लागला. समाजातील अव्यवस्था मोडून त्यास व्यवस्थित स्वरूप देण्याकरिता कोणी दंडधारक नसला म्हणजे प्रबल लोक दुर्बलास छळू लागतात. या स्थितीस महाभारतकारांनी अराजकता असे नाव दिले आहे. कौटिल्याने या स्थितीचा निर्देश मात्स्यन्याय ह्या शब्दाने केला आहे. मात्स्यन्याय म्हणजे जलाशयातील मोठा मासा लहान माशाला गिळतो व त्याहून मोठा मासा त्या मोठ्या माशाला गिळतो. बळी तो कान पिळी अशी अवस्था होवून समाजातील प्रबल लोक दुर्बलास गांजू लागले. जग हे स्वभावतःच असन्मार्गाने चालणारे असल्यामुळे त्यात परस्परास भक्षण करण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागली.

राजाच्या उत्पत्ती विषयीचा दैवी सिद्धांत :

महाभारताच्या शांतीपर्वामध्ये राजाच्या उत्पत्तीविषयी युधिष्ठिर भीष्माला विचारतो, राजाराजा म्हणतात तो कसा उत्पन्न झाला. या प्रश्नाचे उत्तर देताना

भीष्म सांगतो, समाजामध्ये उत्पन्न झालेली अनास्था, अराजकता दूर करण्यासाठी देवांनी ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली. देवाने त्यांना दंडनीती सांगितली ही दंडनीती प्रत्यक्ष अमलात आणणारी कोणीतरी मूर्त शक्ती असल्याशिवाय केवळ अमूर्त दंडनीती समाजात माजलेली अव्यवस्था दूर करू शकणार नाही असे देवांना वाटले. देवांनी विष्णूला प्रार्थना केली की, त्याने अशा एका मानवाची नियुक्ती करावी की, तो इतरांवर वर्चस्व गाजवू शकेल. त्याप्रमाणे विष्णूने विरजस नावाचा एक मानसपुत्र उत्पन्न केला. पण त्याने राज्य करण्याचे नाकबूल करून संन्यास स्विकारला, त्याचा पुत्र कीर्तिमान आणि कर्दम दोघेही राज्य करण्यास तयार झाले नाहीत. कर्दमचा पुत्र अनंग या गोष्टीला तयार झाला आणि त्याने धर्मानुसार राज्य करून प्रजेचे रक्षण केले. अनंगाचा पुत्र अतिबल हा मात्र इंद्रियाच्या आधीन होऊन वाईट प्रवृत्तीचा निघाला. त्याचा पुत्र वेन हा अत्यंत दुराचारी असा राजा झाला व त्याने प्रजेचा अनन्वित छळ केला. म्हणून ब्रह्मवादी मुनींनी त्याचा वध केला. वेनास पृथू नावाचा पुत्र होता. तो वेदविद्येत, धनुर्विद्येत, दंडनीतीत व इतर शास्त्रात प्रविण होता. त्यास राजा करावे असे देवांना व ऋषींना वाटू लागले. त्यास राज्यारोहन प्रसंगी प्रतिज्ञा अर्थात शपथ घ्यावयास लावली. भूमी हेच माझे परब्रह्म समजून मी सदैव तिचे पालन करीन, दंडनीतीशास्त्रात सांगितलेला धर्म आचरण करीन अशी प्रतिज्ञा केल्यावर पृथूस राज्यप्राप्ती झाली. सर्व लोकांचे त्याने मनोरंजन केले म्हणून त्याला राजा म्हटले. याप्रमाणे महाभारतातील शांतीपर्वात राजाच्या उत्पत्तीविषयी सांगितले आहे. त्यापेक्षा कोणीही श्रेष्ठ होणार नाही, असा निर्वाळा देवून विष्णूने त्याच्या शरीरात प्रवेश केला. या प्रमाणे भीष्माने युधिष्ठिराच्या प्रश्नाचे उत्तर दिले. यावरून पृथू हाच मनुष्यांचा पहिला राजा असावा असे दिसून येते. राजाच्या उत्पत्तीच्या या सिद्धांतास दैवी सिद्धांत म्हटले जाते.

बौद्ध धर्मग्रंथातील राजाच्या उत्पत्तीविषयीचा सिद्धांत :

'दीघनिकाय' या बौद्ध धर्मग्रंथात यासंबंधी पुढील प्रमाणे वर्णन आहे. सृष्टीची उत्पत्ती झाली तेव्हा सर्व प्राण्यांचे देह अपार्थिव केवळ मनोमय होते आणि ते अंतरिक्षातच संचार करीत. कालांतराने पृथ्वी जलतत्वातून वेगळी झाली, आणि सुर्य चंद्र उत्पन्न होऊन दिवस, रात्र इत्यादी भेद अस्तित्वात आले. अधर्माचाही उगम झाला. तथापी त्यावेळी उपजिविकेची सर्व साधने वनस्पतीवर अवलंबून असल्यामुळे संघर्षाला वाव नव्हता.

पण नंतर काही काळाने अधर्माची वाढ होऊन स्वर्गीय सुखाचा -हास होत गेला. परिणामतः दुसऱ्याची सत्ता चोरण्याची प्रवृत्ती उत्पन्न होऊन अराजकता वाढीस लागली त्यामुळे शासन करणे आवश्यक झाले. चोरी, लबाडी, निंदा-नालस्ती इत्यादी अनिष्ट प्रकार वाढल्यामुळे त्रस्त झालेल्या लोकांनी असे ठरवले की, गुन्हेगारांचे दमन करण्यास समर्थ अशा एका माणसाची निवड करणे आवश्यक आहे. त्या कामगिरीबद्दल त्याला काही धान्य देण्याचे ठरवून लोकांनी सर्वांत सुंदर आणि समर्थ अशा माणसाला हे पद स्विकारण्याची विनंती केली. त्याने ते मान्य केल्यावर त्याला 'महासंमत' म्हणजे लोकांनी संमती दिलेला सर्वश्रेष्ठ मनुष्य असे नाव दिले. त्यानंतर तो क्षेत्राचा अधिपती झाला, म्हणून त्याला 'खत्तिय' म्हणजे क्षत्रिय हे दुसरे नाव प्राप्त झाले आणि तो धम्माने म्हणजे धर्माने सर्वांचे रंजन करून लागला. म्हणून 'राजा' या तिसऱ्या नावानेही तो ओळखला जावू लागला.

राजाच्या उत्पत्तीविषयीचा सामाजिक कराराचा सिद्धांत :

राजाच्या उत्पत्तीविषयी सामाजिक कराराचा सिद्धांत पाश्चात्य इतिहासकार मानतात. अराजक स्थितीमुळे समाजात अनास्था उत्पन्न झाली, तेव्हा सर्व प्रजाजनांनी आपसात एकचित्ताने करार करून अधर्माने वागणाऱ्या मनुष्यास बहिष्कृत करावयाचे असे ठरविले. परंतु हाही करार फार काळ टिकला नाही. म्हणून लोकांनी वैवस्वत मनुस शैतीच्या उत्पन्नाचा १/६ भाग व व्यापारातील नफ्याची १/१० रोख देण्याचा करार करून त्यास राजा केले. महाभारतात दिलेल्या व कौटिल्याने अर्थशास्त्रात उल्लेखित केलेल्या उत्पत्तीवरून राजा व प्रजा यामध्ये करार होऊन राजसंस्थेची उत्पत्ती झाली असे स्पष्ट दिसून येते. राजाने प्रजेचा योगक्षेम चालवावा आणि प्रजेने त्याच्या बदल्यात आपल्या मिळकतीचा भाग अथवा कर द्यावा असा हा दुहेरी करार होता. राजा म्हणून निवड झालेली व्यक्ती आणि इतर लोक ह्यांच्यात जो एक प्रकारचा करार होतो त्याचे साम्य काही पाश्चात्य अभ्यासकांनी प्रतिपादन केलेल्या 'समाज व राजसत्ता' प्रस्थापित करण्यासंबंधीचा करार याविषयीच्या सिद्धांताशी साम्य दाखविण्याचे प्रयत्न झाले आहेत. हॉब्स या इंग्लिश विचारवंताच्या मताप्रमाणे मनुष्य हा सर्वस्वी विकाराच्या आधीन होऊन वागणारा असल्यामुळे प्रारंभी अराजकाचीच स्थिती होती. त्यामधून मार्ग काढण्यासाठी सर्व सत्ता एका व्यक्तीच्या हाती देण्यात आली आणि अशा रीतीने राजसत्ता अस्तित्वात आली. या मताचे

भारतातील मात्स्यन्याय व त्याचे निवारण करण्यासाठी राजसंस्थेची उत्पत्ती या विषयीच्या सिद्धांताशी भरपूर साम्य आहे. लॉक या विचारवंताने या कराराच्या सिद्धांताचे वेगळ्या स्वरूपात विवेचन केले आहे. त्याच्या मताप्रमाणे प्रत्येक व्यक्तीला निसर्गतः प्राप्त असे काही मूलभूत हक्क किंवा अधिकार, जीवित, स्वातंत्र्य आणि मालमत्ता यासंबंधाचे अधिकार असतात. या अधिकारांवर अतिक्रमण होऊ नये व ते सुरक्षित राहावेत याच उद्देशाने 'सामाजिक करार' होऊन समाज व राज्यसत्ता यांचा उदय झाला. या कराराप्रमाणे लोकांनी आपल्या मूलभूत अधिकारांवर काही बंधने स्वीकारण्याचे कबूल केले आणि लोकांच्या या मूलभूत अधिकारांची जोपासना व्हावी म्हणून समाजाने अथवा राज्यसत्तेने आपल्यावरील काही नियंत्रणास मान्यता दिली. यावरून लॉकने असे सिद्ध केले की, समाजाची अथवा राजाची सत्ता लोकांपासून आलेली आहे. म्हणून लोक हेच सत्तेचे मूळ अधिष्ठान आहेत. या मूळ करारातच राज्यसत्तेवरील नियंत्रणाचा निर्देश आहे.

कौटिल्यीय अर्थशास्त्रात राज्य संस्थेच्या उत्पत्तीच्या दोनही संकल्पना ध्वनित केलेल्या आहेत, तथापी राज्यसंस्था ही मानवी कल्पना आहे. याच मताचा कौटिल्यानेही पुरस्कार केलेला आहे. दैवी सिद्धांतावर कौटिल्य तसेच हॉब्स, लॉक, रुसो हे पाश्चात्य विचारवंत यांचा विश्वास नसून ते सामाजिक कराराच्या सिद्धांतावर जास्त विश्वास ठेवताना दिसून येतात. अर्थशास्त्रामध्ये काही ठिकाणी राजाला इंद्र यमाची उपमा दिलेली आढळून येते. तरी त्यात राजाच्या देवप्राप्त हक्काची कल्पना मांडण्याचा कौटिल्याचा उद्देश नसून, केवळ राजद्वेशी प्रजाजनांच्या मनात राजासंबंधी प्रेम उत्पन्न करण्याचा अथवा दरारा बसविण्याचा हेतू असावा. राज्यसंस्था मनुष्य निर्मित आहे, हेच मत कौटिल्याने प्रतिपादन केले आहे. कौटिल्याच्या मते राजा व प्रजा यामध्ये काही करार होऊनच राज्यसंस्था अस्तित्वात आली आणि प्राचीन काळापासून असेच मत चालत आल्यामुळे त्याचा स्विकार कौटिल्याने त्याच्या ग्रंथात केलेला दिसून येतो.

राजाच्या निवडणूकीविषयीचा सिद्धांत :

प्रारंभीच्या काळामध्ये राजाची निवड केली जात होती. परंतु राजाची ही निवड कोणत्या पध्दतीने केली जात असे हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. देवांनी आपसात विचार करून सोमाची अगर इंद्राची राजा म्हणून निवड केली अशा प्रकारचे ब्राह्मणग्रंथात उल्लेख आहेत. त्याचप्रमाणे लोक आपसात विचारविनिमय करून राजा निवडीत असत. युद्धामधील समर्थ नेतृत्वाची गरज

भासून त्यासाठी राजा निवडला जाण्याची प्रथा सुरु झाली. राजन्यांपैकी एकाची राजा म्हणून निवड विशांमार्फत होत असे. ऋग्वेदात एके ठिकाणी राजाची निवड करणाऱ्या विशांचा उपमा देण्यासाठी उपयोग केला आहे आणि दुसऱ्या एका ठिकाणी विशांनी आपल्या क्षेत्राचे रक्षण करण्यासाठी राजाला नेमले असे म्हटले आहे. अथर्ववेदातही राजाला उद्देशून विशांनी तुला राज्य करण्यासाठी निवडले आहे. अशा प्रकारचे वचन आहे. राजाची निवड विशांकडून केली जाणे स्वाभाविक होते. कारण प्रारंभी सर्व विश युध्दात भाग घेत असत. शतपथ ब्राह्मणात क्षत्रिय (राजा) जो जिंकण्याची इच्छा करतो, तो विशांच्या सहाय्याने जिंकतो असा उल्लेख आहे. राजाची निवड युध्दाच्या वेळीच न होता इतर वेळीही होऊ लागली. तेव्हा हीच परंपरा पाळली गेली. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की श्रुतीकाळी राजा सर्वसामान्य लोकांकडून निवडला जात असे. लोक राजाची निवड करीत इतकेच नाही तर ते राजाला हद्दपारही करू शकत होते. हद्दपार झालेल्या राजाला 'अपरुद्ध' अशी संज्ञा आहे. ही हद्दपारी विशांकडून करण्यात येत होती. हद्दपार झालेल्या राजाला परत यावयाचे असेल तर त्याला विशांची संमती मिळविणे आवश्यक होते.

राजपदाचे उत्तरदायित्व :

महाभारतात दिलेली किंवा पाश्चात्य तत्ववेत्त्यांच्या ग्रंथात दिलेली राज्यसंस्थेची उत्पत्ती अभ्यासली म्हणजे समाजास वरिष्ठ सत्तेची आवश्यकता भासू लागली. म्हणून ती अस्तित्वात आली असे म्हणावे लागते. शिवाय महाभारतातील उपपत्तीवरून असे म्हणावे लागते की, राजा हा देवाने निर्माण केलेला आहे. भारतीय शास्त्रकारांच्या ग्रंथात राजा हा देवाचा अंश आहे, ही कल्पना प्रामुख्याने मांडलेली असली तरी त्यास दैवी हक्क अथवा अधिकार दिलेले नसून देवाच्या गुणानुसार धर्म आचरण्याचा अथवा लोकोपकारक कर्तव्य करण्याचा अधिकार दिलेला आहे.

इंद्र, वायु, यम, सूर्य, अग्नी, वरुण, चंद्र व कुबेर या देवांच्या अंशापासून देवाने प्रजेच्या रक्षणाकरिता राजाची निर्मिती केली. सृष्टीच्या व्यवहारात इंद्रादी देवांस त्यांच्या गुणानुसार जी कर्तव्य सोपविलेली आहेत तीच कर्तव्ये प्रजेच्या रक्षणाकरिता राजाने आचरणात आणावी असाच शुक्रनीताचा अभिप्राय आहे, हे पुढील वर्णनावरून दिसून येते. इंद्र ज्याप्रमाणे भाग किंवा हविर्भाग घेऊन लोकरक्षण कर्मात दक्ष असतो त्याप्रमाणे राजाने आपला भाग अथवा सारा, कर घेऊन रक्षण कर्मात दक्ष असावे. गंधाची-सुगंधाची कल्पना देणाऱ्या वायुप्रमाणे राजानेही

प्रजाजनास सत्य कर्म कोणते याची कल्पना द्यावी. अंधाराचा नाश करून प्रकाश देणाऱ्या सूर्याप्रमाणे राजाने अधर्माचा नाश करून धर्माचरणास प्रोत्साहन द्यावे. पापकृत्यांबद्दल दंड करणाऱ्या यमाप्रमाणे राजानेही प्रजेच्या दुष्कर्मांबद्दल शिक्षा करावी. अग्नी जसा सर्व हविर्भाग भक्षण करून निरंतर शुचि असतो, त्याप्रमाणे राजाने प्रजारक्षणार्थ सर्व प्रकारचे कर घेऊन शुचिता राखावी. वरुण ज्याप्रमाणे आद्रतेने संपूर्ण सृष्टीचे पोषण करतो, त्याप्रमाणे राजाने स्वतःच्या धनाने प्रजेचे संरक्षण करावे. मानव प्राण्याला शितल किरणांनी आनंदीत करणाऱ्या चंद्राप्रमाणे राजाने आपल्या सद्गुणांनी, सत्कर्मांनी प्रजाजनास आल्हाद द्यावा. कुबेराप्रमाणे राजाने आपला खजिना, आपली संपत्ती सुरक्षित ठेवण्यास दक्ष असावे. इंद्रादी सर्व देवतांचे गुण राजाच्या अंगी असले पाहिजेत. सर्व गुणसंपन्न असाच राजा प्रजाजनास प्रिय होतो. म्हणून राजाच्या अंगी देवांच्या गुणांपैकी एकही गुण कमी असू नये. राजा हा पिता-माता, गुरुभ्राता, बंधु व यम आहे असे शुक्रनीती सांगते व महाभारतील शांतीपर्वातही असेच म्हटले आहे. प्रजेचे सुख तेच राजाचे सुख, प्रजेचे हित तेच राजाचे हित, स्वतःला प्रिय असे राजाचे हित नाही. प्रजेला प्रिय तेच राजाला प्रिय असते. ज्याप्रमाणे सूर्य सागरातून वाफेच्या रूपाने पाणी घेतो व ते पावसाच्या रूपात प्रजाजनास देतो त्याप्रमाणे राजाने लोकांकडून कर घ्यावेत आणि कल्याण स्वरूपात ते जनतेप्रती द्यावेत.

राजा प्रमुख प्रशासक असल्याने अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करणे सर्व आर्थिक व्यवहारावर नियंत्रण ठेवणे, परकीय राजदुतांच्या भेटी घेणे, न्यायाधिकाऱ्यांची नियुक्ती तसेच अंतिम न्यायाधिश म्हणून न्यायदान करणे. गुप्तहेरांकडून राज्याची स्थिती समजून घेणे. अधिकाऱ्यांना आदेश देणे ही प्रमुख कर्तव्ये राजाला पार पाडावी लागतात. राजा सर्वोच्च सेनापती असतो. त्यामुळे युद्धप्रसंगी सैन्याचे अधिपत्य स्विकारणे व प्रत्यक्ष युद्धभूमीवर उपस्थित राहून सैन्याला आदेश व मार्गदर्शन करणे. शांतता काळात सैन्याचे सुसूत्रीकरण, प्रशिक्षण सैनिकी अधिकाऱ्यांची निवड व साम्राज्याचे रक्षण करणे आणि साम्राज्यात वाढ करणे ही कर्तव्येही राजास पार पाडावी लागतात.

राजाचे सहकारी :

राज्याचा गाडा एका चाकावर चालणे शक्य नाही. त्यास सहाय्यकाची आवश्यकता असते. म्हणून राजाने

मंत्र्यांची, अमात्यांची, सचिवांची नेमणूक करावी आणि त्यांच्या सहाय्याने राज्यकार्य करावे असा सर्व शास्त्रकारांचा अभिप्राय आहे. अगदी सुलभ कामदेखील कधी कधी एकट्या माणसाच्या हातून शक्य होत नाही. ज्याचे उत्पन्न जास्त आहे असे राज्य एकट्याने चालविणे अगदी अशक्यच आहे. कौटिल्याने राज्यकार्यात राजाला मंत्र्यांच्या सहाय्याची आवश्यकता व्यक्त केली आहे. शुक्रनीतीत तर मंत्र्यांची आवश्यकता अधिक स्पष्ट शब्दात सांगितली आहे. राजाने सर्व विद्यांत प्राविण्य मिळविले असले तरी त्यास राजकारण किती जरी जमत असले तरी त्याने मंत्र्यांची मदत न घेता एकट्याने बसून राजकार्याचा विचार ठरविणे योग्य होणार नाही. राजा शहाणा असेल तर त्याने अध्यक्ष, कार्यकारी अमात्य, प्रजाजन व सार्वजनिक सभांचे सभासद यांच्या मताप्रमाणे राजकार्य चालवावे. त्याने आपला आग्रह धरू नये. मंत्रीमंडळाचे मत धाब्यावर बसवून जो राजा आपल्या छंदाने चालतो तो आत्मनाशाचीच तयारी करतो असे समजावे.

सारांश:

प्राचीन भारतीय राजसंस्थेच्या उत्पत्तीविषयीच्या सिद्धांताचा वेगवेगळ्या साधनांच्या द्वारे अभ्यास केल्यावर असे दिसून येते की प्रत्येक व्यक्तीला निसर्गतः काही मूलभूत हक्क किंवा अधिकार प्राप्त असतात. यामध्ये जीवित, स्वातंत्र्य आणि मालमत्ता यासंबंधीचे अधिकार असतात. या अधिकारांवर अतिक्रमण होऊ नये व ते सुरक्षित राहावेत याच उद्देशाने सामाजिक करार होऊन प्राचीन भारतामध्ये राज्यसंस्था उदयास आली असावी असे दिसून येते. सामाजिक कराराप्रमाणे लोकांनी आपल्या मूलभूत अधिकारांवर काही बंधने स्वीकारण्याचे कबूल केले आणि लोकांच्या मूलभूत अधिकारांची जोपासना व्हावी म्हणून समाजाने व राज्यसत्तेने आपल्यावरील काही नियंत्रणास मान्यता दिली असावी. प्राचीन भारतीय राज्यसंस्थेची उत्पत्ती आणि त्याचे उत्तरदायीत्व अभ्यासताना असे लक्षात येते की उदात्त

भावनेतून ही संस्था उदयास आली असावी. प्राचीन भारतीय राज्यसंस्थेचा उदय हा लोकहिताच्या दृष्टिकोनकोनातून झाला होता. प्रारंभीच्या काळात प्रजेचे सुख तेच राजाचे सुख, प्रजेचे हित तेच राजाचे हित याप्रमाणे राज्यसत्तेने काम करावे अशी अपेक्षा असल्याचे दिसून येते. या अपेक्षेप्रमाणे ज्या राज्यसंस्थांनी काम केले तो कालखंड भारतीय इतिहासाच्या दृष्टीने उज्वल, प्रगतीचा असल्याचे दिसून येते. यावर्षी आपण स्वातंत्र्य लोकशाही भारताचे अमृत महोत्सवी वर्ष साजरे करत असताना आपली राज्यव्यवस्था जनतेच्या हिताप्रती किती प्रमाणात बांधील आहे, राज्यव्यवस्थेमार्फत वंचित घटकाला खरोखरच न्याय मिळतो का याचा आपण भारताचे सुज्ञ नागरिक म्हणून अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची :

- १) जोशी लक्ष्मण शास्त्री, वैदिक संस्कृतीचा विकास, प्राज्ञ पाठशाळा वाई, १९७२
- २) गैरोला वाचस्पती, द अर्थशास्त्र ऑफ कौटिल्य, चौकंबा विद्याभवन, वाराणसी, १९६२
- ३) पवार जयसिंगराव, भारत वर्षाचा प्राचीन आणि मध्ययुगीन इतिहास, मंजुश्री प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९४
- ४) कंगले र.प. प्राचीन भारतीय राजनीति मौज प्रकाशन, मुंबई, १९६९
- ५) सिंह परमानंद, बौद्ध साहित्य मे भारतीय समाज, मोतीलाल बनारसीदास, पुणे, १९९६
- ६) पाटील बी.बी., राजकीय सिद्धांताची मूलतत्त्वे, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००३

प्रत्यक्ष लोकशाहीची आधुनिक राजकीय व्यवस्था : ग्रामसभा

श्री जोतिराम विलास माने

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

Corresponding Author- श्री जोतिराम विलास माने

DOI-10.5281/zenodo.7402914

प्रस्तावना :

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर युनोची सभा, देश पातळीवर ससंद, राज्य पातळीवर विधानसभा याप्रमाणे गावपातळीवर ग्रामसभा सर्वोच्च यंत्रणा आहे. ग्रामसभेच्या रूपाने प्रत्यक्ष लोकशाहीचा आविष्कार घडतो. प्रातिनिधिक लोकशाहीतील दोष दूर करण्यासाठी प्रत्यक्ष लोकशाहीचा पुरस्कार केला जातो. सर्वात प्रथम प्रत्यक्ष लोकशाही शासनपद्धत ही प्राचीन ग्रीक नगरराज्यात अस्तित्वात होती. तिचे बीजारोपण हे अथेन्स या नगरराज्यात झालेले आहे. प्रो. गार्नर यांच्या मते, प्रत्यक्ष लोकशाही म्हणजे राज्याची इच्छा लोकांकडून प्रत्यक्षात व त्वरित प्रकट होणे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने संसदीय लोकशाही स्विकारली. लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे तत्त्व अंमलात आणण्यासाठी बलवंतराय मेहता समिती (१९५७) च्या शिफारशीनुसार केंद्र शासन, राज्यशासन, स्थानिक शासन याप्रमाणे त्रिस्तरीय शासन व्यवस्था निर्माण झाली. २४ एप्रिल १९९३ रोजी ७३ वी घटनादुरुस्तीनुसार जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत यांच्या कार्यात आमूलाग्र बदल होऊन त्यांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. भारतात २,६९,७०८, महाराष्ट्र राज्यात २७,९२१ व सोलापूर जिल्ह्यात १०२७ ग्रामपंचायती आहेत. राज्यात ग्रामसभा ग्रामीण विकासाचा केंद्रबिंदू आहे. भारतात पंचायत राज व्यवस्थेचा पायाभूत घटक म्हणजे ग्रामसभा होय. ग्रामसभा म्हणजे गावपातळीवरील सर्वसामान्य लोकांची मिनी लोकसभा आहे. यामुळे लोकांचा राजकीय निर्णय प्रक्रियेत प्रत्यक्ष सहभागास चालना मिळण्यास मदत झाली. ग्रामसभेचे महत्व लक्षात घेऊन भारत सरकारने सन १९९९-२००० हे वर्ष ग्रामसभेचे वर्ष म्हणून जाहीर केले.

उद्देश :

ग्रामसभा जनतेला राजकीय दृष्टीकोणातून प्रत्यक्ष निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्याचे प्रभावी माध्यम आहे. यामुळे ग्रामीण जनता राजकीयदृष्ट्या सजग होऊन प्रत्यक्ष लोकशाही प्रस्थापित होण्यास मदत होते. ग्रामीण विकासासाठी धोरण निर्मिती व अंमलबजावणीच्या दृष्टीकोनातून ग्रामसभा महत्वपूर्ण आहेत हे अभ्यासणे.

ग्रामसभेचे स्वरूप :

ग्रामसभा ही लोकशाहीचा मुलभूत घटक आहे. मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ मधील कलम ६ मध्ये ग्रामसभेची तरतूद आहे. घटनेतील

कलम २४३ (क) नुसार ग्रामसभेला संवैधानिक अधिकार दिलेले आहेत. एका वर्षात किमान ४ सभा घेणे बंधनकारक आहे. ग्रामसभा घेण्याची मुळ जबाबदारी सरपंचाची व त्याच्या अनुपस्थितीत उप सरपंच यांची आहे. १८ वर्षावरील प्रत्येक ग्रामस्थाला व मतदार यादीत नाव असलेल्या व्यक्तीला ग्रामसभेस हजर राहता येते. ग्रामसभेला निवडणूक नाही. गावाच्या मतदार यादीत समाविष्ट असलेल्या एकूण मतदार संखेच्या १५% किंवा १०० मतदार यापैकी जी संख्या कमी असेल तेवढ्या संखेने ग्रामसभेची गणपूर्ती होते. गावाच्या प्रमुख गरजा लक्षात घेऊन विकास नियोजनांची दिशा ठरविण्याची जबाबदारी ग्रामसभेच्या माध्यमातून ग्रामपंचायतीची आहे. ग्रामसभेने घेतलेले ठराव संसद सदस्यामार्फत केंद्रीय कायदेमंडळापर्यंत

पाठवता येतात. स्वलक्षणता, स्वायत्ता, विकेंद्रीतता ही त्रिसूत्रीनुसार ग्रामसभेचे कामकाज चालते. ग्रामसभेत झालेल्या ठरावासंदर्भात ग्रामपंचायतीला दखल घ्यावी लागते. गावातील शासकीय, निम-शासकीय व त्यांच्या कार्यालयातील कामकाजावर ग्रामसभेचे नियंत्रण असते. गावाच्या विकास कामाचा आराखडा, आर्थिक अंदाज पत्रकाला मान्यता देण्याचे काम ग्रामसभा करते.

संशोधन पद्धती :

सारणी क्र - १

प्रश्नावली	सहमत	असहमत
प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात येण्यासाठी ग्रामसभा उपयुक्त आहे का?	९०	१०
ग्रामसभेमुळे लोकांचा राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढण्यास मदत झाली आहे का?	९०	१०
ग्रामसभेमुळे गरीब/वंचित/दलित तसेच महिलांच्या नवनेतृत्व निर्मितीस चालना मिळण्यास मदत होत आहे का?	९९	१
'आमचे गाव - आमचा विकास' व 'समृद्ध खेडे -समृद्ध राष्ट्र' या उद्दिष्टप्राप्तीसाठी ग्रामसभांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरत आहे का?	९०	१०
ग्रामसभांमुळे प्रत्यक्ष लोकशाही निर्मितीस चालना मिळाली आहे का?	८०	२०
ग्रामसभेच्या कारभाराबाबत आपण समाधानी आहात का?	९०	१०
ग्रामसभेमुळे गाव/खेडे स्वयंपूर्ण व सार्वभौम होण्यास मदत झाली आहे का?	१००	००

वरील सारणीवरून असे स्पष्ट होते की, प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात येण्यासाठी, जनतेचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी, नवनेतृत्व निर्मिती, ग्रामीण राज्यकारभारावर नियंत्रण, ग्रामसभेचा कारभार व गाव स्वयंपूर्ण होणे या उद्दिष्टप्राप्तीच्या दृष्टीकोणातून ग्रामसभा जवळपास ९१.२८% यशस्वी ठरताना दिसत आहेत. गरीब/वंचित/दलित तसेच महिलांच्या नवनेतृत्व निर्मितीस व गाव/खेडे स्वयंपूर्ण व सार्वभौम होण्यास ग्रामसभा महत्त्वपूर्ण

आहेत यास जवळपास सर्व व्यक्ती सहमती देताना दिसत आहेत. यावरून असे म्हणता येईल की, गावात प्रत्यक्ष लोकशाही अवतरण्यास व गावाच्या सर्वांगीण सर्वसमावेशक विकासात ग्रामसभेची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरत आहे.

सारांश :

सर्वांगीण विकासाच्या धोरणाबाबत संसदेप्रमाणे गावातच चर्चा करून सर्वानुमते निर्णय घेण्यासाठी ग्रामसभा एक आदर्श मंच आहे.

ग्रामपंचायत कार्यकर्णीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ग्रामसभा महत्वपूर्ण ठरत आहेत. जनता प्रत्यक्ष निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होते यामुळे प्रत्यक्ष लोकशाहीचे आधुनिक प्रारूप म्हणून ग्रामसभेकडे पाहिले जाते. ग्रामसभा ही ग्रामस्तरावर लोकशाहीतील सर्वोच्च व्यवस्था असून ती सार्वभौम, स्वयंभू आहे. ग्रामसभा गावपातळीवर कायदेमंडळाच्या स्वरूपात काम करणारी नागरिकांची चिरंतन सभा आहे. ग्रामसभेमुळे नागरिकांना विविध विषयावर आपले मते व तक्रारी व्यक्त करण्याची संधी मिळत आहे. ग्रामीण राजकारणात त्यातून खुलेपणा आणि पारदर्शकता येण्यास मदत होत आहे. ग्रामसभेत विविध मुद्द्यावर सर्वसमावेशक सविस्तर चर्चा झाल्यास ग्रामसभा अधिक सक्षम होऊन ती सर्वोच्च सभा होण्यास मदत होईल. म्हणून ग्रामसभांचे यश उपयुक्त तपासून वेळोवेळी योग्य मूल्यांकन करण्यासाठी स्वतंत्रपणे शासकीय व्यवस्था निर्माण झाली पाहिजे. त्यामुळे ठरावांचे मूल्यांकन होऊन योग्य अमलबजावणी होण्यास मदत होईल. कारण ग्रामसभा केवळ प्रत्यक्ष लोकशाहीचे प्रारूप न ठरता, सहभागात्मक लोकशाहीसाठी सुलभ वातावरण निर्माण करून भारताच्या शाश्वत विकासाची ध्येयांचे गाव पातळीवर स्थानिकीकरण होऊन; देशाच्या ग्रामीण भागात सामुदायिक बदल घडविण्याच्या दृष्टीकोनातून ग्रामसभा चैतन्यपूर्ण ठरतील.

संदर्भ :

- १) श्री रंजन कोळंबे,(नोव्हेंबर २०१६). भारताची राज्यघटना आणि प्रशासन : भगीरथ प्रकाशन,पुणे
- २) श्री रंजन कोळंबे (मार्च २०१८). पंचायत राज : भगीरथ प्रकाशन,पुणे
- ३) डॉ. वा. भा. पाटील, (२०१२). पंचायत राज : प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव
- ४) प्रा. बी. बी. पाटील (नोव्हेंबर २०१७). लोकशाही, निवडणुका व सुशासन : फडके प्रकाशन,कोल्हापूर
- ५) महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम (सन १९५९ चा अधिनियम ३): महाराष्ट्र शासन, विधी व न्याय विभाग

६) सुनील कुमार, ग्रामसभा अधिक चैतन्यमय करण्याच्या उपाय योजना,(नोव्हेंबर २०२१) : योजना मासिक

७) श्री गुरुनाथ इश्राम सामंत, (२०२१). Navjyot/Vol. VII/ Issue-I ISSN (2277-8063) Page 32 to 36 : Housa Publication, Kolhapur

८) प्रा. रायपुरे विनोद अजाबराव व प्रा. गुजराथी आशिष सुभाषलाल, (जुलै - डिसेंबर २०२०) Vol.- 9 Nov. 2 ISSN 2231-1629 Page 160 to 163 : Knowledge Resource

९) <https://egramswaraj.gov.in/>

१०) <https://gpdpc.nic.in/>

हरित क्रांती: सोलापूर जिल्ह्याच्या ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून

डॉ.महेश तानाजी घाडगे

इतिहास विभाग प्रमुख, सांगोला महाविद्यालय सांगोला.

Corresponding Author- डॉ.महेश तानाजी घाडगे

Email- ghadage.mahesh97@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7402934

प्रस्तावना:

कृषी हा शब्द कृष म्हणजे नांगरणे या धातूपासून आला आहे. जमीन कसून पिके काढणे याला शेती म्हणतात. शेती व्यवसाय सर्वात जुना आणि मानवी संस्कृती मध्ये महत्त्वपूर्ण वाटा असलेला आहे. हजारो वर्षांच्या आकलनाने स्त्रियांना बियापासून कोंब उगवतो याचे ज्ञान झाले. नवाश्मयुगात कृषीचा शोध लागून मानवी जीवन स्थिर झाले. पुढे नांगराचा शोध लागून शेती प्रगत अवस्थेत गेली. तिथपासून प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक कालखंडामध्ये उत्तरोत्तर शेतीची प्रगती झालेली दिसून येते. ब्रिटिश कालखंडामध्ये शेतीव्यवस्थेमध्ये मुलभूत बदल होण्यास सुरुवात झाली. पूर्वी शेतकऱ्यांच्या गरजा मर्यादित होत्या. खेडी बऱ्याच अंशाने स्वयंपूर्ण होती. बहुसंख्य लोकांचा व्यवसाय शेती होता. शेतीच्या उत्पादनावरच शेतकरी आपल्या मर्यादित गरजा वस्तू विनिमय पद्धतीने खेड्यामध्येच भागवत होता. अशा परिस्थितीमध्ये गरजेला लागेल तेवढेच उत्पन्न शेती व्यवसायातून येईल अशी दृष्टी असणे त्या काळाला अनुसरून होते. त्यामुळे शेती व्यवसायाची शास्त्रशुद्ध पद्धतीने प्रगती होऊ शकली नाही. कृषी शास्त्राची पद्धतशीर वाढ मुख्यत्वे करून विसाव्या शतकामध्ये झाली. ब्रिटिशांच्या धोरणात्मक बदलामुळे उदा.जमीन महसूल रोख स्वरूपात, जमिनीची खरेदी विक्री, शेतीविषयक कायदे, कड्या मालाची उपलब्धता यामुळे भारतात शेतीकडे व्यवसाय दृष्टिकोनातून पाहण्यास सुरुवात झाली.¹ स्वतंत्र्योत्तर कालखंडात शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, जमिनीची घटत चाललेली उत्पादकता, निष्ठांच्या वाढत्या किमती, पिकांना मिळणारे कमी भाव, निसर्गाचा लहरीपणा इत्यादी परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी शेतकऱ्यास शेतीकडे व्यवसाय दृष्टिकोनातून पाहण्याशिवाय पर्याय राहिला नाही.

हरित क्रांतीची पार्श्वभूमी:

इ.स.1940 साली अमेरिकेचे उपराष्ट्रपती हेन्री वालेस विशेष राजदूत म्हणून मेक्सिको दौऱ्यावर गेले असता येथील लोकांची दयनीय अवस्था पाहता वॉशिंग्टनला परतल्यानंतर त्यांनी रॉकफेलर फाउंडेशन ला मेक्सिकन लोकांच्या मदतीसाठी मदत करण्यासाठी मार्ग शोधण्याचे आवाहन केले. त्यानुसार मेक्सिको लोकांना उपासमार, कुपोषण यातून बाहेर काढायचे असेल तर मेक्सिकन शेती व्यवस्था सुधारली पाहिजे असा अहवाल दिला. त्यातून पुढे मेक्सिकन कृषी मंत्रालयाला मदत करण्यासाठी चार शास्त्रज्ञांची टीम पाठवण्याचा निर्णय घेण्यात आला.² जॉर्ज हेरॉर

यांच्या नेतृत्वात संघामध्ये बटाटा सुधारण्यासंबंधी डॉ. जॉन निडरहोझर, मका सुधारसाठी डॉ. एडविन वेलहाऊसेन, गव्हा सुधारसाठी डॉ. नॉर्मन बोरलॉग या तरुण शास्त्रज्ञांची निवड करण्यात आली होती. यांच्या नेतृत्वामध्ये मेक्सिकन कृषी व्यवस्थेमध्ये अमुलाग्र बदल घडवून आणले. त्यामुळेच डॉ.नॉर्मल बोरलॉग यांना हरितक्रांतीचे जनक म्हणून संबोधले जाते, त्यांनी गव्हाच्या रोग निरोधक, अधिक उत्पादन देणाऱ्या वाणांचा शोध लावला.

हरित क्रांतीची व्याख्या :

इ.स. 1960 च्या दशकात शेतकी संशोधन विकास तंत्रज्ञानाच्या मदतीने भारतात कृषी

उत्पादन वाढले हा काळ भारतातील हरितक्रांती म्हणून ओळखला जातो.

हरित क्रांती म्हणजे गहू, तांदूळ, मका या उच्च प्रतीच्या जातींच्या लागवडीवर आधारित खते, कीटकनाशके, सिंचन आणि यंत्राचा वापर यावर आधारित पीक उत्पादनातील वाढ होय.³

भारतातील हरितक्रांती :

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय शेतीची अवस्था बिकट होती. इ.स. इ.स. 1947 मध्ये देशाची लोकसंख्या 34 कोटी होती आणि अन्नधान्याचे उत्पादन पाच कोटी टन होते. उपासमारी सारख्या बिकट प्रसंगी अमेरिकेकडून गव्हाचे आयात करावी लागली होती. या पार्श्वभूमीवर भारताच्या कृषी मंत्रालयाचे तत्कालीन सल्लागार एम. एस. स्वामीनाथन यांनी डॉ.नॉर्मन बोरलॉग यांना भारतात बोलावून मार्गदर्शन घेतले.डॉ.स्वामीनाथन यांनी गव्हावर संशोधन करत गव्हाचे उत्पादन वाढविण्याच्या वाणांचा शोध लावला. भारतीय शेतकऱ्यांच्या शेतात गव्हाचे व तांदळाचे उच्च उत्पादन देणारे वाण देऊन हरितक्रांती घडून आणण्याचे श्रेय डॉ. स्वामीनाथन यांना देण्यात येते. इ.स.1951 मधल्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचे बोधवाक्य कृषी विकास हे होते. यावरून शेती क्षेत्राकडे गंभीरतेने लक्ष देऊन कृषी विकास करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले.पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत कृषी क्षेत्राशी निगडित कार्यक्रमा करिता एकूण 48.7% म्हणजे जवळपास निम्मा निधी कृषी विकासाकरता उपलब्ध करून देण्यात आला होता. भारत देश विविधतेने नटलेला असून देशात एकूण 15 कृषी हवामान विभाग असून जगातील 60 प्रकारच्या जमिनीपैकी भारतामध्ये 40 प्रकारच्या जमिनी आढळतात. येथे 166 प्रकारची पिके घेतली जातात. भारत देश स्वतंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करित असताना मागील 75 वर्षांच्या वाटचालीमधील पिकामध्ये केलेली हरितक्रांती,⁴ दूध उत्पादनवाढी संबंधी धवल क्रांती, फळेभाज्या व मध उत्पादन वाढी संबंधित सुवर्णक्रांती, अंडी उत्पादन वाढी संबंधित सिल्वर क्रांती, मत्स्य उत्पादनासंबंधी निळी क्रांती,कॉफी उत्पादनासंबंधी भुरी क्रांती,

लोकर उत्पादनासंबंधी राखाडी क्रांती अशा विविध क्रांतीतून एकूण उत्पादनामध्ये देशाने वाढ केलेली दिसून येते. देशामध्ये विविध विषयातील 113 केंद्रीय संशोधन संस्था, ७४ राज्य कृषी विद्यापीठे, 3 केंद्रीय कृषी विद्यापीठे आणि 730 कृषी विज्ञान केंद्र अविरतपणे कृषी संशोधन संबंधी कार्य करित असलेले दिसून येतात. विविध कृषी विद्यापीठ अंतर्गत 30 हजार कृषी शास्त्रज्ञ /शिक्षक कार्यरत असलेले दिसून येतात.

महाराष्ट्रातील हरितक्रांती :

महाराष्ट्राच्या शेती विकासांमध्ये मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांचे कार्य महत्वपूर्ण आहे. त्यानंतर तत्कालीन हरितक्रांतीच्या प्रसंगी मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांनी महाराष्ट्रातील हरितक्रांतीसाठी भरीव योगदान दिले. शासन पातळीवर हरितक्रांती यशस्वी करण्यासाठी शासनाने विविध संस्था स्थापन केल्या. त्यामध्ये इ.स.1966 साली बीज उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांना प्रमाणित बियाणे खरेदी करण्याचे हमी देऊन बियाण्याचे उत्पादन वाढविण्यासाठी उत्तेजन देण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला.⁵ शासनाने स्वतःची बी परमाणान संस्था स्थापन केली.त्या माध्यमातून रास्त दरात उच्च दर्जाचे गुणवत्तापूर्ण बियाणे शेतकऱ्यांना उपलब्ध व्हावे यासाठी इ.स.1976 साली महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळाची स्थापना करण्यात आले.⁶ बियाणे, कीटकनाशक यासंबंधी कायदे करून त्यांच्या गुणवत्ता नियंत्रण व्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवले. इ.स.1983- 84 सालापासून जमीन पाऊसमान यावर आधारित पीक पद्धती सुरू करण्यात आली. यासाठी जमीन पर्जन्यमान परिस्थिती सारखी असलेल्या एकूण 72 विभागात राज्याची विभागणी करण्यात आली.⁷ शेतकऱ्यांमधील प्रयोगशीलता, संशोधन वृत्ती वाढीस लागवी यासाठी कृषी क्षेत्रामध्ये अनन्य साधारण काम करणाऱ्या व्यक्तींचा गौरव शासनाने विविध पुरस्कार देऊन करण्यात आला. शेतीसंबंधी ज्ञान शेतकऱ्यापर्यंत पोहोचवण्यासाठी ग्रामीण पातळीवर ग्रामसेवक हा कर्मचारी काम करत होता. इ.स.1981 साली प्रशिक्षण व भेट योजना महाराष्ट्र मध्ये सुरू

झाल्यानंतर कृषी सहाय्यकांची नेमणूक प्रत्यक्ष शेतीवर जाऊन शेतकऱ्यांना अनुभव देण्यासाठी करण्यात येऊ लागली. कृषी ज्ञानाचा प्रचार प्रसार होणे अतिशय महत्त्वपूर्ण होते. शेती विकास करण्यासाठी कृषी संशोधन, कृषी विषयक योजना आणि संशोधित तंत्रज्ञान प्रभावीपणे शेतकऱ्यापर्यंत पोहोचवण्याच्या उद्देशाने इ.स.1665 साली कृषी विभागामार्फत शेतकरी मासिक सुरू करण्यात आले.⁸ ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांसाठी शेतीसंबंधी रेडिओवर कार्यक्रम प्रसारित करण्यात येऊ लागले. पुणे आकाशवाणी तर्फे सोलापूर जिल्ह्यातील निवडक विकास गटातून शेतकऱ्यांची श्रवण मंडळे स्थापन करण्यात आली. गावोगावी भरणान्या विविध धार्मिक यात्रा मधून कृषी प्रदर्शने भरवण्यात येऊ लागली.

स्वातंत्र्यापूर्वी शेतीमध्ये प्रामुख्याने शेणखताचा वापर केला जात होता. इ.स.1937 -38 साली शेणखताची एक गाडी दहा रुपये मध्ये मिळत असे. आज त्याच शेणखताच्या गाडीची किंमत पाच हजार रुपये झालेली दिसून येते. इ.स.1950 च्या दशकात रासायनिक मिश्र खतांचा वापर सुरू झाला ⁹ आणि संयुक्त खताचा वापर इ.स. 1970 च्या दशकात होऊ लागला. शासन पातळीवर रासायनिक खत वापरा संबंधी माहिती देणारी प्रात्यक्षिके घडवून आणण्यात येऊ लागली. रासायनिक खताचे फायदे शेतकऱ्यांना पटवून देण्यासाठी ही प्रात्यक्षिके घेण्यात येत असतात. इ.स.1960 साली 55 किलो ग्रॅम युरियाची किंमत 35 रुपये होती ती इ.स. 2015 साली 296 इतकी झाली होती. शासनाने खतावरील अबकारी करा मध्ये वेळोवेळी वाढ केल्यामुळे खतांच्या किमती वाढत गेल्या.

सोलापूर जिल्हा आणि हरितक्रांती :

इ.स.1962 साली सोलापूर जिल्हा परिषदेची स्थापना झाल्यापासून सुधारलेली शेती अवजारे शेतकऱ्यांना ग्रामपंचायती मार्फत पुरवण्यात येऊ लागली.¹⁰ या अवजारांची माहिती शेतकऱ्यांना व्हावी यासाठी देखभाल दुरुस्ती संबंधी प्रशिक्षण आयोजित करण्यात येऊ लागले. शेतकऱ्यांने अधिक उत्पादन वाढीसाठी संकरित बियाणांचा वापर करावा यासाठी जिल्हा परिषदेने संकरित बीज

प्रक्रिया केंद्र शेतकी शाळेच्या माध्यमातून उभारली. हे बियाणे सवलतीच्या दरामध्ये शेतकऱ्यांना वाटप करण्यात आले.¹¹ रासायनिक खतांचा वापर इ.स.1981 साली पंजाबमध्ये 94.5 किलो दर हेक्टरी अन्नद्रव्याचा वापर केला जात होता. त्यावेळी महाराष्ट्रात 19 किलो दर हेक्टरी अन्नद्रव्याचा वापर होत होता. याचवेळी इ.स.1982 साली कोरडवाहू शेती संशोधन केंद्राने केलेल्या अभ्यासानुसार सोलापूर जिल्ह्यामध्ये दर हेक्टरी 14 किलो नत्र वापरले जात होते. सोलापूर जिल्ह्यातील एकूण क्षेत्राच्या पाच टक्के शेतात रासायनिक खतांचा वापर केला जात होता. यावरून रासायनिक खताबाबत 1980 पर्यंत जिल्ह्यामध्ये अल्प प्रतिसाद असल्याचे दिसून येते. काही प्रमाणात जो वापर होता तो बागायती जमिनीमध्ये, मुबलक पाणी असलेल्या ठिकाणी होता. मात्र उजनी धरणामुळे सोलापूर जिल्ह्यातील सिंचनाखालील क्षेत्रामध्ये वाढ झाल्याने रासायनिक खतांच्या वापरामध्ये अनेक पटीने वाढ झाल्याचे दिसून आले.

इ.स.1985 पर्यंत सोलापूर जिल्ह्यामध्ये शेतीला पाणी देण्यासाठी प्रवाही सिंचन पद्धतीचा वापर केला जात होता. यामध्ये बैलाने चालवल्या जाणाऱ्या मोट या सिंचन साधनाचा प्रामुख्याने वापर होत होता.¹² सुरुवातीला चामडी मोटेचा वापर करण्यात येत होता नंतर लोखंडी मोट वापरण्यात येऊ लागल्या. मोटद्वारे सिंचन क्षेत्र मर्यादित प्रमाणात ओलिताखाली येत असे. मात्र नंतर डिझेल इंजिनाच्या वापरानंतर सिंचनाखालील क्षेत्रामध्ये वाढ झाली. कमी वेळेत जास्त क्षेत्र ओलिताखाली येऊ लागले. डिझेल इंजिनामुळे नदी, नाले, तलाव इथून ही पाणी उपसा करून सिंचन करण्यात येऊ लागले. सोलापूर जिल्ह्याला इ.स.1970 च्या दशकामध्ये कोयना धरणातून निर्माण झालेली वीज उपलब्ध झाल्या नंतर टप्प्या टप्प्याने विजेचा वापर करून विद्युत पंपाच्या साहाय्याने सिंचनाखालील क्षेत्रात वाढ झाली. सिंचनासाठी अनुक्रमे सिमेंटच्या पाईप, लोखंडी पाईप त्यानंतर पीव्हीसी पाईप चा वापर सिंचनासाठी करण्यात आला. उजनी धरणामुळे

226744 हेक्टर क्षेत्र सिंचना क्षमता निर्माण झाली असून प्रत्यक्ष सिंचन क्षेत्र 192826 हेक्टर एवढे वाढले आहे. सोलापूर जिल्ह्यामध्ये इ.स.1960 साली 30 ट्रॅक्टर होते¹³, त्यामध्ये उत्तरोत्तर वाढ होत जाऊन इ.स.2020 साली 1997 ट्रॅक्टर झाले जिल्हा ट्रॅक्टरची संख्या उत्तर वाढत असली तरी ट्रॅक्टर अवजारांचा वापर म्हणावा असा झाला नाही. कारण येथील हवामान, पीक, भौगोलिक विविधतेनुसार, स्थानिक गरजेप्रमाणे अवजारांची निर्मिती झालेली दिसून येत नाही.

शासनामार्फत सोलापूर जिल्ह्यामध्ये कृषी विकासासंबंधी पायाभूत सुविधांचा विकास झालेला दिसून येतो. यामध्ये इ.स. 1960 - 61 साली 1122 कि.मी. रस्त्याची लांबी इ.स. 2013 साली 14914 झाली. रस्त्यांचा विकास झालेला आपल्याला दिसून येतो. तसेच इ.स. 1970 साली 10492 मालवाहू वाहने जिल्ह्यात होती त्यामध्ये वाढ होऊन इ.स.2000 साली 23193 एवढ्या वाहनांची संख्या वाढलेली दिसून येते. इ.स.1960 साली 1049 दूरध्वनी जिल्ह्यामध्ये होते त्यामध्ये वाढ होऊन इ.स. 2000 साली 96145 एवढ्या दूरध्वनीची संख्या वाढलेली दिसून येते. सोलापूर जिल्ह्यामध्ये चिंचनाकरता वापरल्या जाणाऱ्या विद्युत पंपांची संख्या इ.स.1966 साली 918 एवढी होती त्यामध्ये वाढ होऊन इ.स.1987 साली 41188 एवढी वाढ झालेली दिसून आली.¹⁴

सोलापूर जिल्ह्यातील पीक पद्धतीचा विकास पाहता अन्नधान्य, कडधान्य, गळीत धान्याची पिके लागवडीखालील क्षेत्रात घट झालेले दिसून येते, याउलट नगदी पिकांची लागवडीखाली क्षेत्रामध्ये वाढ झालेली दिसून आली. एकूण ज्वारीच्या लागवडीच्या क्षेत्राचा विचार करता खरीप लागवडीचे क्षेत्र नगण्य असून रब्बी ज्वारी प्रामुख्याने लागवडीखाली होती. नगदी पिकांच्या वाढीबरोबर ज्वारी खालील क्षेत्रामध्ये घट झालेली दिसून येते. इ.स.1950 व इ.स.1960 च्या दशकामध्ये बाजरी खालील क्षेत्रामध्ये वाढ झाली मात्र त्यानंतर बाजरी

खालील क्षेत्रामध्ये उत्तरोत्तर घट होत गेल्याचे दिसून येते. सोलापूर जिल्ह्यामध्ये मका पिकाखालील क्षेत्रामध्ये उत्तरोत्तर वाढ होत गेल्याचे दिसून येते. सोलापूर जिल्ह्यामध्ये फळ लागवडीखालील क्षेत्र इ.स.1958 साली फक्त १२० हेक्टर होते ते इ.स. 1996- 97 साली 14901 हेक्टर क्षेत्र एवढे वाढलेले दिसून येते. यामध्ये डाळिंब, बोर, द्राक्ष लिंबू, इत्यादी फळबागांच्या लागवडीत वाढ झालेली दिसून येते. त्याचबरोबर भाजीपाला पिकाचे क्षेत्र 3072 हेक्टर वरून 14039 हेक्टर क्षेत्रामध्ये वाढ झाली. उसाचे क्षेत्र ८४८३ हेक्टर एवढे होते ते इ.स.2014 -15 साली १.८० लाख हेक्टर एवढे प्रचंड वाढलेले दिसून येते.

साखर कारखान्यांनी उत्पादित केलेल्या साखरेपैकी 40% साखर खुल्या बाजारात विकण्यास साखर कारखानास मुभा देण्यात आल्याने खुल्या बाजारात साखरेचे भाव वाढल्यामुळे इ.स.1967 साली 72 रुपये टनास भाव शेतकऱ्यांना दिला होता तो इ.स. 1968 साली 125 रुपये टन या भावाने शेतकऱ्याला देण्यात आला. परिणामी ऊस दरवाढ झाल्याने ऊस लागवडीखालील क्षेत्रामध्ये वाढ होण्यास सुरुवात झालेली दिसून येते. वरील पीक पद्धतीमध्ये बदल होण्याच्या कारणामध्ये प्रामुख्याने सिंचनाखालील क्षेत्रामध्ये वाढ तसेच विविध पिकांसाठी सरकार किमान आधारभूत किंमत निर्धारित करते. ज्या पिकांच्या भावात अनिश्चितता असते त्या पिकास मोठ्या प्रमाणात शेतकरी घेताना दिसून येत नाहीत. शासन किमान आधार भावाची घोषणा करते. मात्र शेतमालाची खरेदी योग्यवेळी करत नाही, खरेदी केल्यास शेतमालाची बिले योग्य वेळी देत नाही त्यामुळे शेतकरी किमान आधार पेक्षा कमी दराने व्यापाऱ्यांना आपला माल विकताना दिसून येतो.¹⁵ शासनाच्या धोरणानुसार ऊस पिक वगळता काही पिकांसाठी किमान आधार भाव जाहीर करते तर ऊस पिकासाठी शासन कायदेशीर आधार भाव जाहीर करते याचा परिणाम ऊस सोडून अन्य शेती उत्पादनाचे खरेदी व्यवहार किमान आधार भाव पेक्षा कमी किमतीला होतात. मात्र ऊसाला कायदेशीर आधार भाव प्राप्त होतो. त्यामुळे

इतर अन्नधान्य, कडधान्य, तेलबिया पिकातून एवढा नफा मिळत नाही. त्यामुळे पाणी उपलब्ध असणारा शेतकरी ऊस पिकाकडे आपोआपच वळताना दिसून येतो. अशा सरकारच्या धोरणामुळे ऊसाखालील क्षेत्रामध्ये वाढ झालेली दिसून येते.

निष्कर्ष :

ऊस उत्पादकांना राजकीय धोरणात्मक संरक्षण असते तशा पद्धतीचे धोरणात्मक संरक्षण इतर पिकांना मिळत नाही. साखरेप्रमाणे इतर पिकांसाठी आयात - निर्यात धोरण शेतकरी हिताचे रक्षण करणारे दिसून येत नाही. शासन ज्याप्रमाणे ऊस प्रक्रिया, सूतगिरणी उद्योगांना अनुकूल धोरण अवलंबते तशाच पद्धतीचे धोरण इतर प्रक्रिया उद्योगांसाठी राबवताना दिसून येत नाही. अधिक उत्पादन वाढीसाठी शेतकरी संकरित पिकांची लागवड करू लागला, यातून उत्पादनात वाढ झाली मात्र पिकातील पोषक तत्वांचा ऱ्हास झालेला दिसून येतो. संकरित पीक रोगाला लगेच बळी पडत असल्याने त्यावर औषधांचा वारंवार फवारणी करावी लागत असल्याने शेतमालामध्ये घातक रसायनाचे प्रमाणामध्ये वाढ झालेली दिसून येते. याचे परिणाम मानवी आरोग्यावर प्रतिकूल झालेले दिसून येतात. यातून शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्चामध्ये प्रचंड वाढ झालेली दिसून येते. सोलापूर जिल्ह्यामध्ये निरा उजवा कालवा, उजनी धरण, विविध उपसा सिंचन योजना इत्यादी सिंचन योजना च्या माध्यमातून जिल्ह्यातील सिंचन क्षेत्रांमध्ये वाढ झाली. मात्र हा सिंचन असमतोल दिसून येतो. राजकीय हव्यासापोटी ठराविक पिकांच्या लागवडीस प्रोत्साहन देण्यात येऊन उपलब्ध पाण्याचा विनियोग मर्यादित शेतकरी, मर्यादित प्रदेशापुरता करताना दिसून येतात. जिल्ह्यात काही प्रदेशांमध्ये अनेक दशकापासून कालव्याची निर्मिती झाली असली तरी ते पाण्याच्या प्रतीक्षेमध्ये अनेक पिढ्या गेलेल्या दिसून येतात. जलतज्ञ राजेंद्र सिंह यांनी सोलापूर जिल्ह्यातील ऊस शेती मोठ्या प्रमाणावर केली जात असल्याने जिल्ह्याच्या दुष्काळात भर पडत चालली असल्याचे मत नोंदवले आहे. शेतीची प्रगती झालेली दिसून येत असली तरी शासकीय धोरणे शेतकऱ्यांची प्रगती करण्यासाठी अभावनेच आखली गेली.ती शेतकरी वर्गाच्या

आर्थिक स्थिती सक्षम करण्यासाठी नव्हे तर शेतकऱ्यांसाठी काहीतरी केले या सदरात मोडणारी असलेले दिसून येतात. कारखानदारी आणि सेवा क्षेत्रातील उत्पादनाच्या किमती ठरवण्याचे स्वातंत्र्य जसे उत्पादकांना आहे तसेच स्वातंत्र्य उपलब्ध करून शेतकऱ्यांमध्ये त्यांच्या मालाची विक्री किंमत ठरवण्याची सक्षमता शासन पातळीवर आणली जात नाही.

जिल्ह्यातील शेती विकासामुळे काही अनुकूल परिणाम ही झाले, त्यामध्ये नगदी पिकामुळे सोलापूर जिल्ह्यामध्ये रोजगार वाढीस लागला. नगदी पिकावर आधारित प्रक्रिया उद्योग, कृषी आधारित उद्योगात वाढ झाली. तालुक्यातील पीक पद्धतीमध्ये बदल होऊन शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नातही वाढ झाली. कोरडवाहू प्रदेशांमध्ये फळबागांची वाढ होऊन पडीक जमीन लागवडीखाली आली.शेतकऱ्यांच्या उदरनिर्वाह पूरतेच मिळणाऱ्या उत्पन्नात वाढ होऊन शेतकऱ्यांचे जीवनमान, राहणीमान उंचावले. सोलापूर जिल्ह्यातील शेतकरी नगदी पिकांच्या लागवडीत वाढ करून तो शेतमालाची निर्यात ही करू लागला. त्यातून देशाला परकीय चलनाची प्राप्ती होऊ लागली.

संदर्भ:

- 1) देशमुख डी.जे.,शेतीच्या नियोजनात्मक विकासासाठी नोंदी व हिशोब प्रमुख घटक, कृषी पणन मित्र, डिसेंबर 2010 , पृष्ठ क्र. 37 ,38.देशमुख गोपाळ, सोलापूर जिल्ह्याचा इतिहास ,रेणू प्रकाशन ,पंढरपूर 2019, पृष्ठ क्र. 475.
- 2) तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, मराठी विश्वकोश खंड -11 पृष्ठ क्र.369
- 3) करडेकर अनिल, महाराष्ट्राची वाटचाल, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे ,2009, पृष्ठ क्र. 68.
- 4) कृषी खात्याचा इतिहास ,शताब्दी विषयक ,शेतकरी, मार्च एप्रिल 1984, पृष्ठ क्र. 64.
- 5) गोसावी आर.बी., गुणवत्तापूर्ण बीजोत्पादनासाठी बीज प्रमाणीकरण, शेतकरी,

- सुवर्ण महोत्सव विशेषांक, जानेवारी 2016,
पृष्ठ क्र.68.
- 6) उन्हाळे अरुण, महाबीजाचा बीजोत्पादन
कार्यक्रम , शेतकरी सुवर्ण महोत्सव विशेषांक,
जानेवारी, 2016, पुष क्र.67, 68.
- 7) विधानसभा कामकाज, प्रश्न क्रमांक 41924,
कृ.दो. भेंगडे, 2 एप्रिल 1985 ,पृष्ठ क्र. 26.
- 8) आवटे विनयकुमार, शेतकरी मासिकाची
महोत्सवी वाटचाल, शेतकरी ,सुवर्ण महोत्सव
विशेषण, जानेवारी ,2016 ,पृष्ठ क्र. 14 ,15.
- 9) साठे आनंद ,कृषी आघाडीवरील जिल्हा
परिषद, शेतकरी, जुलै 1967 ,क्र. 19, 20.
- 10) दै. सोलापूर समाचार ,19 ऑगस्ट 1956, प्रश्न
क्र.3.
- 11) विधानसभा कामकाज ,28 जुलै 1980, कृषी
उद्योग विकास महामंडळाच्या कामकाजावर
चर्चा, पृष्ठ क्र.40.
- 12) सोलापूर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक
समालोचन अहवाल 1960- 61, 69- 71
,1980-81, 1990- 91 2000-2001.
- 13) कित्ता
- 14) कित्ता
- 15) मुलाखत, संजय भीमराव जाधव ,दि. 1 सप्टेंबर
2015.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे अस्पृश्यता निवारणामधील योगदान

सौ.अर्चना महादेव भोसले¹ प्रा. डा. साळूखे यू.ए.²

1संशोधक विद्यार्थिनी, कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय पंढरपूर

2सहायक प्राध्यापक इतिहास संशोधन केंद्र, कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय पंढरपूर

Corresponding Author- सौ.अर्चना महादेव भोसले

ईमेल: archanabmorej@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7402942

प्रस्तावना

महाराष्ट्र ही साधुसंतांची भूमी आहे तसेच ती सुधारकांची ही भूमी आहे. इंग्रजांच्या पाश्चात्य शिक्षणामुळे 19 व 20 व्या शतकात समाज सुधारकांच्या जागृतीचा काळ सुरू झालेला होता. तत्कालीन समाज धार्मिक, सामाजिक, सनातनी वैचारिक परंपरेत अडकलेला होता. समाजामध्ये अज्ञानही जात-पात, स्पृश्य- अस्पृश्य मोठ्या प्रमाणात पाळले जात होते. या समाजाला अशा विळख्यातून मुक्त करण्यासाठी सुरू झालेल्या लढयामध्ये महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे योगदान मोलाचे आहे.

ब्राम्हो समाज व प्रार्थना समाजामधील कार्य:

परदेशातील शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर महर्षी वि.रा. शिंदे भारतात परत आले. मोठे पद, मानसन्मान मिळवणारी नोकरी न करता त्यांनी प्रार्थना समाजाच्या समाजसुधारणेच्या कार्याला वाहून घेण्याचा निर्णय घेतला. 1903साली प्रार्थना समाजानेही त्यांना प्रचारक म्हणून नेमले. याचवेळी त्यांन ब्राम्हो समाजाच्या प्रचारासाठी भारताचा दौरा केला. त्यांनी या दोन्ही समाजाच्या प्रचारासाठी अविरत कष्ट घेतली. महर्षी वि.रा.शिंदे हे अखिल भारतीय एकेश्वरी परिषदेच्या अधिवेशनात ते कार्यकारी चिटणीस होते. त्यांनी जगातील सर्व उदार व सहिष्णू धर्मसुधारक चळवळीची माहिती सांगणारा “ थार्ईस्टिक डिरेक्टरी” हा इंग्रजीत संग्रहित केला. प्रार्थना समाजाच्या कार्याबरोबरच त्यांनी समाजसेवेचे व अस्पृश्योद्धाराचे कार्यही सुरू केले. प्रार्थना समाजाच्या प्रचारासाठी त्यांनी टपाल मिशन सुरू केले होते. यामध्ये उपदेशपर वर्ग, व्याख्यान, लेख, दौरे याद्वारे प्रार्थना समाजाचा प्रचार केला. यावेळी त्यांनी मुरळी प्रथेसारख्या परंपरेला विरोध करून ही प्रथा बंद करण्यासाठी आवाज उठविला. प्रार्थना समाज व ब्राम्हो समाजाच्या तत्वांचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी त्यांनी नाशिक, पंढरपूर, सातारा, अहमदनगर, इंदूर, नवसारी मंगळूर इ. ठिकाणी दौरे काढले. ते प्रार्थना समाजाचे प्रमुख म्हणून सातारा जिल्हात अनेक वर्षे कार्य करीत होते. त्यांनी ब्राम्हो समाजाच्या कार्याचा प्रसार व प्रचार ब्रम्हदेशातून जावून केला ऑक्टोबर 1903 मध्ये ते मायदेशी येण्याअगोदर त्यांनी अॅमस्टरडॅम येथे भरलेल्या उदार धर्म

परिषदेत भाग घेतला या परिषदेत त्यांनी ‘हिंदूस्थानातील उदार धर्म’ या विषयावर प्रबंध सादर केला.

डिप्रेस्ड क्लास मिशनची स्थापना:

18 ऑक्टोबर, 1906 रोजी महर्षी वि.रा.शिंदे यांनी मुंबई येथे डिप्रेस्ड क्लास मिशन स्थापना केली.या संस्थेची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे होती.

1. अस्पृश्य समाजात शिक्षणाचा प्रसार घडवून आणणे.
2. अस्पृश्य बांधवांना नोकरीच्या संधी उपलब्ध करून देणे.
3. अस्पृश्य बांधवांच्या अडीअडचणींचे निवारण करणे.
4. अस्पृश्य बांधवांना खऱ्या धर्माची शिकवण देणे.

वरील तत्वांचा प्रसार करण्यासाठी या संस्थेच्या माध्यमातून शिक्षणप्रसार, नोकऱ्या मिळवून देणे, सामाजिक अडचणींचे निवारण करणे, सार्वत्रिक धर्म, व्यक्तिगत शील आणि नागरिकत्व या गुणांचा प्रसार करणे इ. कार्यातून अस्पृश्योद्धाराचे कार्य हाती घेतले. तसेच या संस्थेने महार, मांग, चांभार, आदी मागास जातींच्या तसेच स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. शाळा वसतिगृहे, वाचनालये, मोफत दवाखाने, रात्रशाळा आदींची स्थापना करून समाजातून आर्थिक मदत करण्याचे कार्य केले. त्यांच्या या कार्याला पाश्चात्य लोकांनी आर्थिक मदत केली. स्त्रियांनाही आपली उन्नती साधता यावी, स्वावलंबी होता यावे यासाठी लिहिणे, वाचणे, शिवणकाम, नितिशिक्षण आदींचे शिक्षण दिले जात असे. संस्थेचे या कार्याचा लवकरच मोठ्या प्रमाणात प्रसार झाला. पुणे, अकोला, मनमाड, इंदौर, मद्रास, दापोली, मुंबई,

हुबळी,सातारा, ठाणे,मालवण, मद्रास,कोल्हापूर, इ. ठिकाणी शाखा काढल्या. संस्थेच्या माध्यमातून वसतिगृहे व शिक्षण संस्था सुरू करण्यात आल्या. शिक्षणाबरोबरच अस्पृश्यांसाठी औद्योगिक शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. संस्थेच्या मार्फत व्याख्याने किर्तने, भजने या माध्यमांतून समाजजागृती करण्यात आली.

अस्पृश्योद्धाराचे कार्य:

महर्षी वि.रा. शिंदे यांनी समाजील धर्मव्यवस्था, जातिभेदाचे विदारक स्वरूप, अंधश्रद्धा जवळून पाहिल्या होत्या. अस्पृश्यांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. 1905 मध्ये अहमदनगर जवळील भिंगार या गावी अस्पृश्यांची एक परिषद भरली होती. या परिषदेला ते स्वतः हजर होते. यावेळी अस्पृश्यांना मिळालेल्या वागवणूकची कहाणी ऐकल्यानंतर त्यांनी अस्पृश्यांच्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्याचा विचार त्यांनी केला. अस्पृश्यांच्या प्रश्नांची सोडवणूक व्हावी व त्यांना समाजाने समभावाने वागवावे म्हणून योग्य वातावरण निर्मिती व्हावी तसेच या प्रश्नाविषयी समाजामध्ये जागृती व्हावी. तसेच अस्पृश्यता हा विषय राष्ट्रीय स्तरावरती मांडण्यासाठी त्यांनी महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक इ. नेत्यासोबत चर्चा केली. त्यासाठी त्यांनी देशभर दौरे आयोजित केले. तसेच सन 1917 मध्ये अॅनी बेझंट यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनामध्ये 'अस्पृश्यता निवारणसंबंधीचा ठराव संमत करून घेतला. याठरावामुळे त्यांना लोकमान्य टिळकासह अनेक सनातनी नेत्यांचा विरोध पत्करावा लागला. अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्याचा प्रसार व प्रचार करण्यासाठी त्यांनी 23 व 24 मार्च 1918 रोजी बडयोदयाचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या अध्यक्षेखाली मुंबई येथे अखिल भारतीय अस्पृश्यता निवारण परिषद आयोजित केली होती. तसेच सन 1933 मध्ये त्यांनी 'भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न' हे पुस्तक लिहून अस्पृश्यता प्रश्नाकडे लोकांचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला. या पुस्तकात ते म्हणतात 'अस्पृश्यांना आपण आपल्यात सामाउन घेतले पाहिजे अन्यथा ब्राम्हणेतर मुस्लीम याप्रमाणे अस्पृश्यांचा वेगळ्या सभा निर्माण होणे हे देशासाठी घातके ठरेल असे म्हटले आहे. अस्पृश्यता हा देशहितासाठी घातक कसा होवू शकतो असे त्यांचे ठाम मत होते. ब्राम्हणेतर व दलितांमध्ये ही राष्ट्रीय वृत्ती निर्माण व्हावी म्हणून 26 ऑक्टोबर 1917 रोजी त्यांनी 'राष्ट्रीय मराठा संघा' ची व पुढे 23 मार्च 1918 रोजी 'अस्पृश्यताविरोधी समिती'ची (अस्पृश्यता निवारक संघ) स्थापना केली.

निष्कर्ष:

महर्षी वि.रा.शिंदे यांनी अस्पृश्योद्धारासाठी केलेल्या कार्याचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी या का कार्याला आपल्या जीवनाचे आपल्या कुटुंबाचे उद्दिष्ट बनविले होते.

महर्षी वि.रा. शिंदे यांच्या अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यात त्यांच्या भगिनी जनाक्का यांचाही महत्वपूर्ण सहभाग होता. त्यांनी मुंबईतील अस्पृश्यांच्या वस्तीत राहून दलित बांधवांची सेवाशुश्रूषा केली. त्यांच्या मुलाबाळांची सर्व प्रकारे सेवा केली. एक अर्थाने ते अस्पृश्य बांधवांशी खऱ्या अर्थाने एकरूप झालेले समाजसुधारक होते. त्यांच्या जातीच्या लोकांनी त्यांची 'महार शिंदे' म्हणून हेटाळणी केली. द्वारकापीठाच्या शंकराचार्यांनी त्यांचा 'आधुनिक काळातील महान कलिपुरुष' असा निषेध केला होता. परंतु अशा प्रकारच्या विरोधाला न जुमानता त्यांनी आपले कार्य सुरूच ठेवले होते. जीवनाच्या अखेरपर्यंत त्यांनी अस्पृश्यांच्या प्रश्नांसाठी झटले. खऱ्या ते 'निष्काम कर्मयोगी' होते.

संदर्भ ग्रंथ:

1. पवार गो.मा., महर्षी वि.रा.शिंदे जीवन व कार्य लोकवाड:मयगृह प्रकाशन मुंबई पहिली आवृत्ती 4 मे 2004 पृ. 14
2. शिंदे वि.रा. माझ्या आठवणी व अनुभव, लेखन वाचन भांडारगृह,पुणे, 1958, पृ. 55
3. शिंदे विठ्ठल रामजी,युनिटेरियन समाज लेख, व्याख्याने व उपदेश पृ. 42
4. पवार गो.मा., महर्षी वि.रा.शिंदे जीवन व कार्य लोकवाड:मयगृह प्रकाशन मुंबई पहिली आवृत्ती 4 मे 2004 पृ. 36

ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून वस्तुसंग्रहालय आणि पर्यटनाचे महत्त्व

डॉ. युवराज सुरवसे

छत्रपती शिवाजी नार्ईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, सोलापूर.

Corresponding Author- डॉ. युवराज सुरवसे

ई.मेल rajsurawase@gmail. Com

DOI-10.5281/zenodo.7402953

प्रस्तावना

नवनवीन शोध लावून समाजाची प्रगती साधने ही जशी काळाची गरज आहे त्याचप्रमाणे मानवाने निसर्गाशी किंवा मानवनिर्मित संकटाशी मुकाबला करून आपल्या प्रगतीचे टप्पे कसे पार केले हे पाहणे सुद्धा तितकेच महत्त्वपूर्ण ठरते. मानवाला नसेल तर त्याच ठिकाणी स्वतःच्या राष्ट्राविषयी परंपरा विषयी प्रगती विषयी आदर प्रेम अभिमान निर्माण होणार नाही तसेच भविष्यकाळ उज्वल बनवण्याची इच्छा निर्माण होणार नाही. तसेच भविष्यकाळ उज्वल बनवण्याची इच्छा निर्माण होणार नाही. रिया सत्कार गो. स. सरदेसाई यांनी "मानवी प्रगतीचा आढावा म्हणजे इतिहास" अशी इतिहासाची व्यापक व्याख्या केली आहे. मानवी प्रगतीचा आढावा घेत असताना वस्तु संग्रहालयाचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर होत असतो. वस्तुसंग्रहालय उभारण्यात येतात तसेच प्रत्येक राज्यात तेथील शासनाकडून ही आर्थिक सहाय्य घेऊन वस्तु संग्रहालय हे उभारण्यात येतात. समाजातील लोकांकडूनही वस्तुसंग्रहालयाची उभारणी होत असते. अनेक व्यक्ती छंदांच्या माध्यमातून अनेक वस्तूंचा संग्रह करीत असतात.

अशा वस्तु संग्रहालयातील वस्तु प्रेक्षकांना पाहण्यासाठी प्रदर्शित करून ठेवलेल्या असतात. तशाच त्या ऐतिहासिक अभ्यासासाठी संशोधनासाठी उपयुक्त असतात. संग्रहालय समाजाच्या ज्ञानामध्ये भर टाकण्याचे काम करीत असतात. तसेच व्यक्तीच्या समाजाच्या सौंदर्य विषयक दृष्टिकोनाबाबत मार्गदर्शन करतात. वस्तुसंग्रहालयांना इंग्रजीमध्ये 'Museum' हा शब्द आहे. म्युझियम या शब्दाचा उगम Muses या शब्दातून झाला आहे. 'म्युझेस' ही ग्रीक पुराणातील एक देवता आहे. तर वस्तु संग्रहालय म्हणजे वस्तु + आलय म्हणजे वस्तु ठेवण्याचे ठिकाण म्हणून ते वस्तुसंग्रहालय. ग्रीक- रोमन परंपरेमध्ये असे मानले जाते की म्युजेस ही ग्रीक पुराणातील झेऊस व मेनओसीन या देवतेचे आपत्य आहे. म्यूझ या शब्दाचा ऑक्सफर्ड मधील Thesaurus मधील मूक प्रेरणा, दैवी प्रेरणा, सृजनशील प्रभावांना उत्तेजन देणारी देवता असा आहे. म्हणजेच कोणतेही साहित्य कृती आणि कलात्मकता निर्मिती यासाठी युजेस या देवतेची आराधना केली पाहिजे. म्युझेस देवतेचा संबंध विविध प्रकारांनी विविध लोककला, नाट्यकला, काव्य, संगीत, कलात्मक वस्तु, बुद्धिमत्ता व शास्त्रीय

ज्ञानाची कास या सर्व बाबींशी जोडला जातो. त्या वस्तु ठेवण्याच्या ठिकाणाला वस्तुसंग्रहालय असे म्हणतात. वस्तुसंग्रहालय च्या उगमाकडे पाहिले की असे आपणास दिसून येते की, वस्तु संग्रहालय हे शास्त्र आहे. विद्वानांच्या मते वस्तुसंग्रहालय हे शास्त्र आहे की कला आहे याबाबत साशंकता निर्माण झालेली होती. शास्त्रीय दृष्टिकोनातून केलेले ज्ञान संग्रहित केले जाते ज्ञानाच्या त्या विभागाला शास्त्र असे म्हणतात. हा निकष वस्तुसंग्रहालयाला लागू होत नसल्याने वस्तु संग्रहालय हे शास्त्रच आहे. विद्वान व्यक्तीने आपापल्या दृष्टिकोनातून वस्तु संग्रहालयाच्या व्याख्याही केल्याचे दिसून येते. सर. एफ.केन्यास(१९२४) "मानवी जीवनामध्ये ज्या गुणात्मक मूल्यमापनाची आवश्यकता असते, त्यांच्याशी संबंधित प्रदर्शित केलेल्या वस्तूंना पाहून बघणाऱ्यांमध्ये सौंदर्य बोध, जिज्ञासा व आपल्या भूतकाळाविषयी आस्था निर्माण होते. अशा वस्तु संग्रह स्थळांना वस्तु संग्रहालय असे म्हटले जाते.

सर आशुतोष मुखर्जी (१९९४) "वस्तुसंग्रहालय ही एक अशी संस्था आहे की जिच्यामध्ये वस्तूंचे संकलन करून सुरक्षित ठेवले जाते ज्यांचा उपयोग जनसामान्यांना

त्यांची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी विषयक ज्ञान मिळवून देऊन आनंद देण्याच्या हेतूने केला जातो." वस्तुसंग्रहालयाच्या व्याख्येवरून असे दिसते की, कोणत्याही देशांचा विकास त्यांच्या संस्कृतीवर दिसून येत असतो. गतकाळापासून चालत आलेली मानवी संस्कृती प्रचलित संस्कृतीची विविध शिल्पकला, चित्रकला, संगीत, साहित्य व अभिनव, विज्ञान, तंत्रज्ञान इत्यादींना एकत्रित स्वरूपात आणून वस्तु संग्रहालय त्यास गती देतात. मानवी संस्कृतीचा पूर्वीपासून चालत आलेल्या मार्गास प्रशस्त करून त्यांचा विकास दाखविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य वस्तु संग्रहालये करतात.

उद्दिष्टे:

- १) वस्तुसंग्रहालयाचा अर्थ समजून घेणे.
- २) वस्तु संग्रहालयाचे स्वरूप अभ्यासणे.
- ३) इतिहासाच्या अभ्यासासाठी वस्तुसंग्रहालयाचे असणारे महत्त्व लक्षात घेणे
- ४) ऐतिहासिक पर्यटनाची संकल्पना समजून घेणे.
- ५) पर्यटनाचे बदलते स्वरूप अभ्यासणे
- ६) ऐतिहासिक विषयक पर्यटनाबाबतचे महत्त्व समजून

वस्तुसंग्रहालयाचे स्वरूप :

वस्तुसंग्रहालय म्हणजे ऐतिहासिक ठेवा जतन व संवर्धन करण्याचे ठिकाण आहे. त्यामध्ये वस्तुसंग्रहालयाचा मालक शासन व जनता हे तीन घटक महत्त्वाचे मानले जातात परंतु यावरील तीन घटकांच्या मध्ये आणि वस्तुसंग्रहालयाच्या हेतूमध्ये बदल घडून येऊ शकतात. या सर्वांमध्ये एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सर्व प्रकारच्या वस्तु संग्रहालयातून आपल्या ज्ञानात वाढच होत असते. त्यामुळे वस्तु संग्रहालय म्हणजे अशा सेवा पुरवणारे शासकीय, सार्वजनिक व ऐतिहासिक माहिती मिळविण्याचे ठिकाण की ज्याचा मुख्य उद्देश हा असतो की ज्या वस्तु संशोधक व अभ्यासकांसाठी अतिशय मौल्यवान, दुर्मिळ व अति महत्त्वाच्या व अपरिहार्य असतात. अशा सर्व वस्तूंचे विनाश विधानस हरविण्यापासून जतन व संरक्षण करणे गरजेचे असते.

प्राचीन कालखंड :

'वस्तुसंग्रहालय' या संकल्पनेचा उगम प्रथम युरोपमध्ये झाला. इसवी सन पूर्वीच्या तिसऱ्या शतकात टॉलेमी राजाने अलेक्झांड्रीरिया या आपल्या राजवाड्यात

पहिल्यांदा वस्तु संग्रहालय सुरू केले. अलेक्झांडर- द -ग्रेट यांचा ग्रंथ संग्रह त्या राजवाड्यात ठेवण्यात आलेला होता. इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकात ग्रीक लेखक पा पासानियस यांच्या माहितीनुसार अध्ययनस शहरात एका मोठ्या दालनात काही पेंटिंग सार्वजनिक प्रदर्शनासाठी ठेवल्या होत्या हीच प्राचीन काळातील सार्वजनिक वस्तु संग्रहालयाची सुरुवात होती पुढील काळात ग्रीस रोमन लोकांनी त्यावेळी तेथील मौल्यवान शिल्पे पळवून नेली. आणि ती रोम मध्ये वेगवेगळ्या ठिकाणी ठेवण्यात आली. या आक्रमणा नंतर ग्रीकांमधून वस्तु संग्रहालयाची असणारी परंपरा अस्तित्वात राहिलेली दिसून येते.

मध्ययुगीन कालखंड :

वस्तुसंग्रहालय जरी अस्तित्वात आली नसली तरी ख्रिश्चन धर्मगुरूंनी कलाकृतीच्या द्वारे चर्चमध्ये विविध धार्मिक प्रसंगावरील नीतीसंबंधीचे चित्रे आणि कलाकुसर केलेल्या आढळते. चर्चमधील भिंती काचेच्या खिडक्या यावर धार्मिक खतांचे चित्र केल्याचे दिसून येते. तत्कालीन काळात चर्च ही केवळ प्रार्थनेचे ठिकाणी न राहता ते धार्मिक नीतिमत्तेची शिक्षण देणारी ठिकाणे ठरली. तर काही चर्चमध्ये ख्रिस्ती धर्मगुरूंचे अवशेष मृतांचे अवशेष अनेक पेठ्यांच्या मधून प्रदर्शित केलेले आहेत. उदाहरणार्थ जर्मनीत हॉल या चर्चा चर्चमध्ये मृतांचे अवशेष पेठ्या ठेवण्यात आले आहेत. आधुनिक कालखंड फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर पॅरिसमधील राज्यकर्त्यांच्या सर्व वस्तु एकत्र करून सार्वजनिक वस्तु संग्रहालयाची स्थापना करण्यात आली. तसेच राष्ट्रीय संपत्तीचे जतन करण्यासाठी फ्रेंच सरकारने अलेक्झांडर येणार यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन करून अनेक कला वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना करण्यात आली. युरोपातील महत्त्वाच्या शहरांच्या ठिकाणी वस्तुसंग्रहालय उभारले. या वस्तुसंग्रहालयाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे त्यामधील वस्तूंचे वर्गीकरण त्यांची रचना शास्त्रशुद्ध पणे करण्यात आली होती ती सर्व संग्रहालय सर्वसामान्यांच्यासाठी खुली ठेवण्यात आली होती. यात नाणी, शिक्के, पदके, मृतांच्या थडग्यावरील दगड, कबरी, व्यक्तीचित्रे इत्यादी वस्तु ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या मानल्या जाऊ लागल्या. ऐतिहासिक वस्तूंचे वेगळे स्वातंत्र्य असा संग्रह करण्यात येऊ लागला. फ्रान्समध्ये नेपोलियन

बोनापार्टमेंट फ्रान्सचा प्रादेशिक विस्तार करण्यासाठी आक्रमक धोरण स्वीकारले. युरोप आणि युरोपच्या बाहेर जिथे जिथे आक्रमणे केली. त्या त्या ठिकाणाहून मौल्यवान वस्तू मायदेशी आणल्या या मौल्यवान आणि पुरातन वस्तू सर्व जनतेना पाहण्यासाठी वस्तुसंग्रहालयात ठेवण्यात आल्या. या वस्तूचे वर्णन व महत्त्व सांगणारे पुस्तिका प्रकाशित करण्यात आली आहेत. अभ्यासकांना आणि जनतेला इतिहासाचे महत्त्व यातून जाणवू लागले.

भारतीय वस्तु संग्रहालय :

भारतामध्ये प्राचीन काळापासून विशेषता श्रीमंत लोकांच्याकडे वस्तु संग्रहालय असत. राजे, सरदार घराणे त्यांच्याकडे संग्रहालय ही असत. अशा संग्रहालयांना चित्रशाळा, विश्वकर्मा मंदिर अशा संज्ञा असत. नालंदा, तक्षशिला यासारख्या प्रसिद्ध अशा विद्यापीठात ग्रंथ संग्रह असत परंतु तिथे वस्तु संग्रहालय अस्तित्वात असल्याचा उल्लेख आढळून आलेला नाही. ब्रिटिश सत्ता स्थिर झाल्यानंतर ब्रिटिश अधिकारी सर विलियम जोन्स यांच्या प्रयत्नांमुळे 1784 मध्ये बंगालमध्ये पुरातत्वीय वस्तूंचा अभ्यास करण्यासाठी ऍसिटिक सोसायटी ऑफ बेंगॉल या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेने इसवी सन 1814 साली मानवशास्त्र, पुरातत्व शास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, प्राणीशास्त्र इत्यादीशा संबंधित अशा वस्तु संग्रहालयाची स्थापना केली. 1851 साली मद्रास या ठिकाणी दुसऱ्या वस्तु संग्रहालयाची निर्मिती करण्यात आली. तसेच याचवेळी कलकत्ता येथे व्हिक्टोरिया म्युझियम व अल्बर्ट या दोन संग्रहालयाची निर्मिती करण्यात आली. मुंबईचे प्रिन्स ऑफ वेल्स सध्या ते छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालय म्हणून ओळखले जाते. गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कर्झन च्या काळात भारतात पुराणवस्तु संशोधन खात्याचा सरसंचालक सर जॉन मार्शल यांच्या प्रोत्साहनामुळे अनेक पुराण वस्तूची प्रदर्शने मांडण्यात आली. होती. उदाहरणार्थ 1904 मध्ये सारनाथ व इसवी सन 1917 साली नालंदा येथे वस्तूंचे प्रदर्शन करणे या उद्देशाने वस्तुसंग्रहालयाची उभारणी करण्यात आली. इसवी सन 1927 पर्यंत मोहेंजोदडो, हडप्पा व तक्षशिला येथेही संग्रहालय सुरू करण्यात आली. पुण्यामध्ये "लॉर्ड रे इंडस्ट्रियल म्युझियम" होते याचेच पुढे "महात्मा फुले वस्तु संग्रहालय" असे

नामकरण करण्यात आले. ब्रिटिशांच्या आधुनिक विचारसरणीमुळे इतिहासाच्या अभ्यासाला व संशोधनाला वेगळे वळण मिळाले व ही प्रक्रिया गतिमान झाली. लॉर्ड कर्जनने केलेल्या Ancient monuments Acts मुळे भारतातील दुर्मिळ वस्तू, किल्ले यांच्या संरक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली पुढे भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर ही सर्व वस्तु संग्रहालय पुरातत्व विभागाकडे सोपवण्यात आली. आज वस्तुसंग्रहालय हे स्वतंत्र शाखे विकसित झाले आहे. त्यामुळे भारतातील विविध विद्यापीठांमध्ये वस्तु संग्रहालय हा स्वतंत्र अभ्यासक्रम शिकविला जातो. इतिहासाचे संशोधन करत असताना ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्ये पुरातत्ववस्तूच्या साहाय्याने रिकाम्या जागा भरून काढण्याचे काम याद्वारे केले जाते. उदा: मानवाची प्रगती कशी झाली हे दाखविण्यासाठी आपण पुराण अश्मयुगाचे विविध टप्पे दाखविले तर मानवाची प्रगती आपणास समजते. मानवी प्रगतीच्या इतिहासाचे टप्पे स्पष्ट होतात उदा: प्रथम जुने अश्मयुग त्यानंतर नवे अश्मयुग.

आज मानवी जीवनाच्या सर्व अंगांना स्पर्श करून जाण्याचे सामर्थ्य इतिहास विषयाला प्राप्त झाले आहे. इतिहास विषयाचा संबंध अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, भूगोल, पुरातत्वशास्त्र, मानव वंश शास्त्र, भाषाशास्त्र, तर्कशास्त्र, वाणिज्य शास्त्र, नीतीशास्त्र, तत्त्वज्ञान व कालगणनाशास्त्र इत्यादी शास्त्राशी प्रस्थापित झाला आहे. तसेच इतिहासाचा पुरातत्व शास्त्राच्या माध्यमातून नैसर्गिक शास्त्राची जवळचा संबंध प्रस्थापित झाला आहे. ही सर्व शास्त्रीय मानवाच्या विकासाचे चित्र स्पष्ट करण्यास मदत करित असल्याने पर्यायाने ती इतिहासाला पूरक अशा प्रकारची शस्त्रे ठरतात. त्यामुळे प्राचीन काळातील व्यक्ती त्यांचा पोशाख त्यांचे स्थापत्य सांस्कृतिक जीवन शेतीचे अवजारे इत्यादींना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या सर्व वस्तूंचा उपयोग फक्त इतिहासकारालाच होतो असे नव्हे तर त्या विषय क्षेत्रातील लोक करू शकतात. त्याचबरोबर संशोधकाला संशोधन करित असताना ज्या कागदपत्राची आवश्यकता आहे. ती कागदपत्रे त्याला वस्तुसंग्रहालयात मिळतात उदाहरणार्थ भारतात इतिहास संशोधक मंडळ पुणे येथे अनेक महत्त्वपूर्ण कागदपत्रांचा संग्रह करण्यात आला आहे आधुनिक काळात शिक्षणाच्या आणि ज्ञानाच्या कक्षा

प्रचंड प्रमाणात रुंदावले आहेत आज कोणत्याही शाखाचा स्वातंत्र्यपणे कोणत्यातरी विषयाशी संबंध प्रस्थापित झालेला असतो त्यामुळे तशाच पद्धतीने संशोधक आपल्या संशोधनाचे कार्य करत असतो उदाहरण आपणास गुप्तकालीन आर्थिक स्थितीचा आढावा घ्यायचा असेल तर वस्तुसंग्रहालयातील संग्रहित केलेली नाणी मोठ्या प्रमाणावर उपयुक्त ठरतात वस्तु संग्रहालयामध्ये वस्तु मिळवणे त्या मांडणे त्यामधून एक सूत्र तयार करणे ही महत्त्वाची भूमिका असते वस्तु संग्रहालय हे ठिकाण शिक्षण संशोधन राष्ट्रीय उद्यातीकरण व सांस्कृतिक वारसा यांचा अभ्यास करण्याचे ठिकाण आहे त्यामुळेच वस्तु संग्रहालयाकडे शिक्षणाचे व प्रबोधनाचे एक प्रभावी साधन म्हणून पाहिले जाते तसेच ती अविरतपणे ज्ञानदान करण्याचे महत्त्वपूर्ण काम करीत असतात.

ऐतिहासिक पर्यटन व त्याचे महत्त्व :

प्राचीन काळापासून मानवाला प्रवास म्हणजे पर्यटन करण्याची आवड निर्माण झालेली होती. आजच्या काळात वाहतुकीच्या क्षेत्रात प्रगती झाल्यामुळे पर्यटन सुव्यवस्थेत सुलभ व आनंददायी झाले आहे. त्यामुळे आज जगात पर्यटनाला फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे. पर्यटनाचे स्वरूप भौगोलिक, धार्मिक, ऐतिहासिक स्वरूपाचे असून त्याची व्याप्ती ही मोठी आहे. पर्यटन हे मौज मजा करणे, आनंद मिळवणे, अभ्यास व संशोधन करणे इत्यादीसाठी केले जाते. पर्यटन उद्योगा पासून सरकारला चलन प्राप्ती होते. शिवाय अनेक लोकांना रोजगार मिळतो. शिवाय या उद्योगावर आधारित हॉटेल, लॉज उपाहारगृहे, पुस्तके, छायाचित्र प्रकाशन, मार्गदर्शक, बाजारपेठ, जाहिरात, प्रवास एजन्सी असे विविध प्रकारचे पूरक व्यवसाय चालतात. प्रवास व पर्यटन हा जगातील अग्रेसर व्यवसाय असला तरी तो सेवा उद्योग आहे. या उद्योगाला भांडवल यंत्रसामुग्री कच्चा माल लागत नाही. त्यामुळे पर्यटन हा सेवा उद्योग आहे आज पर्यटकांची संख्या वरचेवर वाढत आहे त्यामुळे देश विदेशात पर्यटनाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

पर्यटनाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

सुरुवातीच्या काळापासून माणसाला प्रवासाविषयी आकर्षण आहे. मनात उद्देश किंवा जाणीव न

ठेवता साधेपणाने प्रवास होत असे. प्राचीन काळामध्ये प्रवास करणारे बहुतांशी लोक यात्रेकरू किंवा नवीन भागाचा शोध घेणारे खलाशी किंवा नवीन प्रदेशाचा अभ्यास करणारे शास्त्रज्ञ होते. पुढे व्यापारी लोकांनी मोठ मोठ्या संख्येने प्रवास करण्यास सुरुवात केली. या प्रवासामधून सांस्कृतिक संबंध निर्माण होऊन एकमेकांच्या संस्कृतीचा जीवनाचा परिचय होऊन अनेक लोकप्रवास करू लागले. यामधून मानवी संस्कृतीचा शोध घेण्यासाठी व जग पाहण्यासाठी अगदी जाणीवपूर्वक प्रवास होऊ लागला. 19 व्या शतकात झालेला रेल्वे मार्गाचा प्रारंभ प्रवासाच्या इतिहासातील महत्त्वाची ही घटना होय. इसवीसन 1830 मध्ये इंग्लंडमध्ये सर्वप्रथम रेल्वे वाहतुकीस सुरुवात झाली व विसाव्या शतकात पर्यटनच्या दृष्टीने रेल्वे मार्गास खूप महत्त्व प्राप्त झाले. 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगात पहिली मोटर गाडी सुरू झाल्यामुळे पर्यटनाचे चित्र बदलून गेले पहिल्या महायुद्धात मोटारी ची संख्या कमी होती. परंतु दुसऱ्या महायुद्धानंतर मोटार गाडी प्रवासात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. त्यामुळे पर्यटन अधिक प्रमाणात होऊ लागले पुढे हवाई वाहतुकीच्या विकासानंतर पर्यटनात विशेषता आंतरराष्ट्रीय पर्यटनात मोठ्या प्रमाणात प्रगती झाली. असली तरी 1960 नंतर खऱ्या अर्थाने हवाई वाहतुकीस आश्चर्यकारक प्रगती होऊन पर्यटनामध्ये खऱ्या अर्थाने विकास झाल्याचे दिसून येते.

पर्यटनाचे स्वरूप :

पर्यटना विषयी मानवाच्या मनात आकर्षण निर्माण झालेले आहे. आर्थिक व्यवस्था म्हणून पर्यटन हा आधुनिक उद्योग असला तरी निरनिराळ्या कामासाठी प्रवास करण्याची मानवाची परंपरा प्राचीन आहे. तेव्हापासून पर्यटन व्यवस्था परिवर्तन घडवून आले आहे. आधुनिक काळात सुख सोयी म्हणजे आधुनिक जलद आरामदायी वाहतुकीच्या साधनांमुळे दूरच्या ठिकाणी पर्यटन करणे सोपे झाले आहे. आधुनिक सुविधांमुळे एका टोकाहून दुसऱ्या टोकाकडे काही तासात पोहोचता येते. अलीकडे मानवाची झालेली भरभराट, त्याला मिळणारा फावला वेळ ही पर्यटनामागील प्रमुख दोन कारणे आहेत पर्यटनाचे महत्त्व वैशिष्ट्ये याची माहिती घेतल्यास आपणास खऱ्या अर्थाने पर्यटनाचे स्वरूप लक्षात येऊ शकते पर्यटन हा

वैशिष्ट्यपूर्ण असा उद्योग आहे यात प्रवास आणि वास्तव्य या दोन गोष्टी नेहमीच महत्त्वपूर्ण व भ्रमंती ही काही वेगळीच असते अशा प्रकारे पर्यटन हा व्यवसाय भिन्न व वैशिष्ट्यपूर्ण मानला जातो.

पर्यटनाचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूप म्हणून पाहता पर्यटन ही विविधता असलेले अपूर्व घटना मानली जाते मानवाचे जमिनीवरून व सागरातून प्रवास करणे यामुळे हा आर्थिक उद्योग बनला आहे बहुतेक पर्यटणे आनंद मौज मजा करमणुकीसाठी होतात त्यामुळे पर्यटनाचे स्वरूपच करमणूक प्रधान मानले जाते वाहतूक व दळणवळण विकासांमुळे मानव गतिमान बनला आहे व समाजात चैतन्य निर्माण झाले आहे या गतिशीलतेमुळेच रस्ते व रेल्वे मार्गाने देशांतर्गत व लांब पल्ल्याचे पर्यटन त्यासाठी नियोजन केले जाते व हवाई मार्गाने जल मार्गाने आंतरराष्ट्रीय पर्यटन केले जाते पर्यटक हा आनंद व समाधान मिळवण्यासाठी खिशात पैसे टाकून किंवा खर्चाचे पैसे भरून घराबाहेर पडतो व प्रत्येक सेवा वस्तू विकत घेतो यामुळे वस्तू उत्पादनासाठी पर्यटक यांचा संबंध नसतो हवामानातील बदलत्या स्थितीला या बदलाचा परिणाम पर्यटनावर मोठा होतो उदाहरणार्थ थंड हवेच्या ठिकाणी किंवा हिमाचलित प्रदेशात उन्हाळ्यात गर्दी होते धबधब्याच्या ठिकाणी पावसाळ्यात पर्यटन वाढते व पावसाळ्यात सहलीचे आयोजन हिवाळ्यात राष्ट्रीय उद्यान अभयारण्य जंगल भ्रमंती केली जाते. निर्णया धार्मिक ठिकाणी वस्तू संग्रहालय व धार्मिक मंदिरांना भेटी देणे सांस्कृतिक स्वरूपाचे पर्यटन करणे यावरही कल मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो ऐतिहासिक वास्तू किल्ले या गोष्टी पाहण्यासाठी काढलेल्या सहली ऐतिहासिक स्वरूपाच्या मांडल्या जातात अशा प्रकारचे पर्यटन सर्वसाधारण स्वरूप आपणास दिसून येते.

सारांश :

भारतामध्ये वस्तुसंग्रहालयाचे महत्त्व पाहत असताना 21 व्या शतकात शैक्षणिक विकास हा मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. विज्ञान व तंत्रज्ञानाने मोठी झेप यामध्ये घेतलेली दिसून येते. अशावेळी वस्तू संग्रहालयावर होणारा खर्च व समाजातील विशिष्ट घटकासाठी खर्च झाला पाहिजे असा विचार प्रवाह पुढे येत आहे. अर्थात समाजाचा विकास आणि प्रगती यामध्ये वस्तू संग्रहालयाचा वाटा किंवा

त्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. आणि या वस्तू संग्रहालयाला भेटी देण्याच्या अनुषंगाने आधुनिक काळात मोठ्या प्रमाणावर पर्यटन होत असल्याचे देखील दिसून येते. विसाव्या शतकाच्या मध्यापासून पर्यटनाकडे आधुनिक उद्योग म्हणून पाहिले जाते आहे. पर्यटनाचे क्षेत्र फक्त श्रीमंता पुरते पूर्वी मर्यादित होते विदेशातील सौंदर्य स्थळे ऐतिहासिक स्थळे स्मारके पाहून आनंद मिळवणे हा उद्देश होता .परंतु अलीकडच्या काळात पर्यटनाची पार्श्वभूमी व उद्देश भिन्न आहेत सर्वसाधारण आर्थिक परिस्थिती असलेले लोक सुद्धा पर्यटन करतात गेल्या दशकापासून पर्यटनाचे लोकशाहीकरण सुरू झाले आहे. विविध खेळ स्पर्धा उदाहरणार्थ गोडधोड नका नयन पर्वत रोहन बर्फावरील घसरगुंडी इत्यादीचा आनंद सामान्य माणूस सुद्धा घेऊ लागला आहे. त्यामुळे पर्यटकांची संख्या प्रचंड प्रमाणात वाढली आहे. भविष्यकाळात या पर्यटनाच्या माध्यमातून वस्तू संग्रहालयाला भेट देणे आणि या वस्तू संग्रहालय आणि पर्यटनाच्या माध्यमातून इतिहासाच्या विद्यार्थ्यांना अभ्यासकांना आपला प्राचीन इतिहास समजून घेता यावा शिवाय या पर्यटकांच्या माध्यमातून सर्वसामान्य समाजाला व्यक्तीला राष्ट्राला एक उद्योग म्हणून त्याकडे पाहून राष्ट्र राज्य जिल्हा तालुका याच्या प्रगतीमध्ये कसा हातभार लावता येईल या दृष्टिकोनातून पाहणं अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

- १) इतिहासाचे विभाग - पुरातत्व शास्त्र, वस्तू संग्रहालय शास्त्र, पर्यटन. डॉ. मंजुळकर
- २) राज्यसेवा अभ्यासक्रम के सागर
- ३) ऐतिहासिक कागदपत्रे व स्थळे, डॉ. चंद्रकांत चव्हाण व डॉ सोपान जावळे, फडके पब्लिकेशन

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ

प्रा.डॉ.राजू लोखंडे

डि.पी.भोसलेकॉलेज कोरेगाव.

Corresponding Author- प्रा.डॉ.राजू लोखंडे

DOI-10.5281/zenodo.7402990

प्रस्तावना.

स्वतंत्र भारतात मराठी भाषकांचे राज्य स्थापन करण्यासाठी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ हा लढा उभारला गेला. या चळवळीमुळे १ मे इ. स. १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात आले. महाराष्ट्र राज्यात मराठी भाषा बोलणारे मुंबई, कोकण, देश, विदर्भ, मराठवाडा, खानदेश व अजूनही महाराष्ट्राबाहेरच असलेले डांग, बेळगाव, निपाणी, कारवार व बिदर हे भाग अभिप्रेत होते. साहित्यिक, सांस्कृतिक, वैचारिक, राजकीय या सर्व अंगांनी ही चळवळ उभी राहिली. संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी भाषावार प्रांतरचनेच्या मागणीइतकीच जुनी होती. प्रा. विठ्ठल वामन ताम्हणकर यांनी इ.स. १९१७ मध्ये 'लोकशिक्षण' या मासिकात एक लेख लिहिला. त्यात मुंबई प्रांत, मध्य प्रांत, वऱ्हाड आणि हैद्राबाद या संस्थानात विभागला गेलेला मराठी भाषिक प्रांत एकत्र आणून एकसंध महाराष्ट्राची निर्मिती करावी असा विचार मांडला. थोडक्यात सर्व मराठी भाषिक प्रदेश एकत्र आणून त्या प्रदेशाचे महाराष्ट्र हे वेगळे राज्य निर्माण करावे, यासाठी मराठी भाषिकांनी जी मागणी केली, त्याला संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी असे संबोधले जाते.

पूर्वार्ध

ब्रिटिशांनी आपल्या

राज्यकारभारासाठी भारताची विभागणी वेगवेगळ्या प्रांतात केली होती परंतु ती भाषेप्रमाणे नव्हती. इ. स. १९२० रोजी नागपुरात झालेल्या काँग्रेस अधिवेशनाच्या वेळी भाषावार प्रांतरचनेचा मुद्दा महात्मा गांधींनी मान्य केला होता. लोकमान्य टिळक हे देखील भाषावार प्रांतरचनेच्या बाजूने होते. काँग्रेसनेच एकेकाळी मान्य केलेला हा मुद्दा स्वातंत्र्यानंतर मात्र पक्षाला, विशेषतः नेहरूंना, संकुचित व राष्ट्रीय एकात्मकतेला धोका वाटू लागला. मुंबईतील भांडवलदारांना जे मुख्यतः अमहाराष्ट्रीय होते, त्यांचा मुंबई महाराष्ट्राला द्यायला कडाडून विरोध होता. इ. स. १९३८ रोजी पटवर्धन व इ. स. १९४० मध्ये ग.त्र्यं. माडखोलकरांनी महाराष्ट्र एकीकरणाचा विषय उपस्थित केला. माडखोलकरांनी महाराष्ट्र समाजात व्यापार व उद्योग भूमिपुत्रांच्या ताब्यात नसल्याचं व महाराष्ट्राचे काँग्रेस पुढारी एकीकरणासाठी प्रयत्न करत नसल्याचे म्हटले. इ. स. १९४६ चे साहित्य संमेलन माडखोलकरांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. या संमेलनात 'संयुक्त महाराष्ट्र समिती' स्थापन झाले व संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी करणारे तीन ठराव साहित्यकांनी पाठवले ज्याला राजकीय नेत्यांनी पाठिंबा दिला. इ. स. १९४६ रोजीच भरलेल्या महाराष्ट्र एकीकरण परिषदेत स.का.पाटील यांनी मुंबईला महाराष्ट्राची राजधानी करण्यास विरोध केला. महाराष्ट्रातील डाव्या पक्षांनी

सुरुवातीपासूनच मुंबईसह महाराष्ट्राला पाठिंबा दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला पाठिंबा होता. या चळवळीला पाठिंबा दर्शविण्याकरिता अनेक ठिकाणी सभा त्यांनी घेतल्या होत्या. रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा पक्ष संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील एक घटक पक्ष होता. स्वातंत्र्यानंतर भाषिक राज्यांची मागणी होऊ लागली. आंध्र प्रदेश राज्याची मागणी पोटी श्रीरामलू यांच्या बलिदानानंतर पूर्ण झाली. भाषावार प्रांतरचनेसाठी नेमलेल्या कमिशनाने महाराष्ट्र राज्याची मागणी डावलली. ब्रिटिश राजवटीत मराठी भाषिक प्रदेश तीन वेगवेगळ्या प्रशासकीय क्षेत्रांत विभागला गेला होता. * मुंबई इलाखा- ब्रिटिश काळातील मुंबई इलाख्यात आजच्या पश्चिम महाराष्ट्र प्रदेशाचा समावेश होता. मुंबई शहर, कोकण पट्टी तसेच काही गुजराती व कानडी प्रदेशाचा समावेशही मुंबई इलाख्यात करण्यात आला होता. मध्य प्रांत व वऱ्हाड- ब्रिटिश काळात मराठी व हदी भाषिक प्रदेशांचा मिळून बनलेला हा प्रांत होता. सध्याच्या महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ या प्रांताचा यात अंतर्भाव होता. * हैद्राबाद संस्थान- ब्रिटिश काळात हैद्राबाद संस्थान निजामाच्या अधिपत्याखाली होते. मराठवाडा हा मराठी अधिक प्रदेश हैद्राबाद संस्थानाचाच एक भाग होता. बेळगाव मराठी साहित्य संमेलन- संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीत साहित्यिकांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. इ. स. १९४६ मध्ये बेळगाव येथे विसावे मराठी साहित्य संमेलन भरले होते. या

संमेलनाचे अध्यक्ष ग. त्र्यं. माडखोलकर यांनी १२ मे १९४६ रोजी संयुक्तमहाराष्ट्रासंबंधी एक ठराव मांडला व तो एकमताने संमत करण्यात आला.

दार कमिशन व जे.वी.पी कमिटी

डिसेंबरइ. स. १९४८ रोजी प्रसिद्ध झालेल्या दार कमिशनच्या अहवालात भाषावर प्रांतरचेनेला विरोधदर्शविण्यात आला होता व महाराष्ट्रीयलोकांवर अपमानास्पद टिप्पणी होती. जे.वी.पी कमिटीने महाराष्ट्र वकर्नाटकच्यामागणीला पाठिंबा दिला नाही व मुंबईमहाराष्ट्रात देण्यास विरोध केला. मुंबईअनेक भाषांच्या व वर्णांच्या लोकांचं, उद्योगधंद्यांचे शहरआहे असे अहवालात म्हटले होते. वल्लभभाई पटेलानी मुंबईचा विकासगुजरातीभाषकांनी केल्याचे नमूद केले.

फाजलअली आयोग

डिसेंबरइ. स. १९५३ रोजी फाजलअली यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्य पुनर्रचना आयोगाची नियुक्ती झाली. संयुक्त महाराष्ट्राच्या वतीने एस.एम.जोशी, धनंजय गाडगीळसह इतरानी आयोगासमोर आपली बाजू मांडली. इ. स. १९५५ रोजी आयोगाचा निवाडा जाहीत झाला. पुनर्रचनेबाबत पायाभूत तत्त्व सगळ्यांना सारखी लागू केलेली नव्हती आणि त्यात मोठी विसंगती होती. हैद्राबादसाठी एक भाषिकाच तत्त्व तर मुंबईसाठी द्वैभाषिकाचं. मुंबई प्रांतात गुजराती भाषिकसौराष्ट्रसमाविष्ट करून मराठी भाषिकविदर्भ, बेळगाव-कारवारबाहेर ठेवले गेले. मुंबईच्या विकासासाठी तिला गुजरातपासून वेगळे ठेवणे योग्य नाही व बेळगाव भाग कर्नाटकाशी 'आर्थिकदृष्ट्या' जोडला असल्याचे तसेच विदर्भ महाराष्ट्रात घातल्यासनागपूरशहराचे महत्त्व कमी होईल असे अहवालात नमूद करण्यात आले. आयोगाला या द्वैभाषिकात मराठी भाषिकांची संख्या गुजराती भाषिकांपेक्षा जास्त होऊद्याची नव्हती असेच या विसंगतीचे कारण म्हणावे लागेल.

चळवळीस सुरुवात

या आयोगाच्या विरोधात महाराष्ट्रभर असंतोषाचा डोंब उसळला. नेहरूनी त्यामुळे सौराष्ट्रासह गुजरात, विदर्भासह महाराष्ट्र व स्वतंत्र मुंबई अशा त्रिराज्य योजना जाहीर केली. त्रिराज्य योजनेत महाराष्ट्रापासून मुंबईतोडण्यामुळे अन्यायाची भावना मराठीजनांत पसरली व संयुक्त महाराष्ट्रचळवळीने पेट घेतला. 'मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे' हे या आंदोलनाचे घोषवाक्य बनलं. महाराष्ट्रीय काँग्रेस नेत्यांनी केंद्रीयनेतृत्वासमोर गुडघे टेकले. यामुळे काँग्रेसनेते जनतेच्या नजरेतून उतरले. यशवंतराव चव्हाण यांच्यासारखे ज्येष्ठ नेत्याने तर नेहरू व संयुक्त महाराष्ट्रात, मला नेहरू महत्त्वाचे

वाटतात असे म्हटले. महाराष्ट्रातील कम्युनिस्ट, सोशालीस्ट व प्रजासमाजवादीपक्षातील डावे पुढारी व काँग्रेसेतरानी संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा हातात घेतला. सेनापती बापट, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, एस.एम.जोशी, प्रल्हाद केशव अत्रे, श्रीपाद डांगे, शाहीर अमर शेख, भाई उद्धवराव पाटील, प्रबोधनकार ठाकरेहे चळवळीतील महत्त्वाचे नेते ठरले. एस.एम. जोशी, श्रीपाद डांगेयांनी लढ्याचे नेतृत्व केले. अत्र्यांनी आपल्या 'मराठा' या दैनिकात संयुक्त महाराष्ट्राचा जोरदार पुरस्कार केला तर विरोधकांवर बोचरी व कठोर टीका केली. त्यांच्या भाषणातून संयुक्त महाराष्ट्राला विरोध करणार्यां चाखरपूस समाचार घेतला. शाहीर अमर शेख, शाहिर अण्णाभाऊ साठे, शाहिर गव्हाणकर ह्यांनी आपल्या कलाविष्काराने मराठी अस्मिता जागृत ठेवली. २० नोव्हेंबरइ. स. १९५५ मोरारजी देसाई व स.का.पाटील या काँग्रेस नेत्यांनी चौपाटीवर सभा घेऊन प्रक्षोभक विधाने केली. पाटलांनी 'पाच हजार वर्षांनी सुद्धा मुंबई महाराष्ट्राला मिळणार नाही व मोरारजींनी 'काँग्रेस जिवंत असेपर्यंत मुंबई महाराष्ट्राला मिळणार नाही, गुंडगिरीला योग्य जबाब मिळेल' अशी मुक्ताफळ उधळली. लोकांनी संतापून सभा उधळली. २१ नोव्हेंबरइ. स. १९५५ रोजी झालेल्या आंदोलनावेळेस पोलिसांनी केलेल्या गोळीबारांमुळे १५ जणांना प्राण गमवावा लागला. जाने-फेब्रुइ. स. १९५६ रोजी केंद्रशासित मुंबईची घोषणा केल्यानंतर लोक रस्त्यावर उतरली. हरताळ, सत्याग्रह व मोर्चे सुरू झाली. मोरारजीच्या सरकारने सत्तेचा दुरुपयोग करून निष्ठूरपणे ८० लोकांना गोळीबारात मारले. संयुक्त महाराष्ट्रातील आंदोलनात एकूण १०५ जणांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली. त्यांच्या स्मरणार्थ मुंबईच्या फ्लोरा फाउंटन भागात हुतात्मा स्मारक उभारले गेले. संयुक्त महाराष्ट्र समितीने दिल्ली येथे प्रचंड सत्याग्रह घडवून आणला. चळवळीच्या काळात जनतेच्या असंतोषामुळे, नेहरूंना महाराष्ट्रात सुरक्षारक्षकांसोबत फिरावे लागे व त्यांचे स्वागत काळ्या झेंड्यांनी व निषेधानेच होई. भारताचे अर्थमंत्री सी.डी देशमुखांनी महाराष्ट्रावरील होणाऱ्या अन्यायाच्या निषेधार्थ आपला राजीनामा दिला. या राजीनाम्यामुळे चळवळीला अधिक बळ मिळाले. संयुक्त महाराष्ट्र परिषद- २४ जुल १९४६ रोजी मुंबई येथे सर्वपक्षीय महाराष्ट्र एकीकरण परिषद भरविण्यात आली. महाराष्ट्र एकीकरण परिषदेने संयुक्त महाराष्ट्राच्या शंकरराव देव यांच्या अध्यक्षतेखाली सर्वपक्षीय संयुक्त महाराष्ट्र परिषद स्थापन करण्याचा ठराव संमत केला. ग. त्र्यं. माडखोलकर हे या परिषदेचे सरचिटणीस होते. मात्र शंकरराव देव हे

काँग्रेसनेते असल्याने, संयुक्त महाराष्ट्र परिषद भरीव स्वरूपाची कृती करू शकणार नाही, असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भाई डांगे यांनी मांडले. नंतरच्या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी व्यक्त केलेली शंका खरी ठरली. कारण ही परिषद काही काळातच निष्क्रिय ठरली. दार समिती व जे. व्ही. पी. समिती-वरील दोन्ही समित्यांनी भाषावार प्रांतरचना भारताच्या एकात्मतेच्या दृष्टीने योग्य ठरत नसल्याने भाषावार प्रांतरचनेची मागणी फेटाळली. परिणामी, महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू, पंजाब या ठिकाणी आंदोलनाला सुरुवात झाली. पट्टीश्रीरामालू यांच्या बलिदानाने ऑक्टोबर १९५३ मध्ये आंध्रप्रदेशाची निर्मिती झाली. त्याचप्रमाणे सरकारने राज्य पुनर्रचना आयोगाची नेमणूक केली. राज्य पुनर्रचना आयोगाची शिफारस- फाजल अली यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या राज्य पुनर्रचना आयोगाने १० ऑक्टोबर १९५५ रोजी आपला अहवाल सादर केला. या समितीने मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र व गुजरात या मागण्या फेटाळल्या. विदर्भाचे स्वतंत्र राज्य करावे असे सुचवले. उरलेल्या मराठी व गुजराती भाषिकांचे संतुलित असे द्विभाषिक राज्य निर्माण करावे असे सुचवले. त्रिराज्य सूत्र- राज्य पुनर्रचना आयोगाच्या शिफारशींना मराठी आणि काही प्रमाणात गुजराती भाषिक प्रदेशात होणारा विरोध घेऊन त्यांची तीव्रता कमी करण्यासाठी ९ नोव्हेंबर १९५५ रोजी काँग्रेस कार्यकारिणीने 'त्रिराज्य सूत्र' हे प्रारूप सुचवले. त्याप्रमाणे सर्व मराठी भाषिक भागांचा मुंबई महानगर अशी तीन राज्ये स्थापना करण्याचा प्रस्ताव या त्रिराज्य प्रारूपात होता. त्रिराज्य सूत्र काँग्रेसेतर पक्षांनी फेटाळून लावले. २१ नोव्हेंबर १९५५ रोजी मुंबईत हरताळ पाळण्यात आला. त्यातच १६ जानेवारी १९५६ रोजी जवाहरलाल नेहरू यांनी मुंबई हा केंद्रशासित प्रदेश असेल अशी घोषणा केली. नेहरूंच्या या वक्तव्यावर महाराष्ट्रात तीव्र प्रतिक्रिया उमटली. १६ ते २२ जानेवारी दरम्यान मोठ्या प्रमाणात दंगे झाले. यानंतरच्या काळात १०५ व्यक्तींना बलिदान द्यावे लागले. त्यावेळेस मुंबईचे मुख्यमंत्री मोरारजी देसाई होते. या सर्व घटनेचा निषेध म्हणून भारताचे अर्थमंत्री सी.डी. देशमुख यांनी आपल्या मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला. संयुक्त महाराष्ट्राची समिती- आंदोलनाची तीव्रता वाढू लागल्यावर काँग्रेसेतर पक्षांच्या काही नेत्यांना आंदोलनात सुसूत्रता आणण्यासाठी एक समान व्यासपीठनिर्माण करण्याची आवश्यकता जाणवू लागली. त्याचेच दृष्य स्वरूप म्हणजे संयुक्त महाराष्ट्र समितीची झालेली स्थापना होय. ६ फेब्रुवारी १९५६ रोजी एस. एम. जोशी यांनी महाराष्ट्रातील संयुक्त महाराष्ट्रवादी पक्ष आणि काही मान्यवर अपक्ष व्यक्ती यांची परिषद पुण्याच्या टिळक स्मारक मंदिरात बोलावली. केशवराव जेधे या परिषदेचे अध्यक्ष

होते. या परिषदेत संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी आणि मराठी जनतेच्या न्याय्य मागणीला एकमुखी सामुदायिक नेतृत्व प्राप्त करून देण्यासाठी संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापना करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. संयुक्त महाराष्ट्र समितीची उद्दिष्टे - *भाषावार प्रांतरचनेच्या तत्त्वानुसार भारतीय संघराज्याचे घटक असे संयुक्त महाराष्ट्राचे मराठी भाषिकांचे एकात्म व सलग राज्य प्रस्थापित करणे. *लोकसत्ताक व समाजवादी महाराष्ट्र प्रस्थापित करणे आणि समितीने पुरस्कार केलेला कार्यक्रम पूर्ण करणे. *महाराष्ट्रातील आर्थिक, सांस्कृतिक व सामाजिक, जीवनाची, सहकारी, तत्वावर उभारणी करणे. द्वैभाषिक मुंबई राज्याची निर्मिती- भारतीय संसदेने विशाल द्वैभाषिक राज्याची निर्मिती करण्यासंबंधीच्या विधेयकाला संमती दिली. या द्वैभाषिक राज्यात सर्व मराठी भाषिक प्रदेश आणि गुजराती भाषिक प्रदेश यांचा समावेश करण्यात आला होता. महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस समितीने द्वैभाषिक राज्याचा तोडगामान्य केला. अशा प्रकारे १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी विशाल द्वैभाषिक राज्य अस्तित्वात आले. यशवंतराव चव्हाण या द्वैभाषिक राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री ठरले. या द्वैभाषिक मुंबई राज्यात कच्छ, सौराष्ट्र या गुजराती भाषिक प्रदेशांबरोबरच हैद्राबाद संस्थानातील मराठी भाषिकांचा मराठवाडा हा भाग तसेच मध्य प्रदेशातील विदर्भ किंवा वऱ्हाड हा भाग अंतर्भूत करण्यात आला. त्याच वेळी बेळगाव, विजापूर, कानडा आणि धारवाड जिल्ह्यातील कन्नड भाषिक प्रदेश मुंबई राज्यातून काढण्यात येऊन तत्कालीन म्हैसूर राज्यात अंतर्भूत करण्यात आला. विशाल द्वैभाषिक राज्याच्या योजनेला विरोध करण्यासाठी संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या वतीने मुंबई येथे २९ व ३० सप्टेंबर १९५६ रोजी भाऊसाहेब राऊत यांच्या अध्यक्षतेखाली एक परिषद बोलविण्यात आली. सार्वत्रिक निवडणूक (१९५७)- या निवडणुकीत काँग्रेसला लोकसभेच्या ४४ पकी २१ आणि विधानसभेच्या २६४ पकी १३५ जागा म्हणजेच काठावरचे बहुमत मिळाले. पश्चिम महाराष्ट्र, कोकण आणि मुंबई शहरात काँग्रेसला अपयश आले होते. या उलट संयुक्त महाराष्ट्र समितीला अपेक्षेपेक्षा अधिक यश मिळाले. यावरून १९५६ च्या निवडणुकीत जनमानसाने द्वैभाषिक मुंबई राज्य अमान्य असल्याचा स्पष्टकौल दिला. पंडित नेहरूंसमोर निदर्शने-३ नोव्हेंबर १९५६ रोजी प्रतापगड येथे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या पुतळ्याचे अनावरण करण्याकरिता पंडित नेहरू आले असता त्यांच्या मार्गावर आणि प्रतापगड येथे मराठी भाषिक जनतेने प्रचंड निदर्शने केली. लोकशाही मूल्यांवर निष्ठा असलेल्या पंडितने नेहरू यांना मराठी लोकांच्या तीव्र भावनेची दखल घेणे भाग पडले. नागपूरकरार (१९५३)- विदर्भ, मराठवाडा आणि

उर्वरित महाराष्ट्रातील नेत्यांनी २८ सप्टेंबर १९५३ रोजी नागपूर करारावर स्वाक्षरी करून संयुक्त महाराष्ट्रस्थापन करण्याचा आपला निश्चय व्यक्त केला. नागपूर करारातील तरतुदी -1. मुंबई- मध्य प्रदेश व हैद्राबाद राज्यातील सलग मराठी भाषिक प्रदेशांचेमिळून एक राज्य बनविण्यात यावे. या राज्याला महाराष्ट्र किंवा मराठी प्रदेशासे नाव देण्यात येईल व मुंबई शहर या राज्याची राजधानी राहिल. 2. नव्या राज्यातील वरिष्ठ न्यायालयाचे मुख्य पीठ मुंबई येथे राहिल आणि दुय्यम पीठ विदर्भ प्रदेशात काम पाहिल. 3. वर्षातून काही विशिष्ट काळासाठी सरकार अधिकृतपणे नागपूर येथे हलविण्यात येईल आणि राज्य कायदे मंडळाचे किमान एक तरी अधिवेशन दरवर्षी नागपुरात घेण्यात येईल. बेळगाव प्रश्न आणि महाजन आयोग - महाराष्ट्र आणि म्हैसूर (म्हणजे आताचे कर्नाटक) यामधील न सुटलेला सीमाप्रश्न अजूनही कायम आहे. कर्नाटक राज्यात कारवार, बेळगाव आणि इतर प्रदेश समाविष्ट झाल्याने हा प्रश्न निर्माण झाला आहे. १९६६ मध्ये बेळगावच्या प्रश्नावर केंद्र सरकारने महाजन आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाच्या शिफारशी दोन्ही राज्यांना मान्य झाल्या नाहीत. संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना १ नोव्हेंबर इ. स. १९५६ ला केंद्राने सौराष्ट्र, गुजरात, मराठवाडा, विदर्भ व मुंबई इलाख्यातील सर्व मराठी प्रदेश मिळून (परंतु बेळगाव-कारवार वगळून) विशाल द्विभाषिक स्थापले. परंतु या द्विभाषिकाचे महाराष्ट्र व गुजरात येथेही कडाडून विरोध झाला. १९५७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत समितीला भरघोस यश मिळाले. काँग्रेसचे नेतृत्व या सर्व प्रकारामुळे व १९६२ ला होणाऱ्या निवडणुकीला सामोरे जायचे असल्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्राला अनुकूल झाले. इंदिरा गांधीने नेहंरुंचे मन वळवले. द्विभाषिकची विभागणी करताना महाराष्ट्र राज्याला गुजरात राज्याला १० कोटी घ्यायचे व पुढील ४ वर्षात ती रक्कम कमी करत आणायची अशी अट मान्य झाली. तसेच मुंबईचा विकास व उभारणी गुजराती भांडवलदारांनी केली असा दावा गुजराती भाषिक करत होते व त्याचं 'व्याज' म्हणून एकूण ५० कोटी देऊनच मुंबई महाराष्ट्राला मिळाली. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन झाला तरी त्यात बेळगाव, कारवार, निपाणी, बिदर व डांगचा समावेश झाला नाही. बेळगाव बाबतचा महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमा प्रश्न आजही चालू आहे. नेहंरुंना राज्याला हवे असलेले 'मुंबई' नाव वगळून समितीने 'महाराष्ट्र' असे नाव ठरवले व राज्याची स्थापना कामगारदिनी म्हणजे १ मे रोजी केली गेली. महाराष्ट्र स्थापनेचा कलश पहिले मुख्यमंत्री यशवंतरावांच्या हस्ते आणला गेला. नव्या राज्याची मुंबई ही राजधानी व नागपूर उपराजधानी निश्चित झाली.

हतात्म्यांची नावे

२१ नोव्हेंबर इ. स. १९५५ चे हतात्म्ये

१] सिताराम बनाजी पवार २] जोसेफ डेव्हिड पेजारकर ३] चिमणलाल डी. शेठ ४] भास्कर नारायण कामतेकर ५] रामचंद्र सेवाराम ६] शंकर खोटे ७] धर्माजी गंगाराम नागवेकर ८] रामचंद्र लक्ष्मण जाधव ९] के. जे. झेवियर १०] पी. एस. जॉन ११] शरद जी. वाणी १२] वेदीसिंग १३] रामचंद्र भाटीया १४] गंगाराम गुणाजी १५] गजानन ऊर्फ बंडू गोखले १६] निवृत्ती विठोबा मोरे १७] आत्माराम पुरुषोत्तम पानवलकर १८] बालप्पा मुतण्णा कामाठी १९] धोंडू लक्ष्मण पारडूले २०] भाऊ सखाराम कदम २१] यशवंत बाबाजी भगत २२] गोविंद बाबूराव जोगल २३] पांडूरंग धोंडू धाडवे २४] गोपाळ चिमाजी कोरडे २५] पांडूरंग बाबाजी जाधव २६] बाबू हरी दाते २७] अतुप माहावीर २८] विनायक पांचाळ २९] सिताराम गणपत म्हादे ३०] सुभाष भिवा बोरकर ३१] गणपत रामा तानकर ३२] सिताराम गयादीन ३३] गोरखनाथ रावजी जगताप ३४] महमद अली ३५] तुळशीराम पुंजाजी बेलसरे ३६] देवाजी सखाराम पाटील ३७] शामलाल जेठानंद ३८] सदाशिव महादेव भोसले ३९] भिकाजी पांडूरंग रंगाटे ४०] वासुदेव सुर्याजी मांजरेकर ४१] भिकाजी बाबू बांबरकर ४२] सखाराम श्रीपत ढमाले ४३] नरेंद्र नारायण प्रधान ४४] शंकर गोपाल कुष्टे ४५] दत्ताराम कृष्णा सावंत ४६] बबन बापू भरगुडे ४७] विष्णू सखाराम बने ४८] सिताराम धोंडू राडये ४९] तुकाराम धोंडू शिंदे ५०] विठ्ठल गंगाराम मोरे ५१] रामा लखन विंदा ५२] एडवीन आमब्रोझ साळवी ५३] बाबा महादू सावंत ५४] वसंत द्वारकानाथ कन्याळकर ५५] विठ्ठल दौलत साळुंखे ५६] रामनाथ पांडूरंग अमृते ५७] परशुराम अंबाजी देसाई ५८] घनश्याम बाबू कोलार ५९] धोंडू रामकृष्ण सुतार ६०] मुनीमजी बलदेव पांडे ६१] मारुती विठोबा म्हस्के ६२] भाऊ कोंडीबा भास्कर ६३] धोंडो राघो पुजारी ६४] हृदयसिंग दारजेसिंग ६५] पांडू माहादू अवररकर ६६] शंकर विठोबा राणे ६७] विजयकुमार सदाशिव भडेकर ६८] कृष्णाजी गणू शिंदे ६९] रामचंद्र विठ्ठल चौगुले ७०] धोंडू भागू जाधव ७१] रघुनाथ सखाराम वीनगुडे ७२] काशीनाथ गोविंद चिंदरकर ७३] करपैया किरमल देवेंद्र ७४] चुलाराम मुंबराज ७५] बालमोहन ७६] अनंता ७७] गंगाराम विष्णू गुरव ७८] रत्नु गोंदिवरे ७९] सय्यद कासम ८०] भिकाजी दाजी ८१] अनंत गोलतकर ८२] किसन वीरकर ८३] सुखलाल रामलाल बंसकर ८४] पांडूरंग विष्णू वाळके ८५] फुलवरी मगरु ८६] गुलाब कृष्णा खवळे ८७] बाबूराव देवदास पाटील ८८] लक्ष्मण नरहरी थोरात ८९] ठमाबाई विठ्ठल सूर्यभान ९०] गणपत रामा भुते ९१] मुनशी वझीर अली ९२] दौलतराम मथुरादास ९३] विठ्ठल नारायण चव्हाण ९४] देवजी शिवन राठोड ९५] रावजीभाई डोसाभाई पटेल ९६] होरमसजी करसेटजी ९७] गिरधर हेमचंद लोहार ९८] सत्तू खंडू वाईकर - नाशिक - ९९] गणपत श्रीधर जोशी १००]

माधव राजाराम तुरे(बेलदार) -बेळगांव -१०१] मारुती
बेन्नाळकर१०२] मधूकर बापू बांदेकर१०३] लक्ष्मण गोविंद
गावडे१०४] महादेव बारीगडी - निपाणी -१०५]
कमलाबाई मोहिते - मुंबई१०६] सिताराम दुलाजी
घाडीगांवकर१०७] शंकरराव तोरस्कर

सारांश : १ मे १९६० रोजीद्वैभाषिक मुंबई राज्याचे
विभाजन होऊन महाराष्ट्र व गुजरात ही दोन
राज्येअस्तित्वात आली. अशा प्रकारे मुंबईसह संयुक्त
महाराष्ट्र स्थापन करण्याचेतमाम मराठी जनतेचे स्वप्न
अखेरीस साकार झाले. द्वैभाषिक मुंबई राज्याचेतत्कालीन
मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण हेच महाराष्ट्राचे पहिले
मुख्यमंत्रीठरले.

संदर्भ सूची

1. आडारलर नीरा व मेनन मीना, कथा मुंबईच्या
गिरणगावाची, अंजली प्रकाशन, औरंगाबाद १९९६,
पान नंबर- ३६, ३८.
2. फडकेय.दि., पॉलिटिक्स अँड लॅंग्वेज, केसागर
पब्लिकेशन्स, पुणे, १९८४, पान नंबर-१६.
3. फडकेय.दि., महाराष्ट्र गाथा खंड ४, फडके प्रकाशन,
कोल्हापूर, २००४, पान नंबर-६०
4. पेंडसेलालनजी, महाराष्ट्राचे महामंथन, निराली
प्रकाशन, औरंगाबाद, २००३, पान नंबर-२८
5. काळे भगवान, संयुक्त महाराष्ट्र काल आणि आज,
केसागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २००७, पान नंबर-७०
6. तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री जोशी, विश्वकोश खंड १४,
पान नंबर -६३४
7. उपरोक्त
8. उपरोक्त
9. उपरोक्त
10. उपरोक्त
11. उपरोक्त

द्राक्ष वाण संशोधक कृषीभूषण दत्तात्रय नानासाहेब काळे- एक अभ्यास

प्रा. प्रकाश संभाजी जमदाडे¹ डॉ.संजय सदाशिव गायकवाड²

¹सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास विभाग दहिवडी कॉलेज दहिवडी ता.माण, जि. सातारा
²प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख एम.एच.महाडिक, आर्ट्स कॉमर्स महाविद्यालय, मोडनिंब,
ता.माढा जि.सोलापूर

Corresponding Author- प्रा. प्रकाश संभाजी जमदाडे

DOI-10.5281/zenodo.7403004

प्रस्तावना-

सोलापूर जिल्हा नेहमी दुष्काळग्रस्त म्हणून ओळखला जातो भौगोलिक दृष्ट्या महाराष्ट्रातील प्रगत असलेल्या पश्चिम महाराष्ट्रात सोलापूर जिल्हा असला तरी नेहमी आवर्षणग्रस्त म्हणूनच सोलापूर जिल्ह्याची ओळख आहे. अशा या दुष्काळग्रस्त त्यातही उत्तर सोलापूर तालुक्यातील नान्नज परिसरातील माळरानावर द्राक्ष बागा फुलवल्या नाहीत, तर नवनवीन प्रयोग करित नव्या द्राक्षांच्या वाणांची निर्मिती करण्याचे भगीरथ यशस्वी प्रयत्न कृषी भूषण दत्तात्रय नानासाहेब काळे यांनी केले. नवनवीन संशोधन करण्याची गोडी लावलेल्या द्राक्षाने दत्तात्रय काळे यांना वैशिष्ट्यपूर्ण निरीक्षणाची दृष्टीस दिली द्राक्ष बागेतील प्रत्येक घडावर प्रयोग करून त्यांनी आपली निरीक्षक दृष्टी सिद्ध केली. नवे वाण, उत्पादन एवढेच शेतकऱ्यांचे काम नाही तर त्या उत्पादनाचे मार्केटिंग ही व्यवस्थित झाले पाहिजे. योग्य आणि आकर्षक पॅकिंग करून, चांगली बाजारपेठ आपल्या उत्पादनाला मिळाली पाहिजे. देशातील असो की परदेशातील ग्राहकापर्यंत आपल्या कष्टांचे हे फळ पोहोचले पाहिजे. याचा अभ्यास करित त्यांनी देशातील भागाबरोबर परदेशात जाऊन विविध द्राक्ष वाणांची पाहणीव अभ्यास करून देशातील द्राक्ष बागायत क्षेत्रातील 60 टक्के द्राक्षांचे वाण हे येथील दत्तात्रय काळे परिवाराने निर्माण केले. ही बाब सोलापूरच्या दृष्टीने अभिमानास्पद आहे.¹

कृषीभूषण दत्तात्रय नानासाहेब काळे अल्पपरिचय-

नानासाहेब आणि सरिता काळे यांच्या पोटी दत्तात्रय काळे यांचा जन्म झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण गावातच नान्नज येथे झाले. तर पुढील शिक्षण पुण्यात झाले. त्यांना अभ्यासापेक्षा शेतीची आवड जास्त तरी शिक्षणाचे महत्त्व त्यांच्या लेखी कमी नव्हते. त्यांनी उच्च शिक्षण पूर्ण करून शेतीलाच आपले सर्वस्व मानले. आणि त्यातच नवनवीन प्रयोग करित शेती कामाला सुरुवात केली. नानासाहेबांच्याकडून मेहनती मधून बरेच शिकून संशोधन वृत्ती जोपासली आणि अनेक द्राक्षांचे नवनवीन वाण निर्माण केले.²

द्राक्षवाण संशोधनास वडिलांचा वारसा-

कृषी भूषण दत्तात्रय काळे यांना द्राक्ष वाण संशोधनाचा वारसा त्यांचे वडील स्व. नानासाहेब काळे यांच्याकडून मिळाला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात नानासाहेब काळे यांचा जन्म 1939 मध्ये झाला. यांचे शिक्षण त्यावेळी मॅट्रिक पर्यंत झालेले होते. परंतु ते एखाद्या संशोधकासारखे शेतत काम करित. त्या काळात पपई, कलिंगड यांची लागवड करून त्यांनी भरघोस उत्पादन शेत जमिनीतून मिळविले. त्यांनी

1958 मध्ये पारंपारिक बिया असलेल्या द्राक्ष वाणाची बाग नान्नज मध्ये प्रथम फुलविली. त्यानंतर 1964 मध्ये बारामती येथून द्राक्ष बागायतदार अण्णासाहेब शेंबेकर यांच्याकडून नानासाहेब काळे आणि त्र्यंबक तात्या दवडे या जोडीने द्राक्ष वाण आणून थॉमसन सीडलेस हे वाण विकसित केले. सोलापूर जिल्ह्यामध्ये प्रथम द्राक्ष लागवड करण्याचा मान नानासाहेब काळे यांच्याकडे जातो. शेतीला सर्वस्व मानून त्यांनी द्राक्ष लागवडीत नवनवीन प्रयोग केले. थॉमसन सीडलेस या द्राक्ष वाणांमध्ये नैसर्गिक बदल घडवून लांब मणी असणारी व दिसायला आकर्षक आणि खाण्यास चविष्ट असलेले द्राक्ष वाण विकसित केले. त्याला सोनाका असे नाव दिले. सोनाका मधून त्यांनी सोलापूर, गावचे नाव नान्नज आणि आडनाव काळे यातील आद्यअक्षरे घेऊन एक ब्रँड केला. तोच सोना का सीडलेस द्राक्षातील वाण जगप्रसिद्ध झाला.³ तत्कालीन महाराष्ट्र शासनाकडून राज्यातील निवडक द्राक्ष बागायतदारासाठी युरोप दौरा आयोजित केला होता. त्यावेळी नानासाहेब काळे युरोपला गेले. त्या दौऱ्यात एका वेगळ्याच द्राक्षाने त्यांचे मन मोहून टाकले. त्यावेळी त्यांनी तेथील द्राक्षाच्या काही निवडक

काड्या घेऊन आले. आणि त्याचे योग्य असे संशोधन करून रंगीत द्राक्ष वाण विकसित केले. दरम्यान दौऱ्यावर जाताना देशाचे नेते शरद पवार यांनी केलेले मार्गदर्शन मनाला भावले त्यामुळे त्या वाणाला त्यांनी शरद पवारांचे नाव देण्याचे ठरविले. 4 फेब्रुवारी 1990 रोजी तत्कालीन अर्थमंत्री सुशीलकुमार शिंदे यांच्या हस्ते शरद पर्पलसीडलेस असे नामकरण ठेवले. हे द्राक्षवाण अत्यंत लोकप्रिय झाले.त्यातून शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात अर्थप्राप्ती होऊ लागली. या नव्या द्राक्ष वाणाची दखल घेत 18 ऑगस्ट 1990 मध्ये वसंतराव नाईक प्रतिष्ठानचा पुरस्कार देऊन नानासाहेब काळे यांचा सत्कार करण्यात आला⁴. अशा प्रकारे संशोधकवृत्ती असणाऱ्या वडिलांचा द्राक्ष वाण संशोधनाचा वारसा कृषी भूषण दत्तात्रयनानासाहेब काळे यांना मिळालेला होता.

संशोधन केलेले द्राक्ष वाण-

1. सरिता पर्पलसीडलेस-

कृषी भूषण दत्तात्रयनानासाहेब काळे यांनी पहिले द्राक्ष वाण 2004 मध्ये संशोधित केले ते आपल्या आईच्या नावे सरिता पर्पलसीडलेस या नावाने प्रसिद्ध केले.

2. नानासाहेबपर्पलसीडलेस-

त्यांनी 2008 मध्ये एक द्राक्ष वाण संशोधित केले ते आपल्या वडिलांच्या नावे प्रसिद्ध केले. त्या द्राक्ष वाणास नानासाहेबपर्पलसीडलेस असे नाव दिले.⁵

3. दनाकासीडलेस-

सन 2016 मध्ये दनाकासीडलेस हे वाण विकसित केले. गुणवत्ता, चव, आकार, रंग या सगळ्याच पातळीवर त्यांच्या या नव्या वाणाने अल्पावधीतच द्राक्ष उत्पादकांच्या मनात स्थान मिळवले आहे.

दनाका वाणाची वैशिष्ट्ये-

1. मण्यांची लांबी दीड इंच
2. देठाजवळ मजबुती असल्याने फ्लॉवरिंग मध्ये गळ होत नाही.
3. द्राक्षमणी देठापासून ओढला तरी सुटत नाही.
4. द्राक्षमण्याची जाडी सतरा ते अठरा मी.मी.पर्यंत होते.
5. मणीसेटिंग झालेला गड हात लावला असता मणी घट्ट चिकटलेले जाणवतात.
6. द्राक्ष मण्याला भरपूर गर असल्याने मण्याची चव कुरकुरीत लागते.
7. मणीगळ होत नाही. इत्यादी वैशिष्ट्ये होत.⁶

4. किंगबेरी-

नवीन किंगबेरी द्राक्ष वाण 2021 मध्ये विकसित केले. या वाणाचा लोकार्पण सोहळा माजीकृषिमंत्रीशरदचंद्र पवार यांच्या हस्ते करण्यात आला.यावेळीदत्तात्रय काळे यांच्या शेती प्रेमाचा,निष्ठेचा आणि नवनवीन प्रयोगाचा मुक्तकंठाने शरद पवारांनी गौरव केला.⁷

स्वामित्व हक्क प्राप्ता-

द्राक्ष वाणामध्ये संशोधन करणाऱ्या कृषी भूषण दत्तात्रय काळे यांनी आपल्या द्राक्ष वाण संशोधनाला स्वामित्व हक्क प्राप्तीसाठी केंद्र शासनाकडे अर्ज केला. त्यानुसार 2018-2019 मध्ये त्यांच्या सरिता पर्पलसीडलेस,नानासाहेबपर्पलसीडलेस व दनाका या द्राक्ष वाणाला केंद्र शासनाकडून स्वामित्व हक्क प्राप्त झाला. अशा प्रकारे द्राक्ष वाणाची तीन पेटेंटमिळवणारेदत्तात्रय काळे हे देशातील एकमेव शेतकरी आहेत.⁸

पुरस्कार-

- 1.सन 2005 च्या सुमारास महाराष्ट्र शासनाने दत्तात्रय काळे यांच्या कार्याची दखल घेऊन त्यांना कृषीभूषण पुरस्काराने सन्मानित केले.
- 2.बारामती येथील शेंबेकरचॅरिटेबल ट्रस्टने त्यांना शेतीनिष्ठ पुरस्कार देऊन गौरविले.
- 3.2015 मध्ये भारतीय कृषी अनुसंधान संस्था नवी दिल्ली यांच्याकडून कृषी संशोधन व विस्तार या कार्याबद्दल देशपातळीवर संशोधक शेतकरी म्हणून चषक व प्रमाणपत्र देऊन काळे यांचा गौरव करण्यात आला.
- 4.द्राक्ष बागांमधील त्यांचे संशोधन आणि विकास दृष्टी पाहून नॅशनल इनोव्हेशन फाउंडेशन कडून दखल घेण्यात आली. आणि दत्तात्रय काळे यांना राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद यांच्या हस्ते इनोव्हेटिव्ह पुरस्काराने गौरवण्यात आले.⁹

समारोप-

सोलापूर-बार्शी रस्त्यावर सोलापूर शहरापासून अवघ्या २० किलोमीटर अंतरावर असलेले उत्तर सोलापूर तालुक्यातील नात्रज या गावाने द्राक्ष उत्पादनात देश विदेशात दबदबा निर्माण केला आहे.पारंपरिक शेतीचा विचार बाजूला ठेवून शेतीमध्ये सुधारणा करीत विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने कमी पाण्यात केलेली शेती व नवनवीन वाणाची निर्मिती यात कृषी भूषण दत्तात्रयनानासाहेब काळे यांनी दिलेल्या योगदानाची दखल केवळ देशाने नव्हे तर जगाने घ्यावी अशी आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

1. सकाळ वृत्तपत्र, 9 फेब्रुवारी 2021
2. कृषीभूषणदत्तात्रयनानासाहेब काळे यांची मुलाखत, 22 जुलै 2022
3. लोकसत्ता वृत्तपत्र, 16 मार्च 2021
4. सकाळ वृत्तपत्र, 9 फेब्रुवारी 2021
5. www.esakal.com
6. कृषीभूषणदत्तात्रयनानासाहेब काळे यांची घेतलेली मुलाखत, 22 जुलै 2022
7. लोकसत्ता वृत्तपत्र, 16 मार्च 2021
8. उपरोक्त वृत्तपत्र
9. कृषीभूषण दत्तात्रयनानासाहेब काळे यांची मुलाखत, 22 जुलै 2022.

मराठ्यांच्या इतिहासाचा मूक साक्षीदार मंगळवेढ्याचा भुईकोट किल्ला

प्रा. डॉ. अनिल भीमराव कुंभार

सहा. प्राध्यापक इतिहास विभाग श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय आटपाडी जि. सांगली

Corresponding Author- प्रा. डॉ. अनिल भीमराव कुंभार

ई-मेल : digambar.anu@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7403020

प्रस्तावना:

मंगळवेढा हे महाराष्ट्रातील एक धार्मिक स्थळ, संतांचे माहेरघर, वारकरी संप्रदायाचे आद्यपीठ म्हणून प्रसिद्ध असणाऱ्या पंढरपूरापासून दक्षिणेस 27 किमी.अंतरावर आहे. ¹ दामाजी पंतांचे मंगळवेढे म्हणूनही या तीर्थक्षेत्राचा उल्लेख केला जातो. मंगळवेढ्यामध्ये विविध राजधानी प्राचीन काळापासून अस्तित्वात होती. त्यामध्ये कलचुरी, बहामनी, देवगिरीचे यादव, आदिलशाही, मराठे इत्यादींनी मंगळवेढ्यावर वेगवेगळ्या कालखंडात आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते. काळाच्या ओघात जरी घराणी नष्ट झाली असली तरी मंगळवेढ्याचे महत्त्व प्राचीन काळापासून टिकून असल्याचे या ठिकाणी असणारी शिल्पे, मूर्ती, हे मंदिरे (काशी विश्वेश्वर मंदिर), दगडी खांब, शिलालेख, किल्ल्याचे अवशेष यांवरून दिसते.²

मंगळवेढा शहरास प्राचीन ऐतिहासिक परंपरा लाभली आहे. हे येथे सापडलेली जाळी व भाजलेल्या मातीच्या मूर्तींवरून समजते. या - मातीच्या मूर्तींवरून मंगळवेढ्याचा संबंध सातवाहन काळाशी जोडला जातो. शालीवाहन शकाच्या सुरुवातीस मंगळवेढा हे ठिकाण चालुक्य राजा मंगलेश यांच्या अधिपत्याखाली असून राजा मंगलेश यांच्या सैन्याचे शिवीराचे ठिकाण होते. प्राचीन कानडी भाषेत सैन्याच्या तळासाठी 'बीड' असा शब्द आहे. कोल्हापूर जवळ तळबीड नावांचे गाव आहे. हे गाव मराठी सैन्याच्या तळाचे ठिकाण होते ³ यांवरून स्पष्ट होते की चालुक्य राजा मंगलेश यांचे मंगळवेढा हे सैन्याचे ठिकाण होते. तेव्हा चालुक्य नृपती मंगलेशाचे बीड (सैन्याचे तळ) यांवरून मंगलबीड हे नांव पडले असावे, मंगलबीड चा अपभ्रंश होऊन मंगली वेढा, मंगलवाड, मंगळवेढे असे झाले असावे. सातारा जिल्ह्यातील म्हसवड येथील सिद्धनाथ मंदिरातील शके 1069 (इ.स. 1147) मधील शिलालेख, भिवघाट (जि. सांगली) येथील - शिलालेख आणि कर्नाटक मधील माडगीळ' येथील शिलालेखात मंगलवाड असा उल्लेख आलेला आहे.⁴ मंगळवेढा शहरास वेग-वेगळ्या कालखंडामध्ये मंगलीवेढा, मंगलवेष्टित, मंगलवाड, मंगळवेढा अशी नावे होती. मंगल राजाच्या अगोदर या शहराचे नाव 'जीवनपुरी' असे होते ⁵ प्राचीन काळी मंगळवेढा या ठिकाणी मंगलाई नावाची देवी होती. तिच्या नावावरूनही या शहरास मंगळवेढा हे नाव पडले

असावे, अशी आख्यायिका सांगितली जाते. 'भीमा महात्म्य आणि स्कंदपुराणामध्ये मंगळवेढा शहराचा 'मेतुलिंगपुरी' असा उल्लेख आढळतो. ⁶ मंगळवेढा गावामध्ये सुमारे 12 शिलालेख प्राप्त झाले- आहेत. या शिलालेखांमधून मंगळवेढा येथे असणारी भोगेश्वर नारायण देव, चंडीकाई देवी, कालिचरण, उत्तेश्वर मंदिर आणि त्यास दिलेले दान यांची माहिती मिळते. शिवाय या ठिकाणी छ. शिवाजी महाराजांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेला भुईकोट किल्ला आहे. यांवरून प्राचीन काळापासून ते मराठेशाहीच्या अस्तापर्यंत मंगळवेढ्याचे महत्त्व किती होते, हे स्पष्ट होते.

मध्ययुगामध्ये रामचंद्रपंत अमात्यांनी 'आज्ञापत्र' या ग्रंथा- मध्ये किल्ल्यांचे महत्त्व 'संपूर्ण राज्याच्या सार ते दुर्ग' केले आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी किल्ले जिंकूनच आपल्या स्वराज्याची स्थापना केली. आणि किल्ल्यांच्या साखळ्या- तयार करून साम्राज्यविस्तार केला. महाराजांच्या इतिहासामध्ये किल्ल्यांना- अतिशय महत्त्वाचे स्थान होते. शिवाजी महाराजांच्या मृत्युनंतर या गडकिल्ल्यांनी मराठा स्वराज्याचे संरक्षण केले. स्वतः औरंगजेब दक्षिणेवर चालून आला होता. तो येथील छोटी-छोटी राज्ये जिंकून घेण्याच्या उद्देशाने . परंतु शिवाजी महाराजांनी तयार केलेल्या किल्ल्यांच्या साखळ्यांमुळे औरंगजेबाला ते साध्य करता आले नाही. सर्वसाधारणपणे संरक्षणासाठी किल्ले बांधण्याची कला प्राचीन काळापासून भारतामध्ये अस्तित्वात असलेली

दिसते. मध्ययुगामध्ये हिंदुस्तानावर वर्चस्व प्रस्थापित करणाऱ्या इस्लामी राज्याकर्त्यांनाही किल्ल्यांचे महत्व माहित होते. याशिवाय हिंदुस्तानामध्ये आल्यानंतर किल्ल्यांच्या बांधणीमध्ये (वास्तुशात्रामध्ये) परिणामकारक बदल आणि सुधारणा त्यांनी केल्या. परंतु से असले तरी किल्ल्यांचा त्यामध्ये डोंगरी किल्ल्यांचा पुरेपूर फायदा मराठ्यांनी आपल्या स्वराज्याच्या स्थापनेसाठी आणि विस्तारासाठी करून घेतला. आणि त्यातून एक नवा इतिहास घडविला.⁷

गडकिल्ल्यांच्या वास्तुशात्राचा इतिहास

प्राचीन काळापासून भारतीयांना किल्ले बांधण्याच्या कला अवगत होत्या हे विविध उत्खनात प्राप्त अवशेष आणि प्राचीन वाङ्मयावरून स्पष्ट होते. त्यामध्ये मोहेंजोदडो हडप्पा, कालीबंगण (राजस्थान) याठिकाणी सापडलेल्या तटबंदीच्या अवशेषावरून तत्कालीन वास्तुशास्त्राची कल्पना येते, त्याशिवाय (ऋग्वेद, ब्राम्हणग्रंथ रामायण, महाभारत या महाकाव्यांतही किल्ल्यांची वर्णने आढळतात.)

इ.स.पु. दुसऱ्या शतकामध्ये भारतीयांनी किल्ले बांधण्याच्या वास्तुशात्रामध्ये किती चांगल्या प्रकारे प्रगती केली होती हे शिशुपाल गड किल्ल्यांच्या उत्खानात अवशेषांवरून स्पष्ट होते. तसेच राजगिर येथील उत्खानांमध्ये प्राप्त अवशेषांवरून प्राचीन भारतीयांना दुर्ग बांधणीचे चांगले कौशल्य होते हे यांवरून स्पष्ट होते. त्याशिवाय याच काळात अहिछत्र, कौशंबी, उद्दैन, वैशाली, या शहरांना तटबंदी होत्या. सर्वसाधारणपणे 40-50 फुट उंच तटबंदी, प्रवेशद्वार, बुरुज, तटाभोवती खंदक, असे किल्ल्यांचे स्वरूप होते. इ.स. सनाच्या सुरवातीस कुशानांनी किल्ले बांधणीच्या कलेमध्ये मोलाची भर घातली. विशिष्टप्रकारे आधार दिलेल्या तटबंदी, शत्रूवर मारा करण्यासाठी तयार केलेल्या जंग्या (छिद्रे) भव्य बुरुज इ. कुशन कालीन किल्ल्यांचे वैशिष्ट्ये होती.

उत्तर भारताप्रमाणेच दक्षिणेतही दुर्गबांधणीच्या शास्त्रामध्ये प्रगती झाल्याचे प्लिनी या परकीय प्रवाशाच्या प्रवासवर्णनावरून स्पष्ट होते. त्याने आपल्या प्रवासवर्णनात सातवाहण काळीन 33 नगरांना तटबंदी होत्या. असे नमूद केले आहे. तसेच प्राचीन तमिळ वाङ्मय आणि शिलालेखावरून इ. सनाच्या सुरवातीस काळातील मदुराईसारख्या तटबंदी युक्त शहरांचे माहिती मिळते. इ.सनाच्या सातव्या-आठव्या शतकापासून दक्षिणेमध्ये गडकिल्ल्यांमध्ये गीरीदुर्गाना जास्त महत्व प्राप्त झालेले आढळते. चालुक्यांनी विजापूर जिल्ह्यातील बदामी येथील डोंगरावर किल्ला बांधून त्या ठिकाणी आपली राजधानी प्रस्थापित केली होती. त्यांच्या नंतर शिलाधार आणि यादवांनी इ.स.12 शतकामध्ये गिरी दुर्गानाच जास्त महत्व दिले. यादवांनी सिन्नर (नाशिक) नंतर देवगिरी अशा गीरीदुर्गाची

राजधानी म्हणून निवड केली. तर शिलाहार राजांनी पन्हाळा या ठिकाणी किल्ला बांधून त्याठिकाणी आपली राजधानी निर्माण केली. अशाप्रकारे महाराष्ट्रात गिरीदुर्गाचे महत्व वाढत असतानाच उत्तरेमध्ये इस्लामी राज्यकर्त्यांनी साम्राज्य विस्तार करण्यास सुरवात केली. किल्ल्यांच्या वास्तुशास्त्रामध्ये इस्लामी पारंगत होतेच त्याशिवाय प्रभावी आणि आधुनिक शत्रे असल्यामुळे अल्लाउद्दीन खिलजीने दक्षिणेवर स्वारी करून देवगिरीच्या यादवांचे राज्य जिंकले. सर्वसाधारणपणे इ.सनाच्या 14 व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत इस्लामी सत्ता याठिकाणी प्रस्थापित झाली होती.

इस्लामी राज्यकर्त्यांनी भारतामध्ये सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर इराण तुर्कीस्तानमध्ये प्रगत अवस्थेत असलेल्या दुर्गबांधणीच्या शास्त्रानुसार तटबंदीयुक्त किल्ल्यांची विलीन करण्यास सुरवात केली. त्यामध्ये दुहेरी तट अर्धवर्तुळाकार बुरुज द्वार संरक्षके एकामागे एक असणारी परंतु एकमेकास काटकोनात छेदणारी प्रवेशद्वारे भर करण्याच्या खास जणा पडकोट (आतला कोट) आणि जंग्या हि या वास्तुशास्त्राची प्रमुख वैशिष्ट्ये सांगितली जातात. भारतामध्ये अशाप्रकारे किल्ल्यांचे वास्तुशास्त्र प्रगत होत असतानाच युरोप आणि मध्य आशियात बंदुकीचा आणि तोफांचा वापर मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला तोफांच्या सहाय्याने भिंतींना खिंडार पाडणे शक्य होऊ लागले. त्यासाठी तटबंदीला किल्ल्यांवरून बंदुकी व तोफांनी शत्रूवर मारा करता यावा म्हणून विशिष्ट प्रकारच्या जागा आणि अनेक पाकळ्यांचे बुरुजांची निर्मिती करण्यात येऊ लागली त्याचे मुर्तीमंत उदहरण म्हणजे नळदुर्ग आणि अहमदनगर येथी अनेक पाकळ्यांचे वैशिष्ट्यपूर्ण बुरुज होय. बहामनीच्या काळामध्ये किल्ल्यांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वपूर्ण बदल झाला तो म्हणजे लष्करी हालचाली लवकर आणि सोयीच्या होण्यासाठी बहामनी सत्ताधीशांनी सपाटमैदानी प्रदेशांमध्ये मोक्याच्या ठिकाणी तटबंदी युक्त शहरांची निर्मिती केली त्यामध्ये विजापूर, गुलबर्ग बिदर, गोवळकोंडा, अहमदनगर या ठिकाणांना बहामनी काळात महत्व निर्माण झाले. सपाटमैदानी प्रदेशातून लष्करी हालचाली हालचाली आणि प्रशासन करता येणे सुलभ असल्यामुळे गीरीदुर्गाचे महत्व आपोआप कामी होत गेले. महत्व पूर्ण ठिकाणी असलेले गिरिदुर्ग माहूर, शिवनेरी, सिंहगड, याशिवाय इतर किल्ल्यांकडे बहामनी राज्यकर्त्यांनी दुर्लक्ष केले याचाच फायदा छ. शिवाजी महाराजांनी घेतला आणि स्वराज्याची मुहूर्त मेढ रोवली अशा या महान व्यक्तीचा संबंध स्वराज्याच्या विस्ताराच्या निमित्ताने मंगळवेढ्यात आलेला होता.

आपल्या राज्याच्या रक्षणासाठी सीमा भागांमध्ये भुईकोट किल्ल्यांची साखळी बहामनी सत्ताधीशांनी निर्माण केली दक्षिणेतील विजयनगर आणि उत्तरेतील

मोगल यांच्या आक्रमणापासून आपला प्रदेश सुरक्षित ठेवण्यासाठी बहामनी उत्तरेपासून नैऋत्येपर्यंत आपल्या सीमाभागावर किल्ल्यांची साखळी निर्माण केली होती. त्यामध्ये गीरीदुर्गाबरोबरच भुईकोट किल्ल्यांचाही समावेश होता. या किल्ल्यांच्या साखळीत उत्तरेला गोवळकोंडा, एलीचपूर गाविलगड, नरनाळा,माहूर, पश्चिमेला दौलताबाद, परिंडा, (परंडा) नळदुर्ग, मंगळवेढा,पन्हाळा, पूर्वेला आणि गोवळकोंडा आणि नैऋत्येला मुदगल आणि रायपुर इ. किल्ले होते अशाच प्रकारे किल्ल्यांच्या साखळ्या छत्रपती शिवाजी महाराजांनी निर्माण करून मोगलांसारख्या बलाढ्य शत्रूवर मात केली.⁸

या किल्ल्यांच्या साखळ्यापैकी मंगळवेढा येथील भुईकोट किल्ला हा महत्वपूर्ण मानला जातो. कारण हा किल्ला सिमावार्तीभागात येत असल्याने या किल्ल्यावर विविध राजवटींनी वेगवेगळ्या काळखंडांत आपले वर्चस्व निर्माण केले होते. त्यामध्ये विजापूरची आदिलशाही, नगरची निजामशाही मोगल आणि मराठे यांचा होता याच किल्ल्यामध्ये राजा मिर्झाराजे जयसिंग आणि छत्रपती शिवाजी महाराज यांची ऐतिहासिक भेट झाली होती. या वेळी छत्रपती शिवाजी महाराज विजापूरकरांकडून मोगलांविरुद्ध लढत होते. याशिवाय मंगळवेढ्याच्या आसपासच्या भागात प्रदेशामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांचे सावत्र बंधू व्यंकोजी राजे यांची पहिल्यांदाच भेट होती. आदिलशाही सरदार सर्जा खान आणि मोगल सरदार मिर्झाराजे जयसिंग यांच्यात झालेल्या लढाईमध्ये (इ.स.1665) छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जयसिंगरावांना मदत केली होती. शिवाजी महाराज आणि मिर्झाराजे जयसिंग यांची भेट 18 डिसेंबर 1665 मध्ये मंगळवेढ्यातील ऐतिहासिक किल्ल्यामध्ये झाली होती. छत्रपती शिवाजी महाराज मोगलांबरोबर विजापूर मोहिमेवर आले असता त्या वेळी त्यांचे सावत्र बंधू छत्रपती व्यंकोजी राजे यांची भेट मंगळवेढ्याच्या दक्षिणेस दहा मैलावर विजापूरकर आणि मोगल यांच्या लढाईदरम्यान 25 डिसेंबर 1665 मध्ये झाली.⁹ शहाजी महाराजांच्या मृत्यू नंतर या बंधूंची भेट पहिल्यांदाच रण मैदानात झाली होती या वेळी दोघेही परस्पर विरोधी बाजूने लढले होते. व्यंकोजीराजे आदिलशाही कडून आणि शिवाजी महाराज मोगलांकडून लढले होते.¹⁰ मंगळवेढा आणि परिसरास ऐतिहासिक महत्व प्राप्त झाले आहे. तरी येथील भुईकोट किल्ला तर छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेला आहे. असा हा किल्ला हे ठिकाण छत्रपती शिवाजी महाराजांचे वास्तव्य किंवा प्रत्यक्ष संबंध असलेला सोलापूर जिल्ह्यातील एकमेव ठिकाण असल्याने त्यास इतिहासामध्ये महत्वाचे स्थान आहे. परंतु महाराष्ट्र शासन आणि पर्यटन विभागाचे याकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे हा किल्ला

अल्पावधीत नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे. तेव्हा या किल्ल्याकडे पर्यटन विभाग आणि पुरातत्व विभागाने योग्य लक्ष पुरविल्यास मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साक्षीदाराचे जतन आणि संवर्धन होईल.

संदर्भ:

- 1) महाराष्ट्र राज्य परिचय खंड १, महाराष्ट्र स्थलदर्शन, प्र.क्र. 764-765
- 2) चौधरी डी.एम. पंढरपूर नगरीचा इतिहास,अप्रकाशित पी.एच.डी. प्रबंध (इतिहास) शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर 2006 प्र.क्र. 7
- 3) जोशी लक्ष्मण शास्त्री (संपा.), भारतीय संस्कृती कोश खंड 16, भारतीय. संस्कृती कोश निर्मिती मंडळ, पुणे, 1970, प्र.क्र. 633-634.
- 4) भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, त्रैमासिक, वर्ष 24 वे पुस्तक 45, प्र.क्र. 3
- 5) जोशी महादेव शास्त्री (संपा.), उपरोक्त पृ.क्र.633-634
- 6) अभ्यंकर शंकर वासुदेव, भारतीय तीर्थक्षेत्रे व मंदिरे, भक्तिकोश, खंड पाचवा, आदित्य प्रतिष्ठान, पुणे 2006 प्र.क्र. 1148.
- 7) कुलकर्णी अ.रा. (संपा) खरे ग.ह. मराठ्यांचा इतिहास खंड पहिला, कॉटीनेंटल प्रकाशन पुणे, 317
- 8) कित्ता प्र.क्र. 20
- 9) देशमुख गोपाळ मारुती, सोलापूर जिल्ह्याचा इतिहास, मराठा कालखंड कौशल्य प्रकाशन सोलापूर दुसरी आवृत्ती 2012 प्र.क्र. 423
- 10) कित्ता प्र. क्र. 251

सबाल्टर्न स्टडीजचे इतिहास लेखनातील योगदान

प्रा.डॉ.बाळासाहेब नानासाहेब देवकात

इतिहास विभागप्रमुख, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत जि. अहमदनगर

Corresponding Author- प्रा.डॉ.बाळासाहेब नानासाहेब देवकात

DOI-10.5281/zenodo.7403033

घोषवारा-

इटालियन विचारवंत ग्रामचीने वंचित, उपेक्षित, शोषित, कष्टकरी, कामगार, शेतकरी इत्यादी वर्गांचा इतिहास मांडला आहे. सामाजिक, आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या मागासलेला समाज असतो. त्यात सबाल्टर्न हा शब्द वापरला आहे. भारतीय समाजात जातवर्ग, जातिवरोधी चळवळी, धार्मिक चळवळी व ब्राम्हणेत्तर चळवळी याकडे इतिहासाकडे दुर्लक्ष झालेले दिसते. पुरुष प्रधान संस्कृतीचा प्रभाव यात दिसून येतो. १९५०-६० दशकात मार्क्सवादी विचारसरणीचा प्रभाव याकाळात दिसून येतो. 'Asiatic Mode of Production' यात ही संकल्पना मांडली असून सरंजामशाही भारतात नव्हती परंतु निराशा देण्याची पध्दती होती. असे मार्क्स म्हणतो. नैसर्गिक अधिकार वंचित गटाला मिळत नव्हते. ग्रॅमचीने 'दि नोट्स ऑन इटालियन 'हिस्ट्री' या ग्रंथात वंचित इतिहासासंबंधीची कल्पना मांडली असून सत्ताधारी वर्ग (Ruling class) व वंचितवर्ग (Subaltern) या दोघांचा इतिहासाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन वेगवेगळा आहे. ग्राचीच्या मते, सत्ताधारी वर्गाचे एकत्व (Historical) राजसत्तेशी निकटचा संबंध असतो. वंचित इतिहास लिहित असताना सत्ताधारी हस्तक्षेप करीत असतो. त्यात आपले वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत असतो.

समाजात अभिजनवादी गटाचे वर्चस्व मध्यम व कनिष्ठ वर्गांवर असते दमननीतीचा अवलंब करून आपले प्रभुत्व दाखवत असतो. सबाल्टर्न हा नवीन विचारप्रवाह असून त्याआधारे इतिहासाचे पुनर्लेखन, पुनर्विक्षेपण करता येणे शक्य आहे. हा पाश्चात्य विचार प्रवाह भारतात रणजीत गुहा, सुमीत सरकार यांनी लिखाण करून वंचित समाजाला या प्रवाहात ओढून सामाजिक हक्काची जाणीव निर्माण करून दिली. सामान्यांचा इतिहास 'हिस्ट्री ऑफ बिलो' यामध्ये तळागाळातील वंचित, कष्टकरी, कामगार, मजूर व शोषित या घटकांची कामगिरी खूप असते परंतु त्याच्या कार्यावर अभिजनवाद्यांचे वर्चस्व असल्यामुळे ते अंधःकारात चाचपडत जीवन जगत होता. त्याला वाचा फोडण्याचे काम सबाल्टर्न इतिहास संशोधकांनी केलेले दिसून येते.

इटालियन विचारवंत अंतोनी ग्रामचीने वंचित तळागाळातील लोकांचा इतिहास ही संकल्पना मांडली आहे. वंचित कोणास म्हणावे की, जो राजकीय, आर्थिक, सामाजिक दृष्ट्या मागासलेला आहे, अशा गटास वंचित संबोधले जाते. ग्रॅमची म्हणतो शेतकरी, स्वतःची नवीविचारसरणी निर्माण करू शकत नाही. (peasants cannot create an ideology of their own) हबीब

यांच्या मते, तळागाळातील लोकांतील वर्ग (class) नसतो, तर त्या जाती (caste), जमाती (tribes) अशा असतात. स्वयंभू व स्वायत्त असे विचार ग्राह्य असू शकत नाही. ग्रॅमचीने Hegimon चा भारतामधील वेगवेगळ्या स्तरावर इतिहासाचा आधार घेतलेला आहे. भारतीय लोकांमध्ये स्वतःचे विचार, सवयी परंपरा Ideologies असते, असा दावा करणे अनैतिक म्हटले आहे. सैध्दांतिक पध्दतीने राष्ट्रवादीचे लिखाण झाले. परंतु भारताचे अंतरंग या लेखनप्रक्रियेत आढळत नाही. भारतीय समाजात सामाजिक, धार्मिक चळवळी, जात विरोधी चळवळी व ब्राम्हणेत्तर चळवळी याकडे इतिहासकारांचे दुर्लक्ष झाल्याचे दिसून येते. यात पुरुषप्रधान लिखाणाचा प्रभाव जाणवतो. फुले, आंबेडकर, शूद्राची चळवळ, स्वाभिमानी चळवळ इत्यादी चळवळीवर फारसे लिखाण झालेले दिसत नाही. १९५०-६० या दहा वर्षांच्या दशकामध्ये भारतीय विचार परंपरेचा प्रभाव जाणवतो. मार्क्सवादी विचार परंपरेत डाव्या विचारसरणीचा प्रभाव जाणवतो. मार्क्सने अशी रचना केली, की मार्क्सने भारतात सरंजामशाही नव्हती, असे विधान केले आहे. १८५० च्या दशकात मार्क्सने 'Asiatic

mode of production' अशी संकल्पना मांडली होती. परंतु नजराणा देण्याची पद्धती होती. नैसर्गिक अधिकारांपासून वंचित असलेल्या गटातील लोकांचा समावेश (category) मध्ये करता येतो. ग्रॅमचीने 'प्रिझन नोट्स' नावाचा ग्रंथ लिहिला. त्यामध्ये 'दि नोट्स ऑन इटालियन हिस्ट्री' यामध्ये वंचित इतिहासासंबंधीची संकल्पना मांडली आहे. सत्ताधारी वर्ग (Ruling class) व वंचित वर्ग (subaltern) यांच्या इतिहासाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन वेगळा आहे. ग्रॅमचीच्या मते सत्ताधारी वर्गाचे एकत्व (Historical) हे राजसत्तेची जवळीक साधत असल्यामुळेच सत्ताधारांच्या इतिहास राजसत्तेची निकटचा वाटतो. मात्र वंचितांचा इतिहास अभ्यासत असताना सत्ताधारांच्या आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी वंचितांमध्ये केलेला हस्तक्षेप हा इतिहासलेखनाचा विषय ठरतो. वंचित इतिहास हा अंशतः (fragmental) व क्रमशः (Episodic) आकार घेत असतो. परंतु या इतिहासामध्ये ऐतिहासिककृती व एकीकरणाची शक्यतः संभवतात. परंतु सत्ताधारी गटाकडून या एकात्मतेला तडा जाऊन त्याचे स्वरूप बदलते म्हणजेच क्रमशः आहे तसेच राहाते. ग्रॅमचीने प्रभुत्व अधिसत्ता ((Hegemony) ची संकल्पना मांडून मार्क्सवाद मांडला आहे. अभिजन वर्गाचे (Elite class) वैचारिक प्रतिनिधी संकल्पनांचे सामाजिक संबंधाचे एक जाळे तयार करतात. त्याला ग्रॅमचीने अधिसत्ता धुरिणत्व अथवा वैचारिक प्रभुत्व मानतो आदी राज्य दोन मार्गाने निर्माण होते. १) राजकीय व सांस्कृतिक मार्ग - राजकीय मार्गामध्ये आर्थिक व दंडशक्तीचे दमन केले जाते. सांस्कृतिक मार्गामध्ये वैचारिक, नैतिक संस्थामार्फत आपले प्रभुत्व सांस्कृतिक विश्वास निर्माण करतात. यासाठी त्याला नागरी समाजाची संमती हवी होती. बुद्धिद्वंतामध्ये पारंपरिक, बुद्धिद्वंत व सेद्रिय (organic) बुद्धिद्वंत असा भेद पडतात. या दोन वर्गांमधील सेद्रिय बुद्धिद्वंताच्या क्रांतिकारक भूमिकेवर ग्रॅमचीने जोर दिला आहे. ग्रॅमचीच्या मते, वर्गसंघर्ष हा बुद्धिद्वंताच्या गटामधील संघर्ष असतो.^२ एकोणिसाव्या शतकातील वंचित तळागाळातील लोकांचे कार्यकर्तृत्व विचारात घेऊन त्यांच्या इतिहासाला वाचा फोडण्याचे महान कार्य महात्मा फुले यांनी केले. म्हणूनच प्रथमतः सबाल्टर्नवादी इतिहासकार ठरतात . कारण त्यांनीच प्रथमतः सबाल्टर्नवादी दृष्टिकोनातून वंचित वर्गाच्या कार्याची दखल घेतली होती. त्यांनी शेतकरी,

कामगार, कष्टकरी, पददलित, स्त्रियांच्या कर्तृत्वाच्या अनुषंगाने इतिहास लेखनाची मांडणी केली आहे. या वंचित वर्गाला सामाजिक, आर्थिक दृष्टिकोनातून नैतिक पाठबळ देवून त्याच्यात वैचारिक जागृती निर्माण केली . भारतामध्ये ही संकल्पना रणजीत गुहा, पार्थ चॅटर्जी, शहीद अमीन, सुमित सरकार इत्यादी सबाल्टर्नवादी इतिहासकारांची एक नवी पिढी निर्माण झाली.^३ १९८२ पासून सबाल्टर्न स्टडीजचा विचार पुढे आलेला दिसतो. Oxford Dictionary मधील अर्थ ऑफ इफिरियर रॅक असा दिला आहे. कनिष्ठ दर्जाचे, कमी दर्जाचे असा शब्दशः अर्थ आहे. डॉ. अरविंद यांनी सबाल्टर्नला वंचित असा शब्द प्रयोग केला आहे. आपल्या नैसर्गिक अधिकारांपासून वंचित असलेले लोक किंवा गट यांचा यात समावेश करता येतो. ग्रॅमचीने आपल्या 'प्रिझन नोट्स' या ग्रंथात 'The Notes on Indian History' यामध्ये वंचितांच्या इतिहासाबद्दलची आपली कल्पना मांडली आहे.^४ सबाल्टर्न स्टडीज हा एक नवीनतम विचारप्रवाह असून त्याआधारे इतिहासाचे निरूपण करून इतिहासाचे पुनर्लेखन पुनर्विक्षेपण करता येणे शक्य झाले आहे. हा एक पाश्चात्य विचारप्रवाह असून भारतातील सुमित सरकार, रणजीत गुहा यासारख्या संशोधन मंडळींनी लिखाणावर जोर दिला. सबाल्टर्नवादी सबाल्टर्न या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ सब ऑर्डिनेशन म्हणजेच गौणत्व किंवा निम्नदर्जा ताबेदारीची स्थिती असा आहे. यातून एकीकडे श्रेष्ठ, कनिष्ठ दर्जा असा दर्शिवतो हजारो वर्षांपासून हे सर्व चालत आले आहे. आजपर्यंत हजारो वर्षांपासून श्रेष्ठ व्यक्तीला महत्व असलेले दिसते. ग्रॅमची स्वतः कैदेत असताना कैदेतील नोंद प्रिझन नोटबुक हा ग्रंथ तयार करून कैद्यांच्या दैनंदिनी त्यात नोंदविल्या आहेत.^५

सबाल्टर्न विचारांना उपाश्रयी सिध्दांत किंवा सामान्यांचा इतिहास 'हिस्ट्री फ्रॉम बिलो' असेही संबोधले जाते. कारण या लेखनप्रक्रियेतून प्रगटणारा इतिहास उच्चवर्गाची पीछेहाट करतो. डी इलिटायझेनमुळे श्रेष्ठस्तरीय शासन, सेना प्रमुख समाजातील नेतृत्व करणारा गट इत्यादींच्या आधारे लेखन व नोंदी न करता सर्व सामान्य अतिसामान्य स्तरातील पण खरा पराक्रम गाजवून ही शांत व अबोल राहाणाऱ्या गटाला महत्व दिले जाते. ग्रॅमचीचे विचार फ्रान्स कतान जीन-चेझनाक्स झरिंक, हब्ज बॉन यासारख्यांनी ग्रॅमचीचे विचार प्रभावीपणे मान्य केले आहेत. इतिहासाचे स्वरूप अवधारणाएं एवं उपयोगिता या ग्रंथाचे

लेखक डॉ. माणिकलाल गुप्ता लिहितात. 'सबाल्टर्न (निम्नवर्गीय) स्टडीजच्या लेखन कार्यात सामान्य जनता अथवा गरीब शेतकरी, गुराखी, मजूर, कामगार, दलितजाती स्त्रियांचा अंतर्भाव असून वैचारिक भूमिकेतून मांडण्याची गरज भासते'. रणजीत गुहा यांनी 'एलिमेंटरी अँस्पेक्टस ऑफ पिझंट इंसर्जेसी इन कोलोनीयल इंडिया' या आपल्या ग्रंथात शेतकऱ्याला स्वतःच्या इतिहासलेखन शास्त्रात इतिहासाचा कर्ता म्हटले आहे.^६ ग्रॅमचीने वंचितांचा इतिहास लिहिता यावा यासाठी काही उपाय सुचविले आहेत.

वंचित गटाची निर्मिती ही आर्थिक निकषावर अवलंबून असावी.वर्चस्ववादी राजकीय प्रक्रियेशी त्यांचा सक्रिय पाठिंबा, निष्क्रीय संबंध. त्यांचे स्वतःच्या त्या कार्यक्रमाशी असणारा संबंध, त्यावर त्याने टाकलेला प्रभाव व स्वतः ताबा सांगण्याचा प्रयत्न. वंचित गटावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी वर्चस्ववादी गटाने नव्या पक्षाची घोषणा करावी. जुन्या चौकटीत राहून वंचित गटाची स्वायत्तता मिळविण्याचा प्रयत्न करणे. स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी वंचित गटाने केलेली निर्मिती होय. अशा उपयुक्त सूचना केल्या आहेत.

भारतामध्ये रणजीत गुहा यांनी सबाल्टर्न (वंचित) इतिहास लेखनास चालना दिली गेली आहे. प्रो. रणजीत गुहा यांनी देखील 'सबाल्टर्न स्टडीज' या शीर्षकाखाली रॉमॅटिगज ऑन साऊथ एशियन हिस्ट्री अँड सोसायटी मालिकेत अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत. दक्षिण आशियातील संशोधनामध्ये अभिजनवादी जो पक्षपात करतात तो दूर करणे हा संशोधनामागचा उद्देश असतो.^७

सारांश- इटलीमध्ये ग्रॅमचीने सबाल्टर्नवादी हीसंकल्पना प्रथम मांडली .शेतकरी,कष्टकरी,कामगार,पददलित व स्त्रिया इत्यादी घटक सामाजिक,आर्थिक,शैक्षणिक व राजकीय या घटकापासून वंचित अलिप्त असतात. त्यांना सबाल्टर्न असे संबोधले गेले आहे. या घटकाला स्वतःची खरी ओळख नसते. अभिजनवादी वर्गाचे या घटकावर प्रभुत्व असते.त्यास दमननीती असे म्हटले जाते. १९५०-६० च्या दशकात भारतात ही संकल्पना रूजली गेलेली दिसते. पार्थ चॅटर्जी, रणजीत गुहा व सुमित सरकार या इतिहास विचारवंतानी वंचित घटकावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. पददलित, वंचित स्त्रीवादी चळवळी यांच्या कार्याची महती कळावी या दृष्टिकोनातून इतिहास लेखनास प्राधान्य देण्यात आले. ग्रॅमचीने 'प्रिझन नोट्स' या ग्रंथात इटलीतील वंचित

इतिहासासंबंधीची संकल्पना मांडली. यात सत्ताधारी वर्ग, वंचित वर्ग यांचा इतिहासाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन वेगळा आहे. ग्रॅमचीच्या मते, सत्ताधारी वर्गाचे एकत्व (Historical) हे राज्यसत्तेशी जवळीक साधत असल्यामुळे सत्ताधारांच्यांचा इतिहास त्यास जवळचा वाटतो. मात्र वंचितांचे इतिहास अभ्यासताना सत्ताधारांच्यांनी आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी वंचित घटकांत हस्तक्षेप करून आपला हेतू साध्य करतात. एकोणिसाव्या शतकातील भारतातील तळागाळातील वंचित लोकांचे कर्तृत्व व कार्य विचारात घेऊन त्यांच्या इतिहासाला वाचा फोडण्याचे कार्य महाराष्ट्रात प्रथम म. फुले यांनी केले. या पददलित मागासलेल्या लोकांना शिक्षणाची कवाडे खुली करून दिली. त्यांच्यात आशेचा किरण निर्माण करून दिला.सबाल्टर्न स्टडीज'ला कनिष्ठ दर्जाचे, कमी दर्जाचे असा शब्दशः अर्थ लावला जातो. डॉ. अरविंद यांनी सबाल्टर्न ला वंचित असा शब्दप्रयोग केला आहे. आपल्या नैसर्गिक अधिकारांपासून वंचित असलेले लोक किंवा गट असा होतो. रणजीत गुहा यांनी 'एलिमेंटरी अँस्पेक्टस ऑफ पिझंट इंसर्जेसी इन कोलोनीयल इंडिया' या ग्रंथात इतिहास लेखन शास्त्रात शेतकऱ्याला इतिहासाचा कर्ता असे म्हटले आहे. आज समाजात वंचित घटकाचा इतिहास जगापुढे येणे आवश्यक आहे. यासाठी वेगवेगळ्या स्तरावर संशोधन होत आहे. आज ती काळाची गरज बनली असून, वंचित पददलित घटकाला यातून सामाजिक न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

तळटीपा

1. बी. एन. सरदेसाई, इतिहास लेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर पृष्ठ १८४
2. बी. एन. सरदेसाई, इतिहास लेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन,कोल्हापूर, पृष्ठ१८८
3. जी. आर. शेख, इतिहास लेखनशास्त्र प्रीतम प्रकाशन, औरंगाबाद पृष्ठ२१३
4. आर. पी. भामरे, अरूणा मोरे, इतिहासाची ओळख, के. एस. प्रकाशन पुणे पृष्ठ १३६
5. पी. एस. व्यास, इतिहास लेखनशास्त्र, अभिजीत प्रकाशन लातूर, पृष्ठ २८९
6. बी. एन. सरदेसाई, इतिहास लेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर पृष्ठ १८५

भूमिगत चळवळीतील उषा मेहता यांचे योगदान

प्रा.मोरे बजरंग वामन¹ डा०. निकम आर.डी.²

¹संशोधक विद्यार्थी, इतिहास विभाग शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

²इतिहास विभाग, कृष्णा महाविद्यालय रेठरे बु. कराड

Corresponding Author- प्रा.मोरे बजरंग वामन

ईमेल. bajrangmore03@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7403049

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्यलढयामध्ये अनेक स्त्री-पुरूषांनी योगदान दिलेले आहे. आदिवासी भागातील स्त्रिया, भूमिगत चळवळीतील स्त्रिया, दलित स्त्रिया, ब्रिटिशांच्या गोळीबारात शहीद झालेल्या स्त्रिया या सर्वच स्त्रियांनी स्वातंत्र्यलढयासाठी दिलेला लढा महत्वपूर्ण आहे. या स्वातंत्र्यलढयामध्ये स्त्रियांचे योगदान पाहता इतिहास लेखनासाठी खूपच कमी साधने उपलब्ध आहेत. तरीही त्याचे योगदान विसरून चालणार नाही. स्वातंत्र्यलढयामध्ये स्त्रियांचे योगदान अधोरिकेत करण्यासाठी इतिहालेखनामध्ये प्रधान्य देणे गरजेचे आहे. यामध्ये उषा मेहता यांचे योगदान मोलाचे आहे. महात्मा गांधींच्या विचारांचा प्रभाव असणाऱ्या उषा मेहता यांनी लहान वयामध्ये असतानाच स्वातंत्र्यसंग्रामात सहभाग घेतला होता. 1942 च्या छोडो भारत आंदोलनामध्ये समाजवादी नेत्यांनी सुरू केलेल्या भूमिगत चळवळीमध्ये यांनी भूमिगत राहून ही चळवळ सर्व भारतीय लोकांमध्ये रेडिओ केंद्राद्वारे प्रसारित करण्याचे महत्वाचे कार्य केले.

स्वातंत्र्यलढयाच्या प्रत्येक टप्प्यावर स्त्रियांनी उल्लेखनीय कार्य केले आहे. 1857 च्या लढयामध्ये झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, तर क्रांतिकारी चळवळीमध्ये येसूबाई सावरकर, दुर्गाबाई चापेकर, कल्पना दत्त, प्रीतीलता वाडेदार, शांती घोष, सुनिती चैधरी, वीणा दास, इ. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वानंतर स्त्रियांची नव्याने फळी निर्माण झाली. असहकार आंदोलनामध्ये विधायक कार्यक्रमाद्वारे स्त्रियांनी मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेतला. यामध्ये सत्यभामाबाई कुंठेकर, इंदिराबाई देवधर, दुर्गाबाई केतकर, आनंदीबाई जोगळेकर अशा अनेक स्त्रियांनी योगदान दिले आहे.

प्रारंभीचे जीवन चरित्र:

उषा मेहता यांचा जन्म 25 मार्च 1920 रोजी गुजरातमधील सुरत जवळ सारस या गावात झाला. त्यांचे वडील ब्रिटिश राजवटीत न्यायाधीश होते. पाच वर्षांच्या असताना त्यांनी प्रथम अहमदाबाद येथील साबरमती आश्रमाच्या भेटीदरम्यान गांधींना पाहिले. त्यानंतर त्यांनी इ.स. 1928 मध्ये आठ वर्षीच्या असताना सायमन कमिशनच्या विरुद्ध निषेध मोर्च्यात सहभागी झाल्या.

छोडो भारत आंदोलनाची पाश्चिमात्मी (1942)

भारतीय स्वातंत्र्य लढयाच्या आंदोलनातील अखेरच्या पर्वात झालेले 'छोडो भारत आंदोलन' हे राष्ट्रीय चळवळीतील सर्वोच्च बिंदू होते. मौलाना आझाद यांच्या अध्यक्षतेखाली दि. 7 ऑगस्ट 1942 रोजी मुंबईतील गवालिया टँक मैदानावर राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन भरले होते. या अधिवेशनामध्ये दि. 8 ऑगस्ट रोजी पंडित नेहरू यांनी 'छोडो भारत' चा ठराव मांडला. या ठरावास वल्लभभाई पटेल यांनी अनुमोदन दिले. या अधिवेशनात

म.गांधी यांनी 'या क्षणापासून प्रत्येक स्त्री-पुरूषाने आपण स्वतंत्र झालो आहोत असे समजावे' असा संदेश देवून 'करेंगे या मरेंगे' चा मंत्र प्रत्येक भारतीय नागरिकांना दिला. दि. 9 ऑगस्टच्या पहाटे मुंबई येथून महात्मा गांधीसह अनेक राष्ट्रीय नेत्यांना ब्रिटिशांनी अटक केली.

छोडो भारत आंदोलनाच्या पाश्चिमात्मीवर आचार्य जयप्रकाश नारायण, आचार्य नरेंद्र देव, युफूस मेहरअली, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, अच्युतराव पटवर्धन, एस.एम. जोशी, ना.ग. गोरे, राम मनोहर लोहिया इ. समाजवादी नेत्यांनी भूमिगत होवून ही चळवळ सुरू ठेवण्याचा निर्णय घेतला.

भूमिगत चळवळीचा प्रारंभ:

महात्मा गांधींच्या 'करेंगे या मरेंगे' मंत्रानंतर अवघ्या पाचव्या दिवशी दि. 14 ऑगस्ट 1942 रोजी उषा मेहता आणि बाबूभाई यांनी मुंबईतील 'सी व्हूज' इमारतीच्या सर्वात वरच्या मजल्यावर 'काँग्रेस रेडिओ केंद्र'

सुरू केले. 2 उषा मेहता या वयाच्या 22 वर्षी यांनी रेडिओ केंद्र सुरू करून 90 दिवस याची धुरा संभाळली. उषा मेहताबरोबरच विठ्ठल जव्हेरी आणि चंद्रकांत जव्हेरी यांचा रेडिओ केंद्र सुरू करण्यात सहभाग होता. या सर्वांना डाॅ. राम मनोहर लोहियाचे मार्गदर्शन मिळत होते. उषा मेहतांचे रेडिओ स्टेशनवरील पहिले शब्द 'हा काँग्रेसचा रेडिओ आहे. भारताच्या कुठूनतरी 42.34 मी. तरंगलांबी वर काँल करत आहे' यावरून हा भूमिगत चळवळीतील रेडिओ आहे हे लोकांना समजत होते. काँग्रेसच्या रेडिओवरून दररोज नियमाने सायंकाळी 7:30 वाजता कार्यक्रमाची सुरुवात 'सारे जहाँ से अच्छा हिंदोस्ता हमारा' या गीताने होत असून शेवटी 'वंदे मातरम' हे गीत गायले जात होते. इंग्रजी आणि हिंदीमधून बातम्या, भूमिगत चळवळीतील मुख्य नेत्यांचे संदेश, डाॅ. राम मनोहर लोहिया, अच्युतराव पटवर्धन यांचे भाषणे, देशभक्तीपर गीते प्रसारीत होत असत. ब्रिटिश सैनिकांकडून अष्टी व चिमूर येथील स्त्रियांवर झालेल्या अत्याचाराबद्दलची माहिती उषा मेहतांनी रेडिओवरून दिली होती 3

'काँग्रेस रेडिओ केंद्र' हे मुळात सरकारच्या दृष्टिने बेकायदेशीर केंद्र होते. त्यामुळे पोलीसांची त्याच्यावर करडी नजर होती. रेडिओ केंद्र व त्याचा ट्रान्समीटर हे एकाच जागेवर जास्त दिवस ठेवणे धोक्याचे होते, हे ओळखून ते प्रत्येक पंधरा दिवसांनी वेगवेगळ्या ठिकाणी स्थलांतरित केले जात असे. पोलीसांना अनेक दिवस या गुप्त रेडिओ केंद्राचा शोध लागला नव्हता. परंतु ज्यावेळी नरीमन प्रिंटरला अटक झाली तेव्हापासून मात्र हया केंद्राला धोका निर्माण होवू लागला. पोलिस प्रिंटरला घेवून बाबूभाईच्या घरी आले. अटक होत असताना बाबूभाईंनी आरडाओरड केली. त्याच्या शेजारच्या दालनात उषा मेहता हया डाॅ. लोहियांचे हस्तलिखित भाषण टाइपिंग करीत होत्या. उषा मेहतांनी क्षणाचाही विचार न करता सर्व कागदपत्र एक पेटीत ठेवून ती शेजारच्या कॅटिनवाल्याकडे दिली. त्या थेट डाॅ. राममनोहर लोहिया आणि अच्युतराव पटवर्धन यांच्याकडे आल्या. त्यावेळी उषा मेहता यांनी एकटयानेच पारेवाडी येथून काँग्रेस रेडिओ केंद्र सुरू ठेवण्याचे निश्चित झाले. तेथे केंद्रही सुरू झाले. डाॅ. लोहियांच्या भाषणाचे प्रक्षेपण पूर्ण झाले व शेवटी 'वंदे मातरम' हे गीत सुरू असतानाच दारावर पोलीसांची थाप पडली. दरवाजा तोडून पोलीसांनी उषा मेहता व चंद्रकांत जव्हेरी यांना दि. 12 नोव्हेंबर 1942 रोजी अटक केली. जवळपास 90 दिवसांपासून सुरू असणारा काँग्रेस रेडिओ केंद्राचा आवाज कायमचा बंद झाला. उषा मेहता व त्यांच्या सहकाऱ्यावर सहा महिने खटला चालला. खटल्याचा निकाल दि. 14 मे 1943 रोजी लागला त्यानुसार न्या. एन.एस.

लोकुरांनी उषा मेहतांनी 4 वर्षे तुरुंगवासाची शिक्षा दिली 4 ही शिक्षा त्यांनी येरवाडा तुरुंगात शिक्षा भोगली.

निष्कर्ष:

ब्रिटिश कालखंडामध्ये 1942 च्या अगोरदच्या अंदोलनाच विचार करता लक्षात येते की, ब्रिटिश सरकारने कायम स्वदेशी वृत्तपत्रांची मुस्कटदावी केली आहे. कायम या वृत्तपत्रांना नियमांमध्ये बांधून ठेवण्याचा प्रयत्न केला. जेणेकरून ब्रिटिशांची दडपशाही प्रवृत्ती, सम्राज्यवादी नीती भारतीयसमोर येवू नये. हाच प्रयत्न जेव्हा 1942 च्या छोडा भारत आंदोलनामध्ये करण्यात आला तेव्हा आंदोलनाच्या यशस्वीतेसाठी आंदोलकांनी भूमिगत राहून स्वतंत्र रेडिओ केंद्र काढले व हे आंदोलन घराघरामध्ये पोहोचविले यामध्ये उषा मेहतांचे यांचे भूमिगत चळवळीमधील योगदान महत्वाचे आहे. एम. ए. चे शिक्षण घेत असताना त्यांनी वयाच्या 20 वर्षी जवळपास 90 दिवस हे रेडिओ केंद्र यशस्वीरित्या संभाळले. 1998 मध्ये त्यांना भारत सरकारने पद्मविभूषण पुरस्कार देवून गौरव केला.

संदर्भ ग्रंथ:

1. नवीन जोशी र, िफ्रडमफायटर रेमेंबर , पृ. 102
2. नारायण गदाधर , भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन का इतिहास, पृ. 95
3. रामगोपाल, भारतीय स्वातंत्रता संग्राम का इतिहास, पृ. 201
4. "उषा मेहता का खुफिया काँग्रेस रेडियो". burabhala.blogspot.com (हिंदी भाषेत).
5. https://hi.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%89%E0%A4%B7%E0%A4%BE_%E0%A4%AE%E0%A5%87%E0%A4%B9%E0%A4%A4%E0%A4%BE

सातवाहन कालीन शैक्षणिक व्यवस्था- एक दृष्टीक्षेप

मानव किसन कांबळे

संशोधक विद्यार्थी प्रा.भा. इति. संस्कृती व पुरातत्व डी.बी.एफ. दयानंद कला व शास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.

Corresponding Author- मानव किसन कांबळे

DOI-10.5281/zenodo.7403061

प्रस्तावना :- सातवाहन काळात महाराष्ट्रात विविध नद्यांच्या पाण्यामुळे मानवी जीवन स्थिर होऊन त्यांच्या राज्यात पैठण नगर, कोल्हापूर, पंढरपूर, करकंब, नाशिक आदी शहरे विकसीत होऊन त्याठिकाणी समाजाची विविध क्षेत्रात प्रगती झाल्याचे दिसून येते. समाजाच्या विकासाचा केंद्रबिंदू म्हणजे 'शिक्षण' होय. तत्कालीन सत्ताधिकाऱ्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात विविध सुविधा उपलब्ध करून दिल्या होत्या.

उद्दिष्टे :- सातवाहन काळात शिक्षणाचे उद्दिष्टे चारित्र्यसंपन्न समाज निर्मिती हे होते. तसेच व्यक्तीमत्त्वाचा विकास करणे, संस्कृती संवर्धन, कर्तव्यपारायणता ही होती.

स्वरूप :- साधारणपणे 8 व्या शतकापर्यंत वेदयंत्र लिखित स्वरूपात नसल्याने पाठांतरावरच अधिक भर होता. पाठांतराच्या पदपाठ, सूत्रपाठ, जपपाठ व घनपाठ अशा चार पद्धती होत्या. शिष्य गुरुजवळ राहून शिक्षण घेत असल्याने वैयक्तिक लक्ष देणे सहजशक्य होते. त्यामुळे ज्ञान पक्के (दृढ) होण्यास मदत होत होती. एखादा विषय शिकवल्यावर शिष्याला समजला याची खात्री झाल्यानंतरच पुढील पाठ देत असत. त्यामुळे शिष्याची दररोज परीक्षा घेतली जायची. शिक्षण संपल्यानंतर शिष्याला विद्वज्जन परिषदेमध्ये घेऊन जात व तेथे त्याची परीक्षा होऊन त्याला स्नातकपद दिले जाई.

अभ्यासक्रम :- ब्राम्हण, क्षत्रिय वैश्य यांना 12 वर्षांपर्यंत वेदाध्ययन करावे असे धर्मसूत्र ग्रंथात लिहिले आहे. वेद, ब्राम्हण्ये, आरण्यके, उपनिषदे, वेदांगे, गणित, नितिशास्त्र, पुराणे, इतिहास, खगोल ज्योतिषशास्त्र, भाषाशास्त्र व व्याकरण इत्यादी विषयांचे शिक्षण देण्यात येत होते. ब्राम्हण विद्यार्थी सर्व विषयात पारंगत होत असे.

राजाश्रय :- सातवाहन राजांनी अनेक विद्वान, सुसंस्कृतांना आश्रय दिला होता. ते स्वतः अनेक विषयांचे ज्ञानी होते. त्यांच्या काळात पैठण, जुन्नर, नाशिक, कराड, तेर, आदी शैक्षणिक केंद्रे शिक्षण क्षेत्रात अग्रेसर होती. सातवाहनांनी संस्कृतबरोबरच प्राकृत भाषेला प्रोत्साहन दिले. सातवाहन

राजे वैदिक धर्म अभिमानी असल्याने यज्ञयाग मोठ्या प्रमाणावर होत होते. त्यामुळे पंडिताची आवश्यकता होती. त्यामुळे संबंधीत शिक्षण आचार्यकुलातून या प्रकारचे विद्यार्थी तयार केले जात होते. सातवाहनांनी अशा ब्राम्हणांना व आचार्यकुलांना मोठ्या प्रमाणात दाने दिल्याचे दिसते.

बौद्ध शिक्षण पद्धती :- यामध्ये प्रव्रज्या विधिनंतर शिक्षणाची सुरुवात होत होती. त्यावेळी शिष्य केशवपन करून पीतवस्त्रे धारण करित असत व भिक्खुला अभिवादन करून प्रत्यक्ष शिक्षण सुरु करत. त्यात वैदिक धर्मग्रंथ, त्रिपिटके, जैन ग्रंथ, तर्कशास्त्र, तत्वज्ञानाचा समावेश होता. विहाराच्या संख्येवरून व विविध लेण्यातील दानलेखावरून राजाश्रय स्पष्ट होतो. सातवाहनांच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर बौद्ध साहित्य निर्माण झाले. कान्हेरी येथे उत्कृष्ट व भव्य बौद्ध ग्रंथालय होते. हे तेथील शिलालेखावरून स्पष्ट होते. जुन्नर येथील बौद्ध मठात स्त्री शिक्षणाची सोय होती हे स्पष्ट होते.

स्त्री शिक्षण :- सातवाहन काळात देशात इतर देश व जगाच्या तुलनेने स्त्रीशिक्षणाची स्थिती समाधानकारक होती. राजघराण्यातील स्त्रीया शिक्षण घेत होत्या व प्रसंगी राज्यकारभार ही केल्याचे दिसते. याकाळात मुलींचे उपनयन संस्कार होत होते. ती ऋतुमती होईपर्यंत शिक्षण घेत असे. त्यानंतर त्यांचे लग्न होई. लग्न न करता ज्या मुली शिक्षण घेत त्यांना ब्रम्हवादिनी म्हणत असत. तर काही स्त्रिया आजन्म ब्रम्हचर्य पाळून अध्यापकाचे कार्य करत. त्यांना उपाध्याया म्हटले जात असे. मात्र प्रत्येक मुलींसाठी

स्वतंत्र पाठशाळा किंवा अन्य सुविधा उपलब्ध नव्हत्या. त्या मोठ्या कष्टाने ज्ञानार्जन करित असत.

शुद्रांचे शिक्षण :- शुद्र हा समाज व्यवस्थेतील सर्वात खालचा व अंतिम घटक होता. त्याला हिन दर्जाची कामे करावी लागत. त्यामुळे त्यांना त्रिवर्णाप्रमाणे शिक्षणाची सोय नव्हती असे दिसते. मात्र पारंपारीक व्यवसाय व अंगच्या कौशल्याने, मेहनतीच्या जोराने काही शुद्र वर्णियांनी शिल्पकाम, विणकाम, सोनार, गंधिक आदि व्यवसायात निपुणता प्राप्त केली होती. ते कौशल्य पर्यायाने, वारशाने पुढील पिढीकडे जात असे. शुद्रांना उपनयन इत्यादी शैक्षणिक संबंधी संस्कार करण्यास मज्जाव होता. आपस्तंभ धर्मसुत्र, मनुस्मृती व आपस्तंभ स्मृतीची रचना याच काळात झाली. या विविध स्मृती व धर्मसुत्रातून शुद्रांच्या शिक्षणावर विविध बंधने लादण्यात आली होती.

निष्कर्ष :- सातवाहन काळातील शिक्षण हे प्रामुख्याने ईश्वराची भक्ती व धार्मिक कार्ये करणे यावर आधारित होते. चारित्र्यसंपन्न समाज निर्माण करणे हा उद्देशू जरी असला तरी स्त्री शिक्षण व शुद्राबाबतच्या शिक्षणासाठीचा कमालीचा विरोध होता हे स्पष्ट दिसते. हा भेदभाव तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती व विषमता अधोरेखित करतो. यात उच्च वर्णियांना एक न्याय, शुद्र व स्त्रिया (समाजातील प्रत्येक वर्गातील) यांना दुसरा न्याय होता अशी भयानक स्थिती होती.

अशा प्रकारे शिक्षणापासून दूर राहिलेल्या शुद्र समाज व संपूर्ण स्त्री वर्ग हा वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या या विषम व्यवस्थेचा बळी ठरून ज्ञानासारख्या अमृतपानापासून दूर राहिला. व संधी अभावी सर्वांगीण विकासापासून वंचित राहिला.

संदर्भ सुची :-

- 1) आर. एस. मोरवंचीकर, सातवाहनकालीन महाराष्ट्र
- 2) आळतेकर अं. सं. प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती, नागपूर 1935
- 3) जाधव, भोसले, सरपोतदार, भारतातील शिक्षणाचा विकास फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
- 4) आपस्तंभ धर्मसुत्र
- 5) वशिष्ठ धर्मसुत्र

भारतीय कृषी अर्थव्यवस्था

प्रा. रमेश महादेवराव भगत

रा. सुं. विडकर महाविद्यालय हिंगणघाट, जि. वर्धा.

Corresponding Author- प्रा. रमेश महादेवराव भगत

Email : mahashanti.bhagat@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7403066

प्रस्तावना

भारताची अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान आहे. कृषी, वने व मत्स्य या तिघांचा अंतर्भाव भारतीय कृषी या विषयांतर्गत होतो. भारतीय जनतेच्या उदरनिर्वाहाचे सर्वात मोठे क्षेत्र म्हणजे कृषी होय. देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या भांडवल निर्मितीत कृषी क्षेत्राचा वाटा 1950-51 मध्ये 17.7 टक्के होता. कृषीक्षेत्र भारतातील सर्वात मोठे मुक्त खाजगी क्षेत्र आहे. तसेच सर्वात मोठे व असंगठित क्षेत्र आहे. कृषी व्यवसाय हा एकच असा प्रमुख व्यवसाय आहे. ज्याच्यावर आयकर आकारला जात नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कृषी वरील अवलंबित्व सध्या कमी झाले आहे. मात्र एकंदर देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी कृषी क्षेत्राचा विकास महत्वाचा आहे. कृषी क्षेत्रातील विकास देशाच्या उद्योग व सेवा क्षेत्रांच्या विकासासाठी मदतरूप ठरतो. भारतातील 70 टक्क्याहून अधिक लोक कृषी व संलग्न क्षेत्रावर प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रीतीने अवलंबून होते. 2001 च्या जनगणनेनुसार देशातील रोजगारात कृषी व संलग्न क्षेत्राचा हिस्सा 58.2 टक्के आहे. कृषी क्षेत्राचा जीडीपी मधील वाटा कमी होणे म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील सकारात्मक संरचनात्मक बदलाचे द्योतक आहे.

भारतातील जास्तीत जास्त लोक कृषी व्यवसाय करतात. भारतातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय कृषी असल्यामुळे अनेक प्रकारचे कृषी उत्पादन निर्यात केले जातात. भारत हा जगातील प्रमुख 15 कृषी वस्तूंच्या निर्यातक देशांमध्ये गणला जातो. भारतीय शेती विविध उद्योगांना लागणाऱ्या कच्च्या मालाचा पुरवठा कृषीक्षेत्र मार्फत होत असतो. भारतीय शेती भारतातील वाढत्या लोकसंख्येला अन्नपुरवठा करण्याचे कार्य कृषी क्षेत्राकडून पार पाडले जाते. भारतीय शेती ही स्वातंत्र्यपूर्व काळात पारंपारिक व निर्वाह प्रकारची होती, असे दिसते. यामध्ये प्रामुख्याने खास पिकाचे उत्पादन काढण्यावर भर होता. यामुळे कृषीकडे व्यापारी दृष्टिकोनातून पाहिले जात नव्हते. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातून कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी प्रयत्न केले आहेत. आपला भारत हा देश प्रामुख्याने कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था असलेला देश आहे. आपल्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्रिया प्रक्रियांचा वाटा सुमारे 50 टक्के आहे. भारतातील लोक शेतीवरील अवलंबून असलेली अनेक कामे करून आपली उपजीविका करतात. हे शेतीवर अवलंबून असलेले उपक्रम आपल्या अर्थव्यवस्थेसाठी महत्वाचे आहेत. गेल्या काही दशकांमध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत प्रचंड वाढ झाली आहे. जागतिक मानकांशी जुळण्यासाठी कृषी आणि संलग्न क्रियाप्रक्रिया प्रकल्पामध्येही सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. आणि अनेक खादय

उत्पादनांच्या निर्यातीत वाढ झालेली आहे. ज्यामुळे आर्थिक वाढ झाली आहे, त्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक परिणाम होत असल्याचे सिद्ध झाले आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्था ही शेतकऱ्यांच्या उत्पादनावर आणि उत्पादन क्षेत्रावरती अवलंबून असल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आणि आत्मा शेतीस समजला जातो. भारतीय अर्थव्यवस्था ही शेतकऱ्यांच्या पीक उत्पादनाच्या वाढी वरती अवलंबून आहे. जगातील कोणत्याही राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत शेतीला महत्वाचे स्थान असते. वाढत्या आर्थिक विकासाबरोबर शेतीवरील लोकसंख्येचे अवलंबन कमी होत जाण्यात शेतीच्या विकासाचे महत्वाचे योगदान ठरते. देश विकसीत झाला तरी वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येच्या अन्नधान्याची आणि सातत्याने वाढत जाणाऱ्या विविध उद्योगांच्या कच्च्या मालाची गरज शेती क्षेत्राकडूनच पूर्ण होत असते. ज्याप्रमाणे पाठीचा कणा शरीराला आधार देतो. त्याप्रमाणे शेती क्षेत्रही अर्थव्यवस्थेला विविध प्रकारे आधार देत असते. शेतीवर अवलंबून असलेल्या कुटुंबांना उदरनिर्वाहाचे साधन पुरवणे आणि कृषीमालाचा म्हणजेच अण्णाचा पुरवठा करणे ह्याद्वारे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला हा आधार मिळतो. आसमानी किंवा संकटामुळे कृषिमालाचा पुरवठा बाजारात कमी झाला किंवा शेतीतील कुटुंबांना पुरेसे उत्पन्न मिळनासे झाले तर त्याचे पडसाद संपूर्ण अर्थव्यवस्थेमध्ये उमटतात म्हणूनच शेतीचा विकास अर्थव्यवस्थेला बळकटी देत असतो. गेल्या

75 वर्षांमध्ये आपण टंचाईकडून मुबलकतेकडे वाटचाल केली आहे. ही प्रगती स्पृहणीय आहे. परंतु प्रगतीचा आलेख बघत असतांना शेती प्रगतीचे मोजमाप केवळ अन्नधान्य उत्पादनाची पातळी नाही हे लक्षात ठेवले पाहिजे. शेतीवर अवलंबून असलेल्या जनतेला आजही अनेक आव्हाने पेलानी लागतात. आजही शेतीकडे बेभरवशाचा व्यवसाय म्हणूनच बघितले जाते. अनेक पिकांचे सरासरी हेक्टरी उत्पादन इतर देशांच्या तुलनेत बरेच कमी आहे. 1950 च्या सुमारास अन्नधान्याचे एकूण वार्षिक उत्पादन 5 कोटी टन होते, आणि माणसी उपलब्धता 144 किलो इतकी होती. वाढत्या लोकसंख्येसाठी हे पुरेसे नव्हते आणि त्यामुळे आयातीवर अवलंबून राहण्याशिवाय पर्याय नव्हता. इतरही अनेक अन्नपदार्थांची टंचाई होती. तसेच दुष्काळाच्या काळात साठवणुकीतल्या अन्नधान्याचे जनतेमध्ये वाटप करण्याची अर्थव्यवस्थेमध्ये क्षमता नव्हती. 1960 च्या दशकात जास्त उत्पादन देणारे गव्हाचे आणि तांदळाचे सुधारित बीज मिळाले. 2020-21 या वर्षाच्या आकडेवारी नुसार अन्नधान्य उत्पादन 30 कोटी टनांपेक्षा जास्त आहे. तसेच अन्नधान्याची वार्षिक माणसी उपलब्धता 187 किलो इतकी आहे. आज सरकारकडे असलेला, अडीअडचणी साठी ठेवलेला अन्नधान्याचा साठाही ओसंडून वाहत आहे. कोव्हीड काळात देशातील सुमारे 80 कोटी लोकांना दरमहा मोफत 5 किलो धान्यपुरवठा ह्याच साठ्यातून झाला आहे.

हरितक्रांती नंतर फळे, भाज्या, नगदी पिके अशा इतर शेतमालाचे उत्पादन वाढू लागले. तसेच देशाच्या भौगोलिक वैविध्याचा फायदा होत देशातील वेगवेगळ्या भागांत विविध प्रकारची पिके घेऊन उत्पादनात वाढ करणे शक्य झाले. जसजसे सरासरी उत्पन्न आणि विविध उपभोग्य वस्तूची गरज वाढू लागली तसतसे अनेक प्रकारच्या शेतमालाचे आणि शेती संलग्न मालाचे उत्पादन वाढू लागले. लागवडीयोग्य जमिनीचे आकारमान बघता भारताचा जागतिक क्रमवारीत दुसरा क्रमांक आहे आणि अनेक पिकांच्या उत्पादनाच्या बाबतीत भारत पहिल्या अथवा दुसऱ्या क्रमांकावर पोहचला आहे. 2018 च्या आकडेवारीनुसार डाळींचे उत्पादन सर्वात जास्त भारतात होते, आणि तांदळाच्या व गव्हाच्या बाबतीत भारताचा क्रमांक दुसरा आहे. अनेक फळे आणि भाज्या तसेच दुधाचे उत्पादनही सर्वात जास्त भारतात होत आहे. शेतमालाची निर्यातही तुलनेने वाढली आहे. बासमती तांदूळ साखर मसाले आणि काही प्राणीजन्य पदार्थ ह्या आपल्या महत्वाच्या निर्यातीच्या वस्तू आहेत. कोव्हीड काळात म्हणजे 2019 - 20 लगेचच नंतरच्या काळात शेतमालाची निर्यात कोव्हीडपूर्व काळाच्या तुलनेत मोठ्या प्रमाणात वाढली. अनेक अविकसीत आणि काही विकसीत देशांमध्ये

काही काळातील अडचणीमुळे अन्नधान्याचा तुटवडा जाणवत असल्याने मोठ्या प्रमाणात भारतातून गहू, तांदूळ आणि इतर काही शेतमालाचा पुरवठा केला गेला. म्हणजेच आंतरराष्ट्रीय बाजाराशी आज आपले शेतकरी कुटुंब जोडले गेले आहे आणि देशांतर्गत नाही तर आंतरराष्ट्रीय मागणीही शेतीक्षेत्रातून पुरविली जात आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात शेती उत्पादनामध्ये वाढ होऊ लागली. परंतु हेही खरेच की शेती क्षेत्राच्या वाढीचा वार्षिक दर नेहमीच कमी म्हणजेच चार टक्क्याचा खालीच राहिला. त्या तुलनेत उद्योगधंद्यांच्या आणि सेवाक्षेत्राच्या वाढीचा सरासरी दर मात्र 5 टक्क्यांहून जास्त होता. तसेच गेल्या अनेक वर्षांच्या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, जेव्हा शेतीक्षेत्राचा दर वाढून 4 टक्क्यांच्या च्या आसपास पोहोचला, तो केवळ भाजीपाला फळे आणि शेतीसंलग्न अशा प्राणीजन्य पदार्थांच्या उत्पादनाच्या वाढीमुळेच.

एखादी शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था जशी वाढू लागते, तसे जनतेचे उत्पन्न वाढू लागते आणि अर्थव्यवस्थेचा विकास जसा होऊ लागतो तसे शेतीशी संबंधीत क्षेत्रे आणि बिगरशेती उद्योगधंदे वाढू लागतात. शेतीमधील रोजगार निर्मातीला मर्यादा आहेत. त्यामुळे शेतीवर अवलंबून असलेली जनता हळूहळू वाढवणाऱ्या इतर क्षेत्रांवर निर्वाहासाठी अवलंबून राहू लागते. ही वाढणारी क्षेत्र म्हणजेच विविध वस्तूंचे उत्पादन करणारे उद्योगधंदे आणि विविध सेवा पुरविणारे सेवाक्षेत्र ह्या क्षेत्रांमध्ये रोजगार निर्माती होऊ लागते. आणि त्यामुळे या क्षेत्रांचा एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नमधील वाटाही वाढू लागतो. परंतु अशी रोजगार निर्माती एखाद्या विकसनशील देशात पुरेशा प्रमाणावर झालीच नाही तर साहजिकच शेतीवर अवलंबून असलेल्या कुटुंबांना शेतीतून बाहेर पडून बिगर शेती क्षेत्रात रोजगाराची संधी मिळत नाही. अशा परिस्थितीमध्ये शेतीवर जरी तुलनेने जास्त जनता अवलंबून असली तरी राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा वाटा कमी असू शकतो. तसेच बिगरशेती क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना शेतीपेक्षा मिळणारे सरासरी अधिक उत्पन्न आणि शेतीमधील जनतेचे तुलनेने निम्न स्तरावर असलेले जीवनमान अशी विचित्र परिस्थिती निर्माण होते. अशीच परिस्थिती आपल्याला भारतातही दिसून येते. रोजगार निर्मातीला मंद वेगामुळे ग्रामीण भागातील जनतेला बिगरशेती मोठ्या प्रमाणावर सामावून घेतलेले नाही. रोजगार निर्मातीतल्या अपयशामुळे देशाच्या मनुष्यबळाची संरचना ही अजूनही शेतीप्रधान राहिली आहे. कोव्हीडसारख्या नैसर्गिक आणि डीमॉनेटायझेशन सारख्या मानवनिर्मित संकटकालीन परिस्थितीमध्ये अजूनही गावी माधारी येणाऱ्या जनतेचे भरणपोषण शेतीक्षेत्र करत आहे. म्हणूनच शेतीक्षेत्राच्या आणि शेतकऱ्यांच्या प्रगतीसाठी बिगरशेती क्षेत्रात रोजगार निर्माती करणे, विविध शेतीमाल प्रक्रिया उद्योगांना चालना

देशे महत्वाचे आहे. भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. शहरीकरणाने आज 30 टक्क्यांचा टप्पा ओलांडलेला आहे. सेवाउद्योग क्षेत्राचा जीडीपीमधील वाटा जवळपास 55 टक्क्यांना टेकलेला आहे. बांधकाम क्षेत्राचा समावेशही सेवाउद्योगांत केला तर हा वाटा थेट 63 टक्क्यांपर्यंत उंचावतो. हे सगळे चित्र असे असले तरी आपला देश आणि आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान आहे. कारण, एकूणांतील जवळपास निम्मे मुख्य श्रमिक आजही शेती आणि शेतीसंलग्न उद्योगांत गुंतलेले आहेत. उद्योगधंद्यांना लागणाऱ्या एकूण कच्च्या मालापैकी जवळ, जवळ 40 टक्के कच्चा माल हा शेतीमधूनच उद्योगांना मिळतो. शेती हा भारतीय अर्थकारणाचा कणा आहे.

कोणत्याही देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीक्षेत्राचा वाटा जास्त असल्यास तो देश कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. आपल्या देशात खरीप आणि रबी असे शेतीचे दोन हंगाम आहेत. आपल्या देशात होणाऱ्या वर्षभरातील एकूण धान्योत्पादनातील जवळपास 53 टक्के उत्पादन हे खरीपाच्या हंगामात होते. या अर्थाने देशाची निम्मी अन्नसुरक्षा खरीपाच्या उत्पादनावर अवलंबून आहे. भारतात आजही जवळपास 60 टक्के पेक्षा जास्त लोकसंख्या शेतीक्षेत्रावर अवलंबून आहे.

सारांश -

भारतात स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिककरण वाढले असले तरीही शेती क्षेत्राचा हिस्सा फार कमी झालेला नाही. एखाद्या वर्षी भारतात शेतीच्या पिकाचे नुकसान झाल्यास संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत असंतुलन निर्माण होते. भविष्यात आर्थिक विकासाची गती वाढून शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचे प्रमाण कमी होणार असले तरीही भारताचा आर्थिक विकास हा पुष्कळ प्रमाणात शेतीवर अवलंबून असल्याने शेतीचे महत्व जास्त राहणार हे उघड आहे. भारतात 1951 पासून पंचवार्षिक योजनेला सुरवात झाली. एक- दोन पंचवार्षिक योजना सोडल्या तर भारतातील सर्व पंचवार्षिक योजनेमध्ये शेतीला महत्व दिलेले आहे. विकसित देशाचा विकास विचारात घेता त्या देशांनी सर्वात प्रथम आपल्या कृषी क्षेत्राचा विकास केला होता व नंतर त्यांनी औद्योगिकरणाला सुरवात केली. याप्रमाणेच भारताला विकसित होण्याकरीता आधी कृषीक्षेत्राचा विकास करणे गरजेचे आहे. भारतीय शेती क्षेत्रासमोर स्वतःचा विकास करण्यासोबत देशाचा आर्थिक विकास करण्याची अनुकूलता उपलब्ध आहे. शेतीच्या विकासाबरोबर त्यावर आधारित सर्व उद्योगधंद्यांचा विकास होऊन देशाचा आर्थिक विकास होऊ शकतो. कृषीक्षेत्रावर पडणारा परिणाम संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करणारा असतो. एखाद्या देशाची अर्थव्यवस्था ही वस्तू व सेवांच्या उत्पादन व वापरत्या पद्धतीवरून ठरते.

संदर्भ :-

- 1) कृषी व ग्रामीन अर्थव्यवस्था - लेखक: डॉ. विजय कविमंडन
- 2) विकिपीडिया - कृषी अर्थकारण
- 3) वृत्तपत्रे

माण तालुक्यातील किल्यांचा इतिहास - एक ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा.शिंदे कोंडिबा सिद्राम¹ डा०.पवार सज्जन उध्दव²

¹विभागप्रमुख, इतिहास विभाग, दहिवडी काॅलेज दहिवडी ता. माण जि.सातारा
²सहायक प्राध्यापक, शंकरराव मोहिते महाविद्यालय, अकलूज ता. माळशिरस जि.सोलापूर

Corresponding Author- प्रा.शिंदे कोंडिबा सिद्राम

ईमेल: kondibashindemphil@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7403070

प्रस्तावना:

सातारा जिल्हाला मोठी ऐतिहासिक, सामाजिक व शैक्षणिक पाश्र्वभूमी लाभलेली आहे. सातारा जिल्हाने भारताच्या स्वातंत्र्यलढयात व सामाजिक जडणघडणीत योगदान दिले आहे. सातारा जिल्हा म्हणजे शुरांची व विरांची कर्मभूमी म्हणुन ओळखला जातो. छ. शिवाजी महाराजांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेला हा जिल्हा नैसर्गिक सौंदर्याचे वरदान लाभलेल्या सहयाद्रीच्या कुशीत वसलेला आहे. या जिल्हाला उज्वल परंपरा व थोर पराक्रमाची पाश्र्वभूमी लाभलेली आहे. सातारा जिल्हा ऐतिहासिकदृष्ट्या गड-किल्ले यांनी संपन्न आहे. सातारा जिल्हाला लाभलेल्या भौगोलिक पाश्र्वभूमीमुळे सहयाद्रीच्या रांगामधुन व गिरिशिखरावर असलेले जे किल्ले आहेत त्यामध्ये प्रतापगड, अजिंक्यतारा, चंदन-वंदन, वसंतगड, वर्धनगड, महिमानगड, वारूगड इ. होय. यातील बरेचसे किल्ले शिवपूर्व काळापासुन अस्तित्वात होते, काही किल्ले छ. शिवाजी महाराजांनी बांधले, तर काही जुन्या किल्यांची पुर्नबांधणी छ. शिवाजी महाराजांनी केली. सातारा जिल्हाच्या पूर्वेला माण (दहिवडी) तालुका असुन या तालुक्यामध्ये देखील काही किल्ले आहेत

माण तालुक्यातील किल्ले:

तलावामध्ये बारमाही पाणी असते. तलावांच्या बाजूला

महिमानगड:

महिमानगड हा किल्ला गिरीदुर्ग प्रकारातील किल्ला आहे. या किल्यांची उंची 3000 फुट एवढी आहे. सातारा जिल्हातील सातारा - फलटण डोंगररांगेतील हा किल्ला माण तालुक्याच्या पश्चिमेला 5.50 मैल अंतरावर शिंदी बु. या गावामध्ये आहे. पेशवे काळात संरक्षणाच्या दृष्टिने हा किल्ला महत्वाचा मानला जात होता.

महिमानगड किल्याचा इतिहास:

या किल्याची निर्मिती शिवकाळात झाल्याचे सांगितले जाते. सातारच्या पुर्वेकडील प्रदेशाचे संरक्षण करण्याकरिता छ. शिवाजी महाराजांनी जे किल्ले ताब्यात घेतले त्यापैकी हा एक होय. पूर्वी या किल्याच्या संरक्षणाकरिता महार रामोशी मिळून 75 इसम ठेवलेले होते. या किल्याचा हवालदार आणि सबनीस यांची इनामे आजही पाटील व कुलकर्णी यांच्याकडे चालू आहेत. 1

महिमानगड किल्यावरील ऐतिहासिक वास्तु:

किल्यावर आजही अनेक वास्तु चांगल्या स्थितीमध्ये आढळतात. गडाच्या प्रवेशद्वाराच्या चौकटीतच हत्तीचे सुंदर शिल्प कोरलेले आहे. प्रवेशद्वारातून आत शिरल्यावर समोरच हनुमानाचे बिनछप्पराचे देऊळ दिसते. त्यांच्या समारेच बुरूजावर जाण्यासाठी केलेल्या पायऱ्या दिसतात. येथून सरळ पुढे गेल्यावर पाण्याचे सुंदर तलाव आहे. या तलावाची खोली 16 फुट एवढी आहे. या

वाड्यांचे भग्नावशेष दिसतात.

येथून संपूर्ण गडाची तटबंदी नजरेस पडते. गडाच्या ईशान्येस गडाची एक रांग लांबवर गेलेली दिसते. या रांगेला पकडून अजून एक डोंगररांग पुढे गेलेली आहे. या रांगेवर थोडेफार पूर्वीच्या काळी राहण्यासाठी असलेल्या वाड्यांचे अवशेष दिसतात. किल्यांच्या प्रवेशद्वाराच्या आजूबाजूला असणारी तटबंदी चांगल्या स्थितीत असल्याचे दिसून येते. महिमानगडावरून वर्धनगड, ईशान्येकडील मोगराळे घाट असा सर्व परिसर दिसतो.

वारूगडः

माण तालुक्यातील दुसरा महत्वाचा गिरीदुर्ग म्हणजे वारूगड होय. हा किल्ला 3000 फुट एवढ्या उंचीवर वसलेला आहे. सातारा जिल्हातील सातारा-फलटण डोंगररांगेतील वारूगड या गावामध्ये आहे. माणगंगा नदी जिथे उगम पावते ते ठिकाण म्हणजे सीतामाई डोंगर होय. या डोंगराच्या डाव्या कुशीवर वारूगड हा किल्ला आहे. हा किल्ला दहिवडी शहरापासून ईशान्येकडे 20 मैलावर आहे.

वारूगड किल्याचा इतिहासः

वारूगड किल्ला बांधणीबाबत निश्चित पुरावा सापडत नाही. या किल्याची निर्मिती छ. शिवाजी महाराजांनी केली असे मौखिक इतिहासाच्या साधनाद्वारे सांगितले जाते. या किल्याचा किल्लेदार प्रभूजातीचा होता. या किल्यांच्या संरक्षणासाठी 200 पाहरेकरी व बरीच शिबंदी किल्यावर होती. 1818 मध्ये साताराच्या राजाचा फडणीस विठ्ठलपंत याने 200 लोक पाठवून हा किल्ला दुसऱ्या बाजीराव पेशवे यांच्याकडून ताब्यात घेतल्याची नोंद आढळते.

वारूगड किल्यावरील ऐतिहासिक वास्तुः**1. माचीः**

किल्याची माची ही संपूर्ण तटबंदीने वेढलेली आहे. आजही ही माची चांगल्या अवस्थेत आढळते. बालेकिल्यावर जाण्यासाठी माचीतून जावे लागते. या माचीत शिरण्यासाठी पूर्वी 5 दरवाजे होते. सध्या तेथे 2 दरवाजे शिल्लक आहेत. किल्याच्या माचीवर गेल्यावर गड किती मोठा आहे याचे दर्शन होते. या माचीमध्ये प्रवेश करण्यासाठी दोन मार्ग आहेत. एक मार्ग गिरवी जाधववाडी तर मोगराळे - घोडेवाडी हा दुसरा मार्ग आहे. माचीवर घरांचे, वाड्यांचे असे अनेक अवशेष आहेत. दोन ते तीन पाण्याची टाकी, तळी सुद्धा माचीवरती आहेत. माचीवर भैरोबाचे जीर्णोद्धारित मंदिर आहे. मंदिर प्रशस्त असल्याने तेथे राहण्याची सोय आहे.

बालेकिल्लाः

बालेकिल्यावर पोहचल्यावर समोर एक इमारत आहे. ती इमारत नव्याने बांधलेली आहे. या किल्यावर एक विहिर आहे. या विहिरीतील पाण्याचा उपयोग त्यावेळी किल्यावरील लोकांना पिण्यासाठी केला जात होता. आजही विहिर बुजलेल्या अवस्थेमध्ये आहे. या बालेकिल्यावरून

आपणास सिताबाईचा डोंगर, महादेव डोंगर रांगा हा परिसर दिसतो. यावरून या किल्याचे भौगोलिक महत्व संरक्षणाच्या दृष्टिने महत्वाचे असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्षः

माण तालुका हा दुष्काळग्रस्त प्रदेश आहे. तालुक्याचे भौगोलिक स्थान हे सह्याद्रीच्या बाजूला पर्जन्यछायेच्या क्षेत्रात येते. यामुळे पावसाचे प्रमाण कमी आहे. सातारा, सांगली, सोलापूर जिल्हाच्या सिमा या तालुक्याच्या लगत आहेत. त्यामुळे या प्रदेशावर नियंत्रण व प्रदेशाचे संरक्षण करणे सोपे जात होते.. महिमानगड व वारूगड हे किल्ले शिवकालीन असून या किल्लामुळे आज हा प्रदेश पर्यटन स्थळ म्हणून नव्याने उयास येते आहे.

संदर्भ ग्रंथः

1. सातारा गॅझेट: महाराष्ट्र शासन, दर्शनिका
2. प्रत्यक्ष स्थळांना भेट
3. इंटरनेट: विकिपिडिया

4- baVjusV %
<https://www.marathimati.com/2013/11/mahiman-gad-fort.html>

5-
<https://www.marathimati.com/2013/11/varugad-fort.html>

कामगारांच्या विकासामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान

संतोष मारुती लोंढे

सहा. प्राध्यापक सांगोला कॉलेज, सांगोला.

Corresponding Author- संतोष मारुती लोंढे

DOI- 10.5281/zenodo.7403086

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे भारतीय समाजव्यवस्थेने पिढ्यान्पिढ्या धार्मिक गुलामगिरीत अडकविलेल्या दलित आणि अस्पृश्य समाजाला वर्णव्यवस्था व जातिव्यवस्थेने माणसांच्या हक्कापासून वंचित ठेवलेल्या समस्तांचे उद्धारकर्ते होय. भारतातील विविध घटकांना न्यायिक हक्क मिळवून देण्यासाठी आयुष्यभर धडपडणारे नेते, सामाजिक कार्यकर्ते म्हणून बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्थान अदळ आहे. ज्याप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानाच्या माध्यमातून भारतीयांना धार्मिक स्वातंत्र्याची हमी आणि अधिकार बहाल आहेत, त्याप्रमाणेच संविधानाच्या माध्यमातून समाज, शिक्षण, वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अधिकारही बहाल केला आहे. लोकशाहीवादी भारताचे आजचे सकारात्मक दृश्यरूप हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कष्टाची व त्यागाची फलश्रुती आहे. असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. तत्कालीन अनेक प्रभावशाली राष्ट्रीय नेत्यांच्या तुलनेने विचार करता, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्व आणि नेतृत्व अधिक ठळक जाणवते. डॉ. आंबेडकर हे अत्यंत प्रामाणिक, पारदर्शक, आव्हानात्मक आणि उदारमतवादी विचारवंत होते. म्हणूनच त्यांनी या देशातील जातिव्यवस्थेला नष्ट करण्याचा प्रयत्न करत असतानाच इथला कामगार वर्ग ही जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. अशा कामगार वर्गाबद्दल डॉ. आंबेडकरांच्या विचारसरणीने मजुरांच्या हिताचे कायदे व प्रतिनिधित्व केले.

आंबेडकरपूर्व कामगार आणि स्थिती :

भारताचा प्राचीन इतिहास लक्षात घेता चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेने माणसामाणसांत भेद केल्याचे दिसून येते. परिणामी सामाजिक विघटन होऊन समाजातल्या ठराविक वर्गांना सत्तासंपत्तीपासून दूर ठेवले. ऐतिहासिक दृष्टीने पाहता हा वर्ग मोठा समाज घटक होता. परिणामी धर्मांध जातीयवादी समाजव्यवस्थेने शोषित, कष्टकरी सत्तासंपत्तीपासून दूर राहिल्याने स्वाभाविकपणे मोलमजुरीशिवाय पर्याय नसलेला तो घटक मजूर आणि कामगार या वर्गामध्ये गणला जावू लागला. धर्मांध घटक जातीयवादी समाजव्यवस्थेने शोषित, कष्टकरी, कामगार हा वर्ग गुलामगिरीचे जीवन जगत होता. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीय औद्योगिक उत्कर्ष, नवनवीन यंत्राचा वापर यामुळे देशातील कामगारांची संख्या मोठी होती. त्या काळातील ग्रामीण भागातील मजुरांसाठी रोजगाराची उपलब्धता कमी असल्याने ग्रामीण भागातील मजूर शहरांकडे वळत होता. कामगारांच्या संख्येत वाढ होत होती. एकुणात विषमतावादी समाजव्यवस्था आणि त्यामुळे वाढ्याला आलेले दैन्य, दारिद्र्य, दुःख यामुळे जगणे हेच ध्येय बनलेल्या तत्कालीन अस्पृश्य व तत्सम घटकातील लोकांना सेवाजन्य मजुरी हाच एक उपाय होता. परिणामी जगण्यासाठी खेड्यातून शहरात गेलेल्या लोकांबाबत 'मानव हा फक्त भाकरीनेच जगू शकतो' असे म्हणणे योग्य ठरते. त्यामुळेच कामगार मालक ही संकल्पना ठळक होवू लागली. कामगारांच्या मुबलक उपलब्धतेमुळे मालकांकडून कामगारांचे शोषण होत होते. त्याचबरोबर योग्य वेतन, रजा, दिवाळीच्या सुट्ट्या, आजारपणातील सुट्ट्या, भविष्य

निर्वाह निधी, विमा अशा अनेक सुविधा कामगारांना मिळत नव्हत्या. मुंबईतील गिरणी कामगार असोत किंवा मोलमजुरी करणारे असोत. मालकांकडून सगळ्यांचेच शोषण होत होते. कामगारांचे विविध प्रश्न, समस्या, व्यथा, सवलती इ. सर्वच बाबी विषमतेच्या पातळीवर होत्या. कामगारांना १६ ते १८ तास राबवून घेणारे गिरणी मालक हे दिवसेंदिवस अधिक श्रीमंत होत गेले तर राबणारे मात्र केवळ राबत आणि निव्वळ जगत गेले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि कामगार :

१ जुलै १९३८ रोजी आंबेडकरांनी प्रसिद्ध केलेल्या पत्रकात जाहीर केले होते की, भारतातील जवळपास ८० टक्के लोकांना रात्रंदिवस काबाडकष्ट करून आपल्या रक्ताचे पाणी करूनही आपले पोट भरण्याइतपतही प्राप्ती होत नाही. देशात रूढ असलेल्या जुलमी पद्धतीमुळे मजुरांना योग्य मोबदला मिळत नाही. अशा ८० टक्के लोकांवर होणारा जुलूम समूळ नष्ट करून त्यांना सुखी जीवन देणे हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा मुख्य हेतू होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे श्रमजीवी विषयीचे चिंतन हे कामगारांच्या उत्कर्षाला कारणीभूत मानावे लागेल. 'ब्राम्हणशाही आणि भांडवलशाही हे कामगारांचे शत्रू आहेत असे मानणाऱ्या डॉ. आंबेडकरांनी या शत्रूशी दोन हात करण्यासाठी आणि कामगारांनी संघटनात्मक पातळीवर एकत्र येवून लढण्यासाठी १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी 'स्वतंत्र मजूर पक्षाची' स्थापना केली. रेल्वे कामगार, गिरणी कामगार यासारख्या क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या कामगारांमध्ये भेद नसून शेवटी कामगार हा एकच वर्ग असल्याचे बाबासाहेब मानत. त्यामुळे कामगारांचा

जीवनस्तर एकच असायला हवा. तो सन्माननीय योग्य स्थितीत आणि समाधानकारक ठेवण्यासाठी विद्रोह व प्रतिकार आवश्यक असल्याचे त्यांचे मत होते. त्यासाठी कामगार संघटना आवश्यक होत्या. त्याचबरोबर कामगार संघटनांनी राजकारणातही जायला हवे असे त्यांचे मत होते. कारण शासनसत्तेवाचून कामगारांच्या हिताचे रक्षण करणे अशक्य आहे. या सर्व बाबींचा विचार करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्पृश्यास्पृश्यता, जातीभेद, धर्मभेद वाजूला ठेवून सर्व जातीधर्मातल्या शेतकऱ्यांना 'स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या' झेंड्याखाली एकत्र आणण्यासाठी प्रयत्न केले. डॉ. आंबेडकरांना कामगारांविषयी तळमळ व आपुलकी होती. कामगारांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याच्या हेतूने स्थापन केलेल्या 'स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या' नावात मजूर हा सर्वव्यापी शब्द वापरला होता.

कामगारांसाठी डॉ. आंबेडकरांचे योगदान :

भारत देशामध्ये एक काळ असा होता की येथील कामगारांची अवस्था स्वाभिमानशून्य, निराशावादी व गुलामीची होती. शोषण करणाऱ्या भांडवलशाहीच्या विरोधात कामगारांचे हित जपू पाहणाऱ्या कामगार संघटनाही मालकधार्जिन बनल्या होत्या. त्यामुळे बेलगामपणे कामगारांचे शोषण करणारी जणू एक व्यवस्थाच वाढत होती. कामगारांबद्दल आस्था, प्रेम व जिज्ञाळा असणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांचे अधिकार वाचविण्यासाठी १५ सप्टेंबर १९३८ साली ट्रेड डीस्पुट बिलाला कौन्सिलमध्ये विरोध केला. त्यानंतर लगेचच 'स्वतंत्र मजूर पक्षाची' स्थापना केली. ब्रिटीश मंत्रीमंडळात १९४२ - १९४६ या दरम्यान मजूर मंत्री म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी काम पहिले आणि कामगारांच्या अनेक समस्यांवर कायमस्वरूपी उपाय करण्यासाठी वेगवेगळे कायदे तयार केले की, ज्यामुळे कामगारांच्या राहणीमानाचा स्तर उंचावला जाईल किंवा कायम राहील.

डॉ. आंबेडकरांनी 'स्वतंत्र मजूर पक्षाची' स्थापना केल्यानंतर 'टार्न्स ऑफ इंडिया' या इंग्रजी दैनिकात पक्षाचा जाहीरनामा प्रकाशित केला. त्यामध्ये अत्यंत सूक्ष्म पद्धतीने विचार करून कामगारांच्या विकास व संरक्षण याबाबतीत भविष्यकालीन नियोजन व ध्येय व्यक्त करण्यात आली होती. त्यायोगे डॉ. आंबेडकर हे कामगारांबाबत दूरदर्शी व पारदर्शी विचार करत करणारे नेते जाणवतात. सामाजिक अन्याय, अत्याचार, आर्थिक विषमतेविरुद्ध कामगारांचा लढा अधिक बळकट करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी वेळोवेळी आपले पद, प्रतिष्ठा, ज्ञान, शिक्षण या बाबी पणाला लावून कामगार हिताचे कायदे केले. त्यामध्ये १) १९३७ साली कोकणातील मजुरांसाठी 'खोती' पद्धत नष्ट करण्यासंबंधीचे बिल मांडले. २) कामगारांचा संप करण्याचा अधिकार हिरावून घेणाऱ्या औद्योगिक कलह विधेयकाविरुद्ध युक्तिवाद करून संपाचा अधिकार अबाधित ठेवला. ३) सावकारी नियंत्रण. ४) 'संयुक्त कामगार

नियामक समिती' स्थापन केली. ५) एम्प्लोमेंट एक्सचेंज कार्यालयाची स्थापना केली. ६) कामगारांच्या भर पगारी रजेचे विधेयक मंजूर केले. ७) किमान वेतन कायदा. ८) लवाद यंत्रणा. ९) कामगारांच्या मुलभूत गरजा व सामाजिक सुरक्षा उपाय यावर ठराव. १०) कोळसा खाण कामगार फंडासाठी विधेयक मांडले. ११) औद्योगिक वसाहती बाबत कामगारधार्जिन्या मौलिक सूचना विधेयक मांडले. १२) स्त्री कामगारांच्या मुलांसाठी पाळणा घराची सक्तीची व्यवस्था. १३) लेबर वेल्फेअर फंडाची स्थापना करणारे बिल संमत केले. १४) खाण काम करणाऱ्या स्त्रियांची रात्रपाळीने काम करण्याची सक्ती बंदी. १५) 'दि माईन्स मॅटरनिटी बेनिफिट कायदा. १६) कामगारांचा स्तर उंचावण्यासाठी संपत्तीच्या समान वाटणीची सूचना. १७) 'वेठ बेगार' हा गुन्हा मानून वेठबिगरांचे प्रश्न हाताळणे. १८) कामगारांना सांस्कृतिक व सामाजिक संधी देणे. १९) पुरुषांइतकाच पगार स्त्री कामगारांना मिळण्यासाठी घटनात्मक तरतूद. २०) किमान मजुरी आणि कामगार संख्या याबाबत कायदा. २१) युनियन मान्यता सक्तीची कायदा. २२) कामगार भरपाई कायदा. २३) कामाचे तास कमी करण्याचे बिल. २४) दि फॅक्टरी अमेंडमेंट बिल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कामगारांना केंद्रभूत मानून अनेक कायदे केले. कामगारांचे आयुष्य अधिक सुखी करण्यासाठी राज्यांना व सरकारला विविध सूचना केल्या. कामगारांचे खड्डीकरण करू पाहणाऱ्या व्यवस्थेला कायदेशीर मार्गाने चोख प्रतिकार करणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कामगारांच्या विकासामध्ये अमुल्य योगदान दिले आहे हे यानिमित्ताने अधिक ठळक होते.

समारोप :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधान लिहिले. ते लिहिताना विविध बाजूंनी वंचित असलेल्या लोकांना मध्यवर्ती ठेवून अधिकाधिक लाभ त्या लोकांना देण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. मात्र आज कामगारांच्या स्थितीवर चिंता व्यक्त करण्याची वेळ आली आहे. आज साम्राज्यवादाचे जाळे घट्ट होत आहे. यांत्रिकीकरणाने कामगारांवर बेकारीची वेळ आली आहे. कष्टकरी आणि भांडवलदार या दोघांमधील गरीब श्रीमंतीच्या फरकाने सामाजिक व सांस्कृतिक मुल्यांची घसरण होताना दिसत आहे. आज प्रत्येक माणसाच्या हातात सुरक्षिततेसाठी घटनेचे व त्यातील कायद्याचे सुरक्षा कवच आहे. तरीही आजचा कामगारवर्ग व्यवस्थेपुढे हतबल होताना दिसत आहे. मात्र ज्या काळामध्ये जातीयतेची मुळे खोलवर रुजली होती त्या काळात मूल्यहीन मानल्या जाणाऱ्या कामगारांसाठी डॉ. आंबेडकरांनी केलेले कार्य हे असामान्यच होते. परंतु तरीही स्त्रीविषयक, कामगार, बालमजुरी, किमान वेतन, निवृत्तीवेतन, संप, कामाची वेळ, यासारख्या कायदेशीरदृष्ट्या लाभाच्या अनेक बाबींनी कामगारांचे आयुष्य सुखद बनविले आहे. हे अमान्य करता येणार नाही. थोडक्यात कामगारांच्या सकारात्मक बदलांमागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनमोल योगदान असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. की ज्यामुळे भारतीय कामगार त्यांची

चळवळ कायदे, स्त्री कामगारांबाबत आत्मियता, त्यांची उन्नती व प्रापंचिक स्थैर्य, याबाबत डॉ. आंबेडकर हेच प्रणेते मानल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) संपा. गायकवाड प्रदीप : 'कामगार चळवळ' : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची निवडक भाषणे व लेख, क्षितिज पब्लिकेशन नागपूर.
- २) मुख्य संपा. सिंह ब्रिजेश : 'लोकराज्य' एप्रिल व डिसेंबर २०१८, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र राज्य.
- ३) डॉ. पाटणकर प्रतिभा : 'आंबेडकरी चळवळीचा वारसा' निर्मिती विचारमंच, कोल्हापूर.
- ४) संपा. कांता अभय व इतर: 'परिवर्तनाचा वाटसरू' १६ ते ३१ मार्च २०१६.
- ५) डॉ. ठाकूर भगवान : 'आंबेडकरी जलसे' सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- ६) मुख्य संपा. गावंडे विराज: 'बी - आधार' आंतरविद्याशाखीय आंतरराष्ट्रीय रिसर्च जर्नल सप्टेंबर २०२१.

सातारा जिल्ह्यातील 3 शिललेखातून दिसणारा सातारा भागातील धार्मिक व सांस्कृतिक इतिहास

किरण शहाजी वऱ्हाडे

संशोधक विद्यार्थी शंकरराव मोहिते महाविद्यालय, अकलूज

Corresponding Author- किरण शहाजी वऱ्हाडे

Email - kiranvarhade9@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7403094

प्रस्तावना :-

प्राचीन भारताचा इतिहास अभ्यासताना लिपीशास्त्र (Epigraphy) हा प्राथमिक अथवा विश्वसनीय पुरावा म्हणून अतिशय महत्त्वाचा मानला जातो. पुरातत्त्वशास्त्र किंवा इतिहास याचा आत्मा म्हणून लिपीशास्त्रास महत्त्व दिले जाते. कोणत्याही भू-भागाचा किंवा त्या भू-भागातील मानव समुहाचा अभ्यास करण्यासाठी त्यांचा भुतकाळ जाणून घेण्यासाठी लिपीशास्त्राची मदत घ्यावी लागते. लिपीशास्त्रामुळे त्यांच्या बौद्धिक क्षमता व ज्यांची प्रगतीचा अभ्यास करता येतो. साक्षरता ही ज्ञानाची ओळख पटवून देते, असे म्हणावयास हरकत नाही आणि ही साक्षरता भाषालिपी यांच्या माध्यमातूनच समोर येते.

प्राचीन कालखंडामध्ये मानवाने वस्ती करण्यास सुरुवात केली. त्याने अग्निचा शोध लावला. उंच टेकडीवर राहण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे निसर्गातील हिंसक प्राणी आणि निसर्ग बदलाचा परिणाम त्यावर होत नसे. तो गुहेत राहण्यास सुरुवात केला. त्यानंतर त्याने चित्र काढण्यास सुरुवात केली. याला लेखनकलेची सुरुवात म्हणावयास हरकत नाही. त्यामध्ये त्याने प्राण्यांची शिकार, मानव समुह, मासेमारी, मधुसिंचन यांचे चित्र रेखाटण्यास सुरुवात केली. दगडी हत्याराबरोबर बानाग्रहे वापरण्यास व त्याचे चित्र काढून ते प्रसंग जपण्यास सुरुवात केली. ही लिपीशास्त्र किंवा लेखन कलेची पहिली पायरी म्हणता येईल.

त्यानंतर मानवसमूह विकासाकडे वळला अर्थात चाकाचा शोध, पाळीव प्राणी, गाळपीकाच्या जमिनी, तांब्याचा शोध, लोखंडाचा शोध, म्हणजेच हा कालखंड इतिहासामध्ये इतिहासपूर्व कालखंड म्हणून ओळखला जातो. याला हडप्पा संस्कृती असे ही म्हणता येईल, या कालखंडामध्ये मानवाने लेखन तर केले परंतु अद्याप ते वाचला आले नाही. याला चित्र लिपी म्हणून ओळखले जाते. उभ्या आडव्या रेखा किंवा भौमितीक दंड, चक्र, माशाचा, मानवी शरीराचा आकार अशा पध्दतीने ही लिपी लिहिली आहे. रेखा काही उभ्या तर काही थोड्या झुकलेल्या अशा पध्दतीने होय. परंतु या उभ्या-आडव्या रेखांचे क्रम निश्चित आहे व नैसर्गिक चित्र देखील यात पहावयास मिळतात. अशा पध्दतीने ही चित्र लिपी (सिंधू लिपी) लिहिली गेली आहे. या कालखंडातील मानवाने स्वतःमध्ये मोठ्या प्रमाणात विकास घडवून आणलेला देखील दिसून येतो. सिंधू कालीन नगरे, त्यांचे लेख, जहाजाच्या गोदी, विविध लेख आणि चित्र युक्त शिक्के (मुद्रा) आता भारतामध्ये व इतरत्र उत्खननात प्राप्त झाले आहेत.

या कालखंडातील लोक भारताबाहेर व्यापार देखील मोठ्या प्रमाणात करत होते हे देखील दिसून आले आहे. अनेक महानगरे व तेथील विविधता तेथील तत्कालीन भौगोलिक स्थिती दर्शविते. साधारणपणे मौर्य कालखंडापासून ऐतिहासिक कालखंडा मानला जाते. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे सम्राट अशोकाने ब्राम्ही लिपीतील राजअज्ञा हा भौतिक पुरावा महत्त्वाचा ऐतिहासिक पुरावा म्हणून ओळखला जातो. या राजअज्ञा भारतात अशोकाने सर्वत्र उभा केल्याचे दिसून येते. दक्षिण भारतामध्ये प्रभावी सत्ता

म्हणून मौर्यांच्या समकालखंडात सातवाहन सत्ता उदयास आली. सातवाहन घराण्याच्या समकालीन कदंब, वर्मन, वाकाटक हे देखील त्यांचे मांडलीक सत्ताधीश होते. यांचे शिलालेख मिळतात व याद्वारे त्या त्या प्रदेशाचा भू-भागातील इतिहासाचा अभ्यास करता येतो. यानंतर महाराष्ट्रामध्ये व कर्नाटक राज्यामध्ये प्रबळ सत्ताधीश म्हणून चालुक्य सत्ता उदयास आली. सातारा जिल्ह्यामध्ये त्यांची सत्ता होती. प्राचीन इतिहासामध्ये बलाढ्य सत्ताधीश म्हणून त्यांचे नाव येते. बदामी चालुक्य व कल्याणी चालुक्य असे

दोन घराणे उदयास आल्याचे दिसते. या कालखंडात अनेक लहान मोठी सामंत उदयास आली होते. ज्यांच्यामुळे चालुक्य घराणे आपली सत्ता शक्तिशाली बनवून सत्ता विस्तार केला होता. प्रस्तुत सातारा जिल्ह्यामध्ये अनेक ठिकाणी विविध कालखंडातील शिलालेख पहावयास मिळतात. याआधारे तत्कालीन या भागाचा इतिहास जाणून घेता येतो. चालुक्य कालखंडात उदयास आलेले शिलाहार, कलचुरी, राष्ट्रकुट, विष्णुकौडीण्य आणि यादव या घराण्याचे उल्लेख सातारा परिसरातील शिलालेखात मिळतात.

शिलालेख क्र. 1

कऱ्हाड येथील बौद्ध शैलग्रह शिलालेख :-

लिपी	-	ब्राम्ही
भाषा	-	प्राकृत
राजघराणे	-	-----
कालखंड -	-	-----
संदर्भ	-	वाचक - बुल्हर व बर्जेस

स्पष्टीकरण :-

प्रस्तुत लेख ब्राम्ही लिपीतील असून या लेखामध्ये दान दिल्याचा उल्लेख आहे. लेणी खोदावयास गोपालपुत्र संघमित्र याने याकरिता दान दिल्याचा उल्लेख या लेखामध्ये मिळतो. गोपाल यांचा पुत्र संघमित्र याने आपल्या पित्याच्या नावे देणगी दिल्याचा उल्लेख या लेखामध्ये कोरलेला आहे. लेखणाची भाषा प्राकृत व लिपी ब्राम्ही आहे आणि सातवाहन कालखंडातील असावी येथे सूपर्ण माहिती कोरलेली नसून फक्त दान दिल्याचे संदर्भ कोरले आहे.

क्र. 2 भाळवणी येथील कन्नड शिलालेख :-

भाषा	-	कन्नड
लिपी	-	कन्नड
राजघराणे	-	-----
राजा	-	-----
कालखंड -	-	शके 1096 जय संवत्सर
संदर्भ	-	वि. भि. कोलते

स्पष्टीकरण -

प्रस्तुत लेख कन्नड (हळेकन्नड) भाषेतील असून या लेखामध्ये दान दिल्याचा उल्लेख आहे. या लेखामध्ये शके 1096, जय संवत्सरे, जेष्ठ शुद्ध पौर्णिमा, सोमवार म्हणजेच 28 मे. इ.स. 1173 या कालखंडातील आहे. या शिलालेखामध्ये संक्रातीचा उल्लेख असून संक्रातीच्या

मुहुर्तावर दान दिल्याचा उल्लेख यात केलेला असून राजधानी भाळवणी येथील प्रभु आणि पट्टणशेट्टी प्रमुख आणि सर्व व्यापारी श्रेण्या तसेच व्यापारी श्रेणींचा प्रमुख (वडुव्यवहारी), पाणुवनायक याने जैन विहाराला गंध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य या करीता पूजाअर्चा करण्याकरिता जमिनीचे दान दिले व देवालयाच्या आवारातील घरे तेथील व्यवस्थापन व स्थानपती यांच्या स्वाधीन केले. म्हणजेच तेथे असलेल्या जैन लेणी (विहार) याला दान देऊन मुनी-साधू यांच्या नित्य पुजा विधीस साह्य केल्याचे दिसून येते. त्याचबरोबर हिंदू, बौद्ध धर्माबरोबर जैन धर्मास देखील त्या कालखंडामध्ये महत्त्वाचे स्थान दिल्याचे दिसते.

क्र. 3 भिवघाट शिलालेख

भाषा	-	संस्कृत आणि कन्नड
लिपी	-	कन्नड
राजा	-	नृपती सोयिदेव व बंधु
संक्रामदेव	-	
राजघराणे	-	कलचुरि
कालखंड -	-	शके 1015 व शके 1018 ते 1102
संदर्भ	-	ग. ह. खरे

स्पष्टीकरण -

प्रस्तुत शिलालेख कलचुरि घराण्याचा असून हे एकूण 2 लेख आहेत.

1. पहिला शिलालेख हा कलचुरि नृपती सोयिदेव याचा असून या लेखाची भाषा संस्कृत आहे. या लेखाचा कालखंड विजय संवत्सर, पौष शुद्ध पौर्णिमा, सोमवार, उत्तरायण संक्रमण, शके 1015 म्हणजेच 17 डिसेंबर इ. स. 1173 हा होय.

भाग - 1

नृपती सोयिदेव मंगळवाढ येथे राज्य करीत असताना त्याचा चाकर महाप्रचंड दंडनायक याच्या विनंती वरून पौष पौर्णिमेस शके 1715 या तिथीस भीमनाथ (भीमेश्वर) या स्वयंभू शिवाच्या देवालायास जमीन दान दिल्याचा उल्लेख या लेखात करण्यात आलेला आहे. त्याच बरोबर या स्वयंभू देवाची स्तुत देखील या लेखात कोरण्यात आलेला आहे. मंदिराच्या जिर्णोध्दाराकरिता पाडेनाड मधील करजय गावातील दोन मत्तर जमीन राजाने दान दिल्याचा उल्लेख या शिलालेखात करण्यात आलेला आहे.

भाग - 2

कलचुरि नृपती सोयिदेव याचा बंधु संकामदेव याचा लेख या शिलालेखावर कोरलेला असून याची भाषा व लिपी कन्नड आहे. याचा कालखंडाविषयी या लेखात माहिती दिलेली नसून राज्य करीत होता एवढ्याच अर्थाचे शब्द लागतात. शब्दे 1018 ते 1102 पर्यंत राज्य करीत होता. संकामदेव याचा महाप्रधान महामंडलेश्वर या विशेषणांनी युक्त असलेल्या अधिकाऱ्याने नारविगावे येथील जमीन दान दिल्याचा उल्लेख या लेखात करण्यात आलेला आहे.

संदर्भ :-

1. जगदीश गुप्त - प्रागैतिहासिक भारतीय चित्रकला - प्रथमावृत्ती - नेशनल पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली - 1967
2. कृष्ण दत्त वाजपेयी, कन्हैयालाल अग्रवाल - संतोष वाजपेयी - ऐतिहासिक भारतीय अभिलेख - तृतीय आवृत्ती - पब्लिकेशन स्कीम, जयपुर - 2018
3. B. R. Gopal, N. S. Tharamatha - KADAMBAS Their History and Culture (Seminar Paper) - प्रथमावृत्ती - Directorate of Archaeology and Museums, Mysore - 1996
4. देवरकोण्डारेड्डी - लिपीय हुट्टू मत्तु बेळवणिगी - द्वितीय आवृत्ती - कर्नाटक सरकार, कन्नड पुस्तक प्राधिकार, बेंगलूर - 2009
5. दिनेशचंद्र सरकार, भाषांतर शोभता गोखले - भारतीय लेखविद्या - प्रथमावृत्ती - कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे - 2010
6. शोभता गोखले - पुराभिलेखविद्या - द्वितीय आवृत्ती - कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे - 2007
7. योगेश चुंचनहाळी - कन्नड लिपी हागू शासनगळू - प्रथमावृत्ती - तनु मनु प्रकाशन, मैसूर - 2010
8. प. शेट्टार - बादामी चालुक्य शासन साहित्य - द्वितीय आवृत्ती - लक्ष्मी मुद्रनालय, बेंगलोर - 2012
9. प. शेट्टार - प्राकृत जगद्वलय - द्वितीय आवृत्ती - अभिनव प्रकाशन, बेंगलोर - 6 जुलै 2018
10. शां. भा. देव - महाराष्ट्र व गोवे शिलालेख - ताम्रपटांची वर्णनात्मक संदर्भ सूची - व्यवस्थापक, शासकीय मुद्रणालय व लेखनसामग्री भांडार, कोल्हापूर - 416703 यांच्याव्दारे मुद्रित आणि संचालक, शासकीय मुद्रण, लेखनसामग्री व

प्रकाशने, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई - 400074 यांच्याव्दारे
प्रकाशित - 1984

Historical Drought Events and Farm Income in India

Dr. Satish Vyavahare¹Mr. Sambhaji Shinde²

¹Assistant Professor, LBS College, Satara.

²Assistant Professor, Vidnyan Mahavidyalaya, Sangola

Corresponding Author- Dr. Satish Vyavahare

Mail ID: satishraj.1415@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7403104

Abstract:

This paper focuses on area affected by drought in percent of total area of the country, Annual growth of farm income in India during 2002-03 and 2012-13 and farm income of major states in India. Drought is a natural crisis which badly affects the agricultural production and productivity. The droughts not only affect the food production at the farm level but also the national economy and the overall food security as well. The year 1918 country seems to be affected as never before when 70 percent of Indian experienced drought. The second large scale drought was in year 1899 with 68 percent of the area affected.

Key Words: Rainfall, Moderate & Severe drought, Farm Income.

Introduction:

Drought has a direct and indirect impact on the economic, social and environmental fabric of the country. Depending on its reach and scale it could bring about social unrest. The immediate evident impact of monsoon failure leading to drought is felt by the agricultural sector. Drought is a natural crisis which badly affects the agricultural production and productivity. Farmers have faced problem of economic loss by increasing cost of production and reduce income of agriculture production and their effects on income and consumption expenditure of farmers. The following impact passes on to other sectors: 1 A shortage of raw material supplies to agro-based industries. 2 Reduced rural demand for industrial/consumer products due to reduced agricultural incomes. 3. Potential shifts in public sector resource allocation from investment expenditure to financing of drought relief measures. One of the sectors where the immediate impact of famine is felt is agriculture. With the increased greatness or extended duration of drought prevalence, a significant fall in food production is often

noticed. Drought results in crop losses of different magnitude depending on their geographic incidence, intensity and duration. The droughts not only affect the food production at the farm level but also the national economy and the overall food security as well.

2. Rainfall And Area Affected By Drought In India:

Drought is a natural crisis which adversely affects the agricultural production and productivity. Farmers have faced problem of economic loss by increasing cost of production and reduce income of agriculture production and their effects on consumption expenditure of farmers. Indian metrological department receiving rainfall with deficiency of 26 percent or more has been assumed to be drought affected. Above table shows that in a year 1918 the country seems to be affected as never before when 70 percent of Indian experienced drought. The second large scale drought was in 1899 with 68 percent of the area affected, followed by 1877 with 59 percent, 1987 with 48 percent and in the year 2009 was 46 percent area affected by drought.

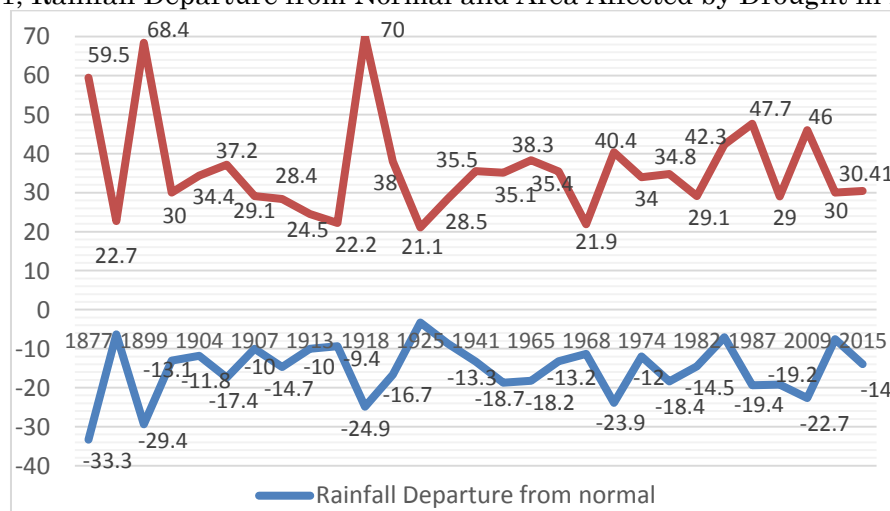
Table 1
Status of Rainfall and Drought in India during 1877–2015 (%)

Sr. No	Drought Year	Rainfall monsoon season (June-Sep.)	Rank as per percent	Areas affected in percent of total area of the country by			Rank as per area affected
				Moderate	Severe	Total	

		Departure from normal	Departure of rainfall	drought	drought		drought
1	1877	-33.3	1	30.6	28.9	59.5	3
2	1891	-6.3	28	22.4	0.3	22.7	26
3	1899	-29.4	2	44.1	24.3	68.4	2
4	1901	-13.1	18	19.3	10.7	30	18
5	1904	-11.8	20	17.5	16.9	34.4	15
6	1905	-17.4	11	25.2	12	37.2	10
7	1907	-10	22	27.9	1.2	29.1	20
8	1911	-14.7	13	13	15.4	28.4	24
9	1913	-10	23	24.5	0	24.5	25
10	1915	-9.4	24	18.8	3.4	22.2	27
11	1918	-24.9	3	44.3	25.7	70	1
12	1920	-16.7	12	35.7	2.3	38	9
13	1925	-3.3	29	21.1	0	21.1	29
14	1939	-8.7	25	17.8	10.7	28.5	23
15	1941	-13.3	16	35.5	0	35.5	11
16	1951	-18.7	8	35.1	0	35.1	13
17	1965	-18.2	10	38.3	0	38.3	8
18	1966	-13.2	17	35.4	0	35.4	12
19	1968	-11.3	21	21.9	0	21.9	28
20	1972	-23.9	4	36.6	3.8	40.4	7
21	1974	-12	19	27.1	6.9	34	16
22	1979	-18.4	9	33	1.8	34.8	14
23	1982	-14.5	14	29.1	0	29.1	21
24	1985	-7.1	27	25.6	16.7	42.3	6
25	1987	-19.4	6	29.8	17.9	47.7	4
26	2002	-19.2	7	19	10	29	22
27	2009	-22.7	5	32.5	13.5	46	5
28	2012	-7.6	26	19	11	30	19
29	2015	-14	15	14.62	15.79	30.41	17

Source: IMD and DAC, Ministry of Agriculture.

Figure 1, Rainfall Departure from Normal and Area Affected by Drought in India (%)

The ranking of droughts by both these methods are given in the above table. Difference in some of the worst droughts identified by either method can be seen. As per this definition, the worst drought the country faced was in 1877 with ISMR

deficiency of 33 percent followed by 1899 with 29 percent deficiency, 1918 with 25 percent deficiency 1972 with nearly 24 percent deficiency and 2009 with nearly 23 percent deficiency. It can also be observed that in some years like 1891, 1907, 1913, 1915, 1925,

1939, 1985 and 2009 drought identify by the criteria of area affected did not reflect in the criteria of rainfall deficiency in India.

2. GROWTH OF FARM INCOME AS PER SIZE OF HOLDING IN INDIA:

NSSO Situation assessment survey in 59th round (2002-03) and 70th round (2012-13) are

the only sources of direct estimates of incomes of the farmers. Trends in the income over the decade were estimated using the two end points, namely 2002-03 2012-13.

Table 2
Annual Growth of Farm Income in India during 2002-03 and 2012-13

Sr	Size Class of Land Holdings (Hectares)	Total Annual Income (Rs) Per Agricultural Holding		CAGR (%)
		2002-03	2012-13	
1	Landless (0.01)	16560	54732	12.7
2	Lower Marginal (0.01-0.40)	19596	49824	9.78
3	Upper Marginal (0.41-1.00)	21708	62964	11.24
4	Small (1.01-2.00)	29916	88176	11.42
5	Semi-Medium (2.01-4.00)	43068	128760	11.57
6	Medium (4.01-10.00)	68172	235644	13.2
7	Large (10.00)	116004	496656	15.65
8	All Size	25380	77112	11.75

Source: NSSO (2005 and 2014), Situation Assessment Survey, Report No. 497 (59/33/5) and 69 (70/33/1).

Figure 2
Annual Growth of Farm Income in India during 2002-03 and 2012-13

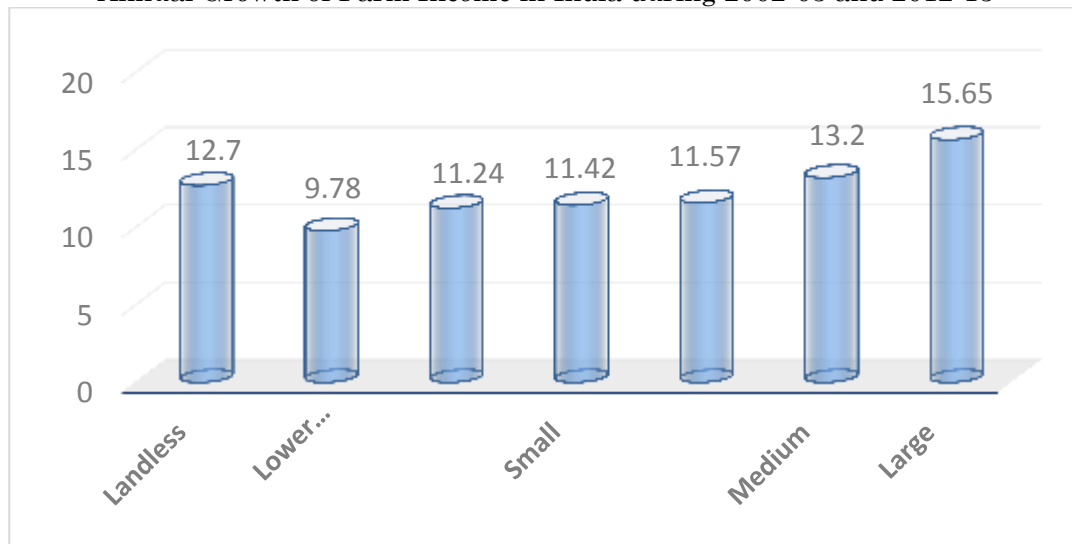

Table 2 reveals that the total income per an average agricultural holding improved to Rs.77112 during 2012-13 from Rs.25380 during 2002-03. That is, the income grew at a compound annual rate of 11.75. When measured in real terms, the income growth was 5.24 percent. The growth rates increased though marginally as we move from lower marginal to large farm size categories. Large farmers took less number of years to double their incomes compared to lower marginal farmers. The compound growth rate of

income of large farmers faster/high as compare to marginal farmers in India. Also, the increment in income during the year 2012-13 over that during 2002-03 increased as the farm holding size increased.

3. Level of Income of Farm Holdings of Major States in India:

The growth rates in income of farm holdings across major states of the country varied from 6.71 percent in West Bengal to 17.48 percent in Haryana.

Table 3

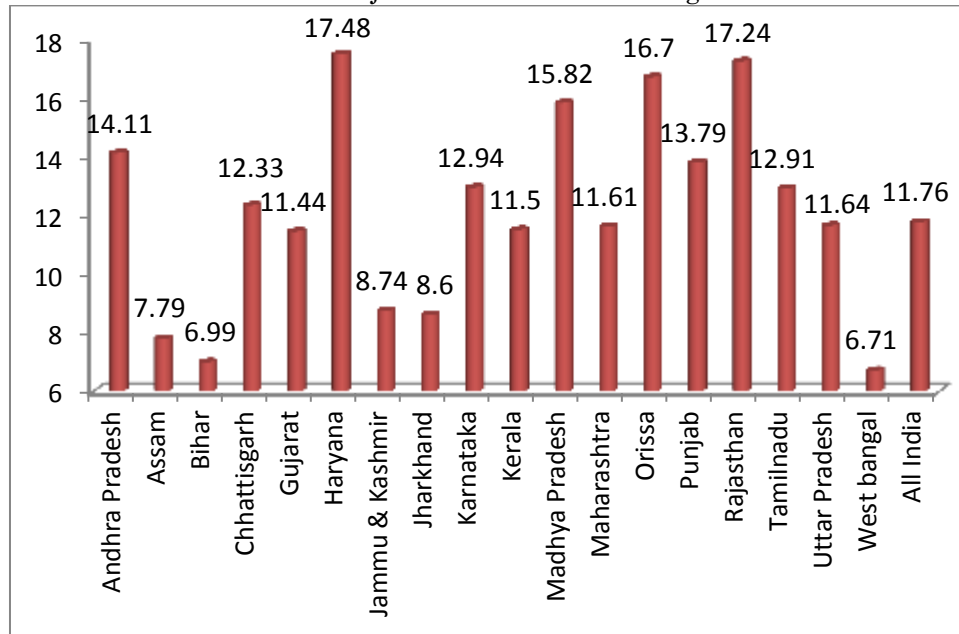
Growth of Farm Income of Major States in India during 2002-03 to 2012-13

Sr.	State	Total Annual Income (Rs.)		CAGR	Ranking based on CAGR
		2002-03	2012-13		
1	Andhra Pradesh	19608	73392	14.11	5
2	Assam	37932	80340	7.79	16
3	Bihar	21720	42684	6.99	17
4	Chhattisgarh	19416	62124	12.33	9
5	Gujarat	32208	95112	11.44	13
6	Haryana	34584	173208	17.48	1
7	Jammu & Kashmir	65856	152196	8.74	14
8	Jharkhand	24828	56652	8.6	15
9	Karnataka	31392	105984	12.94	7
10	Kerala	48048	142668	11.5	12
11	Madhya Pradesh	17160	74508	15.82	4
12	Maharashtra	29556	88620	11.61	11
13	Orissa	12744	59712	16.7	3
14	Punjab	59520	216708	13.79	5
15	Rajasthan	17976	88188	17.24	2
16	Tamilnadu	24864	83760	12.91	8
17	Uttar Pradesh	19596	58944	11.64	10
18	West bangal	24948	47760	6.71	18
	All India	25380	77112	11.76	-

Source: NSSO (2005 and 2014), Situation Assessment Survey, Report No. 497 and 69.

Figure 3

Growth of Farm Income of Major States in India during 2002-03 to 2012-13 (%)

The growth rates in income of farm holdings in Maharashtra are 11.61 percent. The lowest growth rates in income of farm holdings is West Bengal 6.71 percent followed by Bihar are 6.99 percent, Assam 7.79 percent, Jharkhand 8.60 percent and Jammu & Kashmir 8.74 percent. The highest growth rates in income of farm holdings is Haryana 17.48 percent followed by Rajasthan

are 17.24 percent, Orissa are 16.7 percent and Madhya Pradesh 15.82 percent.

Conclusion:

Drought has badly affected by agricultural sector because the production of food grains has declined in the drought year. Farmers have faced problem of economic loss by increasing cost of production and reduce income of agriculture production and their

effects on income and consumption expenditure of farmers. Indian metrological department receiving rainfall with deficiency of 26 percent or more has been assumed to be drought affected. It is concluded that in a year 1918 the country seems to be affected as never before when 70 percent of Indian experienced drought. The second large scale drought was in 1899 with 68 percent of the area affected, followed by year 1972 40.4 percent area affected by drought in India and recently 2015-year 30.41 percent of total area affected by drought. The Compound growth rates of farm income increased though marginally as we move from large farm size categories. Large farmers took less number of years to double their incomes compared to lower marginal farmers.

References:

1. Acharya, S. S & Agarwal, N. L. (2004). *Agricultural Marketing in India*, New Delhi, Oxford & IBH Publishing Company Private Limited, 2004.
2. Atkinson, A., Rainwater, L. and Smeeding, T. (1995): *Income Distribution in OECD Countries: Evidence from the Luxembourg Income Study (LIS)*, Social Policy Studies, Paris: OECD, October, 1995.
3. Desai B. M. (2003), *Drought Impact and Vision for Proofing*, *Economic and Political Weekly* May 24, 2003.
4. Gupta A. K., Tyagi P., and Sehgal V. K. (2011), *Drought disaster challenges and mitigation in India: strategic appraisal*, *Current Science*, Vol. 100, No. 12, 25 June 2011.
5. Joshi A. (2004), *Farm Household Income, Investment and Consumption*, *Economic and Political Weekly*, January 24, 2004.
6. Oldiges C (2012), *Cereal consumption and per capita income in India*, *Economic & Political Weekly*, vol. xlvii no. 6, 11 February, 2012.
7. Selvaraj K. N., Ramasamy C (2006), *Drought, Agricultural Risk and Rural Income Case of a Water Limiting Rice Production Environment, Tamil Nadu*, *Economic and Political Weekly* June 30, 2006.
8. Singh A. K. (2013), *Income and Livelihood Issues of Farmers: A Field Study in Uttar Pradesh*, *Agricultural Economics Research Review*, Vol. 26, pp 89-96.

Innovative Irrigation System for Agriculture Development in Droughtprone Area - A Case Study in Sangola Tahsil of Solapur District

Mr. S.G. Patil¹ Prof. S. S. Kambale²

¹Research Scholar, Assistant Professor, Shri JTT University Jhunjhunu (Rajasthan).

²Head Dept. of Geography, Sangola College

Corresponding Author- Mr. S.G. Patil

Email-shankargpatil82@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7403165

Abstract:

Irrigation is regarded as an essential part of sound infrastructure and is one of the mechanisms of agricultural activities. It motivates the farmers to adopt innovative irrigation system and go in far more intensive cropping there by creating new prospects for useful employment. However it depends relatively or fully on the nature and mode of irrigation which are governed by physio-socio-economic conditions of the region. In drought prone area like Sangola tehsil it is largely governed by physio-climatic conditions rather than socio economic conditions Hence it is the need of time to assess the innovative system of irrigation facilities which impact the nature of agricultural development to a large extent. To overcome the water scarcity problem in severe drought prone area like Sangola Tahsil, farm pond which is advanced means of irrigation, employed in Sangola Taluka. It is now becoming dynamic means of irrigation. Here an attempt is made to assess its success and importance in irrigation and agricultural applies.

Present study is based on primary data collected through rigorous field work. It has been supplemented by secondary sources of data, collected from the record of agricultural department, Panchayat Samiti, Sangola, District Statistical abstract etc. The analysis exposes that this innovative means of irrigation has proven its importance in successful cropping, farming in this region. It is an important means by which farmer can store the waste water and utilize in scarcity period of the year. This is an ideal example to overcome on drought condition. It seems to be lot of scope for extension of farm ponds for irrigation in the drought prone area wherever such type of condition prevails.

Introduction:

Irrigation is a vital input for the agricultural development. It inspires farming economy resulting the variation in agricultural land use. It is important for crop growing and better in especially in areas where rainfall is low-cut principally in drought prone area irrigation plays very dominant role in reducing the adverse influence of scanty and unassured rainfall. In this area it is terrible to grow crops without irrigation, beside this irrigation cannot be considered only for its protecting role of cover against the vagaries of rainfall and drought, but has also more importance apply to the acceptance of agricultural innovations, new cropping patterns and overall development agriculture as well. Thus irrigation is the main axle around which the whole developing and developed agricultural actions revolve.

Objectives:

In view of the above present study highlights the adoption of innovative irrigation to overcome the water scarcity problem. An attempt is also made to assess the importance of this means of irrigation on the background of opposing scarcity problems of electricity and labors.

Data Sources And Methodology:

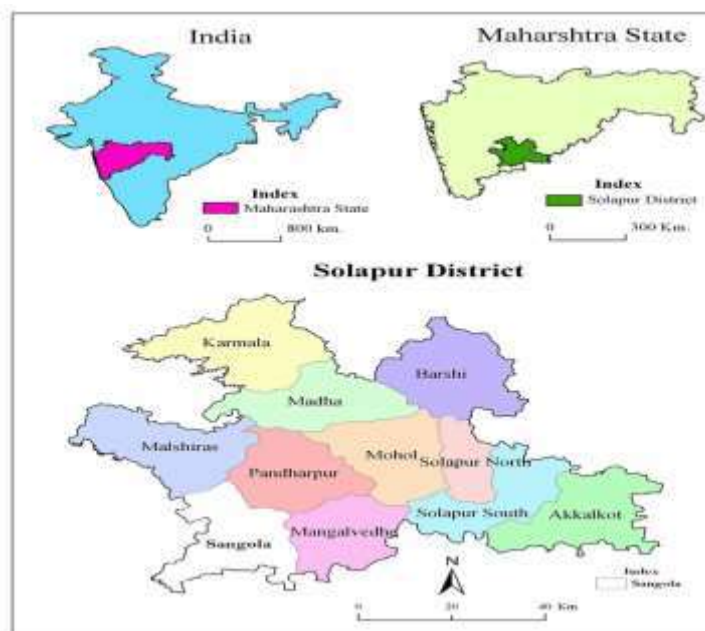
Current study is centered on primary data collected through rigorous field work. It has been supplemented by secondary sources of data collected from the records of agricultural department Panchayat Samiti Sangola and district statistical abstract. The collected data is possessed and presented in the form of tables, maps and photographs. For the present study Sangola taluka is selected as a study region as where villages are considers

as an area unit. The study kept to the period of 2017-18 to 2018 - 19.

Study Region:

Sangola taluka is a core part of the drought prone area of Solapur district of Maharashtra. (Fact finding committee 1973), occupying south western corner of the Solapur district. The taluka is exhausted by Man basin. Its latitudinal extension is from 17° 6' 17" north to 17° 40' 35" north, as where its longitudinal extension is from 74° 51' east to 75° 20' 25" east. It is located in the eastern part of Khanapur plateau. It covers an area of 1594.10 sq.kms.covering 10.71% area of the district and supports 2,71,670 population (2011). The taluka comprises 103 villages.

Physiographically it is a pediment plain with dissected line of ShambhuMahadev Range along its south western and southern border, facing east and north east with moderate slope. Few scattered residual hills are found in the North West. The taluka gives an appearance of undulating Topography. Lithologically it belongs to Deccan trap (Gazetteer 1975). Average annual rainfall is 595.31mm. Generally this taluka receives some assured rainfall in September and October from north east retreating monsoon winds. Usually highest temperature is recorded in April and May (over 42°C), whereas lowest is experienced in the month of January (below 16°C). The climate is generally hot and dry classified as semi-arid.

Soil of the taluka is mainly of Deccan trap volcanic origin. It exhibits a certain toposequence of very shallow on ridge, medium deep on slopes and deep soil at lower reaches of the streams.

Necessity Of Irrigation:

The region under investigation is located at the core part of drought prone area of Solapur district of Maharashtra. It has always been affected by unassured rainfall situations and as a rule the poorer the rainfall the greater is its variability and more is the necessity of irrigation. In addition to this dominant hot and dry climatic condition causes to high probable evapotranspiration which makes farming practices risky in the region. Following table number 1 also shows that due to unassured and poor rainfall, high

evaporation groundwater level of the study region has depleted at highest level. The average ground water level of the district is 6.02 Mtrs. in 2000. At the same time ground water level of Sangola taluka was 7.44mtrs. Depth. While notable depletion of ground water level is found in the year 2005 which was 16.23mtrs at depth, at that time district ground water level was 9.04mtrs. It means that taluka is consistently experiencing low rainfall, low ground water level and less availability of water for irrigation. On the experience of adversative climatic situations farmers of the region are always in search of new means of irrigation by saving and conservation of water. With the imperial knowledge and government supports. They have adopted new means of

water conservation and method of irrigation. In the course of time government of Maharashtra has launched the scheme of farm pond construction for which government provides substutional financial funds.

Innovative Irrigation System:

“This innovative irrigation system is a large holepit in the earth. Generally square or rectangular in shape, which harvests rain water and store it for future use. It has an Inlet to regulate in flow and an Outlet to discharge excess water. The pond is surrounded by a small bund, which prevents

erosion on banks of the bund”. Building and size of farm pond depends upon size of landholding of respective farmers, type of crop cultivation for which farm pond is to be constructed, and availability of rainwater which is to be stored in. Construction of farm pond is innovative phenomena in irrigated agriculture practices.

From last ten years on the large scale farm pondbuildingprogramme started in Sangolateshil following table shows the village and year wise growth in the number of farm ponds.

ANALYSIS OF SPATIOTEMPORAL GROWTH OF FARM PONDS

Sr.No	Name of the Village	2017-2018	2018-2019	Total
1	MahudBudruk	11	17	28
2	Dhayati	9	18	27
3	Wazare	3	13	16
4	Kadlas	9	5	14
5	Mahud(chik)	2	12	14
6	Balwadi	13	1	14
7	Ajanale	4	9	13
8	Haldahiwadi	1	12	13
9	Akola[w]	3	10	13
10	Sangola	5	8	13
11	Mangewadi	4	7	11
12	Sonand	4	7	11
13	Kamlapur	4	7	11
14	Waki (Gherdi)	6	4	10
15	Devaktewadi	9	1	10
16	Shivane(w)	4	5	9
17	Manjari	2	7	9
18	Nazare	1	8	9
19	Ligadewadi	4	4	8
20	Gaigavhan	4	4	8
21	Shirbhavi	2	5	7
22	N.Lotewadi	0	7	7
23	Narlevadi	1	6	7
24	Kidbisari	3	4	7
25	Ekhatpur	2	4	6
26	Alegaon	2	4	6
27	Metkarwadi	5	1	6
28	Khilarwadi	4	2	6
29	Jawla	2	4	6
30	Hatid	0	6	6
31	Sonalwadi	3	2	5
32	Rajuri	3	2	5
33	Achakdani	2	3	5
34	Sangewadi	0	5	5
35	Karandewadi	3	2	5
36	Chopadi	1	4	5
37	Medshing	2	3	5
38	Dongargaon	1	3	4
39	Chincholi	1	3	4
40	Katphal	2	2	4
41	Chinake	0	3	3

42	Wadhegaon	0	3	3
43	Bagalwadi	1	2	3
44	Methwade	0	3	3
45	Laxminagar	0	3	3
46	Bhopasewadi	0	3	3
47	Manegaon	2	1	3
48	Jujarpur	1	2	3
49	Tarangewadi	1	2	3
50	Agalawewadi	0	3	3
51	Lonvire	3	0	3
52	Khavaspur	0	3	3
53	Hanmantgaon	0	3	3
54	Mahim	1	2	3
55	Hangirage	0	2	2
56	Tippehali	2	0	2
57	Junoni	0	2	2
58	Somewadi	1	1	2
59	Watambare	0	1	1
60	Burangewadi	0	1	1
61	Devale	0	1	1
62	Kole	1	0	1
63	Rajapur	0	1	1

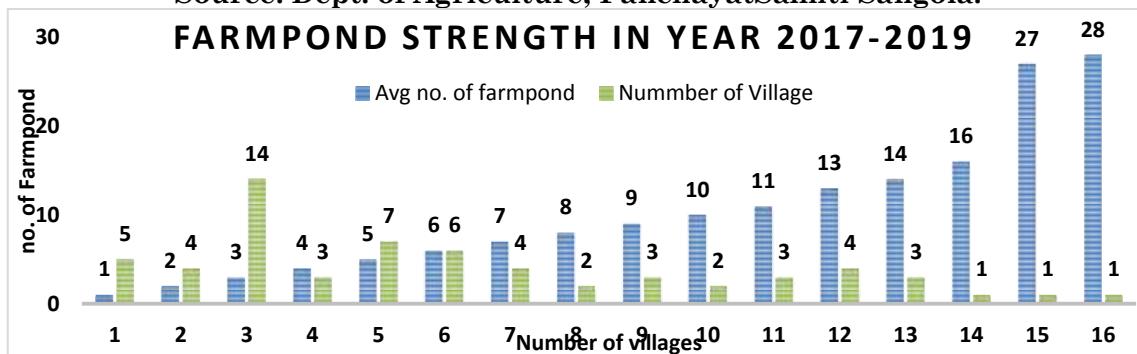
Source: Dept. of Agriculture, PanchayatSamiti Sangola.

Above table presentations that the government has launched the arrangement of building of farm ponds in the Year 2005-06. At the beginning, there was very poor response from the farmers up to the year 2010-11.

Table: Farm pond Strength in Year 2017-2018 and 2018-2019

Sr.No	No. of Villages	No. of Farmponds
1	5	1
2	4	2
3	14	3
4	3	4
5	7	5
6	6	6
7	4	7
8	2	8
9	3	9
10	2	10
11	3	11
12	4	13
13	3	14
14	1	16
15	1	27
16	1	28

Source: Dept. of Agriculture, PanchayatSamiti Sangola.

Mostly in the years 2017-18 and 2018-2019 extreme villages are rich in the acceptance of this system. Still it is found that there is very irregular image of spreading of farm ponds in the last years. It is observed that the village like Mahud {Budruk} is leading in the building of farm ponds in the top number. i.e. 28. It has followed by Dhayati, Wazare, Kadlas Mahud (CK), Balwadi, Ajanale, Haldahi wadi. In these villages high number farm ponds is found. The villages like Akola (W), Sangola, Mangewadi, Sonand, Kamapur, Waki (Gheradi), Devkatewadi, Shivane, Manjari, Nazare, Ligadewadi, Ekhatpur, Sonand, Manjari, Sonalwadi, Rajuri, Alegaon, Shirbhavi, etc. are having medium number of farm ponds. While villages like Dongargaon, Metkarwadi, Chinke are having low number of farm ponds. Rest villages have lowest number of farm ponds.

Significance of Farm ponds:

In brief the significance of farm pond can be potted as following.

In rainy season existing rainwater is stored and used in shortage period.

Water of farm pond is delivered to crop plant mainly through drip irrigation system by which timely and carefully use of water can be made.

Farm pond helps appropriate growth of crops and good-looking yields of crops.

Because of acceptance of drip irrigation systems from farm ponds lowest workers are required.

Due to guaranteed available water crop manufacture is increased.

Via this method optimal area can be taken under crop cultivation.

Now the path of field work it has been found that maximum farm ponds are constructed at high promotion in the field and water is stream to crop through drip irrigation by drain off system which do not require electric drive which helps in electricity exchangeable.

Water which wasting in run-off is checked and stored in such farm ponds and soil erosion is controlled.

This Irrigation system reduces the number of workforces, employ cost and ultimately manufacture cost of crops.

Because of guaranteed obtainable water one can preplan the crop farming, due to which abundant crop manufacture can be gathered.

Somewhere there is suitable and sure storing of water in such pond fishery can be established which ultimately causes to growth the financial position of farmers.

Conclusion:

1. Nearby is very inequality of spreading in this irrigation system.
2. It has massive vital regarding water availability.
3. Water storage, labour cost saving, electricity saving and sustains of ecological stability.
4. Around is a need of spread on extreme scale & extra time of these irrigation system.
5. Building of farm ponds is result of approach the farmers, available technical known how's and accessibility of money.
6. Water of the farm pond is preponderantly used for fruit crops & that too water shortage period in the study region.
7. This as a supreme means of irrigation in the drought prone area.
8. It is an ideal which can be accepted wherever such type of geographical drought prone condition.

References:

1. Agriculture department, Panchayat Samiti, Sangola.
2. District Statistical abstract, Solapur.
3. Dr Bureau of Economics and Socio – Economics review and statistics, Govt. of Maharashtra. District Statistical Abstract of (1997-2000) Solapur.
4. "Modern technique of water conversation in Drought prone area and agriculture development – A case study in Sangola Tahsil of Solapur Prof. S.G. Patil¹. B. R. Phule²
5. Pawar C.T and Shinde S.D. (1979) Well Irrigation in upland districts of South Maharashtra – A spatio-temporal perspective Geographical review of India, Calcutta, Vol. 41.4, PP.314-320.
6. Dr. B.R. Phule Geographical perspective on Irrigation Landscape of Solapur District of Maharashtra, International Conference held at Shantiniketan Calcutta (WB) in January 2001.
7. Williamson A.V (1925) Irrigation in Indo-Gangatic Plain, Geographical Journal Vol.65, PP.141-153.
8. Pawar C.T. (1989) Impact of Irrigation – A Regional Perspective, Himalaya publishing House, Bombay

Fantasy, Magical Realism in Ian McDonald's Mars Series

Bhagyashri Ramrao Deshmukh

Research Student Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur
November 2022.

Corresponding Author- Bhagyashri Ramrao Deshmukh

DOI-10.5281/zenodo.7403188

Introduction-

The whole world is surrounded by fantastic things. Our every activity depends on fantasy also. Each and every person has their own fantasy about life partners, dreams, achievements, etc. Everything in it makes literal science fictional and technological sense, but everything *feels* like magical realism and makes sense emotionally and mystically. There's a fair bit of science fiction that feels like a fantasy. The thing you have to remember reading this is that it isn't a metaphor. McDonald's doing a thing that science fiction does of literalizing metaphor, and he's doing it at deeper levels than you usually see it done, so it's like a direct transfusion of metaphor. McDonald's greatest strengths as an author are his world-building and his fairytale-like narrative.

Magical realism and fantasy-

Magical realism is one of the most unique literary movements of the last century. Within a work of magical realism, the world is still grounded in the real world, but fantastical elements are considered normal in this world. Like fairy tales, magical realism novels and short stories blur the line between fantasy and reality. Magical realism differs from pure fantasy primarily because it is set in a normal, modern world with authentic descriptions of humans and society. Ian McDonald has constructed an oasis on Mars—Ares, that is—in the middle of its rust-red Great Desert, where rain has not fallen for some one hundred and fifty thousand years. "Desolation Road" and "Ares Express," is the exotic far-future setting of a terraformed Mars. The various locations are depicted in wonderful and mystical detail. There is a great variety of settings including the underground city of Belladonna, the diamond-domed Grand Valley, the lush Forest of Chrys, along with the titled settings of Desolation Road and Ares Express. Ian McDonald's *Desolation Road*, *Ares Express* is set on a terraformed Mars where fusion-powered locomotives run along the network of rails that is the planet's circulatory system and artificial bits of intelligence reconfigure reality billions of times each second. For this

paper, two science fiction are selected by Ian McDonald. These are the following;

- 1) Desolation Road
- 2) Ares Express

Desolation Road is a shining data point, because it isn't like anything else and yet it is coming from a knowledge of what the genre can do and can be and making something new out of it. *Desolation Road* is a magic realist tale of the birth, life, and ultimate destiny, of a desert town. It just so happens that this town is set on a terraformed Mars. This book is a kind of sci-fi magical realist novel, there is also the fact that this is a generational epic, telling the story of Mars from the perspective of the families that make up the founding members of the tiny habitation of Desolation Road and their descendants. McDonald's novel does seem to differ in one significant element: here we have a science fiction tale set in a world whose basic accepted tenets are already well beyond the "everyday" experiences of what we perceive as a "normal life"

McDonald's has succeeded in taking the Wild West and transplanting it onto Mars. This leads to charming tales about strangers with strange pasts blowing into town, in this case, a little, tiny town called Desolation Road that isn't really supposed to exist. We are introduced to interesting character after interesting character, and see how they get

along with each other, and it is wonderful. It's also fun to see the Wild West on Mars and watch how McDonald adds fun science-fiction things to this such as cloning, test-tube babies, aliens, time travel, and cyborgs. The town of Desolation Road grows from a one-man outpost to an industrial hotbed and beyond. This is the story of Desolation Road, a ramshackle, hodgepodge little town of misfits that, over the course of its decades-long existence, would grow to be the home of scandals, time travelers, a religious movement, terror cells, labor disputes, a baby in a jar, and an all-out war which would, briefly, turn the accidental colony into the most important place on Mars.

Despite its sci-fi setting, Desolation Road fits more in the magical realism genre with its colorful setting and dreamlike plot. A well-done mix of Magic Realism and Science Fiction, with homages and small details. Another advantage of Magic Realism applied to Science Fiction is that, as it is really Fantasy with a science veneer, it does not age so badly, so this book is still as fresh today as when it was published. A sense of wonder permeates the story's fantastical elements, a sense that miracles are possible, and that magic exists in this technological world.

It's set on a future Mars in a desert that's been terraformed, where a scientist named Dr. Alimantando comes across a Greenman who leads him to a device that allows him to convert the area around it to a livable oasis. He names the town "Desolation Road" because "Lonelyville" isn't quite as catchy and sits back expecting to exist in complete solitude forever with only his own thoughts to keep him company.

Ares Express' is set on a terraformed Mars which is crisscrossed by fusion-powered trains, and the protagonist, Sweetness Octave Glorious Honey-Bun Asiiim Engineer 12th, is a typical young heroine who runs away from an arranged marriage into a series of improbable, if not impossible, adventures. McDonald is a skilled writer, but because his primary concern appears to be the nature of this kind of narrative, and what that means to the character of the protagonist, and the creative limitations placed on the author, the adventures themselves are almost an afterthought.

Sweetness is a strong and likeable character, and her tough-as-nails grandmother, Taal, is a joy to read about. She uses her feisty old woman role to get her way and fearlessly travels far and wide to find her runaway bride of a granddaughter. A Mars of the imagination, like no other, in a colourful, witty SF novel; Taking place in the kaleidoscopic future of Ian McDonald's *Desolation Road*, *Ares Express* is set on a terraformed Mars where fusion-powered locomotives run along the network of rails that is the planet's circulatory system and artificial bits of intelligence reconfigure reality billions of times each second. One young woman, Sweetness Octave Glorious-Honeybun Asiiim 12th, becomes the person upon whom the future - or futures - of Mars depends. *Ares Express* is a wild and woolly magic-realist SF novel, featuring lots of bizarre philosophies, strange, mind-stretching ideas and trains as big as city blocks. The characters have some eccentric trait that makes them outside the norm. Such traits include supernatural or magical talents, unusual outlooks, being part of a strange and exotic sub-culture, and most extreme of all, undergoing an actual physical transformation from human to inhuman.

Conclusion-

Like *Desolation Road*, the Mars of *Ares Express* is conceptually held together through the massive railroad track making a complete circle around the planet, the only thing holding these far-flung communities together; this time, though, we actually get on one of the trains using this track, following the fates of the various, again Medieval-sounding, hereditary families making up the various technicians needed to make those oversized train-cities run. An imaginative & transcendental future history of Mars. McDonald's characters belong to various families who run, service and maintain giant trains circumnavigating Mars. All the events are shown in these two novels really magical. When we read these novels definitely got the idea of magical realism.

References

1) Braak, Chris (10 May 2010). *Far Future Martian charm and Railway Adventure in Ares Express*. Io9(Blog), retrieved 7 September 2015.

2) Danow, David. (2014) *The spirit of carnival: Magical realism and the grotesque*. University Press of Kentucky.

3) Doctorow, Cory (2009) , Ian McDonald's brilliant Mars book, Desolation book, Boing Boing, Retrieved 7 September 2015.

4) <https://scholarblogs.emory.edu/postcolonialstudies/2014/06/21/magical-realism>

5) McDonald , Ian (2001) *Ares Express* , London , Simon and Schuster , Print.

6) McDonald, Ian (1988) *Desolation Road* , New York : Bantam books , Print.

7) Young , Robert *Post colonialism :An Historical Introduction* , Blackwell ; Oxford

**Weather History And Its Application For Flood Management In Krishna River:
Geoinformatics Approach**

Dr. Baban S. Gaikwad¹ Dr. Amol M. Pawar²

¹Assistant Professor Dept. of Marathi, Sangola College Sangola.

²Assistant Professor Dept. of Geography, Sangola College Sangola.

Corresponding Author- Dr. Baban S. Gaikwad

Email- babangailwad354@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7403224

Abstract

In the recent years large scale strenuous floods have been observed in the India. Floods are among the most disturbing natural hazards in the India. National and International organizations makes a top policy management of flood. In the present research paper an attempt has been made to suggest integrated flood control management plan. Present research approach is utilized as a long term weather disaster management in the study region. These integrated plan to changes in the study of land use land cover pattern, nature complex, region variation, achieved high quality to extent, water imbalances, environmental crises and its future prediction. To generate integrated flood control management plan using GIS and RS cell.

Keywords: RS, GIS Cell, Integrated plan, flood control management, satellite images.

Introduction

The geographical coordinated processing of GIS, RS and GPS data gateway is the application applied for using the satellite data set to result is skill and efficiency. Information about the region related to water (flood). Collected information basis to make the integrated flood control management programme and analysis in order to make the best possible way to control flood water to the repeated flood affected region.

Flood control management program involves the process of rescue, relief, evacuation, habitation, mitigation response and recovery pattern which is combination of investigation, measuring, design, techniques, planning, decision making and action. These synchronized efforts to features being vital way to make sure disasters are flood in control. To suggest flood disaster integrated plan model in study region the plan modeling can be done using different dataset. Disaster management for applied study on geographical point of view with related Geoinformatics approach. In the Satara,

sangli district used special technology to collect, store, combine, analyse and overlay large amounts of information and spatial data related to locations. The more precisely study to understand the climatic climax on the study region.

Present study mostly relies on collected spatial and non-spatial data from different sources. Collected data uses different types of techniques in flood analysis is scientific real time outline. This research runs for data processing and its arrangement through the various computer softwares and different methodological techniques. Study awareness of rescue, relief, mitigation, flood management plan. To overall Integrated flood control management programme in Krishna River.

Study Area

Satara, Sangali and Kolhapur district lies in the south part of Maharashtra state in India. It is situated in the south western part of the state and western limit of the Deccan table land. The geographically extends between 16.7050° to 17.6805° N latitude and 74.0183° to 74.5815° E longitude. (Fig. 1).

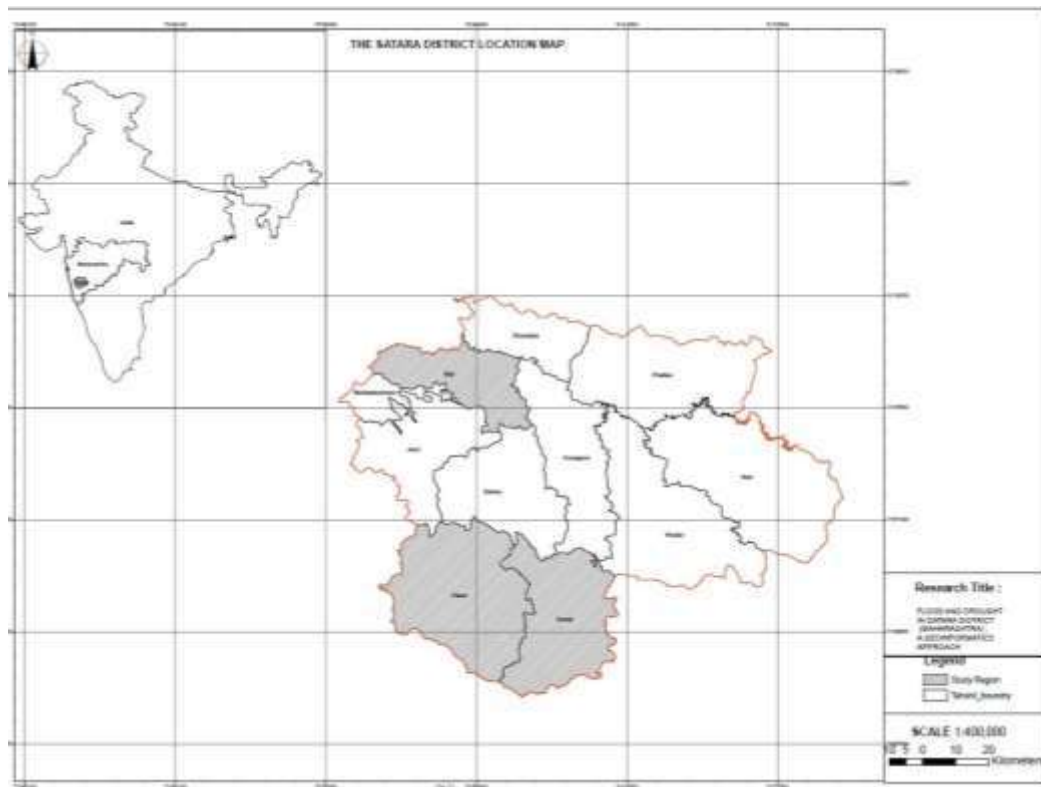

Fig. 01

Objectives

1. To suggest plan for Integrated flood control management in Krishna River
2. To study spectral characteristics of flood by using satellite technology.

Methodology

The methodology consists of data collection and data basing required for flood hazard analysis and Geo-Statistics analysis. Based on the flood hazard analysis and Geo-Statistics analysis, the instigated flood control management programme is carried out.

Used Satellite Data

1. Google Imagery: Visual viewing up to 700 metres.
2. GPS/DGPS Trimble: Point, Polyline and Polygon collection.
3. Satellite data: Landsat-7 ETM+ images SRTM (2012), IRS-ASTER (2006) and IRS-P6 LISS-III(2018)

Used Hydro-Meteorological Data

Rainfall from 11 meteorological stations and stream flow data at 2 gauging stations were used. Daily rainfall data of 13 rainfall

gauging stations for the same period were obtained from the Indian Meteorology Department. Rainfall of 120 years (1901 to 2021) period for the district was obtained from the Meteorological Department at Pune.

Gis And Rs Data Processing Method

GIS is used in managing the wide range of hazard and disaster stage. Remote Sensing provides the structure information of the river basin. Disaster relief phase, use to search and rescue operations in areas. In the disaster rehabilitation stage, useful to arrange the damage information and to find sites suitable for temporary or permanently for habitation. Information from remotely sensed data can be inputted to a Geographic Information System (GIS) and other networking system which can then be combined with ancillary data to provide information of disaster management. This research work following data handling from GIS fame. This research work plays role of RS and GIS shows in following schematic chart. (Fig. 2)

GIS AND RS DATA PROCESSING METHOD

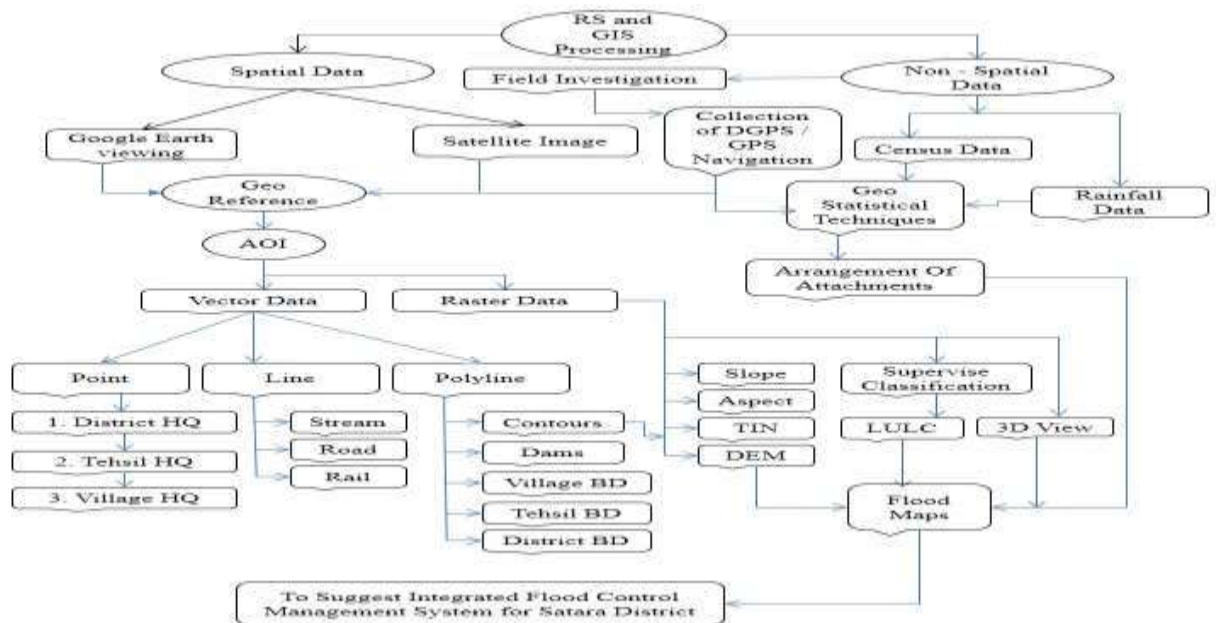

Fig. 02

Application Of Integrated Flood Control Management System

Flood forecasting and latest flood warning information system of Krishna and Koyna edge flood affected villages under Patan and Karad tehsil and Wai city need to install automatic generated database and showing flood intensity affected areas buffer zone maps. Thus need base map in RS, GIS techniques river and its tributary pattern and water flowing capacity, catchment area, Dams capacity, elevation of each cell, Arial topography, settlement parcel, infrastructure network etc. To collect the online information for rainfall monitoring stations a hoarse basis, Rainfall forecasting for next 24 hours (satellite information), Dams release water, river availability water. The Geo-statistic calculation on software basis for collected information with respect to base maps. Output of Web GIS built maps including statistics, flood forecasting and flood warning information system in study region. The output flood information to release in various media likely TV, Radio, Newspapers, local annulments, Notice board and Davndi etc.

In the Krishna river side flood control system is developed based on RS, GIS and GPS cell. The appreciate management of regulation for Patan, Wai, Karad and Sangli tehsils flood control. Flood management of Satara and Sangli district there is needed to develop and applied integrated flood control management program. Fig. 3 depicts the concept of

integrated flood control management program at Krishna River.

Functional key elements for integrated flood control management program in Krishna River.

1. Multiple functional software platforms
 - a. GIS database construction
 - b. RS, GIS, ENVI and GPS provide base maps which show pattern of district
 - c. Information attached to real fly on Google earth
 - d. GIS web maps
2. Supporting base information
 - a. Historical information integration for flood
 - b. Rainfall data available backwashed 1900 to 2021 and continuous applied
 - c. Water regime system
 - d. Dam water storage capacity
3. Module management network
 - a. Slope model show the slope pattern to make excess flood water direction way
 - b. Aspect shown the slope facing angle to clearly understand water flow direction
 - c. DEM show physiographic analysis model
 - d. TIN model show the high level river edge pattern and 3D view of study region
 - e. LULC model show land pattern for useful rescue, evacuation, relief, rehabilitation and to making the suggest plan
4. Technical application
 - a. To suggest excess flood water divers to the dry prone region
 - b. Recommend Flood control management programme

The Satara District

Integrated Flood Control Management Programme

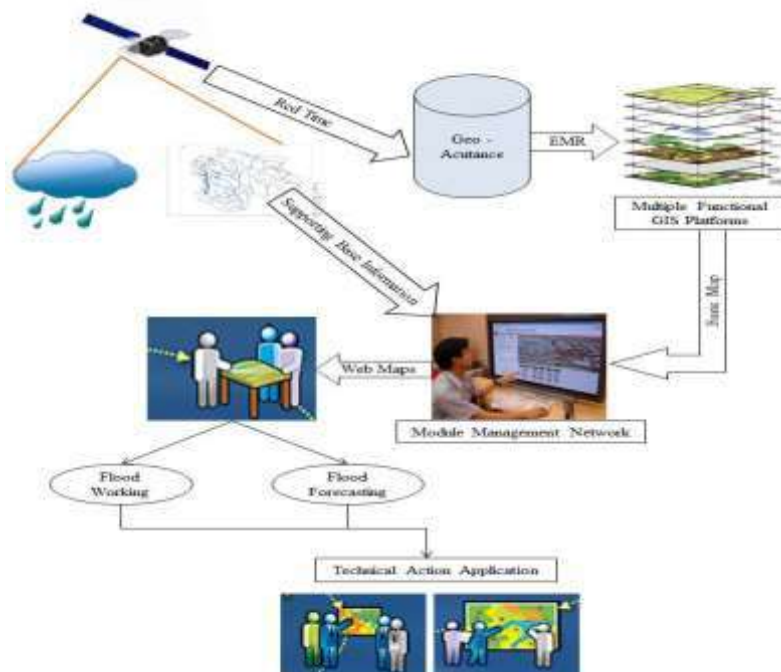

Fig. 03

Results And Conclusions

Sustainable social development. The integrated flood control plan has provided many functional key to control the flood. The integrated network system has played a very important role in flood control and disaster mitigation, especially in the serious floods occurring along the middle and lower reaches of the Krishna and Koyna River in study region. Through daily remote monitoring of floods in whole district or part of Karad, Patan and Sangali the integrated plan can quickly let makers flood maps know the exact extent and development of floods. This allows them to adopt effective measures for disaster relief. Through detailed assessment of damage and losses caused by floods, the system can help decision makers better understand the behavior of floods, related human activities, and their interaction. This network system remove the flood intensity and better flood performance understand. Some considerations for future improvement follow. For flood plan management the more needful to control the flood of Patan, Karad tehsils and Wai city in Satara district. In Patan tehsil villages are Patan city, Chopdarwadi, Maundraul Haveli, Khilarwadi, Sajur and Mhوپre. In Karad tehsil management for villages are old Sakurdi, Tambave, Old Supane, Yerwale, In

Karad city (Preetisangam, Shikhurvarpeth, old Gote, Chawadichowk, some part of Rukmininagar, Mujawar colony), Karve, Kapil, Atake, Shere, Gondi, Rethare Bk. Kh., NavinmalkhedaKhubi etc. Also management of Wai city a specific for surrounded by GangapuriGhat,

Marathi vishwakoshkaryalaya, DholyaGanapati and Shivajiudhyan chock etc. in Sangli district villages are Nimgaon, Bhilavdi, Sangli Gaon bhag, Miraj, Vaddi, Vijaynagar, Maishal etc.

References:

1. Arellano, P. (2003). Missing information in Remote Sensing: wavelet approach to detect and remove clouds and their shadows. Enscheda, ITC
2. Barman, H. (1990), Floods In Bangladesh I: Geographical Background To The 1987 AND 1988 Floods; The Geographical Journal Vol. 156, No. 1, pp. 12-22.
3. Census of India (2011) Satara. www.censusindia.gov.in
4. De, N.K and Sarkar, H.K. (1992), 'Flood Hazard :A Study Of Natural Hazards in O. Singh, p. Nag, V. K Kumar and J. Singh (eds.), Frontiers In Environmental Geography New Delhi Concept Publishing Co., pp.229-238
5. Electricity board Patan-2006.
6. Flood Situation InPatan Tehsil- By Balasaheb Desai College, Patan.

7. Goswami, D. C (1988), 'Fluvial Regime and Flood Hydrology of The Brahmaputra River' In V. S Kale (ed) Flood Studies In India, Memoir, Geographical Society Of India, Vol. 41 , pp. 53-75
8. Gupta, R., (2000). Water governance in Gujarat state, India International Journal of Water Resources Development, 20(2): 131-147.
9. Harms, S., D. Li, et al.(2002).Efficient rule discovery in a Geo-Spatial Decision Support System
10. Jha, B . (1985), 'River Management Of Flood, Drought and Power Storage In Bihar, Patan' ,Janashakti Printing Press.
11. Joshi, K. P.(1997).Analysis of Data Mining Algorithms
12. Kale, V. S (ed) (1998), 'Flood Studies In India', Memoir, 41 Bangalore Geological Society Of India.
13. Melgani, F. and Serpico, S.B., (2003). A Markov random field approach to spatio-temporal contextual image classification. Iee Transactions on Geoscience and Remote Sensing, 41(11): 2478-2487.
14. Rani, N. (2001), 'Flooding and Sustainable Water Management In The Lower Baghmata River Basin' , M. Phil. Dissertation, Department Of Geography, Delhi University, Delhi, pp. 1-12.
15. Shekhar K. R., Rao B.V. (2002) - Evaluation of sediment yields by using remote sensing and GIS-A case study from the PhulangVagu watershed. International journal of remote sensing. 23 (20).

The Myxomycetes Of South-East Maharashtra (India)

Tembhurne R. R.

Dept. of Botany Sangola College , Sangola, Dist.- Solapur (M . S .)

Corresponding Author- Tembhurne R . R .

Email :- ramesh_tembhurne@rediffmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7403284

Abstract:

During the floristic study of the myxomycetes of this region author come across a number of myxomycetous species . In this study four species of myxomycetes are being discussed . *Lepidodermopsis* Hohnel., are being discussed two species., *Physarina* Hoehn., and *Comatricha* Preuss., are being discussed with each one species. All species are being reported for the first time from this region .

Key Words: Myxomycetes , slime moulds

Introduction:

The Myxomycetes or ' the true slime – moulds ' are the fungi like organisms, possess an assimilative phase of free living, multinucleate, mobile mass of protoplasm called as the plasmodium, and a sporulating phase consisting of a mass of spores typically borne in a simple or complex membranous or tough, non-cellular spore case. In addition to spores, often there is a system of free or netted threads forming a capillitium or pseudocapillitium . South-West of Maharashtra –the region under investigation is very rich in biodiversity-constitute the districts Solapur , Satara , Sangli and Kolhapur . The study of myxomycetes was practically neglected from this region . Hence , it was felt to undertake the study . Out of the investigates carried out , it is the sixteenth paper in this series in which , about four species belongs from three genera are being discussed as under .

Material And Method :

The present work is based on myxomycetous floristic exploration from the region . An extensive and intensive field work was undertaken to collect the maximum number of specimens of myxomycetes. Visits to different localities were made frequently. Localities for visit were selected so as to cover the maximum representation of the area under investigation. Repeated visits were made to some of the localities for the

colletion of the specimens. Specimens were collected along with their natural substrates. For the preservation of specimens, empty cegarates boxes found to be very suitable, convenient, easily available, easy to handle and economical. Paper trays of the proper size were prepared so as to get it fit inside the box tray.

As per the spreading of the specimen, its natural substrate was cut into suitable size and glued with the fevicol adhesive in the centre of the paper tray. Each box was provided with field notes of respective specimen. The accession number was written on the specimen box and on the paper tray also, and entered in accession register .After observation, specimen boxes were stored and placed in 'Generic ' boxes provided with naphthalene ball to prevent insect entry. Generally specimen boxes were carried to the field to preserve the specimen intact. Sometimes because of heavy collection, specimens were brought to the laboratory on their natural substrate, in a special handling basket, so as not to disturb them . Then they were preserved.

In rainy season , the collected specimens were dried in the incubator or and oven at 40'o c. But sun drying was found to be most suitable for maintaining natural characters. Artificial drying sometimes leads to the shrinkage of weak and flaccid stalk, hardening of wet sporangia and cracking of

peridium. All the specimens were identified and confirmed with the help of Martin and Alexopoulos (1969), sometimes, Lister (1925), Hagelstein (1944), Farr (1976), were followed. Monographs on Indian Myxomycetes of Thind (1977), Lakhanpal and Mukerji (1981), were of almost indispensible for final confirmation. Concerned literature in this regards were also studied.

Result And Discussions:

1. *Lepidodermopsis Leonina* (Berk. & Br.) Hohnel

Sitz. -ber. Akad. Wein. **118**, 439, 1909.

Collection Examined: RRT / 8197, 8205, 8208, 8218, 8220, Sept.-2003 ; 8035, Aug.-2005, Panhala ; 8200, 8202, 8209, Sept.-2004, Radhanagari, Dist.-Kolhapur. On dry leaves, dead decaying wood of angiospermic plants and grass leaves and stem.

Distribution : India : Gujrat (Salunkhe, 1995) ; H. P. (Lakhanpal and Mukerji, 1978) ; M. P. (Kharat, 2000) ; M. S. (Rokade, 1989 ; Chimankar, 1993 ; Jadhav, 1994) ; U. P. (Thind and Rehill, 1958).

Lepidodermopsis martinii Lakhanpal is close to *L. leonina* (Berk. & Br.) Hohnel. However former is differentiated in its larger, limeless and fluted stipe; nonlimy hypothallus; peridium and capillitium ochraceous brown; larger and strongly warted spores, which are papillate with thinner and paler on one side. Earlier worker (Hagelstein, 1944; Martin & Alexopoulos, 1969; Farr, 1976; Thind, 1977) treated *L. leonina* under *Didymium* as a *D. leoninum*. The species is distinguished by its robust fruiting, cartilaginous shining peridium with, large spiny crystals breaks into more or less uniform polygonal platelets; columella stipitate and shining.

2. *Lepidodermopsis Martinii* Lakhanpal *Norw. J. Bot.*, **25**, 196, 1978.

Collection Examined : RRT / 8223, 8263, Aug.-2004, Pachagani, Dist.-Satara ; 8201, Sept.-2003 ; 8207, 8219, Sept.-2004, Radhanagari, Dist.-Kolhapur. On dry leaves of angiospermic plants.

Distribution : India : Gujrat (Salunkhe, 1995) ; H. P. (Lakhanpal, 1978) ; M. S. (Rokade, 1989 ; Jadhav, 1994) ; M. P. (Kharat, 2000).

L. martinii Lakhanpal species is characterized by scattered nature of fruiting ; presence of cartilaginous peridium marked

by yellow lines of dehiscence together with white lime crystals on the peridium ; ochraceous brown hemispheric columella ; larger apiculate spores with compression ridges, however spore wall on one side and warts in subreticulate arrangements.

Population described in the present work differs from type description in its more or less cylindrical stipe; stiff capillitium, with many calcified vesicles.

L. martinii Lakhanpal can be compared with *L. leonina* Lakhanpal. However, later is marked by the sporangiate fruiting, the peridium and capillitium are ochraceous brown, though the latter bears numerous black swellings at places ; the stipe is long, non-calcarious, fluted and deep reddish brown, the hypothallus is membranous and non-calcarious, the spores are larger and more prominently warted.

3. *Physarina Echinospora* Thind & Manocha

Mycologia, **56**, 713-714, 1964.

Collection Examined: RRT / 8039, Aug.-2003 ; 8024, 8110, 8112, 8419, Sept.-2003, Panhala, dist.-Kolhapur. On dry leaves of angiospermic plants.

Distribution : India : Gujrat (Salunkhe, 1995) ; M. S. (Nanir, 1985 ; Chimankar, 1993 ; Jadhav, 1994) ; M. P. (Kharat, 2000) ; U. P. (Thind and Manocha, 1964).

In the type description, equatorial ridge is not mentioned. However this character has been established throughout the cultural study (Alexopoulos & Blackwell, 1968). Populations observed in this work show equatorial ridge as consistent character.

4. *Comatricha Aequalis* Peck.

Ann. Rep. N. Y. State Mus., **31**, 42, 1879.

Collection Examined : RRT/ 8989, July-2006, Atapadi, Dist.- Sangli. On dead and decaying sugarcane straw.

Distribution : India : H. P. (Lakhanpal, 1973).

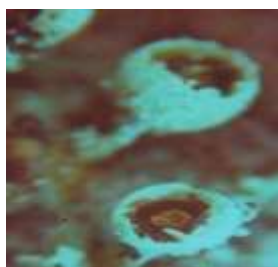
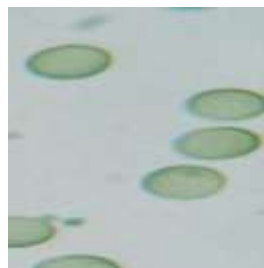
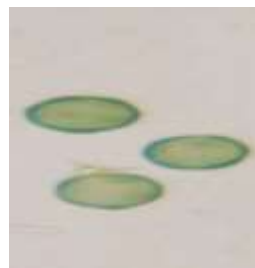
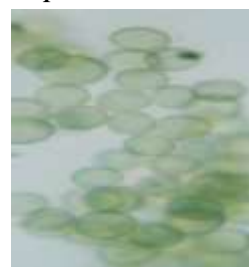
The population of *C. aequalis* Peck., lack nodding sporangia, but a stout and thick columella is like the stalk. The columella either becomes narrow slightly towards apex or is dendroid and its branches merge into the capillitial net above. The surface net of capillitium is delicate.

Comatricha aequalis Peck is closely related to *C. typhoides* (Bull.) Rost. However *C. typhoides* (Bull.) Rost., is marked by erect,

culindric, sporangia slightly tapered above ; long stipe ; capillitium dark brown, small, pale spores with cluster of dark warts.

REFERENCES

1. **Dhillon, S . S . & N . E . Nannanga-Bremekamp . 1978** : Notes on some Myxomycetes from North-west part of the Himalaya . *K . Ned . Akad . Wet . Proc . C* , 81 , 141-149 .
2. **Farr, M . L . 1976** : Flora Neotropics , Mon . 16 . Myxomycetes . *The New York Bot . Gard . N . Y .*
3. **Hagelstein , R . 1944** : *The Mycetozoa of N. America* , Publ. by Autor Mineola. New York .
4. **Kowalski , D . T . 1970** : A new Folicolous species of *Licea* . *Mycologia* , 62 , 1057 .
5. **Lakhanpal , T . N . and K . G . Mukerji . 1981** : Indian Myxomycetes . *J . Cramer* . pp . 530 .
6. **Lister , A . and G . 1925** : A Monograph of Mycetozoa . by A . Lister, 1984 (ed . 2 . , 1911; ed . 3 . , 1925 , revised by G , Lister) *British Museum . (Natural History) London .*
7. **Martin G. W. & C. J. Alexopoulos , 1969** , *The Myxomycetes , Iowa City press .*
8. **Martin , G . W . C . J . Alexopoulos and M . L . Farr . 1983** : The Genera of Myxomycetes . *Univ . Iowa Press . Iowa City .*
9. **Nanir, S.P. 1985** : Contribution to the knowledge of Myxomycetes from India-III B. *Indian bot. Repr.*, 4(1),42-45.
10. **Nanir, S. P. and B.G. Rokade. 1987** : Myxomycetes of Marathwada-I (Ceratiomyxomyxales, Liceales and Trichiales) *Mar. Univ. Jour. Sci.* p. 12.
11. **Nanir S.P. and B.G. Rokade. 1993** : Myxomycetes of Jalgaon and Dhule District (Khandesh) : India. *Abst.N.C.R.A.P.* p. 14. Abs .
12. **Thind , K . S . 1977** : The Myxomycetes in India pp. 452, *I. C . A . R . , New Delhi*

1. *Lepidodermopsis leonina*2. *Lepidodermopsis martini*3. *Physarina echinospora*4. *Comatricha aequalis*

Consequences And Governments Agricultural Price Policy

Dr. Santosh Maruti Bhosale

D.P.Bhosale College, Koregaon Dist- Satara.

Corresponding Author- Dr.Santosh Maruti Bhosale

Email :- santoshbhosale09061977@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7403324

Abstract:

Agriculture is the backbone of Indian economy. Agriculture prices play an important role in income and all Indian economy. Despite rapid industrialization in recent years India still remains essentially an agriculture country. Accordingly, the prices of food grains and agriculture raw materials are in a key position in the price structure of the country. A rise or fall in agriculture prices will immediately generate a similar rise or fall in the general price level. Agriculture in India is seasonal and supply of agriculture goods is subject to serious fluctuations. Naturally, agriculture prices may rise faster at times and fall more rapidly at some other times due to a temporary imbalance of supply and demand. Prices of agriculture products are important for farmers as they determine their income by which they are affected. For consumers, industries or exporters, incentives for rising production and irrational allocation of resources are also acquired. Market surplus there is a social interest in all in this price as it is there for a considerable consequence and policy of agriculture prices.

Objective of the study

- 1) To study the conscious sequence of price in agriculture prices.
- 2) To study the consequences of fall in agriculture prices.
- 3) To know the agricultural price policy of government.
- 4) To study the impact on economy of agriculture price policy.
- 5) To find out the suggestion for stable agriculture prices.

Consequences of price in agriculture prices

- 1) Increase the cost of living:-
A sharp rise in the prices of cereals, pulses, oil and other essential food articles increases the cost of living of the people. Consumers belonging to the lower income group of the population are hit hard, as their income does not increase so easily as to offset the increase in prices.
- 2) Cost-Push inflation:-
The rise in the prices of agriculture products is generally behind inflationary spiral in the Indian economy. When the cost of living rises, trade union pressure for and secure higher wages. When union demand for wage increases are conceded, the

cost of production of manufactured articles will rise and this, in turn, would cause a rise in their prices.

- 3) Increase cost of production:-

In the case of agriculture raw material, a rise in the prices will directly increase the cost of production of industrial goods. Thus, by influencing the cost of living of the working classes through prices of food, and cost of production through prices of raw material, agriculture goods are responsible for initiating a cost-push inflation.

Consequences of falling agriculture prices

- 1) Loss of government revenue:-

As majority of India's population depends on agriculture, a fall in agricultural prices means distress for majority of the farmers and a large decline in the government revenue too. The former have many fixed commitments such as land revenue, rent, interest etc.

- 2) Low capital formation:-

Falling agriculture prices generate reduced farmers' net income. When the prices of agriculture products fall and this will adversely affect the capacity of small farmers to meet their commitments.

Stabilization agriculture price policy of government

Agriculture price policy in India emerge in the context food scarcity and price fluctuation Provoked drought by Midsixties and war with Pakistan. Stabilization policies for agriculture goods will have three elements: appropriate support price, buffer stock operation and import when necessary. Stabilization of agriculture prices should cover not only the major food grains but also pulses, and oilseeds and obviously cotton and jute.

Objective of the price policy

- 1) To meet the domestic consumption requirement.
- 2) To provide price stability in the agriculture product.
- 3) To ensure responsible relation between food grains and non-food grains.
- 4) To ensure responsible relationship between the agriculture product and manufacture product
- 5) To smooth seasonal and cyclical fluctuations of prices of agriculture product.
- 6) To remove price different between two region.
- 7) To make available food to consumer in the time of shortage.
- 8) To increase the agricultural products and exports of agriculture productions.
- 9) To provide raw material to the industries at reasonable prices.

Need for agriculture price policy

- 1) To ensure stability in the prices of agriculture products.
- 2) To ensure Constant uses of modern input of agriculture products, it is necessary that farmers are assured minimum price for their agriculture produce.
- 3) Due to specific nature of agriculture products, there are many difficulties in the agriculture marketing, such as perish ability problem of shortage etc.
- 4) Price policy is the important for scrub planning.
- 5) To prevent exploitation of farmer from zamindars etc.

Elements of agriculture prices policy

- 1) fixation of minimum support prices:-

For the stable agriculture prices government determine minimum support prices of many agriculture products. Such as wheat, rice, maize, every year based on recommendations by agriculture price

commission. This prices guarantee to producers so that in the event of a glut, prices are not allowed to fall below the minimum economic levels.

- 2) Maximum price fixation:-

Government also determines maximum prices for certain agricultural product. the government sales many agricultural products such as wheat, sugar, rice etc.at prices through fair price under the PDS.

- 3) Buffer stock:-

To prevent change in the prices agricultural product beyond a certain limit, government maintains a buffer stock of goods. This is done by FCI. When price of food grains starts increasing, government start selling food grains from buffer stock at specific prices. As a result, increase in price of food grain can be checked.

- 4) Agriculture price commission (1968):-

In deciding on prices, the government seeks the expert advice of the agriculture cost and price commission. It is recommendation or not always accepted, but these do carry big weigh with the authorities. This commission advice the government regarding agriculture prize policy, also determine MSP and procurement prices agriculture product.

- 5) Food corporation of India:-

FCI was established by government of India in 1973. This corporation organizes procurement of food grains at price determined by the government and their sales public distribution system.

- 6) Imports

Imports of food grains and of other agricultural goods wear given an important role in maintaining domestic supplies and for stabilizing prices. a far back as 1956 the Government of India formulated a long-term food policy based on heavy import of food grain from USA under P.L 480 and releasing the same through the public distribution system.

Evaluation of Governments agriculture price policy

The working of the price policy in respect of agriculture is notable for certain positive result, although some shortcomings too have surfaced.

- 1) little stability:-

As for the achievement in terms of price stabilization is concerned, there is not much that can be said in favor of the policy.

the short- term prices have been fluctuating because of random impact on supply. Generally these are the lowest at the time of the harvest.in case of rice, jowar,bajra and groundnuts, a big proportion of produce (55 to 74%) is sold within six month of the harvest, so that the cause of many problem agricultural prices is not stable.

- 2) Increase in the production and marketable surplus:-

While increasing the production is good for the agriculture sector as also for the economy as a whole, there is also an increase in the marketable surplus, which helps in the process of development in the non-agriculture sector. Food grains for the town population as also for industrial labour and raw material for industries are the key factors in the industrial development. Increase in marketable surplus from the large amount of agriculture products procured on government account, which has increased from year to year.

- 3) Increase in farm income:-

Price policy has also been helpful in raising in production, change in the cropping pattern in favor of profitable crops(wheat, rice, sugarcane) as also from the higher prices fetched from sales. The increase in income has also been in the relative sense with the farm prices rising faster than non-farm price for a number of years.

- 4) Protection of consumers:-

Consumer too have benefited from agricultural price policy. The supply of some cereals through fair price shops, at a price lower than the market prices, has been a part of the PDS.

- 5) Rise in the farm prices:-

One impact of agriculture price policy is farm prices which have been raised. These prices at which the farmer sells his product in the market of course prices of non-agricultural products have also been risen. But the prices of agriculture product for a number of years rise faster than those of non-agricultural product.

- 6) Terms of trade:-

In the 1980s the ratio of term of trade moved in the range of 104- 116, but with a big fluctuation. in the 1990s this favorable trend become steady with the ratio remaining significantly higher than before for several years, and rising to about 116 in 1999 – 2000.

- 7) well-conceived design:-

A policy instrument has well set design and in fact, the policy has its credit some plus points.

Recommendation for agriculture price policy

- 1) To advise price policy of paddy,Jowar, bajara,maize,wheat,ragi gramm,toor, moon, sugarcane and such other commodities.
- 2) To recommend as from time to time in respect of agricultural products, measures necessary to make the price policy effective.
- 3) To take into account the change in trade between agriculture product and non-agricultural product.
- 4) To examine, where necessary, the prevailing method and cost of marketing of agriculture product in the different regions, suggest measure to reduce cost of marketing and recommendation fair price margins for different stage of marketing.
- 5) To keep under review the developing price situation and to make appropriate recommendations, as and when necessary, within the framework for overall price policy.
- 6) To undertake studies in respect of different crops as may be prescribed by the government from time to time.
- 7) To keep under review studies relating to price policy and arrangement for collection of information regarding agriculture prices and other related data and suggest improvement in the same, and to organize research studies in the field of price policy.
- 8) To advice on any problem of agriculture prices and production that my referred to it by government from time to time.

Conclusion

The agricultural price has tendency and instability and these are affected all factors economy. The agriculture price policy has been largely successful in the playing a major role in to providing reasonable level of margins of around 20% over total cost to the farmer of both rice and wheat. In turn, it seems to have encouraged farmer's investment in yield increasing technology and increasing production and enabling sufficient procurement to act as buffer stock and physical access to food by achieving and maintaining self-sufficiency. The need for supplies to the PDS and various poverty alleviation programmers have also been increasing at a faster rate and decrease shortcoming of agriculture price policy and imply effectively.

References

1. Indian economy- Datt and sudaram, new Delhi Indian economies -A.N Agarwal
- S.Machendradevs.Chandrashekhar,
- 4 Agriculture Economics -mishars - sahitya Bhavan publication, Agra
- 5 Ministry of India- government's

India's Export Opportunity In Floriculture Sector-An Analytical Study

Dr. Vedapathak Macchindra Damaji

Dept.of Economics, Sangola College,Sangola

Corresponding Author- Dr. Vedapathak Macchindra Damaji

Email id: vedmd87@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7403370

Abstract-

Floriculture is an important in Indian agriculture sector. The Government of India has identified floriculture as a sunrise and 100% export oriented industry. The global market for flowers is growing near about more than 10 % and annual global demand for flowers increasing by more than 100 billion, but India's share in global flower market is a very negligible. India's total export of flowers was 103.47 USD millions in the year of 2021 and percentage of share in world flowers market was only 0.4 percent. It is a stagnant from last decade. It should be necessary to change of this picture. India can increase the share of flowers export in world flowers market from better policy formations and implementation. In this recent research paper researcher has focused on India's export opportunity, problems and future export potential of flowers in world market.

Key Indicators: India, Floriculture, Flowers export, RCA Index

Introduction-

Role of agriculture is very important in Indian economy because this sector provides food for countries peoples, create job opportunities, earn valuable foreign currency etc. In this agriculture sector floriculture is one of the important sectors. Flowers are very sensitive and delicate products. Due to continuously increase in demand for flowers; floriculture has to turn into one of the vital money-making trades in agriculture. Floriculture is done at very low cost with minimum irrigation facility as well as it provides more income at low cost with minimum area. India is the second largest of producer of flowers in world and only next to China. Tamilnadu is the largest flower producer state in India. In recent years, farmers have emerged as a traditional agriculture to profitable agribusiness in India. There are two types of floriculture crops, one is taken from greenhouses and another is taken in open field crops. Gerberas, carnation etc. are grown in greenhouses and rose, lily, marigold, aster, tube rose; chrysanthemum etc. crops are grown in open field. The government of India has identified floriculture as a sunrise and 100% export oriented industry. After 1991, India has accepted new economic policy (LPG

model). After this liberalization period floriculture has become one of the important commercial trades in agriculture. As per APEDA data 322 thousand hector's of the area were under cultivation and production of flowers is estimated to be 2151.96 thousand tons of loose flowers and 828.09 thousand tons of cut flowers in the year 2020-21.

The global market for flower is growing near about more than 10 % per year and annual global demand for flowers increasing by more than 100 billion. But India's share in global flowers market is very negligible; it was 0.4 percent in 2021. In recent year, Government policies about the floriculture are a changing. Government has setup agriculture products export zone, cold storage, Hi-Tech green houses in countries major cities like as Mumbai, Pune, and Bangalore etc. Government of India established organization of APEDA for the providing financial support to businessmen who want export flowers and flowers products as well as government has providing financial assistant to young farmers who want to enter the high technical flower production in business an easy and convenient way.

Statement of the Problem:

One side demand of flower increasing in world market but India's percentage of share is negligible while flowers export is comparatively advantages in world market. India's export of flowers share in world market was 0.7% in 2010 and it was reached 0.4% in 2021.

Review of Literature:

There are some previous studies undertaken by various researcher and analysis on India's flower exports in world market like as V.Palanisingh,R.Vijayalakshmi,V.Palanichamy etc.(2022)'Floriculture export in India - Direction and Trends' ,Mahalle Suvarna L, Roy Pinaki and Thakur Shailja (2020) 'Prospect and Challenges of Flower in India',Dr.R.Geeta and Lissy N.S. (2018) 'Exports of cut flowers from India', Kalmegh Shilpa,Singh Narapat,Dangi K.L.(2016), 'Challenges before the floriculture industry in India',K.Anbumani(2014) 'Floriculture export marketing in India' etc. All this above researcher has also identified about the problems of floriculture and given solution to development of floriculture

Objectives of the study

The main objectives of the study are

- 1) To study problems of floriculture in India
- 2) To study India's export position of flower in international market.

3) To study India's flowers export opportunity in international market.

4) To study RCA of cut flowers and flower buds of a kind suitable for bouquets or for ornamental purposes fresh, dried, dyed, bleached, impregnated or otherwise prepared

Research methodology

The present research paper is mainly depending on secondary data. The data is collected from APEDA, Horticultural Board of India, Ministry Of Agriculture government of India, ITC UNCOMTRADE, various journals and books etc. Some Statistical techniques are used for analysis of data such as RCA, CAGR, and Percentage of change.

Floricultural is an emerging industry in many parts of the world. This sector is very important because it provides employment especially rural women; generate income and development of rural area. Many types of flowers export from India like as Cut flowers, Pot plants, Cut foliage, Seeds, and Bulbs, Tubers, Rooted cuttings, and Dried flowers, Carnation, and Chrysanthemum, Gladiolus, Gypsophila, and Liatris, Nerine, Orchids, and Archila,Tulip, and Lilies. Indian Flowers have the highest demand from countries such as America, Netherlands, Germany and U.K. The following tables are shown India's export position and comparatively advantages in world market.

Table No.01, India's flowers export position in world market

(Values in Rs.lacs)

Year	Total agricultural Export	Total Flowers Exports	%Of change flowers Exports	% share of flowers in agriculture export
2010	4,507,281.32	29,502.35	--	0.7
2015	11,041,124.41	48,219.66	48.1	0.4
2016	11,323,192.95	54,399.54	54.3	0.5
2017	12,479,725.00	50,590.18	50.4	0.4
2018	13,290,884.79	57,031.71	56.9	0.4
2019	11,809,810.54	54,037.17	53.9	0.5
2020	15,094,622.11	57,530.84	57.4	0.4
2021	18,322,909.78	77,141.48	77	0.4
CAGR	19.16	12.76	--	--

Source:<https://agriexchange.apeda.gov.in/indexp/reportlist.aspx>

Table no.1 is reveals that India's flowers export position in world market during the period of 2010 to 2021. During this period total agriculture export has grown 19.16 percent and flowers export has grown 12.76%. The percentage of change flowers export was 48% in 2015 and it was 77

percent in 2021. One side global demand for flowers is growing but India's percentage share of flowers in agriculture export is very negligible. It was 0.7 percent in 2010 and 0.4 percent in 2021 means during this period share of flowers in agriculture export was stagnant on international level.

Table No.02
India's Flowers Export to Top Countries (Year-2021)

Sr.No	Country	Percentage share in Flowers Import from India (in %)
1	U S A	28.8
2	Netherland	19.1
3	Germany	6.6
4	U. K.	5.1
5	U Arab Emirates	4.7
6	Canada	4.4
7	Italy	2.8
8	Malaysia	2.4
9	France	2.0
10	Singapore	2.0
11	Total top ten countries share	77.9

Source: <https://agriexchange.apeda.gov.in/indexp/reportlist.aspx>

Table no.2 is reveals that India's flowers export in the year of 2021. In this table researcher has shown top ten flowers importer countries from India. The top importer countries are U.S.A (28.9%), Netherland (19.1%), Germany (6.6%) UK (5.1%) United Arab Emirates (4.7%) Canada (4.4%) etc.

Table No.03, India's RCA Index of flowers in International Market

Sr.No.	Year	RCA value of Cut flowers and flower buds of a kind suitable for bouquets or for ornamental purposes fresh, dried, dyed, bleached, impregnated or otherwise prepared
1	2002	1.67
2	2005	5.40
3	2010	9.85
4	2011	6.42
5	2012	6.67
6	2013	7.37
7	2014	8.50
8	2015	1.02
9	2016	8.28
10	2017	5.82
11	2018	3.82
12	2019	3.53
13	2020	3.28
14	2021	2.07

Source: Calculation based on [www.itc UNCOMTRADE 2021](http://www.itc.uncomtrade.org)

Table no.3 is reveals that RCA of cut flowers and flower buds of a kind suitable for bouquets or for ornamental purposes fresh, dried, dyed, bleached, impregnated or

otherwise prepared during the period of 2002 to 2021. The Concept of Revealed Comparative Advantage (RCA) developed by Balsas in 1965 pertains to the relative trade

performance of individual countries in particular products in this research. The researcher has used this RCA index to measure of relative export performance of India's flowers products. The RCA is calculated by using data on export and import. The RCA explain whether a country

is in the process of extending the commodities that can be competitively exported is static provide information about potential trade prospects with new trade partners. The RCA measured to following statistical equation.

Revealed Comparative Advantage (RCA) Index

$$RCA_{ij} = (X_{ij} / X_{it}) / (X_{wj} / X_{wt})$$

Where,

i = country j = product

X_{ij} = Values of country's exports of product j

X_{it} = Total exports of country

X_{wj} = World exports of product j

X_{wt} = Total exports of world

RCA explain if the value of RCA is greater than one implies that the country has revealed comparative advantage in the product and if the value of RCA is less than one, indicate that the country has revealed comparative disadvantage in the product. During the period of 2002 to 2021 RCA value of cut flowers and flower buds of a kind suitable for bouquets or for ornamental purposes fresh, dried, dyed, bleached, impregnated or otherwise prepared greater than one, means these products are comparatively advantages in world flowers market. Therefore, India should be necessary to increase export of flowers in world market. The highest RCA value of these products was 9.85 in 2010.

Problems of Indian floriculture Sector

1. Lack of information between the farmers especially new varieties, advanced cultivation practice, current sale promotion activity and international prices etc.
2. Lack of irrigation facility greenhouses, polyhouses and cold storage.
3. Lack of resource and skilled person to develop the floriculture industry up to international standards.
4. Lack of cargo flight from main production center to international market.
5. Lack of R& D especially new varieties, post-harvest techniques, advanced cultivation methods etc.
6. Cut throat competition in international market after the post WTO scenario.

Major findings of the Study

1. The global market of flowers has growing but India's share in world flowers market has stagnant which was 0.4%.

2. The last decade flowers export has grown with compound annual growth rate was 12.76%
3. The Indian products of flowers is comparatively advantages in international market. But share in international market very negligible.
4. RCA value of cut flowers and flowers buds etc. is greater than 1.
5. Indian floriculture is facing many problems.

Suggestions and conclusions-

Floriculture is done by much less land and water. It gives premium prices almost around the year and there is no need to wait for long time comparatively other crops, also it gives more income with minimum cost. The great opportunity existing in these industrials are proper development of high quality flowers and flower buds for Indian market and world market. Recent year's flowers demand is growing in international market. So, India can get this opportunity, but many problems exist this industry. It should necessary to provide the basic infrastructure facility for floriculture. During the last decade India's cut flowers has enjoyed greater comparative advantages. We can increase percentage share of flowers export in world market and earn valuable foreign currency. It need attract the foreign investment, technology and skill under the programmer of make in India. The policy should be need proper implementation and boost for export of flowers as well as need to aware farmers about new technology, varieties of flowers and international market of flowers.

Reference:

1. V.Palanisingh,R.Vijayalakshmi,V.Palanichamy etc.(2022) Floriculture export in India -Direction and Trends, Rabindra Bharati journal of philosophy,Vol. : XXIII, No:01,pp 30-36
2. Mahalle Suvarna L, Roy Pinaki and Thakur Shailja (2020) Prospect and Challenges of Flower in India,Agriculture Letters, Volume 01, Issue 08, pp 23-26
3. Dr.R.Geeta and Lissy N.S. (2018) Exports of cut flowers from India, International journal of pure and applied mathematics,vol-119 No 18 pp3835-3847
4. Kalmegh Shilpa,Singh Narapat,Dangi K.L.(2016), Challenges before the floriculture industry in India,PARIPEX-Indian journal of research Vol-5,Issue-10,pp 212-214
5. K.Anbumani(2014) Floriculture export marketing in India,Shanlax international journal of commerce, Vol.02,No.03,pp32-38
6. Agoramoorthy, G., & Hsu, M. J. (2012). Impact of floriculture development enhances livelihood of India's rural women. Journal of Agriculture and Rural Development in the Tropics and Subtropics (JARTS), 113(1), 69-76.
7. https://apeda.gov.in/apedawebsite/six_head_product/floriculture.htm
8. <https://en.wikipedia.org/wiki/Floriculture>
9. https://www.agrimoderntech.in/2021/01/p_hulanchi-vikri-niryat.html
10. <http://ecoursesonline.iasri.res.in/mod/page/view.php?id=79826>
11. www.World bank trade indicators

School Libraries in Sangola City: A Survey

Mr. Narendra Girdhar Patil

Librarian, Sangola College, Sangola

Corresponding Author- Mr. Narendra Girdhar Patil

Email: ngpatil71@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7403377

Abstract:

This article explains about school libraries in Sangola city, Which includes growth of schools and libraries, library building, furniture and equipment, staff members, finance flow, the books selections is made in different libraries and book collections in different libraries, use of books, readers services and valuable suggestions has been made.

Key words: Library, Academic library, School library.

Introduction:

Generally library is a place, where the reading materials are kept to maximum use for the readers, is called a library. The academic libraries comprise the following libraries i.e.

-School Library

-College Library

-University Library

But in this article, the emphasis has been made on school libraries. All these libraries will function according to needs of their clients for instance, Academic libraries will function to cater the needs of students and teachers community, so on.

School Library:

The school is a place where one could succeed in destroying superstitions and stimulate ordered thinking with a view to impart knowledge for new and better life. Generally, at school level, the knowledge for new and better life. Generally, at school level, the emphasis is given only on classroom instruction. But there is equally need to use another types of instructional materials, i.e. Library which is serving for both teachers and students, which plays a vital role in teaching and learning situation”.

Objective:

The present survey is undertaken with the following objectives-

1. To assess the existing school libraries in Sangola city.
2. To identify the kinds of discrimination types of difficulties school libraries face every day.

3. To know the attitude of the management, teaching staff, and the readers towards the library.
4. To assess the status of school libraries of Sangola City.
5. To project a proper map of the school library.

Methodology:

For present survey, investigator has considered only Sangola city schools to limit the scope of survey. At present there are 23 schools in Sangola city. A questionnaire was designed pacifying every aspect of the school libraries covering the management, finance, building, furniture, book selection, book collection, circulation and maintenance etc. to gather require data. The designed questionnaire was distributed personally to all 23 schools of Sangola city.

The response for questionnaire was 18, however, the remaining 5 schools could not be responded. On the basis of information gathered, an analysis of the situation is made and observation method have been also made for the present survey.

Year of Establishment and Growth of School:

Table 1 shows the growth of schools since 1951-60; 4(22.22%) schools were started in the year 1961-70; 1(5.56%) schools in the year of 1971-80; 1(5.56%), schools in the years of 1981-90; 3(16.66%), schools in the year of 1991-2000; 6(33.33%) schools in the year of 2001- 2010 and 3(16.66%) schools in the year of 2001-22.

Table 1: Growth of Schools and its percentage

Sr. No.	Year of Establishment	No. of Schools	Percentage
1.	1951-60	4	22.22%
2.	1961-70	1	5.56%
3.	1971-80	1	5.56%
4.	1981-90	3	16.66%
5.	1991-2000	6	33.33%
6.	2001-22	3	16.66%

Table 1 shows that the libraries of schools in Sangola city has been established simultaneously with the establishment of schools. It is observed that the school

Students Enrolement:

Table 2: Enrolement of students' strength in schools and its percentage

Sr. No.	Students	No. of Schools	Percentage
1.	1-500	3	22.22%
2.	501-1000	6	5.56%
3.	1001-1500	4	5.56%
4.	1501-2000	2	16.66%
5.	2001-2500	2	33.33%
6.	Not mentioned	1	16.66%

The survey reveals that 16.66 per cent of the schools are having students strength between 1-500, 33.33 per cent of the schools are having students strength between 501-1000, 22.22 per cent of the schools having students strength between 1001-1500. 11.11 per cent of the schools having students' strength between 1501-2000 and 11.11 per cent of the schools having students' strength

Library Furniture:

Table 3: Types of Furniture used and its percentage

Sr. No.	Types of Furniture	No. of Schools	Percentage
1.	Wooden	5	27.78
2.	Steel	1	5.56
3.	Wooden and Steel	11	61.11

From above table it is observed form the survey that 27.78 per cent of school libraries is having wooden and 61.11 per cent is having both wooden and steel. Also one school library is having only steel. But one school library not mentioned anything about this.

Library Finance:

Table 4: Library Finance from different sources

Sr. No.	Annual Grants	No. of Schools	Percentage
1.	Below 2500	5	27.78
2.	2501-5000	5	27.78
3.	5001-7500	1	5.56
4.	7501-10000	5	27.78
5.	Above 10000	2	11.00

libraries are not full-fledged. The growth in the schools was less and after 1980, the growth has been quite fast.

between 2001-2500. But one school (5.56%) is not mentioned number students' strength.

Library Building:

It indicates that 10 libraries are housed in separate library hall in the school building and 8 libraries have been planned to construct a separate library building in future, but presently they accommodated in classroom.

Library Staff:

It is observed from the survey that 27.78(5) per cent libraries are headed by professional staff. 55.56(10) per cent of libraries are headed with semi-professional staff and rest of 11.11(2) per cent libraries are not headed by professional staff.

It is observed from the survey that most of the schools libraries have not stated clear picture in respect of library finance. Further survey reveals that 27.78 per cent school libraries finance falls below Rs. 2500 only, and 27.78 per cent and 27.78 per cent ranging finance between 2501- 5000 and 7501-10000 respectively. Only one school ranging between 5001-7500 and 11 per cent of libraries are having finance more than Rs.10000. The financial provision in the libraries depicts the sad picture and at the same time reflects poor collection books, library equipments and furniture in the respective school libraries.

Book Selection:

The survey reveals that 61.11 per cent schools the selection is made by Head Masters/ Principals, and 72.22 per cent

Table 5: Collection of books in different libraries is terms of no. of schools and its percentage.

Sr. No.	Books Capacity	No. of Schools	Percentage
1.	1000-5000	7	38.88
2.	5001-10000	5	27.78
3.	10001-10500	1	5.56
4.	10501-20000	4	22.22
5.	Not mentioned	1	5.56

It is observed from table 6 that poor collection in the libraries under the survey is an indication of negligence of the concerned authorities as far as books and other reading materials are concerned.

Issue of Books:

As regards issue of books to students and staff members, it is revealed that 11.11 per cent of the libraries, number of books issued and consulted ranging between 100-200 per years. 27.78 per cent of libraries ranging between 200-400, 11.11 per cent of the libraries ranging between 400-600 and 800-1000 books respectively. 16.67 per cent of libraries issued books ranging between 600-800 and rest of libraries not mentioned anything about issue of books.

Readers Service:

The survey reveals that 50 per cent of libraries are providing only reference service and rest of the libraries do not provide any such services. Due to not appointment of full-time staff they cannot provide this service.

Suggestions:

On the above discussion investigator understand that school libraries are facing

library books are selected by the teachers. 66.67 per cent library books selection is made by librarian and 44.49 per cent library books are selected by subject experts. Rest of school libraries books selection is made by management committee.

Book Collection:

The survey reveals that 38.88 per cent of school libraries are having collection of books ranging between approximately 1000-5000 and 27.78 per cent of libraries are having book collection ranging between 5001-10000, only one library are having book collection ranging between 10001-10500, 22.22 per cent of libraries having collection between 10501-20000 and rest of school libraries are not mentioned anything about their collection.

some problems, which deserve consideration and have find out some suggestions for improvement of existing school libraries. The following suggestions are made

1. There should be need for proper furniture and equipment with ISI marks.
2. The government should provide more financial assistance to school libraries.
3. The librarians/ teachers must be encourage the students to develop reading habits, and extra curriculum activities.
4. There should be necessary for library orientation programme to new students as well as faculty members.
5. The authority should stop recovering the loss of library books from libraries, and follow the Govt. rules and regulations.
6. There is need to establishment of book selection committee.
7. To provide separate school library building with adequate facilities for library equipment and furniture.
8. To purchase audio-visual aids.
9. Proper and equal pay scales to library personnel.

References:

1. Datta, N. (1985). Academic Status for University and College Librarians in India. Delhi. Indian Bibliographies Bureau.
2. Deshpande, K.S. (1985). University Library System in India, New Delhi, Sterling.227-31.
3. Garg, M. (2015). School Libraries: Current Scenario in Rural India. *International Journal of Library and Information Studies*, 5(4), 1-7.
4. Hingwe, K. S. (1982). Management of University Libraries in India: Principles and Practices. Calcutta. World Press.
5. Prasad, H. N. (1992). Information needs and users. Varanashi, IBC.
6. Sahai, Shri Nath. (1991). Academic Library System. New Delhi, Medallion Press.181-83.
7. Vaishnav, A. A. (2020). Learning media resources in school libraries of Marathwada. *Library Herald*, 58(4), 126-39.

Economics of Floriculture Production in Solapur District

Mr. Godase Prashant Dattatray

Dept. Of Economics Sangola College Sangola

Corresponding Author- Mr. Godase Prashant Dattatray

Email id: prashantgodase16@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7403836

Abstract:

Floriculture is an old farming activity in India having immense potential for generating gainful self-employment among small and marginal farmers. In the recent years it has emerged as a profitable business in India and worldwide as improved standards of living and growing consciousness among the citizens across the globe to live in environment friendly atmosphere has led to an increase in the demand of floriculture products in the developed as well as in the developing countries worldwide. The production and trade of floriculture has increased consistently over the last 10 years.

Key Words : Economics of Floriculture ,Production

Introduction:

Indian floriculture is mostly in small scale and unorganized in nature. In different parts of the country, mainly small and marginal farmers are engaged in cultivation and production of floricultural products. These small and marginal farmers have little knowledge about the technical aspects and cost effective method of farming floriculture. Recently some serious private players have started production and export of floriculture products in large scale and in an organized way. But more such initiatives both from the government as well from private entrepreneurs are required. In order to survive in the highly competitive overseas market and to increase market share their production floriculture product value added products as also export of such things needs integration.

Large trading centers of flowers nearby Gujarat and Dadar market in Mumbai, Gultekri market in Pune, and the flower market in Delhi of these as serves as the supply sources for a wide nearby geographical region or local market whereas the Pune market serves largely the local region as well as Pandharpur only, local market in Pandharpur categories of flowers like rose, marigold, Jasmin etc.

Although the market deals in a variety of flowers the volume come mainly from marigold, sevanti and goti and these flowers together roughly contributes 80-85% of total

business. Marigold is the again the largest traded flower however its arrival is down in the months of April-June. As the traditional flowers are used mainly in religious purposes, its demand does not see drastic fall most of the year. Generally the demand is very high during Navratri and Diwali period and low during the monsoon months (after sawan) and periods considered inauspicious as per Hindi calendar. However, due to the some reason the demand see variation intra-week with Thursday as the weakest day in the market. Two day shelf-life of flowers is there as it was observed that old-looking flowers were also being traded (especially it being high-demand period).

India is the second largest producer of flowers after China. The traditional flower sector registered an impressive growth during the Eighth, Ninth, and Tenth plan periods and grew from 71000 hectares at the end of the Eighth plan period to 106000 hectares by end of the Ninth plan. During the tenth plan an additional 10000 hectares has been brought under the traditional flowers sector by the end of 2004-2005 to register an overall area of 115921 hectares.

Solapur district area under present investigation lies entirely in Bhima-Sina-Man river basin of Krishna river system of South Maharashtra. Generally the temperature of the district is moderate even except the hot months i.e. March, April and May mean daily maximum temperature is

34.52°C and minimum temperature is 20.07°C the study region receives major share of rain from south-west monsoon. In this district many of the farmers are growing flowers and now evidence shows that the area under floriculture is growing continuously in the study region. As per the Report of the Department of Agriculture & Co-operation (2014, pp- 32), Maharashtra stands 6th in respect of area under floriculture in the country with approximately 8500 ha. Under cultivation. The major flower crops grown in open fields are Roses, Chrysanthemum, Aster, Tuberoses, Jasmine, Gaillardia, Marigold etc. These flowers are mainly grown in Pune, Nashik, Ahmednagar, Satara, Sangli, Kolhapur, Aurangabad, Solapur, Jalna, Nanded etc. districts. Recently many private companies and progressive farmers in the State have started export oriented cultivation of flower crops. Besides this 1271 small green houses are erected on farmer's field and 14 big green houses are erected under corporate sector

Statement of the Problems:

There are various issues and problems regarding to the production of floriculture and its marketing in the current scenario. The government has trying to solve these problems through the financial and technical support however; the farmers are facing these problems still. Hence, we intended to identify the major problems and put forth the empirical evidences for further amendments and improvements in policy matter as well as schemes related to the floriculture farming in Maharashtra as well as India. For a in-depth study the researcher chosen Solapur district.

Hence the present research is entitled as "*Economics of Floriculture Production in Solapur District*" Through this research will be going to unfold the ways, methods, techniques which are used in floriculture.

Objective of the study:

The main objectives of the study are

1. To study the economic profile of the traditional floriculture farming in the study of Solapur district.
2. To study the marketing related issues regarding floriculture products
3. To study cost benefit analysis of the floriculture production

Research Methodology:

The methodology of the study consist the dated source, data collection, sampling and tools of data analysis.

Data Collection:

Required secondary data is collected from the APEDA as well as Agricultural Ministry of India.

Scope of the Study:

The scope of the study is limited to floriculture product and marketing its impact on income and living standard of the farmers and florist in malshiras. Pandharpur, Mohol, Sangola taluka's of the Solapur district. Research work will be cover only the issues like:

Demographic Features of Growers

Type of Flowers Grown

Area under Floriculture

Green House and Traditional Farming

Productivity of Various Flowers

Cost Benefit of Floriculture farming

Marketing Issues and problems

Sale of Flowers & uses etc.

Tahasil wise Area Under Floriculture				
	Taluka	Area Under Floriculture "00" HA (Karip)	Area Under Floriculture in "00" HA (Rabbi)	Total Area Under Floriculture in "00" HA (Kharip + Rabbi)
1	Malshiras	91.55	2.27	93.82
2	Akkalkot	15.16	2.69	17.85
3	S-Solapur	2.52	6.55	9.07
4	N- solapur	3.50	0.57	4.07
5	Mohol	1.90	1.18	3.08
6	Pandharpur	0.60	1.44	2.04
7	Barshi	0.31	1.44	1.75
8	Karmala	0.02	1.73	1.75
9	Sangola	1.19	0.00	1.19
10	Madha	0.03	0.20	0.23
11	Mangalwedha	0.00	0.14	0.14

Source: District Agriculture Department, Solapur

There are total 11 Tahsil in Solapur district however, according to the information provided by the department of agriculture there was 757 hectares land cultivate under floriculture in Solapur district in 2011-12 but the most of area under floricultural is in *Malshiras, Akkalkot, S-Solapur, N-Solapur, Mohol* Tahsils and very lowest area under floriculture in Barshi, Karmala, Sangola, Madha and Mangalwedha Tahsils. Hence, The Researcher intend to select these 02 Tahsils from highest area under floriculture, 02 Tahsils from middle area under floriculture and 02 Tahsils from lowest area under floriculture. i.e Malshiras and Akkalkot, Mohol and Pandharpur, Madha and Mangalwedha respectively Different flower produced in Solapur district i.e. Roses, Chrysanthemum, Aster, Tuberoses, Jasmine, Gaillardia, Marigold etc. . Roses, Chrysanthemum and Marigold are produced and sold in maximum. Therefore specimen, these three type of flower are selected.

Conclusions:

Flower is not only a source of beauty, it has some economic values. The usage of flower in different occasions is rapidly increasing in locally as well as internationally. This study shows that flower cultivation is a prospective business which ensures higher profitability. Solapur very favourable climate to turn the flower business into booming industry. Pandharpur is regarded as commercial zone of flower cultivation. It can not only play a vital role in employment generation and poverty reduction but also can contribute in the national economy through earning valuable foreign currency. But the commercial development of the business is still at very early stage. This study also reveals that the position of facility provided for flower business is near to medium level. Weak research activities, unorganised market, lack of post-harvest management and air condition vehicles are the major problems. Government initiative is also very limited. Government should be active and these problems should be solved through taking appropriate actions for the proper growth of this industry.

Bibliography :

1. Kumbhar V.M. (2009): "Agro – Tourism : Scope, And opportunities for the Farmers in Maharashtra" *Indiasteet.com* sept-oct,

2009.

2. Mathur Rossy and Pachpande (2014) : "Floriculture prospects and opportunities" e-ISSN-2320-0065.
3. Panwar N.L. Kothari, Surendra and Rathore N.S. (2009) "Protected cultivation of Medicinal plant in Composite climate of Indian state Rajasthan" IDOSI Publications, 2009.
4. Prasad S. Singh, Dharam, Bhardwaj R.C. (2011); "Hi-tech horticulture" AGROBIOS (INDIA).
5. Ranjan Pragya, Ranjan J.K. Das, B and Ahmed (2013); "High Value flower Cultivation under Low cost Greenhouse in N.W. Himalayas" *International Journal of Chem Tech Research* Vol. 5, No.2.
6. Rathod H.B. (2011), " Levels of Agricultural Technology in Solapur District" *Research Paper VOL –III.*

Weblography

1. www.agriculture-industry-india.com
2. www.google.com/National
3. http://www.apeda.gov.in/apedawebsite/Su bHead_Products/Floriculture.htm
4. <http://agricoop.nic.in/>
5. <http://www.agricultureinformation.com/forums/general-questions-answers/12413-floriculture-maharashtra.html>
6. http://www.indiaagronet.com/horticulture/Ornamental_horticultue.HTM
7. http://agricoop.nic.in/nhm3/ActionPlan/ActionPlan_Maharastra.pdf
8. www.NCDL.com/coldstorageand

The Art of Ancient Ship

Dr. Ravikiran Jadhav¹ Dr. Javed Tamboli²

¹(History and A.I.H.C Dept) D.B.F. Dayanand Collage of Arts and science, Solapur.

²Shri. Sant Damaji Mahavidyalya Mangalwedha.

Corresponding Author- **Dr. Ravikiran Jadhav**

DOI-10.5281/zenodo.7404139

Introduction -

In Ancient India there was a great importance for Indian & world arts & Indian architecture formation of different shaped boats was one of the great are at that time. For water transport boat was one of the best sources in ancient India & world. Day by day improvement occurred in use & construction of boat. How changed the boat in shape & use? This will revealed in following examples & models of boats in Ancient India & world.

Objective –

- 1) To explain the type of ships in ancient times.
- 2) Explain the artistry of ancient ships.
- 3) Explain the type of ships of ancient times.

Research methodology - I have used primary and secondary tools for this Research essay

1) Obelisk Barge Ship:-

Above is a model of a river barge used for transporting obelisks from quarrels to the installation sites. These freight barges were the Egyptians primary use of displacement craft with wooden hulls. The ship building experience gained from building these types of freighters for the transportation of large scale building materials could have easily been transposed to the technologies applied in the building of sea - going vessels.

Displacement craft of this construction of the pyramid. The need to transport large stones of upto 70 tones from remote quarries to the its for the pyramids would have required the Egyptians to have developed this technology when building the Pyramids. This means the technology and its application for building this type of ship was approximately 1000 years old by the time Hatshpsut built her fleet.

2) Vessel Ships :-

The ship illustrated above is the kind of vessels the ancient Egyptians would have used to in their trading expeditions to Punt and African subcontinent. Below is a low relief placed in the wall of Queen Hatshepsut's temple at Deir - el - Bahri. The

3) **War Ships :-**

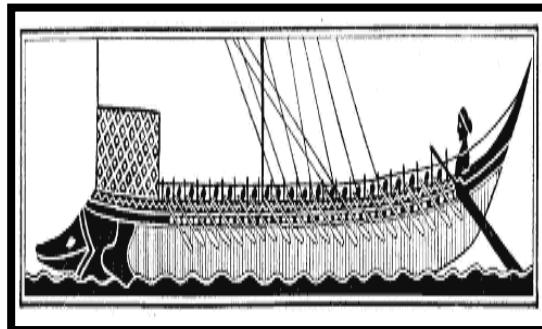

The ships found in Homer are usually described as fast and hollow, which means without a deck or open, long narrow, low and light, with black painted hulls. There were no accommodations for living in them and they were built to be hauled onto a beach at night

walls of the temple are covered with relief and hieroglyphic records of the events and highlights of this trading expedition to the land of Punt. Circa 1480 BCE. These relief panels record a key event in Egyptian history.

so that the crews could cap on the shore. Speed and flexibility were the premium with these boats. Men on oars were the mechanism for maneuverability and the wind in their sails was the primary motor for long distance travel.

4) **Phoenician Ship :-**

Homer classifies his ships in to a number of well - defined types that have no exact parallel in the ships of the 8th century. There are, for transport, exploration or dispatch duties. The fifty oared pentecontor (25) orars per side which was used as a troop carrier,

5) **The agro Ship :-**

and the large 100 oared vessels (50) per side which were used as heavy transport. Homeric ships were also expected to carry lines and some anchors, and they may have been equipped with bilge drain plugs to facilitate and drying out the boats after beaching.

Although the Agro - and most prehistoric Hellenic ships - had no engine, she had a great advantage compared to the ships of today. The ship would not need a

6) Wooden ships :-

part to call at. Because of her low draught she could be hauled ashore at the convenience of the crew as weather or other circumstances may have demanded.

In the beginning of this century a popular form of fishing vessel in the macron coast was made from a hollowed tree trunk. Teak

7) Anchor stones :-

is an excellent ship building wood because of its hardness, oil content, durability & resistance to warping or swelling in water.

Anchor stones from Lothal are irregular & with more than one hole, fix of them were found in the basin of the 'dockyard'. They are very roughly shaped. Theoretically multiple

8) Narrow boats :-

holes make possible the use of pointed wooden plugs for the anchor to grip the sandy bed of the sea & weight is not the anchoring factor.

Narrow boats without a pronounced widening towards the centre are again useful for

coasting trips, being easier to maneuver, quicker & also more resilient to strong winds
9) Mahanav

than wide-bodied vessels.

This is the ship of India. Mahanav was useful to this ship in large rivers. If the water level is low due to its use in the summer, the
10) kashhsagat –

name of the traffic is being transported through the proper route.

Means ship made by binding woods. There was a small boat. This is used to travel faster. Low-passenger work was done by the boat. The stern leaves of this boat were built.

Conclusion –

In this way, many types of ships were available in the ancient times .That is why transport is easy. Although the oldest economy was dependent on agriculture and trade, it was carried by the ship to carry the available goods to the required place .This vessel was given thousands of kilometers of travelled. The ancient ship was very kind of artistic. Also, ships were strengthened in the right direction.

Bibliography.

1. Kailash Chand Jain, Ancient Cities & towns of Rajasthan-Motilal Banarsidass, Delhi, Varanasi, Patna

2. G.M. Bongard Levio, A Complex Study of Ancient India, Ajanta Publication
3. D.D. Kosambi, Myth & Reality, Popular Prakashan, Bombay
4. Das Arjun, Economic Philosophy of Ancient india, Agam Kala Prakashan, Delhi, 1980,
5. Sinha Kamini, The heritage of Ancient India, Nilkamal Publishing, 2004,
6. Thapar Romila, The Penguin History of Early India, Penguin books, 2002

History And Relief Of Drought: A Case Study Of Manganga River In Solapur District (Maharashtra)

S.S. Kambale

Head Department of Geography Sangola College Sangola. Dist-Solapur

Corresponding Author- S.S. Kambale

Email Id: Santosh.kambale69@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7404162

Introduction

The most happenings connected to agriculture, forest, vegetation, human culture, wild life and local as well as national economies. Floods and droughts are highly dangerous and serious disasters all of the natural calamities in the Solapur district. Droughts are the most important weather related disasters which are mostly occurred by natural as well as human actions. There have been effects on the several tehsils, large areas and have an impact on village food production, food security, life expectancy for populations and economic performance of large area. Also affects parallel disciplines like hydrology, tourism, transport and hydroelectricity power generation etc.

A model has to be useful to local authorities in building drought protection. To protect the environment and infrastructure evaluate damage from serious events. The constructions fulfill method to get the conclusion.

Present study mostly relies on collected spatial and non-spatial data from different sources. Collected data uses different types of techniques in drought analysis is scientific real time outline. This research runs for data processing and its arrangement through the various computer softwares and different methodological techniques. Study awareness of rescue, relief, mitigation, drought management.

Study Area

Geographically Solapur is located between 17.10 to 18.32 degrees north latitude and 74.42 to 76.15 degrees east longitude. The district is situated on the south east fringe of Maharashtra State and lies entirely in the Bhīma and Seena basins. Whole of the district is drain either by Bhīma River or its tributaries. Present research study region is comes under rain shadow area. Rainfall is uncertain and scanty. The monsoon period is second fortnight of June to end of September bringing rainfalls from south-west monsoon. The district covers geographical area of 14844.6 sq. kms. Which is 4.82% of the total area of Maharashtra State Out of the total area of the district 338.8 sq. kms (2.28%) is urban area whereas remaining 14505.8 sq. kms. (97.72%) is rural area. Area wise Karmala taluka is biggest covering an area of 1609.7 sq. kms and North Solapur is smallest covering an area of 736.3 sq. kms.

The climate here is considered to be a local steppe climate. During the year there is little rainfall. This location is classified as

BSh by Köppen and O Geiger. In Solapur, the average annual temperature is 27.1 C. About 713 mm of precipitation falls annually. The driest month is January, with 1 mm of rain. Most of the precipitation here falls in September, averaging 194 mm. May is the warmest month of the year. The temperature in May averages 32.9 o C. December is the coldest month, with temperatures averaging 22.4 O c.(climate data.org) Solapur district now has 13 towns, 11 tahsils and 1154 villages.

For administrative purposes the district is divided into 3 sub-divisions of Solapur, Pandharpur and Madha. The population of the district is 4,317,756. Sex ratio of the district is 938 (number of females per 1000 males) is well above the state average 929. The literacy rate of district is 77.0 percent, which well below the state literacy rate 82.3 percent. The economy of the district is mainly depended on Agriculture 63.0 percent of the total workers are engaged in primary sector. Solapur is one of the urbanized districts in the state having about

one third of the population in urban areas, it is 32.40 percent.

Objectives

1. To suggest spectral characteristics of managements for drought.
2. To study of relief and rescue in drought situation in 2004-05 and 2012-2013.
3. To understand the geographical parameters of the study area.
4. To assess temperature and rainfall conditions seen in the past.
5. To Identify local geographic causes responsible for changes or fluctuations in these trends.

Used Methodology

The methodology of data collection and data basing required for drought hazard analysis and rainfall statistical analysis. Rainfall from 11 meteorological stations (tehsils) and stream flow data at 2 gauging stations (rivers) were used from Solapur district. Daily rainfall data of 13 rainfall gauging stations for the same period were obtained from the Indian Meteorology Department. Field investigation micro scale case study from drought data 2004-05 and drought data 2012-13.

- Pre-processing of data (Geo-statistical techniques)
- Defining area of Interest
- Reconnaissance Survey including cross-check
- Networking Analysis
- Map compositions
- Site investigation scale and Site suitability for habitation
- Suggest to the disaster management

Relief And Rehabilitation

In droughts of year 2004-2005 Solapur district local Government communities immediately provided for basic relief and rehabilitation work for drought disasters without waiting for help / instructions from external sources. Drought affected habitation provided pets temporary shelters in 12 relief camps established from Government with assistance to NGOs. Relief camps provided following facility to affected population.

- Affected people provided pets shelters.
- Standard local healthy food items with extra provided energy.

- Purified drinking water, cloths, other necessities of life etc.
- Distributed food grains and kerosene oil.
- Organize space to house evacuee families.
- Register the evacuees and provided them identification slips or cards and back side to provide emergency contact, telephone numbers and relief guideline.
- Providing the latest warning information about temperature and its warning.
- Provided training for efforts that should be taken to minimize stress.

Results And Conclusions

Drought Management

The climatic complex in the Solapur district has very critical nature has observed drought and flood situation simultaneously in eastern and western sides of district. Diversion of the excess flood water to drought prone region is one of the best ways of drought control. With the help of RS and GIS modeling Krishna river flood water to diverse the Manganga, dry rivers by gravity method it will reduce the recurring cost. In the Krishna river basin the scheme like Tembhu is present. But they are not good condition utilized, so there is need to new optimum use of irrigation scheme to solve the drought problem of study region.

Drought is slow onset there is not necessitate to show immediate response like flood. Drought is long time phenomenon which addressed basic problems of continues unavailability of water. The following drought management tips are help of the drought relief in the study region.

Other Drought Management Techniques

Dryness or seasonable river of Manganga which are covered drought prone area almost all villages in Sangola, Mangalweda, pandharpur tehsils. To use the following tips to relief the drought situation in study areas.

- Rainwaters harvesting.
- Maximum develop of large capacity water storage tanks in river catchment areas.
- Awareness promoting crops rotation among farmers.
- Most important of watershed management program applied in the Manganga basin.
- Maximum use the alternative cropping pattern.
- Mixed as well as multiple crops farming.

- A total areas afforestation and reforestation.
- Diversification of livelihoods towards non farming area.

References:

1. Arellano, P. (2003). Missing information in Remote Sensing: wavelet approach to detect and remove clouds and their shadows. Enscheda, ITC
2. Banik, P., Mandal, A. and Rahman, M.S., (2002). Markov chain analysis of weekly rainfall data in determining drought-proneness. *Discrete Dynamics in Nature and Society*, 7(4): 231-239.
3. Census of India (2011) Satara. www.censusindia.gov.in
4. Centre of Science and Environment (1991), 'Floods, Flood Plains and Environment Myths, State of India's Environment: A Citizen' Report, No. 3, New Delhi, CSE.
5. Electricity board Patan-2006.
6. Flood Situation In Patan Tehsil- By Balasaheb Desai College, Patan
7. Fritz, C. E. (1961). *Disaster, contemporary social problems*. Harcourt, New York, USA.
8. Lee, T.(1998).Introduction to Independent component analysis
9. Newspapers- Sakal, Pudhari, Lokmat
10. Peters, A.J. et al., (2002). Drought monitoring with NDVI-based standardized vegetation index. *Photogrammetric Engineering and Remote Sensing*, 68(1): 71-75.
11. Sakamoto, T., M. Yokozawa, et al. (2005). "A crop phenology detection method using time-series MODIS data." *Remote Sensing of Environment* 96: 366-374.
12. Singh, S. (2000), ' Environmental Geography', Prayag Pustak Bhavan Allahabad, p. 391.
13. Smakhtin, V.U. and Hughes, D.A., (2004). Review, Automated Estimation and Analyses of Drought Indices in South Asia. International Water Management Institute.
14. Tadesse, T., D. A. Wilhite, et al. (2004). "Drought Monitoring Using Data Mining Techniques: A case study for Nebraska, USA." *Natural Hazards* 33: 137-159.
15. Tso, B. and Olsen, R., (2005). A contextual classification scheme based on MRF model with improved parameter estimation and multiscale fuzzy line process *Remote Sensing of Environment*, 97(1): 127-136

Impact Of Land Utilisation On Agricultural Production And Productivity In Solapur District

Sonal Shashikant Bhunje

Dept. of Economics Sangola College Sangola

Corresponding Author- Sonal Shashikant Bhunje

Email- sonalb1983@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7404171

Introduction:-

Solapur district is a district in Maharashtra state of India the city of Solapur is the district headquarters it is located on the south east age of the state and lies and tally in the Bhima and Cena basis the entire district is drained by the Bhima river. Solapur district can broadly divide into three natural zones the eastern zone comparison Barshi, North Solapur, South Solapur and Akkalkot talukas has medium to Deep black soil to some extent get assured rainfall and, in this area, Jawar, Bajra and pulses are grown. The central are the transitional zone comprising Mohol, Manalwedha, eastern part of the Pandharpur and Madha taluka has uncertain rainfall, light to medium soil and grows kharif and Rabi crops. The Western Zone comprises scarcity areas of Karmala, Sangola and Malshiras taluka's and Western part of Madha and Pandharpur taluka's with lighter soil and uncertain rainfall. In karmala Pandharpur and mada taluka Rabi crops are mainly grown. Move over kharif crops such as Bajra and Oilseeds in Sangola taluka are also grown. large part of Malshiras taluka received protection from scarcity due to the irrigation provided by Nira right Bank Canal; so, sugarcane is a major crop in this area. There are very little variations in the climate in different parts of the district. The climate is dry and hot in all the part of the district expect that portion of Barshi taluka which lies above the Ghats where it is somewhat coolest than in the rest of the district. All over the district the rainfall is uncertain and scanty with an annual average of 989.12 mm; district gets rain from South West as well as North East monsoon. the paucity of rainfall and large variations both in the extend and the distribution in different areas make the agriculture almost a gamble on the rain.

Review of literature:-

Nasim Aktar (2015) in his article, “Agricultural Productivity and Productivity Regions in west Bengal.” focused on, agricultural productivity, productivity regions crop yield index. He had used secondary data collected from Evaluation Wings, Directorate of agriculture Government of W.B. statistics gov. of W.B. He concluded on the basis of productivity indices there was the diversity in the agriculture productivity. Large share of net sown area , high irrigation cropping intensity, high productivity, high consumption of fertilizers and better agriculture technology are factor responsible for the high level of agriculture productivity in the high productivity district of west Bengal.

Harrison Yego, Sharon Jebiwat Keror, Mathew Kipkaech Bartilol, Silsa

KeproneSamoei, Caral Jeroto Ratich (2018) in there article “Effects of Agricultural Inputs on Agricultural Productivity in Kenya : A Johansen Co -integration Approach.” Focused on, to analysed the effect of agricultural inputs on agricultural productivity in Kenya (2001-2016). They had used secondary data by utilizing Johansen cointegration method. They concluded agricultural productivity was used as the dependant variable explained by agricultural credit, inflation, rainfall, temperature, and agricultural gross capital formation have a positive influence on agriculture productivity. There for increase in agricultural inputs would result to increase in agricultural productivity.

Objectives: -

- 1) To study the trends in land utilisation of Solapur District.

- 2) To study the trends in cropping pattern in Solapur District.
- 3) To study the trends in production pattern in Solapur District.
- 4) To Study trends in yield pattern in Solapur District.

Research Methodology: -

In order to examine the objectives of the study the secondary data was used. The data for the land use pattern, cropping pattern,

production pattern, yield pattern in the economy of Solapur District was compiled from the Statistical abstract of Maharashtra. The data for a period of 2014-16, 2016-18 and 2018-20 (Average for 2 years) was used for to find out the trends in the stated variables. The appropriate statistical techniques were used for bringing out the results. For this purpose, technique of percentage change was used.

$$\frac{X2-X1}{X1}$$

The formula for to calculate the percentage change is= ----- * 100

$$X1$$

Trends in Land Utilization of Solapur District:-

It is important to study the land use to make judicious use of resources that are available to us. It allows us to plan the cropping pattern does this is a part of resource planning. In order to study the trends for land use classification of land area under different categories is necessary.

Directorate of Economics and Statistics, Ministry of Agricultural, Government of Maharashtra classifies land use under different categories. They are the total Geographical area, Forest area, Land not available for cultivation, other uncultivated land, follow land, net areas sown, areas sown more than once.

Table 1 Trends in Land Utilization of Solapur District
(Average for 2 years) (Area in '00' hectare)

Sr.No.	Crops	2014-16	2016-18	2018-20	% Change		
					2014-18	2016-20	2014-20
1	Total Geographical Area	14878	14878	14878	-	-	-
2	Area Under Forest	353	353	353	-	-	-
3	Land not available for Cultivation	846	684	1129	-19.15	65.06	33.45
4	other uncultivated Land	939	921	1071	-1.92	16.29	14.06
5	Follow Land	2632.5	2337.5	2958	-11.21	26.55	12.36
6	Net Sown Area	10128	10432.5	9367	3.01	-10.21	-7.51
7	Area Sown more than once	806.5	1935	2057	139.93	6.30	155.05
8	Gross Cropped area	11716.5	12367.5	11423	5.56	-7.64	-2.51
9	Cropping Intensity	115.6	118.5	121.9	2.51	2.87	5.45

Source : Statistical abstract of Maharashtra for relevant years.

Note : Figure in parenthesis shows percentage to gross cropped area.

The above table No. 1 shows the trends in land use data of Solapur district as 2 years average for 2014-16, 2016-18 and 2018-20. The total geographical area of Solapur was 148.78 lakh hectares. The statistics of land utilisation pattern reveals that are under forest was 3.53 lakh hectares in 2018-20 which was 2.37 percent of the total geographical area. Over a period of time 2014-16 to 2018-20 area under forest was constant percent, which is very little. Move over area not available for cultivation it

includes all burden and uncultivable lands consisting of mountains, desert etc. These lands cannot be brought under cultivation due to one reason or the others. Generally, these are not suited to agriculture due to bad soil or topography. In 2018-20 area not available for cultivation was 11.29 hectares which was 7.5 percent of total geographical area it was increased 33.45 percent in study period.

Moreover, other uncultivated land it includes permanent pastures and other

grazing land, land under miscellaneous trees, crops and graves, cover all cultivated land not include in net area sown. In 2018-20 area under other uncultivated land was 10.71 lakh hectares which was 7.1 percent of total geographical area, it was increased 14.6 percent. Move over follow land includes current follow land and another follow. Current fallow land consists of all those lands which are not cultivated during the current year only. The reason for this was generally to restore the fertility of land. Other follow land refers to that land which were taken up for cultivation but are temporarily out of cultivation for a period not less than one year. It was due to inadequate supply of water and unfavourable climate etc. However, in Solapur total follow land was 29.58 lakh hectares in 2018-20 which was 19.88 percent of total geographical area. It was increased 12.36 percent.

Net sown area represents the total area sown with crop and orchards (area sown more than once in the same year was counted only once) In 2018-20 net sown area was 93.67 lakh hectares which was 62.95 percent of total geographical area. It was decreased 7.51 percent. Area sown more than once it represents the area on which crops are cultivated more than once during the agricultural year it was obtained by decreasing net sown area from total geographical area in 2018-20 area sown more than once was 20.57 lakh hectares which was 13.82 percent of total geographical area it was extremely increased 155.05 percent. Gross cropped area represents the total sown area once and more than once in a particular year this was also called the total areas sown. In 2018-20 gross cropped area for 114.23 lakh ha which was 76.77 percent of total geographical area it was decreased 2.51 percent. Cropping intensity represents the

ratio of net sown area to the total cropped area. In 2018-20 cropping intensity was 121.9 percent, it increased up to 5.45 percent. Over a period of time 2014-2020 it was observed from the table no.1 in the Solapur area under forest was constant which is very negligible. The total geographical area of Solapur is 148.78 lakh hectare out of that 76.77 percent area was under agricultural use. Land was used for urban development, because of these factors land under forest has not increased much more. Reduction of net sown area in the state can be attributed to the increase in follow land as well as increase in area under land not available for cultivation and other uncultivated land. In fact, there was a scope to bring the follow land under cultivation to increase agricultural production. Consequently, the high level of area sown more than once in the state has Increased but net sown area declines by 7.51 percent resulted decreasing gross cropped area in over the period. Cropping intensity increased 5.45 percent because of increase in area sown more than once in over a period of time.

Trends in area under principal crops in Solapur District: -

“The area already used for farming, or that could be brought back for the cultivation using the resources normally available on an agricultural holding.” Jawar, rice, wheat, Bajra, maize, other cereals are important food grains, gram, tur, are the important pulses, sugarcane and cotton are cash crops all these are the principal crops in Solapur District. Largest area occupied by food grains and jawar is important crop of them. Crop pattern means the production of area under different crops at a particular period. Change in cropping pattern in any reason anywhere was a continuous process and was affected by various factors. Technological change plays a vital role in this connection.

**Table 2, Trends in Area under Principal Crops in Solapur District
(Average for 2 years)**

(Area in '00'Hectare)

Sr. No.	Crops	2014-16	2016-18	2018-20	% Change		
					2014-18	2016-20	2014-20
1	Rice	3	4	15	33.33	275.00	400.00
2	Wheat	417.5	602.5	733	44.31	21.66	75.57
3	Jawar	6195	6578	4918	6.18	-25.24	-20.61
4	Bajra	101.5	277.5	367.5	173.40	32.43	262.07

5	Maize	355	694	580	95.49	-16.43	63.38
6	Total cereals	7219	8203	10079.5	13.63	22.88	39.62
7	Gram	426.5	623.5	587.5	46.19	-5.77	37.75
8	Tur	185	299	434	61.62	45.15	134.59
9	Total Pulses	794.5	1240.5	2072	56.14	67.03	160.79
10	Total Food grains	8014	9444	12153	17.84	28.68	51.65
11	Sugarcane	1943	826	1435	-57.49	73.73	-26.15
12	Cotton	7.5	6	3	-20.00	-50.00	-60.00

Source : Statistical abstract of Maharashtra for relevant years.

Note : Figure in parenthesis shows percentage to gross cropped area.

Area under sugarcane shows actual harvested area.

The above table No.2 shows the trends in area under principal crops in Solapur District as 2 years average for 2014-16, 2016-18 and 2018-20. Over a period of time 2014-16 to 2018-20 area under rice, bajra, total pulse, tur, wheat, total food grains and was increasing while area under jawar, cotton and sugarcane was decreasing. Thus, the cropping pattern in the state shows that food grain crops are main crops being produced. Among food grain crops Jawar occupied largest share in cropping pattern. Among the cash crops the sugarcane has occupied largest area 13.05 percent in 2018-20. Land use can be influenced by many physical, economic and social factors. Physical factors include soil fertility, soil drainage, slope angle, aspect, scenery,

mineral potential etc. Economic factors include distance from markets, demand for different uses. Social factors include population size, legislation, government policies.

Trends in Production of principal crops in Solapur District: -

Agriculture provides most of the world's food and fabrics. Agriculture also provides wood for construction and paper products. The main factors of production are land, water, soil, rainfall, labour and capital. There are three main sources of growth in crop production expanding the land area, increasing the frequency with which it is cropped and boosting yields. The climatic conditions of the state contribute to inferior output pattern. Agriculture production is used to supply food for humans and raw material for industries.

Table 3, Trends in Production of Principal Crops in Solapur District (Average for 4 years)

(In '00'tonnes)

Sr.No.	Crops	2014-16	2016-18	2018-20	% Change		
					2014-18	2016-20	2014-20
1	Rice	1	1	1	-	-	-
2	Wheat	417	798	749.5	91.37	-6.08	79.74
3	Jawar	2311	3660	4157.5	58.37	13.59	79.90
4	Bajra	28	95.5	73.5	241.07	-23.04	162.50
5	Maize	770	1302.5	1035	69.16	-20.54	34.42
6	Total cereals	3750	5862	6070	56.32	3.55	61.87
7	Gram	215.5	421	412	95.36	-2.14	91.18
8	Tur	60	177.5	167	195.83	-5.92	178.33
9	Total Pulses	325.5	706.5	926	117.05	31.07	184.49
10	Total Food grains	4075.5	6568	6996	61.16	6.52	71.66
11	Sugarcane	155070.5	31151.5	114898.5	-79.91	268.84	-25.91
12	Cotton	9.5	9	1.5	-5.26	-83.33	-84.21

Source : Statistical abstract of Maharashtra for relevant years.

Note : Figure in parenthesis shows percentage to total food gains output.

The output of sugarcane is in '00' metric tonnes and cotton in 170 kg. each

The above table No.3 shows the trends in output of principal crops in Solapur District as 2 years average for 2014-16, 2016-18 and 2018-20. Over a period of time 2014-16 to 2018-20 production of Tur, bajra, gram, jawar and wheat increased whereas production of, cotton and sugarcane decreased. Increase in production was due to use of high yield variety of seeds, use of fertilizers, machinery etc. Production was mainly affected by climate, land use pattern, economic factors also.

Trends in Yield of Principal crops in Solapur District: -

Productivity measures the quantity of output produce with a given quantity of input. Agricultural productivity is an important component of food security.

**Table 4, Trends in Yield of Principal Crops in Solapur District
(Average for 4 years)**

(yield In Kg. per hectare)

Sr.No.	Crops	2014-16	2016-18	2018-20	% Change		
					2014-18	2016-20	2014-20
1	Rice	126	182	123	44.27	-32.60	-2.77
2	Wheat	996	1264	1006	26.96	-20.44	1.00
3	Jawar	372	556	891.5	49.46	60.34	139.65
4	Bajra	312.5	345	182.5	10.40	-47.10	-41.60
5	Maize	1827	1858	3788.5	1.70	103.90	107.36
6	Total cereals	519	714	1148.5	37.57	60.85	121.29
7	Gram	521.5	675	682.5	29.43	1.11	30.87
8	Tur	273	594	342.5	117.77	-42.39	25.46
9	Total Pulses	4393	572	839.5	-86.97	46.64	-80.89
10	Total Food grains	512	695	1026	35.74	47.63	100.39
11	Sugarcane	79	82.5	82.5	4.43	0.00	4.43
12	Cotton	229	799	84.5	248.91	-89.42	-63.10

Source : Statistical abstract of Maharashtra for relevant years.

Note : Figure in parenthesis shows percentage to total food gains output.

The output of sugarcane is in '00' metric tonnes and cotton in 170 kg. each.

The above table No.4 shows the trends in output of principal crops in Solapur District as 2 years average for 2014-16, 2016-18 and 2018-20. Over the period it was observed that jawar, maize yield was increased 139.67 percent and 107.36 percent respectively because use of high yield variety seeds,

fertilizers as well as new technology and increasing in area under area sown more than once of these crops. Total food grains and sugarcane yield also increased. While cotton, bajra and rice yield declines because of due to climate change, heavy rain, snowfall etc. The most disappointing fact was

observed in the case of cotton whose yield has reduced by 63.10 percent during the same period.

Conclusion: -

The overall analysis of the paper showed that there has been significant decrease in net sown area in Solapur District during 2014-15 to 2018-20. Land available in Solapur District for cultivation has been reduced day by day due to certain modifications can occur in the existing pattern of land utilization. There was increase in the area under area sown more than once results increase in cropping intensity.

Although there has been an increase in the area of crops like rice, bajra, their yield has decreased. Reasons behind them is increased night temperature associated with global warming, uncertain rain fall, low nutrient states of soil, in adequate water

Reference: -

1. R K Lekhi and Joginder Singh, (2013), "Agricultural economics and Indian perspective", Kalyani publishers 9 th revised edition.
2. Dr. S. N. Kadam (2009) "New Agricultural Technology : Socio-Economic Impact" Reliance publication house, ISBN: 81-7510-204-7
3. Economic survey of Maharashtra 2015-16, Directorate of economics and statistics planning department, Government of Maharashtra, Mumbai.
4. <https://krishi.maharashtra.gov.in>
5. See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/328913273>
6. NASIM AKTAR," Agricultural Productivity and Productivity Regions in West Bengal", ISSN. 0972 - 8406 The NEHU Journal, Vol XIII, No. 2, July-December 2015, pp-49-6
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Solapur_district

supply etc. Move over area under jawar, sugarcane decreases although their yield increases because of adoption of new technologies, use of malty cropping technics, use of high yield variety seeds, due to increase the irrigation and financial facilities and to know the importance of cash crops change in attitude of farmers towards agriculture. To face the challenges small number of recommendations such as vertical progress of infrastructure and imposing the taxes on such structures, accumulated zonal growth planning, industrialisation, population growth control, increasing educational improvement of awareness among the people of the state have been proposed. Area under cultivation may be utilised for mixed farming. The cropping pattern may be in agreement with the soil and water requirements of the area.

Annual Rainfall Variability In Solapur District: A Geographical Study (Mh)

Mr. Vikas Milind Ubale¹ Dr. Sikandar M. Mulani²

¹Research Scholar, Department of Geography, D. S. Garad Mahavidyalaya, Mohal, Solapur (MH)

²Department of Geography, D. S. Garad Mahavidyalaya, Mohal, Solapur (MH)

Corresponding Author- Mr. Vikas Milind Ubale

DOI-10.5281/zenodo.7404181

Introduction

Solapur district is a district in Maharashtra state of India the city of Solapur is the district headquarters it is located on the south east age of the state and lies and tally in the Bhima and Cena basis the entire district is drained by the Bhima river. Solapur district can broadly divide into three natural zones the eastern zone comparison Barshi, North Solapur, South Solapur and Akkalkot talukas has medium to Deep black soil to some extent get assured rainfall and, in this area, Jawar, Bajra and pulses are grown. The central are the transitional zone comprising Mohol, Manalwedha, eastern part of the Pandharpur and Madha taluka has uncertain rainfall, light to medium soil and grows kharif and Rabi crops. The Western Zone comprises scarcity areas of Karmala, Sangola and Malshiras taluka's and Western part of Madha and Pandharpur taluka's with lighter soil and uncertain rainfall. In karmala Pandharpur and mada taluka Rabi crops are mainly grown. Move over kharif crops such as Bajra and Oilseeds in Sangola taluka are also grown. large part of Malshiras taluka received protection from scarcity due to the irrigation provided by Nira right Bank Canal; so, sugarcane is a major crop in this area. There are very little variations in the climate in different parts of the district. The climate is dry and hot in all the part of the district expect that portion of Barshi taluka which lies above the Ghats where it is somewhat coolest than in the rest of the district. All over the district the rainfall is uncertain and scanty with an annual average of 989.12 mm; district gets rain from South West as well as North East monsoon. the paucity of rainfall and large variations both in the extend and the distribution

Absract

Rainfall is a prime important factor, considered by influences the agricultural economy of the region. The last few years have seen many fluctuations in the weather in Solapur district. This has had a direct and indirect effect on the cropping pattern and agricultural production of Solapur district. Due to erratic rainfall in the drought prone areas of the district, agriculture is considered as a gamble. Therefore, this topic has been chosen for research. The present research attention on the variability of annual average rainfall trends of Solapur district during the period 2003-2019. Here, calculation 17-year annual rainfall average, S.D. And coefficient of rainfall trends shows by line graph.

Keywords: Rainfall, Annual, Variability, Agricultural.

Introduction

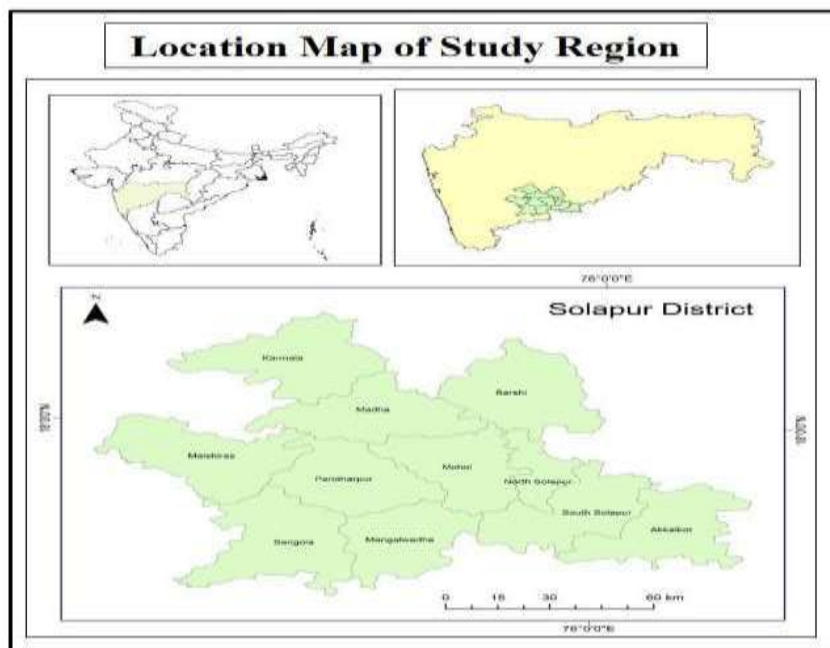
Due to the changing climate, the problem of water is also becoming serious. The demand for water is increasing along with agriculture for industry, irrigation, hydropower generation and other daily necessities of human activity. An agrarian country like India with 70% of its population engaged in agribusiness. Indian agriculture is totally dependent on rain water and the south-west monsoon in India is unpredictable. Rainfall varies according to the season of the year. With the exception of Assam, Jammu and Kashmir and the South Peninsula, more than 75% of India's annual rainfall falls during the southwest monsoon season, June to September (P. JAGANNATHAN et. al 1972).

Solapur district is facing constant drought. Because Solapur district is one of the rain shadow area districts in Maharashtra. This area has frequently experiencing erratic movement of monsoon, water scarcity and drought condition, because the trend of rainfall is changed in this area (Dr. V. V. Patil et. al. 2020). Solapur district has been hit the hardest by the worst drought in 2019, with 250 villages and 1,613 hamlets and small villages facing drought. In Solapur, 5, 65,794 people have been affected by the drought (Hindustan Times 2019).

STUDY REGION

Solapur district is an administrative one of the important district in Pune division

of Maharashtra State in India. The geographical extension of Solapur district is 17° 06' 50" N to 18° 33' 29" N latitude and 74° 36'54" E to 76° 24' 43" E longitude. Solapur district is the third largest district in the state of Maharashtra with an area of 14895 sq. Km. divided into 11 tehsils and total population of 43, 17,756.as per 2011 census. The annual average rainfall is 678 mm in Solapur district. Climate of Solapur district is dry as daily mean maximum temperature range between 30°c to 37°c and minimum temperature range between 18°c to 21°c with the highest temperature about 45°c in the month of May.

(Fig. No. 1)

Objectives:

The present study has been undertaken with following specific objectives.

1. To study the annual rainfall during the year 2003 to 2019.
2. To find out Standard Deviation and coefficient of variation and shows the line graph.

DATA BASE AND METHODOLOGY:

The present study is based on sixteen years of secondary rainfall data, compiled from the Maharashtra Department of Agriculture and the Indian Meteorological Department. The data has been collected from 2003 to 2019. The trend of yearly

rainfall is calculated and represent by mean, Standard Deviation and Coefficient of Variability of Rainfall in Solapur district shows the presentation of result Line graph method. For the data analysis following formula has been used.

$$\text{Formula} = \text{S.D. } (\sigma) = \frac{\sum(X-x^2)}{N}$$

Where,

- (σ) = Standard Deviation
- X = the value in the data distribution
- x = the Population mean
- N = Total number of observations

$$\text{S.D. C.V.} = \dots\dots\dots X 100$$

Mean

Where,

C.V. = Co-efficient of variability rainfall.

S.D. =Standard Deviation of rainfall.

Mean = Mean of Rainfall

Annual Rainfall Analysis

In the investigation of drought, rainfall analysis plays the most significant role. Rainfall is generally considered to be an important factor of the agricultural economy in the study Region. Due to uneven rainfall variation determine the cropping pattern, performance of different agricultural and cultural practices. Clear differences in its yearly distribution have led to inequality in agricultural development. Analyzing rainfall from 2003 to 2019, the annual distribution of rainfall varies from year to year, with average range between 251.2 cm in 2015 and 815.9 mm in 2010. In the rest of the year, the average annual rainfall does not fluctuate

much so much. The average annual rainfall for the 17 years from 2003 to 2019 is 528.59 mm.

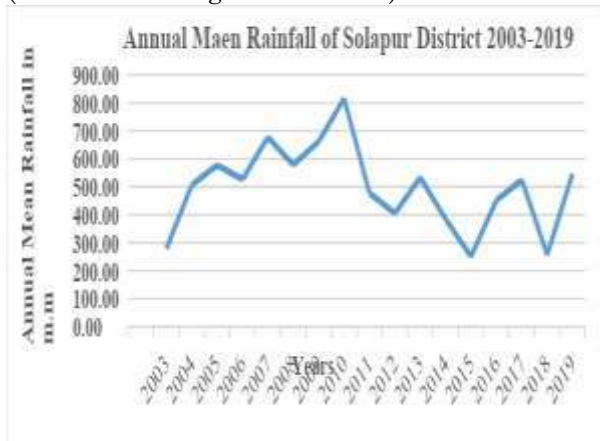
The average annual rainfall much lower found in year 2003, 2015, 2018 it is 278.71, 251.18, 257.05 respectively. In this three years Solapur district suffering worst drought. These three droughts affected different Talukas of the district in different years. In 2003, Malshiras, Karmala, Mohal. All the Talukas in the district in 2015. In 2018, Karmala, Mangalweda, Madha and Malshiras Talukas seem to be most affected.

Solapur district was the most affected district in western Maharashtra during the 2018 drought. 250 villages in 11 Talukas and 5, 65,794 people were affected by the drought. Solapur district were getting water supply from 290 tankers. All of this reveals the devastation of famine.

Tehsil Years	N. Solapur	S. Solapur	Akkalkot	Barshi	Pandharpur	Mangalweda	Sanagola	Malshiras	Madha	Mohal	Karmala	Total	Mean	SD	C V
2003	300.2	300.2	344	338.4	254.6	322.2	377.8	107	308.9	217.6	194.9	3065.8	278.7	22.67	8.13
2004	603.8	603.8	445.7	488.9	532.8	711.4	379	388.5	469	429.5	522.4	5574.8	506.8	29.23	5.77
2005	697.6	697.6	588.6	757.5	519.7	656.4	369.6	324.3	631	538.2	571.3	6351.8	577.4	38.86	6.73
2006	453.1	453.1	551.1	659.6	474.8	623.9	560.6	437.2	487.3	588.1	508.8	5797.6	527.1	21.52	4.08
2007	582.9	582.9	542.4	916.3	605.3	954.7	716.5	651.1	917.4	638	340.2	7447.7	677.1	53.81	7.95
2008	634.3	634.3	424.8	670.3	469.2	529.5	499.3	596.5	600.3	595	715.7	6369.2	579.0	25.52	4.41
2009	680.9	680.9	567.2	706.9	730.8	736.9	683.6	788.7	632.8	519.1	556.3	7284.1	662.0	24.23	3.66
2010	756.2	756.2	717.2	1030.3	672.1	604.9	615.9	791.2	1118.7	948.8	963.4	8974.9	815.9	49.77	6.10
2011	610.2	610.2	618	505.6	395.8	309	330.1	436.8	389.5	508.6	538.9	5252.7	477.5	32.36	6.78
2012	472.8	472.8	556.3	551.6	361.8	287.5	393.8	350	434.5	318.1	258.7	4457.9	405.3	29.07	7.17
2013	534.7	502.4	601.4	540.1	566.2	437.9	463.5	589.5	591.3	527	510	5864	533.1	15.16	2.84
2014	393.9	387.6	433.3	392.2	371.3	373	492.9	326	340.4	335	384.6	4230.2	384.6	13.61	3.54
2015	272.98	228.17	246.86	238.58	278.33	227.93	272.46	215.29	289.97	230.2	262.26	2763	251.2	7.20	2.87
2016	547.94	534.86	456.67	593.68	375.01	310	448.09	436.7	535.47	318.3	419.62	4976.3	452.4	27.03	5.97
2017	410.68	454.13	379.62	769.47	511.36	446.68	568.43	530.52	613.4	518.9	567.45	5770.7	524.6	31.08	5.92
2018	257.5	273.7	465.1	360.6	235.4	182.4	241.6	209.5	191.9	238.6	171.3	2827.6	257.1	24.86	9.67
2019	628.8	645.8	598.5	589	415.6	560.5	468.4	581.1	509.4	552.7	475.3	6025.1	547.7	20.78	3.79

Table No.1: Tehsil wise Annual Rainfall in Solapur District (in mm)
(Source: www.agri.mah.nic.in)

(Fig. no. 2)

Fig. No. 2 Shown that the annual average rainfall of Solapur district from 2003 to 2019. In this seventeen years the average rainfall is 590.98 m.m. 2007, 2009 and 2010, the rainfall was much better than the average which was 677.06, 662.19, 815.90 m.m. respectively. Year 2010 Maharashtra goes in the excess rainfall category. In the year 2010, Maharashtra entered the category of heavy rainfall. There was heavy rain in all the four sub-divisions of the state received at least 20 per cent or more rainfall compared to their normal rainfall in rainy season.

In year 2007, 2009 and 2010, there found higher than average rainfall it was flood condition. In the flood-like years during the research period here, floods occurred in Barshi, Mangalvedha and Madha in 2007, Barshi, Mangalvedha, Pandharpur and

Malshiras in 2009 and Barshi and Madha in 2010.

In Years 2003, 2015, and 2018, Solapur District shown deficiency more than average the annual average rainfall was respectively 278.71, 251.18, and 257.05. "Meteorological drought is defined as the deficiency of precipitation from expected or normal levels over an extended period of time". Meteorological drought is classified based on rainfall deficiency w.r.t. long term average -25% or less is normal, 26-50% is moderate and more than 50% is severe (Department of Water Resources, n.d.). Here, the annual average rainfall of Solapur district in this seventeen years the average rainfall is 590.98 m.m. and there 2003, 2015, and 2018, three years of annual average rainfall deficiency is more than 50% of their average rainfall. It means that in these three years there is severe Meteorological drought situation in the district. Moderate and general drought occurred in 2014 and 2016.

According to the annual average data of the research period, the most affected tehsils in 2003 were in "Malshiras, Madha and Karmala", in 2015 the rainfall was not more than 300 m.m. every tehsil. District was faced severe drought conditions due to deficient rainfall everywhere. And Madha and Karmala taluks are commonly observed in the 3 drought years of the research period.

In the total of seventeen years there were 3 years of heavy rainfall, 1 year of normal, 1 year of moderate and 3 years of severe drought. In the remaining nine years, rainfall remained close to the general average.

(Fig. no. 3)

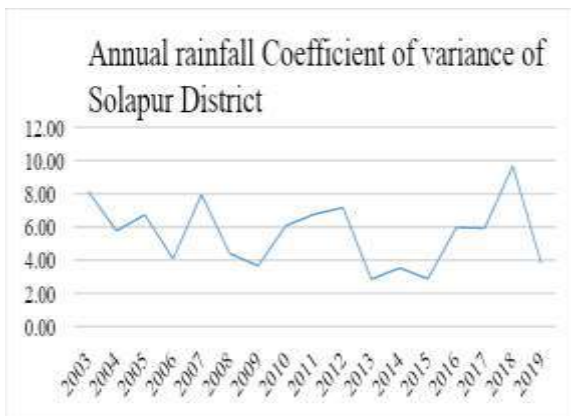

Fig. no. 3 express the coefficient of rainfall variability during the period of 2003 to 2019 in study region. There are many fluctuations in the rainfall coefficient in these 17 years. In the present research, variability coefficients are classified as low (below 4%), medium (4 to 6%), and high (more than 8%). It is found that there is frequent low rainfall in years 2013, 2014, 2015, and 2019 and coefficient of variability of rainfall is frequent low during this years. It means that in these

four years there was a similar pattern of rainfall in the entire district. The years 2003, 2007, 2012 and 2019 showed high coefficient of variability of rainfall i.e. there was variation in rainfall distribution over the whole district. The coefficient of variability of rainfall remains almost constant for the remaining 8 years. There were no significant changes.

Conclusion

The present research is an attempt to evaluate the study of the definite annual rainfall variability of 17 years since 2003 to 2019 in Solapur district of Maharashtra. The study region received 590.98 millimeter annual average rainfall in the study region during this research period. Solapur district has received consistently below average rainfall in the years 2003, 2015 and 2018, it was severe drought condition in the entire district. Where in this 17th years of research period data there found 5 drought condition years and 3 flood condition years. Here 8 years was extreme and rest of 9 years was normal condition in District. The same seems to happen in the case of coefficient of rainfall variability. There was 3 years coefficient of rainfall variability found low, entire district rainfall received same and 4 years showed high coefficient of variability in rainfall. Here 7 years found extreme condition and rest of 10 years was normal condition. In this 17 years Solapur District faced same extreme and same normal year's conditions. In the total annual average data during the research period, Barshi tehsil appears in all three flood years and Karmala tehsil in all three drought years.

References:

1. Thiruvengadthan (1972): Poona District Rainfall. Indian Journal Metro
2. Soybam H.S. (1990): Rainfall Characteristics of Pune District M. Phil Unpublished dissertation, University of Pune
3. Salave Ashok (2009): A study of Assured Rainfall characteristics in Pune District, Maharashtra State. The Deccan Geographer Vol. 46 No.2 pp. 81-88
4. Vibhute N.M., Mr. Agastirishi Bharat Toradmal, (2013), GIS Based Analysis On Rural Electrification (Rajiv Gandhi Gramin Vidutikaran Yojana) In Maharashtra, "Rajarshi" A Refereed International

(Multidisciplinary) Research Journal, ISSN: 2320-5881, Vol-3, Page-96-100

5. Barakade, A.J. Rainfall variability in Solapur district of Maharashtra: a geographical Study, Review of Research Vol.1, Issue. II /Nov; 11pp.1-4.
6. Barakade, A.J. (2014), Rainfall Trend in Drought Prone Region in Eastern Part of Satara District of Maharashtra, India European Academic Research Vol. II, Issue 1/ April 2014
7. Dr. Ramraje Shivajirav Mane-Deshmukh, Mr. Agastirishi Bharat Toradmal, (2019), Rainfall Trend in Drought Prone Region of Ahmednagar District of Maharashtra in India: A Geographical Study, 'Research Journey' International E- Research Journal, ISSN: 2348-7143 Special Issue 133- Agriculture and Rural Development Planning for Drought Prone Areas, Page 78-83.

ICT and its uses for Language and Literature

Mr. S.A. Navale.

Dept. of English, Sangola College, Sangola Dist. Solapur.

Corresponding Author- Mr. S.A. Navale.

DOI-10.5281/zenodo.7404197

Introduction

Language teaching with the help of ICT is necessary in the global world. ICT can enhance the potentiality of learners and teachers as well. Teaching English Language includes the follow' Medias. Computer, Audio devices, Internet, Television, Telephone, Mobile gadgets social' interface, Interactive whiteboard etc. ICT is crucial to supplement the conventional or traditional mode of education. The words supplement' here is important, because technology cannot replace the teacher as such. The use of ICT can supplement or add to the traditional mode. In the present context of technology and information boom, traditional mode of teaching seems monotonous and in most of the colleges and universities across the country English literature is taught in the traditional mode where the teacher speaks for an hour or so and leaves the class. The students too get tired of the monotonous everyday routine. Moreover the importance of English literature as a subject of study needs to be revitalized. More and more students enter into fields like engineering, management, accountancy, medicine where they feel their future is secure, in terms of material needs. But English literature is a subject from which one cannot run away. It is a compulsory subject in most of the courses at the senior secondary and degree levels. English literature is seen to be a 'traditional' subject and students who wish to become teachers generally take up this so-called 'traditional' field. The use of ICT in teaching English literature and language can revolutionize the way the subject is seen, taught and thought of. The role of the teacher is of immense importance in the teaching of literature but ICT can enhance the teaching by doing away with boredom and making the students interested in what is being taught. It can motivate and keep the students engaged because ICT tools work at different levels - the students can have an opportunity to see, read, visualize, hear, ponder, discuss, interact and learn. This can be achieved through various means involving ICT.

The Scope of ICT:-

English literature comprises a number of sub-fields for example, poetry, fiction, drama, criticism, literary theory, to name some of them. Each requires a different kind of study and different modes of teaching. The use of ICT can help the educator to use different modes of teaching, which will subsequently help students to keep the text or the issues involved in it, in their minds, perhaps, throughout their lives. But this depends not merely on the use of ICT but also the student and the educator. Thus in the teaching of English literature as a subject of higher studies, a combination of the old, involving the teacher and the new mode of teaching, involving ICT tools can go a long way. Moreover ICT would help in research in various fields of English literature. ICT tools would help students comprehend the text and would improve their proficiency. ICT tools

can also help in making students attentive and interested. English literature can be made appealing by the use of audio-visual devices, web resources, playing of movies or staged plays, online glossaries, dictionaries, thesaurus, etc. The use of Clicker- the Student Response System introduced under NME-ICT can enhance interaction in an English literature class. Scenes from movies can be shown and discussed. Use of having video, audio, images and texts a combination can be helpful. Recitation of poetry can be played using ICT tools, use of multiple choice questions on different topics, quizzes, presentations are some of the ways in which ICT can be made effective in a literature class. Teachers would be relaxed as they would not have to memorize and can use slides to take the discussions forward. Using blackboard would no longer be necessary; also taking of attendance of the students

present which takes up 5-10 minutes because Clicker can do the same. Effective integration of ICT tools into the educational system is a challenging task and the success of NME-ICT depends on this, apart from other things. Ensuring quality, equity and access at the same time is a daunting task which needs to be fulfilled. a. ICT covers any product that will store, retrieve, manipulate, and transmit or receiving information electronically in a digital form. For example, personal computers, digital television, email, robots. So ICT is concerned with the storage, retrieval, manipulation, transmission on receipt of digital data. Importantly, it is also concerned with the way these different uses can work with each other.

Information

Information means the processed data in a meaningful and purposeful form according to Silo' cin Hartoyo (2012:2)

Communication -

According to Potts, communication is defined as a process by which we assign and convey meaning in an attempt to create shared understanding. Brown (2011) stated communication is transfer of information from one person to another, whether or not it elicits confidence. But the information transferred must be understandable to the receiver. Technology derived from the word 'techno' which means technique, art or skill, and 'Togos' which means science. Therefore, technology can be defined as a scientific knowledge of or skill. Based on the definitions of the three components, ICT as a whole can be described as the utility of technology to support the effort of conveying information and communication particularly in the area of education. The technique includes digital technologies mostly of electronic information-processing technologies, such as computers, internet, mobile phones, networks, broadband, and so on. b. The benefits of ICT in general ICT is found to be advantageous in several ways as mentioned by Herington (2002), (1) technology facilitates exposure to authentic language; (2) technology provides the access to wider sources of information and varieties of language; (3) technology gives the opportunity to people to communicate with the world outside; (4) technology allows a learner-centered approach; (5) technology develops learner's autonomy. ICT help people

in order to get information and to communicate each other in wider range, c. ICT Tools in **Language Context**

There are some kinds of technologies classified into information and communication technologies commonly used in language context, such as:

Interactive multimedia

Interactive media is the integration of digital media including combinations of electronic text, graphics, moving images, and sound, into a structured digital computerized environment that allows people to interact with the data for appropriate purposes. The digital environment can include the Internet, telecoms and interactive digital television. (Finney, 2011:2) Computer can be utilized with other multimedia learning devices or it can stand alone (a standard PC) and still serves its basic purpose as an electronic medium of language learning. (Hartoyo 2012:29). Computer is an electronic device which is capable of receiving information (data) and performing a sequence of logical operations in accordance with a predetermined but variable set of procedural instruction (program) to produce results in the form of information or signals based on Oxford dictionary. It consists of CPU, monitor, keyboard and some other apparatus.

Audio devices

Audio devices can be used with other media to form an interactive multimedia. However, it can also be utilized separately as independent tool. Audio devices include speaker, earphone, CD, and etc.

Internet:

Internet can be used as a medium of language learning through email, www. (World Wide Web), and text, audio and video conferencing

Television

According to Oxford dictionary, television is a system for converting visual images (with sound) into electrical signals, transmitting them by radio or other means, and displaying them electronically on a screen.

Telephone:

This telephone medium has not been widely used for language teaching because of the poor quality of analogue transmissions. However, there is new invention of digital quality and lower connection cost which potential for conference calls

Mobile gadget

Mobile gadgets such as cell phone and smart phone which are equipped with programs like computer, which enable it to perform as mini personal computer. By using this gadget and its internet connection, everybody could enjoy chatting, browsing, and discuss each other with the wider range. The advancement of science and technology makes the size and price of gadgets are getting cheaper and reachable.

Social interface -

This media provides facility or example that enables an interaction between human and computer. People set up more interaction with computer in a more intuitive way with less effort through writing, voice, touch, eye movements, and other gestures. (Hartoyo,2012:34) technology serves as the milestone of the recent development of interactive multimedia, audio graphic computer teleconference, and interactive television via satellite (National Broadband of Employment, Education and Training, 1993:5).

Interactive whiteboard-

An interactive whiteboard or IWB, is a large interactive display (such as a touch screen monitor) which is connected to a computer and projector. A projector projects the computers' desktop onto the board's surface, where users control the computer using a pen, finger or other devices. d Current application of ICT in English language teaching and learning ICT defined as technology which the function is to support the process of conveying information and communication. The ways of conveying information doesn't have to be carried out directly between the communicator and the communicant. The development of ICT makes the process communication between the communicator and the communicant can be conveys in easy ways. They can communicate through telephone, internet, e-mail, satellite, television, video conference and so on. The process of those communications applies in language learning. In language learning, there is a communication between teacher and student. The process of learning is not always carried out by subjecting teacher and students in the certain room or a certain place directly. For example, teacher can use internet as the medium to give lessons, assignments, or

other information to their students. In context of language learning, ICT has an important role as the "media" bridging and enabling the learning process, or direct communication between students and teacher although they are not present in the same room or place in certain time. Language learning program can be created to enable students to learn the lessons with guidance, instruction, information or further explanation. ICT in language learning used as a reference-book. Computer can store unlimited lessons or references, which can be accessed anytime, anywhere and accurately. Fitzpatrick and Davies (2002) in Hartoyo (2012) sets out the seven ways in which ICT sed in language learning:

E-learning

Various definitions can be found for the " e-learning". Victoria L. Tania, for example. states that" e-learning" includes learning at all levels, formal and informal, which uses n computer network (intranet and extranet) for the delivery of teaching materials, interaction, and or facilitation. For most of the process of learning that takes place with the help of the Internet is often referred to as online learning. Broader definition proposed in the working paper SEAMOLEC, the e-learning is learning through electronic services. Although a variety of definitions but basically agreed that the e-learning is learning by using electronic technology as a means of presenting and distributing information. Included in the definition of educational television and radio broadcasts is a form of e-learning. Although radio and television education is a form of e-learning, it is generally agreed that e-learning reaches peak form after synergize with internet technology. How to reiuvenate a literature class

Poetry

Through slide shows the teacher can put up the poetry on screen. The writer's image can be shown. An audio can be played where the poetry is recited, made more interesting if the poct himselfherself recites. Students perhaps may be interested in listening to the author's voice. Apart from these, poets like Blake and Rossetti whose poems have a corresponding painting. their poems can be shown accompanied by the corresponding painting or illustration.

Moreover poems involving myths too can be visualized through images presented in slides by the teacher. Of course, the role of the teacher is the most important in making IICT effective. Hence both man and technology has to go hand in hand. Important journal articles and books can be referred to the students through the slides itself so that the teacher need not use the blackboard or spell out the names of the writers or their works. When everything is given, it encourages discussion and helps in creating a critical insight. This critical insight can be enhanced further if the students are given assignments whereby use of ICT tools cannot be done away with. Hence it is they who would use these tools and search for information from various sources. Moreover if poems are shown on screen, it becomes easy for the teacher to point out relevant details and also contrast one poem with another, making literature lively and an involving exercise. Suppose a poem like "To Autumn" is to be taught. As suggested an audio can be played where it is recited. This 'hearing' of the poem will help making an impact on the minds of the students because it will stay on for some time and they would enjoy responding to it. To explain the music of autumn portion from Beethoven's Fifth Symphony or from Vivaldi's Four Seasons can be played to effectively let students go through a rich experience. A picture of the poet can also be shown or different pictures in varied settings, if available, so that it can be related to his/her biography and while the pictures are played, the biographical details can be discussed by the teacher. Similarly in order to give a feel of the Romantic age, other visuals can be displayed..I combined effect of the 'visual' and 'hearing' would make students experience what is being taught. The themes, images and movement of the poem can be discussed through different slides which are innovative and effective. It will depend on the teacher how he/she prepares the slides or presentations Fiction Techniques similar to those in poetry can be applied here. In addition, movies based on novels can be shown in full or some important scenes can be presented and discussed. The themes, characterization, historical context, naration can be discussed through slide shows and presentations. YouTube can be integrated of course with

caution--to introduce certain memorable scenes from movies based on novels. Through this students can be introduced to be works of great directors. Drama In addition the techniques mentioned already, staged plays can be shown through ICT tools and the minute intricacies of a play can be discussed. As a result the use of light, sound. stage setting and props all will come live before the students and thus would have a lasting; impact on them. This would accomplish the dual function of literature to edify and give pleasure. For instance, BBC has a great collection of Shakespeare's plays which can be integrated in the library. Criticism- This could be made interesting by the use of examples from literary texts and through practical exercises. The use of ICT would enable to make criticism an enriching and in depth exercise. Critics on a subject can be referred to and students may be encouraged to go through their works.

Literary Theory

This is an area which most students dread. Their fear can be done away with by the use of ICT. The theorists can be shown on screen, their interviews or recorded lectures can be playe The ideas can be applied to literary texts and hence their relevance be made clear Examples, pictures and other such devices can be used to make students alert and attend to it with interest. Others: Indian Writing in English, African, American literature and other such areas can be taught through ICT. History of English literature can be shown in tabular forms. Video conferencing can be facilitated so that interaction can take place among students, research scholars and teachers not just within India but across the world. This would make them aware of the literary scenario elsewhere, keep them up-to-date, bring in different points of views and interpretations and enhance their knowledge. Research scholars would be helped if through cloud computing or through other technology, resources are made available at one place. The concept of e-content undertaken under NME-ICT would be helpful. But scholarly journal articles should be made accessible at a larger scale. ICT combined with the traditional methods of teaching can make teaching and learning literature a vivid experience. Moreover, teaching literature should not be limited to use of slides or

projectors alone. The development of e-content would help students refer to relevant information on a topic. A portal can be developed exclusively for literature. This portal can have the e-content which can be updated by academicians and research scholars with authentic information. In addition, free e-books can be uploaded so that students can have access to these as well. Links to important journals can be provided or perhaps articles on a single writer can all be listed in one place.

References

- 1). www.unesco.org/education/lwf/dl/edict.pdf. Retrieved on January 16, 2015. Web.
- 2). Acronym for Computer Assisted Language Instruction Consortium, a professional association devoted to promoting the use of technology enhanced language learning. Founded in the USA in 1982: <http://www.calico.org/>
- 3). Chapelle, c. (1998). "Multimedia CALL: lessons to be learned from research on instructed SLA", *Language Learning & Technology* 22-34 Available [http://llt.msu.edu/vol2num1/article1/index.htm!2, 1: at](http://llt.msu.edu/vol2num1/article1/index.htm!2,1:at):
- 4). Decoo, W. (2001) On the mortality of language learning methods. Paper given as the James L. Barker lecture on 8 November 2001 at Brigham Young University. (The link to this article is via the Internet Archive, 25 November 2007.)
- 5). Ellis, R (1994). *The study of second language acquisition*, Oxford: OUP.
- 6). Ely, P. (1984). *Bring the lab back to life*, Oxford: Pergamon.
- 7). IALLT: The US-based International Association for Language Learning Technology, originally known as IALL (International Association for Learning Labs). IALLT is a professional organization dedicated to promoting effective uses of media centres for language teaching, learning, and research.
- 8). Levy, M. (1991). "Integrating computer assisted language learning (CALL) into a communicative writing course", *ON-CALL* 6, 1: 11-18.
- 9). McCarthy, B. (1999). "Integration: the sine qua non of CALL", *CALL-EJ online* 1, 2, September

1999. A copy of this article is located at the ICT4LT site: McCarthy - Integration. We thank Brian

McCarthy for granting us permission to make his article available at the ICT4LT site.

10). Nagata, N. (1996). "Computer vs. workbook instruction in second language acquisition",

CALICO Journal 14, 1: 53-75.

11). Stoks, G. (1993). "Integrating new technologies into the modern languages curriculum",

CALICO Journal 11, 1:76-93.

Determination of Total Phenolic Content of Green Tea Antioxidant Activity Effects of Infusion and Storage

Swati Sadashiv Lokare¹ Prof. Khandagale Sangeeta Rajaram²

¹Scholar Student of Shri Jagdishprasad Jhabarmal Tibrewala University, Vidyanagri, Jhunjhunu Bisau Road, Chudela, District - Jhunjhunu, Rajasthan

²Fabtech Technical Campus Sangola

Corresponding Author- Swati Sadashiv Lokare

DOI- 10.5281/zenodo.7404207

Abstract:

This examine decided antioxidant interest in phrases of the 1, 1-Diphenyl-2-picrylhydrazyl (DPPH) scavenging capacity and overall phenolic resin content material of inexperienced tea under absolutely extraordinary infusion and garage conditions. High overall performance liquid chromatography evaluation regarded caffein, (-)-epigallocatechin, (-)-epicatechin-3-gallate, (-)-epigallocatechin-3-gallate and (-)-gallocatechin-3-gallate inside the tea sample. The tea –water leaves weight quantitative relation didn't have an impact at the DPPH scavenging capacity. Within the existing examine, 50% inhibitory concentrations (IC₅₀) for DPPH of inexperienced tea infused at 60 to one hundred ranged from one hundred.0 ± 13.7 to 28.four ± 48 µg/mL. The standard phenolic resin content material of inexperienced tea steeped at sixty to a hundred a hundred ranged from 50.4 ± 5.2 to 178.6 ± 16.4 mg gallic acid equivalent/g dry leaf. Green tea exhibited raised antioxidant interest while the infusion temperature become regarding. Relating to short-time period garage, the DPPH scavenging capacity and overall phenolic resin content material of inexperienced tea did now no longer appreciably extrade inside 15 days. This end result become steady for garage temperatures of 3, 7, and 25 °C. Keywords: overall phenolic content material; garage; time; temperature; antioxidant; DPPH; Introduction:- Tea, a famous drinkable, is comprised of the leaves of the plant *camellia sinensis* (L.) O. Kuntze. Tea has been studied for its capacity to have useful fitness consequences and has been used for scientific features in current decades [1]. Tea ought to decorate bodily fitness and physiological features in addition to lessen the chance of cardiovascular illnesses and cancers [2]. Of the whole tea manufacturing globally, inexperienced tea and tea account for seventy eight and 20%, respectively. Green tea is specifically ate up in Western international locations and in a few Asian international locations [3–5]. The organic interest of inexperienced tea is associated with its chemical profile [3–5]. the standard compounds of inexperienced tea include catechins, the aflavins, amino acids and alkaloids [4]. the primary polyphenolic additives are catechins, the aflavins and thearubigins. Green tea extract merchandise with an ultrahigh content material of the aflavins were advertised as nutritional supplements [4].

2. The antioxidant functionality of inexperienced teais related to manufacturing conditions, inclusive of the infusion temperature, the quantity of stirring and straining, and additionally the particle length of the tea leaves [6, 7]. Techniques of infusing inexperienced tea vary worldwide. for example, infusion of inexperienced teain China includes brewing inexperienced tealeaves with a dilemma at one hundred one hundred for 20–forty s and repetition of this infusion many times. In Ireland, Canada, and the uk, inexperienced tea is typically geared up victimisation boiling water and ate up

with milk and from time to time sugar. An inexperienced tea infusion created with a cold steeping temperature (four or twenty five °C) for 2 h has come to be not unusual place in Taiwan [8, 9].Deciding the pleasant approach of infusing inexperienced tea is important to reaching excessive inhibitor interest. 1. A preceding paper rumored that the whole phenop last content material of inexperienced tealeaves infused at 4 four for twenty-four h become now no longer as much as the ones infused at ninety for six min, and this end result correlative with the one, 1-Diphenyl-2-picrylhydrazyl (DPPH)

scavenging interest [10]. Green tea made using a short-duration, dilemma extraction approach exhibited the very pleasant inhibitor interest. However, few reviews have cited the effects of the water–tea leaves significance relation at the inhibitor interest

Materials and Methods

1.1 Sample Preparation Tea –Water Leaves Weight ratio Green tealeaves were more to boiling water (100 °C) with totally different water–tea leaves weight ratios (25:1, 50:1, 100:1, 125:1, 250:1, and 500:1). when steeping for 1 min, the green teainfusions were filtered through 0.47-µm paper and cooled to temperature speedily on ice.

1.2 Infusion Temperature a total of 0.4 g of tea leaves was mixed with 40 milliliter of water at varied temperatures (60, 70, 80, 90, and 100 °C) for one min. Then, the tea infusions were filtered through 0.47-µm paper and cooled to temperature quickly on ice. After that, the tea infusion has diluted to wholly completely different concentrations as take a look at samples.

1.3 Storage Time and Temperature a total of 1.2 g of tea leaves was supplemental to 120 milliliter of boiling water and infused for one min. Next, the tea infusions were filtered through 0.47-µm paper and cooled to temperature quickly on ice, and then placed during a dark equipment at wholly completely different temperatures (4, 9, and 25 °C) for 15 days. each sample's DPPH scavenging activity and total phenolic content was calculated every 3 days.

1.4 Determination of Total phenolic Content the overall phenolic content of the tea sample set victimization the Folin–Denis technique devised in previous reports [16–18]. Every tea sample was mixed with 0.8 milliliter of Folin–Denis agent for 3 min. Then, 0.8 milliliter of 100% salt and and 1.6 milliliter of water were supplemental to induce a reaction. The mixture was jolted and unbroken at intervals the dark at temperature for 1.h the absorbance was measured at 700 nm. Acid was used as a reference customary, and so the results were expressed as milligrams of acid equivalent (GAE) per gram of tea leaf. The measured standardisation curve of acid was $y = + 0.0999 x + 0.0171$ ($R^2 = 0.9978$) at intervals the vary 0–65 µg/mL, where x and y were concentration and absorbance, severally.

1.5 Determination of DPPH Scavenging Activity the DPPH scavenging activity

of the tea sample on a DPPH radical was determinable in line with the procedure developed in previous studies [16, 17, and 19]. The stock resolution was prepared by dissolving 80-mg DPPH with 100 metric capacity unit of wood spirit. A 2-mL aliquot tea sample was mixed with 2 milliliter of DPPH resolution. The mixture was jolted and incubated for 30 min inside the dark at temperature. The DPPH scavenging activity was calculated practice the subsequent equation, and additionally the substance activity was evaluated supported IC50

$$\text{DPPH scavenging ability (\%)} = \frac{A_{\text{Blank}} - A_{\text{Sample}}}{A_{\text{Blank}}} \times 100$$

(µg/mL) worth, that created up our minds from the standardization curve inhibition of DPPH radical (%) vs. infusion concentration (µg/mL).

1.6 statistical Analysis to make sure math illustration, all of the experiments were performed a minimum of in triplicate, and suggests that between the treatment levels were compared practice the SAS package. Applied math analyses were supported the analysis of variance (ANOVA). If the treatment was important ($p < 0.05$), the treatment mean was compared with the Tukey's take a glance at. The correlation among the variables was measured practice the CORR procedure in SAS.

Results and Discussion

High performance liquid chromatography (HPLC)

Green tea contains many purposeful compounds. Figure one shows a HPLC recording of the tea sample with a 100:1 water–tea leaves weight magnitude relation and 100:1 infusion for 1 min. The illustrious compounds were alkaloid, (–)-gallocatechin-3-gallate (–)-epigallocatechin-3-gallate (–)-epicatechin-3-gallate, , and (–)-epigallocatechin, By analyzing the peak-area ratios of individual peaks and their corresponding standards, the contents of these compounds were 0.347 mg for (–)-epigallocatechin, 0.001 mg for alkaloid, 0.013 mg for (–)-epigallocatechin-3-gallate (–)-epicatechin-3-gallate, 0.002 mg for, and 0.001 mg for (–)-gallocatechin-3-gallate per g of infusion. All the detection limits calculated by the ratio larger than 3 of compounds were 0.001 mg/g.

Effect of the Water-Tea Leaves Weight quantitative relation

Shows the implications of the tea-water leaves weight quantitative relation on DPPH scavenging activity. IC₅₀ could also be a worth revealing the five hundred inhibitory concentrations for DPPH, associate degreed an occasional IC₅₀ indicates that powerfully substance compounds ar gift in herb. Results showed that IC₅₀ for the variable weight ratios 25, 50, 100, 125, 250, and 500

Effect of Infusion Temperature

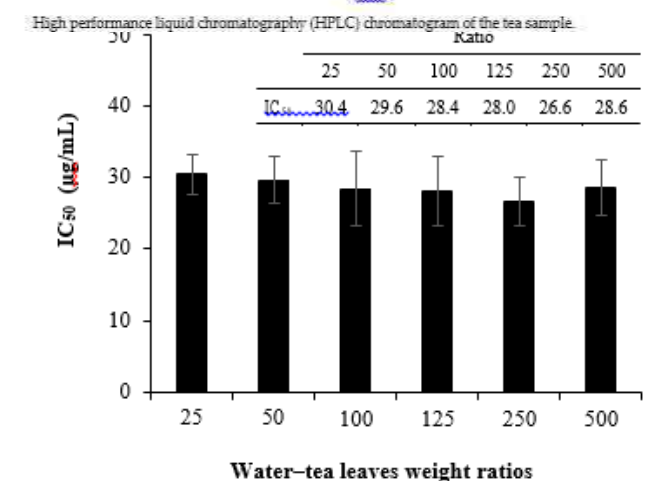
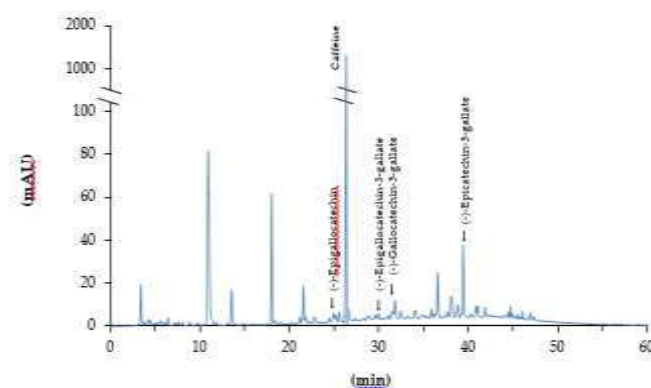
The substance capability for DPPH scavenging activity and conjointly the entire phenols of inexperienced tea square live keen about infusion temperature. Figure 3 confirms that the DPPH scavenging ability of inexperienced tea was littered with infusion temperature. Consequent DPPH scavenging ability was noted at higher temperatures, revealing that the scavenging activity for the DPPH radical of inexperienced tea ready with boiling water was beyond the others at identical tea concentration. However, Figure 3 indicates that the DPPH scavenging activity exaggerated with tea concentration despite infusion temperature. Moreover, the implications of tea concentration on the DPPH scavenging activity were extra distinguished at consequent infusion temperature.

Conclusions

This study investigated the results of infusion conditions and short-run storage on the inhibitor activity and total phenolic resin content of tea leaf. The results indicated that the water-tea leaves weight quantitative relation from 10 to 500 failed to have a big impact on DPPH scavenging ability. However, the DPPH scavenging ability and total phenolic resin content hyperbolic with infusion temperature. The IC₅₀ of DPPH scavenging activity and therefore the total phenolic resin content had a correlation. Moreover, the results indicated that the inhibitor capability and total phenolic resin content of green tea failed to exhibit perceptible changes throughout 15-day storage. each the DPPH scavenging ability and therefore the total phenolic resin content of green tea had negligible variation at four, 9, and 25 storage temperatures.

References

1. Pan, M.H.; Lai, C.S.; Wang, H.; Lo, C.Y.; Ho, C.T.; Li, S. Green teain chemo-prevention of cancer and other human diseases. Food

Sci. Hum. Wellness 2013, 2, 12–21. [CrossRef]

3. Pastoriza, S.; Pérez-Burillo, S.; Rufián-Henares, J.Á. How brewing parameters affect the healthy profile of tea. *Curr. Opin. Food Sci.* 2017, 14, 7–12. [CrossRef]

4. Venditti, E.; Bacchetti, T.; Tiano, L.; Carloni, P.; Greci, L.; Damiani, E. Hot vs. cold water steeping of different teas: Do they affect antioxidant activity? *Food Chem.* 2010, 119, 1597–1604. [CrossRef]

5. Hajiaghaalipour, F.; Sanusi, J.; Kanthimathi, M.S. Temperature and time of steeping affect the antioxidant properties of white, green, and green teainfusions. *J. Food Sci.* 2016, 81, 246–254. [CrossRef]

6. Jiménez-Zamora, A.; Delgado-Andrade, C.; Rufián-Henares, J.A. Antioxidant capacity, total phenols and color profile during the storage of selected plants used for infusion. *Food Chem.* 2016, 199, 339–346. [CrossRef]

7. Huang, W.Y.; Lee, P.C.; Hsu, J.C.; Lin, Y.R.; Chen, H.J.; Lin, Y.S. Effects of water quality on dissolution of yerba mate extract powders. *Sci. World J.* 2014, 2014, 768742. [CrossRef]

8. Chan, C.F.; Wu, C.T.; Huang, W.Y.; Lin, W.S.; Wu, H.W.; Huang, T.K.; Chang, M.Y.; Lin, Y.S. Antioxidation and melanogenesis inhibition of various *Dendrobium tosaense*

9. Huang, W.Y.; Lin, Y.R.; Ho, R.F.; Liu, H.Y.; Lin, Y.S. Effects of water solutions on extracting green tea leaves. *Sci. World J.* 2013, 2013, 368350. [CrossRef]
10. Tsai, C.C.; Chan, C.F.; Huang, W.Y.; Lin, J.S.; Chan, P.; Liu, H.Y.; Lin, Y.S. Applications of *Lactobacillus rhamnosus* spent culture supernatant in cosmetic antioxidation, whitening and moisture retention applications. *Molecules* 2013, 18, 14161–14171. [CrossRef]
11. Ramalho, S.A.; Nigam, N.; Oliveira, G.B.; de Oliveira, P.A.; Silva, T.O.M.; dos Santos, A.G.P.; Narain, N. Effect of infusion time on phenolic compounds and caffeine content in black tea. *Food Res. Int.* 2013, 51, 155–161. [CrossRef]
12. Anesini, C.; Ferraro, G.E.; Filip, R. Total polyphenol content and antioxidant capacity of commercially available tea (*Camellia sinensis*) in Argentina. *J. Agric. Food Chem.* 2008, 56, 9225–9229. [CrossRef]
13. Shiraki, M.; Hara, Y.; Osawa, T.; Kumon, H.; Nakayama, T.; Kawakishi, S. Antioxidative and antimutagenic effects of theaflavins from black tea. *Mutat. Res.* 1994, 323, 29–34. [CrossRef]
14. Miller, N.J.; Castelluccio, C.; Tijburg, L.; Rice-Evans, C. The antioxidant properties of theaflavins and their gallate esters - radical scavengers or metal chelators? *FEBS Lett.* 1996, 392, 40–44. [CrossRef]
15. Kaur, A.; Kaur, M.; Kaur, P.; Kaur, H.; Kaur, S.; Kaur, K. Estimation of total phenolic and antioxidants in green tea and black tea. *Global J. Biotechnol. Biochem. Res.* 2015, 4, 116–120.
16. Nibir, Y.M.; Sumit, A.F.; Akhand, A.A.; Ahsan, N.; Hossain, M.S. Comparative assessment of total polyphenols, antioxidant and antimicrobial activity of different tea varieties of Bangladesh. *Asian Pac. J. Trop. Biomed.* 2017, 7, 352–357. [CrossRef]
17. Minnelli, C.; Laudadio, E.; Mobbili, G.; Galeazzi, R. Conformational insight on WT- and mutated-EGFR receptor activation and inhibition by epigallocatechin-3-gallate: over a rational basis for the design of selective non-small-cell lung anticancer agents. *Int. J. Mol. Sci.* 2020, 21, 1721. [CrossRef]
18. Enko, J.; Gliszczyn´ska-S´wigło, A. Influence of the interactions between tea (*Camellia sinensis*) extracts and ascorbic acid on their antioxidant activity: analysis with interaction indexes and isobolograms. *Food Addit. Contam.* 2015, 32, 1234–1242. [CrossRef]
19. Dias, P.M.; Changarath, J.; Damodaran, A.; Joshi, M.K. Compositional variation among green tea across geographies and their potential influence on endothelial nitric oxide and antioxidant activity. *J. Agric. Food Chem.* 2014, 62, 6655–6668. [CrossRef]
20. Chan, E.W.C.; Lim, Y.Y.; Chew, Y.L. Antioxidant activity of *Camellia sinensis* leaves and tea from a lowland plantation in Malaysia. *Food Chem.* 2007, 102, 1214–1222. [CrossRef]
21. Camargo, L.E.A.; Pedroso, L.S.; Vendrame, S.C.; Mainardes, R.M.; Khalil, N.M. Antioxidant and antifungal activities of *Camellia sinensis* (L.) Kuntze leaves obtained by different forms of production. *Braz. J. Biol.* 2016, 76, 428–434. [CrossRef]
22. Chen, X.M.; Ma, Z.; Kitts, D.D. Demonstrating the relationship between the phytochemical profile of different teas with relative antioxidant and anti-inflammatory capacities. *Funct. Foods Health Dis.* 2017, 7, 375–395. [CrossRef]
23. Rababah, T.M.; Hettiarachchy, N.S.; Horax, R. Total phenolics and antioxidant activities of fenugreek, green tea, black tea, grape seed, ginger, rosemary, gotu kola, and ginkgo extracts, vitamin E, and tert-butylhydroquinone. *J. Agric. Food Chem.* 2004, 52, 5183–5186. [CrossRef]

Samajshastra And Samaj Jeevan

Prof. Surekha N. Battul

Associate Professor Department of A.I.H.C. A R. Burla Mahila Varishtha Mahavidyalaya, Solapur

Corresponding Author- Prof. Surekha N. Battul

DOI-10.5281/zenodo.7404223

Introduction

Social change is an indifferent process. It does not express good or evil. When we assimilate direction, order of change, social values, quality and quantity etc in social change, then concepts of processes of change, such as growth, adaptation, development, evolution, progress, declination, revolution etc are realized. Many times these different concepts are used in common meanings. Not only common man, but many social scientists have been mistaken and have been unable to differentiate them. Father of sociology, Auguste Comte, was also unable to explicitly differentiate among evolution, progress, and development. Hobhouse used development and progress to have only one meaning. However, the change that is titled as development by Hobhouse, modern sociologists term it as progress. The use of these words does not have clarity even in the works of famous sociologists, such as Spencer, Lester Ward, Marx and Giddings. It is inevitable that processes of social change despite having good relationship with each other from logical point of view are indicators of different forms. In sociology, the concept of evolution has been adopted from zoology. Darwin propounded about his evolutionary principle of origin of organisms and said that evolution of has occurred from simplicity to complexity and similarity to diversity. Social scientists like Spencer and Morgan applied evolutionary thoughts on society and culture. The spreading of any substance toward outer direction is called evolution, but from scientific view this meaning of evolution is incomplete. Scientifically, evolution is such a process in which a simple substance or organism presumes complexity because of sequential change. For example, germination of a seed to form a tree or transformation of a cell to a human baby is evolution. In this way, when change occurs in a definite direction in qualities, framework and functions of a substance, then we call it as evolution.

Keywords : - Sociology, Social Life Style, Culture, Socio Economy Events etc.

Methodology : - For this research we have used Secondary data, which helps much more in our research.

Object of the research

- 1. To obtain the information regarding the Sociology and Social Life Circle.
2. To study the overall concepts regarding the new areas for research in the field of Sociology and Socio Culture Life Style.

Forms of Social Change

In a society, social change explains the forthcoming diversity in various periods of time, but it is not definite that occurrence of change in society is happening in which country, under which law, or based on which principle. Social change has been defined by sociologists, such as MacIver and Page, Herbert Spencer, Hobhouse and Sorokin etc. They have cited many sociological concepts in

which procedure, movement, advancement, development, evolution, adaptation, revolution, progress etc are prominent. Out of these, some of the following are as follows:

Forms of Social Change

Process Evolution Progress Development Adaptation Revolution Growth

- 1. Process: Process implies continuity of change. Process can either be in direct or indirect and rise or fall, in any direction. This is a certain order of the occurrence of change due to which one state changes to other. MacIver has said that process is necessarily a state of continuous change of activity of present powers. For example, when we say that today society is in state of technological process, then our point is that primitive values, traditions etc are continuously changing and these primitive values,

traditions are getting absorbed in modernisation.

2. **Evolution:** The concept of evolution was first given by **Darwin**. He said that anything that is directed from simplicity to complexity is evolution. The process of the direction from simplicity to complexity occurs in some certain steps. In the form of evolution, social change was first of all defined by **Herbert Spencer** in which he applied Darwin's principle on society. In view of **Herbert**, "Evolution is an integration of matter and concomitant dissipation of motion during which the matter passes from an indefinite incoherent homogeneity to a definite coherent heterogeneity and during which the retained motion undergoes a parallel transformation." **Spencer** discussed the four levels of social evolution, that is, barbaric state, pastoral state, farming state and industrialization state. According to **MacIver** and **Page**, evolutionary is a state of change in which various states are observed of the matter that is changing, which determines the actuality of that matter. In other words, according to **MacIver**, every substance that is evolutionary has the possibility of undergoing evolution that is expressed in future. A state can be said to undergo evolution when change occurs in definite **direction continuously** and it also occurs in its composition and qualities. In evolution of a substance, change occurs in its **internal qualities**.

3. **Progress:** The meaning of evolution is taken from the occurrence of change only, but the changes that occur due to evolution do not always imply that they help in the development of society. In contrast to this, progress is related to the change that happens. For progress, those changes are considered which are meant for the development of society. In other words, progress is related to that change which is in accordance with the aims and goals of society. The change which happens for the betterment of the society is called progress. It is often planned; the society which considers the particular change to be good for it is progress for that society. Usually, progress is related to the society's values and principles. The principles that a society considers appropriate for it and the changes happening in this direction is termed as progress for the society. This is usually related to the

morality. It is also possible that a society that considers few values and principles appropriate for it results in its progress, whereas the same values and principles may result into declension for some other society that does not consider the values and principles appropriate for it. In this way, progress is levelled. The concept of progress is diverse. Also, it is possible to measure progress. Progress cannot be universalised for all societies because progress is related to value, principle and morality, which might be different for different societies. On the topic of progress, **Ogburn** and **Ninkoff** have written that, "The meaning of progress is related to change for the betterment and because of this it is worth determining the progress." Thus, progress is a desired change.

4. **Development:** Development implies change occurring in an object which is directed towards superiority. Even when a baby develops from infancy to adolescence, then he goes through changes that physical, mental, emotional, social and moral, which leads to him to be a well adjusted individual. Similarly, when a society also undergoes changes in economical, sociological and moral terms, it is called a developed society. In this way, development is an indicator of change that progresses towards superiority—in comparison to Indian society, western society is considered developed because they have changed in all the fields of economy, technology, education etc. Development is necessary for society progress—deliberate efforts are made to have development.

5. **Adaptation:** Adaptation is also a process of change in which one person tries to accommodate with another person or circumstance. In the process of adaptation, two things are important, that is,

- 1) an individual should adapt himself according to circumstance, or
- 2) he should transform the circumstances in accordance to his requirements.

Adaptation also takes place at the societal level, that is, adjustment, accommodation, assimilation and integration etc, words are used, which indicates the extent of adaptation. In this way, adaptation is also a form of change.

6. **Revolution:** In society, when there is an increase of exploitation, atrocity, tension and impatience, then political order is disturbed drastically and there is a simultaneous

decrease in social values. All this brings a drastic change in society, which is called revolution—usually, revolution in society occurs acutely in economic and political fields. The **Hopper** described the concept of revolution by stating that, “Social revolution is a dynamic change in which political state that keeps people related with other is disturbed— government cannot have the working power—in this state the elementary oneness of the society collapses and social and moral values start to diminish. In case a revolution is dynamic, then most of the prominent institutions transform. In this way, state, religion, family and education change from their basic form.”

7. **Growth:** Development is also form of change which indicates the determinable change in an object. Usually, change in size is called growth, which has a limit and once the limit is attained, growth stops and indicates a change in a particular direction or area. In this way, growth is form of change, which is measurable; for example, birth and mortality rates in a society can be determined.

Social Evolution

The credit of implementation of Darwin's evolutionary principle on society goes to the British sociologist, **Herbert Spencer**. Establishing similarity in society and emotions in his book '*Principles of Sociology*', he has enunciated the concept of social evolution. According to **Spencer**, as development of creatures has occurred from equality to variability and from simplicity to complexity, similarly development of society occurred from simplicity and equality to complexity and variability. In elementary societies, various parts were uncertain and their functions were not clear. This state was of uncertainty, but slowly the society changed, various organizations and associations were visibly explicitly, work was distributed among them and characterization flourished. For example, in the beginning social, economic, religious, political and cultural works were related to any one organization and association. Gradually, separate organizations and associations were formed to handle these works. This resulted in the increase of complexity and variability in society and also the mutual dependency of associations increased. **Spencer** writes that, “In the beginning any organization in a society is not definite. Gradually, the

development that takes place in this society starts becoming clear. Because of stability in traditions, these take the form of law. In the same way, social organizations of a group appear to be the same in the beginning, but with time, they separate out from each other and are clearly visible.” We observe a lack of various associations in primitive societies and they also do not have functional differentiation among them, but when because of new changes work is distributed and characterization is flourished among them, then they change to industrialized and complex societies in which various differences originate.

Forms of Evolution Notes

Evolutionists have explained three main forms of evolution - uni linear, multi linear and cyclic or parabolic.

1. **Unilinear Evolution**—Initially, evolutionists assumed that evolution of society has occurred in a single line in a definite order. All the societies and cultures of the world undergo some definite stages and all of them had only one rule for their advancement. The reason for similar evolution at various places has been due to the psychic unity of mankind. This means that if humans get same environment, they will think in the same manner. This is the reason why at different places, parallel inventions have occurred. The scholars who believed in unilinear evolution include Morgan, Comte, Backofen, Tylor, Heddson, Lévy-Bruhl etc. are eminent. Unilinear evolutionists explain the development of some definite stages and order of society, culture, religion, economic life, family, marriage, art and language, etc.

2. **Multilinear Evolution**—**Julian Steward** presented the principle of multilinear evolution in place of unilinear evolution. According to him, all societies and cultures of the world have not gone through equal stages of evolution, but they have had different order in different areas. Having studied the cultures and societies of Parren, Meso America, Mesopotamia, Egypt and China, **Steward** told that all these have evolved from various stages and have attained equal states. According to multilinear evolutionists, evolution does not have one stage, but have several stages. For example, one society can stay in ranching stage and then can reach hunter, agricultural

and technological stages. Family can reach from polyandry, polygamy, punaluan marriage to monogamy stage. In this way, multilinear evolution originated in the form of criticism of unilinear evolution.

3. **Cyclic or Parabolic Evolution**—The scholars who have faith in this type of evolution believe that evolution occurs in a cyclic form, similar to a pendulum of clock, here and there or in up and down order. In relation to evolution, this view came very late. Hence, they are called new evolutionists. **Leslie White** is eminent in these types of thoughts. According to him, evolution occurs in a parabolic curve instead of in a straight line.

Progress

Progress is a special type or process of social change in which conscious efforts are made to attain the desired goals. Various views have been stated in relation to progress from the time of Auguste Comte to present day sociologists, but it has not been given a popular scientific explanation. Based on various qualities, progress has been defined in various forms. In primitive times, attainment of spiritual goals was termed as progress, but in present times, attainment of materialistic goals and increase in comfort and convenience is termed as progress.

Evolution of Society and Culture

Morgan has accepted three stages of evolution of human society, that is, savage stage, barbarian stage and civilized stage, and has categorized each level as lowest, moderate and highest stages. Here we will explain the following different stages of social evolution given by Morgan:

1. **Savage Stage**—This was the first stage of man's social life. During this time, man's life was full of struggle and difficulties. In human history, this period was the longest period. From the view point of social change and situations, Morgan has classified this period in the following three sub-parts:

(a) **Lowest level of savage stage** - At this stage, man spent his life like a wanderer in search for food and place for living. He used to eat root vegetables, fruits and raw meat, and used to cover his body with leaves and bark. During this period, he was free to have sexual relations. Man used to spend his night on trees and in caves. This life of man cannot be leveled as superior to that of animals.

(b) **Moderate level of savage stage**—The beginning of this stage began with the art of lighting fire and catching fish. Now man started to eat meat by roasting it. During this time, man started to live jointly and formed small groups.

REFERENCES

1. chromewxmentaension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://archive.mu.ac.in/myweb_test/TYBA%20study%20material/Research%20Methodology%20-%20IX.pdf
2. https://www.researchgate.net/publication/277019123_Research_Articles_in_Sociology_Variation_within_the_Discipline
<https://www.studiestoday.com/download-books/631/sociology.html>
3. <https://www.studiestoday.com/download-books/631/sociology.html> Srinivas, M. N., 1962, Caste in Modern India and Other Essays, Asia Publishing House, Bombay.
4. extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.mea.gov.in/Images/attach/amb/Volume_05.pdf

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

Executive Editor

Dr. Suresh Rajaram Bhosale

I/C Principal

Sangola College Sangola

Editor

Dr. Mahesh Tanaji Ghadage

Head, Department of History

Co-Editor

Dr. Hanmant Balkrishna Nagane

Mr. Amol Vishwanath Aiwale

Mr. Mahadeo Shravan Gaikwad

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde	Dr. M. B. Potdar	Dr. P. K. Pandey
Dr. L. R. Rathod	Mr. V. P. Dhulap	Dr. A. G. Koppad
Dr. S. B. Abhang	Dr. S. P. Mali	Dr. G. B. Kalyanshetti
Dr. M. H. Lohgaonkar	Dr. R. D. Bodare	Dr. D. T. Bornare
